T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ARAP-FARS İLİŞKİLERİ

(BAŞLANGICINDAN EMEVÎLERİN YIKILIŞINA KADAR)

(DOKTORA TEZİ)

ELİF KÜBRA ASLANDOĞDU

BURSA – 2025

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ARAP-FARS İLİŞKİLERİ
(BAŞLANGICINDAN EMEVÎLERİN YIKILIŞINA KADAR)

(DOKTORA TEZİ)

ELİF KÜBRA ASLANDOĞDU

Danışman:
Prof. Dr. ADEM APAK

BURSA – 2025

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim / Ana sanat Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 711722004 numaralı Elif Kübra Aslandoğdu'nun hazırladığı "Arap-Fars İlişkileri (Başlangıcından Emevîlerin Yıkılışına Kadar)" başlıklı doktora tezi ile ilgili savunma sınavı, 28/02/2025 günü 14:30 -16:30 Saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın ……. (Başarılı/başarısız) olduğuna ……. …….. (Oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Adem APAK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Asım YEDİYILDIZ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail GÜLER
Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN
İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ
Hitit Üniversitesi

28/02/2025

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 12/02/2025

Tez Başlığı / Konusu: Arap-Fars İlişkileri (Başlangıcından Emevîlerin Yıkılışına Kadar)

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam …… sayfalık kısmına ilişkin, 10/02/2025 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %12'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukukî sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Elif Kübra Aslandoğdu
Öğrenci No:	711722004
Anabilim Dalı:	İslam Tarihi ve Sanatları
Programı:	İslam Tarihi
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman
Prof. Dr. Adem APAK
12/02/2025

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum "Arap - Fars İlişkileri (Başlangıcından Emevîlerin Yıkılışına Kadar)" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Elif Kübra ASLANDOĞDU

Öğrenci No: 711722004

Anabilim Dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları

Programı: İslâm Tarihi

Tezin Türü: Yüksek Lisans / [ ] Doktora / [X] Sanatta Yeterlilik [ ]

ÖZET

Yazar adı soyadı	**Elif Kübra ASLANDOĞDU**
Üniversite	**Bursa Uludağ Üniversitesi**
Enstitü	**Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim dalı	**İslam Tarihi ve Sanatları**
Bilim dalı	**İslam Tarihi**
Tezin niteliği	**Doktora**
Tez danışmanı	**Prof. Dr. Adem APAK**

Arap-Fars İlişkileri (Başlangıcından Emevîlerin Yıkılışına Kadar)

Bu çalışma, İslâm öncesinden Emevîlerin yıkılışına kadar Arap-Fars ilişkilerini siyasî, idarî, iktisadî ve dinî boyutlarıyla ele almaktadır. İslâmiyet öncesi dönemde Araplar ve Farslar arasındaki ilişkiler, büyük ölçüde ticaret, diplomatik temaslar ve askerî mücadeleler çerçevesinde şekillenmiştir. Sâsânîler, İran kimliğini Mecûsîlik etrafında inşa ederek güçlü bir idarî ve bürokratik sistem oluşturmuş, bu sistem İslâmî fetihler sonrasında da etkisini sürdürmüştür. İslâmiyet'in doğuşuyla birlikte Arap-Fars ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır. Müslüman Araplar, İran'da hâkimiyet kurduklarında köklü ve gelişmiş bir medeniyetle karşılaşmışlardır. Nitekim, Araplar Farslardan idarî ve malî sistemler konusunda büyük ölçüde etkilenmiş, Fars unsurlar bürokraside ve yönetimde önemli roller üstlenmiştir. Ancak bu durum, Arapların Câhiliye ve İslâm dönemlerinde özgün bir medeniyet inşa edememiş bir toplum olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Araplar, İslâm öncesi dönemde de yönetim kabiliyetleriyle öne çıkmış ve kurdukları devletler aracılığıyla güçlü idarî gelenekler oluşturmuşlardır. Aynı zamanda, dil, din, hukuk ve sanat gibi alanlarda Fars toplumuna çeşitli etkilerde bulunmuş, uzun vadede karşılıklı etkileşim sonucunda sosyolojik yapıları giderek birbirine karışmıştır. Zamanla iki toplum arasındaki kültürel etkileşim öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, belirli bir aşamadan sonra hangisinin diğerine daha fazla etki ettiği kesin olarak belirlenemez hâle gelmiştir. Sonuç olarak araştırma, Arap-Fars etkileşimini yalnızca siyasî mücadeleler bağlamında değil, kültürel ve dinî etkileşim çerçevesinde de ele almaktadır. İran'ın Müslümanlaşma süreci, İslâmî yönetimle bütünleşme dinamikleri ve karşılıklı kültürel alışveriş, ilişkilerin uzun vadeli dönüşümünü belirleyen temel unsurlar arasında yer almıştır. Bu çerçevede, Arap ve Fars toplumlarının etkileşimi, tek yönlü bir süreç olmaktan çok, karşılıklı dönüşüm ve bütünleşme süreci olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: İslâm tarihi, Arap Yarımadası, Arap, Fars, İran, İslam fetihleri, İslamlaşma.

ABSCART

Name & surname	**Elif Kübra ASLANDOĞDU**
University	**Bursa Uludağ University**
Institute	**Institute of Social Sciences**
Field	**Islamic History and Arts**
Subfield	**Islamic History**
Degree awarded	**PhD.**
Supervisor	**Prof. Dr. Adem APAK**

Arab-Persian Relations (From the Beginning to the Fall of the Umayyad State)

This study deals with Arab-Persian relations from the pre-Islamic period until the fall of the Umayyads in terms of their political, administrative, economic and religious dimensions. Trade, diplomatic contacts and military struggles largely shaped relations between Arabs and Persians in the pre-Islamic period. The Sassanids built a strong administrative and bureaucratic system by constructing the Iranian identity around Meccanism, and this system continued its influence after the Islamic conquests. With the rise of Islam, Arab-Persian relations gained a new dimension. When the Muslim Arabs established sovereignty in Iran, they encountered a deep-rooted and advanced civilization. As a matter of fact, the Persians greatly influenced the Arabs in terms of administrative and financial systems, and Persian elements assumed important roles in the bureaucracy and administration. However, this should not be interpreted to mean that the Arabs were a society that could not build a unique civilization during the Jāhiliyya and Islamic periods. Arabs stood out in the pre-Islamic period with their administrative abilities and established strong administrative traditions through the states they established. At the same time, they exerted various influences on Persian society in areas such as language, religion, law and art, and their sociological structures gradually blended as a result of mutual interaction in the long term. Over time, the cultural interaction between the two societies has reached such a point that, after a certain stage, it is no longer possible to determine with certainty which one has more influence on the other. Over time, the cultural interaction between the two societies reached such a point that, after a certain stage, it became impossible to determine which one had more influence on the other. As a result, this study examines the Arab-Persian interaction not only in the context of political struggles but also in the framework of cultural and religious interaction. The process of Persian Islamization, the dynamics of integration with Islamic rule and mutual cultural exchange were among the main factors that determined the long-term transformation of relations. In this framework, the interaction of Arab and Persian societies is evaluated as a process of mutual transformation and integration rather than a one-way process.

Keywords: Islamic history, Arabian Peninsula, Arab, Persian, Iran, Islamic conquests, Islamization

ÖNSÖZ

Tarih, bireylerin, toplumların ve devletlerin karşılıklı etkileşimlerinin bir sonucu olarak şekillenen dinamik bir süreçtir. İnsanlık tarihi, yalnızca olayların kronolojik bir sıralaması değil, aynı zamanda medeniyetlerin birbirleriyle kurdukları ilişkilerin bir yansımasıdır. Bu bağlamda, siyasî tarih, yalnızca savaşlar, ittifaklar ve yönetim değişiklikleri üzerinden okunmamalı; aynı zamanda kültürel, ekonomik ve dinî etkileşimlerin de bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Arap-Fars ilişkileri, ilk bakışta siyasî tarih çerçevesinde şekillenen bir süreç niteliğinde görülse de arka planda çok daha derin bir etkileşimi barındırmaktadır. İki toplum arasındaki ticaret, kültürel alışveriş, idarî sistemlerin birbirine etkisi ve dinî düşüncenin karşılıklı biçimlenişi, bu ilişkinin çok boyutlu yapısını ortaya koymaktadır. Özellikle İslâmiyet'in doğuşuyla birlikte, Arap Yarımadası'nın kuzeydoğusunda hüküm süren Sâsânîler ile Müslüman Araplar arasındaki ilişki, sadece askerî mücadelelerle sınırlı kalmamış; idarî yapılanma, hukuk, ekonomi ve inanç sistemleri gibi pek çok farklı sahada karşılıklı bir dönüşüm süreci teşkil etmiştir. Sâsânî hâkimiyetindeki İran coğrafyası, yalnızca Arap fetihleriyle şekillenmiş bir bölge olmanın ötesinde, ilerleyen süreçte Şuûbiyye gibi önemli fikrî hareketlerin doğuşuna da zemin hazırlayan unsurları bünyesinde barındırmıştır. Bu hareketler, Araplar ile Farslar arasındaki sosyal ve kültürel etkileşimin bir sonucu olarak ortaya çıkmış; fetihler sonrasında Arap yönetimi altında yaşayan Farsların, kendi kimliklerini koruma ve İslâm medeniyetine katkıda bulunma çabalarının bir yansıması olmuştur.

Ülkemizde Arap-Fars ilişkilerine dair yapılan doğrudan ve kapsamlı bir çalışmanın tespit edilememesi, mevcut kitap ve tezlerin ise konuyu dar bir çerçevede ele alması, bu alandaki önemli bir boşluğu ortaya koymaktadır. Bu eksikliği gidermek amacıyla hazırlanan çalışmanın temel hedefi, Arap-Fars mücadelesini ve bunun İslâm tarihinin teşekkül sürecine olan etkilerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, İslâm öncesi ve sonrası dönemde iki toplum arasındaki etkileşimi bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirerek, sürecin İslâm tarihine ve medeniyet düşüncesine nasıl yön verdiği analiz edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada, erken dönem İslâm tarihçileri, klasik ve modern dönem Fars kaynakları ile Batılı araştırmacıların eserlerinden geniş ölçüde istifade edilmiş; farklı disiplinlerden yararlanılarak mevcut literatüre yeni bir katkı sunulması hedeflenmiştir. Beş asırdan daha uzun bir zaman dilimini kapsayan çalışma, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, isimlendirme meselesi ve coğrafî sınırlar ele alınarak konunun temel çerçevesi çizilmiştir. İlk iki bölümde, kronolojik bir düzen içerisinde Arap-Fars ilişkilerinin başlangıcından Emevîlerin sonuna kadar olan siyasî süreç ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Arap-Fars ilişkileri, idarî, iktisadî ve dinî açılardan ele alınarak alt başlıklarla detaylandırılmıştır. Çalışma, elde edilen bulguların değerlendirildiği sonuç bölümü ile tamamlanmıştır.

Çalışmanın bu aşamaya gelmesinde kıymetli yönlendirmeleri ve destekleriyle katkılar sunan değerli danışman hocam Prof. Dr. Adem Apak hocama en içten teşekkürlerimi borç bilirim. Değerlendirme ve görüşleriyle tezime önemli katkılar sağlayan tez izleme komitemdeki hocalarım Prof. Dr. Asım Yediyıldız ve Prof. Dr. İsmail Güler'e teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca tezimi okuyarak olgunlaşmasına destek olan Prof. Dr. Mehmet Azimli hocama kıymetli tavsiyeleri için teşekkürlerimi sunarım. Tezimin başlangıç aşamasında tecrübelerinden istifade ettiğim ve yönlendirmeleriyle sürecime

katkı sağlayan Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Gökalp hocama da minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Lisans yıllarından itibaren aynı sıraları paylaştığım ve meslektaş olarak akademik yolculuğumu birlikte sürdürdüğüm arkadaşlarım Mine Demirbilek'e ve ulaşamadığım eserleri SOAS kütüphanesinden tedarik eden Emine Bal'a müteşekkirim. Tezimi baştan sonra okuma zahmetine katlanan, beni cesaretlendiren ve teşvik eden Betül Yurtalan'a; aynı süreçlerden geçmemiz sebebiyle her daim destekçim olan Meral Yılmaz'a; Dinler Tarihi alanındaki donanımıyla ilgili bölümü yazmamda katkı sağlayan Dilâ Baran'a teşekkürü borç bilirim. Bursa'da aynı odada mesai yapma şansına sahip olduğum, tezimi yaptıkları katkılar ile geliştiren Esra Keskin ve Esra İrk'e; tezimin çeşitli bölümlerindeki okuyarak önerilerde bulunan meslektaşlarım M. İhsan Hacıismailoğlu, M. Samet Bilgin ve Ahmet Kuray hocalarıma teşekkürlerimi sunarım. Son olarak, bu süreçte en büyük destekçilerim olan, moral ve motivasyon kaynağım biricik aileme ve her daim yanımda olan Alyoşa'ma sonsuz şükranlarımı sunarım.

Elif Kübra ASLANDOĞDU

ÇORUM 2025

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iv**
YEMİN METNİ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSCART ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **x**
KISALTMALAR ..... **xiv**
GİRİŞ **1**
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE KAPSAMI 1
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ 6
3. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR 7
4. ARAŞTIRMANIN İSİMLENDİRİLMESİ VE COĞRAFÎ SINIRLARI 17
4.1. İsimlendirme Meselesi 17
4.2. Coğrafî Sınırlar 23

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGIÇTAN EMEVÎLERE KADAR SİYASÎ İLİŞKİLER

1. İSLÂMİYET ÖNCESİ DÖNEM 27
1.1. Sâsânî Öncesi 27
1.2. Sâsânî Hükümdarlarının Araplarla İlişkileri 31
1.2.1. Yemen'e Sâsânî Müdahalesi 48
2. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ 50
2.1. Zûkâr Savaşı 54
2.2. Ninova Savaşı 57
2.3. Sâsânîlere Gönderilen Mektuplar 61
2.4. Ebnâ'nın Müslüman Olması 65
3. RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİ 66
3.1.Hz. Ebû Bekir Dönemi 68
3.1.1. Übülle'nin Fethi 70
3.1.2. Mezâr, Velece, Ülleys ve Emğişyâ'nın Fethi 72
3.1.3. Hîre'nin Fethi 74
3.1.4. Enbâr ve Aynüttemr'in Fethi 76
3.2. Hz. Ömer Dönemi 78
3.2.1. Nemârık Savaşı 79
3.2.2. Köprü Savaşı 80
3.2.3. Büveyb Savaşı 82
3.2.4. Kâdisiye Savaşı 83
3.2.5. Medâin'in Fethi 91
3.2.6. Celûlâ Savaşı ve Hulvân'ın Fethi 93
3.2.7. Ahvaz'ın Fethi 95

3.2.8. Tüster ve Sûs'un Fethi 97
3.2.9. Nihâvend Savaşı 100
3.2.10 Hemedân ve Rey'in Fethi 105
3.2.11. Azerbaycan'ın Fethi 107
3.2.12. Tevvec, Fesâ ve Dârâbcird'in Fethi 108
3.2.13. İsfahan ve Kirman'ın Fethi 109
3.2.14. Kazvin'in Fethi 110
3.3. Hz. Osman Dönemi 112
3.3.1. Azerbaycan 113
3.3.2. Hemedân ve Rey 114
3.3.3. İstahr, Dârâbcird, Gûr ve Kirman 114
3.3.4. Nîşâpûr ve Tûs 116
3.3.5. Serahs, Merv ve Belh 120
3.3.6. Sicistân 122
3.4. Hz. Ali Dönemi 123
3.4.1. Horasan ve Sicistan 124
3.4.2. Fâris ve Kirman 126
3.4.3. Ahvaz 126
4. SÂSÂNÎLERİN YIKILIŞI 127

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİNDE SİYASÎ İLİŞKİLER

1. SÜFYÂNÎLER DEVRİ (41-64/661-684) 132
1.1. Muâviye b. Ebî Süfyân 133
1.2. Yezîd b. Muâviye 142
2. MERVÂNÎLER DEVRİ (64-126/684-744) 147
2.1. Mervân b. Hakem 147
2.2. Abdülmelik b. Mervân 150
2.3. Velîd b. Abdülmelik 159
2.4. Süleyman b. Abdülmelik 168
2.5. Ömer b. Abdülazîz 173
2.6. Yezîd b. Abdülmelik 176
2.7. Hişâm b. Abdülmelik 180
2.8. Velîd b. Yezîd 190
2.9. Yezîd b. Velîd ve İbrahim b. Velîd 195
2.10. Mervân b. Muhammed 199
3. EMEVÎLERİN YIKILIŞINDA FARSLARIN ROLÜ 208

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İDARÎ, İKTİSADÎ VE DİNÎ AÇIDAN ARAP-FARS İLİŞKİLERİ

1. İDARÎ AÇIDAN ARAP-FARS İLİŞKİLERİ 214
1.1.Yönetim ve İdare 214
1.1.1. Farslarda Merkezî Teşkilat ve Bürokratik Hiyerarşi 214
1.1.2. Araplarda İdarî Düzen 218
1.1.3. Fars Yönetim Anlayışının Müslümanlara Etkisi 224

1.1.4. Devlet İşlerinde Tecrübelerinden Yararlanılan Farslar 225
1.2. Vilayet Sistemi ve Fetihlerle Gelen Değişimler 228
1.2.1. Fars-Arap Eyalet Sistemi 228
1.2.2. Yeni Şehirlerin ve İdarî Merkezlerin Oluşturulması 231
1.2.2.1. Basra 232
1.2.2.2. Kûfe 234
1.2.2.3. Vâsıt 236
1.2.3. Fethedilen Şehirlerdeki Değişimler ve İslâmî Dönüşüm 237
1.2.3.1. Horasan 239
1.2.3.2. Buhârâ 240
1.2.3.3. Şîraz, İsfahan, Kazvin 241
1.2.3.4. Azerbaycan 243
1.3. Malî Kurumlar ve Kaynaklar 244
1.3.1. Divan Teşkilatı 244
1.3.2. Vergi Sistemi 249
1.3.2.1. Sâsânîlerde Vergi Sistemi 249
1.3.2.2. Müslümanların Fetihlerden Sonraki Vergi Sistemi 253
1.4. Ordu Teşkilatı ve Askerî Düzen 262
1.4.1. Sâsânîlerde Ordu Sistemi 262
1.4.2. Araplarda Askerî Yapı 266
1.4.3. Müslüman olan Sâsânî Süvariler: Esâvire 272
1.4.4. Emevî Ordusunda Mevâlî ve Askerî Entegrasyonları 274
2. İKTİSADÎ AÇIDAN ARAP-FARS İLİŞKİLERİ 275
2.1. Ticareti Destekleyen Ekonomik Araç: Para 275
2.1.1. Farsların Para Tedavülü 275
2.1.2. Arapların Tedavülündeki Paralar 278
2.1.3. Arap Paralarında Fars Etkisi 280
2.1.4. İlk İslâm Sikkeleri 285
2.2. Ticarî Faaliyetler ve Gelir Çeşitleri 290
2.2.1. Farslarda Ticarî Hayat 290
2.2.1.1. Ticaretin Gelişimi ve Stratejik Güzergâhların Kontrolü 290
2.2.1.2. Sâsânîlerin Deniz Ticareti ve Arap Yarımadası ile Bağlantıları 294
2.2.1.3. Pazar Düzeni ve Meslek Grupları 296
2.2.1.4. Ticaret Malları ve Vergi Politikaları 297
2.2.1.5. Endüstriyel Faaliyetler: Dokumacılık, Cam Sanayi ve Madencilik 299
2.2.2. Araplarda Ticarî Hayat 303
2.2.2.1. Arap Yarımadası'nda Ticaret Yolları ve Hicaz'ın Stratejik Önemi 303
2.2.2.2. Mekke'de Ticaretin Yükselişi 306
2.2.2.3. Arap Yarımadası'nda Panayırlar 308
2.2.2.4. Ticarî Ortaklık ve Finansal Uygulamalar 312
2.2.3. Fetihlerden Sonra Arap-Fars Ticarî İlişkileri 314
2.2.4. Arap ve Fars Ekonomisinin Diğer Kaynakları 316
2.3. Toprak Yönetimi ve Ziraî Uygulamalar 319
2.3.1. Sâsânî Ülkesinde Toprak Yönetimi 319
2.3.2. Sâsânî Döneminde Kanallar ve Barajlar 322
2.3.3. Sâsânîlerde Tarımsal Üretim 326
2.3.4. Arap Yarımadası'nda Tarım Faaliyetleri 328
2.3.5. Arap Yarımadası'nın Su Kaynakları 329

2.3.6. Fetihler Sonrası İktisadi ve Ziraî Uygulamalar 330
2.3.6.1. Toprak Sisteminde Değişimler 330
2.3.6.2. İslâmî Dönemde Sulama Sistemi 332
3. DİNÎ AÇIDAN ARAP-FARS İLİŞKİLERİ 335
3.1. Farslarda Dinî Durum 335
3.1.1. Eski İran'da Din ve Tarihsel Seyri 335
3.1.2. Zerdüşt ve Zerdüştîliğin Tarihî-Mitolojik Arka Planı 339
3.1.2.1. Zerdüştîlikte Tapınak Kültü ve Ruhban Sınıfı 342
3.1.2.2. Zerdüştî Gelenekte Dinî Ritüeller ve Bayramlar 345
3.1.3. Sâsânî Döneminde Mecûsîlik 351
3.1.4. Sâsânîler Döneminde Hristiyan ve Yahudi Topluluklar 362
3.2. Araplarda Dinî Durum 366
3.2.1. İslâm Öncesi Arap İnanışları / İslâm Öncesi Araplarda Din Algısı 366
3.2.1.1. Putperestliğin Teşekkülü 369
3.2.1.2. Mabedler ve Din Adamları 372
3.2.1.3. Dinî Ritüeller ve Bayramlar 375
3.2.2. Yarımada'daki Diğer Dinler ve İnançlar 378
3.2.2.1. Mecûsîlik 379
3.2.2.2. Hristiyanlık 382
3.2.2.3. Yahudilik 384
3.2.2.4. Sâbîilik 385
3.3. Fetihler Sonrası Dinî Durum 387
3.3.1. Farsların Müslümanlaşma Süreci 391
3.3.2. Dinî Uygulamaların ve Geleneklerinin Dönüşümü 394
3.3.3. İslâm'a Uyum Sorunları: İsyanlar ve Göçler 396
SONUÇ 401
KAYNAKÇA 409
EKLER 429
ÖZGEÇMİŞ 432

KISALTMALAR

b.	: bin
bk.	: Bakınız
bt.	: Binti
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
KURAMER	: Kur'ân Araştırmaları Merkezi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
SAMER	: Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
(s.a.v)	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Tarihsiz
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE KAPSAMI

Başlangıcından Emevîlerin yıkılışına kadar olan süreçte Arap-Fars ilişkilerini konu edinen bu çalışmada, İslâmiyet öncesi dönemden itibaren Araplar ve Farslar arasında şekillenen tarihî ilişkiler, İslâmî fetihlerle ortaya çıkan dönüşümler, siyasî, idarî, iktisadî ve dinî boyutlar çerçevesinde incelenmektedir. Araştırmanın temel iddiası, Arap-Fars ilişkilerinin yalnızca fetihler ve askerî mücadeleler çerçevesinde değerlendirilemeyeceği, bunun ötesinde her iki toplum arasında derin bir etkileşim ve karşılıklı dönüşüm sürecinin yaşandığıdır. İslâmî fetihler sonrasında gelişen bu ilişkiler, yeni bir siyasî ve kültürel düzenin inşasında belirleyici bir rol oynamış ve Araplar ile Farslar arasındaki karşılıklı etkileşim, idarî yapılanmalardan dinî uygulamalara kadar birçok alanda kalıcı izler bırakmıştır.

Ülkemizde İslâm öncesi ve sonrası Arap tarihini ele alan, benzer şekilde Sâsânî tarihinin çeşitli konuları üzerine yapılan birçok müstakil çalışma bulunmaktadır. Belirli bir coğrafî sınır ve tarih çerçevesinde Roma-Sâsânî, Bizans-Sâsânî, İran-Turan ve Türk-Fars ilişkilerini ele alan yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlanmış olmakla birlikte, Arap-Fars ilişkilerini doğrudan konu edinen ve bu ilişkileri karşılaştırmalı bir yaklaşımla inceleyen kapsamlı bir çalışmaya rastlanılmamaktadır. Kaynaklar kısmında da belirtileceği üzere Ahmet Altungök ve Taner Yıldırım'ın ortak çalışması olan *Siyasi Açıdan Arap-İran İlişkileri* adlı eser bu alandaki belli boşluğu doldurmakla birlikte sadece Sâsânî Dönemini konu edindiği ve siyasî tarih dışında herhangi bir etkileşime değinmediği için sınırlı kalmıştır. Öte yandan, Hulefâ-i Râşidîn döneminde Irak'ın fethi ve İslâmlaşma sürecini inceleyen Hüseyin Gökalp'in *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci* isimli doktora tezi, çalışmamız açısından önemli bir referans olmakla birlikte, ele aldığı bölge ve dönem açısından daha dar bir çerçeveye sahiptir. Benzer muhtevadaki Veysi Turun'un *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer* başlıklı doktora tezi ise, kapsam açısından benzer nitelikler taşısa da İran'ın fethini Fars kaynakları perspektifinden ele alması yönüyle çalışmamızın tamamlayıcısı sayılmıştır. Zira çalışmamızda, erken dönem kaynaklar arasında yer alan ve muhteva açısından daha fazla malzeme sunan Arapça kaynaklar ağırlıklı olarak kullanılmıştır.

Çalışmamızın akademik alana katkı sağlamayı hedeflediği temel amaçlardan biri, Araplar ve Farslar arasındaki etkileşimlerin dinamiklerini özgün ve çok yönlü bir perspektifle ortaya koymak ve bu etkileşimlerin İslâm tarihine etkilerini analiz etmektir. Bu bağlamda, mevcut çalışmaların eksik kalan yönlerini tamamlamak amacıyla Arap-Fars ilişkilerini eleştirel bir yaklaşımla ele alarak literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir. Ayrıca dönemin kaynakları ile modern tarih araştırmaları bir araya getirilerek klasik literatürde mevcut olan bazı kabul ve değerlendirmeleri yeniden gözden geçirme imkânını elde etmek amaçlanmaktadır. Böylece siyasî ve askerî olayların ötesinde, tarihî ve kültürel bağlamda Arap ve Fars toplumlarının karşılıklı dönüşüm süreçlerinin daha kapsamlı bir analizi sunulmuş olmaktadır.

Çalışmamızın zaman aralığı, İslâmiyet öncesi dönemden başlayarak Emevîlerin yıkılışına kadar olan süreci kapsamaktadır. İslâm öncesi dönem Sâsânîlerin kuruluşuyla (M.S. 224) başlatıldığında dahi Emevîlerin yıkıldığı tarih olan 750 yılına kadar yaklaşık beş asırlık bir zaman dilimini içermektedir**.** Ancak konunun bütüncül bir şekilde ele alınabilmesi ve tarihsel arka planın daha net ortaya konulabilmesi amacıyla, ilgili başlıklarda bu zaman sınırı gerektiğinde esnetilebilmiştir. Araştırmanın kapsadığı uzun zaman periyodu, mekânsal sınırlarını belirleme hususunu zorlaştırmakla birlikte, ele alınan coğrafî alan, Arap Yarımadası ve Sâsânî hâkimiyetindeki İran platosunun yanı sıra, İslâm fetihleri sonrası Araplar ve Farslar arasındaki etkileşimlerin yoğunlaştığı bölgeleri kapsamaktadır. Bu çerçevede, Arap Yarımadası'nın doğu bölgeleri, İran platosu ve Mezopotamya bölgesi çalışmanın ana odak noktaları olarak ele alınmıştır. Araştırma alanının konu bazlı genişliği, genel bir çerçeve oluşturma ve tarihsel sürecin bütününü anlama noktasında avantaj sağlamakla birlikte, kimi durumlarda detaylı tahliller yapmayı ve konuyu derinlemesine ele almayı zorlaştırabilmektedir. Ancak, bu tür olası sınırlamaları en aza indirmek adına kapsamlı bir anlatım çerçevesi oluşturulmaya gayret edilmiştir.

Çalışma, bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın temelini teşkil eden kaynak ve araştırmalar zikredildikten sonra "İsimlendirme Meselesi" ve "Coğrafî Sınırlar" şeklinde iki başlığa yer verilmiştir. İsimlendirme meselesine ayrı bir başlık ayrılmasının temel sebebi, çalışmanın başlığında yer alan "Fars" ifadesinin tarih boyunca farklı bağlamlarda kullanılmış ve anlam değişikliklerine uğramış olmasıdır. Benzer şekilde "İran/Ērān", "İranşehr/Ērānšāhr" ve "Pers" terimleri tarihsel süreç içinde farklı anlamlar kazanmış ve çeşitli bağlamlarda kullanılmıştır. Bu nedenle, kavramların

izah edilmesi ve tarihsel gelişimlerinin ortaya konulması, konunun doğru bir şekilde ele alınması açısından önemli görülmüştür. Buna karşın, "Arap" kelimesi için benzer bir anlam karmaşası söz konusu olmadığından, bu terim hakkında giriş kısmında genel bir bilgi verilmekle yetinilmiştir. Çalışmada, Sâsânîlerin hâkim olduğu topraklar için "İran", bu bölgedeki Farsça konuşan halk için ise Arapça'ya geçmiş şekliyle "Fars" terimi kullanılmıştır. Bununla birlikte, bağlam gereği ve kaynakların orijinalliğini koruma amacıyla, bazı yerlerde "Acem" ve "Pers" ifadelerine de yer verilmiştir. Neticede araştırmada "İran" terimi, Sâsânîlerin hüküm sürdüğü coğrafya veya o dönemde İran kültürünün etkisi altında bulunan kültürel havzayı ifade etmektedir. "Arap" ifadesi ise, Arap Yarımadası'nda yaşayan hem bedevî hem de yerleşik Arap topluluklarını kapsamaktadır.

"Başlangıçtan Emevîlere Kadar Siyasî İlişkiler" başlıklı ilk bölüm, dört alt başlıktan müteşekkil olup burada İslâmiyet öncesi dönemden, Râşid Halifeler dönemi sonuna kadar Arap-Fars ilişkilerinin siyasî ve kültürel çerçevesi ortaya konulmaya çalışılmıştır. İslâm öncesi dönem başlığı Sâsânîlerin kuruluşundan da önce başlatılarak Farsların kökeni, kurmuş oldukları devletler hakkında bilgi verilmiştir. Bu tercihin temel amacı, Sâsânîleri meydana getiren yapının gelişim sürecine dair fikir sunmak ve ilerleyen başlıklarla konu bütünlüğünü sağlayacak bir temel hazırlamaktır. Sâsânî İmparatorluğu'nun kuruluş süreciyle birlikte, Farsların kronolojik tarihleri özellikle Araplarla olan irtibatları merkeze alınarak analiz edilmiştir. Hz. Peygamber (sav) dönemi başlığı, Sâsânîlere gönderilen davet mektuplarının öne çıktığı; bunun yanı sıra Zûkâr ve Ninova Savaşı hadiselerinin yer aldığı ve Ebnâ'nın Müslüman olması meselesiyle sonlandırılan bir başlık olmuştur. Râşid Halifeler dönemi ise bilhassa Hz. Ömer'in hilâfeti dönemindeki İslâmî fetihlerin yoğunluğu nedeniyle ön plana çıkmaktadır. Hz. Osman döneminin sonları ve Hz. Ali'nin hilâfetinde fetihlerin azalmasıyla birlikte, Arap-Fars ilişkilerinin boyutları da değişmiş; bu süreçte ele alınan konular daha sınırlı kalmıştır. Her ne kadar son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd b. Şehriyâr'ın öldürülmesi ve Sâsânîlerin tarih sahnesinden tamamen silinmesi Hz. Osman'ın hilâfeti dönemine denk gelse de; Sâsânîlerin yıkılışı, Râşid Halifeler dönemine dair kronolojik bütünlüğü koruyacak şekilde, bölümün son başlığı olarak müstakil biçimde ele alınmıştır. Bu başlıkta, Sâsânîlerin çöküşüne neden olan siyasî, askerî ve sosyo-ekonomik dinamikler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Emevîler dönemindeki siyasî ilişkilerin incelendiği ikinci bölüm, Süfyânîler Devri (41-64/661-684) ve Mervânîler Devri (64-126/684-744) olmak üzere iki alt başlık ile Emevîlerin yıkılışında Farsların rolünü konu edinen üçüncü alt başlık altında incelenmiştir. Bu bölümde, Emevî yönetimi altında Arap-Fars ilişkilerinin nasıl şekillendiği, Farsların Emevî yönetimine etkileri ve bu etkinin siyasî, idarî ve toplumsal boyutları detaylandırılmıştır. Ayrıca, Emevîlerin yıkılış sürecinde Farsların oynadığı rol, yönetim politikaları ve toplum içindeki konumları bağlamında incelenerek dönemin dinamikleri kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir.

Araştırmanın üçüncü bölümü, Arap ve Fars toplumları arasındaki etkileşimin önceki bölümlerde zikredilen siyasî olaylar ve askerî mücadelelerin ötesinde, idarî, iktisadî ve dinî boyutlarıyla ele alındığı bir kısım olmuştur. Üç ana başlık altında incelenen bölümde ilk etapta Arap-Fars ilişkilerinin idarî boyutu ele alınmaktadır. Bu çerçevede, Sâsânîlerin idarî teşkilatları, bürokratik yapıları ve yönetim anlayışları incelenerek, bu sistemlerin İslâmî yönetim anlayışı üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir. Özellikle Müslümanların fetihler sonrasında Fars idarî geleneğinden nasıl faydalandıkları ve devlet yönetiminde tecrübelerinden istifade edilen Fars unsurların oynadığı roller detaylandırılmıştır. Bunun yanı sıra, fetihlerle birlikte vilayet sisteminde meydana gelen değişimlerin incelendiği ikinci alt başlıkta, yeni idarî merkezlerin oluşumu ve şehirleşme süreci farklı bölgesel örnekler üzerinden analiz edilmiştir. Basra, Kûfe ve Vâsıt gibi yeni kurulan şehirler ile Horasan, Buhara, Şiraz, İsfahan, Kazvin ve Azerbaycan gibi fethedilen bölgelerde yaşanan idarî dönüşümler, bu bağlamda değerlendirilen temel meselelerdir. Bir diğer alt başlıkta, Arap ve Fars dünyasındaki malî kurumlar ile kaynaklar karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Bu çerçevede Divan teşkilatı, Farslardan Araplara intikal eden bürokratik yapılar arasında değerlendirilerek bu teşkilatın İslâm yönetimine etkileri açıklanmıştır. Ayrıca, Sâsânîlerdeki vergi sistemi incelenmiş, Fars malî yapısının temel taşları ortaya konularak, bu düzenin İslâm fetihleri sonrası nasıl dönüştüğü ele alınmıştır.

Bu bölümde son olarak Arap ve Fars askerî sistemleri karşılaştırmalı olarak ele alınmış, fetihler sonrası askerî yapıdaki dönüşümler incelenmiştir. Ayrıca İranlıların askerî teşkilatlanma anlayışı, savaş stratejileri ve ordu teşkilatındaki hiyerarşi incelenmiş, ardından İslâm öncesi Arap askerî yapılanması değerlendirilerek fetihler sonrası Fars ordusundan hangi unsurların alındığı ve İslâm ordusuna nasıl entegre edildiği analiz

edilmiştir. Bölümün ikinci başlığı olan iktisadî ilişkiler kısmında, Arap ve Fars toplumlarının ekonomik sistemleri, ticaret yapıları ve gelir kaynakları incelenmiştir. Sâsânîler döneminde ticaretin gelişimi, Arap tüccarlarının İran ile olan bağlantıları ve fetihler sonrası oluşan yeni ekonomik düzen, bölgenin ticarî dinamiklerini anlama açısından değerlendirilmiştir. Ticaretin temel unsurlarından biri olan para tedavülü, Arap ve Fars ekonomilerindeki değişimlerin en belirgin göstergelerinden biri olarak ele alınmış, İslâmî dönemde para birimlerinin dönüşümü ve Fars etkisi ile ilk İslâm sikkelerinin basılma süreci detaylandırılmıştır. Ticarî faaliyetler ve gelir çeşitleri meselesinin yanı sıra iki medeniyetin ekonomik yapısı karşılaştırmalı olarak ele alınarak, fetihler sonrası meydana gelen değişimler tahlil edilmiştir. Ayrıca, toprak yönetimi ve ziraî uygulamalar bağlamında, Sâsânî modelinin fetihler sonrası nasıl bir dönüşüm geçirdiği ve İslâm devlet yapısına nasıl entegre edildiği yorumlanmıştır.

Üçüncü bölümün son kısmında, Arap-Fars ilişkilerinin dinî boyutu ele alınmıştır. Öncelikle, İslâmiyet öncesi Fars dinî yapısı incelenerek, eski İran dinleri ve Sâsânîler döneminde Mecûsîlik başta olmak üzere farklı dinî toplulukların durumu açıklanmaya çalışılmıştır. Zerdüştî geleneklerin, dinî ritüellerin ve tapınak sisteminin detaylandırıldığı bu kısım, Sâsânîlerin resmî din politikalarının da ele alındığı bölüm olmuştur. Ardından, İslâm öncesi Arap inanç yapısı ele alınarak, putperestliğin oluşumu, dinî yapılar ve Arap Yarımadası'nda varlık gösteren Mecûsîlik, Hristiyanlık, Yahudilik ve Sâbiîlik gibi dinî grupların etkileri değerlendirilmiştir. Böylece, Arap ve Fars toplulukları arasındaki dinî etkileşimlere dair önemli tespitler yapılmıştır. Aynı zamanda mezkûr bilgiler verilirken her bir konu başlığı içerisinde Arap ve Fars bağlantıları da tespit edilmiştir. Bölümün son kısmında ise fetihler sonrası Farsların Müslümanlaşma süreci ele alınarak, İslâmî yönetimle uyum sağlama süreçleri ve İslâmî uygulamalarda meydana gelen dönüşümler analiz edilmiştir. Bu kapsamda, Farsların İslâm dinine olan ilgileri, dinî yapılanmalara etkileri ve zamanla ortaya çıkan mezhepsel eğilimler incelenmiştir.

Son olarak, araştırmamızda yazım ve kaynak gösterme konusunda belirli tercihlerin benimsendiğini belirtmek gerekmektedir. Sâsânî kisrâlarının isimleriyle ilgili olarak, kaynaklarda farklı biçimlerde aktarılan versiyonlar, ilk geçtiği yerde "/" işareti kullanılarak birlikte verilmiş, sonrasında ise tercih edilen kullanım esas alınmıştır.

İsimler ve kavramlar, Farsça'daki biçimleriyle ya metin içinde ya da dipnotlarda verilerek terminolojik bütünlük sağlanmasına özen gösterilmiştir. Kaynak gösteriminde *İSNAD Atıf Sistemi* tercih edilmiş olup, şahıs ve yer adlarında birlik sağlamak amacıyla *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* esas alınmıştır. Metin içerisinde, 10'a kadar olan sayılar yazıyla, 10 ve üzeri rakamlarla gösterilerek biçimsel tutarlılık sağlanmıştır. Yüzyıllar, Romen rakamlarıyla ifade edilmiş ve tarihlendirmede Hicrî/Milâdî sistem birlikte kullanılmıştır. Böylece, araştırmanın yazım ve kaynak gösterme kurallarında hem bilimsel standartlara hem de konuya özgü terminolojik tutarlılığa dikkat edilmiştir.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada, sosyal tarih yazım anlayışı benimsenmiş olup, sosyal bilimlerde yaygın şekilde kullanılan nitel araştırma yöntemi esas alınmıştır. Araştırma kapsamında, bu yöntemin temel bileşenleri olan literatür taraması, veri toplama ve doküman analizi tekniklerinden faydalanılmıştır. Ayrıca, olayları daha kapsamlı bir şekilde ele almak amacıyla tarihsel betimleme ve analitik karşılaştırma yöntemlerine de başvurulmuştur.

Çalışmanın temel kaynakları arasında, dönemin İslâm tarihçileri ve coğrafyacılarının eserleri, Sâsânî kaynakları, arkeolojik bulgular ve modern tarih araştırmaları yer almaktadır. Kaynak kritiği ve eleştirel yaklaşım ışığında bu metinlerin analizleri yapılarak tarihî sürecin daha net bir şekilde algılanması sağlanmıştır. Nitel araştırma yöntemleri çerçevesinde, tarihsel olaylar yalnızca siyasal boyutlarıyla değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel bağlamlarıyla birlikte incelenmiş ve karşılaştırmalı bir analiz yöntemi benimsenmiştir.

Araştırmanın genelinde bütüncül tarih anlayışı esas alınmış, Arap ve Fars toplumlarının hem kendi iç dinamikleri hem de birbirleriyle olan etkileşimleri kapsamlı bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, tarihî süreç sadece siyasî ve askerî mücadeleler üzerinden ele alınmamış, iki toplumun ekonomik, idarî ve kültürel dönüşümleri birlikte kurgulanarak analiz edilmiştir. Bu çerçevede, her iki milletin tarihsel gelişimi, karşılıklı ilişkiler doğrultusunda paralel bir şekilde incelenmeye gayret edilmiştir. Ancak, bazı konularda bir toplumun merkezî bir konumda, diğerinin ise daha ikincil bir düzlemde kaldığı başlıklar da olmuştur. Bu durum, Araplar ve Farsların farklı medeniyet ve devlet geleneğine sahip olmalarından kaynaklanmakta olup, kaçınılmaz bir tarihî gerçeklik olarak değerlendirilmelidir. Farslar, köklü bir idarî ve bürokratik sisteme sahip

olmalarıyla öne çıkarken, Araplar ise özellikle İslâmî fetihler sürecinde siyasî ve askerî açıdan belirleyici bir rol üstlenmişlerdir. Bu bağlamda, iki toplum arasındaki ilişkiler tek yönlü bir etkileşimden ziyade, karşılıklı alışverişin ve dönüşümün yaşandığı dinamik bir süreç olarak görülmelidir. Bu doğrultuda, Arap ve Fars toplumlarının etkileşimlerinin incelemesinin sağlıklı ve tutarlı bir tarih okumasına dayanması için, Sâsânî tarihine dair yapılan analizlerde farklı kaynakların mukayeseli bir yaklaşımla değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Çalışmada, tarihî kaynakların analizi sırasında bu yöntem ve ilkeler doğrultusunda hareket edilmeye özen gösterilmiştir.

Bütüncül tarih anlayışının önemli bir unsuru olan disiplinlerarası yaklaşım, bu çalışmada özellikle vurgulanmıştır. Bu doğrultuda, araştırmada İslâm hukuku, tefsir ve dinler tarihi gibi farklı disiplinlere ait eserlerden istifade edilmiştir. Böylece, Arap-Fars ilişkilerinin daha geniş bir entelektüel, dinî ve sosyo-ekonomik çerçevede ele alınması sağlanmıştır.

3. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Bu çalışmada Arap-Fars ilişkilerini tarihsel perspektifte değerlendirmek amacıyla, geniş bir kaynak yelpazesinden yararlanılmıştır. Erken dönem İslâm tarihçileri tarafından kaleme alınan özel ve genel tarih kitapları, coğrafya eserleri, tabakât literatürü ve harâc kitapları başta olmak üzere, konuyla ilgili kaleme alınan modern akademik çalışmalar incelenmiştir. Ayrıca, Fars tarihçileri tarafından yazılmış klasik ve modern dönem araştırmaları ile Batılı müelliflerin eserleri de çalışmaya önemli katkılar sağlamıştır. Bu sayede, Arap-Fars ilişkileri çok yönlü bir bakış açısıyla ele alınarak, tarihî süreç kapsamlı ve bütüncül bir şekilde analiz edilmiştir.

Sâsânî ve erken dönem İslâm tarihine ilişkin değerlendirmeler, büyük ölçüde miladi IX. ve X. yüzyıllarda derlenen geniş kapsamlı Arapça literatüre dayanmaktadır. Tarihî malzemenin kayıt altına alınma sürecinde tarafgirliğin belirli noktalarda kaçınılmaz olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmakla birlikte, geçmişin doğru şekilde aydınlatılabilmesi için bu kaynakların eleştirel bir süzgeçten geçirilmesi ve metin tenkidi yapılarak değerlendirilmesi zorunludur. Özellikle Sâsânî Devleti'nin batı kesimlerine ilişkin askerî ve diplomatik meseleleri kendi perspektifleri doğrultusunda aktaran Romalı kaynaklara kıyasla, İslâm tarihçilerinin daha az önyargılı bir bakış açısı sunduğunu ifade etmenin yanlış olmayacağı kanaatindeyiz.

Sâsânî tarihinin aydınlatılmasında Arap kaynakları önemli bir yer tutmaktadır. Zira, Sâsânîlerin tarihine dair bilinen pek çok bilgi, İslâm fetihleri sonrasında Arap tarihçileri tarafından derlenen ve aktarılan kaynaklar aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Bu çerçevede, Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* adlı eseri, İslâm öncesi ve İslâmî döneme dair tarihî olayları kronolojik bir düzen içerisinde ve ayrıntılı bir şekilde aktarması bakımından çalışmamızın en önemli başvuru kaynaklarından biri olmuştur. Hüdaynâme ve Tac-nâme gibi eserlerden[1] yararlanan Taberî'nin Sâsânî tarihî kaynakları açısından da önemli bir yeri bulunmaktadır. Sâsânîler hakkında detaylı malumat sunan ana kaynaklardan biri olması nedeniyle, ilgili bölümlerde geniş ölçüde istifade edilmiştir. Eser, Hz. Peygamber (sav) döneminden başlayarak Râşid Halifeler ve Emevîler devrine kadar uzanan süreçte Arap-Fars ilişkilerinin anlaşılmasında kritik bir kaynak niteliğindedir. Özellikle İran fetihleri, Farsların Müslümanlaşma süreci ve Arap yönetim sistemine entegre oluşları gibi konularda sunduğu bilgiler, çalışmamız açısından büyük önem arz etmektedir. Taberî'nin anlatımını tamamlayıcı mahiyette ele alınan Dîneverî'nin (ö. 282/895) *el-Ahbâru't-Tıvâl*'i, İslâm tarihini özellikle İran perspektifinden ele alan bir eser olması hasebiyle çalışmamız açısından ayrı bir ehemmiyete sahiptir. Müellif Pehlevice kaynaklardan da istifade ederek şümullü bir Sâsânî tarihi aktarımı yapmıştır. Olayları tam anlamıyla kronolojik bir sırayla sunmamakla birlikte, özellikle Sâsânîler dönemindeki siyasî gelişmeler, Arapların İran ile ilk temasları ve fetihler sürecindeki siyasî ve dinî olaylar hakkında detaylı bilgiler içermesi nedeniyle çalışmada sıklıkla başvurulan kaynaklardan biri olmuştur.

İslâm tarihini kapsamlı bir şekilde ele alan erken dönem kaynaklarından biri addedilen Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Târîhu'l-Ya'kûbî'*si, Arap-Fars ilişkilerinin tarihsel gelişimi ve iki toplum arasındaki kültürel etkileşimlerin incelenmesinde açısından araştırmamız için önemli bir kaynak olmuştur. Müellifin Fars kökenli olması, eserinde İran tarihine dair detaylı bilgiler sunmasını sağlamış; bu yönüyle de çalışma açısından önemli bir avantaj oluşturmuştur. Nitekim eserin ilk bölümlerinde, İslâm öncesi Fars kralları ve İran tarihi hakkında Pehlevîce metinlerden de yararlanılarak ayrıntılı anlatımlara yer verilmiştir. Bu kısımlar, Arap ve Fars toplumları arasındaki etkileşimlerin anlaşılmasında yol gösterici olmuştur.

[1] Ali Hüseyin Toğay, *Sasani Devletinin Tarihi Kaynakları* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2022), 182, 198.

Erken dönem İslâm tarihini kronolojik bir şekilde sunan Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyât* adlı eseri, fetih süreçlerindeki ilişkiler açısından sunduğu ayrıntılı bilgilerle çalışmaya önemli katkılar sağlamıştır. Yine Belâzürî'nin (ö. 279/892-93) *Fütûhu'l-Büldân*'ı, İslâm öncesi Mekke tarihi ve İslâm fetihlerini kapsamlı bir şekilde ele alan temel kaynaklardan biridir. Ayrıca eseri Sâsânîlerin son dönemlerine dair malumat içermekte, II. Yezdicerd'ten son III. Yezdicerd dönemine kadar, Müslümanlarla yapılan savaşlardan teferruatlı şekilde bahsetmektedir. Fetihlerin askerî boyutlarının yanı sıra fethedilen bölgelerde uygulanan idarî ve mâli düzenlemeler açısından da kıymetli bilgiler içermesi sebebiyle çalışmada sıkça başvurulan eserlerden olmuştur. Ayrıca, *Fütûhu'l-Büldân*'ın Hüdaynâme'nin Pehlevice nüshasından ve Arapça tercümesinden kısımlar içermesi, müellifi Sâsânî tarihî kaynakları açısından önemli kılmaktadır.[2] Fetihler bağlamında erken dönem İslâm tarihi ve Arap-Fars ilişkileri konusunda malumat sunan İbn A'sem'in (ö. 314/926'dan sonra) *Kitâbu'l-Fütûh* adlı eseri, askerî ve siyasî gelişmeleri, aynı zamanda iki millet arasındaki dinamikleri inceleme imkânı sunmuştur. Öte yandan, Makdisî'nin (ö. 370/980) *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târih*'i, özellikle Sâsânî tarihi ile fethedilen şehirlerdeki toplumsal, kültürel ve idarî dönüşümleri ele alması yönüyle çalışmada sıklıkla başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır.

Çeşitli coğrafyaları, ülkeleri ve halkları teferruatlı bir şekilde eserinde ele alan Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürûcu'z-Zeheb* isimli eseri, İslâm öncesi ve sonrası Arap-Fars ilişkilerine dair geniş bir perspektif sunması açısından araştırmamızda önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir. Eserde, Sâsânîlerin yönetim ve vilayet sistemi, İslâm fetihleri sonrası dinî yapıdaki dönüşümler ve Arap-Fars etkileşimi gibi konular detaylı bir şekilde ele alınmış olup, çalışmamızda bu hususlara ilişkin bilgilere başvurulmuştur. Mes'ûdî'nin bir diğer eseri olan *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf* ise Farsların kökeni, Sâsânîlerin merkezî teşkilat yapısı, vilayet sistemi, ordu teşkilatı ve Mecûsilik'teki dinî yapılar gibi konularda bilgi içermektedir. Dolayısıyla Sâsânî idarî düzeni ve dinî yapısının Arap fetihleri sonrasında nasıl bir dönüşüm geçirdiğini anlamak amacıyla bu eserden istifade edilmiştir.

İsfahânî'nin (ö. 360/971'den önce) *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ* isimli eseri, genel tarih eseri olarak tanzim edilmiş ve büyük oranda da İran tarihine yer verilmiş bir eserdir. İslâm öncesi İran tarihi ve kültürüne dair sunduğu kapsamlı içerik

[2] Toğay, *Sasani Devletinin Tarihi Kaynakları*, 337.

ile araştırmamıza önemli katkılar sağlamıştır. Aynı zamanda kronolojik bir dünya tarihi niteliği taşıyan bu eser, erken dönem İran tarihiyle bağlantılı rivayetler içermesi bakımından büyük değer taşımaktadır. Nitekim müellif eserinde Fars kralları ile başlayan anlatısını, ilerleyen bölümlerde İslâmî dönemde Nevrûz'un hangi tarihlere denk geldiği şeklinde başlıklara yer vererek genişletmiştir. Çalışmamız kapsamında, Sâsânî öncesi Fars toplumunun siyasî yapısı ve Sasânî hükümdarlarının yönetim anlayışları gibi konuların değerlendirilmesinde bu eser önemli bir referans kaynağı olmuştur.

İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târih*'i kronolojik bir anlatı sunan ve kapsamlı bir genel tarih kaynağı olması bakımından, araştırmamızda bütüncül bilgiler edinmemizi sağlamıştır. Arapların İran fetihleri, Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde Arap-Fars ilişkilerinin gelişimi konularında sunduğu ayrıntılı bilgiler nedeniyle çalışmada geniş bir yer tutmaktadır. Özellikle, fetihlerin askerî ve siyasî boyutları, Fars bölgesinin İslâm dünyasına entegrasyonu ve Emevîler döneminde uygulanan mevâlî politikaları gibi konuların analizinde temel başvuru kaynaklarından biri olmuştur.

Arap-Fars ilişkilerinde etkili olan, İran fetihlerine katılan ve fetihler sonrası Fars bölgelerinde idarî görevler üstlenen Arap ve Fars kökenli liderlerin biyografileri gibi konularda, İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*'inden, Belâzürî'nin (ö. 279/892-93) *Ensâbü'l-Eşrâf*'ından, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *Üsdü'l-Gâbe*'sinden istifade edilmiştir. Araştırmamızda, çalışmanın kapsamını oluşturan bölgelerin coğrafî sınırlarının belirlenmesi, şehirlerin konumlarının tespit edilmesi ve ilgili coğrafî unsurların tanıtılması amacıyla çeşitli coğrafya kaynaklarından da geniş ölçüde faydalanılmıştır. Bu alanda en önemli eserlerden biri, şehirler, vilayetler ve önemli coğrafî mekânlar hakkında ayrıntılı bilgiler içeren Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemu'l-Buldân* adlı eseridir. Benzer şekilde İstahrî'nin (ö. 340/951-952) *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik*'i, İbn Havkal'in (ö. 367/977) *Kitâbü Sûreti'l-Arz*'ı bu minvalde faydalanılan diğer önemli coğrafya kaynakları arasında yer almıştır. Bu eserler, İslâm fetihleri sonrasında bölgenin idarî ve coğrafî yapısını anlamada önemli bir zemin sunmuştur.

Harâc ve cizye gibi vergiler, ganimetler, toprak yönetimi ve zimmîlerle ilişkiler gibi konuların incelenmesinde Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) *Kitâbü'l-Harâc*'ı ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Kitâbü'l-Emvâl*'i temel başvuru kaynakları arasında yer

almıştır. Mecûsîlerle ilgili fıkhî uygulamalar özelinde ise İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*'inden istifade edilmiştir. Ayrıca, divan teşkilatının işleyişi, para tedavülü ve İslâm devlet yönetimine dair hukukî düzenlemeler konusunda Mâverdî'nin (ö. 450/1558) *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserinden faydalanılmıştır.

İslâm öncesi Arap toplumunun inançları, gelenekleri, kültürel yapıları ve ticarî pazar yerleri gibi mevzulara dair ayrıntılı malumat sunan İbn Habîb'in (ö. 245/860) *el-Muhabber* adlı eseri erken dönem Arap sosyal hayatının incelenmesinde büyük katkı sağlamıştır. Benzer şekilde, İslâm öncesi Arap Yarımadası'ndaki ticarî faaliyetler ve ekonomik yapının anlaşılması konusunda Merzûkî'nin (ö. 421/1030) *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*'sinden yararlanılmıştır. Modern dönem araştırmalardan biri olmakla birlikte, İslâm öncesi Arap tarihi üzerine yapılan en kapsamlı ve sistematik çalışmalardan biri olan Cevâd Ali'nin (ö. 1987) *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*'ı da araştırmamız açısından dikkate değer bir kaynak olmuştur. Zira Arap Yarımadası'ndaki kabile düzeni, ekonomik yapı, dinî inanışlar ve Arapların komşu medeniyetlerle olan ilişkileri ilgili pek çok mevzuda referans kaynağımız niteliğindedir.

Arapça kaynakların yanı sıra, Sâsânîlerin tarihine ışık tutan farklı dillerdeki kaynakların da değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim Sâsânîlerin 400 yılı aşkın süre boyunca varlığını sürdüren büyük bir imparatorluk olması ve farklı halklarla çeşitli türlerde ilişkilerde bulunmaları nedeniyle Sâsânî tarihiyle alakalı pek çok dilde yazılmış kaynaklara rastlamak mümkündür.[3] Fars/Pers tarihinin kökenleri kronolojik olarak daha geriye götürüldüğünde, bu tarihin başlangıcının Ahamenişlerden önceki dönemlere dayandığı görülmektedir. Nitekim eski Asur kaynaklarında *Persiya* olarak tanımlanan bölgeye dair bilgilere rastlanılmaktadır. XIX. yüzyılda Grotefend ile Rawlinson'un yürüttüğü kazı çalışmalarının ardından, Ahameniş İmparatoru Darius'un Bisitun/Behistun'daki üç dilde yazılmış yazıtlarının metinleri çözümlenmiştir. Böylece daha öncesinde Yunan kökenli oldukları düşünülen ve Yunan tarihçilerinin perspektifinden değerlendirilen Ahamenişlere dair tarihî algıda büyük değişiklikler meydana gelmiştir.[4]

---

[3] David Morgan, "Sasanian Iran and the Early Arab Conquests", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 54/4 (2011), 530.

[4] Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2019), 6.

Sâsânî Devleti'ne dair birincil kaynaklar arasında Pehlevîce yazılmış eserler, Sâsânî kitabeleri, tarihî belgeler, sikkeler ve mühürler yer almaktadır. Bu bağlamda, *Kârnâme-î Ardeşîr-î Bâbekân* ve *Šahrestânîhâ-î Ērānšahr* gibi Pehlevîce metinler, Antik İran tarihine ışık tutan önemli kaynaklar arasındadır. Bunların yanı sıra, Yunan-Roma ve Bizans tarihçileri tarafından kaleme alınan eserler, Ermeni ve Süryani kronikleri, Çin yıllıkları ve Yahudi kaynakları da Sâsânî tarihi hakkında önemli bilgiler içeren birincil kaynaklardandır.[5] Bu kaynakların arasında Kadîm İran ve Sâsânî tarihine dair en önemli ana kaynaklardan biri Hüdaynâme (خدای‌نامه/Xwadāy-nāmag /Krallar Kitabı)'dir. Pehlevîce'de Hüday, "padişah" anlamına gelmektedir. Bu eser ilk olarak Hüsrev Enûşirvân (531-579) döneminde Orta Farsça (Pehlevî dili) olarak derlenmiş, daha sonra Hüsrev Pervîz'in (590-628) saltanatında genişletilerek tamamlanmıştır. Son olarak III. Yezdicerd b. Şehriyâr (632-652) döneminde, hükümdarın emriyle Dânişver ismindeki dihkanın başkanlığında sistematik bir çalışma yürütülmüş; Keyûmers'ten Hüsrev Pervîz'e kadar uzanan tarihî olaylar derlenerek bir kitap hâline getirilmiştir.[6] Bu kıymetli eser, Fars asıllı devlet adamı İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759) tarafından *Siyerü'l-Mülûki'l-Fürs* veya *Siyerü'l-Mülûk* adıyla Arapça'ya çevrilmiştir.[7] Orijinal Pehlevîce metni ve Arapça tercümesi günümüze ulaşamamış olmakla birlikte, Taberî, Mes'ûdî, Firdevsî ve Dîneverî gibi Arap ve Fars tarihçilerinin eserleri vasıtasıyla bu metinden bilgiler edinilebilmektedir.[8] Çalışmamızda da Hüdaynâme'nin etkisini devam ettiren Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinden istifade edilmiştir.

XII. yüzyılın başlarında kaleme alınan erken dönem Fars kroniklerinden olan, İbnü'l-Belhî'nin (ö. VI./XII. yüzyıl) *Fârsnâme'*si erken dönemde Arapların Fars bölgesiyle kurduğu ilişkiler, bölgenin Müslümanlar tarafından fethi ve sonrasında gerçekleşen idarî ve kültürel dönüşümler hakkında kapsamlı bilgiler içermektedir. Bu mühim eser, Guy Le Strange ve Reynold Alleyne Nicholson tarafından tahkikli bir şekilde neşredilmiş olup, Arap-Fars ilişkilerinin tarihî dinamiklerini anlamak açısından çalışmamızda temel başvuru eserlerinden biri olmuştur.

---

5 Toğay, *Sasani Devletinin Tarihi Kaynakları*, iii-xv.

6 Michael G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest* (New Jersey: Princeton University Press, 1984), 14; Firdevsî, *Şehnâme*, çev. Necati Lugal-Kenan Akyüz (İstanbul: MEB Yayınları, 1944), 1/IV. Detaylı bilgi için bk. Moustafa Albakour, "خداينامه' بين التراثين الفارسي والعربي كتاب", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 104-116.

7 Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, 15.

8 Morgan, "Sasanian Iran and the Early Arab Conquests", 530.

İran tarihi ve İslâm medeniyeti üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Saîd-i Nefîsî'nin (ö. 1966) Türkçe'ye *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi* olarak çevrilen *Târîh-i Temeddün-i Sâsânî* isimli eseri, yalnızca Sâsânîlerin siyasî tarihini değil, aynı zamanda medeniyet ve kültür tarihini de ele alan kapsamlı içeriğiyle araştırmamızda başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır. Ancak eserde bazı konuların doğruluk açısından teyit edilmesi gerektiği tespit edilmiştir. Özellikle Farsların İslâm öncesi inançlarından olan Mecûsîlik ve Maniheizm'e dair verilen kimi bilgilerin hatalı olduğu belirlenmiş ve bu tür veriler çalışmamıza dahil edilmemiştir. Bu durum, kaynağın ihtiyatlı bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

İran tarihini geniş bir kronolojik çerçevede ele alan M. Cevad Meşkûr'un (ö. 1995) *Tarih-i İran Zemin: Ez Ruzgar-ı Bastan Ta İnkiraz-ı Kaçariye* eseri, İran tarihi üzerine yapılan modern araştırmalar arasında yer almaktadır. Antik dönemden Kaçar Hanedanlığı'nın çöküşüne kadar (1925) İran tarihini sistematik bir şekilde inceleyen bu çalışma hem klasik İslâm tarihçilerinin eserlerini hem de Pehlevî ve Orta Fars kaynaklarını kullanması yönüyle araştırmamıza geniş bir perspektif katmıştır. Ayrıca çalışmamızda Abdülhüseyin Zerrinkûb (ö. 1999) ve Rûzbeh Zerrinkûb'un Türkçe'ye *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi* olarak çevrilen *Târîh-i Siyâsi-yi Sâsânîyân* adlı çalışmasından, Sâsânîlerin siyasî tarihiyle ilgili başlıklar çerçevesinde yararlanılmıştır. Böylece eser, dönemin siyasî yapısını daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirmemize olanak sağlamıştır.

Modern zamanlarda Sâsânî tarihine ilişkin yazılmış bilinen en kapsamlı eserden biri, Arthur Christensen'in (ö. 1945) *L'Iran sous les Sassanides* adlı çalışmasıdır. Ayrıca araştırmamızda müellifin bu eseriyle birlikte, "Sassanid Persia"[9] başlıklı kitap bölümünden de istifade edilmiştir. Ancak Christensen'in eserinin yayımlanmasından bu yana Sâsânîler üzerine yapılan araştırmalar büyük ölçüde çeşitlenmiş ve geliştirilmiştir. Bu alana önemli katkılarda bulunan isimlerden biri de Sâsânî çalışmaları alanında önde gelen İran kökenli Uzman Touraj Daryaee'dir. Onun, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire* adlı eseri, Sâsânî medeniyetinin temel yapı taşlarını sunan kapsamlı bir çalışmadır. Bu eser, Sâsânî uygarlığının siyasî tarihini, toplumsal yapısını, dinî inançlarını, ekonomisini, yönetim mekanizmalarını, dil ve edebiyatlarını bütüncül bir şekilde sunma çabasıdır. Ayrıca, Daryaee'nin *Šahrestānīhā ī Ērānšahr* adlı Pehlevîce

[9] Arthur Christensen, "Sassanid Persia", *The Cambridge Ancient History, Volume XII: The Imperial Crisis and Recovery (A.D. 193-324)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1939), 109-137.

metnin derlemesini, transkripsiyonunu ve analizini içeren *Šahrestānīhā ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History* adlı çalışması da araştırmamızda başvurulan kaynaklar arasında yer almaktadır. Yine Arap fetihleri karşısında Sâsânî İmparatorluğu'nun çöküş sürecini konu edindiği, "The Fall of the Sasanian Empire to the Arab Muslims: From Two Centuries of Silence to Decline and Fall of the Sasanian Empire: the Partho-Sasanian Confederacy and the Arab Conquest of Iran" başlıklı makalesi ve Sâsânî dönemindeki ekonomik faaliyetleri, ticaret yollarını ve tüccarların siyasî yapı içindeki konumunu ele aldığı "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran" adlı çalışması araştırmamızda önemli bir başvuru kaynaklarından olmuştur.

Josef Wiesehöfer'in kaleme aldığı *The New Cambridge History of Islam* adlı eserin ilk cildinde yer alan "The Late Sasanian Near East" adlı kitap bölümü geç dönem Sâsânî tarihine dair sunduğu kapsamlı analizler nedeniyle araştırmamızda başvurulan önemli kaynaklardan biri olmuştur. Bununla birlikte, yazarın Antik Pers Tarihini ele alan kronolojik eserinden de istifade edilmiştir. İran tarihini geniş bir zaman dilimi içinde ele alan ve Türkçe'ye *İran Tarihi* olarak çevrilen *The Persians* adlı eseriyle Gene R. Gartwhite, Ahamenişlerden İran İslâm Cumhuriyeti'ne kadar uzanan süreci kronolojik ve bütüncül bir şekilde incelemektedir. Bu yönüyle eser, araştırmamızda temel başvuru kaynaklarından biri olmuştur. Bunun yanı sıra, İran tarihini bütüncül bir şekilde ele alan Richard Foltz'un *Iran in World History* isimli çalışması da araştırmamızın referans kaynakları arasındadır.

Michael G. Morony'nin *Iraq After the Muslim Conquest*, Fred McGraw Donner'ın *The Early Islamic Conquests*, Sarah Bowen Savant'ın *The Muslim of Post Conquest Iran-Tradition, Memory and Conversion*, Hugh Kennedy'nin *The Great Arab Conquests How the Spread of Islam Changed the World We Live in* adlı çalışmaları fetihler sürecinde ve sonrasında iki millet arasındaki etkileşim ve intibak süreçlerine dair önemli ipuçları elde ettiğimiz araştırma eserleri olmuştur.

Araştırmamızda, İranlı tarihçi Parvaneh Pourshariati'nin *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran* adlı eserinden bazı meselelere yeni perspektifler katması yönünden önemli ölçüde faydalanılmıştır. Zira Pourshariati, Sâsânî kronikleri ve nümizmatik kayıtlarından

hareketle yaptığı tespitinde Irak'taki İslâm fetihlerinin 7-11/628-632 yılları arasında gerçekleştiğini iddia etmiştir. Ayrıca Sâsânî Devleti'nin yıkılış sürecini konfederasyon kavramı çerçevesinde açıklayarak bu konuda da literatüre farklı bir perspektif sunmuştur.

Spesifik konu başlıklarında yararlandığımız bazı Batılı kaynaklar da bulunmaktadır. "Ordu Teşkilatı ve Askerî Düzen" başlığında David Nicolle'ün, *Sassanian Armies-The Iranian Empire early 3rd to mid-7th Centuries,* Ann K. S. Lambton'ın "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship", Arthur Stanley Tritton'ın *The Caliphs and Their Non-Muslim Subject*, Hugh Kennedy'nin *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State Warfare and History* ve Ella Landau-Tasseron'un "Features of the Pre-Conquest Muslim Army in the Time of Muhammad" adlı kitap ve makale çalışmalarından istifade edilmiştir. Bu eserler, Sâsânî ordusunun yapısı, savaş stratejileri, hilâfet ordularının teşkilatlanması ve askerî sistemlerin dönüşümü gibi konuların incelenmesinde kritik bir rol oynamıştır.

Arap-Fars ilişkilerini dinî açıdan ele aldığımız kısımda ise İran topraklarındaki dinî yapıyı ve zemini daha iyi tahlil edebilmek için dönemin orijinal kaynaklarına öncelik verilmiştir. Bu bağlamda Sâsânîler dönemine ait birincil Pehlevî belgelerden biri olan *The Letter of Tansar*, Maniheizm'in kurucusu Mani'nin hayatı ve öğretisine dair elimize ulaşan en eski birincil kaynak olan *The Cologne Mani Codex: Concerning the Origin of his Body (CMC)*, ayrıca Maniheizm'e dair en kapsamlı metin derlemelerinden biri olan Lain Gardner ile Samuel N. C. Lieu'nun tahkik ettiği *Manichaean Texts from the Roman Empire adlı* eserler araştırmamızda esas alınmıştır.

Son olarak, araştırmamızda ülkemizde gerçekleştirilen pek çok akademik çalışmadan yararlanılmıştır. İlk olarak, Adem Apak'ın *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* adlı eseri İslâm öncesi Arap toplum yapısını ve İslâm'ın yayılması sürecinde Arapların kültürel dönüşümünü ele alması bakımından araştırmamıza yön vermiştir. Yine Adnan Demircan'ın *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler* adlı çalışması, İslâm öncesi Arap inanç yapısını detaylandırma açısından istifade ettiğimiz kaynaklardan olmuştur. Necdet Hammâş'ın "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü" başlıklı makale çalışması, fetihler sonrası İran'daki dinî yapının dönüşümü ve Emevî yönetiminin gayrimüslim tebaaya yönelik politikalarını anlamada önemli bir katkı sunmuştur. Faruk Bal'ın *Arap Yarımadası'nda Ticaret-Hz. Peygamber ve Dört Halife*

Dönemi adlı eseri, Arapların ticarî faaliyetlerini ve İran ile olan ekonomik ilişkilerini değerlendirmesi bakımından araştırmamızda temel başvuru kaynaklarından biri olmuştur.

Sâsânî dönemi yönetim, ekonomi ve dinî yapısını inceleyen en kapsamlı Türkçe eserlerden biri olan Ahmet Altungök'ün *Eski İran'da Din ve Toplum* ile *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi-Sâsânî Dönemi* adlı eserleri, Mecûsîlerin İslâm coğrafyasındaki konumunu inceleyen Cahid Kara'nın *İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar)* adlı çalışması, İslâm öncesi İran'daki dinî yapıyı anlamak adına Mehmet Mahfuz Söylemez'in kaleme aldığı *Hz. Peygamber Döneminde Mecûsîler* başlıklı makalesi dinî durum hakkındaki başlıklarda, sıklıkla atıf yaptığımız çalışmalardan olmuştur.

Mahmut Kelpetin'in "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri" başlıklı makalesi, erken dönem İslâm fetihlerinin stratejik ve idarî boyutlarını ele alarak araştırmamıza katkı sağlarken; Mehmet Azimli'nin *Dört Halifeyi Farklı Okumak - Hz. Ebû Bekir* ve *Dört Halifeyi Farklı Okumak - Hz. Ömer* adlı eserleri, Râşid Halifeler dönemindeki fetihlerin seyrini ve yönetim anlayışını detaylandırması yönüyle çalışmamızda yer almıştır. Fetihlerin idarî ve askerî boyutlarını ele alan araştırmalar arasında, Ulaş Töre Sivrioğlu'nun "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü" ve "Sâsânîlerde Askerî Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejileri" başlıklı kitap bölümü çalışmaları, dönemin askerî yapısı ve savaş teknikleri hakkında sunduğu bilgiler nedeniyle araştırmamızda yer almıştır.

Ahmet Altungök ve Taner Yıldırım'ın ortak çalışması olan *Siyasi Açıdan Arap-İran İlişkileri-Sâsânî Dönemi*, hem Sâsânî-Arap ilişkilerini geniş bir perspektifte ele alması bakımından hem de bir ilişki çalışması olması yönünden araştırmamıza kaynaklık ve örneklik teşkil etmiştir. Daha sınırlı bir zaman dilimini esas almakla birlikte çalışmamıza örneklik teşkil eden eserlerden addedileceğimiz Hüseyin Gökalp'in *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci* başlıklı doktora tezi, özellikle Râşid Halifeler döneminde Fars coğrafyasındaki dönüşüm sürecini ele alması açısından dikkate değer bir çalışmadır. Benzer şekilde, Veysi Turun'un *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer* adlı doktora tezi, İran'ın fethi sürecini Farsça kaynaklar ışığında değerlendirmesi bakımından araştırmamız için kıymetli bir referans niteliği taşımaktadır.

Son olarak, araştırmamız kapsamında, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* ve *Encyclopaedia Iranica*'da yer alan ilgili maddelerden istifade edilmiştir. Bu ansiklopedik kaynaklar, konuyla ilgili temel bilgilerin yanı sıra, literatürdeki mevcut yaklaşımları ve farklı perspektifleri değerlendirme imkânı sundukları için çalışmamızı zenginleştirici katkılarda bulunmuşlardır.

4. ARAŞTIRMANIN İSİMLENDİRİLMESİ VE COĞRAFÎ SINIRLARI

4.1. İsimlendirme Meselesi

"Arap" sözcüğü, ilk kez Asur Kralı III. Şalmanasar'ın günlüklerinde yer alan bir yazıtta "Arbî-Urbâ" şeklinde geçmektedir. Asur dilinde bu kelime "bedevî" anlamına gelmektedir. Babil yazıtlarında geçen "Mâtu Erbî" ifadesi ise "Arapların toprakları/ülkesi" anlamına gelmekte olup, bu ifadeyle Arapların yerleştiği çöl bölgesi kastedilmektedir. Ahameniş İmparatoru I. Darius'un Bîsitûn yazıtlarında da "Erbaye" ve "Arbaye" kelimelerine rastlanmaktadır. Arap kelimesi, İbranice ve diğer Sami dillerinde genellikle "bedevîlik" ve "çölde yaşamak" anlamlarıyla ilişkilendirilmiştir. Babil, Asur ve Pers kaynaklarında "Arabiyye" kelimesiyle ifade edilen bölge, genellikle Suriye'nin içlerine kadar uzanan, Fırat Nehri'nin batısındaki çöller olarak tanımlanmıştır.[10] İslâmiyet'le birlikte "Arap" kelimesi belli bir kavmi ifade eden bir kavram olarak kullanılmaya başlamıştır.[11] Bununla birlikte, Arapların ana vatanlarının Arap Yarımadası olduğu konusunda genel bir kanaat mevcuttur. Antik kaynaklar, Arap Yarımadası'nın eski dönemlerde günümüzdekinden daha verimli ve yaşanabilir bir iklime sahip olduğu yönünde rivayetler içermektedir. Bu anlatımlara göre, yarımada tarih boyunca farklı iklimsel değişimlere uğramış, ancak Arap kültürünün şekillendiği coğrafî merkez olma özelliğini korumuştur.[12]

Arap kelimesinin tarih boyunca geçirdiği anlam ve bağlam değişikliği, belirli bir coğrafî bölgeden etnik ve siyasî bir kimliğe dönüşmesi açısından önemli bir süreçtir. Ancak, bu dönüşüm çok daha kapsamlı ve katmanlı bir biçimde "İran/Ērān", "İranşehr/Ērānšāhr", "Fars" ve "Pers" terimleri için de geçerlidir. Bu kavramlar, tarihsel süreç içinde siyasî, etnik, kültürel ve coğrafî açılardan dönüşüme uğrayarak çok yönlü bir kimlik kazanmıştır.

---

10 Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm* (Bağdat: Câmiatü Bağdad, 1993), 1/16-18.
11 Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 1/24.
12 Ahmet Altungök - Taner Yıldırım, *Siyasi Açıdan Arap-İran İlişkileri-Sâsânî Dönemi* (İstanbul: Mutlu Basım, 2016), 10.

Dolayısıyla, bu terimlerin tarihî ve kavramsal çerçevesini belirlemek, ayrıntılı ontolojik tartışmalara girmeden konunun anlaşılmasını sağlamak açısından ehemmiyet arz etmektedir.

"İran" sözcüğünün tarihî süreçteki gelişimi ve dönüşümü, bu kelimenin kavramsal çerçevesinin tam olarak belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Kökeni Avesta'ya kadar uzanan, kadîm bir etnisiteye işaret eden bu terim, temelinde dinî bir algıyı yansıtırken, zamanla siyasî, coğrafî ve kültürel anlamlar kazanarak çok katmanlı bir yapıya dönüşmüştür. Sâsânîler döneminde imparatorluk ideolojisinin bir parçası hâline gelmiş, ardından İslâmî literatürde ve Fars kültüründe kullanım alanı bulmuştur. Günümüzde ise "İran" terimi, yalnızca bir devletin adı olmanın ötesinde, tarihsel olarak geniş bir coğrafyayı, çok katmanlı bir siyasî yapıyı ve derin bir kültürel mirası ifade eden köklü bir kavram olarak varlığını sürdürmektedir.[13] Bu bağlamda, İran isminin kökenine ilişkin hem mitolojik anlatılar hem de tarihî kaynaklar önemli bilgiler sunmaktadır. İran ismine dair efsanevî rivayetler ve mitolojik köken anlatıları özellikle erken dönem Fars ve İslâmî kaynaklarda yer alırken, tarihî belgeler kelimenin etimolojik ve filolojik süreçlerini daha sistematik bir şekilde ortaya koymaktadır.

Efsanevî İran hükümdarlarından Efrîdûn (Ferîdun) b. Esfiyan, Keyûmers'ten sonra gelen hükümdarların soyundan olup, Dahhâk'ı devirerek İran tahtını ele geçiren önemli bir figür olarak kabul edilmektedir. Farsların atası sayılan Efrîdûn'un, rivayetlere göre 500 yıl yaşadığı ve Nûh'un oğlu Hâm'ın soyundan gelen dokuzuncu nesilden olduğu zikredilmektedir. Efrîdûn'un ülke topraklarını Selm, Tûr ve Îrec/Îrac ismindeki üç oğlu arasında paylaştırdığı belirtilmektedir. Buna Tûran bölgesi Tûc/Tûr'a, Batı ve Mağrib Selm'e, Irak ve Fars ise Îrac'a verilmiştir. Daha sonra Efrîdûn, oğullarını evlendirmek için birbirine eş güzellikte üç kız kardeş bulmak istemiş ve onları Neheb'in soyundan gelen Yemen şahının kızlarıyla evlendirmiştir. Ancak Selm ve Tûc, kıskançlık besledikleri en küçük kardeşleri Îrac'ı öldürmüşlerdir. Bu hadise üzerine Efrîdûn, Tanrı'ya dua ederek Îrac'ın soyunun devam ettiğini görmeden canını almamasını dilemiştir. Rivayete göre, Îrac'ın soyundan bir erkek çocuk veya bir köle Horasan topraklarına gelmiş ve nesli burada çoğalmıştır. Zamanla Bâbil toprakları Îrac'a nispet

[13] Mehmet Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", *İran Düşünce Tarihi*, ed. Hakkı Uygur - Abdulla Rexhepi (Ankara: İram Yayınları, 2019), 16; Filiz Teker, "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", *İRTAD* 5 (2020), 42, 46.

edilmiştir. Ancak, Îrac ismindeki son "cîm" harfinin yerine "nûn" eklenmiş ve bölge "İranşehr" olarak anılmaya başlamıştır. Bu bağlamda, İran isminin de Îrac'a nispetle türetildiği ifade edilmektedir.[14]

İran ismine dair mitolojik anlatılar mezkûr halde şekillenmişken, kelimenin kökenine ilişkin tarihî kaynaklar, daha sistematik bilgiler sunmaktadır. "İran" ismi, Eski Farsça'daki "Ârîya" veya "Ârîana" (Arya, Arî) kelimesinden türemiştir.[15] Farsça çoğul eki olan "-ân" ekinin "Ârî" köküne eklenmesiyle oluşan "Ârîyân/Aryân" kelimesi, Aryan dillerini konuşan antik Hint-İran halklarını tanımlamak için kullanılmıştır. Aynı zamanda bu kavram, Ahamenişler döneminden itibaren İranlı halkların tamamını kapsayan daha geniş bir etnik kimlik olarak benimsenmiştir.[16] Nitekim Ahamenişlerin kralı Darius, yazıtlarında Ârî kökenini vurgulamış; Ahura Mazda'dan "Ârîlerin Tanrısı" olarak bahsetmiştir.[17] Ayrıca, Ahamenişlerin Eski Farsça yazıtlarında "Aryân" ve "Aryân olmayan topraklar" ifadelerine rastlanılmaktadır.[18] Eski Farsça'daki "Aryân" kelimesinin, Pehlevice'ye çevrilmesiyle elde edilen ve tüm İran halklarını kapsayan "Ērān/Erân" terimi; ilk kez Sasani hanedanının kurucusu I. Erdeşîr'in unvanlarında ve sikkelerinde görülmektedir.[19]

I. Erdeşîr'in Nakş-ı Rüstem'deki üç dilli yazıtında kullanılan Ērān (İran) kelimesinin "İranlıların toprağı/ülkesi", Ērānī (İrânî) kelimesinin ise "onun sâkinleri" anlamında kullanıldığı ifade edilmektedir.[20] Buna ek olarak, I. Erdeşîr'in "Şehinşâh-ı Erân" (Ârîlerin Krallarının Kralı) unvanını kullanması, Partlardan net bir şekilde ideolojik ayrım yapıldığının da göstergesidir.[21] "An-Ērān" terimi ise Kartîr'in eyaletler listesinde yer almayan, yani "İranlı olmayan" bölgeleri ifade etmektedir.[22] Erdeşîr'in oğlu I. Şâpûr'un

---

14 Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1973), 1/225, 238; Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 3/145.

15 Garthwaite, *İran Tarihi*, 2; J. H. Kramers, "İran", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.), 5/2/1013.

16 David Neil MacKenzie, "Ērān Ērānšāhr", *Encyclopaedia Iranica* (https://iranicaonline.org/articles/eran-eransah, 1998); Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", 15; Filiz Teker, "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", *İRTAD* 5 (2020), 39.

17 Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci (İstanbul: Totem Yayınları, 2019), 14.

18 David Neil MacKenzie, "Ērān Ērānšāhr". Encyclopaedia Iranica, Online Edition, Originally Published: December 15, 1998, Last Updated: December 15, 2011, https://iranicaonline.org/articles/eran-eransah.

19 Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 14. MacKenzie, "Ērān Ērānšāhr".

20 MacKenzie, "Ērān Ērānšāhr"; Teker, "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", 40.

21 Michael Alram, "The Early Sasanian Coinage", *The Sasanian Era-The Idea of Iran*, ed. Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart (London: I.B. Tauris, 2008), 3/19; David Neil MacKenzie, "Ērān Ērānšāhr".

22 Touraj Daryaee, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History*, thk. Hossein Ziai (California: Mazda Publishers, 2002), 1.

kullandığı "Şehînşâh-ı Erân ed-Enâryân" unvanı ise Kâbe-yi Zerdüşt'teki üç dilli yazıtta, sikkelerde ve bir mühür üzerinde geçmektedir.[23] Sonraki Sâsânî yöneticilerinde de "Erân ve Anerân Kralı" unvanına rastlanılmaktadır.[24]

Sâsânîlerin hâkimiyet alanını tanımlamada kullanılan, İranlıların diyarı, yurdu anlamındaki "İranşehr" terimi,[25] ilk kez I. Şâpûr'un Kâbe-yi Zerdüşt'teki üç dilli (Orta Farsça, Partça ve Yunanca) yazıtında "Ērānšahr" (Partça: Aryānšahr) olarak karşımıza çıkmaktadır.[26] Bu kavram, Sâsânî yönetimi altında İran kimliğini inşa etmeye yönelik siyasî ve dinî propagandanın bir parçası olarak kullanılmıştır.[27] I. Şâpûr'un yazıtında geçen bilgiler, Nakş-ı Rüstem, Kâbe-yi Zerdüşt gibi yerlerde yazıtları bulunan Kartîr'in[28] yazıtlarındaki bilgilerle birleştirildiğinde, İranşehr kavramıyla Doğu İran dünyası, İran Platosu ve Mezopotamya'yı kapsayan bir bölgenin tanımlandığı anlaşılmaktadır.[29] Bu bağlamda, bir zamanlar İran yerleşimiyle ilişkilendirilen bölgeler, Sâsânî ideolojisi çerçevesinde İranşehr kavramı altında birleştirilmiştir.[30]

---

[23] David Neil MacKenzie, "Ērān Ērānšāhr"; Teker, "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", 47.

[24] Kramers, "İran", 5/2/1013. "Aniran" tabiri onların kendileri dışındaki tüm toplulukları ötekileştirmeleri şeklinde de yorumlanabilir. Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi-Sasani Dönemi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 370.

[25] Sarah Bowen Savant, *The New Muslims of Post-Conquest Iran-Tradition, Memory, and Conversion* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 9. Eski Farsça'da "ir" hayır ve fazileti kapsayan bir isim olduğu için, "İranşehr" sözcüğünün seçkinler yurdu manasına geldiği zikredilmektedir. Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* (Kahire: el-Mektebetü't-Târîhiyye, 1938), 34.

[26] MacKenzie, "Ērān Ērānšāhr"; Teker, "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", 48.

[27] Veysi Turun, *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 8.

[28] Kartîr, ilk yedi Sâsânî hükümdarı döneminde (I. Erdeşîr'den Nersî'ye kadar) yaşamışsa da hakkında Fars kaynaklarında pek bilgi bulunmamaktadır. Bilgiler daha ziyade, onun yaptırdığı kitâbeler vasıtasıyla gelmiştir. Zerdüştîliğin millî din olmasında payı büyüktür. Behrâm döneminde İstahr şehrindeki Anâhîta tapınağından sorumlu olmuştur. Behrâm onu tüm ülkenin mobadânı ve vezir-i dâgusteri makamına getirmiştir. Bunun yanı sıra ona debâr ve dinî teşrifatların reisliği görevi verilmiştir. Behrâm'dan sonra tahta geçen Nersî döneminde bu konumunu yavaş yavaş kaybetmiştir. Abdülhüseyin Zerrinkûb, Rûzbeh Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, çev. Ali Hüseyin Toğay (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2019), 65-67.

[29] Daryaee, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*, 1. M.S. 3. yüzyılda, I. Şâpûr'un yazıtında Sâsânî İmparatorluğu'na ait eyaletler şu şekilde sıralanmaktadır: Persiya, Partya, Hûzistan, Meysân, Asur ve Adiabene, Arabistan, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Albanya, Segan, Balasakan ile Kafkas Dağları ve Elburz Dağları'na kadar uzanan topraklar, Arnavutluk geçitleri, tüm Peşaver, Medya, Cürcân, Merv, Herât, Eberşehr, Kirman, Sîstan, Tûran, Mekran, Paradan, Hindistan ve Kuşân diyarı, Kaşgar, Soğdiya ve Taşkent dağları ile deniz kıyısındaki Umân bölgeleri bu sınırlar içerisinde yer almaktadır. Sâsânî İmparatorluğu'nun bu geniş sınırlara ulaşması, M.S. 6. yüzyıldan itibaren hız kazanmış ve bu süreç, II. Hüsrev'in hükümdarlık dönemine kadar devam etmiştir. Dolayısıyla, Šahrestānīhā ī Ērānšahr adlı metnin, II. Hüsrev dönemindeki Sâsânî İmparatorluğu'nun ulaştığı en geniş sınırları yansıtıyor olması muhtemeldir. Daryaee, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*, 3-4.

[30] Teker, "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", 49.

İslâm coğrafyacılarından İbn Hurdazbîh (ö. 300/912-913), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserine Sevâd bölgesi[31] ile başlayarak buranın İran şahları tarafından "Dil-i İranşehr" (İran'ın kalbi) olarak adlandırıldığını zikretmiştir.[32] Mezopotamya'dan Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsayan Sâsânî İmparatorluğu'nun merkezî bölgelerini tanımlamak için kullanılan "İranşehr" terimi,[33] başlangıçta siyasî ve coğrafî bir anlam taşıyor gibi görünse de zamanla mitler ve efsanelerle zenginleştirilmiş;[34] Zerdüştî geleneğe atıfta bulunan kültürel ve dinî bir boyut kazanmıştır. Bu nedenle, İranşehr'de yaşayan halklar burayı yalnızca siyasî bir yapı olarak değil, aynı zamanda kültürel, dinî ve politik bir vatan olarak görmüştür.[35] Sonuç olarak, dönemlere göre İranşehr kavramının tanımında bazı değişiklikler görülse de kesin olan husus, bu terimin Sâsânî İmparatorluğu tarafından tasarlanan ve geliştirilen bir kimlik unsuru olduğudur.[36]

İran coğrafyasında yaşayan halkları tanımlamak için kullanılan "Pers", "Fars" ve "Acem" terimleri, tarih boyunca farklı bağlamlarda değişime uğramıştır. Bu kavramların etimolojik kökenleri ve tarihî bağlamları üzerine yapılacak bir değerlendirme, farklı kültürlerin İran'ı algılama biçimlerini nasıl şekillendirdiğini anlamak açısından önemli bir katkı sunmaktadır. Bu bağlamda Pers isminin kökeni, Eski Farsça'daki "Pārsa" kelimesine dayanmaktadır. Bu kelime, M.Ö. 9. yüzyılda Asur kaynaklarında "Parsua" olarak kaydedilmiş olup, Mezopotamya'nın doğusunda yaşayan

---

31 Sevâd bölgesi, Farslar döneminde 12 kûreye ayrılmıştır. Farslar, "kûre" terimini "istan" yani "ülke" anlamında kullanmışlardır. Her bir kûre, 60 nahiyeye bölünmekteydi. Ancak, zamanla bu idarî birimlerin sayısı azalmıştır. Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf,* s. 36.

32 Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (London: Brill, 1889), 6.

33 Garthwaite, *İran Tarihi*, 2. Ērānšahr, yalnızca Zerdüştçü Orta Fars metinlerinde değil, aynı zamanda Fars-İslâm döneminin destansı anlatısında da yer almaktadır. Şehnâme'nin ön sözünde Ērānšahr'ın sınırları tanımlanmıştır. Daryaee, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*, 5. Ayrıca bu ismin Şehnâme'de kullanılmasıyla birlikte, halk arasında da kullanımı yaygın hale gelmiştir. Kramers, "İran", 5/2/1013.

34 İranşehr'in kökenine dair bazı mitolojik anlatılar, çeşitli eserlerde aktarılmıştır. Tarihsel olarak kanıtlanması mümkün olmayan bu rivayetlerden biri, Mes'ûdî'nin eserinde yer almaktadır. Mes'ûdî'nin aktardığı bir rivayete göre, İranşehr'in ilk sahipleri Nabatîlerdi. Nabatîler, eski çağlarda İranşehr'in kendi toprakları olduğunu ve Nemrûd'un hükümdarları olduğun iddia etmişlerdi. Bu dönemde Farslar, Fars Mâhât'ında (Cibâl ve Irak'ın bir kısmında), diğer Pehlevî topluluklarının yaşadığı bölgelerde ikamet etmekteydi. Bu nedenle, İranşehr bölgesi zamanla Farslarla ilişkilendirilmişti. Ayrıca bu topraklar, Nabatîler tarafından "Eryânşehr" olarak adlandırılmıştı. Nabatî dilinde "Eryân" kelimesinin yırtıcı hayvanlar için kullanıldığı, dolayısıyla bu ismin güçlü, cesur ve geniş topraklara sahip olan halkları betimlemek amacıyla tercih edildiği belirtilmekteydi. Zamanla Farslar, Nabatîler karşısında zafer kazanmış ve bu bölgeyi hâkimiyetleri altına almışlardı. Bir süre sonra bölge Nabatîlerle özdeşleştirilerek onlara nispet edilmişti. Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 34.

35 Savant, *The New Muslims of Post-Conquest Iran-Tradition, Memory, and Conversion*, 9; Teker, "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", 48-49; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 11.

36 Teker, "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", 50.

bir topluluğu tanımlamak için kullanılmıştır. Daha sonra, Perslerin İran'ın güneyindeki Persis bölgesine yerleşmesiyle, bu isim hem halkı hem de yaşadıkları bölgeyi tanımlayan bir terim hâline gelmiştir.[37] Ahameniş (M.Ö. 559-331) ve Sâsânî (M.S. 224-651) hanedanlarının doğduğu bu bölge hem siyasî hem de kültürel açıdan önemli bir merkez olmuştur. Ahameniş döneminden itibaren Yunan tarihçileri, imparatorluğun tamamını "Persis" veya "Persiya" olarak adlandırmış, bu kullanım daha sonra Orta Çağ Avrupa kaynaklarına "Pers" veya "Perse" şeklinde geçmiştir. Ancak bu adlandırma, Perslerin hükmettiği geniş imparatorluk içindeki tüm halkları ifade eden bir terim hâline geldiği için tam olarak etnik bir ayrımı yansıtmamaktadır.[38]

Ahameniş dönemi yazıtlarında kullanılan Pers ya da Pars kelimesi, İslâmî kaynaklara -Arapça'da "p" harfinin bulunmaması nedeniyle- "Fars" şeklinde geçmiştir.[39] Farsları belli bir sınıfa dahil etmek, yaşadıkları coğrafyayı bir bölge ile sınırlandırmak hayli güç olsa da[40] İslâm fetihlerinden sonra Müslüman tarihçiler ve coğrafyacılar, İran platosunda yaşayan ve Farsça konuşan halkların tamamını "Fars milleti" olarak tanımlamıştır. Bu süreçte, "Fars" kelimesi hem etnik hem de dilsel bir tanımlama olarak yaygınlaşmıştır.[41]

İranlılara, İranlı olmayanlar tarafından verilen isimlerden biri de "Acem"dir. Kelime anlamı olarak Acem (عجم) fasih konuşsun veya konuşmasın, Arap olmayanları tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Buna karşılık A'cem (أعجم) kelimesi ise, Arap olsun ya da olmasın, fasih konuşamayanlar veya dili net olmayan kişiler için kullanılmıştır. İslâm öncesi dönemde Araplar, "Arap olmayan" toplumlar için "Acem" kelimesini kullanmışlar; ancak zamanla bu ifade özellikle Farsları (İranlıları) tanımlayan bir terime dönüşmüştür.[42] Böylece Acem, tarihsel süreç içinde genel anlamından uzaklaşarak, Sâsânî İmparatorluğu ve İran halklarıyla özdeşleşen bir kavram hâline

---

37 Garthwaite, *İran Tarihi,* 1-2. Cevâd Meşkûr'un tanımlamasına göre Persler, İran'a varış tarihi bilinmeyen Arya halkıdır. M. Cevad Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin: Ez Ruzgar-ı Bastan Ta İnkiraz-ı Kaçariye* (Tahran: İntişarat-ı Eşraki, 1388), 24.

38 Javad Heyat, "Fars", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1994), 12/175.

39 Aygün Attar, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü", *Atatürk Kültü Merkezi Dergisi* 52 (2008), 4. İran coğrafyasında yaşayan insanlar Araplar tarafından Fürs ya da Fers (zamanla da Fars), Türkler tarafından Fars, Batılılar tarafından Pers şeklinde anılmışlardır. Mehmet Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler* (İstanbul: MÜİF Yayınları, 2011), 123.

40 Garthwaite, *İran Tarihi,* 1-2.

41 Mesut Can, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)* (Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 206.

42 Adnan Karaismailoğlu, "Acem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/321; Hüseyin Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 21-22.

gelmiştir. Sonuç olarak, tarih boyunca İranlılara atfedilen "Fars", "Pers" ve "Acem" gibi isimler, dönemin siyasî, dilsel ve kültürel bağlamına göre değişiklik göstermiştir. Özellikle İslâm sonrası dönemde, Farsça konuşan halkları tanımlamak için "Fars" terimi yaygınlaşırken, Batılılar ve eski Yunan tarihçileri, bu topluluğu "Pers" adıyla anmaya devam etmişlerdir.

4.2. Coğrafî Sınırlar

Arap Yarımadası, doğuda Basra (İran) Körfezi, güneyde Hint Okyanusu, güneybatıda Yemen bölgesi, batıda Arap Körfezi (modern haritalarda Kızıldeniz) ve Akabe Körfezi ile çevrilidir. Kuzeyde ise tarihsel ve tarımsal açıdan verimli topraklarıyla bilinen, Mezopotamya'dan başlayarak Suriye, Lübnan ve Filistin'e kadar uzanan "Bereketli Hilal" bölgesi ile sınırlıdır. Ayrıca kuzey sınırı Akabe Körfezi'nden Arap Körfezi'ne kadar yani Dicle-Fırat nehirlerine doğru hayali bir çizgi olarak mülahaza edilebilir.[43] Gustave Le Bon çalışmasında, Arap Yarımadası'nın kuzey batıda Filistin ile Kızıldeniz hattındaki bölgesinin "Kutsal Arabistan"; güney batıda Suriye ile Fars Körfezi arasındaki Mezopotamya bölgesinden Fırat hattına kadar olan kısmının "Bereketli Arabistan"; merkezde ve doğuda Necid, Hicaz, Yemen ve Umân'ı içine alan yerin de "Çöl Arabistanı" şeklinde bölümlendiğini zikretmiştir.[44]

İslâm coğrafyacıları, Arap Yarımadası'nın sınırlarını belirlerken bölgesel bir tasnif yöntemi kullanmışlardır. Bu bağlamda, Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) yarımadayı Tihâme, Hicaz, Necîd, Arûz ve Yemen olmak üzere beş bölgeye ayırırken,[45] İstahrî (ö. 340/951-952) daha dar bir çerçeve çizerek yarımadayı Hicaz, Necîd ve Yemen şeklinde sınıflandırmıştır.[46] İbn Havkal (ö. 367/977) ise bölgeyi Mekke, Medine ve Yemâme'yi içine alan Hicaz ve Necîd olarak tasnifte bulunmuştur.[47] Bu coğrafi sınıflandırmalar içinde İbn Havkal, *Kitâbü Sûreti'l-Arz* adlı eserinde yeryüzünü 22 bölgeye ayırarak ele almıştır. Bununla birlikte, bütün Arap diyarını tek bir bölge olarak kabul eden İbn Havkal,

---

43 Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 1/140-143; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019), 1.

44 Gustave Le Bon, *Arapların Medeniyeti*, çev. Haktan Birsel (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014), 30.

45 Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 138.

46 Ebû İshak İbrahim bin Muhammed el-Fârisî el-Kerhî el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik,* ed. M. D. Je. Goeje (Leiden: Brill Press, 1927), 14.

47 Ebû'l Kâsım Muhammed İbn Havkal, *Kitâbü Sûreti'l-Arz* (Beyrût: Dârü'l-Mektebetü'l-Hayat, 1992), 29.

Kâbe'nin merkezî konumunu esas alarak Arap diyarını birinci iklim bölgesi içinde değerlendirmiştir. Onun bu yaklaşımı, İslâm coğrafyacılarının hem bölgesel sınıflandırmalara hem de Arap dünyasının dinî ve kültürel merkeziliğine verdikleri önemi ortaya koyması açısından ehemmiyet arz etmektedir.[48] Bu tasnifler, Arap Yarımadası'nın coğrafi ve jeopolitik konumu ile doğrudan ilişkili olmuştur. Yüzey şekilleri büyük ölçüde çöller ve kumullarla kaplı olan yarımada, antik dönemlerden itibaren önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasıyla öne çıkmıştır. Sahip olduğu bu stratejik konum, Arap Yarımadası'nın hem kara hem de deniz ticaret yolları üzerinden kültürel ve ekonomik etkileşimlerin merkezi olmasına katkı sağlamıştır.[49]

İslâm coğrafyacılarının Fars coğrafyası hakkında eserlerinde verdikleri bilgilere bakıldığında, bu bölgenin siyasî, idarî ve kültürel yapısının oldukça geniş bir çerçevede ele alındığı görülmektedir. Fars toprakları, tarih boyunca çeşitli hanedanların hâkimiyetinde farklı idarî bölgelere ayrılmış ve İslâmî dönemde de coğrafyacılar tarafından detaylı bir şekilde tasnif edilmiştir. Bu bağlamda, Ya'kûbî (ö. 292/905), Farsların hâkimiyetinde bulunan ve yönettikleri yerleşim yerlerini beş ana bölge altında ele almaktadır. Buna göre, Horasan bölgesinde Nîşâpûr, Herât, Merv, Merverrûz, Faryâb, Talekân, Belh, Tûs, Serâhs, Cürcân, Buhârâ, Bâverd, Badgîs ve Cûr/Gûr önemli merkezler arasında yer almaktadır. Cibâl bölgesi ise Taberistan, Rey, Kazvîn, Kum, İsfahan, Hemedân, Nihâvend, Dînever, Hulvân, Masebezân, Muharrrak, Mihricankazef, Azerbaycan, Samangan ve Şehrizor gibi şehirleri kapsamaktadır. Fâris bölgesi İstahr, Şirâz, Nûbendicân, Reccân, Cûr, Kazerûn, Fasâ, Dârâbcîrd, Erdeşîrhurre ve Sâbûr/Şâpûr şehirlerini içine almaktadır. Ahvaz ve çevresinde Cündişâpûr, Sûs, Menâzir, Tüster ve Ramhürmüz öne çıkan yerleşim yerleridir. Irak bölgesi ise Fırat ve Dicle boyunca uzanan 48 sulama havzasını kapsamakta olup, Enbâr, Bâdurya, Yukarı Zab, Aşağı Zab, Orta Zab, Meysân, Rumkan, Zandur ve Bâbil şehirlerinden oluşmaktadır. Buna ek olarak, Fars topraklarının son sınır noktalarından biri Fırat Nehri kıyısında yer alan el-Enbâr topraklarıdır.[50]

---

48 İbn Havkal, *Kitâbü Sûreti'l-Arz*, 15.

49 Kudret Büyükcoşkun, "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisİ* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/249-250; Lewis, *Tarihte Araplar*, 1.

50 Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mehnâ (Beyrût: eş-Şeriketu'l-Âlemî, 2010), 1/221-222.

Mes‘ûdî (ö. 345/956), geçmiş milletler arasında yedi büyük ümmetten biri olarak kabul ettiği Farsların sınırlarını; Mâhât (Irak ve Cibâl), Azerbaycan, İrmîniyye, Errân, Beylekan, Derbend, Rey, Taberistân, Muskat, Şâberân, Cürcân, Nîşâpûr, Herât, Merv ve diğer Horasan bölgeleri, Sicistân, Kirman, Fars, Ahvaz ve bu bölgelere bitişik olan diğer Acem diyarları şeklinde belirtmektedir. Mes‘ûdî’ye göre, bu bölgeler arasında bazı lehçe farklılıkları bulunsa da, tüm bu yerleşim alanları aynı siyasî ve kültürel bütünlüğü oluşturan tek bir ülke olarak kabul edilmektedir.[51]

İstahrî ve İbn Havkal ise, dünyayı dört temel bölgeye/ülkeye ayırarak tasnif etmişlerdir. Buna göre en mamur, en zengin, siyasî açıdan en istikrarlı ve en iyi idare edilen bölge İranşehr’dir. İmar faaliyetleri ve düzeni en gelişmiş olan bu krallığın merkezi, Babil iklim bölgesi yani Fars diyarı olarak kabul edilmiştir. İslâm öncesinde Farsların hâkim olduğu dönemde bölgenin sınırları belirli ve istikrarlı iken, İslâm fetihlerinden sonra önemli değişimler yaşanmıştır. Özellikle Şam, Mısır, Mağrip ve Endülüs toprakları Müslümanların hâkimiyet alanına girmiş, Çin’in kontrolünde olan Mâverâünnehir bölgesi de İslâm dünyasının bir parçası hâline gelmiştir.[52]

Orta Çağ boyunca İran,[53] gerek coğrafî gerekse siyasî açıdan tam bir bütünlük arz etmediğinden, kesin sınırlarını belirlemek zordur.[54] Nitekim Mâverâünnehir’den Fırat’a kadar uzanan geniş coğrafyada 400 yılı aşkın bir süre hüküm süren Sâsânî İmparatorluğu’nun, sürekli savaş hâlinde olması, topraklarının genişlemesine veya daralmasına ve sınırlarının sürekli değişkenlik göstermesine yol açmıştır. Sâsânî coğrafyası temelde Sâsânîlerin iktisadî yönden kalbi sayılan Mezopotamya ve İran platosu olmak üzere iki ana bölgeyi oluşturmaktaydı.[55] İran platosunun kuzey sınırı, Zağros Platosu’ndan başlayarak Ceyhun Nehri’ne, Mâverâünnehir’den Seyhun Nehri’ne

---

51 Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 67-68.

52 Bu coğrafî taksimin ikinci büyük bölgesi Rum ülkesi olup bu bölge, Slavlar, Ruslar, Ermeniler ve diğer Hristiyan ülkeleri kapsamaktadır. Üçüncü büyük bölge Çin ülkesi, dördüncü ve son büyük bölge ise Sind, Keşmir ve Tibet’in bir kısmını içeren Hindistan bölgesidir. İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik,* 4; İbn Havkal, *Kitâbü Sûreti'l-Arz,* 19.

53 John Malcolm, “İran” kelimesinin ülkenin yalnızca bir bölgesini ifade ettiğini öne süren görüşlerin gerçeği yansıtmadığını belirtmektedir. Ona göre, “İran” adı en eski dönemlerden günümüze kadar Persler tarafından ülkelerini tanımlamak için kullanılan bir terim olmuştur. Tarihî kaynaklarda, Dicle’nin doğusundaki tüm eyaletleri kapsayan bölge; Asur, Medya, Part, Fars, Cürcân ve Mazenderan dahil olmak üzere geniş bir coğrafyayı içermektedir. Colonel Sir John Malcolm, *The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time* (London: John Murray, 1815), 1/2.

54 Kramers, “İran”, *İslâm Ansiklopedisi,* 1013.

55 Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 178; Turhan Kaçar, “Sasani Tarih Yazımında Paradigma Meselesi, Yeni Veriler ve Yeni Ufuklar”, *Divan* 1 (2019), 228.

ve Hindikuş Dağları'na kadar uzanmaktaydı. Güney sınırı ise İndus Vadisi'nden Hint Okyanusu'na, Umân Körfezi'ne ve Basra Körfezi'ne kadar ilerlemekteydi.[56]

Sâsânî İmparatorluğu'nun en müreffeh dönemlerindeki sınırları dikkate alındığında, güneyde Fars (Basra) Körfezi ve Hint Okyanusu, doğuda ve kuzeydoğuda İndus ve Ceyhun nehirleri, kuzeyde Hazar Denizi ve kuzeybatıda Kafkasya Dağları, batıda ise Fırat Nehri doğal sınırları oluşturmaktaydı. Bu geniş ülkenin öne çıkan özelliklerinden biri, çok sayıda dağ zinciri ve geniş çöl arazilerinin varlığıydı. Bu alanların arasında çok sayıda dağ zinciri ve geniş çöller arasına yerleşmiş vadiler ve verimli otlaklar, tarımsal faaliyetler için elverişli bölgeler bulunmaktaydı. İndus Nehri'nin ağzından Karun ve Fırat nehirlerinin ağızlarına kadar uzanan dar kıyı şeridi, dağlarla deniz arasında kalan kurak ve düzlük bir araziye sahip olup, toprak ve iklim açısından İran'dan çok Arabistan'a benzemekteydi.[57]

Sâsânîler, sınırlarında dönemsel değişiklikler yaşanmasına rağmen, Dicle ve Fırat nehirleriyle beslenen verimli ve yoğun nüfuslu Medâin merkezli imparatorluklarını 400 yılı aşkın bir süre boyunca yaşatmışlardır. Ancak, Müslüman Araplar karşısında alınan yenilginin ardından Sâsânî başkentinin düşmesi, Akdeniz'in siyasî haritasının yeniden şekillenmeye başlayacağı bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Bu süreçte, Emevî yönetimi altında Arapların fetih siyaseti hız kazanmış, Kuzey Afrika'dan İspanya'ya, İran'dan Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılarak İslâm dünyasının sınırlarını önemli ölçüde genişletmiştir.

[56] Garthwaite, *İran Tarihi*, 1-2.
[57] Malcolm, *The History of Persia*, 1/1-2.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGIÇTAN EMEVÎLERE KADAR SİYASÎ İLİŞKİLER

1. İSLÂMİYET ÖNCESİ DÖNEM

1.1. Sâsânî Öncesi

Farslar, nesillerini kendisiyle başlattıkları Keyûmers'i[58] yeryüzünde başına taç konulan, tahta oturma töreni yapılan ve kral ilan edilen ilk insan olarak kabul etmektedirler.[59] Ayrıca rivayetler onun Nuh'un oğullarından Umeym b. Lavid b. Erem b. Sâm b. Nûh olduğunu ve Fâris bölgesine yerleşen ilk kişi addedildiğini söylemektedir.[60] Keyûmers, İstahr'da yaşamış ve 40 sene[61] hükümdarlık yapmıştır.[62] Keyûmers ile başlatılan Fars

---

[58] Mecûsîler Tûfan olayını kabul etmedikleri için tarihlerini Keyûmers Kilşah ile yani çamurun hükümdarıyla başlatmaktadırlar. Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* (Kahire: el-Mektebetü't-Târîhiyye, 1938), 168. Şehnâme'de ismi Kiyûmers şeklinde geçmektedir. Firdevsî, *Şehnâme* (İstanbul: MEB Yayınları, 1944), 1/23. Farsların soy kökenine dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri Farsların, Fâris b. Asûr b. Sâm b. Nuh'un soyundan geldiklerini; ayrıca Fâris Nabâtîlerin soyunun dayandığı Nâbit b. Yâsûr ile kardeş olduğu ileri sürmektedir. Diğer bir görüş ise, Farsların Yûsuf b. Ya'kûb b. İshak b. İbrahim (as)'ın soyundan geldikleri yönündedir. Nitekim M.S. 270 yılından sonraki dönemde bazı Farsların İshak b. İbrahim'in soyundan gelmeleri sebebiyle Yemenli Kahtânîlere karşı övündükleri rivayet edilmektedir. Bu iddialarının temel dayanağı da kurban edilmek istenen İsmail değil, İshak olduğu yönündeki inançtır. Konuyla ilgili bu düşünceyi destekleyici şekilde bir şairin şu beyiti dile getirilmiştir; "Ey Hacer oğulları! Gerçeği bildiğiniz halde bu kibir ve azamet neden? Sizin anneniz, geçmişte bizim asil annemiz Sâre'nın cariyesi değil miydi? Hükümdarlık bizde, peygamberlik bizde; eğer bunu inkar ederseniz cezasını çekersiniz." Öte yandan, Tevrat ehline göre ise, Farsların soyu Lut'un kızlarından çoğalmıştır. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/237-239.

[59] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/220; Firdevsî, *Şehnâme,* 1/23-24; M. Cevad Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin: Ez Ruzgar-ı Bastan Ta İnkiraz-ı Kaçariye* (Tahran: İntişarat-ı Eşraki, 1388), 10.

[60] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/220.

[61] Firdevsî ve Makdisî 30 yıl olduğunu söyler. Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih* (Mektebetü's-Sekâfeti'-Diniyye, ts.), 3/138. Firdevsî, *Şehnâme,* 1/24.

[62] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/222. İsfahânî, 40 yıllık zamanı Keyûmers'in yeryüzünde kaldığı süre şeklinde zikretmektedir. Hamza b. el-Hasen İsfahânî, *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayat, 1961), 12.

hükümdarları kronolojisi Pişdâdîler,[63] Keyânîler,[64] Eşkânîler (Partlar)[65] ve Sâsânîler olmak üzere dört hanedan içerisinde ele alınmıştır.[66]

Sâsânîlerin İran topraklarındaki egemenliğinin evvelinde, önce Ahamenişler[67] daha sonra da Partlar bölgede hâkimiyet kuran Fars/Pers devletleri olmuşlardır. Perslerin devlet olarak ilk kez varlık göstermeleri, M.Ö. 550 yılında II. Kyros/Kûrûş'un[68] (M.Ö. 558-530), Medleri[69] ortadan kaldırarak Ahameniş İmparatorluğu'nu (M.Ö. 550-331)[70] kurmasıyla gerçekleşmiştir. Devletin başkenti olarak Pasargad veya Pasargaday'ı[71] seçen II. Kyros, M.Ö. 547'de Lydia Kralı Kroisos'u yenilgiye uğratarak Ege Denizi'ne ve Anadolu kıyılarındaki Yunan kentlerine ulaşmıştır. M.Ö. 539'da Babil Devleti'nin hakimiyetine

---

63 Pişdâdî krallarının ilki Keyûmers'tir. Onun Siyâmek adında bir oğlu olmuş fakat çok genç yaşta Ehrimen tarafından öldürülmüştür. Firdevsî, *Şehnâme,* 1/23-26; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 10. Daha sonra Pişdâdîlerden (Keyûmers'in torunu) Hûşeng Pişdâd, ardından sırasıyla Tahmûrs b. Viyuncihan, Cemşîd b. Viyuncihan, Biyurâsp b. Erundâsp/Dahhâk, Ferîdun b. Esfiyân, Minuçehr/ Minuçihr, Efrâsiyâb et-Türkî, Zâb b. Sûmâsb ve en sonuncu kral olup dokuz yıl hüküm süren Girşâsb hükümdarlık yapmıştır. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 12-13; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 10-12. Ayrıca Meşkûr Pişdâdîlerin İran'da 2.261 yıl hüküm sürdükleri söylemektedir.

64 Hükümdar isimleri kral anlamına gelen "Key" takısı ile başlar. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 12. Keyânî Hanedanlığı'nın (M.Ö. 900-775) kurucusu Keykubâd'tır. Ondan sonra sırasıyla Keykâvus ve Siyâvuş'un oğlu Keyhüsrev tahta geçmiştir. Keyanîlerin ikinci sınıfı, Espeh ailesinden gelen hükümdarlarla devam etmiştir. Bu sebeple isimlerin sonu "esp" (Espeh, Farsça'da at anlamına gelmektedir.) ile bitmektedir. Kevhüsrev'den sonra Keyluhrâsp, Keygoştâsp, Keybehmen ardılı olarak tahta geçmiştir. Behmen, Sâsân adındaki oğlunu tahta layık görmeyerek kızı Hümâya Çehrâzâd'ı halefi tayin etmiştir. Daha sonra ise tahtın sahibi kardeşi Dârâ b. Behmen ile Dârâ b. Dârâ olmuştur. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 13; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 13-16. Keyâni hükümdarlarının saltanat süresinin 718 yıl olduğu söylenir. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 17.

65 Pers isminde olduğu gibi Part kelimesi de hem yer hem de topluluk ismidir. Hazar denizi ve Ceyhun nehri arasındaki "Parthia" isimli coğrafi yere nispetle bu ad kullanılmıştır. Garthwaite, *İran Tarihi,* 69. Ayrıca Parthia, coğrafi bir yer olarak Darius'un Bisitun yazıtlarında da geçmektedir. Garthwaite, *İran Tarihi,* 70.

66 İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 9; İzzüddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Daru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1987), 1/292-293.

67 Ahamenî, Ahamenid gibi isimler de kullanılmaktadır.

68 İsmi II. Kiros veya Büyük Kiros şeklinde de kullanılmaktadır. Garthwaite, *İran Tarihi,* 20.

69 Kuruluşu M.Ö. 7. yy. başları ya da 8. yy. sonlarıdır. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 19. Babillilerle yaptıkları ittifak sonucunda Asurluları yenerek, İran'ın büyük bir bölümüne ve Doğu Anadolu'ya hâkim olmuş Med İmparatorluğu, bünyesinde çeşitli etnik unsurları ve özerk grupları barındırmıştır. Garthwaite, *İran Tarihi,* 22.

70 M.Ö. 9. yy.'dan kalma Asûr yazıtlarında ismi geçmekte olup Medya Devleti'nin denetimi altında bir hükümet kurmuşlardır. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 24.

71 Pasargadae, Pers İmparatorluğu'nun ilk başkenti olup, daha sonra kurulan Persepolis'e yaklaşık 30 km uzaklıkta yer almaktadır. Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığı üzere, bölge sulak bir bahçe arazisi üzerinde inşa edilmiştir. Ahameniş İmparatorluğu'nun kurucusu II. Kyros'un mezarının da bulunduğu Pasargadae, Persepolis'in inşasından sonra da önemini korumuştur. Özellikle taç giyme törenleri gibi önemli devlet merasimleri burada gerçekleştirilmiştir. Böylece Pasargadae, başkent olma işlevini kaybetse de, Ahameniş hanedanı için simgesel ve tören alanı olarak varlığını sürdürmüştür. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 54; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 49; Garthwaite, *İran Tarihi,* 20.

son vermiş, daha sonra da Kuzey Arabistan'ı ele geçirmiştir.[72] II. Kyros'un bir çarpışma sırasında ölmesi üzerine halefi Kambyses[73] (M.Ö. 529-522) saltanatı devralmıştır. Onun en büyük başarısı da Mısır'ı fethetmesi olmuştur.[74] Ardından başa geçen ve aynı zamanda imparatorluğun ikinci kurucusu olarak bilinen I. Dareios/Darius/Daryûş (M.Ö. 521-486) ise, başkentleri olan Persepolis kentini inşa ettirmiş,[75] Mısır'ı ve Kuzeybatı Hindistan'ı topraklarına katmıştır. İmparatorluğu 20 eyaletli bir yapıya yani satraplığa dönüştüren Darius,[76] aynı zamanda Pers milliyetçiliğinin zeminini de sağlamlaştırmıştır.[77] Ayrıca İran'ın kuzey bölgelerinde yaşayan Sihler ile savaşmıştır.[78]

M.Ö. 331 yılına gelindiğinde son Pers Kralı III. Darius'un Gaugamela Savaşı'nda Büyük İskender'e yenilmesi neticesinde iki asırlık Ahameniş hakimiyeti son bulmuştur.[79] İskender'in ölümünden sonra[80] Pers ülkesinin yeni hâkimi Makedon Selevkos Devleti (M.Ö. 312-129) olmuştur.[81] Devletin kurucusu Selevkos, Batı İran'da (Medya, Persiya, Susa) hakimiyet sağladıktan sonra sınırlarını genişletmek üzere harekete geçmiş ve neticede de İskender'in İmparatorluğu'nun büyük bir kısmını yeniden kurmuştur. Fakat ilerleyen dönemde Partlar tarafından yenilgiye uğratılması sonucunda İran üzerindeki 182 yıllık Selevkos hakimiyeti sona ermiştir.[82] Böylelikle Perslerle aynı ırktan gelen

---

72 Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 26; Marc Van de Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, çev. Sinem Gül (İstanbul: Homer Kitabevi, 2018), 252; William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: İmge Yayınları, 2021), 89.

73 İsmi "Kamboçya" şeklinde de telaffuz edilmiştir. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 29.

74 Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 29; Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, 252.

75 Şehrin inşasının I. Darius döneminde M.Ö. 518 yılı civarında başladığı rivayet edilir. Bir tarafında Rahmet dağları, diğer tarafında ise Mervdeşt Platosu sınırdır. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 54.

76 Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, 255. Meşkûr ise, ülkeyi 30 eyalete böldüğünü zikretmektedir. *Tarih-i İran Zemin*, 35.

77 Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 32-33; McNeill, *Dünya Tarihi*, 89.

78 Hint İran ırkının kollarından olan ve İran platosunun kuzeydoğusunda bulunan Sihler, göçebe ve ilkel bir topluluktu. II. Kyros da onlarla yaptığı bir savaşta yara almış ve ölmüştü. Dareios, gözdağı vermek amacıyla onların topraklarına yürümüş ve onları yenilgiye uğratmıştı. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 28, 32.

79 Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 46; Mehmet Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler* (İstanbul: MÜİF Yayınları, 2011), 45-46; Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, 262. Rivayet edildiğine göre İskender, onların dünya üzerinde hiçbir milletin ulaşamayacağı derecede bir ilme sahip olduklarını görünce ellerindeki tüm kitapları - felsefe, nücûm tıp ve ziraat alanındakiler haricinde (o kitapları da Farsça'dan Yunanca ve Kıptice'ye çevirip İskenderiyye'ye yollamıştır) - yaktırmış, ilim sahibi pek çok kimseyi de öldürtmüştür. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 20, 37.

80 Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 49. Büyük İskender'in hükümdarlığı, Ahamenişlere son verdikten sonra yedi yıl daha sürmüş, M.Ö. 323 yılında ölümüyle birlikte sahip olduğu toprakları generalleri arasında paylaşılmıştır. Garthwaite, *İran Tarihi*, 20; Hüseyin Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 60.

81 Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 58; Garthwaite, *İran Tarihi*, 64, 67.

82 Garthwaite, *İran Tarihi*, 64-65, 67.

Eşkânî/Part[83] Hanedanlığı (M.Ö. 247-M.S. 224) tarih sahnesine çıkmıştır.[84] Daha küçük ölçekli Ahameniş İmparatorluğu'nu yeniden kurmaya çalışan Partlar, aslında helenleşmemiş bir Ahameniş'i ihya etmeye çalışmışlardır.[85] Romalılarla mücadele içinde olan son Part Şahı Erdevân'ın, Sâsân'ın torunu Erdeşîr b. Bâbek tarafından M.S. 224 senesinde öldürülmesiyle yaklaşık 470 yıl hüküm süren Partların hakimiyetine son verilmiş ve Sâsânî İmparatorluğu'nun hükümranlık dönemi başlamıştır.[86]

Tarihî süreç boyunca farklı hanedan isimleri altında varlıklarını sürdüren Farslarla ilgili kaynaklardaki bir diğer mesele, hükümdar sayılarıdır. Mes'ûdî, ilk Fars hükümdarları hakkında bilgi verirken[87] Keyûmers'den Dârâ'ya kadar 19 hükümdar bulunduğunu ve bunlardan ikisinin - Humaye bint Behmen ve Türk Afrasyab - kadın olduğunu bildirmektedir. Dârâ b. Dârâ b. Behmen'in İskender tarafından öldürülmesinden[88] Erdeşîr b. Bâbek'e kadar olan Mülûkû't-Tavâif'in[89] sayısının ise 11 olduğunu söylemektedir.[90] Keyûmers'den Yezdicerd b. Şehriyâr'a kadar uzanan Fars hükümdar sayısının da üçü kadın olmak üzere 60 olduğunu; tamamının iktidar süresinin ise yaklaşık 4450 yılı

---

83 Part ülkesinin adı Kral Daryuş'un yazıtlarında geçmektedir. Sınırları batıda Damğan ve Hazar Denizi'nin güneydoğu kıyıları, kuzeyde Türkistan, doğuda Tejen Nehri, güneyde ise Sistân'a uzanır. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 61.

84 Eşkânilerden 11 hükümdar başa geçmiş olup bunlar; Eşk b. Eşk, Şâpûr b. Eşk, Gûderz b. Şâpûr, Vehnân b. Belâş b. Şâpûr, Gûderz el-Asğar b. Vehnan, Nersî b. Vehnân, Hürmüzân b. Belâş b. Şâpûr, Fîrûzân b. Hürmüzân, Hüsrev b. Fîrûzân, Belâş b. Fîrûzân, Urduvân b. Belâş b. Fîrûzân'dır. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 13-14. İskender'in ölümünden sonra imparatorluğun başına geçen oğlu Selevkos döneminde, Yunan medeniyeti hâkim kültür haline gelmiş; Fars'taki şehirlere Yunan göçmenler yerleştirilmiştir. Esko Naskali, "İran (Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/394.

85 Garthwaite, *İran Tarihi*, 59. Bu dönemde yeni başkent Ktesiphon (Taysefûn/Tufsun/Tizpon/Medâin) olmuştur. Garthwaite, *İran Tarihi*, 71.

86 Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 73.

87 O, İstahr şehrinde daha önce diğer kitaplarda görmediği Farslara ait bilgileri içeren bir kitaptan bahsetmektedir. Bu eserde Fars hükümdarlarına, ailesine ve devlete dair ait detaylı bilgilerin yanı sıra kral ve kraliçelerinin yüzlerinin ziynetlerinin taçlarının resmedildiğini bildirmektedir. Kitapta, 433 yıl boyunca dünyayı idare eden 27 hükümdar resminden iki tanesinin kadın olduğunu söylenmiştir.

88 Detaylı bilgi için bk. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 33.

89 Partlardan, Erdeşîr'in hükümdarlığı ele geçirmesine kadar uzanan süreç "Mülûkû't-Tavâif dönemi" olarak adlandırılmış olup bu dönem içerisinde hüküm süren Mülûkû't-Tavâif'in tamamının Medâin'deki hükümdara bağlı oldukları bilinmektedir. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 31,34. Mes'ûdî'nin tanımına göre ise Mülûkû't-Tavâif, erken Perslerle, geç Persler arasında gelip geçen Sâsânî hükümdarlarını kapsamaktadır. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/236. Onlara bu ismin verilmesi, küçük bir toprak parçası üzerinde bulunmaları, birkaç saray ve belli sayıdaki haneye hükmetmelerinden kaynaklıdır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/262. Aslında "Mülûkû't-Tâvâif", Arapların bu krallar için kendi yaptıkları bir isimlendirmedir. Ahmet Altungök, Taner Yıldırım, *Siyasî Açıdan Arap-İran İlişkileri-Sâsânî Dönemi* (İstanbul: Mutlu Basım, 2016), 3.

90 Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/281. Bunlara "el-Eşkânîler" denilmektedir. İsfahânî, Mülûkû't-Tâvâif'in sayının 20'ye yaklaşık olduğunu zikreder. Genel itibarıyla da Mülûkû't-Tâvâif'in sayıları ile ilgili 20, 90 gibi farklı bilgiler zikredilmektedir. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 34, 37.

bulduğunu belirtmektedir.[91] Ayrıca Sâsânî hükümdarlarının sayısını da 32 olarak vermektedir.[92] Mûsâ Kesrevî'nin *Târihu Mülûki'l-Fars* ismiyle Farsça'dan Arapça'ya çevirdiği *Hüdâynâme* adlı eserde Erdeşîr'in hükümdarlığından III. Yezdicerd'in ölümüne kadar 786 yıl olduğu bilgisi yer almaktadır.[93] Bu farklı tarihlendirmeler, Farsların kendi hükümdarlarının saltanat sürelerinde bile ihtilaf ettiklerini[94] ve dolayısıyla da süreci net bir şekilde tespit etmenin bir hayli zor olduğunu ortaya koymaktadır.

1.2. Sâsânî Hükümdarlarının Araplarla İlişkileri

Sâsân ismi Asya'da çok kullanılmakla birlikte,[95] Pehlevice yazıtlarda ya da kaynaklarda Sâsân'ın gerçek kökeni ve kimliği hakkında açık bir ifadeye rastlanılamamaktır.[96] Dîneverî, *Ahbâru't-Tıvâl* adlı eserinde Fars krallarının atasının Behmen'in oğlu Sâsân olduğunu ve bu yüzden de onlara Sâsânîler denildiğini söyler.[97] Behmen'in ölmeden önce tahtı (eşi ya da kızı) Hümânâ'ya bırakmasına çok kızan Sâsân, şehri terk etmiş ve koyun sürüleri gütmeye başlamıştır. Rivayete göre bu sebepten dolayı kendisine "Çoban Sâsân" denilmiş ve onun soyundan gelenler "Koyun çobanı" diye ayıplanmışlardır.[98] Anne tarafından Erdeşîr'in dedesi olan Sâsân'ın, İstahr'daki Anâhid/Anâhitâ isimli ateş mabedinin sorumlusu olduğu bilinmektedir. Ayrıca onun cesur ve savaşçı kişiliği de rivayetlerde zikredilmektedir.[99] Sâsân'ın Fars diyarında hükümdarlık yapmış bir ailenin soyundan gelen eşi Rambihişt'ten Bâbek adında bir oğlu olmuştur. O, babasının yerine geçerek kendisini kral ilan etmiş ve Bahtegan Gölü kıyısındaki Hayr/Hair şehrinde hüküm sürmüştür.[100] Bâbek'in oğlu ise ilk Sâsânî hükümdarı ve devletin kurucusu olan Erdeşîr b. Bâbek b. Sâsân'dır.[101] İstahr'da doğup büyüyen ve Part Hanedanlığı'na bağlı

---

91 Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/282. İsfahânî, Farsların Avesta kitabına göre Keyûmers'ten Yezdicerd'e kadar olan dönemi 4182 yıl 10 ay 19 gün şeklinde kabul ettiklerini nakleder. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 11.

92 Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/282. İsfahânî, onların 28 kişi olduklarını söyler. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 14.

93 İsfahânî, bu bilgileri naklettikten sonra isminin zikredilmediğini tespit ettiği üç Sâsânî hükümdarını da bunlara ilave etmiştir. *Târîhu Sinî,* 16-17.

94 İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 11.

95 Muhammet Yücel, *Erken Dönem Sasani Tarihi ve Sikkeleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2013), 13-14.

96 Yücel, *Erken Dönem Sasani Tarihi ve Sikkeleri,* 15-16.

97 Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, thk. Abdulmun'im 'Âmir (Bağdat: Vezâratu's-Sekâfe, 1379), 27. Garthwaite de Sâsân'ın hanedana ismini veren kişinin veyahut sadece yerel bir liderin adı olduğu görüşündedir. Garthwaite, *İran Tarihi,* 82.

98 Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 27.

99 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk,* thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Meʿârif, 1387), 2/37.

100 Taberî, *Târîhu't-Taberî,* 2/37-38; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 73.

101 Tam ismi Erdeşîr b. Bâbek b. Sâsân b. el-Asgar b. Fâfik b. Mehris b. Sâsân el-Ekber b. Behmen el-Melik b. İsfendiyaz b. Buştâsif'tir. Taberî, *Târîhu't-Taberî,* 2/37-38.

bölgesel bir kral olarak görev yapan Erdeşîr b. Bâbek (224-241),[102] destanlarda Şahlar şahı anlamına gelen "Dârâ-yı dârâyân" unvanıyla anılmaktadır.[103]

Erdeşîr b. Bâbek, Fâris bölgesini boyunduruğu altına alarak merkezî otoritesini sağlamaya çalışmıştır. Bu süreçte de Partlar döneminde varlık gösteren grupların yani Mülûkü't-Tavâif'in düşmanlıklarıyla mücadele etmiştir. Nitekim yarı bağımsız şekilde yöneticilik yapan bu gruplar, Erdeşîr'in mahalli grupları tek çatı altına toplama çabasına karşı çıkmışlardır.[104] Erdeşîr, Irak tarafına sefere çıkarak Hûzistan bölgesindeki beylik krallarını[105] mağlup etmesinin ardından M.S. 224 yılında Cebel bölgesinin yöneticisi ve Partların son kralı V. Artabanus/Erdevân'ı Hormizdagan Savaşı'nda yenerek Mülûkü't-Tavâif'e son vermiştir. Partlara karşı kazanılan bu büyük zaferin ardından İran'ın mutlak hükümdarı olarak taç giyen Erdeşîr b. Bâbek, "Krallar kralı"[106] anlamına gelen "Şahânşah/ Şehinşâh"[107] unvanını almıştır.[108] Akabinde birlikleriyle harekete geçerek Nihavend, Rey, Sicistan, Kirman'ı denetimi altına almıştır.[109] Seferlerini tamamladıktan sonra Medâin'de karargâh kurarak burada bir şehir inşa ettirmiştir.[110] Medâin dışında Erdeşîr'in yaptırdığı ve birçoğunun İslâmî dönemde de ayakta kaldığı bilinen başka şehirler de bulunmaktadır.[111]

Erdeşîr b. Bâbek'in Irak bölgesini hakimiyet altına almasının Arap-Fars ilişkileri açısından bazı etkileri olmuştur. Öyle ki Erdeşîr'in bölgeyi ele geçirmesinden rahatsızlık

---

[102] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 79.

[103] İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 36; Garthwaite, *İran Tarihi*, 80. Erdeşîr'e destanlarda verilen bu unvanla, aslında onun soyunu İskender öncesindeki döneme dayandırarak güçlü bir bağ oluşturmak istenmiştir. Abdülhüseyin Zerrinkûb, Rûzbeh Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, çev. Ali Hüseyin Toğay (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2019), 36.

[104] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 37.

[105] Bu ismin verilme sebebi, Büyük İskender'in toprakları aralarında taksim ettiği beylerin her birinin; etrafı hendeklerle çevrili toprağa ve bunun üzerinde birkaç saray ve eve sahip olmalarıdır. Fakat diğer beyliklerle yakın mesafelerde olmaları, birbirlerine karşı saldırı düzenlemelerini kaçınılmaz hale getirmiştir. Taberî, *Târîhu't-Taberî,* 1/610.

[106] "Krallar kralı" unvanının kullanımı, Mezopotamya'da uzun yıllar öncesine dayanmaktadır. Ahamenişlerde bu kullanım, meşruiyetlerini Medya, Elam ve Mezopotamya'daki eski kralların hükümdarlığına dayanak sağlaması açısından önemliydi. Aynı zamanda bu unvan, hükümranlığın Tanrı tarafından bahşedildiğine inanılan bir geleneği ve bu geleneğe layık olmayı ifade etmekteydi. Garthwaite, *İran Tarihi,* 51.

[107] Garthwaite, *İran Tarihi,* 16.

[108] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 42; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1/610; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/243; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 73. Ayrıca bk. Garthwaite, *İran Tarihi,* 82. Farslar, Erdeşîr b. Bâbek'in ortaya çıkıp ülkeyi birleştirmesini ve Mülûkü't-Tavâif'i yenmesini tarihin başlangıcı kabul etmektedirler. Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 168.

[109] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 42.

[110] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 43; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1/610; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/243.

[111] Erdeşîr'in kurduğu şehirler için bk. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/40-41; İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 37-38.

duyan Tenûhîlerden[112] bir kısmı buradan ayrılarak Şam'daki diğer kabiledaşlarının yanlarına göç etmişlerdir.[113] Erdeşîr b. Bâbek ilerleyen dönemde Azerbaycan, İrmîniyye ve Musul'u ele geçirdikten sonra devletin doğu sınırlarını güvence altına almak için Sîstan, Merv, Belh, Hârezm, Horasan, Eberşehr (Nîşâpur) üzerinde hakimiyet sağlamıştır. Böylelikle sınırlar Ceyhun Nehri'ne kadar ulaşmıştır. Gûr şehrine döndüğünde Kûşân, Tûran ve Mükrân/Mekrân hükümdarlarının elçileri Erdeşîr'e gelerek bağlılıklarını bildirmişlerdir.[114] Doğu sınırlarının kontrol altına alınmasından sonra Erdeşîr batıya yönelmiş; Roma'nın iç karışıklıklarından istifade ederek Mezopotamya, Nusaybin, Harran gibi bölgelere M.S. 238'de saldırılar düzenlemiştir.[115] Zira stratejik bir konuma sahip olan İrmîniyye'yi de kapsayan Kuzey Mezopotamya ve Gürcistan bölgeleri, İpek Yolu ticaret güzergâhında yer almaları nedeniyle hem Sâsânîler hem de Romalılar tarafından ele geçirilmek istenen yerler olmuştur.[116]

Erdeşîr b. Bâbek, yönetimi süresince Ermenistan haricinde Part İmparatorluğu'nun sahip olduğu tüm toprakları ele geçirmiştir.[117] Ülkeyi yaklaşık 15 yıl yönettikten sonra zahidâne bir hayat seçip yerini oğlu Şâpûr b. Erdeşîr/I. Şâpûr ya da Şahpûr'a[118] (242-272) bırakmıştır.[119] Şâpûr'un, büyük oğlun halef ve eş hükümdar seçilmesi geleneğine binaen yaklaşık beş sene babasıyla birlikte ülkeyi idare ettiği de rivayet edilmektedir.[120] Erdeşîr hakkında yazılmış olan *Kernamec* isimli eserde onun tahta geçen oğluna: "Oğlum, din ve saltanat kardeştirler. Taht sahibi bunlar olmadan yapamaz. Çünkü din saltanatın temeli,

---

[112] Buhtunnasr'ın ölümünden sonra Hîre'deki Araplar Enbâr'da yaşayanlara dâhil olmuşlar ve Hîre harap hale gelmiştir. Araplar sayıca çoğalmaya başlayıp Tihâme ve civarında nüfus artınca kabileler arasında bazı anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Bunun üzerine onlardan bazıları Yemen ve Şam diyarına bir kısmı da Bahreyn'e gidip yerleşmişlerdir. Bahreyn'de bir araya gelen bu Arap kabileleri, dışarıya karşı birbirlerine yardım etmek üzere, "yerleşmek" anlamına gelen "Tenûh" adı altında birleşmişlerdir. Her ne kadar Fehm b. Teymullah'ın iki oğlu Mâlik ve Amr ile Ezdler, Tenûhîlerden ayrı hareket etmiş olsalar da Tenûh ismi onları da içine alan bir ortak ad olmuştur. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 1/609-610; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 1/261.

[113] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/42.

[114] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/41; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 42.

[115] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 43.

[116] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 39-41.

[117] Josef Wiesehöfer, *Erken Pers-Antik Bir Dünya İmparatorluğunun Tarihi*, çev. Nilgün Ersoy (İstanbul: Totem Yayınları, 2020), 126. Erdeşîr'in M.S. 232 yılında Ermenistan Kralı Hüsrev'i öldürerek Ermenistan topraklarını Sâsânîler'e dahil ettiği rivayetlerde bulunmaktadır. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 80.

[118] Hükümdarın oğlu anlamına gelir. Bu ismi ona Hercebza Ebresâm vermiştir. Detaylı bilgi için bk. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/44-46. Farsça'daki söylenişi "Şah-pûr" şeklindedir. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 81.

[119] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/247; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 43. Erdeşîr, 240 ya da 241 yılında vefat etmiştir. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 43.

[120] Garthwaite, *İran Tarihi,* 84.

saltanat da dinin bekçisidir. Eğer saltanatın temeli yoksa yıkılmaya, bekçisi yoksa kaybolmaya mahkûmdur." şeklindeki vasiyeti onun yönetime bakışını özetleyici mahiyettedir.[121]

Şâpûr b. Erdeşîr döneminde Cezire topraklarına hâkim olan Benî Abîd b. Ecrâm ve Kudâa kabilesinden pek çok kimsenin kendisine tabi olduğu Dayzen[122] isimli hükümdarın, Şam'a kadar mülkünü genişlettiği ve Sevâd bölgesini ele geçirdiği haberi Şâpûr'a ulaşmıştır. O da bunun üzerine Dayzen'in kalesini kuşatma altına almıştır. Kuşatmanın iki yıl yahut dört yıl sürdüğüne dair farklı bilgiler bulunmaktadır. Neticede Şâpûr, Dayzen'in kızı Nadire'nin yardımıyla kaleyi ele geçirmiş ve öncesinde verdiği sözleri de yerine getirerek onunla evlenmiştir.[123]

Roma İmparatoru Arap Philippus döneminde Sâsânîlerle bir savaş meydana gelmiş, mukavemet gösteremeyeceklerini anlayan Philippus'un tazminat ödeme teklifiyle barış sağlanmıştır. Şâpûr, Roma'dan gelen bu tazminatla Fîrûzşâpûr ismindeki şehri inşa ettirmiştir. Bunların yanı sıra Şâpûr, Philippus'un ülkesine döndükten sonra iç karışıklıklarla meşgul olmasını fırsat bilerek doğu sınırında tehdit oluşturan Kûşânları etkisiz hale getirmiştir. Sınırlar Kâşgar ve Soğd'a kadar genişlemiş aynı zamanda batıda da Gürcistan, Ermenistan, Albaniyân Sâsânî Devleti'ne bağlanmıştır. Bir süre sonra Arap Philippus anlaşma gereği Sâsânîlere vermesi gereken vergiyi ödemeyi reddedince, Şâpûr Roma'ya tekrar savaş ilan etmiştir. Kapadokya ve Suriye bölgesinde gerçekleşen savaşın sonunda Romalılar mağlup edilmiştir. Halep, Hama, Antakya bölgelerinin ele geçirildiği bu zaferin sonucunda Şâpûr kendisini İranlı ve İranlı olmayan milletlerin "Şehinşâh"ı ilan etmiştir.[124]

Sâsânîlerin Romalılar ile mücadele ettikleri zaman zarfında Tedmür'ün ileri gelenlerinden Üzeyne b. Hayrân fırsattan istifade ederek Tedmür'de bağımsızlığını ilan etmiştir.[125] Şâpûr'un Edessa (Urfa) Savaşı'nda Kral Valerianus'u mağlup etmesinin ardından Üzeyne (Odenathus), elçi heyetiyle birlikte Şâpûr'a çeşitli hediyeler

---

[121] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/248.

[122] Fârsnâme'de Kudâa kabilesinin liderinin ismini Zî-Yezen şeklinde geçmektedir. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, thk. Guy Le Strange, Reynold Alleyne Nicholson (Cambridge: Dâru'l-Fünûn, 1921), 61.

[123] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/47-49.

[124] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 48-50.

[125] Üzeyne b. Hayrân b. Vehbüllât'ın Roma kaynaklarındaki ismi ise Odenathus/Odenatus'tur. Ahmet Ağırakça, "Tedmür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/265.

göndermiştir. Fakat Şâpûr hediyeleri kabul etmediği gibi bunları Fırat Nehri'ne atmıştır. Elçiye de Üzeyne'nin huzuruna gelip önünde diz çökmesini emrettiğini söyleyerek geri göndermiştir. Şâpûr'un bu tavrına sinirlenen Üzeyne, Araplardan ve dağılan Roma askerlerinden müteşekkil ordusu ile Medâin'e saldırmıştır. Sarayı yağmalaması neticesinde de hükümdar ailesinden bazı kimseleri esir almış, bunun yanı sıra pek çok ganimet ele geçirmiştir. [126]

Şâpûr, babası Erdeşîr gibi[127] ülkesinde yaşayan halkın inançlarına müdahalede bulunmamıştır. İktidarı döneminde ortaya çıkan, Zerdüştlük[128] ile Hristiyanlık ve Budizm'in sentezi olan Maniheizm'in yayılmasına destek olmuştur. Hatta Şâpûr'un Mani dinini benimseyerek Mecûsîlikten vazgeçtiği fakat sonrasında tekrar Mecûsîliğe geri döndüğü şeklinde bazı rivayetler de bulunmaktadır.[129] Mani'ye karşı müsamaha göstermesinin arka planında ise Zerdüşt din adamlarının yönetimde etkin olmalarının önünü kesme amacı bulunmaktadır.[130] Başka bir yoruma göre ise Şâpûr, evrensel bir imparatorluğa sahip olmak için krala ve devlete bağlılığı pekiştirebilecek evrensel bir dine ihtiyaç olduğunu anlamış ve buna göre hareket etmiştir.[131]

Şâpûr'un iktidarı 30 ya da 33 yıl sürmüş, ondan sonra yerine; tahtta bir yıl kaldıktan sonra vefat eden büyük oğlu Hürmüz b. Şâpûr/I. Hürmüz (272-273) geçmiştir.[132] I. Hürmüz hem Mani'ye hem de diğer din adamlarına karşı hoşgörülü davranmıştır. Kartîr'e onun döneminde "Hürmüz-ü Mobedân" unvanı verilmiştir.[133] I. Hürmüz'den sonra da yerine

---

[126] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 51-52; Ağırakça, "Tedmür", 40/265.

[127] İmparatorluğun gücünü arttırmak için din ve devletin birleştirilmesini esas alan Erdeşîr, resmî din olarak Zerdüştlüğü kabul etmiştir. O, bu dinin öğretilerinin kurumsallaşmasını sağlamakla birlikte diğer din mensuplarını baskı altına almamıştır. H. M. al-Naboodah, "The Commercial Activity of Bahrain and Oman in the Early Middle Ages", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies,* (Cambridge: *Archaeopress,* 1992), 265; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 44-45; Garthwaite, *İran Tarihi,* 80. Bu bağlamda Erdeşîr, Zerdüşt din adamlarının yardımıyla Avesta'yı toparlama ve düzenleme çalışmaları yaptırmıştır. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* s. 45.

[128] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/50.

[129] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/249; Garthwaite, *İran Tarihi,* 86.

[130] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 54.

[131] Naboodah, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies,* 14.

[132] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/50, 53; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/249-250. Frye, bu ismin Şâpûr'un büyük oğlu Hürmüzd-Erdeşîr olduğunu bilgisini verir. Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran* (München: C. H. Beck, 1984), 303.

[133] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 57. Frye, bu ünvanın "Ahura Mazda'nın Mobed"i isminde onursal bir unvan olduğunu söyler. Frye, *The History of Ancient Iran*, 303. İbnü'l-Belhî, Hürmüz'ün Mani'yi ve zındıkları yakalamaya çalıştığını fakat bunda muvaffak olamadığını söyler. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 63.

kardeşi Behrâm b. Şâpûr/I. Behrâm (273-76) geçmiştir.[134] Kartîr, üç yıl tahtta kalan Behrâm'ın döneminde nüfuzunu arttırarak bir Zerdüşt ateşgedesi inşa ettirmiştir. Ayrıca Kartîr'in Mani inancına darbe vuracak olan diğer bir faaliyeti ise büyük bir tehlike olarak gördüğü Mani b. Futtak'ın ve adamlarının öldürtülmesi olmuştur.[135] Öyle ki Maniheizm'e davet edilen Behrâm, bundan şüphelenerek Mani'nin araştırılmasını emretmiştir. Onun şeytana davet eden tehlikeli biri olduğuna kanaat getirince de öldürülmesini emretmiştir. Cesedi yüzülüp içi samanla doldurulan Mani'nin bedeni, Cündişâpûr şehrinin kapılarından birine asılmıştır.[136]

Behrâm zamanında yaşanan bir diğer önemli olay ise Tedmür (Palmira) Kraliçesi Zenobia'nın[137] Roma İmparatoru Aurelien'e karşı Sâsânîlerden yardım istemesidir. Behrâm'ın onlara gönderdiği yardımın çok küçük bir ordu ile sınırlı olması hasebiyle Tedmürlülerin yenilgisine engel olamamıştır. Neticede Roma İmparatorluğu Tedmür Araplarını ortadan kaldırarak bölgeyi denetimleri altına almıştır.[138]

Behrâm'dan sonra tahta oğlu II. Behrâm (276-93) geçmiş, yaklaşık 18 yıl hükümdarlık yapmıştır.[139] O, bir süre Kuşan eyaletini yönettiği için "Kuşanşâh" lakabıyla da anılmıştır.[140] Başlangıçta onun devlet meseleleri ile çok ilgili olmadığı, işleri vezirlerin hallettiği zikredilir. Bu süreç askerî gücün zayıflamasına neden olmakla birlikte, ilerleyen yıllarda II. Behrâm'ın devlet işlerine ağırlık vermesi ülkenin tekrar refaha ulaşmasını sağlamıştır.[141]

II. Behrâm'ın ardından oğlu Şehinşâh b. Behrâm[142]/Behrâman b. Behrâm[143]/III. Behrâm 293 yılında tahta geçmiştir. "Sükkânşâh"[144] lakabıyla da bilinen ve Kartîr'in başında

---

[134] Frye, *The History of Ancient Iran*. 303. Taberî'deki rivayette, Hürmüz'den sonra Behrâm b. Hürmüz tahta geçmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/53.

[135] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/250; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 83. Bk. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 58-59.

[136] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/53. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 40.

[137] Zeyneb, Üzeyne'nin (267 veya 268 yılında) bir suikast sonucu öldürülmesinin ardından yerine geçen eşi olup, Arab edebiyatında Zebbâ ismiyle oldukça şöhretlidir. Ağırakça, "Tedmür", 40/265.

[138] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 83; Frye, *The History of Ancient Iran*, 303; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 58.

[139] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/54; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/251, 254.

[140] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 83.

[141] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/251, 254.

[142] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/54.

[143] İki Behrâm'ın oğlu anlamına gelmektedir. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 40.

[144] "Sistân (Arapça'ya geçtiği şekliyle Sicistan) Şahı" anlamındadır. Fars geleneğine göre hükümdar, veliaht tayin ettiği oğlu ya da kardeşine şehirlerinden birinin ismini lakap olarak verirdi. Buna binaen Behrâm'a da bu isim verilmiştir. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 40. Zira o babasının zamanında Sistân

olduğu bir grubun yardımlarıyla tahta geçen III. Behrâm, dört ay[145] hükümdarlık yapmıştır.[146] Ardından devlet içinde etkin olan bozorgânların[147] ve imparatorluğun doğu bölgelerindeki toplulukların[148] desteğiyle Behrâm'ı tahttan indiren amcası (I. Şâpûr'un oğlu) ve aynı zamanda İrmîniyye Şahı olan Nersî b. Behrâm[149] (293-301/302) başa geçmiştir. Hükümdarlık süresi daha çok Roma ile mücadele halinde geçen ve tahttan çekilmek durumunda kalan Nersî'den sonra oğlu Hürmüz b. Nersî/II. Hürmüz (302-309) hükümdar olmuştur.[150] İmparatorluğun Romalılardan aldığı yenilgiler sonucu zayıf düşmesi sebebiyle doğudaki komşu devletlerle (Kuşanlar, Akhunlar) denge politikasını esas alan II. Hürmüz,[151] devlet ve halkı arasında da adaleti sağlamaya çalışmıştır.[152] Sâsânîler bu dönemde İran sınırlarını ihlal eden Bahreyn Arapları ile karşı karşıya gelmişlerdir. Nitekim II. Hürmüz, onları Ahsâ ve İran'ın güneyinden çıkarmak üzere onlarla mücadele ederken vefat etmiştir.[153]

II. Hürmüz'ün ardından başa geçen Azer/Azûr Nersî (310), çok kısa bir süre hüküm sürdükten sonra bozorgânların onu tahttan indirmek için işbirliği yapmalarının neticesinde öldürülmüştür.[154] Bu olaydan sonra taht, II. Hürmüz'ün vasiyeti gereği doğduğunda hükümdar ilan edilen Şâpûr b. Hürmüz/II. Şâpûr'a (309-379) geçmiştir.[155] Hükümdar görünürde II. Şâpûr olmakla birlikte ülke arka planda vezirler, kâtipler, bozorgânlar ve mobedânlar tarafından yönetilmeye başlanmıştır.[156] Vaziyetten istifade

---

Hükümdarlığı yapmıştı. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 84. İbnü'l-Belhî ona verilen ismin Segânşâh olduğunu söyler. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 65.

145 Taberî dört, İbnü'l-Belhî 16 buçuk yıl hüküm sürdüğünü rivayet etmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/54; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 66.

146 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/54; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/254. Ayrıca bk. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 61; Yücel, *Erken Dönem Sasani Tarihi ve Sikkeleri*, 145.

147 Sâsânîlerde idarî görevlerde aktif olan, devlet içinde büyük ve güçlü nüfuza sahip olan grubun adıdır. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 131.

148 Belücistan temsilcileri, Kuşan ve Harzemşah kralları, Lahmî Araplarının kralı Nersî'ye bağlılıklarını bildirmişlerdir. Garthwaite, *İran Tarihi*, 90.

149 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/54. Başka kaynaklarda ismi Nerse ya da Nersa şeklinde de geçmektedir.

150 Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/254; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 84; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 61, 63. Taberî, Nersî'nin hükümdarlık sürecinin dokuz yıl, Hürmüz b. Nersî'nin ise altı veya yedi yıl olduğunu söyler. *Târihu't-Taberî*, 2/54-55. Mes'ûdî ise Nersî'nin hükümdarlık süresinin yedi yıl olduğunu söyler. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/254.

151 Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 84.

152 Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 72.

153 Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 84-85.

154 Naboodah, "The Commercial Activity of Bahrain and Oman in the Early Middle Ages", 16; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 85; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 63-64.

155 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/62; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/254. Efsaneye göre, saraydakiler tacı annesi hamileyken karnının üzerine yerleştirmişlerdir. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 66; Naboodah, "The Commercial Activity of Bahrain and Oman in the Early Middle Ages", 16.

156 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/55; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 64.

eden Abdülkays kabileleri, Bahreyn ve Kâzima taraflarından Fars sahillerine, Eberşehr ve Erdeşîrhurre beldelerine girerek bölge halkının hayvanlarına ve ekinlerine saldırılar düzenlemişlerdir.[157]

II. Şâpûr reşit olup silah taşıyacak ve at binecek yaşa -yaklaşık 15-16 yaşlarında- geldiğinde idareyi eline almıştır.[158] İlk icraatı ise, babasını öldüren ve Irak'ın Sevâd bölgesini ele geçiren Arapların üzerine sefer düzenlemek olmuştur. Zira onlar İran'ın güneyinde otoritelerini oluşturarak, Sâsânîlerin iç işlerine müdahil olmaya başlamışlardı. İdareyi eline alan II. Şâpûr, donanmayı güçlendirerek 1.000'i süvarilerin başı olmak üzere 3.000 kişilik savaşçısıyla birlikte Basra Körfezi'nden harekete geçmiştir.[159] Bahreyn'in kıyı bölgesi olan Hatt'a ulaşarak ahalisini katletmiş ve burayı denetimi altına almıştır.[160] Ardından Bahreyn'in merkezi olan Hecer'e[161] giderek o sırada bölgede yaşayan Temîm, Bekir b. Vâil ve Abdülkays Araplarını kılıçtan geçirme emrini vermiştir. Öyle ki bölge halkı dağdaki mağaralara ya da denizdeki adalara kaçsalar bile kurtulamamışlar, sadece çöllere sığınanlar hayatta kalabilmişlerdir.[162] Bu sırada Temîm kabilesinden yaşı hayli geçkin olan Amr b. Temîm b. Mürre'nin II. Şâpûr'la yaptığı konuşmanın bölge Araplarının kaderini değiştirdiği de rivayet edilir.[163] Akabinde ordusuyla Yemâme'ye yönelen II. Şâpûr, bölge halkını kılıçtan geçirmiş, bir kısmını esir almış, su kuyularını ve sarnıçları kumla doldurmuştur.[164] Bunlarla da yetinmeyip Medine'ye kadar ilerlemiş, pek çok Arabı öldürmüş ya da esir etmiştir.[165] Rivayetlerde geçen bir bilgiye göre Araplardan o kadar çok kişi öldürmüştür ki bir süre sonra öldürmekten bıkkınlık duymuştur. Nihayetinde ise Arap askerlerinin omuzlarına delik açıp halka takmal suretiyle onları

---

[157] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/55.
[158] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/56; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 66; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 64.
[159] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/57, 60; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/254; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 67; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 2/638.
[160] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/57.
[161] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1/347.
[162] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/256-57; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/57; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 2/637.
[163] Amr b. Temim, Arapların bir gün kendilerine galip geleceği düşüncesiyle onları öldürdüğünü söyleyen Şâpûr'a; dediğinde haklı çıktığı takdirde Araplara iyi davranmasının zamanı geldiğinde karşılıksız kalmayacağını, onun ve halkının gözetileceğini söylemiştir. Eğer Arapların ilerde üstün gelmesi gerçekleşmez ise de bugün akıttığı bu kanların acelecilik ve günahkârlık olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Şâpûr onun nasihatinde haklı olduğunu söylemiş ve tellallarına haber göndererek insanlara dokunulmamasını ve onların öldürülmemesini emretmiştir. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/257.
[164] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/57; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 68; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 2/638.
[165] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 2/638. Başka bir rivayette ise Bilâdü-ş-Şâm ve Diyâr-ı Bekr'e doğru yönelip buradaki Arapların birçoğunu öldürüp birçoğunu da esir etmiştir. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 68.

birbirlerine bağlayarak esir etmişlerdir. Bu sebeple II. Şâpûr'a, omuzların sahibi anlamına gelen "Zü'l-Ektâf"[166] (Sahib-i Şânehâ) lâkabı verilmiştir.[167]

II. Şâpûr b. Hürmüz şiddet ve baskı yoluyla kalıcı düzenin sağlanamayacağını anlayınca, politikasında değişikliklere gitmiştir. Yeni uygulamasına göre bazı Arap kabilelerinin yerlerini değiştirmiştir. Başka bir rivayete göre bazı Arap kabilelerinin II. Şâpûr'un huzuruna gelip eman diledikleri, onun da bu kabilelerden teminat olarak bazı rehineler aldıktan sonra onları çölde belirli bölgelere yerleştirdiği zikredilir. O, Benî Tağliblerin bir kısmını Bahreyn'deki Heyc ve Hatt bölgesine, Temîm ve Abdülkays'tan bazı kimseleri Hecer ve Yemâme şehrine; Bekir b. Vâil'den kendilerine Bekir b. Ebân denilenleri Kirmân'a, aynı kabilenin Benî Hanzale boyundan olanları Ahvaz'daki Rumeyle bölgesine yerleştirmiştir.[168] Bu uygulamalar neticesinde Bahreyn artık Sâsânîlere dahil bir bölge addedilmiştir.[169] Ayrıca II. Şâpûr, Mudar ve Rebîa kabilesinin valiliğini yapan İmruülkays el-Bed' b. Amr b. Adî'nin vefat etmesi üzerine yerine onun oğlu Amr b. İmruülkays'ı vazifelendirmiştir.[170]

Dönemin dinî açıdan durumuna bakıldığında, II. Şâpûr'un Zerdüşt dinini tekrar devletin resmî dini yapmasıyla Zerdüştîliğin nüfuzlu bir hale geldiği görülmektedir.[171] Bununla birlikte Hristiyanlara ve kiliselere karşı sert politikalar uygulanmaya başlanmıştır. İran Hristiyanlarından fazla vergi alınması ve kiliselerin mallarına el konulması bir süre sonra kaçınılmaz olarak Roma ile Sâsânî İmparatorluğu'nu karşı karşıya getirmiştir.[172] Costantinus'dan sonra hanedanın başına geçen ve eski inancı paganizme bağlı olan Lulyânûs/Julianus da kiliselere ve papazlara oldukça acımasız davranmıştır. Ayrıca o, II. Şâpûr'a karşı Rumlardan, Hazarlardan ve ülkesindeki Araplardan oluşan bir ordu hazırlamıştır. Daha önce yaptıklarından dolayı II. Şâpûr'a husumet besleyen 170.000 Arap, intikam için bunu bir fırsat olarak görmüşlerdir.[173] Yapılan savaşta Rumlar Taysefûn şehrini ele geçirmiş, Fars ordusundan pek çok kişiyi öldürmüşlerdir. II. Şâpûr,

---

[166] Bu, Arapların kullanım şekli olup İranlılar ona "Hobe Sumbâ" demektedirler. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 85. Yani omuz anlamına gelen "Heviye" ile delik açıcı, delici anlamındaki "Senba" kelimelerinin birleşimidir. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 41; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 2/644.

[167] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/57, 60; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/254; İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 41; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 69-70.

[168] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/57; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 69.

[169] Naboodah, "The Commercial Activity of Bahrain and Oman in the Early Middle Ages", 84.

[170] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/61.

[171] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 85; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 71-72.

[172] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 71-72.

[173] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/58; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 2/642; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 86.

ilk etapta geriye kalan askerleriyle kaçmaya çalışırken ülkesinin çeşitli yerlerinden gelen takviye birliklerinin desteğiyle karşı saldırıya geçerek Taysefûn şehrini geri almıştır. Savaş devam ederken Julianus'un öldüğü haberi gelmiş ve yerine Hristiyanlık dinine bağlı Yûsânûs/Yûsanos geçmiştir.[174] II. Şâpûr, onunla anlaşmaya varmış; sonucunda da Nûsâybin Farslara bırakılmıştır. Burada yaşayan halk, kendi dinlerinden olmayanların hakimiyetine girmek istemedikleri için Rum şehirlerine göç etmişlerdir. II. Şâpûr onların boşalttığı şehirlere İstahr ve İsfahan sakinlerinden yaklaşık 12.000 Farisî'yi yerleştirmiştir.[175]

70 ya da 72 yıl[176] tahtta kalmış olan II. Şâpûr b. Hürmüz, 379 yılında vefat ettiğinde devletin sınırlarını tehdit eden kuzeydeki göçebe Arap kavimlere karşı kazandığı zaferle, Nersî'nin Roma karşısında uğradığı hezimeti telafi etmiş ve Sâsânîlere imparatorluk tarihinde en güçlü dönemini yaşatmıştır.[177] II. Şâpûr'dan sonra tahta kardeşi Erdeşîr b. Hürmüz/II. Erdeşîr (379-383) geçmiştir. O, bazı vergileri kaldırmış;[178] II. Şâpûr'un aksine ülkesindeki Hristiyanlara karşı hoşgörülü davranarak onlara ibadet özgürlüğü tanımıştır. II. Erdeşîr tahtta dört yıl kaldıktan sonra yönetimdeki güçlerini kırmak istediği bozorgânlar tarafından tahttan indirilmiş, yerine II. Şâpûr'un oğlu Şâpûr b. Şâpûr/III. Şâpûr (383-88) geçirilmiştir.[179] Benî İyâd kabilesinden İyâd b. Nizâr ve diğer bazı Araplarla mücadelelerde bulunan III. Şâpûr'un hükümdarlığı beş yıl sürmüş; başına çadırın düşmesi sonucu ölmüştür.[180] Onun ardından Sâsânî tahtına kardeşi Behrâm b. Şâpûr/IV. Behrâm (388-99) geçmiştir.[181] Babası tarafından Kirmân valisi olarak görevlendirildiği için "Kirmânşah" lakabıyla da bilinmektedir.[182] IV. Behrâm'ın döneminde Roma İmparatorluğu doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır.[183] Yaklaşık 11 sene devleti yöneten IV. Behrâm'ın bozorgânlar tarafından öldürülmesinin ardından,

---

[174] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/59-60; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 2/642.
[175] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/60.
[176] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/62; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/254; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 69.
[177] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 86; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 76.
[178] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 86.
[179] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/62; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/260; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 87. Erdeşîr'in zalim, kötü tabiatlı bir insan olduğu da söylenmektedir. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 73.
[180] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/62; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/260; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 73; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 78-79.
[181] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/261; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 87; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 80.
[182] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/62; İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 42; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 73.
[183] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 87; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 80.

"Esîm[184]/Defrû"[185] yani günahkâr lâkabıyla tanınan Yezdicerd b. Şâpûr[186]/I. Yezdicerd (399-420) tahta geçmiştir.[187] Bozorgânların desteği ile tahta çıkmasına rağmen, yönetimi sürecinde onların nüfuzunu kırmaya çalışmıştır.[188]

Yezdicerd b. Şâpûr, kendisinden sonra başa geçecek olan oğlu Behrâm Gûr[189]/V. Behrâm (421-439) doğduğunda müneccimlerine onun yıldız haritasına bakmalarını emretmiştir. Müneccimler güneşin ve yıldızların konumundan hareketle Behrâm'ın, babasının mülküne mirasçı olacağı yorumunda bulunmuşlar ve onun Fars diyarı dışında başka bir yerde büyütülmesini tavsiye etmişlerdir. Bunun üzerine I. Yezdicerd, bir sütanneye verilmek üzere oğlunu Lahmîlerin lideri Münzir b. Nu'mân'ın[190] himayesine bırakmıştır. Aynı zamanda çocuğunu Arap diyarında bakıp büyütecek olan Münzir'e de iki nişan[191] ve kıymetli hediyeler tevdi etmiştir.[192] Behrâm Gûr üç yaşına kadar ikisi Arap, birisi Fars olan sütanneler tarafından emzirilmiştir. 12 yaşına kadar da silah kullanma, ok atma, binicilik, yazı yazma, dinî literatürü anlama gibi alanlarda ilim sahibi kişilerden çeşitli dersler alarak hocalarını geçecek maharete ulaşmıştır. Bir dönem I. Yezdicerd'in yanına gelmişse de babasının kendisiyle ilgilenmemesi ve onu hizmet işlerinde kullanması sebebiyle tekrar Münzir'in yanına dönmüştür.[193]

Yezdicerd b. Şâpûr'un bir atın darbesi sonucunda ölmesi üzerine[194] eşraf, kötü intibadan dolayı I. Yezdicerd'in soyundan olan birine hükümdarlığı vermek istememiştir. Ayrıca

---

[184] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 74.

[185] Yezdicerd'in Zerdüştlerin düşmanı olan Hristiyanlara karşı nazik davranması sebebiyle, Zerdüşt din adamları tarafından günahkâr adıyla anıldığı söylenir. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 87.

[186] Yezdicerd b. Şehriyâr b. Kisrâ Pervîz b. Hürmüz b. Enûşirevân b. Kubâd b. Fîrûz b. Yezdgerd b. Behrâmgûr b. Yezdigerd el-Esîm b. Sâbur el-Asğar b. Sâbur el-Ekber Zülektaf b. Hürmüz b. Narses b. Behrâm b. Hürmüz b. Sâbur b. Erdeşîr b. Bâbek'tir. Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 260.

[187] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/63; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/261.

[188] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 81.

[189] Farsça'da "Gûr" zebra (yaban eşeği) anlamına gelmektedir. Zebra avına düşkün olması sebebiyle Behrâm'a bu isim verilmiştir. Arapça kaynaklarda bu ismin telaffuzu "Cûr" şeklindedir. Bk. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 88.

[190] Münzir b. Nu'man, 44 yıl hüküm sürmüş bu süresinin 8 yılı Behrâm Gûr dönemine, 18 yılı Yezdicerd b. Behrâm dönemine, 17 yılı da Fîrûz b. Yezdicerd dönemine tekabül etmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/90.

[191] Bu ödüller "Yezdicerd'in sevincini artıran" ve "Hizmet edenlerin en büyüğü" unvanlarıdır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/69.

[192] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/68-69.

[193] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/69-71.

[194] Bunun nasıl gerçekleştiğine dair ilgili farklı anlatılar mevcuttur. Taberî'de geçen rivayette hırçın bir atın darbesi sonucu öldüğü anlatılır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/64. İbnü'l-Belhî bu anlatımla birlikte, Yezdicerd'i öldüren atın aslında dünyayı onun zulmünden kurtarmak için gönderilmiş at suretinde bir melek olduğu söylentileri olduğunu eklemektedir. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 74. Diğer bir rivayet ise Tûs ya da Cürcân şehrinde bir atın darbesi ile yaralandığı, fırsattan istifade eden modaban ve bozorgânların

hükümdarlığın V. Behrâm'a da verilmemesinde onun Fars terbiyesinde değil Arap terbiyesinde yetişmesi de etkili olmuştur. Bu sebeplerle tahta Erdeşîr soyundan Kisrâ Hüsrev geçirilmiştir. Behrâm Gûr, haberler kendisine ulaşır ulaşmaz Münzir'den yardım istemiştir. Münzir onun talebine olumlu yanıt vererek, Behrâm'ın yanında gitmesi için oğlu Nu'mân'ı 10.000 kişilik Arap süvari birliğiyle beraber Bih Erdeşîr ve Taysefûn üzerine göndermiştir. Bu birliklerin yağma ve saldırıları sonucu Farsların ileri gelenleri görüşme için elçiler göndermek durumunda yapmışlar ve hükümdarlığın Behrâm Gûr'a geçmesini kabul etmişlerdir. Böylece o, 20 yaşında tacı devralarak yönetime geçmiştir.[195] Kendisinin büyük destekçisi olan Münzîr'e ve oğlu Nu'mân'a çeşitli mallar, hediyeler vermiş; Arap mülkünü onlara bağışlamıştır.[196] Yaklaşık 18 ya da 23 yıl yönetimde kalan Behrâm Gûr,[197] bu süre zarfında Türk hakanını mağlup etmiş pek çok mal ve esir ele geçirmiştir. Hindistan Hükümdarı ile kurduğu dostane ilişkiler sonucunda Sind diyarındaki Deybül ve Mekrân bölgesi kendisine verilmiştir. Roma'ya gönderdiği kardeşi Nersî'yi de başarı elde edip ganimetlerle dönmüştür.[198] Arapların içinde yetişmesi hasebiyle onlar hakkında oldukça bilgi sahibi olan Behrâm Gûr'un Arapça şiirler okuduğu ve çeşitli dilleri konuşabildiği rivayet edilir.[199] Ayrıca halkına günün yarısında iş yapmalarını, kalan kısmında ise eğlenerek vakit geçirmelerini emretmesi sebebiyle döneminde çalgıcıların değeri de artmıştır.[200]

Behrâm Gûr'dan sonra tahta oğlu Yezdicerd b. Behrâm/II. Yezdicerd (439-457) geçmiştir.[201] Yumuşak huylu olmasından dolayı kendisine "Yezdicerd-i Nerm" denilmiştir.[202] Hükümdarlığında kadîm bir Sâsânî geleneği olan "Bar-i âmm"ı[203] kaldırmıştır. Yaklaşık 19 yıl yönetimde kaldıktan sonra vefat etmiştir. Oğulları III. Hürmüz ile Fîrûz/Pîrûz'un tahta geçmek için mücadele ettikleri süreçte II. Yezdicerd'in

---

onu uzak bir bölgeye götürerek öldürdükleri bilgisi yer almaktadır. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 84.

[195] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/71-72, 75; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 75, 78. Bk. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 88; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 85.

[196] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 78.

[197] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/81.

[198] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/77-79; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 80-82.

[199] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 89. Yezdicerd, Behrâm'ı aralarında çıkan sorunlardan dolayı Hîre bölgesindeki Hurnak sarayına sürgüne göndermiştir. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 85.

[200] İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 43. Onun Hindistan'dan 1200 Lorian'ı müzik ve çiftçilik için getirdiği bilinmektedir. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 90.

[201] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*,1/262.

[202] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 82.

[203] Halkın veya devlet ileri gelenlerinin hükümdarla doğrudan görüşebildiği resmî toplantılardır.

eşi bu fırsatı değerlendirerek "Bânbişnân-ı Bânbişn" (Melikelerin melikesi) unvanı ile tahta çıkmıştır.[204] III. Hürmüz (459) mücadelede kardeşine karşı başarılı olur olmaz annesinin saltanatına son vermiştir. Fakat onun da saltanatı kısa ömürlü olmuştur. Kardeşi Fîruz, Ak Hunlu Hükümdarı'na sığınarak yardım istemiş ve kendisine verilen destek kuvvetle III. Hürmüz'e karşı savaş açmıştır. Neticede III. Hürmüz'ü öldürerek başa geçmiş ve 27 yıl tahtta kalmıştır.[205]

Fîrûz b. Yezdicerd (459-484) döneminde yedi yıl süren bir kuraklık yaşanmıştır. Halkın daha fazla mağdur olmaması için bu süreçte kimseden vergi alınmamış ve beytülmâlden gerekli ölçüde taksimat yapılmıştır. Başka bölgelerden getirilen yiyeceklerle Çeşn-i Abrizgân Bayramı kutlanmış, ardından devamlı yağan yağmurlarla ülke su bolluğuna kavuşmuştur.[206] Fîrûz döneminde Araplarla ilişkiler bağlamında öne çıkan hususlardan biri Hîre Hükümdarı Esved b. Münzir'in hapsedilmesi olmuştur.[207] Yine aynı dönemlerde Sâsânîlere komşu olan Kindeliler Güney Arabistan'daki Himyerîlere bağlı olarak bir devlet kurmuştur.[208] Himyerî Hükümdarı Hassan b. Tübbân (Tübba' Ebû Kerîb), onu Ma'ad topraklarında yaşayan kabilelere emir tayin etmiştir. Bir zaman sonra Himyer'den bazı kimseler Amr b. Tübbân'ı, kardeşi Hassan'ı öldürmesi ve kendisinin başa geçmesi hususunda gayrete getirmeye çalışmışlardır. Bu söylemlerin etkisinde kalan Amr b. Tübbân, kardeşini öldürerek başa geçmiştir. Bahsi geçen süreçte Amr b. Hucr mevcut görevine devam etmiştir.[209]

Fîrûz b. Yezdicerd, Ak Hunlar üzerine çıktığı seferde hendeğe düşerek hayatını kaybedince yerine oğlu Bâlâş b. Fîrûz (484-488) hükümdarlığa geçmiştir.[210] Kardeşine karşı hükümdarlık mücadelesini kaybeden Kubâd b. Fîrûz ise yardım istemek için Türk

---

[204] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 90, 93.
[205] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/81-82; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,*1/263; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 94.
[206] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/82, 83; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 91; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 94-95.
[207] Toplam 20 yıl süren hapis sürecinin 10 yılı Yezdicerd zamanında 4 yılı Belâş b. Yezdicerd zamanında, 6 yılı da Kubâd b. Fîrûz zamanındadır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/90.
[208] Ömer Aras, "Miladi VI. Asrın Sonlarına Kadar Kinde Kabilesi ve Siyasî Tarihi", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2 (2017), 74.
[209] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/89, 115; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 368. Amr b. Tübbân'ın kısa bir süre sonra ölmesi üzerine Lahney'a Yenûf Zû Şenâtir tahta geçmiştir. Zalim ve sapkın bir kişi olan Zû Şenâtir'i, Hassân'ın kardeşi Zur'a Zû Nüvâs (522 yılında) öldürerek son Himyerî Hükümdarı olmuştur. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/118-119, 123.
[210] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/85; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 96-97.

Hükümdarı Hakan'a sığınmıştır.[211] Yaklaşık dört sene Hakan'ın himayesinde bekledikten sonra kendisine verilen bir ordu ile hükümdarlığı ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Nîşâpûr taraflarına geldiğinde Belâş'ın ölüm haberini alan Kubâd, böylece tahtın yeni sahibi olmuştur.[212]

Kubâd b. Fîrûz'un (488-531) hüküm sürdüğü dönemde Mazdekiyye hareketinin savunucusu Mazdek b. Bâmbâd ön plana çıkmaktadır. Kubâd, Zerdüşt birçok soylu ve din adamının etkisini kırmak için dualist ve gnostik öğretiye sahip Mazdek dinine destek vermiştir. Fakat bir süre sonra Mazdek'in kadın ve mülkte ortaklık gibi uygulamaları, toplumda ve saray çevresinde ayaklanma ve yağma gibi ciddi problemlere yol açmıştır.[213] Bu durumdan rahatsızlık duyan mobedân ve eşraf sınıfı Kubâd'ı tahttan indirmişler, yerine de kardeşi Camasb'ı getirmişlerdir.[214] Bu duruma itiraz eden Suhrâ'nın[215] oğlu Zermihr'in[216] mücadelesinin neticesinde, Ak Hunlar'ın da desteğiyle Camasb tahttan indirilerek Kubâd yeniden tahta geçirilmiştir.[217]

Kubâd, Kindelilerin başına geçen Hâris b. Amr'ı[218] Araplara hükümdar tayin etmiştir.[219] Hâris, Sâsânîler'e bağlı Lahmî krallığıyla mücadele etmiş hatta bir süreliğine Hîre bölgesini ele geçirmiştir. Bu başarısının arka planında Sâsânîlerin Roma ile savaş

---

[211] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/90; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 83.

[212] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/91-92; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 84. Zerrinkûb eserinde daha farklı bir olay örgüsü sunmaktadır. Önde gelen bozorgânların Ak Hunların elinde tutulan Kubâd'ı başa geçmesi için Tifsûn şehrine davet ettiklerini, Kubâd'ın da bu teklife olumlu cevap vermesi üzerine, Belâş'ın esir edilip gözleri de kör edildiğini söyler. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 98. Başka bir rivayette de yine devletin ileri gelenleri isyan ederek Belâş'ı tahttan indirmişler ve gözlerini kör etmişlerdir. Yerine de Fîrûz'un oğlu Kubâd'ı padişah olarak atamışlardır. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 88

[213] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/99; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/318.

[214] Eşraf ve din adamları Kubâd'ı hapse attırmışlardır. Kız kardeşinin yardımıyla hapishaneden kaçan Kubâd, Akhunların ülkesine sığınmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/93. Meşkûr ise, Kubâd'a yardım eden kişinin onun eşi olduğunu söyler. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 93.

[215] Belâş'ın ölümünden sonra tahtı ele geçiren Kubâd, devlet işlerini tevdî ettiği Suhrâ'nın zamanla halkın teveccühünü ve meylini kazanmasına tahammül edememiştir. Bu sebeple de Cebel İsbehbedi Sâbur ed-Dârî'ye onu öldürtmüştür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/317-318. Kubâd'ın yönetimi döneminde "Sultanın yardımcısı" görevinde bulunan Suhrâ, 496 senesinde otoritesinin elden çıktığını düşünen Kisrâ'nın başlattığı kovuşturma sürecinde öldürtülmüştür. Allahyar Hala'tberi-Abbas Zarei Mehrvarz, "Mazdek Hareketi Üzerine Bir Araştırma", çev. Nevfel Akyar, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2021), 305.

[216] Mes'ûdî'de ismi Lezermihr şeklinde geçmektedir. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/263. İlerleyen zamanlarda Kubâd, Mazdeklerin kışkırtmasıyla Zermihr'i öldürtmüştür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/318.

[217] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/93-94; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/263; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 99-100.

[218] Himyerîlerin lideri Amr b. Tübba', öldürdüğü kardeşi Hassân'ın kızını Kindelilerin lideri Amr b. Hucr'la evlendirmiş; bu evlilikten Hâris b. Amr dünyaya gelmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/89.

[219] İsfahânî, *Târîhu Sinî*, 45.

içerisinde olması, İran'da baş gösteren Mazdek isyanı ve bu durumun Sâsânî-Lahmî ilişkilerine olumsuz etkisi şeklinde bazı sebepler sayılabilir.[220] Nitekim öncesinde Kubâd b. Fîrûz, Münzir b. İmrülkays el-Lahmî'yi Mazdek inancına davet etmiş fakat bu davetine olumlu yanıt alamamıştır. Hâris b. Amr'ın bu teklife olumlu dönüş yapması üzerine Kubâd, Münzir'i Hîre krallığı görevinden uzaklaştırarak yerine Hâris b. Amr'ı[221] getirmiş; Surât'ın diğer tarafında Arapların yaşadıkları toprakların idaresini de ona bırakmıştır. Bu durum Münzir b. İmrülkays'ın Enûşirvân döneminde görevine tekrar dönmesine kadar devam etmiştir.[222] Kubâd'ın Hâris b. Amr'a Aşağı Fırat tarafından altı bölgenin yetkisini vermesi üzerine Hâris, Yemen'de bulunan Tübba''a[223] Acem topraklarının savunmasız olduğunu haber vermiştir. Tübba' yola çıkıp Hîre'ye vardıktan sonra da kardeşinin oğlu Şemir Zülcenâh'ı Kubâd üzerine göndermiştir. Şemir bu karşılaşmada zafer kazanmış, Kubâd ise Rey şehrine çekilmek durumunda kalmıştır. Fakat Şemir onu takip etmiş ve sonrasında da öldürmüştür.[224]

Toplamda 43 yıl yönetimde kalmış olan[225] Kubâd b. Fîrûz'dan sonra tahta 47 ya da 48 yıl hüküm sürecek olan oğlu Kisrâ b. Kubâd b. Fîruz/I. Hüsrev (531-579) geçmiştir.[226] Kendisine "Yeni hükümdar"[227] anlamına gelen "Enûşirvân"[228] lakabı verilen Hüsrev Enûşirvân, saltanatı için tehlike oluşturdukları gerekçesiyle kardeşlerinin hepsini öldürtmüştür.[229] Hükümdarlığa geçince Fars diyarını dört askerî bölgeye ayırmış ve ona bağlı yerleri yöneten fâzusbânlarına/pâdusbânlarına[230] mektuplar göndermiştir.[231] Daha

[220] Aras, "Miladi VI. Asrın Sonlarına Kadar Kinde Kabilesi ve Siyasî Tarihi", 79.
[221] Hâris ilerleyen dönemlerde Maad topraklarını oğulları arasında dağıtmıştır. Hucr'u Benî Esed b. Huzeyme kabilesine, Şurahbîl'i Temîm ve Rebâb kabilesine, Seleme'yi Bekir ve Tağlib kabilesine, Ma'dikerib'i Kays ve Kinane kabileleri üzerine tayin etmiştir. İbn Habîb, *el-Muhabber,* 370.
[222] İbn Habîb, *el-Muhabber,* 369-70; Gunnar Olinder, *The Kings of Kinda of the Family of Âkîl al-Murâr* (Leipzig: Lund: C.W.K. Gleerup, 1927), 65-66. Aras, "Miladi VI. Asrın Sonlarına Kadar Kinde Kabilesi ve Siyasî Tarihi", 79-80.
[223] Onun şeceresi: Tübba' Tübbân Es'ad Ebû Kerîb Melikeykerib b. Zeyd b. Amr Zü'l-Ezhâr'dır. O son Tübba'dır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/98, 115.
[224] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/95-96.
[225] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 362; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/94; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/263.
[226] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 362; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/98; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,*1/ 263.
[227] Ölümsüz ruh anlamına geldiği de söylenir. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 94.
[228] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/264.
[229] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 112.
[230] İspehbedlere bağlı hareket etmek üzere kurulan verilen askeri valiliklerdir. Merzübânlar da onların emrine verilmişlerdir. Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 179.
[231] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/98. Wiesehöfer, *Erken Pers-Antik Bir Dünya İmparatorluğunun Tarihi,* 128.

öncesinde tek bir kişi tarafından yürütülen ispehbedlik[232] görevini de dört bölgeye/kişiye taksim etmiştir.[233] Mazdek'i öldürttüğü gibi, Mazdek b. Bâmdâd'ın ortaya koyduğu bid'atleri yasaklamış; bu kuralı çiğneyen ve insanların mallarını gasp eden pek çok kimseyi de katletmiştir.[234] Halkın tekrar Mecûsîliğe döndürülmesinin yanı sıra din konusunda tartışmalara da yasak getirilmiştir.[235] Ayrıca Enûşirvân, aristokrasinin zayıflamasını sosyo-ekonomik ve askerî reformlar lehine çevirmek adına mülklerin kaydedilmesi, serbest emlak vergisinin belirlenmesi, varlık durumuna göre baş vergilerinin yeniden tespit edilmesi gibi uygulamalarda bulunmuştur.[236]

532 yılında Bizans İmparatoru Yahtiyanus (I. Justinious) ile 50 yıllık barış antlaşması yapıldığı dönemde[237] ülke içi sükûneti sağlamaya yönelen Hüsrev Enûşirvân, Kirman şehrinde haydutluk yapan göçebe Arap kabilelerini egemenliği altına almıştır. Ayrıca Cürcân bölgesinde devlete karşı faaliyetleri olan bir kavmi[238] de hizmetine almıştır. Bunların yanı sıra Hazar, Ermenistan, Errân, Abhazya bölgelerindeki isyanları da bastırarak egemenliğini pekiştirmiştir.[239] Daha önce elden çıkmış olan Sind, Büst, Ruhhac, Zâvulistân, Tohâristan,[240] Derdistan, Kâbülistan gibi beldeleri de tekrar ülkesine katmıştır.[241]

Hüsrev Enûşirvân'ın Bizans'la yaptığı barış antlaşması, Lahmî-Gassânî arasındaki çatışma sebebiyle sekteye uğramıştır. Rivayete göre Yahtiyanus'un Şam Araplarının başındaki Gassânî valisi Hâlid b. Cebele, Kisrâ'nın Lahmî Arapların başına getirdiği

---

[232] Farsça'daki ordu ve emir kelimelerinin birleşiminden oluşan, "başkumandanlık" anlamında kullanılan bu tabir, Arapça kaynaklarda "İspehbez" şeklinde geçmektedir. Tahsin Yazıcı, "İspehbed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/176.

[233] İlk bölge doğuda Horasan İspehbedliği, ikincisi Batı İspehbedliği, üçüncüsü Yemen/Güney İspehbedliği, dördüncüsü Kuzey/Hazar ülkesi İspehbedliği'dir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/99-100.

[234] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/98-99, 101.

[235] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/264.

[236] Wiesehöfer, *Erken Pers-Antik Bir Dünya İmparatorluğunun Tarihi*, 128. 20 ile 50 yaş arasındakilerden baş vergisi almıştır. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 94.

[237] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/265.

[238] Taberî'de geçen rivayete göre Kisrâ Enûşirvân, Bâriz adlı bir topluluğa katliam yapmış; Sol isimli başka bir milletten de savaşçılar dışındakilerinin hepsi öldürülmüştür. Sağ bırakılanlar ise savaşlarda yardımları alınmak üzere Şehram Firuz'a yerleştirilmişlerdir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/100.

[239] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 115.

[240] Arap coğrafyacılarına göre Tohâristan'ın dar anlamı, bölgenin ana şehri Belh'in doğusunda, Ceyhun Nehri'nin güneyinde yer alan ülke anlamına gelmekteydi. Daha geniş anlamıyla ise doğuda Bedahşan'a güneyde Hindikuş'a uzanan şimdiki Tâlikân'dı.Vasiliy Viladimiroviç Barthold (1869-1930), *Tezkire-i coğrafya-yı târîh-i İran*, çev. Hamza Serdâdver (Tahrân: Çâphâne-i İttihâdiyye, 1930), 64. Ayrıca bk. Ahmet Yılmaz, "Tohâristan'ın Adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 62 (2018), 337-344.

[241] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/100; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 94.

valisi Münzir b. Nu'mân'ın[242] yönetimindeki topraklara saldırı düzenlemiş ve pek çok insanı öldürmüştür. Bunun üzerine Kisrâ Enûşirvân Yahtiyanus'tan, valisinin yaptıklarını telafi etmesini yani ölenlerin diyetini ödeyip elde ettiği ganimetleri iade etmesini istemiştir. Yahtiyanus'un bu talepleri dikkate almaması üzerine Enûşirvân, Cezire bölgesine doğru harekete geçip Halep, Kınnesrin, Hıms, Fâmiye, Dârâ, Ruhâ beldelerini ele geçirmiştir. Ardından Antakya üzerine yürüyerek, Selevkiyye'yi fethetmiştir. Şam bölgesinden ele geçirdiği mermer, seramik ve renkli taşları kullanarak Medâin yakınlarında, Farsça ismi "Bih ez Endiyuhüsrev" olan ve "Antakya'dan daha güzel" anlamına gelen "Rumiyyetü'l-Medâin" şehrini kurdurtmuştur. Antakya'daki şehrin birebir benzeri olan bu beldeye Antakya ahalisi iskân edilmiştir.[243] Ayrıca bu bölgeye yerleştirdiği insanların işlerini yürütmek üzere, adaletli muamele sağlaması düşüncesiyle Ahvaz bölgesinden getirdiği Yezedfenâ isimli Hristiyan bir adamı tayin etmiştir.[244] Bizans İmparatoru'nun her sene düzenli vergi vermesi karşılığında da aralarında tekrar barış sağlanmıştır.[245]

İmar faaliyetlerine önem veren Hüsrev Enûşirvân; kanallar kazdırmış, köprüler yaptırmış, harabe olan köylerin yenilenmesini emretmiş, araziyi işleyenlere destek vermiş, yol üzerlerine konaklar ve kaleler kurdurmuştur. Ayrıca zor durumda olan Esâvire'ye (cengâver ve okçulara) binek ve teçhizat takviyesi sağlamış, ateşgedelere sorumlular tayin etmiş; hâkim ve âmillerini, görevini titizlikle yerine getirecek kimselerden seçmiştir.[246]

Kültürel açıdan Sâsânî İmparatorluğu'nu zirve noktasına çıkaran[247] edebiyat,[248] sanat ve felsefeye önem veren Hüsrev Enûşirvân; Araplar tarafından "Kisrâ" lakabıyla anılmıştır. Başarıları sayesinde sadece o değil diğer Sâsânî hükümdarları da Araplar tarafından bu şekilde anılmışlardır.[249] Yunan ve Hint felsefesi ile ilgilenen Enûşirvân, 529 yılında Atina Akademisi'nin kapanması üzerine buranın yedi ünlü filozofunu Sâsânî topraklarına

---

[242] Kindelilerin lideri olan Hâris b. Amr, Kubâd döneminde Hîre Krallığı'na getirilmişti. Hüsrev Enûşirvân, onu azlederek yerine Nu'mân'ın büyük oğlu III. Münzir'i atamıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/104.
[243] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/102, 149; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,*1/ 265.
[244] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 69; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/150.
[245] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 69; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/103.
[246] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/102.
[247] Wiesehöfer, *Erken Pers-Antik Bir Dünya İmparatorluğunun Tarihi,* 128.
[248] Bir tıp bilimci olan Berzûye'ye Hindistan'dan getirttiği "Kelile ve Dimne" isimli kitabı Sanskritçe'den Pehlevice'ye çevirttirmiştir. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 96.
[249] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 96; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 137.

getirmiş, tekrar ülkelerine dönünceye kadar onlarla özel bir şekilde ilgilenmiştir.[250] Enûşirvân'ın şöhreti, ülkesinin ve ordusunun azameti o kadar genişlemiştir ki; Hint, Çin ve Tibet hükümdarları kendisine mektuplar yazmışlar, elçileriyle çeşitli ikram ve hediyeler göndermişlerdir.[251]

1.2.1. Yemen'e Sâsânî Müdahalesi

Yahudiliği kabul eden son Himyerî hükümdarı Zû Nüvâs, insanlara kendi dinini kabul ettirme konusunda baskı yapmış ve Necrânlı Hristiyanları kazdırdığı hendeklerde öldürmüştür.[252] Necrânlı bazı kimseler Rumların kralından kendilerine yardım etmesini istemişler; Kayser de onların memleketlerine daha yakında bulunan Habeş Kralı Necâşî'ye mektup yazarak[253] bu insanlara yardım etmesini ve onların intikamlarını almasını söylemiştir. Mektubu okuyan Necâşî, Habeşli Eryât komutasında 70.000 kişiyi görevlendirmiştir. Ordunun Yemen sahiline doğru geldiğini haber alan Zû Nüvâs, kendisine itaat eden Himyer ve Yemen kabilelerinin desteğiyle bir ordu teşekkül etmeye çalıştıysa da Eryât'ın ordusuna karşı hezimete uğramıştır.[254] Necaşî'nin emrettiği gibi Yemen topraklarının üçte birini tahrib eden Eryât, erkeklerin üçte birini öldürmüş; kadın ve çocukların üçte birini de Necâşî'ye göndermiştir.[255] Eryât bir kaç yıl Yemen'de iktidarını sürdürürken, Necâşî'nin gönderdiği orduda bulunan Ebrehe el-Eşrem ise San'a ve ona bağlı olan vilayetlerin valiliğini yapmıştır. Fakat bir süre sonra aralarında husumet baş gösterince mübareze yapmaya karar vermişlerdir. Kölesinin yardımıyla Eryât'ı öldüren Ebrehe, Yemen'deki Habeşlileri etrafında toplamıştır. İzni dahilinde olmayan bu olaydan haberdar olan Necâşî başta çok öfkelenmiş olsa da sonrasında Ebrehe'nin özür beyanını kabul etmiş ve onu görevinde bırakmıştır.[256]

Bu şekilde Himyerîleri hakimiyetleri altına alan Habeşlilerin Ebrehe'nin çabaları sonucunda Yemen'de bir devlet kurmaları,[257] bölgenin kontrolü açısından Bizans'ın da çıkarlarına uymuştur. Himyerîler, Habeşlileri bölgeden çıkarmak için Seyf b. Zû-Yezen

---

[250] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 139.
[251] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/265-66.
[252] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/118-119, 123.
[253] Kisrâ'nın, Habeş askerlerini taşıyacak gemiler gönderdiği de rivayet edilmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/127.
[254] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/124-125.
[255] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/125.
[256] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/128-130.
[257] Habeşlilerin Yemen'e hâkim olduktan sonraki süreçte, Eryât, Ebrehe, Yeksûm, Mesrûk sırasıyla bölgeyi yönetmiş ve bu süreç yaklaşık 72 sene sürmüştür. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/139.

öncülüğünde önce Kayser'den yardım istemişler, fakat bu taleplerine karşılık bulamamışlardır. Daha sonra Hîre ve Irak bölgelerinin valisi Nu'mân b. Münzir'in aracılık etmesiyle Sâsânî Hükümdarı Enûşirvân'dan yardım istemişlerdir. Hüsrev Enûşirvân ilk etapta Seyf'in yardım talebine olumlu karşılık vermemişse de[258] vezir ve danışmanlarıyla yaptığı istişare sonucunda şehzadelerden ve askerlerden tutuklu bulunan yaklaşık 800 mahpusu Vehrîz b. Bih-Aferîd[259] komutasında göndermeye karar vermiştir. Zira başarılı olurlarsa artık oralı olmuş olacaklar, öldürülürlerse de bu kimselerden kurtulmuş olacaklardır. Vehrîz, sekiz gemi[260] ile yola çıkarak Hadramut'ta Seyf'in birlikleri ile birleşmiştir. Ardından Habeşlilerin valisi Mesrûk'un[261] kuvvetlerini mağlup etmiş ve Yemen'in merkezi San'a'yı ele geçirmiştir.[262] Yemen ve Habeş'te hakimiyet sağlayan Vehrîz, Aden'e yönelerek burayı ele geçirmiş, ardından iki dağ arasında bir liman şehri inşa etmiştir.[263] Yemen'in Habeş tehlikesinden kurtulması üzerine Kisrâ, 570 yılında Seyf b. Zû-Yezen'i bölgeye hükümdar tayin etmiştir. Vehrîz de İbn Zû-Yezen'i Yemen'de bırakarak Kisrâ'nın yanına dönmüştür.[264] İş başına geçtikten sonra halka kötü muamelede bulunan ve pek çok kimseyi öldüren Seyf'in, Habeşli bir adam tarafından öldürülmesiyle Yemen'deki durumlar yeniden karışmıştır. Bunun üzerine Kisrâ tekrar Vehrîz'i beraberinde 4.000 kişilik birlikle bölgeye göndermiştir. Durumu kontrol altına alan Vehrîz, Habeşlilere karşı başarısı sebebiyle Yemen Merzübân'ı tayin edilmiştir. Bu göreviyle bölgede bir süre daha kalan Vehrîz, Sâsânîler adına toplamış olduğu vergileri de başkent Medâin'e göndermiştir. [265]

Yemen'deki Sâsânî idaresi İslâmiyet'in nüzûlüne kadar İranlı valiler vasıtasıyla devam etmiştir.[266] Hürmüz b. Kisrâ, Vehrîz'den sonra Yemen'e vali olarak Merüzân/Mervüzân'ı

---

[258] Enûşirvân'ın bu talep karşısında, kendisiyle aynı dinden olmayan birilerine yardım için ordu göndermenin doğru olmayacağını söylediği; daha sonra da zindanda ölüm cezası almış mahkûmları göndermeyi uygun gördüğü söylenmektedir. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 46.

[259] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 95. Bir rivayete göre Vehrîz tutuklular arasında en soylu ve en yaşlı olan kişi olması hasebiyle onların komutanları olarak seçilmiştir (s. 141); başka bir rivayete göre ise o Kisrâ'nın okçularından biriydi. (Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/144) İsfahânî'nin aktardığı rivayete göre ise o Bihâferîdûn b. Sâsân b. Behmen b. İsfendiyâr'ın evlatlarındandır. *Târîhu Sinî,* 46.

[260] Her birine 100 kişinin bindirildiği sekiz gemi gönderilmiş, bunlardan iki tanesi denize açıldığında battığı için Aden sahillerine altısı ulaşabilmiştir. *Târihu't-Taberî,* 2/141,144; İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 46.

[261] Mesrûk, Ebrehe'nin iki oğlundan biridir. Mustafa Fayda, "Bâzân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/283-284.

[262] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/139-142; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 95-96. Ayrıca bk. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 116; Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler,* 124-25.

[263] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 96.

[264] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/142; Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler,* 124-25.

[265] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/148; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 117.

[266] Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler,* 50, 126.

tayin etmiştir. Merüzân, hakimiyeti altındaki Mesâni Dağı civarında ikamet eden, harâc vermeyi reddederek isyan çıkaran bir topluluğu mağlup etmiş; onların bir kısmını öldürüp bir kısmını da esir almıştır. Kisrâ, olanları haber alınca Merüzân'ı yanına çağırmıştır. Merüzân, yerine oğullarından Hurre Husre'yi halefi olarak bıraktıktan sonra Kisrâ'nın yanına giderken yolda vefat etmiştir. Bunun üzerine yanında bulunanlar onu tabuta koyup Fars diyarına ulaştırmışlardır. Merüzân'ın yerine bıraktığı Hurre Husre'nin Arapça'ya hayranlığı ve bu dilde şiirler söyleyerek Araplaştığı söylentileri Kisrâ'nın kulağına ulaşınca onu azletmiştir. Yerine ise Yemen'in son Acem valisi olacak olan Bâzân'ı (ö. 11/632) tayin etmiştir.[267] Bâzân, Hz. Peygamber'in (sav) risaletle gönderilmesine kadar görevine devam etmiştir. Netice itibarıyla da Sâsânîler uzun zaman boyunca atadıkları yöneticiler vasıtasıyla bölgenin kontrolünü ve güvenliğini sağlamışlardır.[268]

Ebnâ (Ebnâ-yı Ahrâr, Benû'l-Ahrâr veya Ebnâ-yı Fars) olarak adlandırılan grubun ortaya çıkışı da bu dönemin olaylarıyla bağlantılıdır. Hüsrev Enûşirvân, vali olarak görevlendirdiği Vehrîz'le birlikte Yemen'e yaklaşık 4.000 Farisî'yi göndermiştir. Beraberlerinde kadınlarını göndermeyerek, onların Güney Arabistanlı Arap kadınlarıyla evlenmeleri ve nesillerini çoğaltmaları şartını koşmuştur. Böylece Ebnâ, babası Fars annesi Arap olan bir nesil için kullanılan bir isim olmuştur.[269] İran ile olan bağlarını koruyan Ebnâ, Mecûsiliği ve dillerini muhafaza etmişlerdir. Yemen'deki Ebnâ dışında Şam, Irak ve Suriye'de de Farsların Araplarla yaptıkları evlilikler sonucu ortaya çıkan ve ayrı isimlerle anılan bir nüfus bulunmaktadır.[270]

2. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ

Hz. Peygamber'in (sav) doğumu, Hüsrev Enûşirvân'ın hükümdarlığının 41.[271] ya da 42. yılına denk gelmektedir.[272] Kaynaklarda, o gece Kisrâ'nın eyvanının sarsılıp 14 şerefesinin yıkıldığı, Sâve Gölü'nün sularının çekildiği, bin yıldır yanan Fars ateşinin söndüğü şeklinde gerçekliği tartışılan bazı mucizevî olaylar zikredilmektedir. Mobedân/Mubezân'ın[273] rüyasında Dicle Nehri'ni aşıp bölgeye yayılan asil atları çeken

[267] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/214-215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/381.
[268] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/148; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/381. Ayrıca bk. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 117.
[269] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 117; Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler*, 49-50.
[270] Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler*, 125, 127.
[271] İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 47; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 96.
[272] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/154; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 362.
[273] Ruhanî sınıftan olan din işlerinin başındaki kimsedir. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*. 1/245-46.

âsi/serkeş develer gördüğünü anlatması üzerine Enûşirvân, Nu'mân b. Münzir'e haber göndererek sorularına cevap verecek bir âlimi kendisine göndermesini söylemiştir. Nu'mân'ın bu talep üzerine gönderdiği Abdülmesih b. Amr b. Hayyân[274] rüyayı Satîh[275] ismindeki dayısına yorumlatmıştır.[276] Satîh, Semâve Vadisi'nin suyla dolması ve Sâve Gölü'nün sularının çekilmesinin akabinde, şerefelerin sayısınca hükümdar ve kraliçenin hüküm süreceğini, mukadder olanın da onlardan sonra geleceğini bildirmiştir. Nitekim Enûşirvân'dan sonra dört yıl içinde 10 hükümdar devletin başına geçmiş, diğerleri de Hz. Osman dönemine kadar hüküm sürmüşlerdir. [277]

Hüsrev Enûşirvân 579 yılında vefat ettikten sonra yerine oğlu Hürmüz b. Enûşirvan b. Kubâd/IV. Hürmüz (579-591) geçmiştir. Tahtta 12 yıl kalmıştır.[278] Babası gibi diğer din mensuplarına karşı hoşgörülü ve adil olmaya gayret göstermiştir. Her ne kadar dinî gruplardan olan hirbed,[279] durumdan rahatsız olsa da IV. Hürmüz söz konusu tavrını korumuştur.[280] Ayrıca mobedânların yetkilerinde, örf ve adetlerde değişikliklere gitmiştir. Onun yönetimi süresinde çeşitli problemler baş göstermiş ve düşmanları çoğalarak ülkesi toprak kaybına uğramıştır.[281] O hem Kayser hem de Abbas el-Ahver ve Amr el-Ezrak[282] öncülüğündeki Sevâd bölgesine saldıran Arap birlikleri tarafından zor durumda bırakılmıştır.[283]

IV. Hürmüz, Sâsânîlerin doğu sınırını tehdit eden Türk Hakanı Şâbe b. Şeb'e'ye (Şâbe Şah) karşı mücadele etmesi için Rey Merzübân'ı Behrâm Çûbîn/Şûbîn-Cuşnes'i göndermiştir. Behrâm Çûbîn, Herât ve Badğis bölgesine kadar ilerleyerek Şâbe ve ordusunu kılıçtan geçirmiştir.[284] Behrâm Çûbîn bölgeden yüklü mal, mücevher ve

---

[274] Mes'ûdî, bilgi alması için kâhinin huzuruna gönderilen kişinin ismini Abdülmesîh b. Bukayla el-Gassânî olarak zikretmektedir. Ayrıca nübüvvet işaretlerinin kendisine anlatıldığı hükümdarın da Eberviz olduğunu söyler. *Mürûcu'z-Zeheb,*1/ 278.

[275] Onun Enûşirvân'ın çoğu şeyini danıştığı bir kâhin olduğunu bilgisi de mevcuttur. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 97.

[276] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/166-167.

[277] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/168.

[278] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 363; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/270.

[279] Tapınak görevlileri ve muhafız sınıfını oluşturmakta olup, oldukça kalabalık bir nüfusa sahip topluluktur. Eyalet valiliği görevi yapanları da olmuştur. Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum,* 51-52.

[280] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/174; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 140.

[281] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/270.

[282] Kahtanoğullarından "Kambur Abbas" ve "Mavigöz Amr" şeklinde zikredilmektedir. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/270.

[283] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/174.

[284] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/174-175; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/271; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 98.

ganimetle dönünce[285] IV. Hürmüz'ün veziri Erihsis el-Huzî onu kıskanmıştır. Behrâm'ın ihanet içinde olduğunu söyleyerek IV. Hürmüz'ü kışkırtmış, başarılı da olmuştur. İntikam almak isteyen Behrâm Çûbîn, IV. Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Pervîz[286]/Eberviz[287]/II. Hüsrev (590-628) adına sikkeler bastırarak saray civarındaki insanlara dağıttırmış; bununla baba-oğlu birbirlerine düşürmeyi amaçlamıştır. Behrâm Çûbîn planında başarıya ulaşmış olacak ki Kisrâ, oğlunun kendi arkasından iş çevirdiğini düşünmeye başlamıştır. Değişen tavrı hisseden Hüsrev Pervîz de Azerbaycan merzübânları ile anlaşarak Azerbaycan-Ermenistan taraflarına kaçmıştır. Bu arada IV. Hürmüz, Hüsrev'in dayıları olan Bistam ve Bindeveyh'i[288] hapsettirmiştir. Fakat onlar bir yolunu bulup kaçmışlar; ardından bazı askerlerin de desteğini alarak IV. Hürmüz'ü odasında yakalayıp gözlerine mil çektirmişlerdir.[289]

Bahsi geçen hadiseler yaşanırken Azerbaycan'da bulunan Kisrâ Hüsrev Pervîz olayları haber alınca Behrâm Çûbîn'den önce hükümdarlığa geçmek için Medâin'e gelmiştir.[290] Bu süreçte Rey'de bulunan Behrâm Çûbîn, IV. Hürmüz'e karşı merhamete gelmiş ve Kisrâ'yı tekrar tahta geçirmek için yola koyulmuştur. Hüsrev Pervîz, Behrâm Çûbîn'în bu niyetle Rey'den yola çıktığını öğrenmekle birlikte haberi babasından saklamıştır. Daha sonra Hüsrev Pervîz ve Behrâm Çûbîn'in orduları Nehrevan'da karşı karşıya gelmiştir.[291] Ordusundaki askerlerin Behrâm'ın yanına geçmesi üzerine zor durumda kalan Hüsrev Pervîz, canını zor kurtararak babasının yanına dönmüştür. Kisrâ IV. Hürmüz de ona Bizans İmparatoru Kral Mevrik/Mauricius'tan yardım istemesini söylemiştir. Hüsrev Pervîz, yakın adamları ve iki dayısı toplam dokuz kişiyle birlikle yola çıkmıştır.[292] Kisrâ'nın dayıları Bistâm ve Bindeveyh, Behrâm Çûbîn'in Kisrâ'nın yanına giderek tahtı ele geçirmesinden endişe etmişler, bu sebeple de geri dönüp onu boğmak istemişlerdir. Hüsrev Pervîz'in böyle bir şey yapmamaları için onlardan yemin alması pek fayda

---

[285] Ganimetler arasında mal, para, mücevher silah, yemek ve mutfak malzemeleri gibi yüklü hazinelerin bulunduğu söylenmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/175.

[286] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/176.

[287] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/270. Dîneverî'de ise Ebrevîz şeklinde geçmektedir. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 84.

[288] Taberî'de ise bu isim "Bindî" şeklinde geçmektedir. *Târihu't-Taberî,* 2/175.

[289] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 81-82; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/270; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 99.

[290] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/175. Başka rivayetlerde Hüsrev Pervîz önceki olaylarla bir ilgisi olmadığını babasına arz etmiş; bunun üzerine IV. Hürmüz de ona inanarak tahtı oğluna teslim etmiştir. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 81-82; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/177; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/270.

[291] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/272.

[292] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 83-84; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/176; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,*1/ 273-74.

etmemiştir. Nitekim onlar Medâin'e dönüp IV. Hürmüz'ü boğduktan sonra tekrar Pervîz'in birliklerine yetişmişlerdir.[293] Bu sırada IV. Hürmüz'ün öldürüldüğü haberini alan Behrâm Çûbîn (590-91) Nehrevan'dan Medâin'e dönerek tahta el koymuştur.[294] Bozorgânların ve mobedânların tepkisini çekmemek için de şûrayı toplamış ve IV. Hürmüz'ün küçük oğlu Şehriyâr'ın ülke yönetimi için küçük yaşta olduğunu, kendisinin de bu sebeple saltanatı ele geçirdiğini söylemiştir.[295]

Behrâm Çûbîn'in ordularından kaçan Hüsrev Pervîz yolda Tay kabilesinden İyâs b. Kabîsa isimli bedeviyle karşılaşmış ve gece onun meskeninde konaklamıştır. İyâs, ona ve yanındakilere son derece misafirperver davranmakla kalmamış, ertesi gün belli bir yere kadar da onlara rehberlik etmiştir. Hüsrev'in ordusu Yermük'e vardığında ise Gassânîler'in lideri Hâlid b. Cebele tarafından misafir edilmiştir.[296] Daha sonra Ruhâ'da kamp kuran Hüsrev Pervîz, Bizans hükümdarı Mauricius'a mektup yazarak para ve asker yardımı talebinde bulunmuş; adamlarından öldürülenlerin diyetini kendisinin ödeyeceğini ve onun sunduğu şartları da kabul edeceğini söylemiştir. Ayrıca mektupla beraber ona değerli hediyeler göndermiştir.[297] Talebi olumlu karşılayan Mauricius; 12.000 dinar, 100.000 süvari, bunun yanında da 100.000 ipek elbise ve Rum ülkesine komşu halklardan 120 cariyeyi hediye olarak göndermiştir. Aynı zamanda Hüsrev Pervîz'e Rumlardan haraç talebinde bulunmaması, Enûşirvân'ın zapt ettiği Şam ile Mısır'dan vazgeçmesi ve oraya tekrar saldırılmaması şartlarını koşmuştur. Bunları kabul eden Hüsrev Pervîz, yardımcı kuvvetlerin gelmesiyle Azerbaycan'a hareket etmiştir. Nihayetinde Behrâm Çûbîn'in ordusuyla karşı karşıya gelmişlerdir. Yenilgiye uğrayan Behrâm Çûbîn, Horasan taraflarına kaçarak Türk hakanından yardım istemiş; talebi olumlu karşılanınca da silah arkadaşları ve kız kardeşi Kürdiyye ile Türk topraklarına sığınmıştır.[298]

Galibiyetle savaştan ayrılan Hüsrev Pervîz, başkente döndükten sonra Rum askerlerine çeşitli hediyeler vererek onları Mauricius'a geri göndermekle birlikte vadettiği toprakları

---

[293] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 83-84; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/273-74. IV. Hürmüz'ü öldürme planlarından bahsettikleri zaman Hüsrev Pervîz bu konuda sessiz kalmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/179.

[294] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/179; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/274.

[295] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 86; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 145.

[296] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 87.

[297] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/274.

[298] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 90; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/179-180; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/275.

da onlara bırakmıştır. Ayrıca dayısı Bindeveyh'i divanların ve hazinenin başına atarken, diğer dayısı Bistâm'ı da Deylem, Horasan, Kûmis, Taberistan, Cürcân bölgelerinin valiliğine getirmiştir.[299] Hakan'ın yanına sığınmış olan Behrâm Çûbîn'i ise, bir komplo düzenleterek öldürtmüştür.[300] Babası IV. Hürmüz'ün intikamını alma amacıyla Bindeveyh'in önce elleri ve ayaklarını kestirmiş akabinde de onu öldürtmüştür. Ardından diğer dayısı Bistâm'ın eşine bir mektup göndererek[301] Deylem ve Horasan Merzübânı olan dayısını ona öldürtmüş; daha sonra söz verdiği şekilde onunla evlenmiştir. Böylece Hüsrev Pervîz her iki dayısını öldürerek babasının intikamını almış, hakimiyeti de ele geçirmiştir.[302]

2.1. Zûkâr Savaşı

Hz. Peygamber'in (sav) "Arapların Acemlerden intikam aldıkları ve onlara karşı zafer kazandıkları ilk gün" şeklinde tarif ettiği Zûkâr Günü-Savaşı,[303] Kisrâ Hüsrev Pervîz döneminde gerçekleşmiştir. Kaynaklar olayın tam olarak hangi yılda vuku bulduğuyla ilgili farklı rivayetler sunmaktadırlar. Bunlardan biri Hz. Peygamber (sav) Mekke'deyken ve nübüvvetinin ilk yılında cereyan ettiğini söylerken, başka bir rivayet ise Bedir Savaşı'ndan dört ay sonra olduğunu zikretmektedir.[304] Hîre Hükümdarı Nu'mân b. Münzir el-Lahmî'nin Sâsânî Hükümdarı Hüsrev Pervîz tarafından 602'de öldürüldüğü[305] ve ondan sonra Hîre valiliğine getirilen İyâs b. Kabîsa'nın 611 yılına kadar valilik yaptığı bilgisi, savaşın bu iki tarih arasında (602-611) olmasını muhtemel kılmaktadır. Bazı araştırmacılar daha spesifik bir tarih vererek Zûkâr Savaşı'nın risâletin başlangıcı olan 610 yılında cereyan ettiğini söylemektedirler.[306]

Savaşın gerçekleşme sebebini anlamak için Sâsânî-Lahmî ilişkilerinde değişen bazı denge unsurlarını iyi okumak gerekmektedir. Lahmîlerin lideri III. Nu'mân b. Münzir

---

[299] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 93; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/181; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/276.
[300] Olayın detayları için bk. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 93-95; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/181.
[301] Şayet Bistâm'ı öldürürse onunla evlenerek kendisini en kıymetli eşi yapacağını ve ondan doğacak çocuğunu da hükümdarlığa geçireceğini mektubunda vadetmiştir. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 98-99.
[302] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, ss. 96-99; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/276.
[303] Zûkâr günü için; Kurâkir, Yevmü'l-Hinvi Zî kâr, Yevmü'l-Cübâbât, Yevmü'l-Gazevan, Yevmü'l-Bathâ, Yevmü Zî Ucrum gibi farklı isimler de kullanılmaktadır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/200.
[304] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/278.
[305] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 152. Kisrâ, Nu'mân'ı çölün ortasında fillerin ayakları altında ezdirerek öldürtmüş; mallarının, kadın ve çocuklarının satılmasını emretmiştir. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 47.
[306] Mahmut Kelpetin, "Zûkâr Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/506-507.

(580-602), Kisrâ Hüsrev Pervîz'in tercümanlarından şair ve hatip Adî b. Zeyd el-İbâdî'yi öldürtmüştür.[307] Fakat yaptığından pişman olmuş, bunu telafi etmek için Adî'nin oğlu Zeyd'i Araplardan sorumlu görevlisi tayin etmiştir. Böylece Araplar her yıl bazı mallarından (taze mantar ya da kurutulmuş mantar, yoğurt kurusu vb.) ona hakkı olan kısmı göndermişlerdir. Zeyd ayrıca Arapların ticarî faaliyetlerinden de sorumlu olmuştur.[308]

Fars geleneklerine göre hükümdarların sarayları için istedikleri kadınların özelliklerini yazılı olarak belirtme ve bağlı memleketlere göndererek bu vasfı taşıyanları kendilerine isteme uygulamaları bulunmaktaydı.[309] Bununla birlikte Arap beldeleri bahsi geçen uygulamaya dahil edilmezdi. Bu geleneği bilen ve Hüsrev Pervîz'e karşı Nu'mân'ı kızdırmak isteyen Zeyd b. Adî; Münziroğulları içinde Nu'mân'ın amcaoğulları ve akrabalarından bu vasfı taşıyan kızların olduğunu, fakat (Arapların) kızlarını Acemlere vermeyi tercih etmediklerini Kisrâ'ya söylemiştir. Şayet Kisrâ adamlarından birini gönderirse onların kızlarını saklama ihtimali olabileceğinden, kendisini ve yanında Arapça bilen muhafızlarından birini göndermesini istemiştir. Hüsrev Pervîz'in bu talebi kabul etmesi üzerine yola çıkan Zeyd,[310] Nu'mân'ın yanına varınca hükümdarın isteklerini sesli bir şekilde okumuştur. Duyduklarından hiç hoşnut olmayan Nu'mân; "Sevâd ve Fars'ta ihtiyacınızı karşılayarak iyn'ler (inekler) bulamadınız mı?" şeklinde sert bir cevap vermiştir. Bununla birlikte onları iki gün misafir eden Nu'mân, ayrılacakları zaman Kisrâ'nın talep ettiği şeyin kendilerinde bulunmadığını özrüyle birlikte iletmelerini söylemiştir. Kisrâ'nın yanına vardıklarında, Zeyd'in duyduğu şeyi söylemesini tembih ettiği elçi olanları anlatmış; buna öfkelenen Kisrâ, Nu'mân'ın sonunun hüsran olacağını bildirmiştir.[311] Bunu haber alan Nu'mân, karşı taraftan bir atağın geleceğini anlamış; Zûkâr'daki Benî Şeybân'ın lideri Hâni b. Mes'ûd'la görüşerek ona kıymetli eşyalarını, mallarını ve silahlarını emanet etmiştir. O, Hüsrev Pervîz'in yanına giderken bu tuzağı kendisine kuranın Zeyd b. Adî olduğunu anlamış fakat elinden

[307] Münzir b. Münzir'in ölümünden sonra Arapların başına Nu'mân'ın geçmesinde, Kisrâ'yı bu hususta ikna eden Adî b. Zeyd'in önemli bir yeri vardı. Adî b. Merîna ve çevresindeki bazı kimselerin kışkırtmaları neticesinde Nu'mân onun önce hapsettirmiş ardından da orda öldürtmüştür. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/194-197, 200.

[308] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/201.

[309] Fars kralları komşu halkların hükümdar kızları ile evlenebilirler fakat kendi kızlarını, hür ve âli (encâd) gördükleri için onlarla evlendirmezlerdi. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/275.

[310] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/201-202.

[311] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/204-205.

bir şey gelmemiştir. Nitekim Kisrâ onu bağlatarak Hânikîn'de hapsettirmiş, bir süre sonra da Nu'mân tâun hastalığından vefat etmiştir. Bu olaylar Hz. Peygamber'in (sav) risâletinden önce vuku bulmuştur.[312]

Kisrâ Hüsrev Pervîz, Nu'mân b. Münzir'i öldürttükten sonra hükümdarlığın onun soyundan devam etmemesi için de Hîre bölgesinin idaresine Tay kabilesinin ileri gelenlerinden İyâs b. Kabîsa et-Tâî'yi[313] getirmiştir. Onu Aynu't-Temr'den Hîre'ye kadarki bölgenin valisi yapmıştır.[314] Ayrıca İyâs'ın göreve başlamasından bir sene sekiz ay sonrası Hz. Peygamber'in (sav) risâlet görevinin başladığı yıl olup[315] Hüsrev Pervîz'in 20. hakimiyet yılına denk gelmektedir.[316] Yeni durum İyâs b. Kabîsa'nın kabilesi ile araları iyi olmayan Bekîr b. Vâil'in hoşnutsuzluğuna yol açmış ve onlar tepkilerini İran sınırlarına saldırmak şeklinde göstermişlerdir. Öyle ki Zûkâr bölgesinde karşılaştıkları İranlı iki asker grubunu öldürmeleri Arap tarihi açısından önemli bir başarı olarak kaydedilmiş ve bu zafer "Eyyâmü'l-Arab" şeklinde kaynaklara geçmiştir. Ayrıca bu galibiyet, Bekîr b. Vâil kabilesini Sâsânîlere yapacakları diğer saldırılar için cesaretlendirmiştir.[317]

İyâs b. Kabîsa, Kisrâ Hüsrev Pervîz'in talimatı üzerine Şeybâni kabilesinden Hâni b. Mes'ûd'tan Numân'ın ona emanet ettiği malları, silah ve zırhları kendisine göndermesini istemiştir.[318] Hâni bunları iade etmeye yaklaşmayınca Kisrâ öfkelenmiş ve Bekir b. Vâil'i cezalandırmaya karar vermiştir. Nu'mân b. Zur'a et-Tağlibî'nin önerisiyle sıcaklar başlayana kadar onlara dokunulmamış; sıcaklar bastırdığı zaman Zûkâr adındaki suyun etrafına, Hinvi bölgesine akın eden Bekir b. Vâil kabilesi üzerine saldırı düzenlenmesi planlanmıştır.[319] Savaşta Kisrâ'nın adamı olan İyâs b. Kabîsa'nın sağ tarafında Hâmerz,[320] sol tarafında Celâbizîn; Bekr b. Vâil kabilesinin lideri Hâni b. Kabîsa'nın

---

[312] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/205-206.

[313] Pervîz bu konuyla alakalı olarak oğluna yazdığı bir mektupta, Nu'mân'ın Arapları kendisine karşı kışkırttığını, onları Kisrâ'ya karşı birleştirdiği ve saltanatını elinden almaya çalıştığını bu sebeple de onu öldürdüğünü söylemiştir. Ondan sonra da yönetime bu işleri akıl edemeyecek birine yani İyâs b. Kabîsa'ya verdiğini söylemiştir. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 109-110.

[314] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 110.

[315] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/213.

[316] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/187.

[317] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 152.

[318] Mehmet Ali Kapar, "Lahmîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/55.

[319] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/207.

[320] Bu isim Hürmüzan (Hamürz) şekline geçmektedir. O, Kisrâ Eberviz'in dostuydu. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/278.

sağında Yezîd b. Müshir eş-Şeybânî, solunda ise Hanzale b. Sa'lebe bulunmaktadır. Komutan Hâmerz ile Celâbizîn'in öldürülmesi ve İyâs'ın muharebe meydanından kaçmasıyla savaş Farslıların hezimetiyle sonuçlanmıştır.[321] Bu savaş, Sâsânîler açısından bu şekilde görülmese de Arapların onlara karşı kazandığı ilk zafer olması ve morallerini güçlendirmesi nedeniyle önemli kabul edilmektedir.[322]

Zûkâr Savaşı cereyan ettiğinde, Hz. Peygamber'in (sav) risâlet görevi başlamış bulunmaktaydı.[323] Kaynaklarda bu savaşla alakalı şöyle bir husus da rivayet nakledilmektedir. Bekr b. Vâil'den Abdülkays ve Benî Hanîfe kabilelerine mensup bazı kişiler hac mevsiminde Yemâme ve Bahreyn'den Mekke'ye gelmişlerdi. Onların "Allah bizi Acemlere muzaffer kılarsa iman edip peygamberliğini tasdik edeceğiz." demeleri üzerine Hz. Peygamber (sav) Acemlerin muzaffer olması için dua etmiştir. Arapların Acemlere galip geldiği haberi geldiğinde ise Allah Resûlü, "Bu, Araplar'ın Acemler'den öç aldığı ilk gündür. Benim sayemde Allah onlara yardım etti." diyerek sevincini ifade etmiştir.[324]

2.2. Ninova Savaşı

Kisrâ Hüsrev Pervîz'in hükümdarlığının 14. yılında, Romalılar Mauricius'u öldürerek yerine Fokas/Phocas'ı[325] krallığa geçirmişlerdir.[326] Müttefikinin öldürüldüğü haberini alan Hüsrev Pervîz[327] kendisine sığınan Mauricius'un oğlu Theodus'u[328] (Theodosius) himaye etmiş ve onu "Rumların Kralı" ilan etmiştir. Ayrıca ona yardım için büyük bir ordu ile üç komutanını göndermiştir. Komutanlarından Fâzusbân Şâhîn batı cephesinde ilerleyerek Mısır, İskenderiye ve Nûbe'ye hâkim olmuş ve İskenderiye'nin anahtarını

[321] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/209-211.
[322] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 99.
[323] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/207.
[324] Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 208.
[325] Bu isim Dîneverî'de Kevkesân olarak geçmektedir. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 100.
[326] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/181; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/277.
[327] Behrâm'la mücadelesinde, tahta tekrar ele geçirmesinde daha önceki bahiste geçtiği gibi Bizans'ın yani Maurucius'un desteği etkili olmuştur.
[328] Maurucius'un diğer beş oğlu öldürülmüş, yalnızca Theodus kaçarak İran'a gelebilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/181. Ayrıca bk. Kamaluddin Faizi, *II. Hüsrev Pervîz Döneminde İran (M.S.590-628)* (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019), 32-33.

Kisrâ'ya göndermiştir. Diğer komutan Ferrûhan, Konstantiniyye üzerine hareket etmiş; üçüncü komutan Rûmyuzân ise Şam diyarına ilerlemiştir.[329]

Gidişatı müşahede eden Bizans'ın ileri gelenleri, 610 senesinde Phocas'ı tahttan indirerek Heraklius'u başa geçirmişlerdir. Heraklius başta barış teklifinde bulunmuşsa da tahta Theodosius'un geçmesi gerektiğini düşünen Hüsrev Pervîz'den olumlu bir karşılık alamamıştır. Hüsrev'in komutanı Şehrbârâz, Ezriât ve Busra'da Rumlarla savaşıp gâlip gelmiştir. Ardından Antakya ve Dımaşk'ı ele geçirerek Filistin'e doğru yola koyulmuştur. Burada ordusuna katılan 26.000 Yahudi'nin desteğiyle, 614 yılında Beytü'l-Makdis'i ele geçirmiştir. Kiliseler ateşe verilmiş, ele geçirilen Hristiyan esirler ganimet olarak Medâin'e gönderilmiştir. Ayrıca şehrin psikopos ve rahipleri sorguya çekilmiştir. Hz. Îsâ'nın üzerinde çarmıha gerildiğine inandıkları haç, gömüldüğü yerden çıkarılmış ve diğer hazinelerle birlikte Kisrâ'ya gönderilmiştir.[330] Bizanslıların hem askerî hem de dinî açıdan Sâsânîler karşısında ağır darbe almaları, topraklarının ve mallarının talan edilmesi Heraklius'u son derece üzmüştür.[331] Zira Bizans'ın hakimiyetindeki İrmîniyye, Mezopotamya, Anadolu, Mısır ve Filistin'in Sâsânîlerin eline geçmesiyle Ahamenişler dönemindeki Farsların sahip oldukları toprakların sınırına ulaşılmıştır.[332]

Mekke'deki müşrikler, kendilerine yakın gördükleri Farsların Rumlar karşısındaki zaferine son derece sevinmişlerdir. Onların bu tavrı karşısında, Hz. Peygamber (sav) ve ashâbı da Mecûsîlerin Ehl-i Kitap'a gâlip gelmesine üzülmüşlerdir. Bunun üzerine Rûm 30/1-5. âyetleri nazil olmuştur.[333] Bu âyetlerle galibiyetin Bizanslılara döneceği haber verilmiştir.[334] Hatta âyetin nazil olmasından sonra buna sevinen Hz. Ebû Bekir ile müşrik Übey b. Halef arasında bir bahisleşme olmuştur. Hz. Ebû Bekir, ilerleyen zamanlarda Bizans'ın İran'a galip geleceğini müşriklere söylediğinde Übey b. Halef bunun yalan

---

329 Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/181-182. Dîneverî'de verilen bilgiye göre ise Komutan Şâhîn Bizans topraklarına, Bûbûz Mısır topraklarına, üçüncü komutan Şehriyâr ise Şam bölgesine doğru harekete geçmiş ve tüm bölgeyi ele geçirmiştir. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 100.

330 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/181; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 155. Bk. Faizi, *II. Hüsrev Pervîz Döneminde İran (M.S.590-628),* 69-70.

331 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/182.

332 Faizi, *II. Hüsrev Pervîz Döneminde İran (M.S.590-628),* 71-72; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 88-89.

333 Rumlar en yakın yerde yenilgiye uğradı ama bu yenilgiye rağmen birkaç yıl içinde yeniden üstünlük sağlayacaklar; çünkü karar yetkisi eninde sonunda Allah'a aittir. İşte o gün inananlar Allah'ın yardımına sevineceklerdir: Çünkü o, dilediğine yardım eder. O kudret ve merhamet sahibidir. Rum, 30/1-5.

334 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/184; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 153; Mustafa Fayda, *Hulefa-yı Raşidin Devri Dört Halife Dönemi* (Kubbealtı Neşriyat, 2014), 156-157.

olduğunu; eğer dediği gibi üç sene içinde Rumlar Farslara galip gelirse 10 genç deve vereceğini ama kendisi haklıysa bunu Ebû Bekir'in ona vermesini teklif etmiştir. Hz. Ebû Bekir yaşananlardan bahsedince Hz. Peygamber (sav), âyette geçen "bid" kelimesinin üçten dokuza kadar olan sayıları ifade ettiğini; bu sebeple de süreyi uzatıp devenin miktarını arttırmasını söylemiştir. Neticede Hz. Ebû Bekir ile Übey b. Halef süreyi dokuz yıl tayin ederek, 100 deve üzerinde anlaşmışlardır.[335]

Farsların galibiyetinin üzerinden 10 yıl bile geçmeden, kilisenin maddî açıdan kendisine destek sağlamasıyla ordularını güçlendiren Heraklius, kaybettiği toprakları ele geçirmek için harekete geçmiştir. 622 senesinde gerçekleştirdiği ilk hamlesinde Anadolu'da kaybettiği bazı toprakları geri kazanmıştır. Anadolu'da kontrolü sağladıktan sonra Azerbaycan'daki Gence kentini ele geçirmiştir.[336] Heraklius, 627 yılında Hazarların gönderdiği takviye askerlerle Mezopotamya bölgesine ilerlemiş; Ninova kentinde Sâsânî ordusuyla karşı karşıya gelmiştir.[337] Kisrâ Pervîz, üç komutanının kendisine dahil olmasıyla Heraklius'un birliklerine hücum etmiş; fakat sonucunda mağlup olmuşlardır. Farsların bu hezimeti Rum Sûresi'nde Bizanslılara müjdelenen galibiyettir.[338]

Sâsânîler, Ninova Savaşı olarak bilinen bu karşılaşmanın sonunda Filistin, Suriye ve Kuzey Arabistan topraklarından çekilmiştir. Ayrıca Kisrâ Hüsrev Pervîz'in ikamet ettiği Destegerd/Destecird şehri ele geçirilmiştir.[339] Hazinelerine el koyulan Kisrâ, Medâin'e kaçmak zorunda kalmıştır.[340] Heraklius'un barış tekliflerini reddetmesi, devleti maddî ve askerî açıdan zor durumda bırakması, komutanları Şehrbârâz[341] ile Şahin'e karşı olan

---

[335] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/184-185; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/371. Ayrıca bk. Kâsım Şulul, *Ana Hatlarıyla Siyer-î Nebî* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 230-231; Faizi, *II. Hüsrev Pervîz Döneminde İran (M.S.590-628)*, 73-74.

[336] Faizi, *II. Hüsrev Pervîz Döneminde İran (M.S.590-628)*, 73-74.

[337] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 155; Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler*, 127.

[338] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 106.

[339] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 155; Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler*, 127.

[340] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 155.

[341] Rivayete göre Şehrbârâz Rumlara karşı üstünlük elde etmişken Hüsrev Pervîz ile araları bozulmuş, o da karşı tarafa geçmiştir. Bunun üzerine Pervîz, anlaştığı bazı papazlar vasıtasıyla Kostantiniyye'ye gönderdiği mektuplarla Bizans İmparatoru ve Şehrbârâz'ın arasını açmayı başarmıştır. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/278.

tutumu,[342] veziri Büzürg Mihr'i öldürtmesi,[343] mahpusların öldürülmesini emretmesi,[344] halkına ve ileri gelenlerine zulmederek onlara ağır vergiler yüklemesi,[345] en nihayetinde askerlerin ve devlet adamlarının Kisrâ'ya karşı isyan etmesine yol açmıştır.[346] Hüsrev Pervîz, 628 yılında tahttan indirilmiş,[347] ardından da öldürülmüştür.[348] Ölüm emrini yerine getirmek üzere Merdân Şah'ın[349] oğlu Mihr Hürmüz görevlendirilmiştir.[350] Böylece Hüsrev Pervîz'in yaklaşık 38 yıl süren iktidarı sona ermiş ve devlet çöküş sürecine girmiştir.[351] Kisrâ'nın öldürüldüğü haberi Hz. Peygamber'e (sav) ulaştığında ashâbıyla birlikte sevinmişlerdir.[352] Ayrıca Ebû Bekir de katıldığı bahisleşmenin kazananı olmuştur.[353]

---

[342] Meselenin detayları için bk. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/186.

[343] Hüsrev Pervîz'in veziri Büzürg Mihr'dir. Pervîz tahtından ayrı kaldığı 13 yıllık süre içerisinde Mihr'i zındıklara meyletmesi suçuyla itham etmiş ve onu hapsettirmiştir. Pervîz öfkeli bir anına denk gelince onu öldürtmüş fakat kısa süre sonra yaptığından pişman olmuştur. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/276-77.

[344] Hüsrev Pervîz, güvenlik amiri olan Zâzân Ferrûh'a hapishanede bulunan yaklaşık 36.000 mahkûmun öldürülmesi emrini vermişse de Zâzân, ona birtakım gerekçeler sunarak bu cezanın ertelenmesini sağlamıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/216.

[345] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/277.

[346] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 1/372.

[347] Şireveyh babasına, Esfâz Cuşnes'in aracılığıyla yönetimi süresince haksızca davrandığı meseleleri iletmiştir. Kendisine gönderilen mesajı dinleyen Kisrâ bu iddialara cevaplarını vererek gerekçelerini açıklamıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/219-227. Ancak devletin ileri gelenleri, aynı anda iki hükümdarın olmasının doğru olmadığını savunmuşlar; Şireveyh'e itaat etmeleri için Kisrâ'nın öldürülmesi gerektiğini söylemişlerdir. Şireveyh başta bu fikre çok sıcak bakmamışsa da oluşan baskı karşısında Mâresfend adlı bir adamın evinde tutulan Kisrâ'nın öldürülmesini emretmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/227.

[348] Vâkıdî, Kisrâ'nın h. 7. senenin Cemâziyelevvel ayının 10. günü salı gecesi öldürüldüğünü söylemektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/656.

[349] Kisrâ'nın Nimrûz beldesinin padusbânıydı. Müneccimlerin Kisrâ'ya, ölümünün Nimrûz beldesinden geleceğini söylemeleri üzerine o da Merdânşâh'tan şüphe duymuştur. Her ne kadar Merdanşâh'ın itaat konusunda hiçbir yanlışı olmamasına rağmen, Kisrâ bir gerekçeyle onun sağ elini kestirmiştir. Fakat bir süre sonra bu yaptığından pişmanlık duymuştur. Telafi etmek için de kendisinden ne talep ederse yerine getireceğine yemin etmiştir. Merdânşâh bunun üzerine başına gelen bu küçültücü durumdan kurtulmak için boynunun vurulmasını istemiştir. Yeminini bozmak istemeyen Kisrâ da bu isteği yerine getirmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/228-229.

[350] Mihr Hürmüz, Kisrâ'yı öldürdükten sonra Şireveyh tarafından öldürtülmüştür. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/229.

[351] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 362; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 1/372.

[352] Taberi'de ve İbn Esîr'de geçen bir rivayet Kisrâ'nın öldürülmesi haberinin Hudeybiye gününde Hz. Peygamber'e (sav) haber verildiğini bildirilmekle birlikte; bu haber tarihî verilere uygun düşmemektedir. Zira Hudeybiye'den sonra Arap Yarımadası'nın civarına gönderdiği İslâmiyet'e davet mektuplarından birini de Kisrâ Hüsrev Pervîz'e göndermiştir. O sebeple de bu haberi Hudeybiye gününde almaları mümkün görünmemektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 1/371.

[353] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/187. Hz. Ebû Bekir, bu bahsi kumarın haram kılınmasından önce yapmıştı. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 1/371. Savaşın sonucu kesinleşince, Hz. Ebû Bekir'in bahiste kazandığı 100 deve, Übey b. Halef'in varislerinden kendisine verilmiştir. Fakat Hz. Peygamber (sav), kazandığının haram bir para olduğunu, bu yüzden de tasadduk etmesini söylemiştir. Şulul, *Ana Hatlarıyla Siyer-î Nebî,* 231.

2.3. Sâsânîlere Gönderilen Mektuplar

Hudeybiye Anlaşması'na kadar olan dönemde, Farslar arasında İslâm'ı kabul edenler sayıca az olup, bu kabul genellikle bireysel düzeyde gerçekleşmiştir.[354] Hudeybiye'nin akabinde ise Resûlullah yarımadanın çeşitli yerlerine İslâmiyet'e davet mektupları göndermiştir. Bunlardan birini de Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî aracılığıyla Kisrâ Hüsrev Pervîz'e yollamıştır.[355] Mektubun metni şu şekildedir:

"Bismillahirrahmânirrahîm. Muhammed Resûlullah'tan Fars büyüğü Kisrâ b. Hürmüz'e! Hidayete tâbî olan, Allah'a ve Resûlü'ne inanan, Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in O'nun kulu ve Resûlü olduğuna şahitlik edenlere selam olsun. Müslüman ol ki esenliğe kavuşasın. İslâmiyet'e davetten sakınırsan Mecûsîlerin günahı da sana yüklenecektir."[356]

Hüsrev Pervîz, Hz. Peygamber'in mektubunu; "Benim kulum olduğu halde bana böyle şeyler yazmaya nasıl cüret eder?" diyerek öfkeyle yırtmasının yanı sıra, mektubu getiren elçi Abdullah b. Huzeyfe'ye de kötü muamelede bulunmuştur. Resûlullah, mektubunun yırtıldığını duyduğunda, "Ey Allah'ım! Sen de onun mülkünü paramparça et!" diye dua etmiştir.[357] Bununla yetinmeyen Hüsrev Pervîz, Sâsânîler'in Yemen bölgesindeki valisi ve aynı zamanda Ebnâ'nın reisi olan Bâzân'ın iki cesur adamı vasıtasıyla Resûlullah'a dinini bırakmasını söylemelerini; kabul etmezse de onu Medâin'e göndermelerini istemiştir.[358] Bunun üzerine Bâzân, kâtibi Bâbaveyh'e; yanında Hurre Husre ile beraber Hz. Peygamber'in (sav) yanına giderek onu Kisrâ'ya götürmelerini emretmiştir.[359] Başka bir rivayete göre de onlardan Hz. Peygamber (sav) hakkında bilgi getirmelerini

---

[354] Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler*, 50.

[355] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Himyerî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1990), 4/253; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/654; Ebü'l-Münzir Seleme b. Müslim Avtebî es-Suhârî, *Ensâbü'l-Arab*, thk. Muhammed İhsan Nas (Vizaretü't-Türâs ve's-Sekafe, 2006), 1/762. Bu olayı aktarırken mektubun iletildiği Sâsânî Hükümdarı'nı, ismini vermeden sadece "Kisrâ" şeklinde aktarır. Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, thk. Dr. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 1/226.

[356] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/654; Cemaluddin Muhammed b. Abdullah b. Yûsuf ez-Zeyleî, *Nasbu'r-Râye li-ehadîsi'l-Hidâye* (Cidde: Dâru'l-Kıble, 1997), 4/420-421.

[357] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/223; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/654-655. Bk. Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler*, 127-28.

[358] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/655; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 106. Bk. Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler*, 127-28.

[359] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/655. İbnü'l-Belhî, bunlardan birinin Fîrûz ed-Deylemî olduğunu söyler. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 106.

istemiştir.[360] Bu iki görevli yola çıkarak Medine'de Hz. Peygamber'in (sav) huzuruna varmışladır.[361] Hz. Peygamber (sav), onların tıraşlı sakallarını ve uzatılmış bıyıklarını görünce hoşnut olmamış ve bu şekilde yapmalarını kimin söylediğini sormuştur. Onlar da bunu Kisrâ'nın emrettiğini söyleyince, "Rabbim bana sakalımı bırakmamı, bıyığımı kesmemi emretti." buyurmuştur.[362] Ardından da onlara ertesi gün yanına gelmelerini söylemiştir.[363] Ertesi gün Şireveyh/Şîrûye'nin, babası Hüsrev Pervîz'i öldürdüğü Allah tarafından Resûlü'ne bildirilmiştir. Resûlullah bu iki görevliye; Rabbinin gecenin yedinci saatinde Kisrâ'yı öldürdüğünü, bunu da oğlu Şireveyh'i ona musallat ederek gerçekleştirdiğini haber vermiştir.[364] Hz. Peygamber (sav) onlardan, Müslüman olması durumunda hâkim olduğu bölgede valilik yapmaya devam edebileceğini Bâzân'a iletmelerini istemiştir. Ayrıca Resûlullah, İslâm'ı kabul ederse Hurre Husre'ye de içinde altın ve gümüş madenlerinin bulunduğu bölgeyi vereceğini söylemiştir.[365] Elçiler Bâzân'ın yanına gelerek durumu haber verdikleri sırada, Şireveyh'in mektubu da ona ulaşmıştır. Şireveyh, Bâzân'a Kisrâ'yı öldürdüğünü; mektup kendisine ulaşıp da yeni bir emir gelinceye kadar Peygamber hakkında bir şey yapmamasını yazmıştır.

Bâzân mektubu okuduktan sonra Hz. Peygamber'e (sav) iman etmiş, aynı zamanda bu durum, maiyetinde bulunan Yemenli Farslı gençlerin yani Ebnâ'nın gruplar halinde İslâmiyet'e girişine zemin hazırlamıştır. Ayrıca teklifi kabul eden Hurre b. Husre'ye de Resûlullah'ın vadettiği bölge[366] verilmiştir.[367] 632 senesine kadar ise Yemen'den Hz. Peygamber'in yanına gelerek Müslüman olan çeşitli gruplar olmuştur.[368] Hüsrev

---

[360] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir,* 1/224.

[361] Rivayette, Bâbeveyh ile Hurre Husre Resûlullah'ın yanına vardıklarında, Kisrâ'nın Bâzân'a verdiği talimat üzerine onu götürmek üzere geldiklerini söylemişlerdir. Eğer kendileriyle birlikte Bâzân'ı yanına giderse, Bâzan'ın Resûlullah hakkında Kisrâ'ya yazacağı mektubun kendisine faydası olacağını; Kisrâ'dan gelebilecek aleyhte icraatların bu vesileyle durdurulabileceğini söylemişlerdir. Ama şayet bu isteklerini reddederse de Kisrâ'nın gazabından korkması gerektiğini bildirmişlerdir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/655.

[362] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/655-656.

[363] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/224; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/656.

[364] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/224, 227; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/655-656; Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler*, 50. Bahsi geçen olayın, h. 7. senenin Cemâziyelevvel ayının 10. günü, salı gecesi gerçekleştiği söylenmektedir. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir,* 1/224.

[365] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/655-656. Ayrıca bk. Fayda, *Hulefa-yı Raşidin Devri Dört Halife Dönemi,* 156-157.

[366] Himyerliler bu bölgeye Hurre Husre'ye ithafen, "Mıntıka sahibi" ismini vermişlerdir. Daha sonra çocukları da "Hurre Husre Zülmi'ceze" şeklinde anılmışlardır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/656-657.

[367] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/224; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/656-657.

[368] Bunun yanı sıra görüşme imkânı yakalayamadıkları için muhadramdan sayılan sahâbîler olmuştur. Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler*, 127-28.

Pervîz'in ölümünden sonra, ülkenin ileri gelenleri tarafından Şireveyh/Şirûveyh b. Kisrâ/II. Kubâd,[369] (628-629) başa geçirilmiştir.[370]

Hz. Peygamber (sav) Kisrâ'nın yanı sıra Sâsânîler adına Arap kabilelerini yönetmek üzere bölge yöneticiliğine tayin edilen Bahreyn emiri Münzir b. Sâvâ'ya, Hecer bölgesinin Mecûsî emiri Sîbuht'a ve Umân bölgesinin emirliğini yapan Cülendâ'nın oğulları Abd ve Ceyfer'e, dönemin kisrâsı Hüsrev Pervîz (590-628) ile dostane ilişkileri olan[371] Yemâme'nin yöneticisi Hevze b. Alî b. Sümâme el-Hanefî'ye İslâm'a davet mektupları göndermiştir.[372]

Hicretin 8. yılında[373] elçi olarak görevlendirilen Alâ b. Hadramî, Bahreyn emiri Münzir b. Sâvâ'ya[374] giderek onu ve halkını İslâm'a girmeye veya cizye vermeye davet etmiştir. Münzir'in bu daveti kabul etmesiyle, bölgedeki Araplar ve bazı Farslar Müslüman olmuştur. Yahudi, Hristiyan ve Mecûsî inancına sahip olup daveti reddedenler ise Alâ ile cizye ödemek üzere anlaşma yapmışlardır.[375]

Alâ b. Hadramî, Münzir ile birlikte Hecer Merzübânı Sîbuht'a[376] da Hz. Peygamber'in (sav) mektubunu iletmiştir. Sîbuht ve bölgesindeki Arapların tamamı, Acemlerin ise bir kısmı Müslüman olmuş; kendi dinlerinde kalmayı tercih edenler ise cizye ödemek üzere anlaşma yapmışlardır.[377] Ayrıca, Bahreyn ve Hecer halkıyla yapılan anlaşmaya, Hz.

---

[369] Dîneveri'de geçen rivayet Şireveyh'in hükümdar oluşunun zamanını Hz. Peygamber'in (sav) vefat edip Hz. Ebû Bekir'in de halifeliğe geçtiği tarih olarak vermektedir. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 103.

[370] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/217.

[371] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y.), 665.

[372] Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987), 118; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/21; Şihabüddin Ahmed b. Abdülvahhab en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 18/109; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 4/213.

[373] Belâzürî bu tarihin muhtelif hükümdarlara mektupların gönderildiği 6/627-628 yılı olduğunu söylemektedirler. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 108.

[374] Kaynaklar Münzir b. Sâvâ'nın Esbezî olduğu söylemektedirler. Cevâd Ali'ye göre burada bahsi geçenin bir kavmin dini olan Esbezîlik olmadığını, Esbeziyye'den kastın süvari anlamına geldiğini söyler. Bu da Münzir'in Sâsânî ordusu içindeki rütbesidir. Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 6/694.

[375] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/215; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 106, 108, 110.

[376] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 107.

[377] Belâzürî, Hz. Peygamber'in (sav) Ehl-i Kitap'tan olmamalarına rağmen Hecer Mecûsîlerinden cizye almasına münafıklar tepki göstermiş; bunun üzerine de Mâide Sûresi'nin 105. âyeti," Ey iman edenler! Siz kendinize bakın, doğru yolda iseniz sapıtan size zarar veremez." nâzil olmuştur. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 108.

Peygamber'in (sav) emri doğrultusunda, Mecûsîlerin kadınlarıyla evlenilmemesi ve kestikleri hayvanların yenilmemesi şartı eklenmiştir.[378]

Hz. Peygamber (sav), aynı yıl (8/629) Umân'a davet mektubunu ulaştırması için, ticaret kervanları aracılığıyla bölgeyi ve idarecilerini tanıma fırsatı bulmuş olan Amr b. el-Âs'ı görevlendirmiştir. O dönemde Umân'ın yöneticileri, Ezd kabilesinden Cülendâ b. Müstekbir'in oğulları olan Ceyfer ve Abd kardeşlerdir.[379] Amr, önce yumuşak huylu ve yaşça küçük olan Abd ile görüşmüş, ertesi gün de Ceyfer'e mektubu okutmuştur. Ceyfer, Araplar arasındaki gücünü kaybetme korkusuyla başlangıçta teklife olumsuz yaklaşmıştır. Ancak bir gün sonra, Amr henüz şehirden ayrılmadan kararını değiştirdiğini ve kardeşi Abd ile birlikte Müslüman olmayı kabul ettiklerini bildirmiştir.[380] Abd ve Ceyfer ile birlikte Umân'daki Araplar İslâmiyet'i kabul etmiş olsa da[381] bu yeni inancı benimsemeyen Farsların varlığı, bölgenin tamamen İslâmlaşmadığını göstermektedir.[382]

Amr b. el-Âs, Mehre, Şıhr ve çevresindeki halkı İslâm'a davet etmiş, onlar da bu daveti kabul ederek Müslüman olmuşlardır. Ardından Dibbâ ve Umân'ın geri kalan bölgelerindeki halkı da İslâm'a davet etmiş; ancak onlar bu daveti reddetmiştir. Bunun üzerine onlara, İslâm'ı kabul etmeleri ya da bulundukları yeri terk etmeleri seçeneği sunulmuştur. Farslar her iki teklifi de kabul etmeyince, Ezdliler onlara karşı savaş açmış ve komutanları Meskan dahil olmak üzere pek çoğunu öldürmüşlerdir. Geriye kalanlar ise Destagerd'deki kalede kuşatma altına alınmıştır. Muhasaranın şiddeti artıp Farslıların sulh talebinde bulunmaları üzerine; giderken yanlarında eşyalarını götürmemeleri şartıyla onların şehri terk etmelerine izin verilmiştir.[383]

Araplar ve Farslar arasında İran-Yemen güzergâhında seyreden ticarî faaliyetlerde, Kisrâ adına ticaret yapan kervanların güvenliğini sağlama ve tüccarların ihtiyaçlarını karşılama görevini üstlenen Hevze b. Alî,[384] elçi olarak gelen Selît b. Amr'ı iyi ağırlamış; ancak

---

[378] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/227; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 110.
[379] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/226; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 103.
[380] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir,* 1/226.
[381] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 104.
[382] Cülendâ ailesi İslâm'ı kabul etmeyen Mecûsîlerden cizye, Müslümanlardan da zekat almıştır. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/29; Farouk Omar, *Umân fî Dirasat'il-Mesadir et-Tarihu'l-Umân* (Bağdat, 1979), 31.
[383] Serhân b. Saîd el-Ezkevî, *Keşfu'l-Gumme Câmi'i li Ahbari'l-Ümme*, thk. Abdülmecid Hasib el- Kaysî, 2000, 36-37.
[384] Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *el-İştikâk*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrût: Dâru'l- Cîl, 1991); Sâlih b. Süleyman en-Nâsır, *Vilâyetü'l Yemâme: Dirâse fi'l-hayâti'l-iktisâdiyye ve'l-ictimâiyye hattâ nihâyeti'l-karni'ŝ-ŝâliŝi'l-hicrî* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Abdülazîz el-A'mme, 1992), 56.

muhtemelen makam ve mevkiini kaybetme korkusuyla İslâm'ı kabul etmemiştir.[385] Hevze b. Alî'ye kıyasla muhtemelen daha alt bir kademede olan[386] Yemâme'nin Hacr şehri valisi Sümâme b. Üsâl ile ilgili rivayetlere bakıldığında,[387] onun Müslüman olmadan önce -her ne kadar amacına ulaşamasa da- Resûlullah'ı öldürmeye niyetlendiği söylenmektedir.[388] Bu nedenle Hz. Peygamber (sav), Sümâme'nin öldürülmesini emretmiştir.[389] Medine'ye doğru yola çıkan Sümâme, Kuratâ Seriyyesi'nde Muhammed b. Mesleme'nin birlikleri tarafından yakalanarak Hz. Peygamber'in (sav) huzuruna getirilmiştir.[390] Medine'ye getirilen Sümâme, burada Müslüman olduğunu bildirince, Hz. Peygamber (sav) onu affetmiştir. Sümâme'nin Müslüman olmasına ve kabilesinde daha önce İslâm'ı bilen ve Müslüman olan kişilerin bulunmasına rağmen, bu durum İslâm'ın Yemâme toplumunun tamamında yaygınlık kazandığı anlamına gelmemektedir.[391]

2.4. Ebnâ'nın Müslüman Olması

Yemen'deki irtidâd hareketleri, yerli halkın Ebnâ'ya karşı tepkisi olarak başlamış; peygamberlik iddiasında bulunan Esved b. Ka'b b. Avfel el-Ansî ise Ebnâ'yı küçümseyerek onları aşağılamış ve hizmetkâr olarak kullanmıştır. Ayrıca Esved, Hz. Peygamber'in (sav), Ebnâ'nın lideri Bâzân'ın vefatı üzerine yerine vali tayin ettiği oğlu Şehr'i öldürmüştür.[392] Bununla da yetinmeyen Esved, Bâzân'ın karısı Merzübâne ile evlenmiş[393] ve Hz. Peygamber'in (sav) valisi Ebân b. Saîd b. el-Âsî'yi San'a'dan çıkarmıştır.[394]

---

[385] Kendi kavmi arasında saygın bir konumda olduğunu, veliaht tayin edilmesi durumunda Hz. Peygamber'e (sav) tabi olabileceğini mektubunda ilettiği rivayeti bulunmaktadır. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/262; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/215; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb,* 18/109; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser fî fünûni'l-megâzî ve'ş-şemâ'il ve's-siyer* (Medine-Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Turâs ve Dârü İbn Kesîr, t.y.), 2/355; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 4/213.

[386] W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Medine'de*, çev. Süleyman Kalkan (İstanbul: KURAMER, 2016), 167.

[387] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n Nebeviyye,* 4/284; Ebi'r-Rebi Süleyman b. Musa b. Sâlim el-Himiri el-Endelüsî el-Kelâî (634/1237), *el-İktifâ fî Megâzi Rasûlillah ve's-Selaseti'l-Hulefâ* (Beyrût: A'limu'l-Kütüb, 1997), 1/378.

[388] İzzüddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe fî Marifeti's-Sahâbe*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012), 158.

[389] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir,* 5/550.

[390] İbn Abdülber, *el-İstîlâb*, 214; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, 158; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdü'l-Meâd fî Hedyi'l-İbâd* (Mısır, 1972), 1/31.

[391] Abdullah el-Askar, *al-Yamama in the Early Islamic Era* (Riyad: Ithaca Press, 2002), 95.

[392] Fayda, "Bâzân", 5/284.

[393] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 147.

[394] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 148.

Hz. Peygamber (sav), Esved'le savaşmaları için Kays b. Hübeyre el-Mekşûh ve Ferve b. Müseyk el-Muradî'yi Yemen'e göndermiş, bununla birlikte onlara Ebnâ'ya da iyi davranmalarını tembihlemiştir. Kays ve Ferve Yemen'e vardıklarında, Hz. Peygamber (sav) vefat etmiştir. Esved'in kendilerine San'a'ya girmelerine izin vermesi için onunla aynı görüşteymiş gibi davranmışlar ve bunda başarılı olmuşlardır. Kays, bir süre sonra Ebnâ'dan Müslüman olan Fîrûz b. ed-Deylemî ile dostluk kurmuş ve başkanı Dâzeveyh ile irtibat sağlamıştır. Dâzeveyh, Müslüman olduğu gibi Ebnâ'ya davetçilerini göndererek onların Müslüman olmasına aracılık etmiştir.[395]

Müslümanlar belli bir çoğunluğa ulaşınca, Esved'i öldürmek üzere aralarında anlaşmışlardır. Esved'in karısı Merzübâne de onlara valilik sarayına girmeleri konusunda yardım etmiştir. Nihayetinde Esved öldürülmüş, başı surlardan aşağıya sarkıtılmıştır. Bu manzarayı gören Esved'in adamları paniğe kapılarak dağılmışlardır. Şehrin kapılarının açılmasıyla birlikte Kays'ın adamları şehre girerek İslâm'ı kabul edenler dışındakileri kılıçtan geçirmişlerdir. Bazı rivayetlere göre bu olaylar sonucunda San'a'nın ele geçirilmesi, Ebû Bekir'in halife olmasından 10 gün sonrasına tekabül etmektedir.[396]

3. RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİ

Kisrâ II. Hüsrev Pervîz'in ölümünden Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesine kadar geçen üç yıllık süre zarfında dağılma ve yıkılma sürecine girmiş Sâsânî İmparatorluğu'nda birçok hükümdar değişikliği yaşanmıştır.[397] Babası II. Hüsrev Pervîz'den sonra tahta geçen Kisrâ Şireveyh iktidarına zarar vermeleri korkusuyla 15 kardeşini öldürtmüştür.[398] Yaklaşık sekiz ay[399] ya da bir yıl tahtta kaldıktan sonra vebâ salgınında ölünce, yerine oğlu III. Erdeşîr b. Şireveyh/Şirzâd geçmiştir.[400] Tahta geçtiğinde henüz yedi yaşlarında

---

[395] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 147.

[396] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 147-148. Kays'ın Dazeveyh'i öldürüp, Ebnâ'yı San'a'dan süreceği şeklindeki bir haber Hz. Ebû Bekir'e ulaşmış; o da bu duruma çok sinirlenerek San'a Valisi Muhâcir b. Ebî Ümeyye'ye mektup yazarak Kays'ı kendisine göndermesini söylemiştir. Kays, Medine geldiği zaman Dazeveyh'i öldürmediğine dair 50 kez yemin etmiş; Halife de bunun üzerine onu serbest bırakarak Şam seferlerine göndermiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 148.

[397] Üç yıl içerisinde tahta arka arkaya 11 Sâsânî kisrâsı çıkmıştır. M. Cevad Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin: Ez Ruzgar-ı Bastan Ta İnkiraz-ı Kaçariye* (Tahran: İntişarat-ı Eşraki, 1388), 100.

[398] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 110; Taberî'ye göre 17 (*Târihu't-Taberî,* 2/229), İsfahânî'ye göre de 18 kardeşini ve evlatlarından bir grubu öldürttüğü rivâyet edilmektedir. *Târîhu Sinî,* 48.

[399] İbn Habîb, *el-Muhabber,* 363; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 103; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/230; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif,* 665.

[400] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 110; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/229-230; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 108. Kısa süren saltanatı döneminde, siyasî tutukluları serbest bırakmıştır. Vebâya yenik düşerek de vefat etmiştir. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 100.

olan Erdeşîr'in vesâyetini ise Mehâzer Cuşnes[401] üstlenmiştir. Çocuk yaşta birinin başa geçirildiğini duyan Bizans sınırında görevli Merzübân Şehrbârâz,[402] iki yıl geçmeden Medâin'e gelerek III. Erdeşîr b. Şireveyh ile mürebbisini öldürüp[403] kendi hükümdarlığını ilan etmiştir. Fakat Şehrbârâz'ın da saltanatı uzun sürmemiş,[404] hükümdarlığa hanedan dışında birinin geçmesinden rahatsızlık duyan devletin ileri gelenleri tarafından bir suikast sonucu öldürülmüştür.[405] Tahta kısa süreliğine II. Hüsrev Pervîz'in Kürdiyye'den olan oğlu Cavanşir/Cüvânşîr geçmiştir. Bir sene sonra II. Hüsrev Pervîz'in kızı Borân ya da Bûrân-Doht/ Pûrânduht bint Pervîz b. Hürmüz tahta çıkmış;[406] fakat bu durum bir kadından medet umulduğu şeklindeki söylentilere yol açmıştır.[407] Bûrân bint Pervîz, göreve geçince vezir olarak Fesferrûh'u tayin etmiş; halkının refahını artırmak için vergi borçlarını silmiş, köprüleri onarmış ve gümüş sikkeler bastırmıştır.[408] Bir yıl dört ay tahtta kalan Bûrân'dan sonra tahta Fîrûz-i Ceşnesbend b. Behrâm geçmiş fakat onun iktidarı da bir ay ya da altı ay kadar sürmüştür.[409] Onun ardından II. Hüsrev Pervîz'in diğer kızı Âzer Miduht/Azermî-doht/Ezermâ bint Kisrâ[410] tahta geçmiştir.[411] Âzer Miduht ülkeyi altı ay yönettikten sonra, babasının intikamını almak isteyen Rüstem b. Ferrûh Hürmüz[412] tarafından öldürülmüştür.[413] Akabindeki süreçte yönetime sırasıyla Kisrâ b. Mihr Cuşnes, Hurrezâd-Husrev, Fîruz b. Mihrân Cuşnes geçmiştir.[414] Hz. Peygamber'in (sav) vefatının

---

401 Taberî'de Mehâzer Cuşnes şeklinde geçen bu isim (*Târihu't-Taberî*, 2/230), İbnü'l-Esîr'de Bahadır Cuşnes'tir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 1/385.

402 Asıl adı Ferrûhân Mah İsfendiyâr'dır. *Târihu't-Taberî,* 2/231.

403 Dîneverî, h. 12. yılda öldürülmüş olduğunu söyler. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 111; Halife b. Hayyât ise Erdeşîr b. Şireveyh'in h. 9. yılı öldürüldüğünü söylemektedir. Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ Umerî (Riyad: Dâru't-Taybe, 1985), 93.

404 40 gün sürdüğü söylenir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 1/386.

405 Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 111; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/231. Hükümdarlığının 40 gün sürdüğü söylenir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/385. Ayrıca bk. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 100; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 158-59.

406 Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 111. Bûrân bint Kisrâ'nın, Şehrbârâz'ın öldürüldüğü sene içinde başa geçtiği de söylenmektedir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 93.

407 Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 111; İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 48.

408 Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/231.

409 İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 110.

410 İsmi bu şekilde de nakledilmiştir. O, h. 10. senede tahta geçmiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 93.

411 Meşkûr, Âzer Miduht'un 631 yılında tahta geçtiği bilgisini verir. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 101. Âzer Miduht, Ebhâz kasabasındaki bir köyde ateşgede yaptırmıştır. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 48.

412 Rivayete göre Horasan İsbehbedi Ferrûh Hürmüz, Âzer Miduht'la evlenmek istemiştir. Fakat Âzer Miduht, Kraliçe'nin evlenmesinin uygun olmayacağını söylemiştir. Ardından amacının onunla gönül eğlendirmek olduğunu düşündüğü Ferrûh'u bir gece sarayına davet ederek ona bir tuzak kurmuş ve muhafız şefine onu öldürtmüştür. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/232.

413 Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/232.

414 Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/233-234. Meşkûr, Âzer Miduht'tan sonraki kisrâ sıralamasını; V. Hürmüz, IV. Hüsrev, II. Fîrûz, Ferahzâd Hüsrev şeklinde yaparak en son Şehriyâr'ın oğlu III. Yezdicerd'in başa

ardından Hz. Ebû Bekir'in halifeliğe geçtiği 11/632 yılında ise Sâsânî İmparatorluğu'nun başına Hüsrev Pervîz'in torunu, Şehriyâr'ın oğlu III. Şehriyâr b. Pervîz b. Hürmüz geçirilmiştir.[415] Ancak, ülkeyi yönetmek için yaşı küçük olduğundan,[416] yönetim işleri vezirler ve ileri gelenler tarafından yürütülmüştür.[417]

3.1.Hz. Ebû Bekir Dönemi

Klasik İslâm tarihi kaynaklarına göre Hz. Peygamber dönemindeki askerî faaliyetler Arap Yarımadası ile sınırlı olup Sâsânî İmparatorluğu'na karşı silahlı bir mücadeleye bu dönemde fiilen girilmemiştir.[418] İrtidât hadiselerini kontrol altına alarak hakimiyeti yeniden tesis eden Hz. Ebû Bekir'le birlikte, Sâsânîlerle mücadelenin ilk basamağı olan Irak bölgesi fetihleri de başlamıştır.[419]

Erken dönem kaynakları Irak'taki İslâm fetihlerini Hz. Ebû Bekir'in halife olduğu 12/633-634 senesinden başlatırken, İranlı Ortadoğu tarihçisi Parvaneh Pourshariati, Sâsânî kronikleri ve nümizmatik kayıtlarına göre Irak fetihlerinin 7-11/628-632 yılları arasında gerçekleştiğini ifade ederek farklı bir perspektif sunmaktadır. Hicri tarihlendirmenin yetersizliği sebebiyle tarihî anlatımlarda bazı revizyonların yapılması gerekliliğinden yola çıkan Pourshariati, bu fetihlerin Hz. Peygamber'in hâlâ hayatta olduğu 7/628 yılında[420] başladığını söylemektedir.[421] Benzer şekilde kaynaklarda 12/633 senesi olarak tarihlendirilen Übülle Savaşı'nın da aslında Kisrâ Şireveyh'in öldürülüp

---

geçirildiğini söyler. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 101. Ayrıca bk. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 160.

415 Şireveyh'in öldürüldüğü dönemde İstahr'a kaçarak canını kurtaran III. Yezdicerd, Medâin'de Ferrûhzâz'a isyan eden kimseler tarafından taç giydirilerek hükümdar ilan edilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/234; Cevâd Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 101.

416 Foltz, onun tahta çıktığında sekiz yaşında olduğu bilgisini aktarır. Richard Foltz, *Iran in World History* (Oxford University Press, 2016), 46. Hesaplarımıza göre ise III. Yezdicerd tahta geçtiğinde 7 ya da 10 yaşlarındadır.

417 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/234.

418 Ulaş Töre Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10/9 (2015), 399; Mustafa Fayda, *Hulefa-yı Raşidin Devri Dört Halife Dönemi* (Kubbealtı Neşriyat, 2014), 156-157.

419 Mahmut Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", *Ekev Akademi Dergisi* 14/43 (2010), 268. Rivayetlere göre Müslümanlar, III. Yezdicerd'ten iki yada dört sene sonra Sâsânî topraklarına saldırmışlardır. Ayrıca Hz. Ebû Bekir döneminde kuzeybatı bölgesinde Bizans idaresindeki Suriye topraklarına da fetih hareketleri düzenlenmiş olmakla beraber, konumuzun sınırlarına dahil olmadığı için bunun detaylarına temas edilmeyecektir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/234.

420 Hüsrev Pervîz'in 627 yılı sonunda Ninova'da Heraclious'a yenilmesinin hemen akabindedir. Turhan Kaçar, "Sasani Tarih Yazımında Paradigma Meselesi, Yeni Veriler ve Yeni Ufuklar", *Divan* 1 (2019), 232.

421 Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran* (Bloomsbury Publishing, 2017), 310.

yerine III. Erdeşîr'in tahta çıktığı 7/628 senesinde; Seyf'in 13/634 olarak tarihlendirdiği Köprü Savaşı'nın ise III. Yezdicerd'in tahta çıkmasından hemen önce 11/632'de gerçekleştiğini bildirmektedir. Netice itibarıyla Pourshariati Irak'ın erken fethinin Hz. Peygamber'in henüz hayatta olduğu ve Hz. Ebû Bekir'in halifeliğe geçmeyip sadece Arap ordularını yöneten bir komutan vazifesinde bulunduğu 7-11/628-632 yıllarına tekâbül ettiğini iddia etmektedir.[422] Bu iddiası aynı zamanda Ridde savaşlarına da farklı bir anlam kazandırmaktadır.[423] Irak'ın erken fethini bahsi geçen tarihlerle kabul etmek geleneksel İslâm tarihi anlayışı açısından bazı kritik soruları[424] ve problemleri beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte Parvaneh Pourshariati, tezinin kabulü ya da reddinin alanı durağanlıktan çıkararak İran ve Ortadoğu'nun fetih kronolojisinin araştırmacılar tarafından yeniden ele alınmasına vesile olacağı kanaatindedir.[425]

Touraj Daryaee ise, daha önce fark edilmemiş veya tartışılmamış tarihî olaylar arasında bağlantılar kurması ve geç antik çağdaki İran tarihini Arap ve İslâm merkezli yaklaşımlardan uzaklaştırarak önemli katkılar sağlaması nedeniyle Pourshariati'nin çabasını takdir etmekle birlikte, onun bu görüşlerine bazı itirazlarda bulunmuştur.[426] Ona göre Hüdâynâme[427] temelli kaynaklar ya da ona yakın bir kaynaktan alınan pasajlarda, Müslüman Arap fetihlerinin III. Yezdicerd'in yönetimi sırasında gerçekleştiği açıkça ifade edilmektedir. Bu durum, Zerdüşt tarih yazıcılarının materyallerini İslâmî anlatı geleneğinden değil, Hüdâynâme'den alıntıladıklarını ortaya koymaktadır. Nitekim fetihlerden bahseden tüm Pehlevî metinler, Arap fetihlerinin zamanı için III. Erdeşîr'in

---

[422] Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire,* 311-312.

[423] Pourshariati, Hz. Peygamber (sav) döneminde gerçekleşmiş bu savaşların ve ridde hadiselerinin geleneğin inandırdığının aksine İslâmî çok az anlamının olması sonucuna varmaktadır. Böyle bir kabulle, ridde hala birincil tema olarak önemini korumakla birlikte "irtidat savaşları" olarak onun doğasını yansıtamaz demektedir. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire,* 311.

[424] Yazarın da ifade ettiği üzere bu meselenin beraberinde; "Hz. Peygamber (sav) Irak fetihlerinin bir bölümünde hayattaysa neden fütûh anlatımları buna yer vermemektedir? Erken dönemdeki veya sonraki râviler sistematik olarak bu rivayetleri silmiş olabilirler mi? Ya da bu mesele fütûh rivayetlerine dahil edilecek kadar önemli değil miydi?" gibi soruların da cevaplandırılmasını gerekmektedir. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire,* 311.

[425] Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire,* 312.

[426] Touraj Daryaee, "The Fall of the Sasanian Empire to the Arab Muslims: From Two Centuries of Silence to Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Partho-Sasanian Confederacy and the Arab Conquest of Iran", *Journal of Persianate Studies* 3 (2010), 252-253.

[427] Hüsrev Enuşirvân'ın emriyle çeşitli kayıtların yazıya dökülmesi sonıucunda ortaya çıkan, İran hanedanlarının, hükümdarlarının ve dönemlerinin hakkında çeşitli bilgilerin verildiği Sâsânîler döneminin en önemli eserlerinden biridir. Ayrıca Şahnâmelerin ana malzemesini de Hudâynâme'deki bilgiler oluşturmaktadır. Nimet Yıldırım, *İran Kültürü-Zerdüşt'ten Firdevsî'ye Sadî'den Şamlû'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016), 113-114.

ya da Bûrân b. Pervîz'in adını değil, III. Yezdicerd'in adını zikretmektedir. Sâsânî kroniklerinin haricinde, çağdaş Süryani kaynakları da bu durumu desteklemektedir. Bu kaynaklar, Arap fetihlerinin Bûrân b. Pervîz'in ölümünden sonra başladığını ve onun yönetimi sırasında gerçekleşmediğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

3.1.1. Übülle'nin Fethi

İslâm öncesi dönemden itibaren Irak/Sevâd[428] topraklarında Sâsânî İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında yaşayan bazı Arap kabileleri bulunmaktaydı. Bunlar Tihâme ile Hicaz bölgesinde yaşayan, kıtlık sıkıntısından dolayı diğer Arap kabileleri ile birlikte Yemâme'ye göç eden Rebîa'nın Benî Şeybân koluydu. Bölgeye yerleştikleri dönemde Kisrâ Kubâd b. Fîrûz, onları yanına davet ederek yurduna neden geldiklerini sormuş; Rebîalılar da yaşadıkları yerdeki kıtlıktan bahsederek onun koruması ve yakınlığını umduklarını bildirmişlerdi. Bunun üzerine Kubâd, güzel komşuluk yapmaları ve bozgunculuk çıkartmamaları şartıyla Benî Şeybânlar ile diğer Rebîalıların ikâmetine izin vermişti.[429] Bir zaman sonra bölgenin sahibi olan Farslar, Araplara eziyette bulunmaya başlamış; aralarındaki husumetin artması neticesinde bölgedeki Araplar Sâsânî topraklarına saldırılar düzenlemişlerdi. Bekr b. Vâil kabilesinden Müsennâ b. Hârise b. Seleme eş-Şeybânî, Fars kabilelerine baskın düzenleyenler arasında yer almaktaydı. O, Hîre taraflarından Kûfe ve çevresindeki bölgelere; amcasının oğlu Süveyd b. Kutbe b. Katâde ise Übülle ve çevresindeki dihkanlara baskınlar düzenleyerek onların davar, deve gibi hayvanlarını ve çeşitli mallarını ele geçirmişlerdi. Baskınlar sonrasında takip edildiklerinde ise çöllere kaçarak izlerini kaybettirirlerdi. Bu şekilde yaklaşık bir yıl boyunca bölgede kalmışlardı.[430]

Müsennâ b. Hârise'nin Farslara yaptığı baskınların haberi Hz. Ebû Bekir'e de ulaştıktan sonra, Müsennâ Halife'nin yanına gelmiş ve ondan Fârisîlerle savaşmak için kendisini kabilesi Benî Şeybân'ın başına geçirmesini talep etmişti. İsteği kabul eden Halife, vazifeyi Müsennâ'ya verdiğine dair bir ahitnâme yazarak onu bölgesine geri göndermişti.

---

[428] İslâm coğrafyacıları Irak'ı iki bölgeye ayırarak tarif etmişlerdir. Yukarı Mezopotamya için "el-Cezîre" ismini, Aşağı Mezopotamya için "Irak" ismini kullanmışlardır. Fetihlerden sonraki dönemde ise Aşağı Mezopotamya'ya "Sevâd" denilmiştir. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Irak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999), 19/85.

[429] Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991), 1/70.

[430] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/71.

Haffân'a giden Müsennâ'nın daveti neticesinde kabilesi de Müslüman olmuştu. Daha sonra Müsennâ, Hz. Ebû Bekir'e mektup yazarak Sâsânîlerin zayıfladığını ve bu durumu avantaja çevirmek için bir ordu göndermesini tavsiye etmişti. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, Yemâme bölgesinde irtidat hareketlerini bastırmış olan Hâlid b. Velîd'e; beraberindeki kuvvetlerle birlikte Müsennâ'nın yanına gitmesini bildirmişti. Ayrıca Halife, Müsennâ'ya yazdığı mektubunda Hâlid'e itaat etmesini ve onunla birleşmesini emretmişti.[431] Irak bölgesine doğru harekete geçen Hâlid b. Velîd,[432] Nibâc'ta bir araya geldiği[433] Müsennâ b. Hârise'nin birlikleriyle Basra'daki Süveyd b. Kutbe'ye Übülle halkıyla savaşmasında yardım etmiş; mücadelede başarı sağlayan Hâlid b. Velîd de Süveyd'i burada vekil bırakmıştı.[434]

Hz. Ebû Bekir, Taberî'de geçen Seyf rivayetine göre Hâlid b. Velîd'i Irak bölgesine gitmekle vazifelendirmiş ve ona Irak'ın aşağı[435] bölgelerinden fetihlere başlamasını emretmişti. Diğer yandan İyâd b. Ganm'i de Irak'ın yukarı bölgelerinden başlayarak ilerlemesi için görevlendirmişti. Ayrıca onlara birbirleriyle aynı noktaya ulaşıncaya kadar da fetihlerini sürdürmelerini buyurmuştu.[436] 2.000 kişi ile yola çıkan Hâlid b. Velîd'e, Rebîa ve Mudar kabilelerinden 8.000 kişinin katılmasıyla birlikte ordu toplam 10.000 kişiye ulaşmıştı. Öncü kuvvetlerinin başına Müsennâ b. Hârise'yi geçiren Hâlid, Sâsânî ordusunun komutanı Hürmüz ile 12/633'te Kâzime mevkiinde[437] karşı karşıya gelmişti. Farsların zincirle birbirlerine bağlanmaları sebebiyle Zâtü's-Selâsil[438] (zincirlerin sahibi/zincirli) adı verilen bu savaşta Hürmüz'ün ordusu yenilgiye uğratılmış, Basra

[431] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 112; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 337.

[432] Hâlid'in Irak'a gitmesi noktasında kaynaklar hemfikir olmakla birlikte, gidiş güzergahı hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", 269-270.

[433] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/346.

[434] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 338, 475.

[435] Aşağıdan kasıt, nehrin akışına göredir yani Basra Körfezi civarından başlamasını emretmiştir.

[436] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/238. Halife'nin isteyenlerin geri dönmesine izin vermesi üzerine Hâlid ve İyâd'ın yanındaki kimselerden pek çoğu geri dönmüştür. Bunun üzerine Halife destek mahiyetinde Ka'kâ' b. Amr et-Temîmî'yi Hâlid'e, Abd b. Avf el-Himyerî'yi de İyâd'a göndermiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/346-347.

[437] Basra-Bahreyn yolu üzerinde bulunmaktadır.

[438] Fars ordusundakilerin bazıları, savaş meydanından kaçmamak için kendilerini zincirlerle birbirlerine bağlamışlardır. Bu sebepten dolayı da muharebeye böyle bir isim verilmiştir. Diğer sebep de, bir deve yükünde olan zincirlerin ağırlığından dolayı bu adın verildiğidir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/348-49. Cevâd Ali, Farsların kendilerini bağladığını değil kaçmamaları için Kisrâ tarafından bağlatıldıklarını söyler. Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 2/649.

yakınındaki Übülle[439] ise Müslümanlar tarafından ele geçirilmişti. Ayrıca bir rivayete göre Hâlid b. Velîd, elde edilen ganimetlerin humusu ile bir fili Medine'ye göndermişti.[440] Bunların yanı sıra Kâzime'de gerçekleşen bu savaşla alakalı -Seyf dışında- kaynaklarda herhangi bir malumata rastlanılmamıştır. Rivayetlerde genel olarak Hâlid'in Nibâc'ta Müsennâ ile buluşmasından sonra fetih için ilk olarak Übülle'ye hareket ettiği nakledilmiştir.[441]

3.1.2. Mezâr, Velece, Ülleys ve Emğişyâ'nın Fethi

Zâtü's-Selâsil'deki mağlubiyetin ardından canlarını ancak kaçarak kurtarabilen Farslar, Sâsânî komutanı Hürmüz'ün Medâin'den gönderdiği Kârin b. Kiryânis'in destek birlikleriyle tekrar bir araya gelmişlerdi. Müsennâ ve kardeşi Muannâ, düşmanın Kârin/Sini'de[442] konuşlandığını Hâlid b. Velîd'e haber verince, o Mezâr'a doğru yönelmiştir. Burada meydana gelen çarpışmada Farslar yenilgiye uğrayarak çok sayıda kayıp vermişlerdi.[443] Hâlid ise elde edilen ganimeti taksim etmiş ve humustan arta kalanını Medine'ye göndermişti. Her ne kadar bölge savaş yoluyla elde edilmiş olsa da çiftçiler ve davete icabet edenler harâc karşılığı yerlerinde bırakılarak zimmet ehlinden sayılmışlardı.[444]

Mezâr Savaşı'nda olanları öğrenen Erdeşîr[445] önce Enderzagar'ı, daha sonra da Behmen Câzeveyh önderliğinde bir orduyu görevlendirdi. Hîre ve Kesker bölgesi arasında yaşayan bazı Arap kabileleri de Kesker yakınındaki Velece'de konuşlanan Enderzagar'a destek verdiler. Durumu haber alan Hâlid b. Velîd, (Mezâr'da) yerine Süveyd b. Mukarrin el-Müzenî'yi bırakarak askerleriyle Velece'ye geldi. 12/633-634 senesinin Safer ayında

---

[439] Hâlid, kaçan Farsların peşinden Müsennâ'yı göndermiştir. Ma'kıl b. Mukarrîn'i de ganimet mallarını ve esirlerini alması için Übülle'ye göndermiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/240.

[440] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/347-50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/238-240.

[441] Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", 273.

[442] Araplar, Sâsânî ordusunun etrafına yerleştiği bu nehre Siny-Sinî (kelime anlamı nehir) ismini kullandıkları için savaş bu isimle de anılmaktadır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/351; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/240.

[443] Seyf'in rivayetinde öldürülen Farsların sayısının 30.000 olduğu söylenir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/352. Fakat böyle bir rakamın ne kadar gerçeği yansıttığı kısmı tartışmalıdır. Bk. Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", 275.

[444] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/240.

[445] Nümizmatik delillerin ortaya koyduğu bilgilerde 631-637 yılları arasında, V. Hürmüz, III. Hüsrev, IV. Hüsrev şeklinde unvanları kullanan yerel şahların ortaya çıktığı, dihkanların de bölgelerinde kendilerini "Şah" ilan ettikleri görülmektedir. Ülkenin merzübânlar, dihkanlar tarafından yönetildiği bu dönemde III. Erdeşîr de bahsi geçen çocuk şahlardandır. Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 399, 407.

meydana gelen savaşın sonunda Enderzagar'ın[446] ordusu hezimete uğratıldı. Askerler ve onların beraberlerindeki kadın ve çocuklar esir alınıp, toprak sahipleri harâc ödemek koşulu ile zimmet ehli olarak yerlerinde bırakıldılar.[447]

Velece'deki savaşta Bekr b. Vâil kabilesinden Sâsânîlere destek veren pek çok Hristiyan Arap hayatını kaybetmişti. Bundan dolayı Müslümanlara öfke duyan Ülleys'teki Hristiyanlar, Erdeşîr'e haber göndererek ondan yardım istemişlerdi. Erdeşîr de yardımcısı Behmen Câzeveyh'e[448] Ülleys'e gitmesini emretmişti. Behmen Câzeveyh'in öncü kuvvet olarak gönderdiği Câbân'ın birliğine sınır bölgesini bekleyen Fars askerler de dahil olmuştu. Ayrıca Abdülesved el-İclî, İcl kabilesinin Hristiyanlarının başında orduya katılmıştı. Hîre ve Dubey'a çevresindeki Arapların da bu birliğe destek verdiğini haber alan Hâlid b. Velîd, Ülleys üzerine harekete geçmişti.[449] Câbân'ın ordusunu büyük bir hezimete uğratmış ve onları esir almıştı. Daha sonra bu esirlerin boyunlarının nehirde vurulmasını emretmişti. Öldürülenlerin kanlarının nehir suyuyla karışmasından dolayı sonraki zamanlarda bu akarsuya "Nehru'd-Dem" adı verilmişti. Savaşın sonucu, Cendel isimli bir elçi vasıtasıyla Hz. Ebû Bekir'e bildirilmişti.[450]

Belâzürî'de geçen rivayete göre ise Ülleys şehri, Müsennâ b. Hârise komutasındaki ordunun "Nehru'd-Dem" mevkiindeki zaferi neticesinde ele geçirilmiştir.[451] Ayrıca Belâzürî Hâlid'in, Ülleys'in fethinden önce Farsların ordugâhı olan Bağdat bölgesindeki Hureybe'yi fethettiğini[452] daha sonra Sevâd'ın iç kesimlerindeki Zendeverd, Hürmüzcerd, Nehrü'l-Merre gibi yerleşim yerlerini ise barış yoluyla ele geçirdiğini rivayet eder.[453]

Hâlid b. Velîd, Ülleys'i ele geçirdikten sonra Emğişyâ'ya[454] doğru yola koyulmuştu. Hîre'ye benzer bir şehir olan Emğişyâ'yı yıktırması neticesinde diğer yerlere nispetle çok

---

[446] Enderzagar'ın susuzluktan öldüğü rivayet edilmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/354.
[447] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/353-354.
[448] Fars geleneğine göre 30 gün şeklinde olan ayın her gününde (devlet erkanından) bir kişi halkı Kisrâ'ya karşı temsil etmekteydi. Bu olayın gerçekleştiği vakitte halkı Behmen temsil etmekteydi. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/355.
[449] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/355.
[450] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/357-358; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/241-242. Nehrin kenarındaki değirmenler, üç gün boyunca ekmek yapmak için çalıştırılmış; değirmenleri çalıştıran su kanla karışık akmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/357-358.
[451] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 338.
[452] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 338, 475.
[453] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 338; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/345.
[454] İsmi, "Menîşîya" şeklinde de kullanılmaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/242.

daha fazla ganimet elde etmişti. Zirâ bölge halkı Sevâd'a kaçarken[455] ev eşyalarını, bineklerini ve çeşitli mallarını yanlarında götürememişlerdi. Zaferi haber alan Hz. Ebû Bekir, "Kadınlar Hâlîd gibi bir evlat doğurmaktan âciz kalmışlardır." diyerek övgüsünü dile getirmişti.[456]

3.1.3. Hîre'nin Fethi

Emğişyâlıların mağlubiyetinin ardından bir sonraki hedefin kendi bölgeleri olacağını anlayan Hîre Merzübânı Âzâzbeh, oğluna Fırat'ın önüne bir set çekmesini emretmişti. Emğişyâ'dan elde ettikleri ganimetlerle yola çıkan Hâlid b. Velîd ve askerlerinin gemisi de çekilen setin nehrin sularını başka mecralara akıtması nedeniyle karaya oturmuştu. Bunun üzerine Hâlid, Makr mevkiinde Fırat'ın Bâdaklâ kolunun ağzında İbn Âzâzbeh birlikleriyle karşı karşıya geldi. Hâlid onu bertaraf ederek Fırat'ın kollarının ağızlarını kapatmış ve nehri eski yatağına çevirmişti. O sırada Erdeşîr'in ölümünü ve merkezdeki karışıklıkların haberini alan Âzâzbeh savaşmadan bölgeden kaçtı.[457]

Hâlid b. Velîd ile Müsennâ b. Hârise askerleriyle birlikte Havernak'tan yola çıkarak halkı kale şeklindeki saraylara sığınmış olan Hîre'ye gelmişlerdi.[458] Bu noktadan sonra kaynaklar Hîre'nin ele geçirilme sürecinin sulhle mi yoksa kılıç zoruyla mı olduğu noktasında farklılık arz etmişlerdi. Belâzürî'deki rivayete göre kalelerdeki halk, savaş vukû bulmadan barış teklifinde bulunmuştu.[459] Taberî'deki Seyf'in rivayetine göre ise Hâlid b. Velîd, tayin ettiği komutanlarını Hîre'nin ileri gelenlerinin yaşadığı konaklara/saraylara görevlendirmişti. Dırâr b. el Ezver'i İyas b. Kabîsa et-Tâî'nin bulunduğu Beyaz konağa, Dırâr b. el-Hattâb'ı Adî b. Adî el-Maktûl'un ikâmet ettiği Adesiyyîn[460] konağına, Dırâr b. el-Mukarrîn'i İbn Ekkâl'in bulunduğu Benî Mâzin konağına, Müsennâ b. Hârise'yi de Amr b. Abdülmesih'in konağı İbn Bukayle'ye göndermişti. Onlara, savaşmadan önce düşmanlarına davette bulunmalarını;[461] icap

---

[455] Sevâd bölgesine kaçan Emğişya'nın ahalisi, köy ağalarının emrinde çalışanlar haline gelmişlerdir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/359.
[456] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/358-359; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/242.
[457] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/359-360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/242-243.
[458] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 341; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/360.
[459] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 340.
[460] İbnü'l-Esîr, buranın ismini Gariyyin Sarayı olarak zikretmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/243.
[461] Müslüman olmak, cizye vermek veya savaşmak şeklinde üç seçenek sunulmuştur. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/360.

etmeleri için de bir gün süre tanımalarını emretmişti.[462] Hîreliler savaşmayı tercih edince de Müslümanlar onların konaklarını ele geçirmeye başlamışlardı. Bunun üzerine bölgenin mobedânları, savaşı durdurmak için üç seçenekten[463] biri olan cizyeyi kabul ettiklerini Hâlid b. Velîd'e ilettiler.[464] Ayrıca Amr b. Abdülmesih, Hîreliler adına sulh talebinde bulunmak üzere Hâlid'le görüşmüş ve aralarında nükteli bir diyalog geçmişti.[465] Hâlid b. Velîd 12/634 senesinin Rebîulevvel ayında Hîrelilerin ileri gelenleriyle yaptığı sulhnâmeye göre onların yıllık 190.000 dirhem[466] cizye vermelerine karar vermişti.[467] Onlardan alınan bu cizye Irak'tan Medine'ye götürülen ilk vergi olması hasebiyle önem arz etmekteydi.[468] Hîrelilere cizye dışında Hâlid'e Farsların durumu hakkında istihbarî bilgi vermeleri şartı konulmuştu.[469] Ayrıca Abdülmesîh'in kızı Kerâme'nin Şüveyl'e teslim edilmesi de maddelere eklenmişti.[470]

Stratejik bakımdan kilit bir noktada bulunan Hîre'nin, İslâm topraklarına dahil edilmesi fütuhât ve askerî harekatlara kolaylık sağladığı gibi Müslümanların İran'ın tamamı üzerinde hakimiyet kurulmasında ve çevre bölgelerdeki kabileleri himayelerine almalarında önemli bir rol üstlenmişti.[471] Nitekim Hîre'deki anlaşma ortamından sonra Salûbâ b. Nestûna,[472] Hâlid'in yanına gelerek Bânikyâ ve Besmâ/Bârûsmâ beldeleri için sulh yapmak istediğini söylemiş; ailesi ile kavmi için hereze vergisi[473] dışında 10.000

---

[462] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/243.

[463] Bu üç seçenek; Müslüman olmak, harekete geçip hicret etmek ya da cizye vermek şeklindeydi. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/361.

[464] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/360-361.

[465] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/362-363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/243. Ayrıca bk. Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", 278. Amr b. Bukayla Hâlid'le konuşmuş ve ona zehirli bir bitki sunmuştur. Hâlid Allah'ın adını anarak ve bitkiyi hiç öğütmeden yemiş, hiçbir zarar da görmemiştir. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 112. Zehirli bitkiyi, kavminin başına kötü bir şey gelmesine sebep olursa kendini zehirlemek için taşıdığı şeklinde rivayet de vardır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/244.

[466] Cizyenin miktarı konusunda farklı rakamlar zikredilmektedir. Belâzürî, anlaşmanın her yıl 100.000 dirhem karşılığında olduğunu söylerken (Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 340); İbnü'l-Esîr'de, 290.000 dirhem karşılığında yapıldığını söyleyen bir rivayet nakledilmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/244.

[467] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/364.

[468] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 340.

[469] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 340; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/346.

[470] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/244. Belâzürî, bu kadının kendisine verildiği sahâbînin ismini Hureym b. Evs olarak zikrederken (Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 341); Taberî'de aktarılan başka bir rivayete göre bu kişi Cerîr b. Abdullah'tır. *Târihu't-Taberî*, 3/365.

[471] Taner Yıldırım, *VI.-IX. Yüzyıllarda Basra Körfezi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2007), 48.

[472] Nâtıf keşişinin adamı olduğu şeklinde bir bilgi vardır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/367.

[473] Askerlik yapanlar hariç, herkesin ödediği baş vergisi kişi başına dört dirhem şeklindeydi. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/367.

dinar[474] vermeyi taahhüt etmişti. Hâlid'in 12/634 senesinin Safer ayında yazdığı sulhnâme ile zimmet ehli olarak onlara koruma sağlanmıştı.[475] Bânikyâ ve Besmâ'nın cizye vergisini toplamak üzere ise Cerîr b. Abdullah görevlendirilmişti.[476] Buna ilaveten Felâlîc ve Hürmüzcerd halkıyla da 2.000.000 dirhem karşılığında sulh anlaşması yapılmıştı.[477]

Hîre'nin fethini gerçekleştiren Hâlid b. Velîd, Şam seferlerine başlamadan önce yaklaşık bir sene burada ikâmet etmişti. Hz. Ebû Bekir'in en baştaki talimatı gereği, Irak'ın yukarı kısımlarını fethe gönderilen Iyâd b. Ganm'in kendisiyle kesişeceği yere gelmesini beklemişti.[478] Hâlid orada bulunduğu süre zarfında Hîre'ye ve Übülle'ye bağlı Sevâd bölgesini, idarî ve iktisadî açıdan taksimatlandırmıştı.[479]

3.1.4. Enbâr ve Aynüttemr'in Fethi

Hâlid b. Velîd, düşmanın Müslümanları arkadan vurma ihtimalini ortadan kaldırmak için Farsların sınır muhafaza merkezlerini ele geçirmeyi planlamıştı. Bu amacını gerçekleştirmek üzere Hîre'den ayrılarak Farsların yiyecek ve silah ambarlarının bulunduğu Enbâr'a doğru yola çıkmıştı.[480] Öncü birliklerin başında Akra' b. Hâbis'in bulunduğu ordu Enbâr'a vardığında bölge halkı kalelerine ve korunaklı mevkilerine çekilmişlerdi. Şehri muhasara altına alan Hâlid, okçularına düşmanların gözlerini hedef almalarını emretmişti. 1.000 tane gözün okların hedefi olması sebebiyle bu savaşa "Zâtü'l-Uyûn" adı da verilmişti. Şirzâz isimli Fars komutan Hâlid'e sulh teklifinde

---

[474] Taberî'de geçen farklı bir rivayette Hâlid b. Velîd, Bânikyâ üzerine yürüyerek Busbuhrî b. Salûbâ ile 1.000 dirhem para ve taylesan üzerinden anlaşma yapmıştır. *Târihu't-Taberî,* 3/346.

[475] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/367-68. Yine Taberî'deki bir rivayete göre Halife, Hâlid b. Velîd'in Irak bölgesine gitmesini emredince Bânikyâ, Bârûsma ve Ülleys üzerine yürümüş ve bu beldeler adına İbn Salûbâ ile anlaşma yapmıştır. Yapılan ahidnâmede ile İbn Salûbâ, kendisi ve harâc-cizye olarak kendisine bağlı olan Bânîkyâ ve Bârûsmâ halkı adına 1.000 dirhem vermeyi kabul etmiştir. Hâlid, daha sonra buradan Hîre'ye hareket etmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/343-344.

[476] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/369.

[477] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/368.

[478] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/372. Ayrıca hangisi daha önce Hîre'ye varırsa oranın valisi olacaktı. Aynı zamanda ulaştıkları takdirde ise biri Hîre'de ikamet ederken, diğeri düşmanla mücadele edecekti.

[479] Hîre'ye bağlı Sevâd bölgesi Cerîr b. Abdullah el-Himyerî, Beşîr el-Hasâsiyye, Hâlid b. el-Vâşime, İbn Zî Unuk/Ank, Att, Süveyd ve Dırâr arasında; Übülle'ye bağlı Sevâd bölgesi Süveyd b. Mukarrin, Haseke el-Hıbtî, Husayn b. el-Hur, Rebîa b. İsl arasında taksim edilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/372-373. Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra, Sevâd halkının anlaşmayı bozması üzerine Müsennâ burayı ikinci defa fethetmiş, şartlarda bazı değişiklikler yaparak bir sulhnâme imzalamıştır. Fakat bu sulh durumu uzun sürmemiştir. Anlaşmadan cayıp, düşmanlarına yardım etmeleri üzerine Sa'd bölgedeki kontolü üçüncü defa sağlamış ve onlarla yıllık 400.000 dirhem karşılığında anlaşmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/364.

[480] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 344; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/373; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/245.

bulunmuş ancak bu kabul edilmemişti. Hâlid'in onların kalelerinin etrafındaki hendekleri aşması üzerine[481] Şîrzâz ikinci defa sulh teklifinde bulunmuştu. Bu sefer şartları uygun bulan Hâlid, halkın malları ve eşyaları olmadan güvenli bir yere ulaştırılması üzerine Şirzâz'la anlaşmıştı.[482]

Belâzürî'nin rivayetinde konuyla alakalı bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Hâlid b. Velîd Enbâr'ı muhâsara altına almış, başka çıkış yolunun olmadığını anlayan bölge halkı da herhangi bir mücadeleye girişmeden Hâlid'in şartları üzerinde anlaşmışlardı. Buna göre onlar, kendi paraları üzerinden yıllık 400.000 dirhem ve buna ek olarak Katavaniyye cinsinden 1.000 tane abâ vereceklerdi.[483]

Enbâr'ın fethini gerçekleştiren Halîd b. Velîd, yerine Zibrikân b. Bedr'i bırakarak Aynüttemr'e doğru yola çıkmıştı. Burası o dönemde Sâsânîler adına bölgedeki Fars birliğinin başında bulunan Mihrân b. Behrâm Cûbîn ile Nemir, Iyâd ve Tağlib gibi Arap kabilelerinin yetkilisi Akkâ b. Ebû Akkâ'nın idâresi altında bulunmaktaydı.[484] Halîd, ordusuyla şehre yaklaştığında Akkâ'nın öncülüğündeki Arap birlikleri de onlara karşı harekete geçmişlerdi.[485] Karşılaşmanın ilk başlarında Hâlid düşmanlarını bozguna uğratmış, Akkâ'yı ve yanındaki askerlerini esir almıştı. Durumu haber alan Mihrân b. Behrâm, kaledekilerle beraber kaçmış; onların terk ettikleri kaleye[486] bozgundan canını kurtarabilen Akkâ'nın askerleri sığınmıştı.[487] Hâlid kaleyi muhasara altına almış ve onların eman dilemelerini de kabul etmemişti. Başka bir seçeneği kalmayan kale halkı, Hâlid'in vereceği karara razı olduklarını söyleyerek teslim olmuşlardı. Nihayetinde muhariplerin tamamı kılıçtan geçirilmiş, kadınlar ve çocuklar esir alınmış, içerideki mallara da el konulmuştu.[488] Esirlerin içinde kendi kiliselerinde İncil öğrenen 40 tane

---

[481] Enbâr halkı kendilerini korumak için kalelerin etrafına hendekler kazmışlardır. Bunun üzerine Hâlid zayıf develerin kesilmesini ve hendeğe doldurulmasını emretmiştir. Bu sayede askerler karşı tarafa geçebilmişlerdir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/374; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/246. Fakat bu rivayetin, Hâlid'in savaştaki dâhiliğini vurgulamak için kurgulanmış olması muhtemeldir. Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", 282.

[482] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/373-374; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/245-246.

[483] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 344.

[484] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/376; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/246.

[485] Arapların, Arap muhabere tarzını daha iyi bildiklerini söyleyen Akkâ; Hâlid'e karşı harekete geçmeyi teklif etmiştir. Mihrân da onun bu teklifini kabul etmiştir. Zira onları kalkan olarak kullanmayı çıkarları açısından daha uygun bulmuştur. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/376.

[486] Belâzürî rivayetinde bu kalede Farsların büyük bir silahlığının bulunduğunu söylemektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 345.

[487] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/376; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/246.

[488] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 345; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/377. Esir alınan çocuklardan bazıları ileriki dönemlerde Müslüman olup şöhret kazanmışlardır. Detaylı bilgi için bk. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/377.

çocuk bulunduğu nakledilmişti. Hâlid buradan elde edilen ganimetleri ve esirleri Velîd b. Ukbe vasıtasıyla Hz. Ebû Bekir'e göndermişti.[489] Halife'ye ulaştırılan bu esirler Medine'ye gönderilen ilk Fars esirler olması hasebiyle önem taşımaktaydı.[490]

3.2. Hz. Ömer Dönemi

Hz. Ömer'in hilâfeti (634-644) fetihler açısından Müslümanların en yoğun ve en başarılı oldukları dönem telakkî edilebilir.[491] Nitekim Hz. Ömer halifeliğe geçince Hz. Ebû Bekir'in başlatmış olduğu fetih hareketlerini kaldığı yerden devam ettirmiş ve ilk faaliyeti de Müsennâ b. Hârise'yi Müslümanlara karşı Irak'ta birlik oluşturan Farslılar üzerine göndermesi olmuştur.[492]

Müsennâ b. Hârise, Irak'tan Hz. Ömer'in yanına gelerek Farslar hakkında bilgi vermiş;[493] onların taşkınlıkta bulunduklarını ve kavmine saldırdıklarını söylemiştir. Mescitte Müslümanlardan biat alan Hz. Ömer, Allah'ın Müslümanlara Kisrâ ve Kayser'in hazinelerini vadettiğini ve bunun muhakkak gerçekleşeceğini; bu sebeple Müsennâ'ya destek vererek düşmana karşı cihad etmelerini dile getirmiştir.[494] Fakat Müslümanlar, kendilerinden daha güçlü konumda olan ve diğer milletleri yenilgiye uğratmada şöhret sahibi Sâsânîlerle savaşma konusunda çekingen davranmışlar; üç gün boyunca da sefere katılım göstermemişlerdir. Dördüncü güne gelindiğinde ise ilk olarak Ebû Ubeyd b. Mes'ûd es-Sekafî, daha sonra da Selît b. Kays el-Ensârî ve Sa'd b. Ubeyd cihad davetini kabul etmiştir. Bundan cesaret alan mescitteki diğer Müslümanlar da düşmana karşı yürüyeceklerini bildirmişlerdir. Hz. Ömer davete ilk icâbet eden Ebû Ubeyd b. Mes'ûd'u, Medine'den ve çevresinden seçtiği 1.000 kişinin başına emir tayin etmiştir.[495] Ayrıca ona aceleci davranmamasını ve önünü görmeden hareket etmemesini tavsiye etmiştir.[496]

---

[489] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/377; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/246.
[490] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/385.
[491] Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-Hz. Ömer* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 78.
[492] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/444.
[493] Müsennâ, Farsların ekinlerinin, hayvanlarının ve mallarının çokluğunu; topraklarının verimli olduğunu, adamlarının uzun boylu ve iri yapılı olduklarını belirttikten sonra onların kalplerinin zayıf olup doğruluklarını koruyacak güçlerinin bulunmadığını söylemiştir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/130.
[494] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/282; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/130. Taberî'de geçen rivayete göre Hz. Ömer onlara hitaben: "Hicaz, vahaları dışında sizin için uygun bir yurt değildir. Allah'ın vaadiyle hicret edenleriniz nerededir? Allah'ın miras kılacağını vadettiği topraklara doğru harekete geçiniz. Nitekim Allah, dinini tüm dinlere üstün kılmak için Resûlü'nü hak dinle göndermiştir. Allah bu dinin ehlini diğer milletlere mirasçı kılacaktır; öyleyse göreyim sizi ey Allah'ın salih kulları" demiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/445.
[495] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/444-445, 448; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/282.
[496] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/445.

3.2.1. Nemârık Savaşı

Hîre ile Kâdisiye arasındaki Nemârık bölgesinde gerçekleştiği için bu adı alan[497] ve 13/634 senesinde vuku bulan savaş, Hz. Ömer döneminin ilk gâlibiyeti olması hasebiyle önemlidir.[498] Müsennâ b. Hârise komutasında gerçekleştirilen saldırının, öncesinde Kisrâ III. Yezdicerd b. Şehriyâr'a mâlum olduğunu bildiren bazı rivayetler bulunmakla birlikte[499] bunların tarihi gerçekliğe uygunluğu tartışmalıdır.

Müsennâ b. Hârise 10.000 askeri[500] ile birlikte Hîre'ye gelmiş, bir ay sonra Ebû Ubeyd'in birlikleri de onlara katılmıştır. Sâsânîlerin ordu komutanı Rüstem b. Ferrûhzâz, durumu haber alınca Sevâd bölgesindeki dihkanlarına Müslümanlara karşı harekete geçmeleri talimatını vermiştir. Ayrıca oraya gönderdiği adamları[501] vasıtasıyla halkı ayaklandırma çalışmaları başlatmıştır.[502] Ebû Ubeyd, Farsların harekete geçmesi üzerine; Müsennâ b. Hârise'yi süvarilerin başına, Vâlik b. Ceydâre'yi sağ kanada, Amr b. Heysem b. Salt b. Habîb es-Sülemî'yi sol kanada getirmiştir. Rüstem'in Câbân komutasında gönderdiği Fars ordusunun sağ ve sol kanatlarında ise Cuşnesmah ile Behmen lakaplı Merdanşah bulunmaktadır.[503] Nemârık'ta gerçekleşen şiddetli çarpışmanın ardından Müslümanlar Farsları büyük bir hezimete uğratmışlar, pek çok ganimet ve esir elde etmişlerdir.[504] Câbân ve Merdanşah da bu esirler arasında bulunmaktadır.[505] Yenilgiye uğrayan Farslar

---

[497] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/284.

[498] Mahmut Kelpetin, "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 1/464.

[499] Buna göre III. Yezdicerd bir gün ava çıktığında gördüğü yaban eşeğini takip ederken ıssız bir yere gelmiş, yaban eşeği ona; "Yazıklar olsun sana ey Yezdicerd! Rabbine iman et ki nimetlerini bâki kılsın. İnkar etme ki mülkün zâil olmasın." demiştir. Yaşadığı olaydan ürken Kisrâ, başından geçenleri etrafıdakilere anlatmıştır. Onlar da bunun Araplardan gelen bir şey olduğunu düşündüklerini söylemişlerdir. Yine bir gün III. Yezdicerd rüyasında insanların en güzellerinden birisinin (Müsennâ b. Hârise'nin) elinde bir sancak ile kendisine gelip sancağı verirken "Fars ehli maymunlar gibi zelil olsunlar, mülkleri zâil olsun, helakları yaklaşsın. Yürüyerek ilerle ve haberleri soruştur, Ömer'den yardım iste!" dediğini vezirlerine anlatmıştır. Onlar da rüyasının sahih olduğunu, Ömer'in üzerine yürümesini önermişlerdir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/129.

[500] Müsennâ'nın öncülüğünde muhacir, ensar, köle ve mevâlîden oluşan 4.000 kişilik ordu ile Rebîa kabilelerinden 1.000 kişilik ordunun yola çıktıkları rivayet edilir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/131.

[501] Nersî'yi Kesker'e, Câbân'ı da Aşağı Bihkubâz'a ya da Fırat Badeklî'ye göndermiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/448; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/284.

[502] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/448; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/283-284.

[503] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/449.

[504] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/284. Onların içinde bol miktarda ıtriyyat ve özel ganimetler bulunmaktaydı. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/450.

[505] Bir rivayete göre Câbân, savaş sırasında mübâreze talebinde bulunmuştur. Muhacirden üç kişiyi öldürdükten sonra onunla savaşmak için karşısına ensardan Matar b. Fiddâ çıkmıştır. Matar onu öldürmek üzereyken, Câbân Müslüman olduğunu söylemiş ve ona köle ile cariye verme vaadinde bulunmuştur. Sonucunda Matar onu karargâha getirmiş; Câbân'da söz verdiği üzere ona iki köle, iki cariye, iki at ve 2.000 dirhem vermiştir. Daha sonraki dönemde Câbân'ın iyi bir Müslüman olduğu, Ebû

Kesker'deki Nersî'nin yanına çekilmek durumunda kalmışlardır.[506] Ebû Ubeyd, Nersî'ye karşı saldırı düzenlemek üzere tekrar harekete geçmiş; Kesker'in aşağısındaki es-Sakâtiye mevkiinde Farsları ve onlara yardıma gelen komutan Câlinûs ve askerlerini hezimete uğratmıştır. Müslümanlar, mağlubiyetin ardından kaçarak canını kurtarabilen Nersî'nin mallarına el koymuşlar, bunun yanı sıra çok miktarda ganimet ve yiyecek ele geçirmişlerdir.[507]

Ebû Ubeyd b. Mes'ûd bahsi geçen olaylar sırasında askerlerin başında bekleyen Müsennâ b. Hârise'yi Bârûsmâ üzerine göndermiştir. Müsennâ, Zendeverd ve Besûsya'yı tahrip ederek oraların halkını esir almıştır. Ferrûh ve Fervendâz'ın[508] Bârûsmâ, Zevâbi, Kesker ve Cevber Nehri bölgesinde yaşayanların cizyelerini ödeme teminatı vermeleri üzerine taraflar arasında sulh sağlanmıştır.[509] Neticede Ebû Ubeyd, zafer haberiyle birlikte buralardan elde edilen ganimetin beşte birini Hz. Ömer'e göndermiştir.[510]

3.2.2. Köprü Savaşı

Kaynaklarda Cisr, Karkas, el-Kussü'n/Kassu'n-Nâtif gibi isimlerle de anılan bu savaş, 13/634 senesinin Şaban ayında vuku bulmuştur.[511] Nemârık ve Kesker'deki yenilginin ardından Araplara karşı saldırı hazırlığına girişen Komutan Rüstem, ordusunun başına Behmen Câzeveyh'i geçirmiştir. Kesker'den kaçarak kurtulan Câlinûs'u da onun birliklerine dahil etmiştir. Ayrıca gönderdiği fillerle de orduyu güçlendirmiştir.[512]

Ebû Ubeyd Fırat'ın kıyısındaki Mervehâ mevkiinde konuşlanmışken, nehrin karşı tarafındaki Kussü'n-Nâtif'te[513] karargâh kuran Behmen, Müslümanlara haber göndererek ya nehri geçip yanlarına gelmelerini ya da kendilerinin karşı tarafa geçeceklerini söylemiştir. Yerinde kalmalarının karşı tarafa korktukları mesajını vereceğini düşünen

---

Ubeyd'in arazisine yönetici olarak atandığı söylenir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/132. Taberî'deki rivayette ise o mübârezede değil, savaşın sonunda esir alınmıştır. Matar'ı kandırmayı başararak eman aldığı için Ebû Ubeyd onu öldürmemiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/449.

[506] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 350. Nersî, Kisrâ'nın teyzesinin oğludur. Yalnızca Fars krallarının ve onların ikram ettiği kimselerin yiyebildiği ve başkalarının dikmesinin yasak olduğu Nirsiyân isimli hurma bahçelerinin sahibiydi. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/450; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/284.

[507] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/451.

[508] İbnü'l-Esîr'de "Ferâvendâz" şeklinde geçmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/285.

[509] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/451-452; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/285. Cizye miktarı yıllık her kişi için dört dirhem olarak belirlenmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 350-351.

[510] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 350-351.

[511] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/454-455.

[512] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/455.

[513] Kûfe'nin yakınlarında ve Fırat'ın batı kıyısındadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/286.

Ebû Ubeyd, Fırat'ı geçmeleri gerektiğini savunmuştur.[514] Fakat Selît b. Kays nehrin geçilmesi fikrine itirazda bulunmuştur. Hatta atlı birliklerin daha rahat edebilmesi için geniş bir boşlukta olmalarını önermiştir. Ebû Ubeyd bu teklifi kabul etmemiş ve bir köprü oluşturarak karşıya geçeceklerini ifade etmiştir. Selît de onun kararına razı olmak durumunda kalmıştır.[515] Başka bir rivayete göre bu köprü eskiden beri var olup, eskimiş ve parçalanmış olduğu için Ebû Ubeyd tarafından tamir ettirilmiştir.[516] Ebû Ubeyd, Barselûmâ[517] denilen bir kimseye Bankiya ya da Bânikiya[518] denilen bölgede bir köprü kurdurmuş ardından da beraberindeki askerlerle Fırat Nehri'ni bu köprü vasıtasıyla geçmiştir.[519] Ayrıca Ebû Ubeyd, savaş sırasında öldürülmesi durumunda kendisinden sonra ordunun başına geçmesini istediği komutanların isimlerini de bildirmiştir.[520]

İki ordu karşı karşıya geldiği vakit Müslümanların atları, Fars ordusundaki çıngıraklı filleri görünce ürkmesi üzerine Ebû Ubeyd ve askerleri atlarından inerek kılıçlarıyla yayan bir şekilde yürümeye başlamışlardır. Ebû Ubeyd bir filin hortumunu kestikten sonra üzerindeki binicisini düşürmüş, yanındakilere de aynı şeyi yapmalarını emretmiştir. Bu sırada Ebû Ubeyd, hortumunu kesmeye çalıştığı başka bir filin kendisini düşürüp üzerine basması sonucu ezilerek vefat etmiştir.[521] Başka bir rivayet göre ise karargâhına dönmek üzereyken bir filin kayıp düşmesi neticesinde onun altında ezilmiştir.[522]

Ebû Ubeyd'in ardından ordunun başına oğlu Vehb geçmiştir. Onun da öldürülmesi üzerine sırasıyla diğer oğulları Mâlik ve Cebr, sonrasında da Ebu Mihcen es-Sekafî ile Sâbit b. Kays el-Ensârî öldürülünceye kadar Farslarla savaşmışlardır. Müslüman askerler savaşın şiddetlenmesi üzerine, sancağın en son kendisine geçtiği Müsennâ'nın yanına kaçmaya başlamışlardır. Abdullah b. Mersed es-Sekafî, onların kaçmasını engellemek için köprüyü yıkmıştır. Fakat bu durum Müslümanları daha da çıkmaza sokmuş ve onların bir kısmının panikle Fırat Nehri'ne atlayarak boğulmasına neden olmuştur.[523] Ertesi

---

[514] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/456; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/286.
[515] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 351; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/456.
[516] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 351; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/133.
[517] Taberî (3/456) ve İbn Esîr'de (2/286) bu isim "İbn Salûbâ" şeklindedir.
[518] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 351.
[519] İbn A'sem, beraberinde 5.000 askerin olduğunu söylemektedir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/133.
[520] Bunlar Cebr, Ebû Kâsım gibi Sakîf'ten yedi kişi ve son olarak Müsennâ b. Hârise'dir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/456; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/286.
[521] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/456-457; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/287.
[522] İbn A'sem'in naklettiği rivayete göre Müslümanlar, içinde Rüstem'in olduğu Esam adlı fili görünce korkmuşlar; İbn Ubeyd de bu fili öldürmek için harekete geçmiştir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/134.
[523] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/457.

sabah Müslümanlar köprünün kopan bağlarını diğer sağlam kısmına bağlayarak karşıya geçmişlerdir.[524] Fakat karşı tarafa geçildikten sonra ordu dağılmış, Müsennâ'nın yanında çok az asker kalmıştır. Behmen Câzeveyh, Müslümanları takip için nehri geçmek istediyse de Farsların Rüstem'e karşı ayaklandıkları haberini alınca ordusuyla birlikte Medâin'e geri dönmüştür.[525] Abdullah b. Zeyd b. el-Husayn düşmanla yaptıkları çarpışmadan kurtularak Medine'ye ulaşmış ve mescitte bulunan Hz. Ömer'e ensar ve muhacirlerin ileri gelenlerinden ölen kimselerin haberini vermiştir.[526] Duydukları karşısında çok üzülen Hz. Ömer; "Ey Allah'ın kulları! Ben her Müslüman'ın hâmisiyim ve her Müslüman'a hakkımı helal ediyorum. Kim düşmanla karşılaşıp kötü bir durumla karşı karşıya kalırsa ben onun sığınağı olurum. Allah Ebû Ubeyd'e rahmet etsin. Şayet bana gelseydi, ben onu himayeme alırdım." buyurmuştur.[527]

Sonuç olarak çok sayıda Müslümanın şehit olduğu bu savaş,[528] İslâm ordularının Sâsânîler karşısında uğradıkları ilk ve tek yenilgidir. Bu ağır mağlubiyet, Müslümanların sonraki süreçte daha dikkatli ve ihtiyatlı hareket etmeleri açısından bir dönüm noktası olmuştur.

3.2.3. Büveyb Savaşı

Hz. Ömer, Köprü Savaşı'ndan sonra Cerîr b. Abdullah el-Becelî'yi yanına çağırarak Müslümanların büyük bir musibete uğradıklarını, düşmanla karşı karşıya olan Müsennâ b. Hârise'nin de yaralı olduğunu haber verdikten sonra Irak'a doğru harekete geçmesini emretmiştir.[529] Bunun üzerine Cerîr b. Abdullah yola çıkmış ve Büveyb'te[530] karargâh kuran Müsennâ'nın ordusuna dâhil olmuştur.[531] Ayrıca İslâm ordusuna bazı Hristiyan

[524] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/135.
[525] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/456; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/288.
[526] İbn A'sem, haberi getiren kişinin Muâz b. Husayn Ensârî olduğunu söyler. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/135.
[527] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/455, 458.
[528] Müslümanlardan boğularak ölenlerle birlikte 4.000 kişinin vefat ettiği, 2.000 kişinin kaçtığı geriye de 3.000 kişinin kaldığı rivayet edilir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/458; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/288.
[529] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/136. Belâzürî, bunun bir sene sonra olduğunu söyler. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 353.
[530] İki dağ arasındaki bir gediktir. Hicaz ehlinin Mısır'a giriş yeridir. Bunun yanı sıra Büveyb, kaynağını Fırat'tan alan bir nehirdir. Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 512. Karargâh yerinin ismi Nuhayle olarak da zikredilmektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 355.
[531] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/461.

Arap gruplarından da destek gelmiştir. Onlar, Farslara karşı kavimleriyle birlikte savaşacaklarını söylemişlerdir.[532]

Arapların Müsennâ'yı desteklemek için toplandıklarını öğrenen Fîruzân/Feyruzân ve Rüstem, Mihrân b. Mihrbündaz komutasında fillere de sahip 12.000[533] kişilik bir ordu göndermişlerdir.[534] Farsların Fırat Nehri'ni geçip, Şomya mevkiine yerleşmelerinden sonra savaş başlamış ve neticede Müsennâ'nın ordusu onları hezimete uğratmıştır.[535] Sâsânîlerin komutanı Mihrân ise, Tağlibli bir genç tarafından öldürülmüştür. Müslümanlar 14/635 senesinin Ramazan ayında[536] meydana gelen Büveyb (Nuhayle ya da Mihrân) Savaşı'nın akabinde Hîre ile Kesker, Kesker ile Sûra, Berbısmâ ve Sarâtu Câmâseb, Fellûceteyn ile Fırat ve Dicle arasındaki yerlere baskınlarda bulunmuşlar; Taff dışındaki gözetleme yerlerindeki Farsları sürmüşlerdir.[537] Böylece Müslümanlar, Köprü Savaşı'ndaki yenilginin ardından Sâsânîlere karşı önemli bir üstünlük kazanmışlardır.[538]

3.2.4. Kâdisiye Savaşı

Hz. Ömer, Büveyb'teki zaferin ardından III. Yezdicerd'in[539] Müslümanlara karşı yeni bir saldırı hazırlığına başladığının haberlerini almıştır.[540] Aynı süreçte Irak'a gönderdiği Cerîr b. Abdullah ile Müsennâ b. Hârise arasında, askerlerini bir araya getirme hususunda ihtilaf baş göstermiştir.[541] Bunun üzerine Halife, ordunun başına bizzat kendisinin gitmesi hususunda ensar ve muhacirden bazı kimselerle istişarede bulunmuştur. Ashâbın ileri gelenlerinin önerisi Hz. Ömer'in Medine'de kalması ve yerine birisini tayin etmesi

---

[532] Nemir, Müslümanlardan bir grupla Enes b. Hilâl en-Nemerî, Benî Tağlib'ten Hristiyan bir grupla İbn Mirdâ el-Fihrî et-Tağlibî orduya dâhil olmuşlardır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/464.

[533] Mihrân'ın 80.000 kişilik ordusu ve üzerlerine kubbelerin kurulduğu filleriyle birlikte yola çıktığı da söylenir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/133.

[534] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/464-465. Kaynaklar Mihrân'ın gönderilmesi kısmını anlatırken bunun Sâsânî tahtına geçen Bûrân'ın izniyle olduğunu söylemektedirler. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 354; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/464. Fakat h. 14. senede Sâsânî tahtında Bûrân'ın olması tarihi verilere uymamaktadır.

[535] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/465, 467.

[536] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/470.

[537] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 355-56; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/470.

[538] Kelpetin, "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", 466.

[539] Fîrûzân ve Rüstem'in, Kisrâ'nın oğlu olduğunu tespit ettikleri 21 yaşındaki III. Yezdicerd b. Şehriyâr'ı bu dönemde tahta geçirdikleri rivayet edilir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/477-478. Fakat Yezdicerd'in tahta geçişi küçük yaşlarında ve Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/234; Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 168.

[540] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/470.

[541] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/137.

şeklinde olmuştur.[542] Neticede de Irak bölgesine Sa‘d b. Ebû Vakkâs’ın[543] komutan olarak gönderilmesine karar verilmiştir.[544] Hz. Ömer, Sa‘d ile birlikte çeşitli topluluklardan müteşekkil bir orduyu Medine’den yola çıkarmıştır. Kaynaklarda askerlerin sayısı ile ilgili birbirinden farklı rivayetler yer almaktadır. Bunun sebebi de Medine’den çıktıktan sonra güzergâh üzerinde çeşitli kavimlerin orduya dâhil olarak sayıyı arttırmalarından kaynaklanmaktadır.[545]

Sa‘d b. Ebû Vakkâs ordusuyla birlikte konakladığı Serâf’ta kış mevsiminin geçmesini beklemiştir. Bu süreçte Sa‘d’ın ordusuna katılması beklenen Müsennâ b. Hârise, Köprü Savaşı’nda aldığı yaradan dolayı durumu ağırlaşarak vefat etmiştir.[546] Hz. Ömer kış mevsimi geçtikten sonra Sa‘d’a bir mektup göndererek Kâdisiye’ye ilerlemesini emretmiştir.[547] Sa‘d, mektup kendisine ulaşınca birlikleriyle ilerleyerek Uzeyb ile Kâdisiye arasında ordugâh kurmuştur.[548] Ardından Zühre b. el-Hâviyye’nin başında olduğu grubu öncü kuvvet olarak göndermiştir. Hîre taraflarında baskınlar düzenleyen bu birlik, Azâzbih’in kızıyla dihkanların ailelerinden 30 kadını ve tebaadan 100 kişiyi esir almışlardır. Akabinde ganimet olarak ele geçirdikleri değerli mallarla birlikte Sa‘d’ın yanına dönmüşlerdir.[549] Aşağı Fırat bölgesine gönderilen Âsım b. Amr ise Kesker ve Enbâr arasındaki bazı yerlere baskınlar düzenlemiş ve pek çok yiyecek elde etmiştir. Diğer taraftan III. Yezdicerd’in Rüstem b. Ferrûhzâz’ı[550] Farslara komutan tayin ettiği,

---

[542] Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 3/480-81. İbn A‘sem bu olayı aktarırken, mezhebî yatkınlığı sebebiyle rivayet içinde Hz. Ali’yi öne çıkarıcı bir üslup sergilemiştir. Nitekim aktardığı rivayette, çoğunluk ordunun başında Hz. Ömer’in olmasının daha hayırlı olduğunu bildirmiş; Ali b. Ebî Tâlib ise görüşünün onun gitmemesi yönünde olduğunu, eğer düşmanlardan biri; “Müminlerin Emiri öldürüldü.” diye bir söylenti ortaya atarsa bunun Müslümanlarda gevşemeye yol açarak yenilmeye sebebiyet verebileceğini bildirmiştir. Bu nedenle Medine’de kalmasını ve düşmanla mücadele edebilecek birini bu görev için tayin etmesini önermiştir. Hz. Ömer kimi tavsiye edeceğini sorduğunda ise Sa‘d b. Ebî Vakkâs’ı önermiş; Halife de onun teklifini onaylamıştır. İbn A‘sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1/137. Bu rivayetin benzer bir versiyonunda ise bu öneriyi yapan, yani savaşa çıkmaması uyarısında bulunan kişi Abdurrahman b. Avf’tır. Hz. Ömer kimi önerdiğini sorduğunda, Abdurrahman; Pençeli aslan Sa‘d b. Ebî Vakkâs’ı söylemiştir. Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 3/481-482.

[543] Sa‘d o dönemde, Necid bölgesindeki Hevâzin kabilesinin zekât âmiliydi. Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 3/470.

[544] Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 3/483; İbn A‘sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1/136-37.

[545] Ordunun Medine’den ayrıldığında sayının 4.000 ya da 6.000 olduğu (7.000 diyenler de olmuştur. İbn A‘sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1/138.) Zerûdtakilerle 8.000, Kayslılarla 9.000, Benî Esed’in Hazm kolu ile 12.000’i bulmuştur. Ordu Serâf’ta konuşlandığında ise Eş‘as b. Kays önderliğinde 1.700 kişi daha orduya dahil olmuştur. Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 3/472, 487.

[546] Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 3/486; İbn A‘sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1/138.

[547] Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 3/489; İbn A‘sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1/154.

[548] Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 357; İbn A‘sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1/155. Taberî’de Sa‘d’ın Kudeys’te konakladığı söylenmektedir. *Târihu’t-Taberî*, 3/494.

[549] Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 3/493-94.

[550] Sevâdlıların Kisrâ III. Yezdicerd’e giderek Kâdisiye’ye kadar ulaşan Müslümanların beldelerini tahrip ettiklerini, hayvanlarını ve yiyeceklerini ele geçirdiklerini haber vererek destek istemeleri ve sınır

onun da savaş hazırlıklarına girişerek Sâbât'ta konuşlandığı haberi Müslümanlara ulaşmıştır.[551]

Sa'd b. Ebû Vakkâs savaş başlamadan önce ashabından bir heyeti Kisrâ III. Yezdicerd b. Şehriyâr'la görüşmeleri için Medâin'e göndermiştir.[552] Heyet, Fırat üzerinden Dicle'ye kadar yürüdükten sonra bir sandalla Medâin'deki kasrında bulunan III. Yezdicerd'in yanına varmışlardır.[553] Arapça'yı fasih bir şekilde konuşan III. Yezdicerd, heyetin başındaki Mugîre b. Şu'be'nin kendisine emrettiği yere değil de onun döşeğine izin almadan oturmasına sinirlenmiştir. Bunun üzerine Mugîre de ona, aynı döşeğe oturmanın kendisinin şerefini arttırmadığını söylemiştir.[554] Kisrâ onlara neden geldiklerini ve şimdiye kadar kendilerine iyilikle davranıldığı için mi saldırıya cüret ettiklerini sormuştur.[555] Mugîre de cevaben, İslâm'la birlikte değişen hayatlarından bahsetmiş[556] ve aralarından birini seçmesi üzere üç teklifte bulunmuştur. Eğer Allah'tan başka ilâh olmadığını ve Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğunu kabul ederse hükümdarlığı

---

bölgesindeki dihkanların da aynı taleplerde bulunmaları üzerine Kisrâ, Rüstem'i göndermeye karar vermiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/503. Komutan Rüstem, "Nâibü's-Sultan" unvanına sahiptir. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 163.

[551] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/494-95.

[552] Heyette Nu'mân b. Mukarrîn, Büsr b. Ebî Rühm, Hamele b. Cüveyye el-Kinânî, Hanzale b. er-Rebî' et-Temîmî, Furât b. Hayyân el-İclî, Adî b. Süheyl, Mugîre b. Zürâre, Utârid b. Hâcib, Eş'as b. Kays, Hâris b. Hassân, Muannâ b. Hârise, Amr b. Ma'dikerîb, Âsım b. Amr bulunmaktadır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/496.

[553] III. Yezdicerd Sa'd'tan, isteklerini beyan etmek üzere bir grubun kendisine gönderilmesini istemiştir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/155.

[554] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/156. Mugîre'nin III. Yezdicerd'in tahtına oturması meselesi, bazı rivayetlere göre Rüstem'in yanına gidildiği zamanda vuku bulmuştur. Hatta Mugîre, Rüstem'in yanına oturmak üzere ilerlediğinde Esâvire ona engel olmuştur. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 358.

[555] III. Yezdicerd'in onlara hitaben: "Ey Arap topluluğu! Sizler daha öncesinde şehrimize ya bir heyet ya tüccar ya yolda kalmış olarak gelmekteydiniz. Bizler size iyilikte bulunur, sizler de yiyeceklerimizden yiyip, tatlı içeceklerimizden içip elbiselerimizden giyinirdiniz. Daha sonra bize haset edip sahip olduğumuz nimetleri almak, mülkümüzü ele geçirmek için geldiniz. Benimle sizin aranızdaki ilişki, bağına tilki dadanıp ondan yiyen ve onu bozan kimseninki gibidir. Öyle ki tilki kendisine bir engel görmeyince bütün tilkileri toplayıp bağa yönelmiş, bağın sahibi de bu manzarayı görünce onların üzerine kapıları kapatıp bağdaki tüm tilkileri teker teker öldürmüştür. İşte aramızdaki mesele tam olarak böyledir. Eğer istersem anlattığım misaldekini yapabilirim. Fakat size buraya getiren sebebin açlık, sıkıntı ve geçim darlığı olduğunu bilmekteyim. Eğer söylediğim husus doğruysa develerinize yiyecek ve giyecek yükleyerek elimden geldiğince size iyilikte bulunayım. Böylece yurtlarınıza esenlik içinde varabilirsiniz. Şayet amacınız yurduma kastetmekse bunu söyleyin ki, sizlere karşı koyup tuzaklar kurayım" demiştir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/156-57.

[556] Mugîre şu şekilde cevap vermiştir: "Bizler daha öncesinde dediğin geçim darlığı ve meşakkati ileri derecede yaşamakta, leş ve keler yemekteydik. Haramı helali bilmeyip en iyi durumda olanımız amcasının oğlunu öldürüp onun mallarını alırdı. Kadınlarımız bize, koyun ve deve yününden ördükleri giysiler yapmaktaydılar. Allah bize Muhammed'i peygamber olarak gönderip bizi dalaletten kurtardı. Ona bir kitap indirerek onunla helali, haramı, kötülüklerden kurtulmanın yollarını anlattı. Başta onu tekzip edenler tasdik edenlerle savaşsalar da, sonucunda onlar da bu dine girdiler. Hz. Peygamber'in (sav) vefatından önce Allah bizlere fethini nasip edeceği beldeleri bildirdi ki senin bu belden de bunlar arasındadır." İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/157.

onaylanıp ülkesinin de kendi haline bırakılacağını; kabul etmezse ikinci seçeneğin kanının korunması için cizye ödemesi olduğunu bildirmiştir. Bunu da reddederse kendisine Allah ve Resûlü'nden bir savaş ilan edileceğini bildirmiştir.[557] Duyduğu seçenekler karşısında hiddetlenen Kisrâ, şayet elçilerin öldürülmemesi kuralı olmasa onu öldüreceğini; bundan sonrasında onlara artık hiçbir iyilik ve ihsanda bulunmayacağını vurgulamıştır. Yardımcılarına getirmelerini emrettiği bir çuval dolusu toprağı da heyettekilerden birinin sırtına yükleterek; "Sahibini ve ashâbını Kâdisiye hendeğine gömecek bir ordunun harekete geçtiğini" haber vermelerini bildirmiştir.[558] III. Yezdicerd, heyet ayrıldıktan sonra Müslümanları huzuruna gönderen Rüstem b. Ferrûhzâz'ı da azarlamıştır. Akabinde ona süvari ve piyadeleri ile harekete geçmesini, Müslümanları yurtlarından kovana kadar savaşmasını emretmiştir.[559] Her ne kadar Rüstem aceleci davranılmaması ve savaşın hemen başlatılmamasından yana olsa da[560] 120.000 piyade, 30.000 süvari ve 30 fil[561] ile Müslümanların karşısındaki Kâdisiye'de konaklamaya başlamıştır.[562] Bu sırada Rüstem, kendisine destekte bulunmaları için civar şehirlere mektuplar yazmıştır. Hemedân valisi Behrâm 25.000 kişilik ordusuyla Rüstem'in birliklerine katılmıştır. Ayrıca Kum ve Kâşân'ın yöneticisi Şîrzâd, İsfahan'ın yöneticisi Bendevân ile Rey'in yöneticisi Hurşîd bu çağrıya olumlu yanıt vermişlerdir. Böylece Rüstem'in komutasında büyük bir birlik kurulmuştur.[563]

Müslümanlar Hz. Ömer'e mektup yazarak Sâsânî ordusuna karşı destek kuvvet istemişlerdir. Bunun üzerine Halife, Ebû Mûsâ ile Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın ordusuna yardım birlikleri göndermelerini emretmiştir.[564] Aynı zamanda Hz. Ömer, Farsların bu işi uzatacaklarını bildiği için Müslümanların sınırda konuşlanarak düşmanı yıldırana kadar beklemelerini emretmiştir.[565] Sa'd b. Ebû Vakkâs, bekleme sürecinde Mugîre b. Şu'be önderliğindeki bir heyeti Rüstem'le görüşme yapmak üzere

[557] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/499; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/157.
[558] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/500-501; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/158.
[559] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 359; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/158.
[560] Zira Rüstem savaşı zamana yaymanın, düşmana tek seferlik bir zafer kazanmaktan çok daha fazla zarar vereceği düşüncesindeydi. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/504. Aynı zamanda bir müneccim olan Rüstem'in bu düşüncesinde etkili olan diğer hususunda, rüyasında Ömer'in yanında gördüğü bir meleğin Farsların ordugâhına girerek silahları mühürlemesi olayı olduğu zikredilir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/509, 516.
[561] 33 tane olduğu da söylenmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/516.
[562] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 357; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/535; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/158.
[563] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/158.
[564] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 359.
[565] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/510.

göndermiştir.[566] Başka bir rivayete göre de üç elçiyi ayrı ayrı göndermiştir.[567] Mugîre, Rüstem'e; onu bir ve tek Allah'a ibadet etmeye ve peygamberine iman etmeye çağırdıklarını, bunu kabul etmezse onunla kendileri arasında kılıcın karar vereceğini bildirmiştir.[568] Fakat Rüstem barışa yanaşmamakta kararlı olunca bir sonuç alınamamıştır.[569] Nihayetinde başlarında Katâde b. Huveyye'nin bulunduğu Müslümanlardan bir grubun Fars süvarileriyle karşılaşmasıyla savaş başlamıştır.[570]

Muharebe 15/636 yılının Muharrem ayının başında gerçekleşmiş,[571] Ermâs, Ağvâs, İmâs, Kâdisiye günü şeklinde dört gün sürmüştür. Sa'd b. Ebû Vakkâs sırtında çıkan çıbanlar sebebiyle savaşı kendisi için yapılan çardakta, yüzüstü yatarak takip edebilmiş; ordunun başına vekil olarak Hâlid b. Urfuta el-Uzrî'yi tayin etmiştir.[572] Ordunun sağ kanadına Amr b. Ma'dîkerib ile Cerîr b. Abdullah'ı, sol kanada İbrahim b. Hârise eş-Şeybânî ile Ali b. Cahş el-İclî'yi,[573] merkeze de Tuleyha b. Huveylid ile Münzir b. Hassân Dabbî'yi atamıştır.[574]

Müslümanlar, savaşın ilk günü yani Ermâs gününde atlarının fillerden ürkmesinden dolayı büyük zorluklar yaşamışlardır.[575] Taraflar arasındaki şiddetli çatışmalar geceye kadar devam etmiş,[576] Esed kabilesinden 500 kişi şehit olmuştur.[577] Müslümanlar savaşın ikinci günü olan Ağvâs gününde, Farsların mahfeleri kırılan filleri savaşa sokamamalarını avantaja çevirerek develeri ile onların atlarını kaçırmışlardır.[578] Farsların ileri gelenlerinin

---

[566] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/525.
[567] İlk olarak Rib'î b. Âmir, ardından Huzeyfe b. Mihsân ve en son Mugîre b. Şu'be gönderilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/519-21.
[568] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 358.
[569] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/525. Heyetle yaptığı konuşmasında, daha önce III. Yezdicerd'le yapılan görüşmede bahsi geçen tilki misali burada da aktarılmaktadır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/527.
[570] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 359.
[571] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/538. Savaşın h. 14, h. 15 ya da h. 16 senesinde olduğunu bildiren rivayetler de bulunmaktadır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/538, 590; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/333. 636 yılının Ramazan ayının 14. günü olduğu da zikredilmektedir. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 101.
[572] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 360; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/532.
[573] Sol kanada Kays b. Mekşûh el-Murâdî'nin getirildiği de rivayetlerde yer alır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/575.
[574] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/159.
[575] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/538.
[576] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/159.
[577] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/540.
[578] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/544-545. Bazı fillerin savaşta olduğunu belirten şöyle rivayetler de vardır. Benî Esed kabilesinden künyesi Ebû'l-Mevt, lakabı Zübeybil olan bir süvari, Fîrûz'un üzerinde olduğu bir filin karşısına çıkarak hortumunu koparmıştır. Fil ölü olarak yere düşerken seyisin attığı mızrakla Ebû'l-Mevt de ölmüştür. Filin sırtından düşen Fîrûz ise Müslümanlar tarafından öldürülmüştür. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/160.

çoğunu bozguna uğratmışlar, Kâdisiye köşkü ile birlikte pek çok silah ve yiyeceği ele geçirmişlerdir.[579] Ağvâs gününde büyük yararlılık gösteren Ebû Mihcen es-Sekafî hakkında bazı rivayetler aktarılmaktadır.[580] Daha öncesinde içki içmesinden dolayı[581] Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından had cezasına çarptırılan ve Kâdisiye köşkünde hapis tutulan Ebû Mihcen, Müslümanların tekbir seslerini ve bağrışmalarını işitince Sa'd'ın hanımı Selmâ'yı ve cariyesi Zebrâ'yı[582] savaştan sonra geri döneceğine söz vererek prangalarını çözmelerine ikna etmiştir. Ebû Mihcen, Sa'd'ın Belkâ isimli atını alıp kılıcını kuşanmış, tanınmamak için de yüzünü saklayarak gün boyu düşmanla savaşmıştır. Ertesi günün sabahında Selmâ bu durumdan Sa'd'a bahsedince, Sa'd onun had cezasını affetmiştir.[583]

Savaşın üçüncü günü olan İmâs gününde Farslar mahfelerini tamir ettikleri filleriyle harekete geçmişlerdir. Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın emriyle, diğer fillere öncülük eden iki fil hortumlarına kılıçla vurularak öldürülmüştür. Böylece öteki filler de kaçarak dağılmışlardır.[584] Farsların ileri gelenlerinden biri olan Şehinşâh mübâreze yapmak istemiş ve karşısına çıkan dört Müslüman askeri şehit etmiştir. Ardından Şehinşâh'ın karşısına çıkan Amr b. Ma'dîkerib onu başına vurduğu kılıç darbesiyle öldürmüş; üzerindeki tacı, elbiseyi ve silahı da almıştır.[585] Gündüz başlayan savaş, şiddetini arttırarak gece vakti de devam etmiştir. Kılıçların dinmeyen uğultusundan dolayı bu geceye "Herîr (uğultu) gecesi" adı verilmiştir.[586] Herîr gecesinin ertesi sabahı yani Kâdisiye günü Farslara son darbe vurulmuştur.[587] Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Hz. Ömer'in emri üzerine Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs komutasında Şam'dan gönderdiği 10.000 kişilik ordu, savaşın gidişatını Müslümanlar lehine belirlemiştir. Nitekim yeni gelen bu bölükleri gören Farslar endişeye kapılmışlar, komutanları Rüstem'in Hilâl b. Ullefe tarafından öldürülmesinin ardından dağılmışlardır.[588] Her iki tarafın çok sayıda kayıp

[579] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/547; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/160.
[580] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 360-361.
[581] Hapsedilmesinin sebebi, içki içmesi değil; Câhiliye döneminde düşkün olduğu şarap için söylemiş olduğu şiirdir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/549.
[582] Ebû Mihcen'i serbest bırakarak ona atı veren kişinin Zebrâ olduğunu söyleyen rivayetler de mevcuttur. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 360; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/575.
[583] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 360; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/163-65.
[584] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/552, 556.
[585] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/161-62.
[586] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/557, 562.
[587] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/563-64.
[588] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 362; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/563-564; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/166.

verdiği savaşın nihayetinde, Müslümanlar sayı ve techizat anlamında[589] kendilerinden daha üst konumda olan Sâsânîleri büyük bir mağlubiyete uğratmışlardır. Pek çok silah ve ganimetin yanı sıra Farsların en büyük sancağı "Direfş-î Kâvyân/Kâbiyân"[590] Müslümanlar tarafından ele geçirilmiştir.[591] Sâsânî meşruiyetinin bir sembolü olan bu bayrağın Müslüman Araplar karşısında kaybedilmesi ise büyük yankılar uyandırmıştır.[592]

Savaş bitiminde Şam'dan İyâd b. Ganem komutasındaki 1.000 kişilik ordu Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın birliklerine dâhil olmuştur. Hezimete uğrayan Farslar ise Deyr Kurre'ye kaçmışlardır.[593] Sa'd, kaçanları takip etmek üzere Ka'kâ ile Şurahbîl'i görevlendirmiş; aynı şekilde Zühre b. el-Hâviyye'yi de Sâsânî ordusunun önemli komutanlarından olan Câlinûs'un peşinden göndermiştir. Zühre, Câlinûs'a yetişerek onu öldürmüş ve selebini[594] ele geçirmiştir.[595] Hz. Ömer, Kâdisiye ve Dımaşk fetihlerinden sonra kendisine ganimet ulaşınca, fey hakkında fikirlerini almak üzere ashâbıyla istişare etmiştir. Neticede âyetin belirttiği gibi,[596] ganimetin beşte dördü humusta hakkı olanlar arasında taksim edilmiştir.[597] Sevâd ehlinin durumuyla alakalı olarak, onlardan ahdine bağlı kalmış olanların ve düşmana yardım etmeyenlerin zimmet ehli olduğuna, Sevâd'tan ayrılanların da geri dönebileceklerine karar kılınmıştır. Kisrâ'nın hanedanına ait yerler ile mallar fey olarak kalmış ve sulh kapsamına alınmamıştır.[598]

Übülle ve Çevresinin Kontrol Altına Alınması

---

[589] Fars askerleri, savaşta demir kalkan ve başlık, takviye edilmiş kaftanlar giyerken; Müslümanlar başlarını korumak için yüklerini bağlamada kullandıkları kuşakları kafalarını sararlardı. Semerlerin altlığını da sert hurma dallarıyla takviye ederek kendilerine kalkan yaparlardı. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/575.

[590] Efsânevi demirci Kâva tarafından, Dahhâk'a karşı çıkan ayaklanma zamanında yapılmıştır. Sancak Müslümanlar tarafından ele geçirildiğinde, yedi metre uzunluğunda ve beş metre genişliğinde deri bir kumaştan oluşuyordu. Sarı, kırmızı ve mor nakışlar, mücevherler ve incilerle süslenmiş; altın bir top ve kırmızı, sarı ve mor şeritlerle tamamlanmıştı. David Nicolle, *Sassanian Armies-The Iranian Empire early 3rd to mid-7th Centuries* (Montvert Publication, 1996), 25.

[591] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/564.

[592] Nicolle, *Sassanian Armies*, 25.

[593] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/578.

[594] Savaşta öldürülen düşman askerinin üzerinde veya yanında bulunan para, takı, elbise, silâh vb. eşyayı ifade eden fıkıh terimidir. Ahmet Yaman, "Seleb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/398.

[595] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/568, 570. Belâzürî, Câlinûs'u öldürenin Kesîr b. Şihâb el-Hârisî olduğuna dair bir rivayet aktarır. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 362.

[596] Haşr, 59/7, 8, 9.

[597] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/618.

[598] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/586-87.

Utbe b. Gazvân, 14/635 senesinde Basra şehrini kurduktan sonra İccâne yakınlarında bir ay konaklamış ve kendisine karşı çıkan Übülle[599] sakinlerinin üzerine yürümüştür. Übüllelilerin korkuya kapılıp taşıyabilecekleri eşyalarla birlikte şehri terk etmeleri üzerine, Müslümanlar onlardan kalan pek çok eşyayı, silahı ve esiri ele geçirmişlerdir. Hz. Ömer'e fethi haber vermek üzere ise Nâfi' b. el-Hâris görevlendirilmiştir.[600]

Müslümanlar, Übülle'nin fethinden sonra kendilerine karşı toplanmış olan Destümeysân[601] ahalisinin üzerine hareket etmişlerdir. Utbe b. Gazvân, Destümeysân Merzübânını öldürerek destekçilerini de mağlup etmiştir.[602] Yine anlaşmayı bozan Eberkûbâd halkının üzerine yürüyerek burayı da tekrardan fethetmiştir.[603] Utbe, Basra'dan ayrılıp Hz. Ömer'in yanına gitmeden önce,[604] yerine vekil bıraktığı Mücâşi' b. Mes'ûd'u Fırat taraflarındaki bir şehrin üzerine göndermiştir. Mücâşi' geri dönene kadar ona vekâlet edip namaz kıldırmak üzere Mugîre b. Şu'be'yi görevlendirmiştir.[605] Bazı rivayetlere göre Utbe, hacca gitme amacıyla yerine Mugîre b. Şu'be'yi bırakmış;[606] diğer rivayetlerde ise Mugîre, bizzat Hz. Ömer tarafından Basra'ya vali tayin edilmiştir.[607] Mugîre, Basra'nın yönetimine geçtikten sonra fetih hareketlerini devam ettirmek amacıyla Ahvaz üzerine harekete geçmiştir. Mugîre'nin 17/638 yılında valilikten azlinden[608] sonra Basra valiliğine geçen Ebû Mûsâ el-Eş'arî ise, Ahvâz'ın Sûs, Tüster, Menâzir ve Râmhürmüz dışındaki tüm topraklarını fethetmiştir.[609]

---

[599] Übülle, Çin'den ve diğer yerlerden gelen gemilerin demir attıkları bir liman şehridir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/594.

[600] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 477; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/594-595.

[601] Meysân, Destümeysân, Fırat ve Eberkuvaz'ın hepsine birden "Meysân" adı verilmektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 480.

[602] Meysân üzerine yürüyenin ve dihkanlarını öldürerek zafer kazananın Mugîre b. Şu'be olduğu da zikredilmektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 480; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/596.

[603] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 480.

[604] Rivayete göre Utbe'nin 15/636 senesine tekabül eden Basra emirliği altı ay sürmüştür. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/597.

[605] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 477-78; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/596.

[606] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 357.

[607] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 480.

[608] Mugîre vali olarak atandıktan sonra iki yıl görev yapmış, daha sonra kendisine Ümmü Celîl isminde bir kadınla zina ettiği isnad edilmiştir. Haberleri kulağına ulaşan Halife, onun yerine Ebû Mûsâ'yı atanmış; Mugîre'yi de kendisine göndermesini emretmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 357; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/597; 4/69-70.

[609] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 531.

3.2.5. Medâin'in Fethi

Sa'd b. Ebû Vakkâs, Kâdisiye'de iki ay kaldıktan sonra ne yapacağına dair Hz. Ömer'e mektup yazmıştır. Halife de ona kadınları ve çocukları, başlarında onları koruyacak bir kısım askerle Atîk'te bırakmasını; kendisinin de birlikleriyle Medâin'e doğru hareket etmesini emretmiştir. Sa'd, 15/636 yılı Şevval ayının sonunda Kâdisiye'den yola çıkmıştır. Öncü kuvvet olarak Zühre b. el-Hâviyye'yi, onun ardından sırasıyla Abdullah b. Muattem ile Şürahbîl es-Sımt'ı Kûfe kırsalına göndermiştir.[610] Zühre, Büsr'e vardığında Busbuhrâ adlı bir kimsenin başında olduğu bir topluluğu hezimete uğratmış, onlar da Bâbil'e kaçmışlardır.[611] Busbuhrâ'nın yenilgisini öğrenen Büsr dihkanı Bistâm, Zühre ile anlaşma yaparak onların nehirden geçmelerini sağlayacak köprüler yaptırmayı kabul etmiştir. Ayrıca Kâdisiye Savaşı'ndan kaçan Nahîrcan,[612] Mihrân, Hürmüzân gibi Fars komutanlarının, Feyruzân/Fîruzân'ın önderliğinde Bâbil'de bulundukları haberi Sa'd b. Ebû Vakkâs'a ulaşmıştır. Sa'd, Büsr'e varınca Zühre'yi öncü kuvvetlerin başında Bâbil'e göndermiştir. Ardından Abdullah b. Muattem, Şurahbil ve Hâşim b. Utbe'yi harekete geçirmiştir.[613] Zühre, Kûsâ civarında Şehriyâr'ın başında olduğu Farsları mağlup etmiştir.[614] Sa'd, Zühre'yi öncü kuvvet olarak tekrar Behüresîr'e[615] göndermiş; kendisi de bölgeye ulaştıktan sonra şehri iki ay boyunca kuşatma altına almıştır.[616] Müslümanların bu kuşatmasıyla zor duruma düşen Farsların köpek ve kedi eti yemek zorunda kaldıkları rivayet edilmektedir.[617] Taberî'de geçen bir diğer rivayette, Farslara elçi olarak Selmân el-Fârisî'nin[618] gönderildiğinden bahsedilmektedir. Selmân, onlara üç

---

[610] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/619; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/353.

[611] Busbuhrâ aldığı mızrak darbesinin açtığı yaradan dolayı Bâbil'e geldikten sonra ölmüştür. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/575.

[612] Ya da Nahîrhan'dır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/353.

[613] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/619-620; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/353.

[614] Nahîrcan ile Mihrân, askerlerin başına el-Bâb'ın dihkanı Şehriyâr'ı getirdikten sonra kendileri Medâin'e kaçmışlardır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/621.

[615] Bahüresîr şehri için, "Medâin ed-Dünyâ" (Dicle'nin batı yakasındaki kısmı) ismi de kullanılmaktadır. Medâin şehrinin doğu yakasındaki bölümüne de "Medâin el-Kusvâ" (Dicle'nin doğu yakasındaki kısmı) denilmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/8.

[616] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/622.

[617] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/8.

[618] Aslen İranlı olan Selmân el-Fârisî (ö. 36/656), Ramhürmüz'ün köylerinden birinde dünyaya gelmiştir. "Selmân el-Hayr" ismiyle de anılmıştır. Mecûsî ateşgedesinde görevi bulunan Selmân, hak dini bulma arayışında önce Hristiyanlık inancını araştırıp müntesibi olmuş; daha sonra bu dinden ayrılmıştır. Bu süreçte köle olarak satılmış ve yolu Medine'ye kadar ulaşmıştır. Selmân el-Fârisî, köle olduğu dönemde efendisinden özgürlüğünü satın almayı istemiş fakat bunun için çok büyük bir fidye ödemesi gerektiği söylenmiştir. Bunun üzerine Resûlullah (sav), ona yardım ederek bu fidyeyi ödemiştir. Azad edilmesi için Hz. Peygamber'in (sav) onun belirli miktarda hurma dikimini sağlayarak bu durumu çözdüğü de zikredilmektedir. Daha sonra Resûlullah (sav) Selmân'ı İslâm'a davet etmiş, o da bu daveti kabul ederek

seçenek sunmuş ancak yanıt alamamıştır.[619] Behüresîr'i ele geçiren Müslümanlar ise, rotalarını ailesini Hulvân'a[620] gönderen III. Yezdicerd'in sarayının bulunduğu Medâin el-Kusvâ'ya çevirmişlerdir. Bu süreçte Kisrâ, Medâin'de yerine Mihrân ve Nahîrcan'ı bırakarak ailesinin yanına kaçmıştır.[621]

Sa'd b. Ebû Vakkâs, Medâin'e ulaşabilmeleri için nehri geçmeleri gereken Müslümanları korkmamaları için yüreklendirip akabinde Âsım b. Amr önderliğinde 600 kişilik bir birliği kontrol amaçlı olarak nehrin kıyı şeridine göndermiştir. Âsım ve onlardan gönüllü olan 60 kişi atlarını Dicle'ye doğru sürmüşler, geride kalanları da onları takip etmişlerdir. Bu birlikler kıyıda karşı karşıya geldikleri Fars süvarilerini bertaraf edince, Sa'd birliklerinin Dicle'yi geçmelerine müsaade etmiştir.[622] Bir rivayete göre Sa'd, Dicle'nin kenarında rastladığı bir adamdan III. Yezdicerd'in üç gün içinde her şeyini toplayıp Medâin'den ayrılacağını haber almış; bu sebeple askerlerinin Dicle'yi geçmelerine izni vermiştir.[623] Müslümanların atlarını yüzdürerek nehri geçmeleri karşısında şaşkınlığa uğrayan Farslar,[624] mallarının çoğunu bırakarak kaçmışlardır. Şehirde kalanlar ise cizye ödemeyi kabul etmişlerdir. 16/637 yılının Safer ayında bölgeye ulaşan Müslümanlar, III. Yezdicerd'in kilitli hazinelerine ulaşarak çok sayıda silah ve malı ganimet olarak ele geçirmişlerdir.[625] Sa'd, Medâin'deki evleri Müslümanlar arasında taksim etmiş ve onlar

---

Müslüman olmuştur. El emeğiyle hasır işleri yapan, bunlarla geçimini sağlayan Selmân'ın 83 yaşında vefat ettiği ve bu süre boyunca Medine'de kaldığı rivayet edilir. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî (Kâhire: Mektebetü İbn Teymîyye, 1993), 4/221-222, 224-225.

619 Selmân, aynı kökenden olması sebebiyle kendilerine üzüldüğünü; onların iyiliğini sağlayacak üç tekliften birini -Müslüman olmaları ya da cizye vermeleri, kabul etmezlerse de kendileriyle savaşılması- kabul etmelerini bildirmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/14.

620 III. Yezdicerd'in, daha öncesinde haremini ve mallarını gönderip Celûlâ'ya kaçtığı da zikredilir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/168.

621 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/8, 13.

622 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/9-10. Sa'd ile Dicle'yi geçenlerden biri de Selmân-ı Fârisî'dir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/11.

623 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/10.

624 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/168. Rivayetlerde aktarıldığı üzere Dicle o gün en yüksek seviyesinde olmasına rağmen Müslümanlar korkmadan atlarını suya sürerek karşıya geçmişlerdir. Bu manzaraya uzaktan şahit olan Kisrâ III. Yezdicerd vezirine; "Bunlar ne insandır ne de cindir. Bana göre bunlar azgın şeytanlardır." demiştir. Nitekim sonrasında ailesini, elindeki malları ve mücevherleri önden göndererek yanındakilerle birlikte Hulvân'a gitmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 367; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/168. Bir diğer rivayet versiyonuna göre Farslar, Müslümanların Dicle Nehri'ni geçtiklerini görünce Farsça "Şeytan geldi" anlamına gelen "Deyvân âmed" ifadesini kullanmışlar; insanlarla değil cinlerle savaştıklarını söylemişlerdir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/14.

625 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 366-68; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/10-11; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/167. Müslümanların Medâin'e geldikleri ve orayı ele geçirdikleri güne "Su günü", "Cerâsim" ya da "Yevmü'l-Cerâsim" isimleri verilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/13.

da buralara yerleşmişlerdir.[626] Ayrıca Sa‘d, Kisrâ’nın içinde erkek ve at heykelleri bulunan eyvanında fetih namazı kılmıştır.[627] Yine Irak’taki ilk Cuma namazının da Medâin’de kılındığı rivayet edilmiştir.[628]

Sa‘d b. Ebû Vakkâs, Kâdisiye’den sonra Medâin’in fethini de Umeyle el-Fezârî aracılığıyla Hz. Ömer’e müjdelemiştir. Habere çok sevinen Hz. Ömer, bir emir gelene kadar onun Medâin’den ayrılmamasını ve Şam’dan gelen orduyu yerlerine göndermesini emretmiştir. Bunun üzerine Sa‘d, Ebû Ubeyde b. Cerrâh’la birlikte bu orduyu geri göndermiştir.[629] Ayrıca Hz. Ömer, buraya Huzeyfe b. Yemân’ı vali tayin etmiştir.[630] Sâsânîlerin başşehri olan Medâin’in Müslümanlar tarafından fethedilmesi, Farsların siyasî açıdan başarısızlığa uğramasının yanı sıra ekonomik olarak da büyük bir darbe almaları anlamına gelmektedir. Bu fetih aynı zamanda, Irak cephesindeki kazanımların kalıcı hale gelmesi açısından Müslümanlar için bir dönüm noktası olmuştur.[631]

3.2.6. Celûlâ Savaşı ve Hulvân’ın Fethi

Müslümanlar Medâin’i ele geçirip şehre yerleşmeye başladıktan sonra, Celûlâ’da toplanan Farslar Mihrân er-Râzi komutasında saldırı hazırlıklarına girişmişlerdir. III. Yezdicerd, şehrin etrafına hendekler kazmaya başlayan bu kimselere ihtiyaç duyacakları mal ve asker takviyesi sağladıktan sonra Celûlâ’dan Hulvân’a hareket etmiştir. Bu gelişmeler Sa‘d aracılığıyla Hz. Ömer’e ulaştırılınca, Halife ona yerinde kalmasını ve Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs’ı 12.000 askerle[632] Celûlâ’ya göndermesini emretmiştir.[633] Başka bir rivayete göre ise Sa‘d, kardeşinin oğlu Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs’ı Farslarla savaşacak bir birliğe emir tayin etmiştir.[634]

---

[626] Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 4/20.

[627] Bu heykeller yıkılmayıp olduğu gibi bırakılmıştır. Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 4/16. İlerleyen zamanlarda burası mescid olarak kullanılmış, vakit ve cuma namazları kılınmıştır. Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 4/20.

[628] Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 4/16.

[629] Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 3/583; İbn A‘sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1/169.

[630] Huzeyfe’nin Medâin’de Acem bir kadınla evlendiğini haber alan Hz. Ömer, ona “Ehl-i Kitap bir kadınla evlenmişsin, onu boşa!” şeklinde bir mektup göndermiştir. Huzeyfe’nin bununla neyi murat ettiğini sorması üzerine Hz. Ömer, Acem kadınlarının çekici-cezbedici (halâbetün) olduklarını; onlarla evlendikleri takdirde bunun diğer işlerini olumsuz etkileyebileceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Huzeyfe de onu boşamıştır. Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 3/588.

[631] Tahsin Koçyiğit, *İslamın İlk Yıllarında İskân* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 274.

[632] Ordunun 24.000 kişi olduğunu bildirir. İbn A‘sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1/211.

[633] Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 368; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 4/24-25.

[634] İbn A‘sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1/211. Başka bir rivayete göre Sa‘d, Celûlâ’ya Amr b. Mâlik b. Utbe komutasında bir ordu göndermiş; öncü birliklerinin başına da Ka‘kâ‘ b. Amr’ı atamıştır. Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 4/26.

Hâşim b. Utbe 16/637 senesinin Safer ayında ordusuyla Medâin'den yola çıkmış, dört gün sonra Celûlâ'ya varmıştır.[635] Hâşim birliğin sağ kanadına Cerîr b. Abdullah el-Becelî'yi, sol kanadına Hucr b. Adî b. Kindî'yi, merkeze Mekşûh el-Murâdî'yi, süvarilere Amr b. Ma'dîkerib'i, piyadelerin başına da Tuleyhâ b. Huveylid el-Esedî'yi tayin etmiştir. 80.000 kişilik süvari birliği hazırlayan Farslar ise sağ kanada Hürrezâd b. Vehrez'i,[636] sol kanada Fîrûz b. Hüsrev'i, merkeze Ahvâz valisi Hürmüzân b. Enûşirvan'ı tayin etmişlerdir. Ardından taraflar arasında şiddetli bir muhârebe başlamış; oklar bitip mızraklar kırılıncaya kadar da savaş devam etmiştir.[637] Farsların komutanlarından "Küçük Rüstem" lakaplı kişi Câbir b. Târık Nehâî, Avvâm b. Abdüşems ile kardeşi Züheyr b. Abdüşems tarafından öldürülmüş; üzerindeki değeri 1.000 dinarlık selebi de alınmıştır.[638]

Celûla Savaşı'nda Farslar büyük bir hezimete uğramışlar, çok sayıda da kayıp vermişlerdir. Müslümanlar, fethi 16/637 yılı Zilkâde ayında[639] gerçekleşen Celûlâ'dan tahminlerinden çok daha fazla mal ve ganimet ele geçirmişlerdir.[640] Haşîm b. Utbe elde edilen bu ganimetleri Medâin'deki amcası Sa'd b. Ebû Vakkâs'a göndermiştir.[641] Savaşın sonunda canlarını kurtarabilen Farslar, Hemedân yolu üzerindeki Hanikîn'e kaçmışlardır.[642] Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın görevlendirdiği Cerîr b. Abdullah'ın[643] öncülüğündeki Müslümanlar, Hanikîn'e oradan da Hulvân'a doğru kaçan bu kimseleri takip etmişlerdir. Ordusunun Celûlâ'da hezimete uğradığını haber alan Kisrâ III. Yezdicerd ise Hulvân'da yerine komutanlarından Manuşehr b. Hürmüzdân'ı bırakarak Nihâvend'e[644] kaçmış; atlı birliklerinin de Hemedân ve çevresinde konuşlanmasını emretmiştir.[645] Bir rivayete göre Müslümanlar Kasr-ı Şirin'e vardıklarında Sa'd b. Ebû Vakkâs'a mektup yazarak Hulvân'a doğru ilerlemek için izin istemişler, onu da

---

635 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/25.
636 Taberî'de "Hurrezâz b. Hurre Hürmüz" şeklinde yazılmıştır. *Târihu't-Taberî*, 4/27.
637 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 369; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/211.
638 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/212-213.
639 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/32.
640 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/578; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/214-15. Celûlâ'daki feyin 30.000.000'u bulduğu, humusun da 6.000.000 olduğu rivayet edilir. Buradaki humus, Kâdisiye'ye katılanlar arasında taksim edilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/29-30.
641 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/214-15.
642 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/578.
643 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 423. Ka'kâ' b. Amr gönderilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/28.
644 Kaçtığı yerin İsfahan (Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 423) ya da Rey; ardından İsfahan (Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/166-167) olduğu da söylenir.
645 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/28; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/215-216.

kendilerine katılması için teşvik etmişlerdir. Sa‘d b. Ebû Vakkâs, hastalığına rağmen Medâin'de yerine Selmân-ı Fârisî'yi bırakarak yola çıkmış ve Kasr-ı Şirin'de konaklayan Müslümanların yanına varmıştır. Ertesi gün, Cerîr b. Abdullah el-Becelî'nin öncülüğündeki birlikle Hulvân'a giren Sa‘d b. Ebû Vakkâs, Farslara ait her şeyi ele geçirmiştir.[646]

Sulh yoluyla ele geçirilen Hulvân'da halkın canlarına ve mallarına eman verilmiş, yurtlarında kalmak isteyenlere ise dokunulmamıştır.[647] Ardından Sa‘d b. Ebû Vakkâs, Mâsebezân ve çevresine Mekşûh el-Murâdî'yi, Şehrezûr ve çevresine Urve b. Zeyd el-Hayl'i 10.000 kişilik birlikle göndermiş; onlar da yüklü ganimetle geri dönmüşlerdir. Yine ensardan Nadle b. Muâviye'yi Hulvân'ın küçük yerleşim yerlerine göndererek baskın yapmasını emretmiştir. Nadle, ele geçirdiği evcil ve yabani hayvanları önüne katarak geri dönmüştür.[648] Rivayete göre Felâlic ve Nehreyn dihkanı Busbuhrî, Bâbil ve Hutarniye dihkanı Nersî, Nehrü'l-Melik ve Kûsâ dihkanı Fîrûz gibi bazı dihkanların Müslüman olmaları üzerine Hz. Ömer onların topraklarına dokunmamış, cizye sorumluluğunu da kaldırmıştır.[649]

Sa‘d b. Ebû Vakkâs, Hulvân, Celûla, Hanikîn, Medâin ve Kâdisiye ganimetlerini bir araya getirmiş, Hz. Ömer'e humus olarak gönderilecek kısmı ayırıp kalanı Müslümanlar arasında paylaştırmıştır. Hz. Ömer, ganimetler Medine'ye ulaşınca ensar ve muhaciri toplayıp malları onlar arasında bölüştürmüştür.[650] Fetihlerine devam eden İslâm orduları, aynı sene (16/637) Tikrît, Mâsebezân, Karkisya, Hit beldelerini ele geçirmişlerdir.[651]

3.2.7. Ahvaz'ın Fethi

Basra ve Fâris arasındaki bölgeyi içine alan Ahvaz'ın (Ehvâz)[652] fethine ilişkin kaynaklar iki farklı rivayetten bahsetmektedir. Taberî'deki rivayete göre Sâsânî ordu

---

[646] İbn A‘sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/216.
[647] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 423.
[648] İbn A‘sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/217.
[649] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 370.
[650] Hz. Ömer'in Sevâd topraklarına koyduğu vergiler için bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 369-386.
[651] Bu fetihler hakkında detaylı bilgi için bk. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/35-38.
[652] Pers dönemindeki adı Hûzistan olup, İslâmî dönemde bu şekilde adlandırılan Arapça bir isimdir. Bölgede yaşayan halkın büyük çoğunluğu Arap kökenli olduğu için İranlılar onlara "Hûz" ismini vermişler, Hûzistan'ın adı da bu kelimden doğmuştur. Araplar bu kelimeyi "Hevez" olarak telaffuz etmişlerdir. Sâsânîlerin yıkılışından sonra bölgeye gelen Araplar buranın ismini Hevez'in çoğulu olan "Ahvaz" olarak değiştirmişlerdir. Sâbûr, Hûzistan'da birine Allah'ın ismini diğerine de kendi ismini verdiği iki şehir kurmuş, daha sonra bunları "Hürmüzdâd Sâbûr (Tanrı'nın Sâbûr'a hediyesi)" şeklinde tek bir isim altında birleştirmiştir. Araplar ise buna Ahvaz pazarı demişlerdir. Başka bir rivayete göre

komutanlarından Hürmüzân'ın[653] Menâzir ve Nehr Tîra beldelerine baskınlar düzenlemesi üzerine, Basra valisi Utbe b. Gazvân bölge halkının rahatsızlığını Sa'd b. Ebû Vakkâs'a bildirmiştir. Bunun üzerine Sa'd, Nuaym b. Mukarrin[654] ile Nuaym b. Mes'ûd'u bölgeye göndermiştir. Hürmüzân, Müslümanların Ahvaz'da konuşlandığını ve gücünün onlara yetmeyeceğini görünce barış teklif etmek zorunda kalmıştır. Fakat sulh süreci çok uzun sürmemiş, Hürmüzân anlaşmayı bozarak ordusuna takviyede bulunmaya başlamıştır. Hz. Ömer durumu Utbe b. Gazvân vasıtasıyla öğrenince, Hurkûs b. Züheyr komutasında bir birliği Ahvaz'a göndermiştir. İki taraf Sûkü'l-Ahvaz köprüsünde karşı karşıya gelmişler, muharebede Hürmüzân'ın birlikleri yenilgiye uğramıştır. Hürmüzân, Râmhürmüz bölgesine doğru kaçarken; Hurkûs, Tüster'e/Şüşter'e kadar olan Sûkü'l-Ahvaz beldelerini ele geçirmiştir. Bu bölgeler cizyeye bağlanmış, humus da fetih müjdesiyle birlikte Hz. Ömer'e gönderilmiştir.[655]

Belâzürî'deki rivayette ise Hz. Ömer, Basra'ya vali tayin ettiği Ebû Mûsa el-Eş'arî'ye;[656] Farsların Ahvaz, Tüster, Sûs, Menâzir civarlarında Müslümanlara karşı birlik oluşturduklarını, bu yüzden mektup eline geçer geçmez Basra'daki birlikleri hazırlamasını emretmiştir.[657] Ebû Mûsa, mektubu okuduktan sonra yerine İmrân b. Husayn'ı bırakarak Basra ehliyle birlikte harekete geçmiştir. Onlar 17/638 senesinde Eyle'de kendilerine katılan insanlarla birlikte Ahvaz topraklarına girmişler; Sûs, Tüster, Menâzir, Râmhürmüz dışındaki Fars yurtlarını ele geçirerek birçok ganimet elde etmişlerdir.[658] Ahvaz'da savaşılanlar arasında Zutt ve Esâvire'den kimselerin de bulunduğu bildirilmektedir. Ahvaz ehli mağlup olmalarının ardından esir alınıp Müslümanlar arasında taksim edilmişse de Hz. Ömer, Müslümanların toprağı işleme gücüne sahip olmadıkları gerekçesiyle onların serbest bırakılıp topraklarının harâca bağlanmasını emretmiştir. Müslümanlar da denileni yaparak esirleri serbest bırakmışlar ve oradan mülk edinmemişlerdir.[659]

---

ise Ahvaz şehrini ilk inşa eden Erdeşîr'den dolayı buraya "Hürmüz Erdeşîr" ismi verilmiştir. Ahvaz, Basra ve Fâris arasındaki yedi mahallenin tümünü kapsamaktadır. Ayrıca Ahvaz çarşısı onun şehirlerinden biridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1/284-85.

[653] Hürmüzân, Hûzistan ve Fâris bölgesinin idareciliğini yapmaktaydı. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 164.

[654] Taberî'de Nuaym olarak geçse de doğru şekli Nu'mân b. Mukarrîn'dir.

[655] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/72-76.

[656] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/69.

[657] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/221.

[658] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 531; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/272-73.

[659] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 531-32.

Ahvaz'dan sonra büyük bir Fars topluluğunun bulunduğu Menâzir'e doğru harekete geçen Ebû Mûsa, onları muhasara altına almıştır. Halkın mukavemet göstermeleri neticesinde aralarında savaş başlamıştır. Savaşın sonunda Menâzir bölgesi Müslümanların eline geçmiş; savaşçıları öldürülüp kadın ve çocukları esir alınmıştır.[660] Bu sırada Hz. Ömer'in yerine birisini tayin ettikten sonra Sûs'a ilerlemesini emrettiği mektubu Ebû Mûsa'ya ulaşınca o, yerine Rebî' b. Ziyâd'ı vekil bırakarak yola koyulmuştur.[661]

3.2.8. Tüster ve Sûs'un Fethi

Ahvaz'daki yenilginin ardından Hûzistan bölgesinin merkez şehri Tüster'e kaçan Hürmüzân,[662] Arapların kendi bölgelerine doğru geldiklerini haber alınca Nihâvend'te bulunan III. Yezdicerd'e mektup yazarak destek kuvvetleri göndermesini talep etmiştir. Bunun üzerine Kisrâ, veziri Şâh Bûzân'ın emrine 10.000 kişi, Dârbehân ve Dârnûş'un emrine 10.000'er kişi, veziri Râhşîn'in emrine 10.000 kişi vermek suretiyle 40.000 kişilik bir birlik oluşturmuştur. Hürmüzân'ın şehir ahalisinden 25.000 kişilik birliğiyle birlikte toplam 65.000 askerden müteşekkil bir ordu meydana gelmiştir.[663]

Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Ömer'e mektup yazarak takviye birlik gönderilmesini talep etmiştir.[664] Halife, Ebû Mûsâ'ya yardımcı olmaları için Hulvân'daki Cerîr b. Abdullah el-Becelî ile Kûfe'deki Ammâr b. Yâsir'in harekete geçmelerini emretmiştir.[665] Onların Ebû Mûsâ'nın birliklerine katılmaları sonucunda Müslümanların 25.000 kişilik piyade ve süvari birliği Tüster'in önünde konaklamaya başlamıştır.[666] Ebû Mûsâ, savaşa başlamadan önce şehir halkını İslâm'a davet etmek üzere Nu'mân b. Mukarrin el-Müzenî ile Cerîr b. Abdullah el-Becelî'yi Râmhürmüz'e göndermiş; onlar da bölgeyi kılıçla fethederek bir çok esir ve mal ele geçirmişlerdir.[667]

---

[660] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 532; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/272-73.
[661] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 532.
[662] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/84. İbn A'sem, onun şehrin valisi Hürmüzdân b. Enûşirvân olduğunu bilgisini vermektedir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/275.
[663] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/275.
[664] Ebû Mûsâ'nın, Kûfe ordusunun komutanı Ebû Sebre'nin yardım talebi üzerine Halife tarafından bölgeye görevlendirildiği de rivayet edilir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/84.
[665] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 535; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/275.
[666] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/276-277.
[667] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/276. Rivayet edildiği üzere Nû'man buradaki kalelerden iki tanesini fethetmiş, Cerîr de şehri zor kullanarak ele geçirmiştir. Bu durumu haber alan Ebû Mûsâ hiddetlenerek Râmhürmüz ahalisine altı ay süre tanıyarak onlara emân verdiğini, Kûfe ahalisinin acele ederek şehri zorla ele geçirdiklerini Hz. Ömer'e mektupla bildirmiştir. Hz. Ömer de görüşünü önemsediği kişilere

Ebû Mûsâ el-Eş'arî ordusuna yaptığı konuşmasında Farsların ordu düzenine, zırhlarının ihtişamı ve şatafatına aldanıp korkuya kapılmamalarını; onların gâlip gelinen diğer ordulardan farklı olmadıklarını söyleyerek bir nevî moral aşılamıştır.[668] Ebû Mûsâ, sağ kanada Cerîr b. Abdullah el-Becelî'yi, sol kanada Nu'mân b. Mukarrin el-Müzenî'yi, süvarilerin başına Ammâr b. Yâsir'i, piyadelerin başına Huzeyfe b. Yemân'ı atamıştır.[669] Hürmüzân'ın da komutanlarını belirlemesinden sonra çarpışmalar başlamıştır.[670] Karşılıklı ok atmayla başlayan ve şiddetli bir çarpışmaya dönüşen savaşın neticesinde Müslümanlar Farsları kılıçtan geçirerek bozguna uğratmışlar ve yaklaşık 600 kişiyi esir almışlardır.[671]

Ertesi gün Farslardan Nesîbe b. Dârine, kendisinin ve ailesinin can güvenliği ile mallarına dokunulmaması şartıyla Müslümanlara şehri ele geçirmelerine yardımcı olacağını bildirmiştir. Teklifi kabul eden Ebû Mûsâ, bu adamın yanına Avf b. Miczee'yi[672] görevlendirmiştir. Nesîbe, gece yarısı Avf'ı saklı geçitlerden surlara çıkartarak Tüster şehrine sokmuştur. Ardından ona Hürmüzân'ın evini, şehrin kapılarını ve diğer tüm detayları tarif etmiştir. Ertesi gün için aynı şekilde bir grubu şehre sokmasını ve onların kapıya ulaşmalarını sağlamasını bildirmiştir. Zira nehir şehrin etrafını çevirdiğinden, Tüster'e ancak kapıların içeriden açılması suretiyle ulaşılabilmekteydi. Sonraki gün Avf b. Miczee, beraberindeki 70 adamla birlikte Tüster şehrine girmiş ve zorlu bir mücadelenin ardından şehrin kapılarını açmaya muvaffak olmuştur. Müslümanlar şehir ahalisini öldürüp mallarını ele geçirdikleri sırada Hürmüzân, ailesi ve hizmetkârlarıyla birlikte kendine ait bir kaleye sığınmıştır.[673] Müslüman askerler bu kaleyi de muhasara altına alınca, Hürmüzân ailesine ve hizmetkârlarına eman verilerek Hz. Ömer'e gönderilmesini istemiştir. Ebû Mûsâ bu talebi kabul etmiş ve onları ganimetlerin

danışarak, Ebû Mûsâ'ya Râmhürmüz ahalisine böyle bir eman verdiğine dair yemin ettirilmesini, eğer eman verdiyse ellerinde bulunan esirleri insanlara geri vermelerini, hamile kadınların doğumlarını yaptıktan sonra kalmak ya da memleketlerine geri dönme konusunda muhayyer bırakılmalarını bildirmiştir. Ebû Mûsâ yemin edince esirler kendi memleketlerine gönderilmişlerdir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/276-277.

668 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/278.

669 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/277. Belâzürî, ordudaki bu taksimi şöyle nakleder; Ebû Mûsâ'nın sağ kanadına Berâ b. Mâlik'i, sol kanadına Meczee b. Sevr es-Sedûsî'yi, süvarilerin başına da Enes b. Mâlik'i tayin etmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 535.

670 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/277.

671 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 536; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/281.

672 Belâzürî'de bu kimsenin Şeybân kabilesinden Eşres b. Avf olduğu söylenmektedir. Ayrıca Ebû Mûsa ertesi gün Meczee b. Sevr'in öncülüğünde 40 kişiyi, onların arkasından da 200 kişi göndermiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 536.

673 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh,* 1/282-283.

humusuyla birlikte Medine'ye göndermiştir. Hz. Ömer ile görüştükten sonra İslâm'ı kabul eden Hürmüzân'a 2.000 dirhem maaş bağlanmış, ayrıca Medine'de misafir edilmiştir.[674] İlerleyen zamanlarda Hz. Ömer'in Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lüe tarafından yaralanması olayında bir adam bu köleye hançeri verenin o olduğunu iddia etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah, Hürmüzân'ı bir gaflet anında öldürmüştür.[675]

Ebû Mûsâ, Tüster'in ardından Hûzistan bölgesindeki bir diğer yerleşim yeri olan Sûs şehrini muhâsara altına almıştır.[676] Farsların ileri gelenlerinden Sâbûr b. Azermâhân, ailesinden 10 kişiye[677] eman verilmesi karşılığında kaleyi teslim edeceğini beyan etmiştir. Bu talebe olumlu yanıt veren Ebû Mûsâ, eman verilmesini istediği kişilerin isimlerini kendisine göndermesini istemiştir. Listeye kendi ismini yazmamış olan Sâbûr, ailesiyle kaleden çıktığında Ebû Mûsâ onun gidişine izin vermemiş ve boynunu vurdurtmuştur. Ardından Sûs şehrindeki tüm malları ve Sâbûr'un hazinelerini ele geçiren Ebû Mûsâ, Hz. Ömer'e bir mektup yazarak Sûs ile Menâzir çevresinin fethedildiğini haber vermiştir.[678]

Taberî'deki Seyf rivayetine göre Müslümanlar, Ebû Sebre b. Ebî Rühm öncülüğünde Sûs şehrini kuşatmışlardır. Hürmüzân'ın kardeşi Şehriyâr'ın başında bulunduğu Sûs ehlinin, karşılıklı atışmalardan sonra sulh talebinde bulunmasıyla Müslümanlar bölgenin fethini gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca, Buhtunnasr döneminde Fars sahillerinde yaşayan ve Sûs şehrinde vefat eden Danyal Peygamber'in naaşı Müslümanlara getirilmiş, onlar da Hz. Ömer'in direktifiyle naaşı kefenleyip defnetmişlerdir.[679] Sûs'un fethinden sonra, 17/638 senesinde Ebû Sebre[680] Cündîşâpûr üzerine yürümüştür. Halkın eman istemesi üzerine de hiçbir kimsenin öldürülmemesi, esir alınmaması ve mallarına dokunulmaması şartıyla onlarla anlaşma yapmıştır.[681]

---

[674] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 536-37; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/88; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/284-85. Hürmüzân'ın Müslüman olmadan hemen önce Hz. Ömer'le arasında geçen diyalog hakkında bk. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/87-88. Ayrıca bazı râviler Hürmüzân'ın Medine'ye esir olarak gönderilmesinin tarihini h. 20 senesi olarak vermektedirler. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/94.

[675] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 537; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/243.

[676] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/273. Bu olayın Tüster'den önce vuku bulduğu da zikredilir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/90.

[677] Belâzürî'de bu sayı bir rivayete göre 80, başka bir rivayete göre de 100'dür. Ebû Mûsâ bu kimselere dokunmamış ama onlar dışındaki savaşçıları öldürtmüştür. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 533-534.

[678] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/273-74.

[679] Sûs halkının kuraklık zamanlarında Danyal Peygamber'in naaşıyla yağmur duasına çıktıkları rivayet edilir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/90.

[680] Ebû Mûsâ olarak geçmektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 538.

[681] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 538; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/90.

3.2.9. Nihâvend Savaşı

Farslar Kâdisiye, Medâin, Celûla savaşlarında aldıkları yenilgilerin ardından Ahvaz, Tüster, Menâzir, Râmhürmüz ehline olanların başlarına gelmemesi için kendi aralarında ahitleşmişler;[682] Kisrâ III. Yezdicerd'in talimatıyla etraftaki beldelere elçiler göndererek asker desteği istemişlerdir. Ardından Rey, Simnân, Dâmiğân, Hemedân, Kirmân, Kûmis, Taberistan, Cürcân, Dünbâvend, İsfahan ve Mâheyn'den yardıma gelenlerle birlikte yaklaşık 150.000 kişilik bir ordu oluşturmuşlardır. Bunun yanı sıra Müslümanların atlarını korkutmak için 70 küsur fili de hazır etmişlerdir. Hazırlıkların akabinde III. Yezdicerd, başına Zü'l-Hâcib Merdânşâh b. Hürmüz'ü (Fîrûzan/Feyruzân[683]) geçirdiği orduyu Nihâvend'e göndermiştir.[684] Fars ordusunun Nihâvend'e ulaşması üzerine Sa'd b. Ebî Vakkâs, başka bir rivayete göre de Ammâr b. Yâsir, Hz. Ömer'e bir mektup yazarak düşmana karşı güçlü görünmek için destek kuvvetlerinin artırılmasını istemiştir.[685] Hz. Ömer de karar için bazı sahâbîlerle durumu istişare etmiştir. Bir rivayete göre Talha b. Ubeydullah[686] ile Hz. Osman, onun ordunun başında gitmesi yönünde tavsiye vermişlerdir. Bir başka rivayete göre Hz. Ali, Farsların onu zaten öldürmek için beklediklerini belirterek Medine'de kalmasını önermiş; ardından Şam ahalisinin üçte birinin savaşa katılmasını ve aynı uygulamanın Umân ve diğer bölgeler için de geçerli olmasını teklif etmiştir. Hz. Ömer de onun bu görüşünü onaylamıştır.[687] Ardından Halife, Nu'mân b. Mukarrin el-Müzenî'yi[688] kumandan olarak atamış, yanına da Abdullah b. Abdullah b. Itbân'ı görevlendirmiştir. Nu'mân'a yazdığı mektupta, yanındaki ordusuyla Mah şehrine gitmesini ve orada kendisine katılacak askerlerle birlikte Fîrûzan'ın ordusuna saldırmasını emretmiştir. Nu'mân'ın ordusuna dahil olmak üzere Cerîr b. Abdullah el-Becelî, Mugîre b. Şu'be, Abdullah b. Ömer ve Huzeyfe el-Yemân da bölgeye

---

[682] Fars ehli, Sevâd ve Ahvaz'ı ele geçirip hanedanlarının merkezine kadar ilerleyen Müslüman ordusunu engellemezlerse, artık onların önünü alamayacakları konusunda ittifak etmişler ve kendi aralarında taahhütname yazmışlardır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/122.

[683] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/132.

[684] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 424; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 133-34; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh,* 1/289.

[685] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 424; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 134; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh,* 1/290-91; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/411.

[686] İbn A'sem'deki rivayete göre Talhâ b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm, Hz. Ömer'e onun görüşünün kendi görüşlerinden daha üstün olduğunu, verdiği karara uyacaklarını söylemişlerdir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/292. İbnü'l-Esîr'deki rivayette ise Hz. Osman ve Talha, Halife'nin Medine'de kalmasını istemişlerdir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/412-413.

[687] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/412-413.

[688] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/295. Kesker âmili Nu'mân, Hz. Ömer'e mektup yazarak Sa'd tarafından harâc işleri için görevlendirildiğini fakat kendisinin cihad etmek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine o, Halife'nin Sa'd'a verdiği direktifle Nihâvend'e gönderilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/114.

gönderilmiştir.[689] Bunların yanı sıra Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'ya mektup yazarak Kûfe ve Basra ehlinin üçte birinden müteşekkil bir birlik hazırlamasını ve Nu'mân'a yardım için yola çıkarmasını bildirmiş; o da bu emri yerine getirmiştir.[690]

Nu'mân b. Mukarrin, düşman tarafından haber getirmesi için başında Tuleyha b. Huveylid'in olduğu bir birliği görevlendirmiştir. Tuleyha, Kûfe'den Hulvân'a kadar Müslümanların öncü birliğinin başına geçmiş; Numân da ordusuyla onu takip ederek ilerlemiştir. Hulvân'dan Karmâsîn'e[691] kadar Kays b. Hübeyre öncü birliğin başında bulunmuştur. Karmâsîn'de bulunan Şâdûh Âzâdmerd ve Mihriveyh b. Husruvan, Müslümanların bölgeye yaklaştığını haber alınca kaçarak Mâzerân'a sığınmışlardır. Bu durum civardaki Farslarda korkuya yol açmış, hepsi toplanarak Nihavend'e gitmişlerdir. Nu'mân, beraberindekilerle Mâzerân'da konaklarken, Tuleyha b. Huveylid ile Bükeyr b. Şeddâd'ı Farslar hakkında bilgi toplamaları için görevlendirmiştir.[692] Tuleyha, Nihavend'e 20 küsur fersah uzaklıkta olduklarını, Nihâvend'le aralarında hiçbir engelin olmadığını tespit ettiğini bildirmiştir.[693] Ardından Nu'mân 30.000 civarında askerle yola çıkmış, yolda Medine'den gelen Mugîre b. Şu'be komutasındaki birlik de onlara katılmıştır. Müslümanlar İsfahan'a vardıklarında Farslar da Firûzân'ın emrinde tabyalarını oluşturmuşlardır.[694]

Müslümanlar Nihâvend'e doğru harekete geçince bölge halkı Müslümanlara engel olmak için arazilerinden sular akıtmış, yurtlarının etrafını dikenli tellerle çevirmişlerdir.[695] Nu'mân b. Mukarrin, ordugâhı hazırladıktan sonra savaşı başlatmış; birkaç gün süren şiddetli çarpışmaların ardından düşman, kazdıkları hendeklere saklanmaya başlamıştır. Süreç uzayınca Nu'mân durumdan nasıl kurtulacaklarına dair ileri görüşlü bazı

---

689 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/414. Halife, Nu'mân b. Amr b. Mukarrîn'in öldürülmesi durumunda sırayla; Huzeyfe b. Yemân, Cerîr b. Abdillah, Mugîre b. Şu'be ve Eş'as b. Kays'ı kumandan tayin etmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 425.

690 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/297.

691 Karmâsin, Kisrâ'nın gezinti yaptığı ve aynı zamanda atların ıslah edildiği bir bölgeydi. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/298.

692 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/297-98.

693 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/414. Rivayete göre Tuleyha, savaşı öncesi Nu'mân b. Mukarrin tarafından Farslar hakkında bilgi toplaması için Nihavend yurduna gönderildiği zaman geri dönmekte gecikmiş; karargâhtaki Müslümanlar onun ikinci kez irtidâd ederek Acemlerin dinine girdiğini düşünmüşlerdir. Bunun üzerine Tuleyha; "Yüce Allah tüm eksiklerden münezzehtir. Benim gibi birisi için hiç dediğiniz şey uygun olur mu? Yemin olsun ki benim kendisine dayanacak bir dinim olmasaydı bile nihayetinde ben sadece bir Arabım ve Acemlerin Araplara üstün olmalarını istemezdim." demiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/128; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/298, 300.

694 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/416.

695 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/299.

askerleriyle istişarede bulunmuştur. İlk olarak kendisine söz verilen Amr b. Seniyy, düşman karşılarına çıkana kadar beklenilmesini ve sadece meydanda olanlarla savaşılmasını; zira bir süre sonra hepsinin pes edeceklerini beyan etmiştir. Fakat onun önerisi kabul görmemiştir. İkinci olarak Amr b. Ma'dikerîb düşmanla çarpışarak onların sıkıştırılmasını önermişse de ordudakiler karşılarında duvardan başka bir şey olmadığını söyleyerek buna da itiraz etmişlerdir.[696] Ardından Tuleyha b. Huveylid farklı bir taktik uygulanması teklifinde bulunmuştur. Buna göre düşman üzerine bir grup süvari gönderilecek, onlar bir süre sonra savaştıktan sonra yenilmiş gibi davranarak geriye doğru kaçmaya başlayacaklardır. Düşman ordusu Müslümanların olduğu yere iyice yaklaşana kadar durdurulmayacak ve böylece tuzağa düşürülmüş olacaklardır. Tuleyha'nın önerisi kabul görünce Ka'kâ' b. Amr komutasında bir birlik Farsların tarafına gönderilmiştir. Plan işe yarayınca Farslar kalelerinden çıkarılabilmişlerdir.[697] Dîneverî'deki rivayette ise Amr'ın önerisiyle Müslümanlar Halife'nin öldüğü söylentisini yayarak geri çekilmiş gibi yapmışlar, böylece haberi sevinçle karşılayan Farsların üzerine aniden saldırma imkanı kazanmışlardır.[698]

Farsların kalelerinden çıkarılmasının ardından Müslümanlar, Nu'mân'ın emrine uyarak talimat verilene kadar ok atmamışlardır. Ancak düşman yaklaşıp bazılarını yaralayınca, bir an önce savaşa katılmak için ısrarda bulunmaya başlamışlardır. Nu'mân onlara acele etmemelerini söylemiş ve zeval (öğle) vakti geldiğinde üç defa tekbir getireceğini, üçüncüsünde kendisiyle birlikte saldırıya geçmelerini emretmiştir.[699] Ayrıca şehit olacak olursa kumandanlığa geçecek yedi kişinin[700] ismini zikretmiştir. Fars ordusunun dibâceli (gösterişli) eyerlerle ve kıl süzgeçlerle süslenmiş beygirleri, donatılmış filleri, askerlerin kuşandığı silahlar ve üzerlerindeki ipek kaftanlar, başlangıçta Müslümanları korkuya sevk etmişse de şiddetli bir çarpışmanın ardından Sâsânî ordusu yenilgiye uğratılmıştır.[701] Nu'mân savaş sırasında şehid olmuş fakat bu haber, Müslümanların morallerini

---

[696] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/415.
[697] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/130; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/416.
[698] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 136. Bk. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 165.
[699] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 426.
[700] Sırasıyla Huzeyfe b. Yemân, Eş'âs b. Cerîr b. Abdullah Becelî, Eş'âs b. Kays el-Kindî, Muğire b. Şûbe. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/301. Taberî'de geçen bir rivayette ise Nu'mân, üç kişinin ismini zikretmiş – Huzeyfe b. Yemân, Cerîr b. Abdullah, Kays b. Mekşûh – kendi ismi zikredilmeyen Mugîre b. Şu'be ise buna alınmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/115.
[701] Farsların ordu hazırlıkları ile ilgili Araplardan kaçmamak için yedişer kişilik gruplar halinde zincirle birbirlerine bağlandıkları hatta kaçma ihtimali olanlara karşı da ayaklarına batması için arka taraflarına demir dikenler yerleştirdikleri söylenir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/119.

bozmaması için savaş bitimine kadar gizlenmiştir. Ardından sancak Huzeyfe b. Yemân'a geçmiştir.[702] Nihayetinde Farslar büyük bir hezimete uğratılarak 21/641-642 senesinde Nihâvend ele geçirilmiştir.[703] Yenilginin ardından sağ kurtulup Hemedân'a kaçan Farslar ise Nu'mân b. Mukarrin ve Ka'kâ' b. Amr tarafından takip edilerek muhasara altına alınmışlardır. Kaçma çabası da başarısızlıkla sonuçlanan Firûzân ise Müslümanlar tarafından yakalanarak öldürülmüştür.[704]

Hemedânlıların kumandanı olan Hüsrevşunûm, yaşanan olayların neticesinde Hemedân ve Destebey halkını kurtarmak adına bu iki Müslüman fatihle[705] cizye anlaşması yapmıştır.[706] Haberi duyan Mâhân[707] halkı aynı şekilde anlaşma yapmak istediklerini bildirmişler, Huzeyfe de onların bu isteklerini kabul etmiştir. Ancak onların ileri gelenlerinden Dînâr isimli bir şahıs hile yaparak halkına Müslümanları beldelerine asla sokmamalarını emretmiştir. Mâhânlılar da ona inanarak dediğini uygulamışlardır. Bu sırada Dînâr gönderdiği çeşitli mücevherler ve hediyeler ile Müslümanların hoşnutluklarını kazanmıştır. Müslümanlar da Dînâr'ın bu iltifatlarını karşılıksız bırakmayarak onu Mâhân'a yönetici tayin etmişlerdir. Böylece bölge halkı Mâhân'a tabi olmak durumunda kalmıştır.[708]

Müslümanlar, Nihâvend'de kazandıkları zaferle birlikte çok sayıda mal ve kıymetli eşyayı ele geçirmişlerdir.[709] Şehirdeki bir Mecûsî tapınağının görevlisi olan Hirbiz de emân dilemiş, emânının kabul edilmesi durumunda tüm zâhire ve hazineyi teslim edeceğini vaad etmiştir. Huzeyfe de sunulan teklifi kabul etmiştir.[710] Bir rivayete göre bu hazine III. Yezdicerd'in veziri Nahîrcan'a aittir.[711] Tapınak görevlisinin iki kap içinde

---

[702] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 427; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/417.
[703] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/116.
[704] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/417.
[705] Nu'mân b. Mukarrin ve Ka'kâ' b. Amr.
[706] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/417.
[707] Mâheyn olarak da geçer. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/133.
[708] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/420. Belâzürî'de bu rivayet daha farklı şekilde aktarılmaktadır. Simâk b. Ubeyd el-Absî, yanındaki sekiz süvarisini öldürdüğü Dinâr'ı Huzeyfe'ye getirmiştir. Bunun üzerine onunla cizye ve harâc ödemek şartıyla anlaşma yapılmış; Nihâvend halkına da mal ve can emanı verilmiştir. Bu sebeple Nihâvend'e "Mâh-Dinâr" adı verilmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 429. Taberî'deki rivayette, emir rütbesindeki Dînâr, halkını kandırmış ve Müslümanları kirli kıyafetler içinde karşılamalarını emretmiştir. Kendisi ise ipek kumaşlar ve ziynet eşyaları ile Müslümanların karşısına çıkmıştır. Müslümanların taleplerini kabul etmesi üzerine, halkı da mecburen onun emri altına girmeyi kabul etmiştir. Bu sebeple de ona "Mâh Dînâr" denilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/134.
[709] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/420.
[710] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/417.
[711] Belâzürî'de bu isim "Nâhirhan" olarak geçmektedir. Onun hazinesi olduğunu Sâib'e haber veren Zû'l-Uveyneteyn'dir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 427. Taberî'de ise Nahîrcan'ın şehrin sakinlerinden bir

verdiği bu kıymetli mücevherat, ganimetin beşte biri ile birlikte Sâib b. Akrâ es-Sekafî[712] tarafından Hz. Ömer'e gönderilmiştir. Halife önce bunları beytülmâle koydurmuş; fakat o gece rüyasında bu iki kabın yandığını görmüş, meleklerin zümrüt ve incilerin onu yakacağını söylemeleri üzerine de Sâib'i Kûfe'den geri çağırarak hazineyi Müslümanlara dağıtması için geri göndermiştir.[713] Daha sonra Sâib bunları Kûfe mescidine getirerek 2.000.000 dirheme Amr b. Hureys el-Mahzûmî'ye[714] satarak humusunu halifeye iletmiştir. Hz. Ömer de bunları Nihâvend'in fethine katılan Basralılar ve Kûfeliler arasında taksim etmiştir.[715]

Nihâvend, Müslümanlar için "Fetihlerin fethi" (Fethü'l-fütûh) olarak kabul edilen büyük bir zaferken; Sâsânîler için ise artık Araplarla mücadele etme umutlarının tükenmesi anlamına gelmekteydi.[716] Nitekim Kâdisiye Savaşı'yla büyük darbe alan Sâsânî hakimiyetine Nihâvend ile son verilmiş, onların toprakları Müslümanların eline geçmiştir. Muhârebede yaklaşık 30.000 Fârisî öldürülmüş, ganimet olarak da Müslüman süvarilere 6.000, piyadelere 2.000'er dirhem düşmüştür.[717] Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü'e de aslen Nihâvendli olup, Rumlardan savaş ganimeti olarak Müslümanların eline geçmiştir. O, bu savaştan sonra esir çocuklardan birinin başını okşayarak ağlamış; "Ömer ciğerimi parçaladı." diyerek yenilgi karşısındaki üzüntüsünü dile getirmiştir.[718]

Nihâvend Savaşı'nın diğer bir önemli noktası, Hz. Ömer'in Irak cephesi fetihlerindeki politikasında bazı değişikliklere gitmesi olmuştur. Daha öncesinde muharebeler İslâm ordularının kendilerinden sayıca üstün olan Sâsânî kuvvetleri karşısında hezimete uğramaması için birliklere ayrılmadan toplu bir biçimde yapılmaktaydı. Ahnef b. Kays'ın

adam olduğu bilgisi yer alır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/116. Fârisî bir adamın iddia ettiği üzere, III. Yezdicerd'in vezirin karısıyla arasında bir ilişkinin olduğu Nahîrcan'ın kulağına gelmiş fakat Kisrâ'nın kendisini öldürmesinden korktuğu için eşine yaklaşmamaya başlamıştır. III. Yezdicerd durumun Nahîrcan tarafından öğrenildiğini anlayınca, hanımını boşamasını emredip onu başka biri ile evlendirmiş; ayrıca yüklü bir servet ve bir tac hediye etmiştir. Bu hazinenin de hediye edilen servet olduğu nakledilir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/308.

[712] Ganimetten sorumlu kişiydi. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/133.

[713] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/117; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/418.

[714] Taberî'deki rivayette o bu malları 1.000.000 dirheme satın almış, daha sonrasında da Acem yurdunda 4.000.000'a satmıştır. Nitekim o Kûfe ehlinin en zenginlerinden sayılmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/117.

[715] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/416, 419.

[716] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/135. Ayrıca bk. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 166.

[717] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/419.

[718] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2/419.

orduları bölerek farklı bölgelere sevk edilmesi teklifi, bu zaferin neticesinde artık uygulamaya koyulmuştur.[719]

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Nihâvend dönüşünde Dinever'i[720] ele geçirmiş, cizye ve harâc vermeyi kabul eden bölge halkına can ve mal emanı sağlamıştır. Daha sonra kendisiyle savaşmadan teslim olan Mâsebezân'a doğru ilerlemiştir. Damadı es-Sâib b. Akrâ'yı da Mihricankazef'e göndermiştir. Sâib, bölgenin bütün meskun yerlerini sulh yoluyla ele geçirmiştir. Cizye ve toprakların harâcının ödenmesi şartıyla onların canları bağışlamış, esirlerini serbest bırakmış, altın ve gümüşlerine de dokunmamıştır.[721]

3.2.10 Hemedân ve Rey'in Fethi

Hz. Ömer, Hemedân bölgesinin yöneticisi Hüsrevşunûm'un anlaşmayı bozması üzerine Nuaym b. Mukarrin'i Hemedân üzerine tekrardan görevlendirmiştir. Nuaym 12.000 askeriyle şehri muhasara altına alarak Hemedân'a bağlı beldeleri ele geçirmiştir. Bunun üzerine şehir halkı sulh talebinde bulunmak durumunda kalmıştır. Nuaym onların bu taleplerini kabul ederek cizye karşılığında anlaşma yapmıştır.[722] Belâzürî'de geçen rivayete göre Hz. Ömer'in Ammâr b. Yâsir'i azlinden sonra[723] Kûfe valiliğine atadığı Mugîre b. Şu'be, 23/644 ya da 24/645 senesinde Hemedân bölgesini ele geçirmesi için Hulvân'daki Cerîr b. Abdullah'ı görevlendirmiştir.[724] Muhtemelen bu rivayet şehrin Nuaym'den sonra tekrar fethedildiği zamana tekabül etmektedir.

Hemedân ile birlikte Destebâ bölgesini de ele geçiren Nuaym b. Mukarrin, Halife'den gelen yeni bir emirle Rey üzerine harekete geçmiştir. Hemedân'da vekil olarak da Yezîd b. Kays el-Hemedânî'yi bırakmıştır. Bölgeye ulaştığı vakit ez-Zeynebî Ebü'l-Ferec Ferrûhân'ın anlaşma yaparak kendisine destek verdiği Nuaym, Rey Hükümdarı Siyâvûş b. Mihrân b. Behrâm Çûbîn ile karşı karşıya gelmiştir. Muhârebenin neticesinde

---

[719] Ahmet Önkal, "Sâriye Olayı Üzerine Bir Rivayet Araştırması", *İSTEM* 3/6 (2005), 12-13.

[720] Aslında Nihâvend Kûfelilerin, Dinever ise Basralıların fethettikleri yerlerdir. Kûfe'deki Müslüman sayısının artmasına paralel olarak harâcını alabilecekleri yeni bölgeye ihtiyaç duymuşlar; böylece Dinever onlara, Nihâvend de Basralılara verilmiştir. Bu sebeple de Muâviye döneminde Nihâvend'e "Mâhu'l-Basra", Dinever'e de "Mâhu'l-Kûfe" denilmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 429.

[721] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 430-431.

[722] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/148.

[723] Kûfe ehlinin birtakım şikâyetlerinin ardından Hz. Ömer, Ammâr'ı azlederek yerine Ebû Mûsâ'yı tayin etmiştir. Onun valiliği de uzun sürmemiş; kölesinin, halkın mahsülü olan yemi satmasının dolayı Hz. Ömer onu da azletmiştir. Daha sonra yerine atadığı Mugîre b. Şu'be halifenin vefatına kadar görevine devam etmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/164-65.

[724] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 433; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/313.

Müslümanlar galibiyet ile birlikte pek çok ganimet elde etmişlerdir. Nuaym, Rey'de hakimiyet sahibi olan Behrâm ailesinin nüfuzuna son vererek şehrin başına ez-Zeynebî'yi geçirmiştir. Bunun ardından o da yeni Rey şehrini kurma çalışmalarına başlamıştır. Fethin haberi, ganimetin humusuyla beraber Mudârib el-İclî vasıtasıyla Hz. Ömer'e ulaştırılmıştır.[725] Nuaym, Rey'in fethinin ardından Halife'nin emriyle kardeşi Süveyd b. Mukarrin'i Kûmis üzerine göndermiştir. Herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan şehri ele geçiren Süveyd, belde halkından Taberistan'a kaçanlara da bir ahitnâme ile cizye vermeleri teklifinde bulunmuştur.[726]

Belâzürî'deki rivayet olayı daha farklı şekilde sunmaktadır. Buna göre Hz. Ömer, Nihâvend'in fethinden yaklaşık iki ay sonra Kûfe valisi Ammâr b. Yâsir'e mektup yazmış ve değişik kabilelerden seçtiği 10.000 askeri Urve b. Zeyd Hayl et-Tâî'nin komutasında Rey ve Destebâ üzerine göndermesini emretmiştir.[727] Hemedân ve Rey arasında bulunan Sâve bölgesinin Fars meliki Dâver b. Ezdihan, Müslümanlar Sâve'ye ulaşmadan önce birlikleriyle şehirden kaçarak Rey'e gitmiş ve oranın meliki Ferhendâd b. Yezdâmerd Ekber'e durumu haber vermiştir. Bunun üzerine Ferhendâd, Deylemli ve Reylilerden müteşekkil 40.000 kişilik bir orduyla Müslümanlara karşı harekete geçmiştir.[728]

Urve b. Zeyd et-Tâî, Rey'e vardıktan sonra ordusuna moral ve teşvik konuşması yapmış, bundan cesaret alan Müslümanlar, Rey ve Deylem ehline saldırarak yaklaşık 700 kişiyi öldürmüşlerdir. Ferhendâd, geriye kalanlarla birlikte kaçmış; Müslümanlar da onların arkada bıraktıkları ganimetleri ele geçirmişlerdir. Rey meliki Ferhendâd, 200.000 dirhemi peşin olmak üzere yıllık 30.000 dirhem karşılığında[729] şehirlerinde kalmak için sulh teklifinde bulunmuş; Urve b. Zeyd de bunu kabul etmiştir.[730] Daha sonra Urve, Hz. Ömer'e bir mektup yazarak Rey ve diğer şehirlerin fethini müjdelemiştir. Hz. Ömer müjde haberinden sonra Urve'ye yazdığı mektubunda, Rey'deki cizyeleri toplaması için yerine Zekât b. Mu'sab'ı bırakarak Kum ve Kâşân bölgesine gitmesini söylemiştir. Kum

---

[725] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/150.

[726] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/151-152. Onlara yazdığı ahitnâmede ise cizye vermeyi kabul ettikleri takdirde can, mal ve din güvenliklerinin sağlanacağı bildirilmiş; bunun yanı sıra onların da Müslümanlara sadık kalmaları, rehberlik yapmaları, yolcu olanlarını misafir edip ikramda bulunmaları şartları koyulmuştur. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/152.

[727] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 433; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/310.

[728] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/311.

[729] Belâzürî'de geçen rivayete göre Rey ve Kûmis halkı 500.000 dirhem vermişler; kimsenin öldürülmemesini, esir alınmamasını ve ateşgedelerin yıkılmamasını şart koşmuşlardır. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 444.

[730] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/312.

valisi Vesnân durumu haber alır almaz İsfahan'daki III. Yezdicerd'in yanına giderek Müslümanların kendisine doğru yaklaşmakta olduğunu bildirmiştir. Bu sırada Müslümanlar Kum ve Kâşân bölgelerini ele geçirmişlerdir. Kisrâ III. Yezdicerd durumu haber alınca yerine merzübânlarından Fâzûsfân'ı İsfahan'da bırakarak İstahr şehrine gitmiştir.[731]

3.2.11. Azerbaycan'ın Fethi

Azerbaycan'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi hâdisesiyle alakalı Belâzürî ve Taberî'de birbirinden farklı rivayetler aktarılmaktadır. Belâzürî'deki rivayette Hz. Ömer, Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be vasıtasıyla Azerbaycan'a Huzeyfe b. Yemân'ı vali tayin ettiğini bildiren bir mektup göndermiştir. O sırada Nihâvend civarında bulunan Huzeyfe, mektup kendisine ulaşınca Erdebil'e doğru yola çıkmıştır. Bölgenin vergilerini toplayan Erdebil merzübânı bunu haber alınca Bâcervan, Meymez, Nerîr, Serat, Sîz, Meyanic halkının savaşçılarından bir birlik oluşturmuştur. Fakat onlar Müslümanlarla yaptıkları savaşta başarısız olunca anlaşma yapılmasını istemişlerdir. Anlaşmaya göre Farslar sekiz miskal ağırlığında 800.000 dirhem vergi ödeyecekler; bunun karşılığında ise onlardan kimse esir alınmayacak, öldürülmeyecek ve mabetlerine zarar verilmeyecektir.[732] Ayrıca Hz. Ömer, Huzeyfe'ye yazdığı mektubunda "Sizler, yemeği ve elbiseleri hayvan ölüsü ile karışan bir halkın ülkesindesiniz. Bu sebeple yalnızca kesilmiş hayvanların etini yiyin ve temiz deriden yapılmış elbiseleri giyiniz." diyerek Müslümanları dikkat etmeleri gereken hususlarda uyarmıştır.[733]

Huzeyfe b. Yemân 22/642'de Azerbaycan'ı hakimiyet altına aldıktan sonra Mûkân ve Gîlân/Cîlan üzerine harekete geçmiş, onlar vergi ödemeyi kabul edince aralarında anlaşma sağlanmıştır. Huzeyfe'nin azlinden sonra Utbe b. Ferkad es-Sülemî, Azerbaycan'a vali tayin edilmiştir. Utbe, karışıklık çıkan bazı beldeleri kontrolü altına almış ve buralardan ganimet ele geçirmiştir.[734]

Taberî'deki rivayette ise Hz. Ömer'in emriyle Nuaym b. Mukarrin, Simâk b. Hareşe el-Ensârî'yi Azerbaycan'daki Bükeyr b. Abdullah'a destek için göndermiştir. Azerbaycan'a

---

[731] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/313.
[732] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 455. Başka bir rivayete göre, Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be 22/643-44 yılında Azerbaycan'ı fethetmiş ve bölgeyi harâc vergisinden sorumlu tutmuştur. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 456.
[733] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 458.
[734] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 456.

doğru ilerleyen Bükeyr, İsfendiyaz b. el-Ferrûhzâz ile Azerbaycan'da karşı karşıya gelerek onu mağlup etmiş, ardından esir almıştır. Utbe b. Ferkâd'ın da Behrâm b. Ferrûhzâz'ı yenilgiye uğratmasının akabinde, esir olan İsfendiyâz sulh yapmaya razı olmuştur. Böylece Azerbaycan Müslümanların eline geçmiş, fetih haberiyle birlikte ganimetler Hz. Ömer'e ulaştırılmıştır. Bükeyr'in el-Bâb'a doğru harekete geçmesinin ardından, daha öncesinde ikisi arasında paylaştırılan Azerbaycan bölgesinin yetkisi Utbe'ye verilmiştir. O da cizye ile herkesin can, mal ve din açısından güvence altında olduğunu içeren bir ahitnâme yazmıştır.[735]

3.2.12. Tevvec, Fesâ ve Dârâbcird'in Fethi

Sâriye b. Züneym, 23/644 senesinde komutanı olarak görevlendirildiği Basralı birliklerle Fâris bölgesine harekete geçmiştir. Burada mağlup ettiği Tevvec ehliyle cizye anlaşması yapmıştır. Ganimetlerin humusu da Mücâşi' b. Mes'ûd vasıtasıyla Medine'ye gönderilmiştir.[736] Daha sonra Hz. Ömer, Sâriye b. Züneym'in komutasındaki orduyu Fesâ ve Dârâbcird bölgesinin fethi için görevlendirmiştir. Farsların, Fars Kürtlerinden gelen destek kuvvetle birlikte Müslümanları bir vadide kuşatmaları, İslâm ordusunu bir hayli zor duruma düşürmüştür. Rivayetlerde yer verildiği üzere Hz. Ömer, rüyasında askerlerinin düşman tarafından sahrada kuşatıldığını; onların dağı arkalarını alarak düşmanla tek bir cepheden savaşmamaları halinde yenilgiye uğrayacaklarını görmüştür. Bu rüyayı ertesi gün mescitte bulunan Medinelilere aktarmış, anlatırken de "Ya Sâriye! el-Cebel, el-Cebel" diye seslenmiştir. Ardından mescittekilere hitaben; "Allah'ın orduları vardır. Umulur ki, onlardan biri bunu Müslümanlara aktarır." demiştir. Bu olayın yaşandığı gün, cephedeki Müslüman askerler dağa yönelmeye karar vererek tek yönden Farslarla savaşmışlar ve onları hezimete uğratmışlardır. Seyf'in rivayetinde dağa çekilme kararının, Müslümanların kendi aralarındaki istişarenin müşterek sonucu olduğu söylenirken; başka rivayetlerde Hz. Ömer'in bu seslenişinin harp meydanında duyulduğu ve bunun üzerine askerlerin dağı arkalarına aldıkları zikredilmektedir.[737] Sesin harp meydanında duyulmasını keşf ya da ilham yoluyla açıklayan bazı yaklaşımlar olmakla birlikte, bu bir kişinin sesini başka bir yere iletilmesinin vasıtası sayılmamalıdır.[738]

---

[735] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/153-155.
[736] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/174.
[737] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/178.
[738] Önkal, "Sâriye Olayı Üzerine Bir Rivayet Araştırması", 49.

Zaferin neticesinde Sâriye ganimetlerle birlikte bir kutu mücevheratı Hz. Ömer'e götürmesi için elçisini görevlendirmiştir. Fakat sandığı görünce öfkelenen Halife, askerler arasında taksim edilmek üzerine bunun derhal geri götürülmesini emretmiştir.[739]

3.2.13. İsfahan ve Kirman'ın Fethi

İsfahan'ın[740] Müslümanlar tarafından fethinin ne zaman gerçekleştiği hakkında kaynaklar h. 21,[741] h. 23 ya da h. 24[742] yılı şeklinde farklı bilgiler vermektedir. Hz. Ömer Basra'daki Ebu Mûsâ el-Eşarî'ye İsfahan'a gitmek üzere hazırlıkları yapmasını emretmiştir. O da yerine Hemmâm b. Mütemmim'i bırakarak birlikleriyle yola koyulmuştur. İsfahan'a yaklaştıklarında Huzâa kabilesinden Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ'yı, öncü birlik olarak 1.000 süvariyle İsfahan'a göndermiştir. Birliğin gelişini haber alan İsfahan valisi Fâzûsfân,[743] beraberindeki 30 kişiyle şehirden kaçarak III. Yezdicerd'in yanına gitmiştir. Abdullah b. Büdeyl süvarilerle birlikte İsfahan'a geldiğinde bölge ehli sulh talebinde bulunmuştur. Ebû Mûsâ'nın onların taleplerini kabul etmesi üzerine, dinlerinde kalmalarına karşılık peşin 100.000 dirhem ödemeleri koşuluyla sulh yapılmıştır. Böylece Müslümanlar savaş yapılmaksızın bölgenin hakimiyetini sağlamışlardır.[744]

Abdullah b. Büdeyl ve Ebû Mûsa, İsfahan'ın bir şehri olan Ceyy halkı ile de sulh anlaşması yapmışlardır. Bu zaferlerin yanı sıra Abdullah, öncesinde İsfahan'dan İstahr'a kaçmış olan III. Yezdicerd'i takip etmiş fakat yakalamaya muvaffak olamamıştır. Abdullah b. Büdeyl fetihleri Hz. Ömer'e haber verdiğinde, kendisine cevaben Süheyl b. Adî ile birleşerek Kirmân'a gitmesi emri gelmiştir. Bunun üzerine Abdullah, İsfahan'da yerine Sâib b. el-Akra'yı bırakarak yola çıkmıştır.[745]

Süheyl b. Adî, öncü birliklerinin başında Nüseyr b. Amr el-İclî ile Kirman üzerine yürümüştür. Arkasından Abdullah b. Abdullah b. İtbân da birlikleriyle onlara dahil olmuştur. Müslümanlar düşmanı bertaraf ederek merzübânlarını da öldürmüşlerdir. Muhârebenin neticesinde Horasan'ın çift hörgüçlü develerinden ve davarlarından çok

---

[739] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/179.
[740] Arapça kaynaklarda "İsbahân" şeklinde geçmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/139.
[741] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/139.
[742] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 438.
[743] Ya da Fâzûsefân şeklindedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/140.
[744] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 436-437; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/314. Yapılan sulh anlaşmasına göre, İsfahanlılara cizye vergisinin yanı sıra; Müslümanlara yol göstericiliği yapmaları, kullandıkları yolları tamir ettirmeleri, yolcuları bir gün misafir etmeleri, bineği olmayanlarını da belli bir merhaleye kadar taşınmaları şeklinde şartlar da koyulmuştur. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/141.
[745] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 440; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/141.

sayıda ele geçirmişlerdir. Yine Taberî'de geçen bir başka rivayete göre Kirman, Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî tarafından fethedilmiştir. Akabinde Tabeseyn bölgesini de ele geçiren Abdullah, buranın kendisine ikta olarak verilmesini istemiştir. Fakat Tabeseyn'in Horasan'ın iki kapısı konumunda bulunması ve iki büyük nahiye olması sebebiyle Hz. Ömer bu talebine olumlu karşılık vermemiştir.[746] Belâzürî'deki rivayette de Abdullah b. Büdeyl'in, Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından Kirman'a gönderildiği anlatılmaktadır. Abdullah, Kirman'dan sonra Tabes ve Gurîn adındaki iki kalenin bulunduğu, Horasan'ın kapısı konumundaki Tabeseyn'i ele geçirmiş ve pek çok ganimet elde etmiştir. Ayrıca Tabeseyn halkından bir grup, 60.000 veya 70.000 dirhem ödeme yapma karşılığında Hz. Ömer ile anlaşma yapmıştır.[747] Bunların yanı sıra Kirman halkından kaçıp Mekrân'a ve Sicistan'a sığınanlardan geriye kalan topraklar ikta olarak Müslümanlara verilmiş, mahsullerinden de öşür alınmıştır.[748]

İbn A'sem, Kirman'ın fethini daha farklı bir olay örgüsüyle aktarmaktadır. Buna göre Ebû Mûsâ el-Eş'arî, İstahr'ın sulh yoluyla fethini gerçekleştirdikten sonra Kirman'ı ele geçirmiş[749] ve Horasan'a kadar ulaşmıştır. O, İstahr ile Kirmân beldelerinin fethini Hz. Ömer'e haber vermiş, ardından Horasan şehirlerine doğru ilerlemek için izin istemiştir. Hz. Ömer cevaben, o zamana kadar fethedilen yerlere Müslümanların hoşnut olacağı kimseleri bırakarak Basra'ya dönmesini; Horasan'ı ise bir tarafa bırakmasını zira oraya ihtiyaçları olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, Horasan çölünden dönerek Basra'nın yöneticiliğine devam etmiştir.[750]

3.2.14. Kazvin'in Fethi

Hz. Ömer tarafından Kûfe valisi tayin edilen Mugîre b. Şu'be, Berâ b. Âzib'i Kazvin'e[751] vali tayin ederek fetih için bölgeye hareket etmesini emretmiştir. Berâ b. Âzib birlikleriyle Kazvin'e yakın mevkideki, Sâsânî İmparatoru II. Şâpûr tarafından Farsların dana derileri ve yünle sed yaptıkları kuyuların yanına inşa ettirilmiş olan Ebher'deki kalenin önüne gelmiştir. Kaledekilerin Berâ ile birkaç gün savaştıktan sonra eman dilemeleri üzerine, Nihavend halkıyla yapılan anlaşmanın şartlarının aynısı onlara uygulanmıştır. Böylece

[746] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/180.
[747] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 567.
[748] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 552.
[749] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 551.
[750] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh,* 1/319, 322.
[751] Dördüncü iklim bölgesinde yer alır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* 4/342.

Ebher toprakları Müslümanlar tarafından ele geçirilmiştir. Berâ b. Âzib daha sonra Kazvinlilerin üzerine yürümüştür. Başta kale içinden savaşmayı düşünen Kazvinliler, Deylemlerden yardım alamamaları ve İslâm askerlerinin takviye kuvvetlerinin geldiğini öğrenmeleri sebebiyle 24/644 senesinde anlaşma yapılmasını istemişlerdir. Onlara Ebher halkına sunulan şartlar teklif edilmiş fakat Kazvinliler tüm şartları kabul etmekle birlikte cizye vermek istememişlerdir. Başka çare olmadığını anlayınca da Müslüman olmuşlardır. Kazvinliler Müslüman olduktan sonra kendi beldelerinde kalmaya devam etmişlerdir. Ayrıca toprakları da öşür arazisinden sayılmıştır.[752] Berâ b. Âzib, aralarında Tuleyha b. Huveylid, Meysere el-A'izî ve Benî Tağlib'den bir grubun bulunduğu Müslümanlardan 500 kişiyi buraya yerleştirmiş; onlara araziler ve çiftlikler vermiştir. Onlar burada çoğalmış, toprakları ıslah etmiş, nehirler kazmış, kuyular açmış ve bölgeyi tarıma uygun hale getirmişlerdir.[753]

İslâmiyet'i kabul eden Kazvinlilerden bir grubun Basra Esâviresi gibi Zühre b. Hüveyye ile ittifak kurarak Kûfe'ye yerleştikleri rivayet edilir. Bu sebeple onlara "Kırmızı Deylemliler" anlamına gelen "Hamrâü'd-Deylem" adı verilmiştir.[754] Ayrıca Kazvin ile Deylem arasındaki bölgede, Farsların Esâvire'den oluşan devamlı bir askerî birliği bulunduğu; görevlerinin ise Deylemliler ile Kazvinliler arasında anlaşmazlık olduğunda şehri Deylemlilere karşı korumak olduğu rivayet edilir.[755] Sonuç olarak sulhen fethin gerçekleştiği Kazvin, Deylem'in fethedilip İslâm'a girmesine kadarki süreçte, sınır-kent olarak Müslüman yöneticiler tarafından idare edilmiştir.[756]

[752] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 449-450.
[753] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4/343; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân,* 558.
[754] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 449; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 558.
[755] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 448.
[756] Hilal Tüfenk - Osman Aydınlı, "Kazvin'in Fethi, İslâmlaşması ve IV/X. Asrın Sonuna Kadar Şehirdeki İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesindeki Ana Unsurlar", *Van İlahiyat Dergisi* 8/13 (2020), 273.

3.3. Hz. Osman Dönemi

Hz. Ömer, Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be'nin Ebû Lü'lüe künyeli Mecûsî kölesi[757] Fîrûz tarafından hançerle yaralanmış,[758] o gecenin sabahında da vefat etmiştir.[759] Onun ardından 24/645 yılının Muharrem ayında[760] halife seçilen Hz. Osman, Hz. Ömer'in başlattığı fetih faaliyetlerini devam ettirmiştir. Özellikle Sâsânîlere karşı önemli bir aşama kaydedilen Nihâvend zaferiyle İran fetihleri büyük oranda tamamlanmıştır.[761] Aynı zamanda Hulefâ-yi Râşidîn döneminin en geniş sınırlarına da Hz. Osman'ın yönetimi sürecinde ulaşılmıştır.

Hz. Osman, halifeliğe geçince daha önceki dönemlerde atanmış olan valilerde bazı değişikliklere gitmiştir. Bunlardan ilki 24/645 yılında Hz. Ömer'in vasiyeti doğrultusunda Kûfe valiliğine atadığı Mugîre b. Şu'be'nin yerine Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı getirmesi olmuştur.[762] Yaklaşık bir ya da bir buçuk sene sonra, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı da

---

[757] Taberî'de geçen rivayete göre Ebû Lü'lüe Hristiyan'dı. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/190.

[758] Mugîre b. Şu'be, Ebû Lü'lüe künyeli Fîrûz adındaki Mecûsî kölesini, Kûfe'den Medine'ye geldiğinde yanında getirmişti. Ebû Lü'lüe, Halife'nin yanına giderek mevlâsı Mugîre'nin kendisini her ay 100 dirhem getirmekle yükümlü kıldığını ancak bunun kendisine fazla geldiğini söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer Mugîre'yi yanına çağırarak ona kölesine gücünün üstünde yük yüklememesini nasihat etmiş; Mugîre de bunu yerine getireceğini bildirmiştir. Fakat Ebû Lü'lüe'nin üçüncü defa yanına gelmesi üzerine Halife; Mugîre'ye zaten tavsiyede bulunduğunu, onun da mevlâsından korkup itaat etmesini söylemiştir. Ebû Lü'lüe bir şey söylemeyip sussa da bu durumdan pek hoşnut olmamıştır. Nitekim Hz. Ömer güzel değirmen oyabildiğini söyleyen Ebû Lü'lüe'den kendileri için bir değirmen yapmasını istediğinde; "Ey Müminlerin Emiri, sizin için şark ve garp ehlinin işiteceği bir değirmen yapacağım." diyerek oradan ayrılmıştır. Hz. Ömer yanında bulunanlara; "Şu kâfir beni tehdit etti, yüzünde şer belirtileri gördüm." demiştir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/322. Nitekim birkaç gün sonra Ebû Lü'lüe, çarşamba günü sabah namazında Hz. Ömer'i hançerleyerek yaralamış; mescidden kaçarken kendisini yakalamaya çalışan altı kişiyi de hançerle öldürmüştür. En son yakalanacağını anlayınca da hançeri kendisine saplamıştır. Hz. Ömer evine taşınıp kendisini öldürmek isteyen kişinin Lü'lüe olduğunu öğrenince; "Ölümümü bir Müslüman'ın elinden kılmayan Allah'a hamd olsun ki kıyamet günü iki secde sahibi birisiyle beni hasım kılmadı." buyurmuştur. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/326-27. Taberî'de geçen bilgilere göre Ebû Lü'lüe, Mugîre'nin kendisinden aldığı harâcın azaltılması talebiyle Hz. Ömer'e gelmiş; Halife de nakkaşlık, demircilik ve marangozluk işlerini yapan bu köle için günlük iki dirhemin çok olmadığını söylemiştir. Hatta ondan kendisi için rüzgârla çalışan bir değirmen yapmasını istemiştir. Bu durumdan hoşnut olmayan Ebû Lü'lüe; "Sağ kaldığım takdirde senin için öyle bir değirmen yapacağım ki, doğudan batıya kadar herkes ondan konuşacak." diyerek oradan ayrılmıştır. Bunun kendisi için bir tehdit olduğunu o an anlayan Hz. Ömer, üç gün sonra bu köle tarafından mescitte hançerlenmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/191-92.

[759] 23/644 yılının Zilhicce ayının çarşambayı perşembeye bağlayan gününde ya da Zilhicce'nin son üçüncü gününde (*Târihu't-Taberî*, 4/193) 63 yaşındayken vefat etmiştir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/329.

[760] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/194.

[761] Fatih Erkoçoğlu, "Hz. Osman Dönemi Horasan (Orta Asya) Fetihleri", *Hz. Osman*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020), 85.

[762] Bir rivayete göre de Hz. Ömer'in kendi valilerinin bir yıl görevde kalmaları, vasiyeti gereği Mugîre'nin azledilip yerine Sa'd'ın getirilmesi 25/646 yılında vuku bulmuştur. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/244. 27/648 senesinde de Amr b. el-Âs'ı Mısır valiliğinden azlederek yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i getirmiştir. Ayrıca onu Afrika üzerine fetihle görevlendirmiş. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/253, 256.

azledip Velîd b. Ukbe b. Ebû Muayt'ı bu göreve tayin etmiştir.[763] Böylece Kûfe merkezli fetih hareketleri[764] Velîd b. Ukbe'nin valiliği sürecinde başlamıştır.[765]

3.3.1. Azerbaycan

Velîd b. Ukbe vali tayin edilmesinin akabinde, kendileriyle yapılan anlaşmayı Hz. Ömer'in vefatıyla bozan Azerbaycan ehli üzerine harekete geçmiştir. 26/647 yılında[766] Velîd b. Ukbe'nin Abdullah b. Şübeyl b. Avf el-Ahmesî[767] komutasında gönderdiği öncü birlik Mûkân, el-Bebr ve Taylesân bölgelerine saldırılar düzenleyerek buraları tekrar kontrol altına almıştır. Bununla birlikte pek çok ganimet ve esir ele geçirilmiştir. Nihayetinde Azerbaycan ehlinin isteği üzerine, daha öncesinde Huzeyfe b. el-Yemân ile yapılan sulhe uygun olarak 800.000 dirhem karşılığında bir anlaşma yapılmıştır.[768]

Bölgedeki başarısından sonra Azerbaycan'a vali olarak Eş'as b. Kays'ı bırakan Velîd b. Ukbe, Selmân b. Rebîa el-Bâhilî'yi 12.000 askerle birlikte İrmîniyye'ye göndermiştir. Müslümanlar bu bölgede de olumlu sonuçlar elde etmişler, esir ve ganimetleri Velîd b. Ukbe'ye ulaştırmışlardır.[769] Bu sırada Eş'as b. Kays, Azerbaycan halkının anlaşmayı tekrar bozması üzerine Velîd b. Ukbe'den yardım istemiştir. Velîd'in gönderdiği Kûfelilerden oluşan ordu, bölgeyi fethederek daha önceki anlaşmanın şartları geçerli olacak şekilde yeniden sulh sağlamıştır.[770] Velîd b. Ukbe 30/650 yılına kadar Kûfe valiliğine devam etmiş; sonrasında ise Hz. Osman onu azlederek yerine Saîd b. el-Âs'ı tayin etmiştir.[771]

---

[763] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/251. Belâzürî, Hz. Osman'ın Azerbaycan'ın valisi Utbe b. Ferkad'ı azlederek yerine Velîd b. Ukbe'i tayin ettiğini söyler. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 457.

[764] Hz. Ömer döneminde Kûfe ve Basra şehirlerinin kurulmasıyla birlikte yeni fetihler bu iki şehir üzerinden organize edilmiştir. Hemedân'dan Rey'e ve onun doğusundaki üst kısımların fethinin sorumluluğu Kûfe valiliğine bırakılırken, alt taraflarınki Basra valiliğine verilmiştir. Bu dağılımdan hareketle Kûfe'den Rey ve Azerbaycan'a askerî harekâtlar yapılmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/246. Ayrıca bk. Murat Akarsu, *Hz. Osman ve Hilâfeti* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 97.

[765] Adem Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 438.

[766] Ebû Mihnef, Velîd b. Ukbe'nin Azerbaycan ve Ermeniyye gazasına h. 24 yılında çıktığını söyler. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/245.

[767] Belâzürî'de geçen rivayette Abdullah b. Şibl el-Ahmesî şeklindedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 457.

[768] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 457-458; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/246-47.

[769] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/247.

[770] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 459.

[771] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 459. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/271. Hz. Osman'ın hilâfetinin yedinci yılına tekabül etmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/278. Saîd b. el-Âs, Kûfelilerin hudut şehri olan Kazvin'i şehir haline getirmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 450.

3.3.2. Hemedân ve Rey

Sa‘d b. Ebû Vakkâs’ın Kûfe valiliği döneminde (24-25/645-46) Hemedân bölgesinin idaresine Alâ b. Vehb tayin edilmiştir. Hemedânlılar anlaşmayı bozup vergi ödemeyi bırakınca, Alâ duruma el koyarak 100.000 dirhemle birlikte daha önceki cizye ve harâclarını ödemeleri karşılığında onlarla tekrar anlaşma sağlamıştır.[772]

Rey bölgesi halkı zaman zaman anlaşmayı bozsa da her seferinde bölge yeniden itaat altına alınmıştır. Rey’in Hz. Osman döneminde itaat altına alınması kesin olmakla birlikte, bunun kim tarafından gerçekleştirildiği netlik arz etmemektedir. Belâzürî’deki rivayete göre Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin Basra valiliği döneminde, komutan Karaza b. Ka‘b el-Ensârî[773] şehri fethetmiş ve bölge halkı bir süre isyan çıkarmamıştır.[774] İbn Hayyât’ta geçen bir rivayet Rey’i Karaza b. Ka‘b el-Ensârî’nin fethettiğini, diğer bir rivayet ise fethin 24/645 senesinde Berâ b. Âzib tarafından gerçekleştirildiğini bildirmektedir. Yine aynı eserde geçen başka bir rivayette bu bölgenin bir kısmını Ebû Mûsâ’nın, diğer kısmını da Karaza’nın ele geçirdiği ifade edilmektedir.[775]

3.3.3. İstahr, Dârâbcird, Gûr ve Kirman

Hz. Osman, halifeliğinin beşinci senesinde (29/649-50) Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş‘ârî’yi azlederek yerine dayısının oğlu Abdullah b. Âmir b. Kureyz’i getirmiştir.[776] Ayrıca Halife, aynı sene Osman b. Ebû’l-Âs’ı Fâris’teki görevinden alarak burayı da Abdullah b. Âmir’in yetkisinde toplamıştır.[777]

İstahr halkı, bölgenin valisi Ubeydullah b. Ma‘mer’e[778] karşı isyana kalkışmışlar ve bastırmak için harekete geçen birlikleri de yenilgiye uğratmışlardır. Bunun yanı sıra

---

[772] Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 433. Ayrıca bk. Akarsu, *Hz. Osman ve Hilâfeti*, 98.

[773] Karaza, Hz. Ali döneminde de bölgenin valiliğine devam etmiş ve orada vefat etmiştir. Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 446.

[774] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 157. Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 446.

[775] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 157.

[776] Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 4/264; İbn A‘sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1/335; Makdisî, *Kitabü’l-Bed’ ve’t-Târih*, 5/194. Abdullah b. Âmir’in Basra’ya vali olarak görevlendirildiğinde 25 yaşında olduğu rivayet edilmektedir. Halife b. Hayyât, *Târîh,* 161; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 4/264; İbn A‘sem, *Kitâbu’l-Fütûh*, 1/335.

[777] Halife b. Hayyât, *Târîh,* 161; Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 441. Valiliği döneminde Fars beldelerine fetihler düzenleyen Osman b. Ebî’l-As, Bahreyn’i İslâm fetihleri için bir nevi askerî bir üs olarak kullanmıştır. Makdisî, *Kitabu’l-Bed’ ve’t-Târih*, 5/183.

[778] Hz. Osman’ın Horasan valisi Umeyr b. Osman b. Sad tarafından Mekrân bölgesini kontrol etmesi için tayin edilen validir.

İspehbed Mâhik b. Şâhik[779] 30.000 kişilik birliğiyle Müslümanların elindeki beldeyi ele geçirmiştir. Hz. Osman haberler kendisine ulaşınca, Basra valisi Abdullah b. Âmir'e bir mektup yazarak beraberindeki kuvvetlerle Basra'dan İstahr'a gitmesini emretmiştir. Daha sonrasında Horasan'a giderek oradaki beldelerin fethi için çaba göstermesini bildirmiştir.[780] Bu sırada İslâm ordularının İstahr'a doğru yola çıkacağını haber alan Kisrâ III. Yezdicerd b. Şehriyâr, yerine Mâhik'i bırakarak Dârâbcird'e hareket etmiştir.[781] İstahr sahrasında meydana gelen çarpışmada Müslümanlar Farsları hezimete uğratarak onların büyük bir kısmını öldürmüşlerdir. Abdullah b. Âmir, zaferin ardından şehre girerek pek çok ganimet ele geçirmiştir. Ayrıca eman talebini kabul ettiği Mâhik'in[782] cizye vermesi şartıyla İstahr'da kalmasına da izin vermiştir.[783]

Müslümanların İstahr'ı ele geçirmelerine son derece üzülen Kisrâ III. Yezdicerd, yanındaki kutsal ateşle birlikte Dârâbcird'ten ayrılarak Kirman'a gitmiştir.[784] Abdullah b. Âmir'in gönderdiği Mücâşî b. Mes'ûd es-Sülemî komutasındaki birlik Dârâbcird'i de sulhla ele geçirdikten sonra, III. Yezdicerd'in izinden giderek Kirman'a girmiş ve bölgeyi fethetmiştir.[785] Abdullah b. Âmir, başarısından dolayı Mücâşî b. Mes'ûd'u Kirman'a vali olarak atamıştır.[786] Kisrâ ise Müslümanlar şehre ulaşmadan önce Kirman'dan ayrılmıştır.[787]

---

[779] Mâhek diye de geçer. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 548; Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/195. Bu ismi, Mubedân Şehrek b. Mâhik şeklinde zikretmekte ve savaşın sonunda onun Müslümanlar tarafından öldürüldüğünü bildirmektedir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/315-316.

[780] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 139; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/336; Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/195.

[781] Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/194-195.

[782] Makdisî'deki rivayete göre savaşta Mâhik öldürülmüştür. Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/195.

[783] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 441; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/336-337. Kaynaklarda İstahr'ın fethinin Hz. Ömer döneminde gerçekleştiğine dair bazı rivayetlere bulunmaktadır. Buna göre Hz. Ömer, Mâhik'in komutasında toplanan Farslara karşı harekete geçmeleri için Osman b. Ebî'l-Âs'a ve Basra'daki Ebû Mûsâ'ya mektup yazmıştır. Mâhik'in 120.000 kişilik ordusu, 17.000 süvari ve piyadeden ibaret olan Müslümanlar karşısından büyük bir hezimete uğramıştır. (Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 545-546; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/316.) Belâzürî'deki diğer bir rivayet ise İstahr'ın fethine teşebbüs etmiş olsalar bile ne Ebû Mûsâ ne de Osman b. Ebî'l-Âs'ın buna muvaffak olamadıklarını zikreder. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 440-441.

[784] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/167; Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/195.

[785] Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/196. Belâzürî'de geçen bilgiye göre Mücâşi', III. Yezdicerd'i Kirman'a kadar takip etmişse de kış şartlarından dolayı ordusu tipiye tutulup telef olmuştur. Bunun üzerine kurtulabilen çok az askeri geri dönmüştür. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 441.

[786] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/301; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/338.

[787] Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/196.

Abdullah b. Âmir 30/650 senesinde yanındaki birlikleriyle Erdeşîrhurre şehrine[788] bağlı Gûr'un fethini gerçekleştirmiştir.[789] Bazı rivayetlere göre ise Müslümanların Gûr bölgesine gitmesini fırsat bilen İstahr halkı tekrar isyan etmiştir. İbn Âmir, İstahr'a dönerek ikinci kez bölgenin hâkimiyetini sağlamış ve Şerîk b. A'ver el-Hârisî'yi bölgeye âmil olarak atamıştır. Neticede Fars halkı bir daha isyan etmemek üzere itaat altına alınmıştır.[790] Hz. Osman daha sonraki süreçlerde Fars şehirleri üzerine Herim İbn Hayyân el-Yeşkürî'yi, Herim b. Hayyân el-Abdî'yi, Hırrît b. Râşid'i, Mincab b. Râşid'i emir tayin etmiştir.[791]

3.3.4. Nîşâpûr ve Tûs

Abdullah b. Âmir b. Küreyz, Kirman'a vali olarak Mücâşî b. Mes'ûd'u bıraktıktan sonra 31/651'de Nişâpur/Nisâbûr/Ebreşehr'e gitmek üzere yola çıkmış; öncü birliklerinin başına da Ahnef b. Kays et-Temîmî'yi geçirmiştir. İlk olarak Kûhistan'a varan Ahnef b. Kays savaş yoluyla bölgeyi ele geçirmiştir. Kaleye sığınanların sulh talepleri üzerine 600.000 dirhem ödemeleri koşuluyla anlaşma sağlanmıştır. Bir rivayete göre onlar Heyâtıla'dan (ya da Herât ehli) başka bir rivayete göre ise Fars halkından bir kavim olup, lutîlik yaptıkları için Kisrâ Fîrûz tarafından sürülmüşlerdir. Bu bölgeye yerleştikten sonra da Türklerle beraber Kûhistan halkına yardım etmişlerdir.[792] Ahnef b. Kays'ın Kûhistan'dan ayrılıp Nîşâpûr'a geçmesinin ardından Abdullah b. Âmir de birlikleriyle Nîşâpûr'a ulaşmıştır.[793]

Bir rivayete göre Tûs Merzübânı, Kûfe valisi Saîd b. el-Âs ile Basra valisi Abdullah b. Âmir'e mektup yazarak, hangisi daha önce Horasan'a galip gelirse bölgenin sahibinin o olacağını beyan etmiştir. Abdullah b. Âmir'in hızlı davranıp Ebreşehr'e gelmesi üzerine Sa'îd b. el-Âs da Sâsânîlerin Arap akınlarına karşı en çok direnen bölgesi[794] Taberistan'a

---

[788] İbn Hayyât, İbn Âmir'in Erdeşîrhurre'yi fethettiğini söyler. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 164.

[789] Gûr şehrinin fethiyle alakalı şöyle bir rivayet aktarılır. Gece vakti Müslümanların namaz kıldıkları sırada bir köpeğin yanlarına gelerek bir kırbayı (ya da bir sahâbenin içinde ekmek ve etinin bulunduğu kabı) ağzıyla çekip alarak kaçtığı, gizli bir yerden şehre girdiği söylenir. Müslümanlar da köpeğin geçtiği yolu takip ederek şehre girmişler, böylece şehrin fethini gerçekleştirilebilmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 548.

[790] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 548; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/301; Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/196; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 3/492.

[791] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 3/492.

[792] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 568; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/301.

[793] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/301.

[794] Oktay Bozan, "Taberistân Emiri Mâzyâr b. Kârin'in Abbasi İdaresine İsyanı", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* XI (2014), 74.

yürümüş; Tamîse ve Nâmine köyünü ele geçirmiştir. Yine Taberistan'ın düzlük alanlarından er-Rûyan ve Denbâvend'i zapt etmesiyle 30/650 senesinde[795] Taberistan'ın fethini büyük oranda tamamlanmış ve halkıyla sulh sağlamıştır. Ardından Cürcân'a girerek beldenin emiriyle 200.000 ya da 300.000 bağlîyye[796] ödemeleri şartıyla mutabakata varmıştır.[797]

Abdullah b. Âmir Nîşâpûr'a vardığında, halkın direnç göstermesi nedeniyle bölgedeki savaş uzamıştır.[798] Tûs emiri Kenâdbek'in[799] emannâme istemesi üzerine 600.000 dirhem karşılığında bu talebini kabul edilmiştir. Abdullah onun öncü birliklerine ikramlarda bulunmuş ve giysiler hediye etmiştir.[800] Müslümanların kararlılığını ve kendi taraftarlarından birçok insanın öldürüldüğünü gören Nîşâpûr meliki Esvâr,[801] eman dilemek durumunda kalmıştır. Ayrıca elçisi aracılığıyla Müslümanların ertesi gün diledikleri kapıdan şehre giriş yapabileceklerini bildirmiştir. İslâm ordusu şehre girdikleri vakit insanları öldürmeye başlamış, tüm gün boyunca da bu baskınları sürdürmüştür. Nihayetinde İbn Âmir, galip gelindiğinde affın intikamdan daha iyi olacağını bildiren Tûs emiri Kenâdbek'in sözüne ikna olmuş ve askerlerine baskın yapmalarını yasaklamıştır. Daha önce yapılan Tabeseyn anlaşmasını da aynı şekilde devam ettirmiştir. Akabinde Kenâdbek'i Nîşâpûr'a emir tayin ederek şehri onun idaresine bırakmıştır.[802] 31/651 senesinde beldeyi ele geçiren ve Kisrâ hanedanından kendisine iki cariye[803] verilen Abdullah b. Âmir'in, beldedeki bir katedrali camiye dönüştürdüğü de bildirilmektedir. Hz. Osman bunu haber aldığı zaman mescidin üzerine örtülmesi için Medine'den kumaşlar göndermiştir.[804]

---

[795] Halife b. Hayyât, *Târîh*, 163.
[796] Farsların gümüş dirhemleridir.
[797] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 467-468; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/301.
[798] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/337.
[799] Belâzürî'de "Kenâztek" (*Fütûhu'l-Büldân*, 570); Taberî'de ise "Kenârâ" şeklinde geçmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/301.
[800] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 570; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/337.
[801] Şehrin merzübânı Kahendez/Kuhundez, bütün Nîşâpûr halkı adına vergi ödemek suretiyle anlaşma talep etmiş; bir rivayete göre 1.000.000, başka bir rivayete göre ise 700.000 dirhem ödemiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 569.
[802] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 567; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/337-338; Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/196.
[803] Câriyelerin isimlerinin "Bâbûnc" ve "Tamhîc" ya da "Tahmîc" olduğu zikredilir. Aynı eserde geçen başka bir rivayette İbn Âmir tarafından Tahmîc'in Nûşecan'a verildiği, diğer cariye Bâbûnc'un öldüğü söylenir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/302.
[804] Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/198.

III. Yezdicerd'in Öldürülmesi

Müslümanlar şehre ulaşmadan önce Kirman'dan ayrılan III. Yezdircerd b. Şehriyâr, Arap ordusunun kendisini takip etmesi endişesi ve aynı zamanda Türklerden gelecek yardım beklentisiyle Horasan bölgesine gelmiştir. Müslümanların fetih alanını genişlettikleri haberini alması üzerine Tûs şehrinden kaçarak ashâbı ve hizmetçileriyle birlikte Merv'e sığınmıştır.[805] Merv'e gelişinden sonra yaşanan olaylarla ilgili kaynaklar farklılık arzetmektedir. Bir rivayete göre Merv Merzübânı Mâhûye[806]/Mâhûyeh[807]/Mâheveyh, Kisrâ III. Yezdicerd'i saygıyla karşılamıştır. Türk Hakanı Nîzek Tarhân[808] da ona hediyeler göndermiştir. Fakat Nîzek'in, III. Yezdicerd'in kızıyla evlenmek istemesi aralarının açılmasına neden olmuştur. Diğer taraftan III. Yezdicerd'in Mâheveyh'in hesaplarını incelemek istemesi gerilimi daha da arttırmıştır. Bu olaylar üzerine Mâheveyh ile Nîzek, Kisrâ'yı öldürme amacıyla harekete geçmişlerdir.[809] Başka bir rivayete göre de III. Yezdircerd, Mâheveyh'ten kendisine vergi/mal vermesini hem de Arap ordularını oyalamasını istemiştir.[810] Aynı zamanda Nîzek Tarhân'ın damadı olan Mâheveyh, hadiseyi Hakan'a bildirmiş;[811] o da askerleriyle yola çıkarak Merv'e ulaşmıştır. Tarhân'ın desteğiyle Mâheveyh tarafından bozguna uğratılan III. Yezdicerd kaçmaya başlamıştır.[812] Diğer bir rivayette ise Merv halkı Tarhân'a[813] mektup yazarak onu III. Yezdicerd'ten daha yakın gördüklerini, bu nedenle de Kisrâ'yı öldürerek kendilerini rahata kavuşturmasını istemişlerdir. Mektubu alan Tarhân, büyük bir orduyla Merv'e doğru hareket etmiştir.

---

[805] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 441; Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/196; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 166-167.

[806] İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 49.

[807] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 139; Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/196.

[808] İsfahânî, Yezdicerd'e karşı savaşan, Mâheveyh'le birlik olan kişinin Heyâtıla Hükümdarı olduğunu bildirir. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 49.

[809] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 441-442.

[810] Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/196; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 167. Merv Merzübânı Mâhûyeh'in Türk Hakanı Tarhân'dan yardım istemesinin gerekçesi için, Müslümanların ilerlemesini kontrol altına almaması sebebiyle III. Yezdicerd'in kendisini lanetlemesi; merzübânın kendi hayatını tehlikede gördüğü için Tarhân'dan yardım istemesi gösterilmektedir. Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/196.

[811] Başka bir rivayette ise Türk Hakanı Tarhân'dan yardımı isteyen III. Yezdicerd'tir. Bunun üzerine Tarhân, veziri Hurzâd'a; Abdullah b. Âmir'e bir mektup yazarak 80.000 dirhem verilmesi karşılığında Horasan üzerinde sulh sağlamaya III. Yezdicerd'i ikna etmesini emretmiştir. İbn Âmir bu teklifi kabul etme niyetindeyken III. Yezdicerd'in 31/651 yılında Merv'de öldürüldüğü haberi kendisine ulaşmıştır. Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih,* 5/196.

[812] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 139; Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih,* 5/196.

[813] Bu kaynakta isim "Tahtâh" olarak geçmektedir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh,* 1/318.

Bunu öğrenen III. Yezdicerd etrafındaki yardımcılarına haber vermeden şehirden kaçmaya başlamıştır.[814]

Kisrâ III. Yezdicerd'in ölümü ile ilgili kaynaklarda farklı rivayetler aktarılmaktadır. Rivayete göre III. Yezdicerd tek başına bir müddet yürüdükten sonra Merv Nehri/Mirğab Irmağı kenarındaki Merv'in köylerinden olan Zerk'te[815] bir değirmencinin evine sığınmıştır.[816] Değirmenci ondan dört dirhem istemiş, o da bunun yerine kendisini saklaması karşılığında üzerindeki kılıcı ve kemeri vermeyi teklif etmiştir. III. Yezdicerd bir süre sonra yorgunluktan uyuyakalınca, değirmenci onu kazmasıyla öldürmüş ve üzerindeki değerli eşyaları aldıktan sonra cesedini nehre atmıştır. Hüdaynâme adlı eserden aktarılan anlatıda ise olay daha farklı nakledilmektedir. III. Yezdicerd değirmencinin dört dirhem istemesine karşılık kılıcını, kemerini ve mührünü vermeyi teklif etmiş ancak değirmenci günlük kirası olan dört dirhemde ısrarcı olmuştur. Bu sırada düşman süvarilerinin evi kuşatması sonucu III. Yezdicerd öldürülmüştür.[817] Başka bir rivayette aktarılana göre Kisrâ III. Yezdicerd, kendisini o gece koruması ve gizlemesi karşılığında yanındaki hazinelerden değirmenciye vermeyi vaat etmiştir. Bir süre sonra yorgunluktan uyuyakalınca değirmenci balta ile kafasına vurarak Kisrâ'yı öldürmüştür. Üzerindeki değerli eşyaları aldıktan sonra da onu nehre atmıştır. Tahtâh[818] ve ordusu III. Yezdicerd'i ararken değirmenciye rast gelmişler ve onun evinde buldukları hazinenin Kisrâ'ya ait olduğunu anlamışlardır. Değirmenci yaptıklarını itiraf etse de öldürülmekten kurtulamamıştır. Nehirde bulunan Kisrâ III. Yezdicerd'in cesedi ise kefenlenip tabuta konulduktan sonra Fars yurduna gönderilmiştir.[819]

Sâsânîlerin son hükümdarı III. Yezdicerd b. Şehriyâr'ın ölümü 20 yıllık saltanatının ardından 31/651[820] yılında vukû bulmuştur.[821] Ölümünün akabinde Sâsânî hükümranlığı

---

[814] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/317-18.

[815] Merv şehrinin yukarı bölgelerinde, şehirden yaklaşık altı fersah uzaklıkta bulunan bir köydür. Kisrâ III. Yezdicerd burada öldürülmüştür. Abdülkerim b. Muhammed Sem'ânî (562/1166), *el-Ensâb* (Haydarabad, 1962), 6/284.

[816] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 442; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/318; Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/197.

[817] Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/197.

[818] Kastedilen isim muhtemelen Nîzek Tarhân'dır.

[819] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/318-319.

[820] Mesûdî, 20 yıl hüküm süren III. Yezdicerd'in 32/653 yılında öldürüldüğünü rivayet etmektedir. Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 90.

[821] Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/197. Öldüğünde 35 yaşında olduğu söylenen III. Yezdicerd'in Fîrûz ve Behrâm adında iki oğlu; Edrek, Şehre, Murvarîz adında da üç kızı bulunmaktadır.

son bulmuş,[822] Horasan bölgesinin tamamı Müslümanların eline geçmiştir.[823] Ayrıca Kisrâ'nın ölümünün ardından maiyetindeki Esâvireler Belh'e, şarkıcılar Herât'a yerleşmişler; hizmetçiler ise Merv'de ikâmet etmişlerdir. Şehrin merzübânı Mâheveyh onlardan kalan hazineleri ve malları Abdullah b. Âmir'e göndermiştir.[824]

3.3.5. Serahs, Merv ve Belh

Abdullah b. Âmir, Nîşâpûr'u ve Tûs'u ele geçirdikten sonra Abdullah b. Hâzim'i Serahs'a[825] göndermiş; o da bölgeyi fethederek halkıyla sulh yapmıştır.[826] İbn A'sem'de aktarılan rivayete göre Serahs'ta sulhün sağlanması, Merv'in ele geçirilmesinden sonra ve Serahs meliki Mâheveyh'in[827] barış teklifiyle gerçekleşmiştir. İbn Âmir, Mâheveyh'e bir ahitnâme yazarak onu görevine iade etmiştir.[828]

Abdullah b. Âmir Serahs'ın da ele geçirilmesinin ardından 31/651 senesinde Horasan'ın en önemli şehirlerinden biri olan Merv'e, elçisi Hâtim b. en-Nu'mân el-Bâhilî aracılığıyla sulh teklifini iletmiştir. Teklifi kabul eden Merv Merzübânı Berâz'la[829] yıllık 2.200.000[830] harâc vermeleri üzerine anlaşma yapmıştır.[831] Başka bir rivayette ise Merv ahalisi, Tûs ve Nîşâpur şehrinde olanları ve Müslümanların savaştaki başarılarını haber alınca bizzat kendileri barış talebinde bulunmuşlardır. Abdullah b. Âmir onların peşin 1.200.000

---

[822] III. Yezdicerd'in ölümünden sonra oğlu Fîrûz'un, yardım almak için Çin'e gittiği fakat istediği yardımı alamayınca, hükümdardan izin alarak Çin ülkesinde bir ateşgede kurduğu söylenmektedir. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 168.

[823] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 140; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 168.

[824] Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/197.

[825] Serahs'ın Merv'e bağlı olup olmadığı konusunda kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Makdisî, Serahs'ı bağımsız bir şehir olarak zikretmeyip Merv'e bağlı beldeler arasında kaydetmektedir. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî, *Ahsenüt't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (Beyrût: Daru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 2003), 56. *Mu'cemu'l-Buldân*'da ise Serahs, Horasan'ın büyük ve geniş nahiyelerinden biri olarak tanımlamadır. Nîşâpûr ile Merv arasındaki yolun ortasında bulunan bu antik şehrin ismi Keykavûs zamanında bu bölgede yaşamış olan bir adamdan almaktadır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 3/208. Buradan hareketle Müslümanların hâkimiyet alanları genişledikçe, büyümenin bir getirisi olarak bu yerlerin tasnifi ve tespitinde bazı farklılıkların ortaya çıktığı ifade edilebilir. Mesut Can, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)* (Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 103.

[826] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/302.

[827] Bu isim Zâdeveyh olarak geçmektedir. O, 100 kişiye eman sağlanması ile kadınlarının Müslümanlara verilmesi karşılığında anlaşma yapmıştır. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 569. İbn A'sem ise anlaşmanın şartlarını her sene için 100.000 dirhem ile 1.000 deve yükü buğday ve arpa şeklinde zikretmektedir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/338.

[828] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/338-39.

[829] Liderlerinin adı Mâheveyh b. Ezr'di. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 165.

[830] Başka bir ravi, sulhun 6.200.000 dirhem harâc karşılığında olduğunu zikreder. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/303.

[831] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/302-303.

dirhem, her yıl için de 300.000 dirhem cizye verme tekliflerini kabul etmiş ve onlara emir olarak Abdullah b. Avf Hanzelî'yi göndermiştir.[832] Ardından Herât Merzübânı,[833] Nesâ ile Ebîverd meliki,[834] Fâryâb ve Tâlikân melikleri Abdullah b. Âmir'e gelerek cizye tekliflerini sunmuşlardır. Tekliflerinin kabul edilmesinin akabinde onlara birer ahitnâme verilmiştir.[835]

Abdullah b. Âmir, Merv'de sulhu gerçekleştirdikten sonra Ahnef b. Kays'ı 4.000 askerle Tohâristan üzerine göndermiştir. Ahnef, Merverrûz'a geldiğinde Tohâristan, Cûzcân, Tâlikân ve Fâryâb ehlinden müteşekkil 30.000 kişilik bir birliğin toplandığı haberini almıştır. Birliklerini Merğab Nehri ile dağ arasına konuşlandıran Ahnef'e, savaşmak için gönüllü olduklarını söyleyen Merv ehlinden teklif gelmişse de o buna sıcak bakmamıştır.[836] Nihayetinde gece vakti Müslümanlar düşmanlarını hezimete uğratmışlardır.[837] Sulh gereği vermekle yükümlü olduğu vergiyi Müslümanların durumu netleşene kadar bekletmiş olan Merverrûz Merzübânı da zaferin kesinleştiğini görünce borcunu ödemek durumunda kalmıştır.[838]

Ahnef b. Kays, Tohâristan bölgesinden birçok ganimet elde ettikten sonra ordusuyla birlikte Belh üzerine yürümüştür. Belh melikinin sulh talebinde bulunması üzerine 400.000 peşin, yıllık da 100 dirhem ile deve yükü buğday ve arpa karşılığında anlaşma yapılmıştır. Ahnef, alacakları tahsil etmesi için amcasının oğlu Üseyd b. Müteşemmis'i orada bırakmıştır. Belh Nehri'nin aşağı kısımlarında kalan pek çok şehri ve köyü fetheden Ahnef, buradan elde ettiği ganimetlerin humusunu Hz. Osman'a göndermiştir.[839]

---

[832] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/338.

[833] Bu bölgenin merzübânıyla, Herât, Bûşenc ve Bâdeğis için 1.000.000 dirhem ödenmesi karşılığında anlaşılmıştır. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 570. İbn A'sem, Herât ve Fuşenç'in yönetiminin Melik'e bırakılmasının yanında bu miktarın yıllık 1.000 dirhem olduğunu zikretmektedir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/338. Makdisî'de geçen rivayette Herât dihkanıyla 100 kese dirhem vermesi üzerine anlaşılmıştır. Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/198.

[834] Nesâ ile Ebîverd meliki Behmene, 400.000 dirhem ödemeleri karşılığında İbn Âmir ile anlaşmıştır. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 569.

[835] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/338; Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/198.

[836] Gerekçe olarak müşriklerden yardım almaktan hoşlanmadığını, onların Müslümanlarla yaptıkları anlaşmaya bağlı kalmalarının yeterli olacağını bildirmiştir. Bunun yanı sıra düşmana karşı mağlup olunursa, Merv ehline, onlara da yapılacak bir saldırıya karşı kendilerini savunmaları söylemiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/312.

[837] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/311-312. Bölge halkı Müslümanlara 700.000 dirhem verecektir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 573.

[838] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/312.

[839] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/340-41.

Üseyd b. Müteşemmis'in vergiyi toplama zamanı, Farsların Mihrican Bayramı'na denk geldiği için bölge halkı ona çeşitli eşyalar, elbiseler, altın ve gümüş tabaklar, dinar ve dirhemler hediye etmişlerdir. Bunları şaşkınlıkla karşılayan Üseyd, hediyelerin vermeleri gereken mala dahil olup olmadığını sormuştur. Onlar da âdetleri gereği Mihrican gününde, gönüllerini kazanmak adına başlarında bulunan kişilere böyle hediyeler verdiklerini anlatmışlardır. Üseyd, bu hadise karşısında kararsız kalarak endişesini Ahnef b. Kays'a bildirmiş; o da kendisini Abdullah b. Âmir'e yönlendirmiştir. Abdullah b. Âmir bahsi geçen hadise üzerine Ahnef b. Kays'a, bu hediyelerin kendisinin hakkı olduğunu ve alması gerektiğini bildirmiştir.[840]

3.3.6. Sicistân

Abdullah b. Âmir, 30/650 senesinde Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî'yi Sicistân/Sistân'a göndermiştir. Rebî' b. Ziyâd bir kalenin bulunduğu Zâlık bölgesine, Mihrican gününde baskın düzenlemiştir. Bölgenin dihkanı verdiği altın ve paralar karşılığında canını ancak kurtarabilmiştir. Burada Fâris ve Kirmân'da fethedilen bazı yerlerin şartlarına uymak koşuluyla barış sağlanmış; birçok mal, ganimet ve savaş esiri Müslümanlar tarafından ele geçirilmiştir. İki buçuk yıl bölgede valilik yapan Rebî' b. Ziyâd, Zerenc,[841] Zûşt gibi yerlerin de fethini gerçekleştirmiştir.[842] Daha sonra Abdullah b. Âmir, Sicistan'a Abdurrahman b. Semüre b. Habîb'i vali tayin etmiştir. Abdurrahman bölgenin merzübânını muhasara ile anlaşmaya yapmaya mecbur bırakmıştır. Buna göre merzübânın 2.000.000 dirhem ile 2.000 köle vermesi şart koşulmuştur. Ayrıca Abdurrahman, hem Zerenc ile Kişş arasındaki bölgede hem de Ruhhac ile Dâver arasındaki yerlerde hâkimiyet sağlamıştır. Büst ile Zâbül'ü de anlaşma yoluyla fethetmiştir.[843]

Abdullah b. Âmir 32/652 yılında[844] Süleym kabilesinden Kays b. Heysem'i yerine vekil bırakarak umre ziyaretine gitme niyetiyle Horasan'dan ayrılmıştır. Bunu fırsat bilen Herât, Kuhistan, Tabeseyn, Bâzeğîs halkları Kârin'in öncülüğünde 40.000 kişilik bir ordu

---

[840] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/313-14.
[841] Ahnef b. Kays Zerenc şehrini kuşattıktan sonra, her bir hizmetçiyle birlikte bir miktar da altın almak koşuluyla, kendisine 1.000 hizmetçi vermeleri üzerine anlaşma sağlamıştır. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 165.
[842] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 553-54.
[843] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 555.
[844] H. 33 senesi olduğu da zikredilmektedir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 167.

hazırlamışlardır.[845] Böyle bir sürecin yaşandığı sırada Abdullah b. Hâzim, herhangi bir savaş durumunda kendisinin komutan olacağını bildiren ahdin İbn Âmir'in tarafından ona verildiğini bildirmiştir. Bu asılsız ahidin varlığına inandırdığı Kays b. Heysem'i de büyük bir ordunun hazırlık yaptığını İbn Âmir'e haber vermesi için göndererek, onu saf dışı bırakmıştır.[846] Abdullah b. Hâzim, beraberindeki 4.000 savaşçıyla Kârin'in birliklerini mağlup etmiş, birçok esir ele geçirmiştir. Zafer haberinin kendisine ulaşmasından sonra Abdullah b. Âmir, onu Horasan'a vali tayin etmiştir. Abdullah b. Hâzim'in bölgedeki görevi Hz. Osman'ın ölümüne değin devam etmiş, Horasan ehlinin sulha bağlılığı ise Cemel Savaşı'na kadar sürmüştür.[847]

3.4. Hz. Ali Dönemi

Hz. Ömer döneminde doğudaki beldeler kısmen fethedilmiş olmakla birlikte bölgenin tamamen kontrol altına alınması Hz. Osman'ın hilâfetinde gerçekleşmiş ve yine bu dönemde sınırlar Hindistan'a kadar genişlemiştir. Böylece İslâm orduları rotalarını Akdeniz'e doğru yöneltebilmiştir. 35/656 yılında[848] halifeliğe geçen Hz. Ali döneminde, siyasî ve ekonomik sıkıntılar yeni fetihlere fazla imkân sağlamamıştır.[849] Yöneticiliği yaklaşık dört yıl dokuz ay[850] süren ve daha çok iç meselelere yönelmek durumunda kalan Hz. Ali'nin ilk faaliyetlerinden biri Hz. Osman'ın atadığı ve haklarında çeşitli şikâyetler bulunan valileri değiştirmek olmuştur. Nitekim 36/657 senesinde Basra'ya Osman b. Huneyf'i,[851] Kûfe'ye Umâre b. Şihâb'ı,[852] Mısır'a Kays b. Sa'd'ı, Şam'a da Sehl b.

---

[845] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 167; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/314.
[846] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/315-16.
[847] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 167; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/316.
[848] H. 36 yılında biat edildiğini zikreder. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 180.
[849] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, 204-205. Hz. Osman döneminde bu fetihler Kûfe valileri Velîd b. Ukbe ve Sâid b. el-Âs ile Basra valisi Abdullah b. Âmir vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-î Râşidîn Dönemi)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 188-194.
[850] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 192; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/152. Hz. Ali 40/660 senesinde İbn Mülcem el-Murâdî'nin saldırısı neticesinde 17 Ramazan cuma günü vefat etmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/143. Ramazan ayının bitimine yedi gün kala öldürüldüğü de ifade edilir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 192.
[851] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 201.
[852] Umâre, Kûfe'ye gitmek için yola koyulmuşken Tuleyha b. Huveylid ile karşılaşmıştır. Hz. Osman'ın intikamı için yola çıkmış olan Tuleyha ona, Kûfelilerin emirlerinin (Ebû Mûsa el-Eş'arî) yerine başka bir emir istemediklerini, geri dönmezse boynunu vuracağını söylemiştir. Bunun üzerine Umâre, Hz. Ali'nin yanına dönerek durumu bildirmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/442-43.

Huneyf'i vali olarak göndermiştir.[853] Zikredilenlerin dışında, Hz. Osman döneminde Azerbaycan valiliği yapan Eş'as b. Kays'ı ise görevinde bırakmıştır.[854]

Müslümanlar arasındaki ilk iç savaş olarak bilinen Cemel Savaşı[855] öncesinde Kûfe, Basra, Mısır ve Hicaz ehlinden bir grup Hz. Ali'ye karşı bir ayaklanma başlatmışlardır.[856] Bunun üzerine Hz. Ali, aralarında İbn Abbâs'ın bulunduğu bir heyetle Zûkâr mevkiinde Kûfelilerle görüşmüştür. Onlara yaptığı konuşmasında, Müslümanların Sâsânî hükümdarlarını bertaraf ettiklerini ve onların topluluklarını dağıttıklarını hatırlatmış; Basralılarla yapacağı görüşmede Kûfelilerin yardıma hazır bulunmalarını istediğini zikretmiştir.[857] Konuşmanın akabinde Kûfe ehlinden yedi farklı kabileye mensup 12.000 kişi Hz. Ali'ye iltihak etmiştir.[858] Kendisine verilen bu destekle birlikte Cemel Savaşı'nda galibiyet sağlayan Hz. Ali, insanlardan biat alma işini tamamladıktan sonra[859] Basra'ya vali olarak Abdullah b. Abbâs'ı,[860] harâc işlerine de Ziyâd b. Ebîh'i tayin etmiştir.[861]

3.4.1. Horasan ve Sicistan

Merv merzübânı Mâheveyh Ebrâz, Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Ali'nin yanına giderek sulha bağlı olduklarını bildirmiştir. Halife de bunun üzerine Merv'de ikamet eden dihkanlara, asker ve komutanlara bir mektup yazmıştır.[862] Fakat aralarındaki sükûnet çok

---

[853] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/442.

[854] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/422. Hz. Ali göreve geldiğinde, daha önceki valileri azlederek yeni valiler atamış fakat Azerbaycan'daki Eş'as b. Kays'ı görevinde bırakmıştır. Bunun sebebi ise diğer eyaletlere nazaran Azerbaycan'ın ikinci planda olması ve merkeze daha uzak olması olabilir. Diğer bir etken ise Eş'as'ın, Halife'nin biat teklifine olumlu cevap vermesidir denilebilir. İsmail Tanrıverdi, "Eş'as b. Kays el-Kindî ve İslâm Tarihindeki Yeri", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (2017), 32. Eş'as b. Kays döneminde halkın çoğunluğu Müslüman olmuştur. Bundan dolayı Eş'as, divanlardan atâ alan Araplardan bir grubu Erdebil'e yerleştirmiştir. Yine burada bir cami yaptırarak bölgeyi şehir haline getirmiştir. Daha sonra bu Araplar Kûfe, Basra ve Şam'dan kendi kabilelerinden kimseleri buraya nakletmişlerdir. Onlardan bazıları da Acemlerden toprak satın almışlardır. Bir zaman sonra bütün köyler Müslümanların korumasına verilince buraların halkı da Müslümanların çiftçileri haline gelmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 460.

[855] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 181.

[856] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/450.

[857] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/487.

[858] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/500. Başka bir rivayette ise, Hz. Ali'nin Zûkâr'a 10.000 kişiyle berbaber geldiği, burada kendisine iltihak edenlerin de 10.000 kişi olduğu (Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 184); bunların da çoğunluğunun Bekir b. Vâil'den olduğu bildirilir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/505.

[859] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,*180.

[860] İbn Abbâs, Hicaz'a gitmek üzere Basra'dan ayrılırken yerine Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi bırakmış, Halife de bu tayini onaylamıştır. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 201.

[861] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/543.

[862] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 182; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 575. Hz. Ali, besmele ve selamla başlayan mektubunda Mâheveyh Ebrâz'ın kendi yanına geldiğini ve ondan razı olduğunu yazmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/557.

uzun sürmemiş, Horasan halkı sulhu bozmuştur.[863] Bunun üzerine Hz. Ali, kız kardeşinin oğlu Ca'de b. Hubeyre b. Ebî Vehb el-Mahzûmî'yi Sıffîn dönüşünde Horasan'a vali atamış ve ayaklanmaları bastırdıktan sonra bölgenin kalan kısmını fethetmekle görevlendirmiştir.[864] Karışıklığı bastırması için gönderilen Ca'de b. Hubeyre, bölgeyi kontrol altına almada başarılı olamamış fakat orada kaldığı süre zarfında anlaşmaya bağlı kalanların vergilerini toplamıştır.[865] Başka bir rivayette Ca'de b. Hubeyre'nin Horasan halkı tarafından memleketlerine sokulmadığı ve hemen geri döndürüldüğü nakledilmektedir.[866] Hz. Ali, Ca'de'nin arkasından Horasan'a vali olarak Huleyd b. Kurre el-Yerbûî'yi göndermişse de[867] bölgedeki karışıklıklar Halife'nin ölümüne kadar devam etmiştir.[868]

Sicistan'ın merkezi olan Zerenc her ne kadar Hz. Osman'ın atadığı Abdurrahman b. Semüre tarafından itaat altına alınmışsa da bölge halkı bir müddet sonra onun kendi yerine bıraktığı Emîr b. Ahmer el-Yeşkürî'yi şehirden çıkarmıştır. Bunun üzerine Hz. Ali, 36/656 senesinde bölgeye Haseke b. Attâb el-Habî ile İmrân b. Fâsil el-Bürcümî'yi[869] göndermiştir. Onlar, önce halkının anlaşmayı bozduğu Zâlık'a uğramışlar; buradan pek çok mal elde ettikten sonra Buhterî'nin dedesi el-Asam b. Mücahid'i de esir almışlardır. Ardından Zerenc'e doğru harekete geçmişlerdir. Zerenc merzübânının anlaşma yapmayı kabul etmek zorunda kalmasıyla, şehir Müslümanların eline geçmiştir.[870]

Hz. Ali, Haseke b. Attâb'ın itaatten ayrıldığı haberini alınca Abdurrahman b. Cevr et-Tâî'yi Sicistan'a göndermiştir. Fakat Abdurrahman bölgeye ulaştıktan sonra Haseke b. Attâb tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine Halife, Abdullah b. Abbâs'a bir mektup yazarak Basra'ya bağlı olan Sicistan'a bir vali tayin etmesini emretmiştir. İbn Abbâs tarafından vali tayin edilen Rib'î b. el-Ke's el-Anberî, beraberindeki 4.000 kişilik ordu

[863] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 575; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/558.
[864] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 199; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/450.
[865] Belâzürî'nin râvisi Ca'de'nin Horasan bölgesinde bir veya iki yıl kaldığını belirtmektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 575.
[866] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 199.
[867] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 199; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/558.
[868] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 575.
[869] İmrân b. Fudayl el-Bercemî şeklinde de zikredilmektedir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 199.
[870] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 556.

ile Sicistan'a doğru yola çıkmıştır. Rib'î, bölgeye ulaşınca Haseke'yi öldürmüş ve şehrin zaptını sağlamıştır.[871]

3.4.2. Fâris ve Kirman

Hz. Ali, Sıffîn Savaşı dönüşünde (37/657) Sehl b. Huneyf'i Fâris bölgesine vali olarak atamıştır. Fakat Fâris ve Kirman ahalisi harâc vergisini vermek istememiş ve Sehl b. Huneyf'i beldelerinden çıkarmışlardır. Bunun üzerine Hz. Ali, 39/659 senesinde Câriye b. Kudâme'nin tavsiyesiyle Ziyâd b. Ebîh'i 4.000 askerle bölgeye göndermiştir.[872] Başka bir rivayete göre ise Hz. Ali'ye yardımda bulunmak isteyen İbn Abbâs, Basra'ya giderek Ziyâd'ı bizzat kendisi Fâris ve Kirman'a göndermiştir.[873]

Ziyâd b. Ebîh, Fâris üzerine yürüyüp onları yenilgiye uğratmış ve böylece bölge halkı cizye ve harâclarını ödemeye devam etmişlerdir.[874] Fâris bölgesinde yaptıklarını Kirman'da da uygulayan Ziyâd, onları harâc vergisine bağlamıştır. Müslümanları da bu bölgelerde iskân ettirdikten sonra Fâris'e geri dönmüştür. Ziyâd b. Ebîh daha sonra İstahr şehrine yerleşerek burada "Ziyâd kalesi" adıyla anılacak olan kaleyi inşa ettirmiştir. İstahr çölü ile İstahr şehri arasında bulunan bu kaleye, ele geçirilen mallar konulmuştur.[875]

3.4.3. Ahvaz

Hz. Ali, Sıffîn'den önce Ahvaz bölgesine Hırrît b. Râşid'i[876] vali tayin etmiş fakat tahkim olayında Hz. Ali'yi suçlu bulan Hırrît, muhalif tavırlar sergilemeye başlamıştır. Halktan kendisine destek olanlarla birlikte çevredeki beldelere saldırılar düzenlemiş, çeşitli mallar ele geçirmiştir.[877] Ayrıca Hırrît'in adamlarından bir grup, Niffer taraflarında Zâzân Ferrûh isminde Müslüman bir dihkanı öldürmüş ama onun yanında bulunan zimmî bir kimseye dokunmamışlardır.[878] Hz. Ali'nin Hırrît ve adamlarını takip etmesi için

---

[871] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 199; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 556-557. Rib'î, Hz. Ali'nin öldürülmesine kadar Sicistan'da kalmıştır. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 199.

[872] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 192.

[873] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/122.

[874] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/137-138; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ – Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 5/159. Halife b. Hayyât, Ziyâd'ın onları razı edip sulh yaptığını aktarmaktadır. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 192.

[875] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/137-38; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 3/249.

[876] Benî Nâciye, "Nâcî" ismiyle de bilinmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/120, 122.

[877] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/244-45. Taberî, Benî Nâciye'den Hırrît b. Râşid'in Hz. Ali'ye muhalefet göstermesinin 38/658-59 yılında vuku bulduğunu ifade etmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/113.

[878] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/117.

gönderdiği Ziyâd b. Hasafe, Mezât'ta onlarla karşı karşıya gelmiştir. Gündüz yaşanan çatışmada sayıca birbirine yakın olan iki taraf da kayıplar vermişler, gece vakti ise düşman Ahvâz bölgesine çekilmiştir. Hz. Ali gelişmelerden haberdar olduğu vakit Ma'kıl b. Kays er-Riyâhî komutasında 4.000[879] kişilik orduyu Hırrît'in üzerine göndermiştir. Hırrît bu atağa Ahvaz halkından, Nâciyeoğullarından ve mevâlîden müteşekkil 10.000 kişilik ordusu ile karşılık vermiştir. Neticede Ma'kıl b. Kays düşmanın bir kısmını öldürmüş ve Nâciyeoğullarından bazı kimseleri de esir almıştır. Ayrıca Hırrît b. Râşid de Müslümanlar tarafından öldürülmüştür.[880] Ma'kıl, savaşın sona ermesinin ardından Ahvazlılardan iki yıldır ödememiş oldukları vergileri de tahsil etmiştir.[881]

4. SÂSÂNÎLERİN YIKILIŞI

Hz. Peygamber döneminde yapılan fetihler Arap Yarımadası ile sınırlı kalmışsa da, sahâbîleri Sâsânî topraklarına fetihler düzenleyerek kısa sürede bölgenin tamamını ele geçirmiştir. Burada merak edilen husus kadîm bir geçmişe ve medeniyete sahip Sâsânî İmparatorluğu'nun, yakın zamana kadar sınırlara taciz akınları düzenlemekten ileri gidemeyen bir millet karşısında bu kadar kısa sürede nasıl mağlup olduğudur.[882] Öyle ki döneminin süper güç devletlerine rakip bile görülmeyen Araplar, 638 ve 642'de yaptıkları savaşlarla Sâsânîleri bozguna uğratmışlar; Kisrâ III. Yezdicerd b. Şehriyâr'ın öldürülmesiyle de onları tarih sahnesinden silmişlerdir.[883]

Sâsânî İmparatorluğu'nun yıkılışına etki eden pek çok faktör bulunmakla birlikte bunlardan biri hanedan içinde yaşanan krizlerdir. Hüsrev Pervîz'in Irak'taki Lahmî Hükümdarı Nu'mân'ı, Bizans'la işbirliği yapması endişesiyle öldürtmesi ileri vadede problemlere yol açmıştır. Öyle ki otorite boşluğu nedeniyle Arap Yarımadası'yla İran arasındaki Mezopotamya sınırı savunmasız kalmış, bu durum yaklaşık 30 sene sonra

---

[879] Taberî'de geçen rivayete göre, Hz. Ali Ma'kıl'ı Kûfelilerden oluşan 2.000 kişilik ordu ile gönderdikten sonra İbn Abbâs'a da mektup yazmış ve Ma'kıl'e destek sağlamak üzere 2.000 askerini ona göndermesini bildirmiştir. *Târihu't-Taberî*, 5/121.

[880] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/244-45.

[881] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/128. Ma'kıl'ın Ahvazlılara karşı galibiyetinin ardından, Hurre'de Hz. Ali'nin âmili olan Maskale b. Hubeyre, Benî Nâciye'nin kıble ehlinden (Hrıstiyanlardan) esirlerini satın alıp hürriyetlerine kavuşturacağını dile getirmiştir. Ma'kıl onun bu talebini 1.000.000 dirhem karşılığında kabul etmiştir. Fakat Maskale, esirleri serbest bıraktığı halde Hz. Ali'ye göndereceğini söylediği bu parayı ödememiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/128-129. Hz. Ali, ona parayı göndermesini emrettiği bir mektup yazmış; parayı ödeyemeyen Maskale ise Muâviye'nin yanına sığınmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/130.

[882] Foltz, *Iran in World History*, 46.

[883] Kaçar, "Sasani Tarih Yazımında Paradigma Meselesi, Yeni Veriler ve Yeni Ufuklar", 231.

bölgeye gelecek Arap fatihlerinin lehine işleyerek geçişlerini kolaylaştırmıştır.[884] Ülkedeki dihkanların iç karışıklıkların etkisiyle Sâsânîlerin güçlü merkezî otoritelerini zayıflatması da ortaya çıkan sorunlardan biri olmuştur.[885] Nitekim modern Sâsânî tarih çalışmaları için önemli bir isim olan Arthur Christensen'in temel paradigması da yıkılış dönemlerine kadar Sâsânîlerin -selefleri Partlara nazaran- merkeziyetçiliğinin güçlü bir yapıda olduğu üzerinedir.[886] Ancak, Sâsânî araştırmaları uzmanı Parvaneh Pourshariati, bu görüşün tam aksine Sâsânîlerin merkezî bir devlet olmadıkları gibi merkezî otoriteyi de hiçbir zaman sağlayamadıklarını; buradan hareketle konfederatif bir yapıya sahip olduklarını savunmaktadır. Bahsettiği konfederasyonun Part mirası üzerine kurulduğunu ve bunun yanı sıra feodal nitelikteki Pers ya da Part kökenli ailelerin kendi yaşadıkları bölgelerin kontrolünü sağlayıp üst düzey devlet görevlerini de ellerinde bulundurduklarını bildirmiştir. Ona göre Sâsânî İmparatorluğu'nun Müslüman Araplar karşısında nasıl bu kadar hızlı çöktüğünün yanıtı, bahsi geçen bu konfederatif devlet yapısında aranmalıdır.[887]

Sâsânîlerin yıkılışında belirleyici olan bir diğer etken, din faktörüdür. Devlet tarafından resmî din olarak kabul edilen Mecûsîlik (Zerdüştîlik) dışındaki diğer din ve inançlara müsamaha gösterilmemesi ve müntesipleri üzerinde baskılar uygulanması ister istemez yönetime karşı gelişen bir öfkeyi doğurmuştur. Tam bu noktada Müslüman fatihlerin tutumu, baskı hisseden Farsların İslâm hâkimiyetini bir kurtuluş olarak görmelerine olanak sağlamıştır.[888] Daha öncesinde Pers ve Yunan hâkimiyeti altında yaşamış Suriye ve Mezopotamya bölgesindeki Sâmi/Semitik halklar ile Sâsânî topraklarında yaşayan Hristiyanların, Müslüman Araplara karşı herhangi bir direnişte bulunmamaları da bunun

---

[884] İran merkezli tarih yazımını esas alan Pourshariati, Sâsânîlerin yıkılışını onların iç meseleleriyle açıklama şeklinde tek yönlü bir bakış sergilese de konfederasyon kavramı içerisinde, Sâsânî tarih ve kültürünün 400 yıl ayakta kalabilişlerini açıklaması açısından mevzuya farklı bir perspektif katmaktadır. Kaçar, "Sasani Tarih Yazımında Paradigma Meselesi", 234.

[885] Ilya Pavlovich Petrushevsky, *Islam in Iran*, çev. Hubert Evans (Cambridge: State University of New York Press, 1985), 23.

[886] Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 63-69.

[887] Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 555-556. Ayrıca Pourshariati, İran'daki bu güçlü aristokratik yapının Müslüman Arapların bölgede ilerleyişinde rolü olduğunu söyler. Bu aileler hükümdarın yanında olmak yerine, Araplara direnmeyip onlarla anlaşma yoluna girmişler, bu şekilde Emevîler dönemine kadar güçlerini korumuşlardır. *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 562. Bk. Kaçar, "Sasani Tarih Yaziminda Paradigma Meselesi, Yeni Veriler ve Yeni Ufuklar", 230-231.

[888] Alınan cizye ve harâc vergisine karşılık tüm din ve inanç sahiplerinin yaşama hakkı güvence altına alınarak askerlikten muaf tutulmuştur. Osman Gürbüz, "Bizans ve Sâsânîlerdeki Dini Baskıların İlk Dönem İslâm Fetihlerine Etkileri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (2007), 174.

göstergesidir.[889] Fethettikleri yerlerdeki toplumsal sınıfları ve dinî grupları iyi bilen Müslümanlar,[890] halkın yaşantısına ve işlerine müdahil olmadıkları gibi, onları daha önce ödedikleri vergiden çok daha azıyla mükellef kılmışlardır. Zikredilen unsurlar yeni tebaanın bizzat kendi istekleriyle İslâm ümmetine mevâlî statüsüyle dâhil olmalarına zemin hazırlamıştır.[891]

Müslüman Arapların Sâsânî İmparatorluğu'nu tarih sahnesinden silmelerini kolaylaştıran durumlardan biri de Farsların Romalılarla yaptığı savaşlardan dolayı zayıf düşmesi olmuştur.[892] Zira Parvaneh Pourshariati, Sâsânî İmparatorluğu'nun yıkılış nedenlerini açıklarken, gerek Hüsrev Enûşirvân'ın (531-79) Bizans İmparatorları I. Justinianus, II. Justinus ve II. Tiberius ile yaptığı savaşların, gerekse Hüsrev Pervîz dönemindeki savaşların[893] devletin sarsılmasında önemli etkileri olduğunu zikretmektedir.[894] Fakat Müslümanların Sâsânîlere karşı elde ettikleri üstünlüğü sadece Farsların başarısızlıkları üzerinden okumak tarihî gerçekliği tam manasıyla yansıtmayacaktır. Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarının uzun süren savaşlarla birbirlerinin güçlerini zayıflatmaları ve kendi içlerinde yaşadıkları mücadeleler, doğudaki İslâm fetihlerine müspet yönde katkı sağlamış olmakla birlikte;[895] Arap birliklerinin, daha yavaş hareket eden imparatorluk ordularına kıyasla sahip oldukları yüksek hareket kabiliyetinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.[896] Bu sebeple, İslâm dininin müntesiplerine sağladığı cihat motivasyonunun yanı sıra Müslümanların organize hareket edebilme yetenekleri, savaş becerileri ve düşmanlarını iyi tanımaları gibi unsurlar da bu meselenin izahında mutlaka dikkate alınmalıdır.[897]

---

[889] Foltz, *Iran in World History*, 47; Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, 208-209.
[890] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, 207.
[891] Foltz, *Iran in World History*, 47.
[892] Petrushevskii, *Islam in Iran*, 23.
[893] Hüsrev Pervîz, emperyalist amaçların peşine düşünce Partları düşmanın kucağına itmiş, bunun sonucunda Part aileler Herakleitos ile anlaşma yapmışlardır. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire,* 555.
[894] Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire,* 111; Kaçar, "Sasani Tarih Yazımında Paradigma Meselesi", 234. Nitekim Pourshariati'ye göre Arapların fetihleri başlatmadaki amaçları akidelerini yaymaya çalıştıkları bir gaza eğilimi ya da cihad değil; Sâsânî ve Bizans İmparatorluklarının aralarında 30 yıl süren savaştan dolayı bitkin düşmelerinin kabulüdür. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire,* 312.
[895] Foltz, *Iran in World History*, 47.
[896] Gökalp, *Irak'in Fethi ve İslâmlaşma Süreci,* 316.
[897] Kaçar, "Sasani Tarih Yazımında Paradigma Meselesi", 235.

Müslümanların Farsları yakından tanımalarının arka planını daha iyi anlamak adına, aralarındaki ticarî faaliyetlerin ve baskınların rolünü açıklamak faydalı olacaktır. Farsların uzun yıllar Arap Yarımadası'nın kıyı bölgelerinde ticaret yapmaları, Arapların onlara aşina olmalarını mümkün kılmıştır. Benzer şekilde Arapların da Sâsânî şehirlerinde yaptıkları ticarî faaliyetler, Fars kültüründen haberdar olmalarını sağlamıştır. Bunların ötesinde, yarımadanın doğusunda yaşayan Arap kabileleri zaten kendi yöneticileriyle birlikte Sâsânîler tarafından tayin edilen bir valinin idaresi altında yaşamaktaydılar. Arap toplumunun geçiminde önemli bir yere sahip olan baskın ve akınlar da bahsi geçen irtibatlarının farklı bir veçhesini oluşturmuştur. Bilindiği üzere, Mekke gibi büyük yerleşim yerlerinde yaşayan Arapların geçim kaynakları ticarete dayanırken, yarımadanın çöl bölgelerinde hayatlarını sürdürenler ise maişetlerini hayvancılıktan sağlamışlardır. Bunun yanı sıra, başkalarının sürülerine baskın yaparak hayatta kalan bedevî gruplar da bulunmuştur. İslâm öncesi dönemde merkezî bir otoritenin varlığı söz konusu olmadığı için, sosyal kontrol sadece kabileler arası yapılan ve sürekli yenilenmesi gereken antlaşmalarla sağlanabilmiştir. İslâmiyet'le birlikte Hz. Peygamber'in tüm Arap kabilelerini kendi liderliği altında birleştirmesi, onların artık birbirlerine baskın yapamayacakları anlamına gelmiştir.[898] Aynı zamanda bu yeni durum, ekonomik motivasyonları ağır basan Arapların enerjisini yarımadanın ötesindeki ticaret yollarını ve merkezlerini fethe kanalize etmiştir.[899]

İslâmiyet'ten önce de Sâsânîlere yakın topraklarda yaşayan Araplar, uzun yıllar boyunca onların beldelerine saldırılarda bulunmuşlar; fakat toplu olarak tek bir hedefte birleşemediklerinden dolayı çabaları muvaffakiyetsizlikle sonuçlanmıştır. İslâm çatısı altında bir araya gelmelerinin ardından, Müsennâ b. Hârise komutasında Lahmîlerin başşehri Hîre'yi ele geçirmişlerdir.[900] Aynı yıl Hâlid b. Velîd de Ülleys'te Farslara karşı zafer kazanmıştır.[901] Sâsânîler, topraklarına yapılan bu fetih hareketlerini çok fazla ciddiye almadıkları için merkezden büyük ordular göndermemişler; bunlara muhafız birlikleriyle ve onlara destek olan bazı Hrıstiyan-Arap, Ârâmî gruplarla karşı koymaya çalışmışlardır.[902] Her ne kadar ticarî faaliyetler etkileşim noktasında Sâsânîlere bazı

[898] Foltz, *Iran in World History*, 46.
[899] Foltz, *Iran in World History*, 47.
[900] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/355.
[901] Petrushevskii, *Islam in Iran*, 23.
[902] Yıldırım, *VI.-IX. Yüzyıllarda Basra Körfezi*, 51.

aşinalıklar sağlasa da onlar Müslüman ordusunu kapasite, teknik, hedef ve motivasyon açısından yeterince tanımamaktaydılar.[903] Neticede izah edilen tüm faktörlerin yanı sıra Müslüman komutanların askerî becerileri ve organizasyon kabiliyetleri, sahip oldukları inanç, ordularının korkusuzlukları ve buna karşı Fars askerlerindeki motivasyon eksikliğinin etkisiyle Sâsânîlerin yenilgisi kaçınılmaz hale gelmiştir.[904] Ayrıca İslâm, Hristiyanlık ile olan yakınlığını kabul ederken Zerdüşt düalizmine karşı kendini konumlandırmak durumunda kalmış ve bu durum öncelikli bir mesele haline gelmiştir. Bu nedenle Hz. Peygamber (sav), Roma İmparatorluğu yerine yaşamı boyunca Hicaz için sürekli büyüyen bir tehdit oluşturan İran'ın kontrol altına alınmasına öncelik vermiştir. Vefatından sonraki 20 yıl içinde İslâm Devleti'nin sınırları, tüm İran'ı kapsayacak şekilde genişlemiştir.[905]

[903] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, 208-209.
[904] Yıldırım, *VI.-IX. Yüzyıllarda Basra Körfezi*, 51.
[905] Josef Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", *The New Cambridge History of Islam: The Formation of the Islamic World Sixth to Eleventh Centuries*, ed. Michael Cook, thk. Chase F. Robinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 1/113.

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİNDE SİYASÎ İLİŞKİLER

1. SÜFYÂNÎLER DEVRİ (41-64/661-684)

Hz. Ali'nin Muâviye b. Ebî Süfyân'a karşı 40.000 askeriyle sefer hazırlığı yaptığı 40/661 yılında Haricîlerin düzenlediği bir suikast sonucunda vefat etmesi üzerine, Müslümanlar onun oğlu Hz. Hasan'a biat etmişlerdir. Hz. Hasan, görevi devraldıktan bir süre sonra Muâviye'ye bazı şartlar sunmuş, bunları kabul etmesi durumunda halifelik görevinden çekileceğini bildirmiştir.[906] Muâviye de anlaşma sağlamaları için Abdullah b. Âmir b. Küreyz ile Abdurrahman b. Semüre'yi Hz. Hasan'ın yanına göndermiştir.[907] Yapılan görüşmede Hz. Hasan'ın görevden çekilmeyi kabul etmesiyle[908] Muâviye resmî olarak halifelik makamına geçmiştir.[909] Kûfe halkından biat almasının ardından, İslâm toplumunu kendi otoritesi altında birleştirmiş ve böylece yaklaşık 90 yıl hüküm süren Emevî Devleti'nin temellerini atmıştır.[910] Muâviye'nin İslâm dünyasını tek bir çatı altında toplamasından dolayı 41/661 yılına "Âmü'l-cemâa" yani "Birlik yılı" adı verilmiştir.[911] Benî Ümeyye kabilesinin Süfyânî kolundan gelmeleri hasebiyle de Muâviye b. Ebî Süfyân'ın ve oğlu Yezîd b. Muâviye'nin hükümranlıkları Süfyânîler dönemi şeklinde adlandırılmıştır.[912]

---

[906] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 3/267, 271.
[907] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 3/272.
[908] Hz. Hasan, Kûfe beytülmâlinden 5.000.000 dirhemi ve Dârâbcerd'in harâcını alma ile babası Hz. Ali'ye sövülmemesi şartlarının kabul edilmesi üzerine makamından çekilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/160.
[909] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/272. Olay 41/661 senesinin Rebîulâhir veya Cemaziyülevvel ayında gerçekleşmiştir. Halifeliğin Muâviye'ye devredilmesinin Rebîulevvel ayında olduğunu ifade edenler için Hz. Hasan'ın halifelik süresi beş buçuk; Rebîulâhir ayında olduğunu söyleyenlere göre altı ay, Cemaziyülevvel diyenlere göre ise yedi küsur aydır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/272-273.
[910] İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar)* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 287.
[911] İsmail Yiğit, *Emevîler (661-750)* (İstanbul: İsam Yayınları, 2022), 32.
[912] Yiğit, *Emevîler*, 25.

1.1. Muâviye b. Ebî Süfyân

Adnânî ve Kahtânî Araplarının desteğiyle[913] hilâfete geçen Muâviye b. Ebî Süfyân, bir taraftan muhalif kesimle mücadeleyi sürdürürken diğer taraftan da kendileriyle yapılan anlaşmaları bozan bölgeleri tekrar itaat altına almaya çalışmıştır. Halifeliği boyunca da fetih hareketlerini devam ettirerek önceki krizlerde zarar gören devlet ekonomisini düzeltme yoluna gitmiştir.[914] Nitekim Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Kuzey Afrika, Suriye, Irak ve Horasan olmak üzere dört cephede yürütülen fetihler,[915] Muâviye'nin hilâfetinde Mısır ordusunun sorumluluğundaki Kuzey Afrika, Irak/Basra ordusunun sorumluluğundaki Horasan ve Sind, Suriye ordusunun sorumluluğundaki Anadolu ve İrmîniyye şeklinde üç cephede gerçekleştirilmiştir.[916]

Hz. Osman döneminde Merv, Nîşâpûr, Belh ve Herât olmak üzere dört şehri içine alan Horasan bölgesinin[917] büyük oranda fethedilmesi; Irak bölgesini yüzölçümü ve ekonomik imkânlar bakımından İslâm Devleti'nin en geniş toprakları konumuna getirmiştir. Bununla birlikte ilerleyen zamanlarda ortaya çıkan ayaklanmalar bölgeyi olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim belde halkı yükümlü oldukları vergileri vermemeye başlamış hatta harâc toplamakla mükellef memurlarını şehirden çıkarmışlardır. Bunun üzerine Muâviye, ilk olarak Horasan'daki otoriteyi tekrar sağlama adına harekete geçmiş ve bunu da bölgenin idaresinden sorumlu valileri aracılığıyla gerçekleştirmiştir.[918]

Muâviye b. Ebî Süfyân, Hz. Ömer döneminde ordugâh şehir olarak kurulan ve ilerleyen dönemlerde Horasan ve Sicistan bölgesinin kendisine bağlı olduğu bir eyalet haline gelen

---

[913] Muâviye, yönetimi sürecinde Emevî etkisini en alt düzeyde tutmaya çalışarak daha geniş kapsamlı Arap kabile birlikteliğini esas almıştır. Adem Apak, "Emevîler Döneminde Toplumsal Yapı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-3-Emevîler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/280-281.

[914] İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 236. Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Emevîler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 56.

[915] Yunus Akyürek, "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013), 114.

[916] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Emevîler Dönemi)*, 56.

[917] Elton L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan Under Abbasid Rule (747-820)* (Chicago: Bibliotheca Islamica, 1979), 16.

[918] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye bin Ebî Süfyan*, 224. Hakimiyet altında almasından sonra da zimmî halk düzenli bir şekilde cizye ve harâclarını vermeye devam etmişlerdir.

Basra'ya,[919] Büsr b. Ebî Ertât'ı[920] vali tayin etmiştir. Fakat bir süre sonra Abdullah b. Âmir, Hz. Osman döneminde yarım bıraktığı işleri tamamlamak için kendisine bir şans verilmesini istemiş;[921] Muâviye de bunun üzerine 41/661 yılında[922] Büsr'ü azlederek yerine Abdullah b. Âmir'i geçirmiştir.[923] 41/661 yılının sonunda Basra'ya gelen Abdullah b. Âmir, Horasan'daki muhafızların başına Süleym kabilesinden Kays b. Heysem'i görevlendirmiştir.[924] Kays, kendileriyle yapılan anlaşmayı ihlal eden Belh ehli üzerine yürüyerek onların Nevbahar/Nûbehâr Mabedleri'ni yıktırmış, Belhlilerin sulh talebinde bulunmaları üzerine de onlarla anlaşma sağlayarak geri dönmüştür.[925] Kays, Horasan'daki görevine döndükten sonra Abdullah b. Hâzim'le yaşadığı bazı problemler neticesinde Abdullah b. Âmir tarafından görevden alınmış;[926] ayrıca 100 kamçı cezasına çarptırılarak hapse atılmıştır. Abdullah b. Âmir bu olayın ardından 43/663 yılında Horasan'a Abdullah b. Hâzim'i vali tayin etmiştir.[927] Abdullah b. Hâzim, Herât, Bûşenc, Bâdeğis beldelerinden gelen elçilerin eman ve sulh taleplerini kabul ederek onlarla anlaşma yapmıştır.[928] Aynı sene içerisinde Muâviye b. Ebî Süfyân, Mekrân üzerine[929] Abdullah b. Sevvâr'ı görevlendirmiştir.[930]

---

[919] Hakan Bozburun, *Süfyani-Emevi Halifelerinin Fetih Siyasetleri ve Sonuçları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2006), 148. Horasan valiliğinin Irak genel valiliğine bağlı olması başlangıçta fetihlere pozitif yönde yansımaktayken, kabileler ve kişiler arası siyasî çekişmeler sebebiyle sonraki dönemde birtakım olumsuzluklara sebebiyet vermiştir. Bu durum ancak son genel vali Nasr b. Seyyar döneminde düzeltilmiş, Horasan müstakil bir eyalet statüsü kazanarak direkt olarak halifeye bağlanmış, böylece o da daha cesur adımlar atarak kısa sürede siyasî sınırları Kuteybe dönemindekine ulaştırmıştır. Akyürek, "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi", 115.

[920] Belâzürî'de geçen bir rivayete göre Muâviye, Horasan'a Kays b. Heysem'i vali atamış fakat sonra onu da azletmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 575.

[921] Mustafa Fayda, "Abdullah b. Âmir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988), 1/84.

[922] Muâviye, aynı sene (41/661) Kûfe valiliğine de Mugîre b. Şu'be'yi tayin etmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/174.

[923] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 575-576; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/170; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/297.

[924] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/170, 210.

[925] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 576.

[926] Abdullah b. Âmir, Kays b. Heysem'i Horasan'a âmil tayin etmesinden bir süre sonra harâcı ödemekte geciktiği gerekçesiyle görevinden azletmek istemiştir. İbn Hâzim de bu göreve kendisi getirilecek olursa onu Kays'tan kurtaracağını vaat etmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/209.

[927] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/209.

[928] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 576.

[929] Hz. Ali döneminde her ne kadar fetihler durma noktasına gelmişse de 36/656-657 senesinde Hâris b. Mürre el-Abdî, beraberindeki Müslümanlarla birlikte Sind bölgesindeki Mekrân üzerine yürümüş, buradan esir ve ganimetler elde etmiştir. Fakat bu zafer kısa soluklu olmuş, bölge halkı Müslümanlara karşı bir araya gelerek Hâris ve beraberindekileri öldürmüşlerdir. Muâviye zamanına gelinceye kadar da bu bölgeye başka bir fetih yapılamamıştır. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 192.

[930] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 206.

Abdullah b. Âmir, Basra'ya bağlı Sicistan bölgesine amcasının oğlu Abdurrahman b. Semüre'yi tayin etmiştir. Abdurrahman, Sicistan'dan Kâbil'e geçerek bölgeyi muhasara altına almış ve bir sene süren çekişmeli durumun neticesinde şehri ele geçirmiştir. Fethin ardından ganimetlerin humusunu çıkarıp Abdullah b. Âmir'e göndermiştir. Savaşta esir alınan Kâbil melikinin öldürüleceği sırada Müslüman olması üzerine canı bağışlanarak kendisine ikramda bulunulmuştur.[931] Abdurrahman b. Semüre, Kâbil'den sonra Huvaş, Kuzabüst ve Ruhhâc'ı savaş yoluyla ele geçirmiş; Huşşek'in halkıyla da anlaşma sağlamıştır. Daha sonra ahitlerini bozan Kâbil üzerine harekete geçerek bölgeyi tekrar kontrol altına almıştır.[932] Muâviye'nin 45/665 yılında Abdullah b. Âmir'i Basra valiliğinden azlederek[933] yerine Ziyâd b. Ebîh'i[934] atamasına kadar[935] Abdurrahman b. Semüre Sicistan'daki görevine devam etmiştir.[936]

Basra valiliğinin yanı sıra Bahreyn ve Umân'ın idaresi de kendisine bağlanan Ziyâd b. Ebîh,[937] Horasan'ı bağımsız dört bölgeye ayırarak[938] Umeyr b. Ahmer el-Yeşkürî'yi Merv'e,[939] Huleyd b. Abdullah el-Hanefî'yi Eberşehr'e (Nîşâpûr), Kays b. Heysem'i Fâryâb ve Tâlikân ile birlikte Merverrûz/Merv-Rûz'a, Nâfi b. Hâlid et-Tâhî'yi ise Bâdgîs, Bûşenc ve Kâdis dahil olmak üzere Herât'a vali tayin etmiştir.[940] Bunların yanı sıra Sicistan/Sistân bölgesine Rebî' b. Ziyâd'ı,[941] Horasan bölgesine de Hakem b. Amr el-

---

[931] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 557-558. Ayrıca Belâzürî'deki bir rivayette bu hadise Muâviye dönemine aittir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/339.

[932] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 558.

[933] Muâviye, yumuşak huyluluğunun Basra'da hoşnutsuzluk ve başkaldırıya sebep olduğu gerekçesiyle Abdullah b. Âmir'i görevinden azletmiştir. Aslında bu durum, Hz. Osman'ın ve Emevîlerin sözde kayırmacılık siyasetinden duyulan rahatsızlığın farkında olan Halife'nin; bahsi geçen kabile üyelerini üst düzey devletin görevlerinden kademeli olarak uzaklaştırarak, yerine yeni kimselerin getirmesi politikası şeklinde anlaşılabilir. Nitekim Muâviye'nin onun yerine atadığı Ziyâd b. Ebîh bunun ilk örneğidir. Clifford Edmund Bosworth, *Sistan Under the Arabs, From the Islamic Conquest to the Rise of the Saffarids (30-250/651-864)* (Rome: Istıtuto Italiano Per ıl Medio ed Estremo Oriente, 1968), 20.

[934] Ziyâd b. Ebîh, Hz. Ali döneminde Fars bölgesine vali olarak atanmış ve bölgedeki bazı kaleleri ele geçirerek hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Muâviye Kûfe'ye gelinceye kadar da Fars bölgesinin valiliğini sürdürmüştür. Sonrasında Ziyâd kalesine çekilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/170. Muâviye hilâfete geçtikten sonra Ziyâd'ı kendi nesebine ilhak etmek istemiş ve ona mektuplar göndermiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 558. Nihayetinde ikna etmeyi başararak onu Basra valiliğine atamıştır. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 558; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/217.

[935] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/297. Rivayetlerde Ziyâd'tan önce Hâris b. Abdullah el-Ezdî'nin Basra'ya vali tayin edildiği, dört ay sonra yine Muâviye tarafından azledildiği geçmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/216.

[936] 50/670 senesinde Basra'da vefat etmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 558.

[937] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 558; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/217.

[938] Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 197.

[939] Umeyr b. Ahmer, Arapları Merv'e ilk defa iskân eden kimsedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 558.

[940] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 558; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/224.

[941] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 558.

Gıfârî'yi atamıştır.[942] Rebî' b. Ziyâd, Zâbülistan ve Ruhhâc'a hâkim olan Rutbîl'le savaşmış ve onu mağlup ederek Ruhhâc'a kadar takip etmiştir. Sonrasında ise Dâver bölgesinin fethini gerçekleştirmiştir.[943]

Hakem b. Amr ise Basra'daki kabilelerin desteğiyle bir ordu teçhiz ederek Fars diyarına doğru yola çıkmıştır. Merv'e ulaşıncaya kadar da birçok şehri fethetmiştir.[944] Bu sırada Muâviye, Ziyâd'a yazdığı mektubunda herhangi bir taksimat yapılmaksızın altın, gümüş ve değerli eşyaların kendisine gönderilmesini ve bunlar yapılıncaya değin Hakem'in hiçbir şeyi yerinden oynatmamasını emretmiştir.[945] Bunun üzerine Hakem b. Amr, insanları etrafında toplayarak; "Muâviye bana altın ve gümüşleri muhafaza etmem için Ziyâd'la bir mektup gönderdi. Resûlullah'tan; *'Gökler ve yer Allah'tan korkan bir adamın üzerinde halka olsalar, Allah kuşkusuz ona bir çıkar yol gösterir.'* buyurduğunu işittim. Öyle ki Resûlullah'ın buyruğu Muâviye ve Ziyâd'ın sözünden daha önceliklidir." dedikten sonra ganimetin humusunu Ziyâd'a göndermiş; geri kalanını Müslümanlar arasında taksim etmiştir. Olaydan kısa bir süre sonra da Merv şehrinde vefat etmiştir.[946]

Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be'nin 50/670 yılında vefat etmesi üzerine bu bölgenin idaresi de Ziyâd b. Ebîh'e tevdî olunmuştur. Böylece Ziyâd altı ay Basra'da,[947] altı ay Kûfe'de ikamet ederek her iki bölgeden sorumlu ilk vali olunca Irak onun yönetiminde birleşmiştir.[948] Aynı sene içerisinde Muâviye b. Ebî Süfyân, Benî Sa'lebe b. Şeybân kabilesinden Maskale b. Hübeyre b. Şibl'i Taberistan'a vali tayin etmiş ve onu 10.000[949]

---

[942] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 576.

[943] Azledilmeden önceki döneminde, Zâbülistan ve Ruhhâc'a hâkim olan Rutbîl'le savaşmış ve onu mağlup ederek Ruhhâc'a kadar takip etmiştir. Sonrasında oradan Dâver bölgesinin fethini gerçekleştirmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 559.

[944] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/315.

[945] Bu olay 50/670 senesinde meydana gelmiştir. Hakem b. Amr, Muâviye'nin isteğine karşı; Allah'ın Kitabı'nın, Mü'minlerin emiri Muâviye'nin mektubundan önce geldiğini bildirmiş; Allah'tan sakınan kimseye karşı bir durum olduğunda, Allah'ın ona bir çıkış yolu göstereceğini bildirmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/252. Başka bir rivayete göre Muâviye, altın ve gümüşlerin beytülmâle aktarılması üzere Şam'a gönderilmesini; geri kalanın da Müslümanlar arasında paylaştırılmasını emretmiştir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/315.

[946] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/315. Hakem b. Amr yaşanan bu olayın akabinde kendisinin Ümeyyeoğullarından, onların da kendisinden usandıkları söyleyerek; "Allah'ım onları benden, beni de onlardan yana rahata kavuştur." diye dua ettiği, bu duasından birkaç hafta sonra da vefat ettiği zikredilir. (İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/315-316.) Merv şehrinde vefat eden Hakem b. Amr yine bu şehirde defnedilmiştir. Bu yönüyle Horasan'da vefat eden ilk Müslüman olmuştur. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/230. Ayrıca bk. Zeki, *İlk Dönem Horasan Valileri*, 37-38.

[947] Ziyâd, Kûfe'ye geçtiğinde Basra'da yerine vekil olarak Semüre b. Cündeb'i; Basra'ya geçince de Abdurrahman b. Ubeyd'i âmili olarak bırakmaktaydı. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/234, 246.

[948] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/233-234.

[949] 20.000 olduğu da söylenir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 468.

askerle birlikte bölgeye göndermiştir. Düşman karşısında bozguna uğrayan Müslüman ordusu, üzerlerine kaya parçalarının yuvarlanmasıyla tamamen dağılmış; Maskale'nin de aralarında olduğu pek çok kişi vefat etmiştir.[950]

Ziyâd b. Ebîh, 50/670 yılında Rebî' b. Ziyâd'ı Sicistan valiliğinden azlederek yerine Ubeydullah b. Ebî Bekre'yi atamıştır.[951] Ubeydullah, Kâbil'deki Türk hükümdarlarından Rutbîl ile savaşmış; Rutbîl'in talebi üzerine de onlarla 1.2000.000 dirhem karşılığında sulh anlaşması yapmıştır. Daha sonra Sicistan'a dönen Ubeydullah, Ziyâd'ın ölümüne kadar burada kalmıştır.[952] Ziyâd b. Ebîh 51/671 yılında (Hakem b. Amr'ın vefatının ardından) Horasan valiliğine, daha önce Sicistan bölgesinin valiliğinden azledilen Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî'yi[953] tayin etmiştir. Rebî' b. Ziyâd, Horasan'a ulaştıktan sonra Belh'i sulh yoluyla ele geçirmiştir. Rebî' b. Ziyâd ile birlikte Horasan'a gönderilen Kûfe ve Basra ahalisinden yaklaşık 50.000 kişi de bu bölgeye yerleşmiştir.[954] Böylece Müslüman Arapların İran içlerine yaptıkları göçlerle hem Müslüman hakimiyetinde pekişme sağlanmış hem de Farsların İslâmlaşması hızlanmıştır.[955] Rebî' b. Ziyâd'ın 53/673 senesinde vefatından sonra ise Horasan'ın idaresine Huleyd b. Abdullah el-Hanefî geçirilmiştir.[956]

Ziyâd b. Ebîh, her ne kadar valiliği sürecinde Basra'nın ve onun denetimindeki beldelerin kontrolünü sıkı tutmuş olsa da[957] Horasan halkı, direniş ve isyanlarını Abbâsî dönemine

---

[950] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 468. Bu olay halk arasında, "Maskale Taberistan'dan dönünceye kadar" şeklinde darb-ı mesellere konu olmuştur.

[951] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 210.

[952] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 559. Ziyâd'ın ölümünden sonra, Muâviye'nin Sicistan valisi Abbâd b. Ziyâd olmuştur.

[953] *Fütûh*'ta geçen rivayete göre Ziyâd, Gâlib b. Abdullah el-Leysî'yi atamıştır. Gâlib'in etrafında toplananların sayısı çoğalmaya başlayınca Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî ve Abdullah b. Ziyâd'ı bir ordu ile göndermiş, onlar da Toharistan'ı ele geçirerek elde ettikleri ganimet humusunu Ziyâd'a göndermişlerdir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 316.

[954] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 577; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/285-286.

[955] Turun, *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer*, 79.

[956] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/291. Taberî'de geçen başka bir rivayete göre Hakem b. Amr el-Gıfârî'nin ölmek üzereyken yerine Enes b. Ebî Ünas'ı tayin etmiştir. Fakat Muâviye Enes'i azlederek Huleyd b. Abdullah'ı tayin etmiştir. Yani o Rebî' b. Ziyâd'ın valiliğe getirilmeden önceki süreçte tayin edilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/285.

[957] Ziyâd, denetimi sıkı tutmuş ve şüpheli gördüklerini derhal cezalandırmıştır. Bu durum insanları daha temkinli olmaya sevk ettiği için suç oranlarının da gözle görülür bir düşüş yaşanmıştır. Nitekim rivayetlerde kadınların gece hırsız girmesinden endişe duymadıkları ve kapılarını kilitlemeden uyudukları aktarılmaktadır. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/301-302. Yine onun Basralılara irâd ettiği bir hutbesinde; "Sizden kim evinde geceleyecek olursa kapısını kapatmasın, zira gidecek şeylerin tazminatı benim borcum olsun." sözü de bu durumu teyit etmektedir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/303. "Kim gece vakti bir hırsızlığa uğrarsa, çalınan malının kefili benim." demiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/219.

kadar sürdürmüştür. Nitekim ihtilâle verdikleri destek de bunun somut bir göstergesidir.[958] Muâviye b. Ebî Süfyân, Ziyâd b. Ebîh'in ölümünden sonra[959] Basra'ya Semüre b. Cündeb el-Fezârî'yi[960] vali tayin etmiştir. Fakat halktan birtakım şikâyetler gelince Semüre'yi görevden almıştır. Yerine geçirdiği Abdullah b. Amr b. Gaylân es-Sekafî'yi de bir süre sonra azlederek bölgeye Abdullah b. Hâlid b. Üseyd'i tayin etmiştir.[961] Muâviye, yine 53/673 yılında Kûfe'ye Dahhâk b. Kays el-Fihrî'yi atamıştır.[962] Dahhâk b. Kays, Maskale b. Hübeyre eş-Şeybânî'yi Taberistan'a göndermiş; o da bölge halkıyla 500.000 dirhem, beşli altınlar, 100 taylesan kumaş ve 300 köle karşılığında anlaşmaya varmıştır.[963] Muâviye'nin aynı dönemde Sicistan'a atadığı Abbâd b. Ziyâd ise Kandehâr'a sefer düzenlemiş ve ehlini hezimete uğratmıştır.[964]

Ziyâd b. Ebîh'in oğlu Ubeydullah, 53/673[965] ya da 54/674 senesinde Irak valisi olmak için talepte bulunmuş, Muâviye de onu öncelikli olarak Horasan'a vali tayin etmiştir.[966] Ubeydullah b. Ziyâd, Horasan'a doğru yola çıkmış[967] ve beraberindeki 24.000 askerle Beykend bölgesine girmiştir. Bu sırada Buhârâ'nın melikesi Hayl/Kabac Hâtûn[968] Türklerden yardım istemişse de gelen destek kuvvetler Emevî ordusu karşısında mukavemet gösterememiş ve hezimete uğramışlardır. Hâtûn'un sulh talebinde bulunması üzerine, 1.000.000 dirhem karşılığında anlaşmaya varılmıştır. Böylece Buhârâ'nın

---

[958] Zeki, *İlk Dönem Horasan Valileri*, 37-38.

[959] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/288. Ziyâd b. Ebîh, 53/673 yılında Ramazan ayının dördüncü salı günü vefat etmiştir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ᾽ ve'l-Küttâb* (Kâhire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938), 26.

[960] Taberî'de geçen rivayete göre Ziyâd öldüğü zaman Semüre b. Cündeb Basra'da görev yapmaktaydı. Muâviye, Ziyâd'ın ölümünden sonra altı ay daha onu görevinde bırakmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/291.

[961] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 577; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/296-97; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/317.

[962] 55/675 senesinde olduğu da rivayet edilir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/300. Muâviye 58/678 yılında Dahhâk b. Kays'ı Kûfe valiliğinden azlederek yerine Abdullah b. Ümmü'l-Hakem'i geçirmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/309-12.

[963] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 223.

[964] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 219, 223.

[965] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 577; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 219.

[966] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 577; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/296-297; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/317.

[967] Ceyhun Nehri'ni geçerek Buhârâ dağlarına varan ve buraya kadar askerleriyle giden ilk komutan olmuştur. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 577.

[968] Bu ismi Taberî "Kabac Hâtûn" (*Târihu't-Taberî*, 5/298), İbn A'sem "Hayl Hâtûn" (*Kitâbu'l-Fütûh*, 4/310) diye zikrederken; Belâzürî ve Nerşahî'de sadece "Hâtûn" olarak geçmektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 578; Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, thk. Emîn Abdulmecîd el-Bedevî, Nasrullâh Mübeşşir et-Tırâzî (Kahire: Dârul-Maârif, 1965), 64. Türklerin ünvan olarak kullandıkları bu ifadeyi onun ismi zannetmiş olması muhtemeldir. Erkan Göksu, "Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 29 (2011), 266.

Beykend bölgesi ve ona bağlı Râmdîn/Zâmin[969] şehri, Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Çok sayıda silah, elbise, mücevherle süslenmiş altın ve gümüş eşyanın yanı sıra yaklaşık 2.000[970] Buhârâlı esir ele geçirilmiştir.[971] Ubeydullah b. Ziyâd, Horasan'da yerine Huveylid b. Târif b. Kurrâ'yı bırakarak Muâviye tarafından vali tayin edildiği Basra'ya dönmüştür.[972] Neticede Ubeydullah'ın Buhârâ'dan hızla geri dönmesi ve Emevî hâkimiyetinin bölgede kalıcı olmaması, şehri ağır tahribata uğrayan Hâtûn açısından tek avantaj olarak değerlendirilmiştir.

Ubeydullah'ın Basra'da olduğu dönemde, İran'dan Yemen'e göç eden Farslardan Yezîd b. Müferriğ el-Himyerî'nin, Benî Ziyâd'ı hicvetmesi meselesi Arap-Fars ilişkileri açısından önem arz etmektedir.[973] Yezîd b. Müferriğ, dostluğunu sürdürdüğü Horasan valisi Sâid b. Osman el-Abbâd tarafından Horasan'a davet edilmiş; fakat o, Abbâd b. Ziyâd'la birlikte Sicistan'a gitmeyi tercih etmiştir.[974] Bir süre sonra Yezîd ile Abbâd'ın arası bozulunca, Yezîd hem Abbâd'ı hem de babası Ziyâd'ı hicveden şiirler yazmıştır.[975] Abbâd b. Ziyâd, o sırada Muâviye'nin misafiri olan kardeşi Ubeydullah'a bir mektup yazarak durumu anlatmış, ardından Yezîd'i öldürmek için Muâviye'den izin istemesini bildirmiştir. Ancak Muâviye buna izin vermeyerek işi ölüme götürmeden tehdit yoluyla çözmelerini emretmiştir. Yezîd b. Müferriğ, Basra'ya gelip bölgenin ileri gelenlerinden kendisini himaye etmeleri talebinde bulunmuşsa da isteğine sadece Münzir b. Cârûd

---

[969] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 222. Bunun dışında bölge için Ramsîn, Râmîsen, Râmitîn şeklinde isimler de kullanılmıştır.

[970] Sayılarının 4.000'i bulduğunu zikreder. Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 64.

[971] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 577; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/297-98. Ayrıca bk. Ahmet Turan Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/29-30.

[972] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/317-318. Muâviye, 55/575 senesinde Abdullah b. Amr'ı Basra valiliğinden azledip yerine Ubeydullah b. Ziyâd'ı atamıştır. O da yerine Eslem b. Zür'a'yı görevlendirmiş; emniyet işlerinin başına da Abdullah b. Hısn'ı getirmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/300.

[973] Tam ismi Yezîd b. Rebîa b. Müferriğ el-Himyerî'dir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/317. Yemenli Yahsub kabilesine mensup olan Yezîd b. Müferriğ, Basra'da doğup büyümüştür. Farsça şiirler yazdığı için, İslâmiyet'ten önce İran'dan Yemen'e göç eden İranlılardan olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca yazdığı hiciv şiirleriyle şöhret bulmuştur. Kenan Demirayak, "İbn Müferriğ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/215.

[974] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/364. Bk. Demirayak, "İbn Müferriğ", 20/215.

[975] Bunun sebebinin ise Yezîd b. Müferriğ'in Abbâd'la birlikte Türkler üzerine çıkacağı savaşa geç kalması zikredilir. Nitekim askerlerin hayvanlarına verecekleri yemler tükendiği için ordu zor durumda kalmıştır. Bundan dolayı Abbâd tarafından kınanan İbn Müferriğ, Abbâd'ın sakallarını kastederek "Keşke şu sakallar ot olsaydı da, Müslümanların atları onları yeseydi!" demiştir. Bu sözler kulağına gelince Abbâd bir hayli hiddetlenmiştir. Yakalanacağını anlayan İbn Müferriğ ise kaçmakla kalmayıp hicvedici bir kaside (Onun Ziyâd'a olan akrabalığını, filin dişi merkebin oğluyla akrabalığına benzetmiştir.) dile getirmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/364.

olumlu yanıt vermiştir. Bu sırada Yezîd b. Müferriğ'in şehirde ve Münzir'in evinde olduğu haberini alan Ubeydullah b. Ziyâd onu yakalatmış; ardından müshil içirtilerek bir eşeğe bindirilmesini ve Basra sokaklarında dolaştırılmasını emretmiştir. Böylece elbisesini kirletmiş bir şekilde şehirde dolaştırttığı Yezîd b. Müferriğ'in halkın gözünde küçük düşmesini sağlamıştır.[976] Fakat bu ceza bile Yezîd b. Müferriğ'in şiirleriyle hicvetmeye devam etmesine engel olamamıştır.[977] Ubeydullah, Yezîd'in sonrasında yaptığı hicivlerinden haberdar olunca onu Sicistan'daki Abbâd'ın yanına göndermiştir. Bu sırada Muâviye, Şam'daki Yemenlilerin araya girmesiyle Yezîd b. Müferriğ'in kendi yanına gönderilmesini emretmiştir.[978] Yezîd, Muâviye'nin huzuruna çıkınca; aslında bu hicivlerin Mervân'ın kardeşi Abdurrahman b. Ümmü'l-Hakem tarafından dile getirildiğini fakat kendisine nispet edildiğini bildirmiş ve özür dilemiştir. Muâviye'nin onu bağışlamasının akabinde Yezîd b. Müferriğ Musul'a yerleşmiştir. Daha sonrasında Basra'ya giderek Ubeydullah b. Ziyâd'tan af dilemiş; Ubeydullah da onu affederek eman vermiştir.[979]

Muâviye b. Ebî Süfyân 56/675 yılında Ubeydullah b. Ziyâd'ı Horasan'daki görevinden azlederek[980] yerine Saîd b. Osman b. Affân'ı[981] tayin etmiştir.[982] Ayrıca Basra'daki Ubeydullah b. Ziyâd'a[983] bir mektup yazarak Saîd b. Osman'a mal ve silah yönünden destekte bulunmasını emretmiştir. Saîd b. Osman, Şam'dan yola çıkarak Basra'ya vardığında, Ubeydullah ona Basra zindanlarından savaşabilecek güçteki 4.000 kişiyi tevdî etmiştir. Ayrıca cihad etmeye gönüllü kimselerin de Saîd'e katılmasıyla büyük bir ordu teşekkül etmiştir. Saîd b. Osman, Ubeydullah'ın kendisine bağışladığı 4.000 dirhemi

---

976 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/365.

977 Yezîd b. Müferriğ çarşıda dolaştırılırken Farslı bir adam onun bu halinin ne olduğunu sorduğunda; "Sudur, nebizdir ve üzüm suyudur. Sümeyye de nâmı meşhur bir kadındır." cevabını veren İbn Müferriğ, aynı şekilde Ubeydullah için de; "Bana yaptığını su temizler; fakat benim senin hakkında söylediklerim, kemiklerin çürüyene kadar işleyecektir." demiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/319.

978 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/319.

979 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/320-321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/366. Yezîd b. Müferriğ bir süre burada kaldıktan sonra Kirmân'a gitmek isteyince; Ubeydullah, Kirman'daki âmili Şerîk b. el-Aver'e yazarak ona ikramda bulunmasını söylemiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/321.

980 Saîd b. Osman, Muâviye'den kendisini Horasan'a vali tayin etmesini istemiş; Muâviye de onu Horasan bölgesinin savaş işlerine tevdî etmiştir. Daha sonra savaş işlerinin yanında harâc işleri görevini de vermiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/305.

981 İbn A'sem'in *Fütûh*'unda, Saîd'in Horasan'a vali tayin edilmesinin Ziyâd'ın Basra valiliği döneminde olduğu nakledilse de bu bilgi tarihi gerçekliğe uymamaktadır.

982 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/305; Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 64.

983 Fütûh'ta bu isim, "Ziyâd" şeklinde zikredilmektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 307-308. Ama Ziyâd b. Ebîh 53/673 senesinde öldüğü için bahsedilen kişinin onun oğlu Ubeydullah olması daha mûteberdir.

adamları arasında dağıttıktan sonra Fars diyarına doğru yola çıkmıştır.[984] Nîşâpûr'a geldiğinde, Abdullah b. Âmir b. Küreyz'in ashâbından bazı kimselere hediyeler dağıtmış ve onları da birliklerine dâhil ederek güzergâhına devam etmiştir. Ordu, ilk olarak Buhârâ; daha sonra ise Semerkant'a gitme hedefiyle harekete geçtiği için önce Ceyhun/Belh Nehri kenarında konaklamış; bu süreçte Saîd'in emriyle nehri geçmelerini sağlayacak salları yapmaya başlamışlardır.[985] Hazırlıkların tamamlanmasının ardından nehri geçerek Buhârâ üzerine yürümüşlerdir. Müslüman ordusunun gelişini haber alan Buhârâ melikesi Hayl Hâtûn, çatışmaya girmeksizin 300.000 dirhem ve Semerkant yolunda kendilerine eşlik edecek kılavuzlar sağlama karşılığında onlarla bir anlaşma yapmıştır. Ayrıca Saîd b. Osman, Hayl Hâtûn'un kendisine sorun çıkarmamasını güvence altına almak için Buhârâ meliklerinin çocuklarından yaklaşık 20 kadarını yanına almıştır.[986] Ardından Semerkant üzerine yürümek suretiyle melikleri İhşid b. Şârik önderliğinde toplanan Soğdlularla şiddetli bir savaşa girişmiştir.[987] Şehir halkı saraylarının ele geçirilmesi ve içindekilerin öldürülmesi korkusuyla sulh istemek durumunda kalmıştır. Bunun üzerine şehrin ana kapısının Müslümanlara açılması, isteyenlerin diğer kapıdan çıkması, 700.000 dirhem[988] ile 30.000 köle[989] verilmesi karşılığında anlaşma sağlanmıştır.[990]

İslâm ordusu, Semerkant dönüşünde Tirmiz şehrini de ele geçirmiştir.[991] Saîd b. Osman, Horasan'dan Medine'ye dönünce beraberinde getirdiği rehinelere[992] kaba çuhadan kıyafetler giydirmiş, su taşıma ve diğer işlerde çalışmaları için onları çiftliklere tahsis etmiştir. Kendilerine yapılan muameleye üzülen ve hiddetlenen rehineler aralarında anlaşmışlar; Saîd'in hurmalığa ziyarete geldiği bir günde evine girerek onu

---

984 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/307-308.

985 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/310. Saîd b. Osman aynı zamanda askerleriyle nehri geçen ilk kimse addedilmiştir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/310; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 578.

986 İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/310.

987 O dönemde Semerkant'ta Soğd halkından birçok kimse bulunmaktaydı. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/311. İbn A'sem savaşın bir ay sürdüğü rivayet ederken (*Kitâbu'l-Fütûh*, 4/312); Belâzürî, bu sürenin üç gün olduğu zikreder. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 578.

988 500.000 dirhem şeklinde geçer. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/312.

989 Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 69.

990 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 578.

991 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 579; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/306.

992 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/306. Buhârâ melikesi, Semerkant'tan dönen Saîd'e; artık istediğine ulaştığını, sulh gereği vermesi gereken malı da ona ödediğini söyleyerek rehin verdiği Buhârâ meliklerinin çocuklarını istemiştir. Fakat Saîd b. Osman bunu kabul etmeyerek rehineleri beraberinde getirmiştir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/313.

öldürmüşlerdir.[993] Muâviye b. Ebî Süfyân, Saîd b. Osman'ın ölümünden sonra 58/677-678'de Horasan valiliğine Abdurrahman b. Ziyâd'ı getirmiştir.[994] Abdurrahman'ın valiliğe devam ettiği[995] 60/680 yılının Recep ayında[996] Muâviye b. Ebî Süfyân, Dımaşk'ta vefat etmiştir.[997] Halifeliği yaklaşık 19 yıl 3 ay süren Muâviye[998] yürüttüğü başarılı askerî faaliyetlerle Emevî fetih politikasının daha planlı ve programlı bir hale gelmesine katkı sağlamıştır.[999] Ayrıca tarih alanına ilgi duyan Muâviye'nin, San'a'dan gelen ve dönemin bilgili şahsiyetlerinden biri olan Ubeyd b. Şeriyye'den, Arap ve Fars meliklerinin yaşamlarını ve tarihî olaylarını içeren bir eser yazmasını istediği rivayet edilmektedir. Bu istek, Muâviye'nin farklı kültürlerin tarihini öğrenme ve kayıt altına alma çabasını yansıtması bakımından ehemmiyet arz etmektedir.[1000]

1.2. Yezîd b. Muâviye

Muâviye b. Ebî Süfyân henüz hayattayken, kendisinden sonra hilâfetle alakalı yaşanabilecek olası sorunları önlemek ve halife seçimi konusunda o zamana dek belirgin bir usul bulunmayışını gerekçe göstererek oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmek istemiş, bu niyetini de valileriyle paylaşmıştır. Basra valisi Ziyâd b. Ebîh'in bu duruma sıcak bakmaması nedeniyle konu askıya alınmış; ancak onun ölümünün ardından 56/676 yılında yeniden gündeme gelmiştir. Mısır, Şam ve Irak bölgesinden Yezîd için biat alan Muâviye, Medine âmili Mervân b. Hâkem'e bir mektup yazarak insanları itaate davet etmesini emretmiştir.[1001] Mervân, halifenin bu kararını mescitte ilan edince Medine'nin önde gelen sahâbîlerinden Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr,

---

[993] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/314; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 580; Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 69. Saîd b. Osman Medine'ye vardıklarında bu esirlerin ipekli elbiselerine, yanlarından bulunan altın ve gümüşlerine el koymuş ve onlara ucuz bir kilim türü yünden yapılmış kaba giysiler vermiştir. Daha sonra onları çiftliklerde işlerde çalıştırmıştır. Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 69.

[994] Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ'*, 29. Muâviye daha önce Basra valiliğinden azlettiği Ubeydullah b. Ziyâd'ı yeniden görevlendirmiştir. Abdurrahman'ı da Basra ve Horasan valiliği yapan kardeşi Ubeydullah b. Ziyâd'ın görevine ortak etmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/315-16.

[995] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 580.

[996] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 226; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/352; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/323.

[997] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 230.

[998] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 230; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 4/352; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/324.

[999] Akyürek, "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi", 90.

[1000] Muâviye'nin huzuruna gelen bir heyet ona; Arap ve Arap olmayanların krallarını, lisanların birbirine karışması meselesini, halkların nasıl ülkelere ayrıldıkları gibi meseleleri sormuştur. Ubeyd de Muâviye'nin emrettiği üzere bu sorulara cevap vermiştir. Bu sebeple Muâviye onun söylediklerinin yazılmasını ve Ubeyd b. Şeriyye'ye atfedilmesini emretmiştir. Ubeyd, Abdülmelik b. Mervân'ın zamanına kadar yaşamıştır. Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedîm* (Tahran, 1971), 103. Ayrıca bk. Yiğit, *Emevîler,* 41.

[1001] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh,* 2/334-35.

Abdullah b. Abbâs, Abdurrahmân b. Ebî Bekîr, Yezîd'e biat etmek istememişlerdir.[1002] Bunun üzerine Muâviye, hac vesilesiyle onlarla birlikte Mekke'ye gittiğinde her biriyle ayrı ayrı görüşerek ihtilafa yönelmelerinin sebepleri üzerine konuşmuştur. Ancak, görüşmelerden istediği sonucu alamayınca mescitte bir konuşma yaparak biate yanaşmayan sahâbîleri üstü kapalı bir şekilde tehdit etmiştir. Böylece Yezîd'in veliahtlığını onlara kabul ettirerek,[1003] halifeliğin intikalini veraset usulüne dönüştürmüştür.[1004]

Yezîd b. Muâviye, babasının vefatının hemen ardından, 60/680 yılında hilâfet makamına geçerek Dımaşk'ta halktan biat almıştır.[1005] Genel olarak, babasının atadığı valilerde bir değişiklik yapmamış ve onlara geniş yetkiler tanımıştır.[1006] Bu minvalde Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ı[1007] Basra'da; Nûman b. Beşîr'i[1008] Kûfe'deki görevlerinde bırakmıştır.[1009] Bunun yanı sıra Yezîd, Medine valisi Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân'ı azlederek yerine Amr b. Saîd'i görevlendirmiştir.[1010] Yine Muâviye döneminde Destebâ ve Rey valiliği yapmış olan Kesîr b. Şihâb el-Hârisî'yi de Mâsebezân, Mihricânkazer, Hulvân ve Mâhân'a vali tayin etmiştir.[1011]

Yezîd b. Muâviye'nin halifeliği sürecinde, gerek Muâviye zamanında devletin tabiî sınırlarına ulaşılması gerekse içeride yaşanan karışıklıklar, yeni fetihlerin yapılmasına çok fazla imkân tanımamıştır.[1012] Kuzey Afrika'da Ukbe b. Nâfi'nin yürüttüğü seferler ve Horasan civarındaki fetihler dışında, diğer fetihler neredeyse durma noktasına gelmiştir.[1013] Halife Yezîd, 61/681 senesinde Horasan ve Sistân/Sicistan bölgesinin

---

[1002] Muâviye, ölümünden önce Yezîd'e yaptığı vasiyetinde bahsi geçen beş kişi hakkında öğütlerde bulunmuş; bunlar arasında en tehlikelisinin Abdullah b. Zübeyr olduğunu ve ona karşı dikkatli davranmasını tavsiye etmiştir.

[1003] İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh,* 2/343.

[1004] Yiğit, *Emevîler,* 37-38.

[1005] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 230; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/338.

[1006] Ünal Kılıç, "Yezîd I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/514.

[1007] 62/682 senesinde Ubeydullah b. Ziyâd, Münzîr b. Cârûd'u Kandabil'e görevlendirmiştir. Yine Ubeydullah'ın görevlendirdiği Sinan b. Seleme, Mekrân'ı fethetmiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 236.

[1008] Kûfe'de Nûman b. Beşîr ile ilgili sıkıntılar ortaya çıkınca, Yezîd onun yerine Ubeydullah'ı geçirmeyi düşünmüş; bunun için de Sercûn b. Mansûr'a danışmıştır. Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ'*, 31.

[1009] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/338.

[1010] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/343.

[1011] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 432.

[1012] Nitekim Bizans'a karşı seferlere son verilmiş, Rodos'taki Müslümanlar Yezîd'in emriyle adayı terk etmişlerdir. Ünal Kılıç, *Yezid b. Muaviye* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 251-253.

[1013] Kılıç, *Yezîd b. Muaviye*, 253; Yiğit, *Emevîler*, 51.

valiliğine henüz 24 yaşındaki Selm b. Ziyâd'ı tayin etmiştir.[1014] Selm, Horasan'a gitmeden önce Sistân bölgesinin emirliği için kardeşi Yezîd b. Ziyâd'ı görevlendirmiştir.[1015] Başka bir rivayete göre Sistân'ın tayinlerini Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd yapmıştır. Buna göre Ubeydullah, iki kardeşini Sistân üzerine görevlendirmiş; genel sorumluluklar ve mâli görevlere Yezîd b. Ziyâd'ı, ordu komutanı olarak da Ebû Ubeyde b. Ziyâd'ı atamıştır. Selm b. Ziyâd'ın Sistân valiliğine atandığını ve Basra'dan Horasan'a gitmek üzere hazırlıklar yaptığını Ubeydullah b. Ziyâd vasıtasıyla öğrenen Abbâd b. Ziyâd,[1016] kendisinin görevden azledilmesiyle birlikte olacakları tahmin ettiği için devlet hazinesini paylaştırma yoluna gitmiştir.[1017] Bu minvalde beytülmâldeki malları köleleri arasında taksim etmiş, kalanları da borç isteyenler arasında dağıtmıştır. Sonrasında Sistân'dan ayrılarak Yezîd b. Muâviye'nin yanına gelmiştir. Bu sırada Yezîd, Ubeydullah'a haber göndermiş;[1018] Selm'in Horasan'a geldiğinde kendisine eşlik edecek 2.000 kişiyi seçmesine izin verdiğini ve onun da bu konuda üzerine düşeni yapmasını bildirmiştir. Böylece Selm b. Ziyâd'ın birliklerine Basra halkının eşrafından ve süvarilerinden pek çok kimse dâhil olmuştur.

Rivayet edildiği üzere Selm b. Ziyâd'tan önceki valiler Horasan'a gazaya çıkarlar, kış mevsimi geldiğinde Mervu'ş-şâhicân şehrine geri dönerlerdi. Horasan'ın hükümdarları da Müslümanlar gidince Hârezm'e komşu olan şehirlerden birinde toplanırlar; birbirleriyle savaşmayacaklarına, birbirlerini rahatsız etmeyeceklerine ve aralarında istişare sağlayacaklarına dair anlaşma sağlarlardı. Aslında Müslümanlar, bu süreçte onların bir araya geldikleri şehre sefer düzenlemek isteseler de emirleri bu taleplerine sıcak bakmazdı. Horasan'da gazada bulunan Selm b. Ziyâd, kış mevsiminin gelmesi nedeniyle sefere ara verdiği sırada, Mühelleb b. Ebû Sufre kendisinden Horasanlıların toplandığı şehre gitmek için izin istemiştir. Selm, diğer yöneticilerin aksine onun gitmesine izin vermiş; Mühelleb de beraberindeki 4.000 ya da 6.000 askerle yola çıkarak

[1014] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 559-560, 581; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/472. Yezîd'in halifeliğinden önce bu görevi Abdurrahman b. Ziyâd ile Abbâd b. Ziyâd yürütmekteydiler. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 559-560, 581; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/472.

[1015] Yezîd b. Muâviye, Selm'i Horasan üzerine tayin ederken Yezîd b. Ziyâd'ı da Sicistan/Sistân üzerine atamıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/446.

[1016] Muâviye döneminde vali olarak Sicistan'a atanmıştır. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 559.

[1017] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/472; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/ 555.

[1018] Yezîd'in bu talimatıyla Ubeydullah'ın yetki alanına müdahalesi ve Basra'nın en hayati unsurlarından bazılarının Selm'in sancağına çekilmesi iki kardeş arasındaki -Ubeydullah ve Selm- ilişkileri daha da kızıştırmıştır. Bosworth, *Sistan Under the Arabs*, 45.

Hârezmlileri muhasara altına almıştır. Hârezmliler bu durum karşısında canlarını kurtarmak amacıyla sulh talebinde bulunmuş ve 20.000.000 dirhem karşılığında bir antlaşma yapmışlardır. Müslümanlar bu meblağı temin ederken bazen bir binek hayvanını bazen de herhangi bir malı yarı değeriyle almışlar; böylece elde edilen malların kıymeti yaklaşık 50.000.000 dirheme ulaşmıştır.[1019] Mühelleb, bu başarısıyla Selm'in nazarındaki itibarını arttırırken; Selm de gerçekleştirdiği fetihlerle bölgedeki başarısını kanıtlamıştır.[1020] Selm b. Ziyâd, elde edilen mallardan kendi istediklerini ayırdıktan sonra kalanları Merv merzübânıyla birlikte Yezîd b. Muâviye'ye göndermiş;[1021] ardından Semerkant üzerine harekete geçmiştir. Semerkantlıların isteği üzerine onlarla barış sağlamış ve bölgeden 1.000 kişinin diyetini almıştır.[1022]

Sistân bölgesindeki Yezîd b. Ziyâd, bu süreçte anlaşmalarını bozan Zamindavar ve Kâbil bölgesine sefer düzenlemiştir. Fakat İslâm ordusu yenilgiye uğramış, Ebû Ubeyde dâhil çok sayıda Müslüman esir düşmüştür. Bunun üzerine Cünze'de bulunan Yezîd b. Ziyâd, Kâbillilerin üzerine harekete geçmişse de savaş sırasında öldürülmüş; Müslüman ordusu da dağılmıştır.[1023] Durumu haber alan Selm b. Ziyâd "Talhatu't-Talahât" diye de bilinen Talha b. Abdullah b. Halef'i Kâbil'e göndermiş; o da 500.000 dirhem karşılığında Ebû Ubeyde'yi kurtarmıştır. Talha, daha sonra bölgeden ayrılarak vali tayin edildiği Sistân'a gitmiş, ölümüne kadar burada kalmıştır.[1024] Talhâ'nın ölümünün ardından ona bağlı askerler Yezîd'in otoritesini reddetmişler ve Sistân'ın farklı bölgelerine dağılmışlardır. Nihayetinde Yezîd'in ölümüne kadar Sistân yöneticisiz kalmıştır.[1025]

Yaklaşık üç sene sekiz ay süren hilâfeti, kendisine biat etmeyen ve isyana kalkışan kimselerle mücadele şeklinde geçen Yezîd b. Muâviye; 64/683 yılının Rebîülevvel ayının 14'ünde, Humus'a bağlı Huvvârîn köyünde vefat etmiştir.[1026] Ölümünün hemen ardından

---

[1019] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 581; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/473; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/555.
[1020] Kılıç, *Yezîd b. Muaviye*, 254. Öyle ki Horasan'da bulunduğu süre içerisinde 20.000'den fazla çocuğa Selm'in isminin verildiği nakledilir. Bosworth, *Sistan Under the Arabs*, 45.
[1021] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/473; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/445-446. Bk. Kılıç, *Yezîd b. Muaviye,* 253-254.
[1022] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 581; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/473; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/447. Bu sefere, "Araplar arasında nehri geçen ilk kadın" olarak anılan Selm'in eşi Ümmü Muhammed bint Abdullah da katılmış ve gazada bir erkek çocuğu dünyaya getirmiştir.
[1023] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 559; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/446. Bu olay Yezîd b. Muâviye öldükten sonra veya ölümünden çok kısa bir süre önce vuku bulmuştur. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 559.
[1024] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 560; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/446.
[1025] Muhammed Tâki Bahâr (Melikü'ş-şuarâ), *Târîh-i Sistân* (Tahran, 1366), 104.
[1026] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 253; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/499. Ayrıca bk. Kılıç, *Yezîd b. Muaviye*, 251. Yezîd'in vefatından sonra Rey halkı anlaşmayı bozmuştur. Bunun üzerine Kûfe'den sorumlu Âmir b.

yerine veliaht tayin ettiği oğlu Muâviye b. Yezîd'e Şam'da biat edilmiştir. II. Muâviye, babasının tayin etmiş olduğu yöneticilere müdahale etmemiş, devletin yönetim sürecini daha çok Şam valisi Dahhâk b. Kays yürütmüştür. Bununla birlikte merkez beytülmâline gönderilen harâc miktarında indirim yapmıştır. II. Muâviye'nin halifelik süreci, hastalığı sebebiyle çok kısa sürmüş;[1027] yerine birini veliaht tayin etmeden 64/684 yılında vefat etmiştir.[1028] II. Muâviye'den sonra yerine geçecek kimse bulunmadığı için Emevîlerin Süfyânî kolunun hükümranlığı sona ermiştir.[1029]

Yezîd b. Muâviye ile onun ardından halifeliğe geçen oğlu Muâviye b. Yezîd dönemlerinde Horasan bölgesinin idaresini elinde bulunduran Selm b. Ziyâd; hem Yezîd'in hem II. Muâviye'nin ölüm haberlerini saklamıştır. Şâir İbn Arâde'nin şiirinden dolayı haberin duyulması üzerine yeni halife seçilene kadar insanları kendisine biat etmeleri hususunda ikna etmiştir.[1030] Fakat bu durum ancak iki ay devam edebilmiş, otoritesinin sarsılması ve her kabilenin başına buyruk hareket etmesi sebebiyle Selm b. Ziyâd Horasan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Bölgeden ayrılırken yerine Merv'de Ezd kabilesinden Mühelleb b. Ebî Sufre'yi tayin etmiştir.[1031] Selm, Serahs'a vardığında Bekîr b. Vâil kabilesinden Süleyman b. Mersed ile karşılaşmış, Süleyman onun Horasan'a Yemenli birini tayin etmesini hoş karşılamamıştır. Selm de bunun üzerine onu Mervu'r-rûz/Merv, Tâlikân, Fâryâb ve Cûzcân üzerine; Evs b. Sa'lebe'yi ise Herât üzerine vali tayin etmiştir.[1032] Selm b. Ziyâd yola devam edip Nîşâpûr'a vardığında Arap soylularından biri olan Abdullah b. Hâzim ile karşılaşmıştır. Aynı şekilde Horasan'daki durumu soran Abdullah, bölgenin Bekir b. Vâil ile Yemenliler arasında paylaştırılmasını eleştirmiş; ardından Selm'den kendisini Horasan'a atamasını istemiştir. Selm b. Ziyâd,

---

Mesud, Muhammed b. Umeyr b. Atârid'i yollamış fakat onu mağlup etmişlerdir. Daha sonra Attâb b. Verkâ gönderilmiş, böylece müşrikler yenilgiye uğramışlardır. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 261.

[1027] 40 gün ile 3 ay rivayetleri geçmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/503.

[1028] Muâviye b. Yezîd, Şamlıları huzuruna toplayarak kendisinden sonra işleri yönetmek için birini tayin etmede zayıf kaldığını bildirmiştir. Ne Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer'i ataması gibi bir kimseyi bulabildiğini, ne de Hz. Ömer gibi bir heyet seçebildiğini bildirerek istedikleri kimseyi tayin edebileceklerini ifade etmiştir. Bu konuşmasının ardından evine kapanıp ölünceye kadar görünmemiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/531. Kendisinden sonra yerine birini tayin etmesini istendiğinde Muâviye b. Yezîd'in; "Sizin dünyanızdan çok iyi bir şey görmedim ki kalan kötülüğü de boynuma alayım." dediği zikredilir. Bahâr, *Târîh-i Sistân*, 104. Ayrıca bk. Yiğit, *Emevîler,* 54-55.

[1029] Hasan Kurt, "Mâverâünnehir Bölgesinde Fetihler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-3-Emevîler,* ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/226.

[1030] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/545-46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 3/483-84.

[1031] Horasan'daki Ezd kabilelerinin sayısının nispeten az olması ve Mühelleb'in kendisini koruma desteğinin yetersiz kalması, onu Bekrî reislerinin aynı anda Herât ve Merverrûz gibi şehirlerde iktidara gelmelerine izin vermek zorunda bırakmıştır. Bosworth, *Sistan Under the Arabs,* 48.

[1032] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/546; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 3/484.

onu bir vesika ile Horasan valiliğine tayin etmiş, bunun yanı sıra devlet hazinesinden 100.000 dirhem tevdi etmiştir.[1033] Selm, Horasan'dan ayrıldıktan sonra kardeşi Ubeydullah b. Ziyâd ile arası kötü olduğu için Suriye'ye gitmeyip Mekke'deki Abdullah b. Zübeyr'in yanına doğru yola koyulmuştur. Fakat Mekke'ye vardığında Abdullah b. Zübeyr'in eline düşmüş ve hapse atılmıştır.[1034] Selm ilerleyen zamanlarda bundan duyduğu pişmanlığı; "İbn Zübeyr'in yanına gelmektense, keşke Şam'a gitseydim de kardeşim Ubeydullah'a hizmet etseydim," şeklinde ifade etmiştir. O, Haccâc'ın Abdullah b. Zübeyr'i muhasara etmesine kadar Mekke'de kalmış; daha sonrasında bir şekilde hapisten kaçarak önce Haccâc'ın, ardından da Abdülmelik b. Mervân'ın yanına gitmiştir. Abdülmelik onu Horasan'a vali tayin etmişse de Selm, Basra'ya geldikten kısa bir süre sonra vefat etmiştir.[1035]

Abdullah b. Hâzim'in Merv'e doğru yola koyulduğu haberini alan Mühelleb b. Ebî Sufre, yerine Cüşem b. Sa'd b. Zeyd'i bırakarak bölgeden ayrılmıştır. Cüşem, Abdullah'ın bölgeye girişine engel olmak istemiş fakat bunda başarılı olamamıştır. Neticede Abdullah b. Hâzim, Evs b. Sa'lebe ve Bekir b. Vâil'le savaşarak Herât'ı ele geçirmiş ve Horasan'da hâkimiyetini sağlamıştır.[1036] Mekke'de halifeliğini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr'in İslâm dünyasının büyük bir kısmına hâkimiyetini kabul ettirmesiyle birlikte, Mudarîlerin desteğini alan Abdullah b. Hâzim, 65/684 yılından itibaren onun Horasan valisi olmuştur.[1037]

2. MERVÂNÎLER DEVRİ (64-126/684-744)

2.1. Mervân b. Hakem

Muâviye b. Yezîd'in vefatından önce bir veliaht tayin etmemesi, halifeliğe kimin geçeceği konusunda bazı karışıklıklara yol açmıştır. Nitekim daha o hayattayken, 64/683

[1033] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 582; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/546; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/484. Bosworth, *Sistan Under the Arabs*, 48.

[1034] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 582; Bosworth, *Sistan Under the Arabs*, 48-49.

[1035] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 582.

[1036] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/546, 551; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/484.

[1037] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 583; Kurt, "Mâverâünnehir Bölgesinde Fetihler", 226. Kaysî asabiyetini temsil eden Abdullah b. Hâzim, Mudar'ın desteğiyle Rebiâlıları etkisiz hale getirmiştir. Fakat bir süre sonra Kays ve Temîm koluna mensup Mudarîler, ganimet sebebiyle kendi aralarında ihtilaf yaşamışlardır. Temîmliler İbn Hâzim'e karşı ayaklanarak Herât'ı ele geçirmişler ve bölgenin valisi İbn Hâzim'in oğlu Muhammed'i öldürmüşlerdir. Bu da yaklaşık iki sene sürecek olan Kays-Temîm çatışmasını ortaya çıkarmıştır. Apak, "Emevîler Döneminde Toplumsal Yapı", 293-294.

yılında[1038] Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'e[1039] Hicaz'ın yanı sıra Irak ve Mısır bölgelerinden biat edenler olmuştur. II. Muâviye'nin ölümünden sonra Emevî ailesi içinde bazı bölünmeler yaşanmış, kimisi halifeliğe I. Yezîd'in oğlu Hâlid'in geçmesini isterken; kimisi de Mervân b. Hakem'den ya da Amr b. Saîd b. Âs el-Eşdak'tan yana olmuşlardır. Bununla birlikte Medine'den çıkarılmaları sebebiyle beraberindeki Emevî ailesi fertleriyle Şam'a yerleşen Mervân b. Hakem'in, Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeyi düşündüğü rivayet edilmektedir. Fakat Ubeydullah b. Ziyâd, Mervân'ı bu düşüncesinden vazgeçirerek halifeliğe geçme konusunda onu ikna etmeye çalışmıştır. Onun Kureyş'in büyüğü ve lideri olduğunu, bu sebeple Dahhâk b. Kays'ın ümmetin başına geçmesine izin vermemesini söylemiştir.[1040] Ubeydullah'ın sözlerini onaylayan Eşdak da Kureyş'in büyüğü olarak bu işe en çok onun layık olduğunu söylemiştir. Ayrıca gözlerin kendisine çevrildiği Hâlid b. Yezîd'i himayesine altına almasını, bunun için de onun annesiyle[1041] evlenmesini önermiştir. Mervân da onun bu tavsiyesini yerine getirmiştir.[1042] Emevî ailesinin Câbiye'de gerçekleştirdiği toplantının neticesinde Mervân b. Hakem üzerinde ittifak sağlanmış ve 64/683-84 yılının Zilkâde ayında Şam'da kendisine biat edilmiştir.[1043]

Abdullah b. Zübeyr'in Basra, Horasan ve Sistân'a vali tayin ettiği Kuna[1044] lakaplı Hâris b. Abdullah b. Ebî Rebîa el-Mahzûmî, Sistân bölgesine Abdülazîz b. Abdullah b. Âmir b. Kureyz'i göndermiştir. Abdülazîz, Sistân'a varıp Talhâ'nın ordusuyla anlaştıktan sonra Büst ve Kâbil halkının isyan haberini almıştır. Bunun üzerine Sistân'dan ayrılan

---

[1038] Yezîd b. Muâviye'nin ölümünden sonra, Recep ayının bitmesine yedi gün kala Abdullah b. Zübeyr'e biat edilmiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 257.

[1039] Abdullah b. Zübeyr'e sadece Câbiye halkı, Benî Ümeyye ve mevâlîleri biat etmemiştir. Onlar Mervân'a daha sonra da Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'ye biat etmişlerdir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 259.

[1040] Kureyş'in büyüğü olarak nasıl gidip de Ebû Hubeyb'e (Abdullah b. Zübeyr'e) halife olarak biat edebileceğini sorgulamış; ardından da Tedmürlüleri kendisine biat etmeye çağırarak onlarla birlikte Dahhâk'ın üzerine yürüyüp onu Şam'dan çıkarmayı önermiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/540-51. II. Muâviye'nin halifeliği süresinde devlet işlerinin yürüten Dahhâk b. Kays, onun ölümünün ardından yine Şam'da görevlerini sürdürmüştür. İnsanlar Şam'da iki gruba ayrıldığı zaman Dahhâk b. Kays, Abdullah b. Zübeyr'i desteklemiş ve onun için halkı biata çağırmıştır. Mervân, halife olarak kendisine biat almasının ardından Mercirâhit'de (65/684) 20 gün süren savaşın neticesinde Dahhâk'ı yenilgiye uğratmıştır. Dahhâk'la birlikte beraberindeki çok sayıda Şamlı da öldürülmüştür. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 259; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/531, 537.

[1041] İsmi Fâhite bint Ebî Hâşim b. Utbe b. Rebîa b. Abdi Şems'tir.

[1042] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/541. Başka bir rivayete göre Mervân'a bu tavsiyenin verilmesinin arka planında Hâlid'in şanını küçültme ve bu şekilde hilâfette hak iddiasında bulunamaması amacı yatmaktaydı. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/610.

[1043] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/535-536.

[1044] Taberî'de bu isim "el-Kubâ" şeklinde geçmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/623.

Abdülazîz, daha önceki kabile çekişmelerinden fırsatla Türklerden oluşan bir ordu tertip eden Rutbîl ile mücadele etmek için Büst ve Kabil'e hareket etmiştir.[1045] Abdülazîz b. Abdillah, cesareti ile bilinen Ömer b. Şân el-Âri'nin de desteğiyle isyancıları bozguna uğratmıştır. Bununla birlikte savaş sırasında Rutbîl öldürülmüştür. Bölgenin kontrol altına alınmasının akabinde Müslümanlar pek çok köle, at ve silah ele geçirmişlerdir. Galibiyetin ardından Abdülazîz b. Abdullah,[1046] Sistân'a geri dönmüş ve Mervân b. Hakem'in 65/685'te vefatına kadar burada kalmıştır.[1047] Mervân b. Hakem, aynı sene içerisinde kendisinden sonra başa geçmesi için oğlu Abdülmelik b. Mervân'ı, ondan sonra da diğer oğlu Abdülazîz'i veliaht tayin etmiştir.[1048] Meselenin arka planında Mus'ab b. Zübeyr'i yenilgiye uğratan Eşdak'ın, Mervân'dan sonra o makamın kendisine ait olduğunu dillendirmesi yatmaktadır. Bu durumdan hoşnut olmayan Mervân, Hassân b. Mâlik'in desteğiyle kendisinden sonra oğulları adına halktan biat almıştır.[1049] Aynı sene içerisinde (65/685),[1050] Ramazan'ın başlarında vefat ettiğinde 63 yaşında olduğu, iktidarının da yaklaşık dokuz ay sürdüğü söylenir.[1051] Mervân ölmeden önce Ubeydullah b. Ziyâd komutasındaki orduyu Irak üzerine sefere göndermiş; Ubeydullah Cezîre'ye vardığında halifenin ölüm haberini almıştır.[1052]

[1045] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 560; Bahâr, *Târîh-i Sistân,* 105.

[1046] Bilgi sahibi insanları ve onlarla ilmî sohbetler yapmayı seven Abdülazîz b. Abdillah, Sistân'ın din bilginlerinden olan Rüstem b. Mehr Hürmüzd el-Mecûsî'nin yanına geldiği bir gün ondan İrân dihkanlarının hikmetli sözlerinden bahsetmesini istemiştir. Bunun üzerine Rüstem, dostluğu yapmacıklık üzerine kurulu olan, Allah'a gösteriş için ibadet eden, kendi menfaati için insanları kullanan ve inciten, çabasız ilim öğrenmek isteyen kimsenin en cahil insan olduğunu söylemiştir. Abdülazîz devam etmesini söyleyince; "Akan su denize ulaşıncaya kadar tatlıdır. İki kişi arasındaki arkadaşlık araya fesat girmediği sürece daimî olur. İlim sahibi kişi arzularına yenilmediği sürece her zaman güçlü kalır. Padişahın işleri vezir dürüst olduğu sürece iyi gider." demiştir. Bahâr, *Târîh-i Sistân*, 106.

[1047] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 560; Bahâr, *Târîh-i Sistân*, 106.

[1048] Aslında Câbiye toplantısında birinci veliaht Hâlid b. Yezîd, ikinci veliaht da Amr b. Saîd el-Eşdak olarak belirlenmiş; fakat Mervân bunların yerine kendi oğullarını tayin etmiştir. Yiğit, *Emevîler,* 62.

[1049] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/610.

[1050] 66/686 yılında olduğu da rivayet edilir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 292.

[1051] Öldüğünde 62 yaşında olduğu, hilâfetinin on aydan üç gün eksik olduğu da zikredilir. Bahâr, *Târîh-i Sistân*, 106.

[1052] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/611. Mervân'ın yönetimi döneminde adli teşkilatın başında Yahyâ b. Kays el-Gassânî, katiplik görevinde Sercûn b. Mansûr er-Rûmî ve haciblik görevinde ise mevlâsı Ebu Sehl el-Esved bulunmaktaydı. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 263.

2.2. Abdülmelik b. Mervân

Mervân b. Hakem'in vefatının ardından 65/685 senesinde halifeliğe oğlu Abdülmelik b. Mervân[1053] geçmiştir.[1054] Küçük yaşından itibaren babasının yanında devlet idaresine ve işleyişine tanıklık etmesi ona erken yaşta devlet tecrübesi kazandırdığı gibi, kişiliğinin gelişimine de önemli katkılar sağlamıştır.[1055] Halifeliğe geçtiği dönemde Hicaz, Irak, Yemen ve Horasan'ın hâkimiyetinin Abdullah b. Zübeyr'in elinde bulunması sebebiyle[1056] Abdülmelik'e yalnızca Şam ve Mısır'da biat edilmiştir.[1057] Hilâfetinin tamamen kabul görmesi ise Abdullah b. Zübeyr'in ölümünden sonra gerçekleşmiştir.[1058]

Abdülmelik b. Mervân, 70/690 senesinde Mus'ab b. Zübeyr'in üzerine Irak'a harekete geçtiğinde, bu durumu fırsat bilen Amr b. Saîd b. Âs el-Eşdak Abdülmelik'i halifelikten azlettiğini duyurmuştur. Abdülmelik b. Mervân'ın Dımaşk'ta vekil bıraktığı Abdurrahman b. Ümmü'l-Hakem ise görevini terk ederek kaçmıştır.[1059] Durumu öğrenen Abdülmelik, geri dönerek Amr b. Saîd'i kuşatma altına almış ve birkaç gün süren çarpışmanın ardından, Eşdak ile kendisinden sonra halifeliğin ona geçmesi konusunda bir anlaşmaya varmıştır. Ayrıca, her şehrin valisinin yanına Eşdak'ın belirleyeceği bir diğer valinin atanmasını da kabul etmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Abdülmelik, görüşme bahanesiyle yanına çağırdığı Eşdak'a, "Seni serbest bıraktığım takdirde halifelik konusunda benimle mücadele etmeyeceğini ve Kureyş'i ıslah edeceğini bilseydim seni serbest bırakırdım. Ancak bizim gibi iki adam, aynı memlekette ihtilaf içindeyse, mutlaka biri diğerini ortadan kaldıracaktır,"[1060] dedikten sonra onu öldürmüştür.[1061]

Horasan bölgesi, Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfetinin ilk zamanlarında Abdullah b. Zübeyr'in Horasan valisi olarak görevlendirdiği Abdullah b. Hâzim es-Sülemî tarafından

---

[1053] Künyesi Ebû Velîd'tir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/419. Abdülmelik b. Mervân, 23/643 yılında başka bir rivayete göre de 26/646-647 yılında Mervân'ın Medine'deki evinde doğmuştur. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 292.

[1054] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 261; Bahâr, *Târîh-i Sistân,* 107.

[1055] Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 59.

[1056] Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988), 1/226.

[1057] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 261; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc (Beyrût: Alimû'l-Kütüb, t.y.), 1/127.

[1058] Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ* (Katar: Dâru'l-Minhâc, 2013), 354.

[1059] Amr b. Saîd'in onu Dımaşk'tan kovduğu da söylenir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 266.

[1060] Bu söze benzer minvalde, "Bir sürüde iki damızlık deve bulunursa illaki biri diğerini kovmaya çalışır" dediği de rivayet edilmektedir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 266.

[1061] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 266; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/140-144.

idare edilmiştir.[1062] Abdullah b. Hâzim bölgedeki hâkimiyetini sağlarken Temîmlilerin desteğini almış; Herât'a oğlu Muhammed'i, emniyet kuvvetlerinin başına da Bükeyr b. Vişâh'ı tayin etmiştir. Fakat bir süre sonra Abdullah, Temîmlilerle arasına mesafe koymuş; bununla da kalmayıp oğlu Muhammed'e ve onun yanında bulunan Bükeyr b. Vişâh ile Şemmâs b. Disâr'a[1063] Benî Temîm'i Herât'a sokmamaları direktifini vermiştir. Şemmâs bunu kabul etmek istemezken, Bükeyr kendisine verilen emri hemen yerine getirmiştir. Hatta Benî Temîm'in Herât'ı ve beldelerini boşaltmalarını ikna etmesi halinde Şemmâs'a 30.000 dirhem, her bir Temîmli'ye de 1.000 dirhem vermeyi teklif etmiş fakat onlardan olumlu bir yanıt alamamıştır. Öyle ki Temîm kabilesi teklifi kabul etmediği gibi Abdullah b. Hâzim'in oğlu Muhammed'i de öldürmüşlerdir.[1064] Bu olayın ardından Bükeyr, Merv'e doğru yola koyulan Temîmlilerin peşine düşmüştür. Temîmliler ise Merv'de Şemmâs ve adamlarının kendilerine dâhil olmasının ardından başlarına Harîş b. Hilâl'i geçirerek Abdullah b. Hâzim'e karşı savaş hazırlıklarına başlamışlardır. Harîş b. Hilâl ile Abdullah b. Hâzim arasında meydana gelen savaş iki sene sürmüştür.[1065] Bu süreçte Temîm kabilesi üç gruba ayrılmış; Bâhir b. Verkâ'nın öncülüğündeki bir grup Eberşehr'e,[1066] Şemmâs b. Disâr'ın öncülüğündeki diğer bir grup Sistân'a, bunların dışındakiler de Osman b. Bişr b. el-Muhtefîz'le birlikte Fertena'ya gitmişlerdir. Hâriş de rotasını Merverrûz'a doğru çevirmiştir. Abdullah b. Hazîm ise Hâriş'i takip ederek Melhame adlı bir köyde ona yetişmiştir. Köşeye sıkıştığını anlayan Hâriş, Horasan'a

[1062] Abdullah b. Hâzim, Selm b. Ziyad'ın Horasan'dan ayrılmasından itibaren Horasan'ın yöneticiliğini yapmıştır. Yezîd b. Muaviye döneminde de Selm'e bağlı olarak görev yapmış ardından da Abdullah b. Zübeyr'in itaati altına girmiştir. Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî,* 2/190.

[1063] Şemmâs b. Disâr el-Utâridî, Bükeyr'in yardımcısı olarak görevlendirilmişti. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/623.

[1064] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 584; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/623. Taberî'de geçen rivayette olayın devamı daha farklı bir akışla anlatılmaktadır. Buna göre Benî Temîmlilerin Herât'ta Muhammed'i öldürmelerinden sonra Abdullah b. Hâzim, Benî Temîm'den iki kişiyi öldürmüştür. Bu durum gerilimin artmasına sebep olmuş ve Temîmliler Buceyr b. Vekâ öncülüğünde Ebreşehr'e giderek İbn Hâzım'ı görevinden hâl etmişlerdir. O sırada Abdülmelik b. Mervân'ın İbn Hâzım'ı Horasan valiliğine tayin ettiğini bildirdiği ve kendisine biat etmesini istediği mektubu ulaşmış fakat İbn Hâzım bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Halife Abdülmelik, Horasan valiliğine Bükeyr b. Vişâh'ı atamıştır. Bükeyr ilk iş olarak İbn Hâzim'i görevinden hâl ederek beytülmâle el koymuş, Merv halkını da itaati altına almıştır. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 584.

[1065] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 5/624.

[1066] Abdullah b. Hâzim bir süre Merv'de hüküm sürdükten sonra, Eberşehr'de Bâhir b. Verkâ'nın öncülük ettiği bir isyanla karşı karşıya gelmiştir. Merv'de yerine Bükeyr'i bırakarak Eberşehr'e yürümüş ve Bâhir'in isyanını bastırmakla uğraşmıştır. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu,* 200.

dönmemek ve Abdullah'la bir daha savaşmamak üzere anlaşma yapmaya mecbur kalmıştır. Sulhun ardından Abdullah, Hâriş'e 40.000 dirhem yardımda bulunmuştur.[1067]

Abdülmelik b. Mervân döneminin öne çıkan figürlerinden olan ve Farsların desteğini kazanması bakımından konumuz açısından önem taşıyan tarihî şahsiyetlerden biri, şüphesiz Muhtâr b. Ebî Ubeyde es-Sekafî'dir. Ubeydullah b. Ziyâd'la aralarında geçen bir husumetten dolayı[1068] onun Abdullah b. Zübeyr'e biat ettiği bilinmektedir.[1069] Muhtâr es-Sekafî (67/687), Hz. Hüseyin'in kanını talep etme gerekçesiyle harekete geçmiş; İbrahim b. Eşter'in desteğini de alarak Kûfe valisi Abdullah b. Mutî'yi yenilgiye uğratmıştır.[1070] Böylece şehrin hâkimiyetini ele geçirerek Kûfe'deki yerini sağlamlaştıran Muhtâr, sonraki aşamada Abdullah b. Zübeyr'le olan ilişkilerine de mesafe koymuştur.[1071] Muhtâr es-Sekafî, Halife Abdülmelik'in himayesine alıp valiler gönderdiği Irak, el-Cezire, Şam ve Mısır dışındaki yerlerde hâkimiyetini sağlamıştır. Musul'a Abdurrahman b. Saîd b. Kays el-Hemdânî'yi, Azerbaycan'a Muhammed b. Osman et-Temîmî'yi, Maheyn ve Hemedân'a Abdullah b. Hâris'i, İsfahan ve Kum'a Yezîd b. Muâviye el-Becelî'yi, Hulvân ve Mâsebezân'a İbn Mâlik el-Bekrâvî'yi, Rey ve Destebâ'ya Yezîd b. Ebû Necebe el-Fezârî'yi, Cevhâ'ya Zahr b. Kays'ı vali tayin etmiştir. Bu faaliyetlerinin ardından Cezire ve Şam topraklarından bazı yerleri ele geçirip Yezîd b. Enes el-Esedî'yi vali tayin edince; Abdülmelik b. Mervân birlikleriyle yola çıkarak Nusaybin'de Yezîd'in kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştır.[1072]

Muhtâr es-Sekafî'nin Kûfe'de kaldığı yaklaşık 18 ay boyunca Sevâd, Cebel, İsfahan, Rey, Azerbaycan ve Cezîre'den toplanan vergiler ona tevdi edilmiştir. Muhtâr, Fars ehlinin çocuklarını kendisine yakın tutarak onlara atıyyeler vermiştir. Buna karşılık ise Arapları meclisinden uzak tutmuş ve bahşettiklerinden onları mahrum bırakmıştır. Ortaya çıkan bu tablo kaçınılmaz olarak Arapların Muhtâr'a karşı kin beslemelerine yol açmıştır. Nitekim eşraftan bir grup kendisine gelerek sitayişte bulunmuş, Muhtâr da onlara; "Sizin

---

[1067] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/625.
[1068] Müslim b. Akîl meselesinden dolayı Ubeydullah'ın ona tokat attığı rivayet edilir.
[1069] Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 108.
[1070] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 288-291. Dineverî'deki rivayete göre, yenilginin ardından Mutî' eman dilemiş; Muhtâr ise bu talebe olumlu yanıt vererek ona ikramlarda bulunmuş ve hazineden 1.000.000 dirhem vermiştir. Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 292. İbnü'l-Esîr'deki rivayette de Kûfe'den çıkarılan Abdullah b. Mutî' mağlub bir şekilde İbn Zübeyr'in yanına gitmek istemediği için Basra'ya gitmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 4/50.
[1071] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 4/50. Ayrıca bk. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 111.
[1072] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 292-293.

dışınızdakileri Allah uzak kılmasın! Size ikramda bulundum, kibirli davranarak büyüklük tasladınız. Sizi kendime dost edindim. Fakat siz harâcı çiğnediniz. Acemler bana sizden daha itaatkâr ve vefalılar; istediğimde daha hızlı yardıma koşmaktadırlar." demiştir. Bunun üzerine orada bulunan Araplar onun yalancı, dünyalık mal peşinde ve Hâşimoğullarının dostu olmadığını söyleyerek yanından ayrılmışlar ve Muhtâr'a karşı bir araya gelip savaşmak üzere anlaşmışlardır.[1073] Muhtâr, onların hazırlıklara giriştiklerini öğrenince hemen Hemedân'a haber göndermiştir. Zira ona destek veren kitlenin çoğunluğunu Hemedânlılar ile Kûfe'deki "el-Hamrâ" adı verilen Ebnâü'l-Acemlerden (Fars/Acem çocukları) müteşekkildi. Araplara, bu tavrının arka planında Farslara verdiği önceliğin yattığını bildiren Muhtâr, onurlu ve özgür kimseler olmalarını söyleyerek onları kışkırtmıştır.[1074] Ardından Fars çocuklarından oluşan yaklaşık 20.000 kişiyi İbrahim b. Eşter'in komutasında Şamlılarla savaşması için görevlendirmiştir.[1075] Orduya bazı eklenmelerle birlikte bu sayı 30.000 civarına ulaşmıştır.[1076]

Abdülmelik b. Mervân gelişmeler üzerine, aralarında Ubeydullah b. Ziyâd, Umeyr b. el-Hubâb, Furât b. Sâlim, Yezîd b. Husayn'ın da bulunduğu Husayn b. Numeyr komutasında 40.000 kişilik bir ordu tertip etmiştir. Fakat Kays kabilesinden olan Furât ve Umeyr, Abdülmelik'in Kayslılardan hoşnut olmadığını ve bu sorunları hallettikten sonra onların köklerini kazıyacağını düşündükleri için İbrahim b. Eşter'in yanına gitmeyi kararlaştırmıştır.[1077] Gece olunca Eşter'in karargâhına giderek onunla görüşmüşlerdir. Umeyr ona; askerlerinin arasında Arapça tek bir söz dahi işitmediklerini, yanındaki bu Acem ordusuyla Şam'ın 40.000 yiğidine karşı nasıl mücadele edeceğini sormuştur. Bunun üzerine Eşter; "Savaşmak için yanımda karıncadan başka bir kuvvet olmasaydı da ben yine onları yanıma alır, çarpışırdım. Şamlılarla savaşmak için şu yanımda gördüğün topluluktan daha basiretlisi yoktur ki bunlar atıcılıkta şöhret kazanan ve at üzerinden inmeyen Fars ehlinin çocuklarıdır. Süvariyi süvariyle, piyadeyi piyade ile vuracağım" demiştir. Bunun üzerine Umeyr, Kays kabilesinin ordunun sol cenahında yer alacağını, kendilerinin de Şam ordusunu zayıflatma amacıyla bilerek yenileceklerini söylemiş ve savaş sırasında da bu dediklerini aynen yerine getirmiştir. İbrahim b. Eşter, savaşta çok

[1073] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 299.
[1074] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 288, 300.
[1075] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 293, 300. Başka bir rivayette, Muhtâr'ın Kûfe dışına çıktıklarında askerlerinin sayısını 40.000 olarak saydığı da söylenmektedir. Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 300.
[1076] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 293.
[1077] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 293.

sayıda Şamlıyı öldürerek galibiyet elde etmiştir. Ayrıca savaş sırasında öldürülen Ubeydullah b. Ziyâd'ın kesik başı da Muhammed b. Hanefiyye'ye gönderilmiştir.[1078]

Ayaklanmaları başarısızlıkla sonuçlanan Kûfe eşrafından bazı kimseler ise kaçarak Abdullah b. Zübeyr'in (67/686'de) Basra'ya vali olarak atadığı kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'in yanına sığınmışlardır.[1079] Kûfelilerin teklifliyle Muhtâr meselesini öne alan Mus'ab b. Zübeyr, Fars valisi Mühelleb b. Ebî Sufre'nin de kuvvetlerine dâhil olmasıyla Muhtâr'ın üzerine yürümüştür.[1080] Muhtâr, Mus'ab b. Zübeyr'le yaptığı savaşta mağlubiyete uğrayınca beraberindeki 6.000 askeriyle Kûfe'deki emirlik sarayına sığınmıştır. Yakın adamlarından Sâib b. Mâlik el-Eş'arî meydana çıkıp din adına savaşmayı istemiş, Muhtâr'a hitaben "Ey Ebû İshâk, halk senin bu işe hesap sormak üzere kalkıştığını zannediyor dediğinde o; "Hayır, yemin ederim ki ben bu işe dünyalık elde etmek için giriştim. Abdülmelik b. Mervân Şam'ı, Abdullah b. Zübeyr Hicaz'ı, Mus'ab b. Zübeyr Basra'yı, Necdet el-Harûrî Arûz'u, Abdullah b. Hâzim Horasan'ı ele geçirince bunların hiç birisinden aşağı olmadığımı, fakat hedefime ancak Hüseyin'in intikamını almaya davetle ulaşabileceğimi düşündüm. Bu gördüklerimden sonra yaşamaya lanet olsun." diyerek kılıcını kuşanmış, beraberindeki birliklerle beraber savaşmaya başlamıştır.[1081] Savaş sırasında Benî Hanîfe'den Abdullah b. Decâce'nin çocukları Terîf[1082] ve Tarrâf isimli iki kardeş Muhtâr'ı öldürmüş; kesik başını 30.000 dirhem karşılığında Mus'ab b. Zübeyr'e getirmişlerdir.[1083] Mus'ab da bunu Mekke'deki Abdullah b. Zübeyr'e göndermiştir.[1084] Muhtâr'ın öldürülmesinin ertesi günü, onunla birlikte saraya sığınan ve yaklaşık iki ay boyunca orada oldukları için stoklanan yiyecekleri tükenen 6.000 kişi Mus'ab'a haber göndererek emân dilemişlerdir. Hatta canları bağışlanacak olursa Şamlılarla yapılacak savaşta öncü kuvvetlerin arasında savaşacaklarını, öldürülürlerse karşı tarafı zayıflatmış olarak ölmüş olacaklarını, kazanırlarsa da zaferin onların lehine olacağını bildirmişlerdir.[1085] Fakat Mus'ab,

[1078] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 294-295.
[1079] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 4/64. Bk. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan,* 116.
[1080] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 4/65. Bk. Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 226.
[1081] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 264.
[1082] Bu isim "Tarafe" şeklinde de geçmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/68.
[1083] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 4/68. Muhtâr, 67/687 yılında, Ramazan ayının 14'ünde öldürülmüştür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/72.
[1084] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 307-308. Başka bir rivayette ise Mus'ab'ın, öldürülen Muhtâr'ın elini kestirip çivi ile mescidin bir tarafına astırdığı aktarılmaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/69.
[1085] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/69.

çaresizliklerinden dolayı boyun eğmeleri sebebiyle 2.000'i Arap 4.000'i Acem olan bu kimselerin isteğini kabul etmemiş ve hepsini öldürmüştür.[1086] Sonuç olarak, Muhtâr es-Sekafî, Kerbelâ'nın intikamını alma gerekçesiyle mevâlînin de desteğini alarak Kûfe'de başlattığı hareketinde görünürde başarısız olmuş olsa da, aslında küllerin altında yanmaya devam edecek bir ihtilal ateşini yakmıştır. Nitekim ilerleyen dönemlerde Kûfe'den Horasan'a sıçrayan bu ateş, Emevîlerin yıkılışına sebep olan etmenlerden biri haline gelmiştir.[1087] Galibiyetinin ardından hedefini genişleten Mus'ab b. Zübeyr ise İslâm dünyasının hâkimiyetini ele geçirmek amacıyla Halife Abdülmelik'i saf dışı bırakmayı planlamıştır. Fakat Mus'ab bu emeline ulaşamadığı gibi 71/691 yılında Abdülmelik ile yaptığı Deyrü'l-Câselik savaşında öldürülmüştür. Böylece Irak bölgesinin yönetimi ve kontrolü Abdülmelik b. Mervân'ın eline geçmiştir.[1088]

Abdülmelik b. Mervân'ın, Irak ve Horasan'daki hâkimiyeti ele geçirme sürecinde bazı uyuşmazlıklar yaşadığı Abdullah b. Hâzim'in 72/692 yılında öldürülmesi,[1089] Araplar arasında yeni bir problemi gündeme getirmiştir. Zira fâilin kim ya da kimler olduğu meselesi[1090] Temîmliler arasında önceden mevcut olan asabiyet tartışmalarını alevlendirmiştir.[1091] Horasan'da tansiyonun yükselmesi üzerine halkın ileri gelenleri Abdülmelik b. Mervân'a haber göndererek kendilerine Kureyşli bir yönetici atamasını istemişlerdir. Bunun üzerine Halife, Bükeyr b. Vişâh/Vessâc'ı Horasan valiliğinden

---

[1086] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 309. İbnü'l-Esîr'deki rivayete göre, Mus'ab'ın Arap olmayanları öldürüp Arapları serbest bırakmak istediği fakat Kûfe'nin ileri gelenlerinin buna itiraz etmesi üzerine onların hepsini öldürttüğü de rivayet edilmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 4/68.

[1087] Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 240.

[1088] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 4/104. Ayrıca bk. Mehmet Usluer, *Basra-Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı* (İstanbul: Siyer Akademi, 2021), 36-37.

[1089] Abdullah b. Hâzim Nîşâpûr/Eberşehr'de Bâhir b. Verkâ'nın isyanıyla mücadele ederken, Abdülmelik b. Mervân'ın mektubu kendisine ulaşmıştır. Mektupta Abdülmelik'i halife olarak tanıyacak olursa 7 yıl ya da 10 yıl (Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/178) süresince Horasan valiliğinde kalabileceği yazılmıştır. Fakat o bu teklifi bir hakaret olarak addetmiş ve gelen elçiye (Sûre b. Eşyem ya da Sinân b. Mükemmel el-Ganevî) mektubu zorla yedirtmiştir. Abdülmelik yaşanan olayın ardından valilik teklifini Merv'de nâib olarak bırakılan Bükeyr b. Vişâh'a sunmuştur. O da bunu kabul ederek Merv halkına Abdülmelik için davette bulunmuştur. Hem Bâhir hem de Bükeyr'le mücadele edemeyeceğinin farkına varan İbn Hâzim ise Tirmiz'deki oğlu Musâ'nın yanına gitmek için yola koyulmuştur. (Belâzürî'deki rivayet, ailesi ve servetini yanına alan İbn Hâzim'in oğlu Musa ile Tirmiz'e gitmek üzere yola koyulduğunu söylemektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 584) Fakat Bahîr birlikleriyle Şahmiğd köyünde (Merv'den sekiz fersah uzaklıkta bir mesafede bulunan) ona yetişmiş ve aralarındaki çatışmanın sonunda İbn Hâzim öldürülmüştür. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/121.

[1090] İbn Hâzim'i savaş meydanında öldüren kişinin Vekî' b. Umeyre olduğu fakat Bükeyr'in onun kellesini Bâhir'den zorla alarak Abdülmelik'e göndererek sanki katledeni kendisi gibi gösterdiği zikredilmektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 585; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/177.

[1091] Bükeyr ile Bâhir arasındaki mesele büyüyünce Benî Mukâis ve Butûn kabileleri Bâhir'in, Evs ve Ebnâ ise Bükeyr'in tarafında olmuşlardır. Bükeyr, zaten Ebnâ'ya mensuptu. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 200-201.

azlederek yerine 74/694[1092] yılında Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i tayin etmiştir. Böylece iktidar sebepli kabile çatışmaları çok büyümeden çözüme kavuşturulmuştur.[1093] Ümeyye b. Abdullah, Kirmân'a vardıktan sonra Sistân'a oğlu Abdullah'ı göndermiştir.[1094] Bunların yanı sıra Ümeyye'nin oldukça cömert biri olduğu, önceki vali Bükeyr'e ve onun âmillerine müdahale etmediği rivayet edilir.[1095] O, buradaki görevine Haccâc b. Yûsuf'un Mühelleb b. Ebî Sufre'yi Horasan valisi tayin etmesine kadar devam etmiştir.[1096]

Haccâc b. Yûsuf, Abdülmelik b. Mervân'ın talimatı üzerine 73/692-693 yılında birlikleriyle Mekke'ye giderek 6 ay 17 gün süren kuşatmanın sonunda Abdullah b. Zübeyr'i öldürmüştür.[1097] Halife, bu başarısından ötürü 74/994 yılında onu hem Mekke'ye hem de Medine'ye vali tayin etmiştir.[1098] Bir sene sonra da Horasân ve Sistân dışında Irak'ın valiliğine getirmiştir.[1099] Haccâc, o sene Basra'da Abdullah b. Cârûd liderliğinde isyan eden 18 kişiyi öldürmüş ve kesik başlarını Râmhürmüz'de halkın görebileceği bir yere astırmıştır.[1100] Bu meseleyi hallettikten sonra ise Şarzencî[1101]/Şîr Zencî[1102] lakaplı Riyâh önderliğinde Basra'da ayaklanan Zenci isyanını bastırmak için Hafs b. Ziyâd b. Amr'ı görevlendirmiştir.[1103] Kaynaklarda konuyla ilgili fazla bilgi bulunmamakla birlikte Belâzürî, isyanın nedenine ve nasıl organize edildiğine dair detaya girmeden olaya kısaca değinmiştir.[1104] Ensâb'taki anlatıma göre, Mus'ab b. Zübeyr'in ölümünden sonra Halife Abdülmelik tarafından Basra'ya vali tayin edilen Hâlid b. Abdullah, yıkıcı faaliyetleriyle çeteleşerek halka rahatsızlık veren bu kimseleri öldürmüştür. Fakat bu ceza yeterli olmamış olacak ki Abdullah b. Cârud isyanındaki

---

[1092] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/199; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/133. Belâzürî'de bu tarih 72/691 olarak verilmektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 586.
[1093] Apak, "Emevîler Döneminde Toplumsal Yapı", 294.
[1094] Bahâr, *Târîh-i Sistân*, 107.
[1095] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/133. Aynı yerde geçen rivayete göre iki yıllık valiliğinden sonra Bükeyr b. Vessâc'ın azledilmesi Horasan'da Temîmoğulları arasında karışıklığa sebep olunca, bölge halkı bir savaş çıkmaması için Abdülmelik'ten yeni bir vali tayin etmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Halife de bu göreve Ümeyye b. Abdullah'ı atamıştır.
[1096] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 586.
[1097] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/121.
[1098] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/201.
[1099] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 4/138.
[1100] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/210.
[1101] "Şâr" ismi Habeş krallarına verilen bir unvandır. Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996), 7/299.
[1102] Farsça bir isim olup "Zenci Aslanı" anlamına gelmektedir.
[1103] Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 218.
[1104] Abd al-Ameer 'Abd Dixon, *The Umayyad Caliphate 65-86/684-705* (London: Luzac, 1971), 147.

karışıklıktan yararlanan Zenciler, bu sefer daha organize bir şekilde ayaklanma başlatmışlardır.[1105] Nitekim Riyâh Şîr Zenci'nin hareketinin etkileri Fırat bölgesinde ve Übülle'nin tamamında hissedilmiştir. Bu isyana Zencilerin dışında Ehl-i Kellâ[1106] (yani Zuttlar) ve İranlı mevâlî gibi farklı unsurlar da katılmışlardır.[1107] Her ne kadar Haccâc bu isyanı bastırmada başarılı olsa da[1108] sonraki dönemlerde ortaya çıkacak köle isyanlarının tohumlarının atılmasının önüne geçilememiştir.[1109]

Abdülmelik b. Mervân'ın 78/698-99 senesinde Ümeyye b. Abdullah'ı Horasan valiliğinden azlettikten sonra Horasan ve Sistân'ın valiliklerini kendisine bağladığı Haccâc, bu bölgelere kendi âmillerini göndermiştir.[1110] O, Ezârika'nın işini bitiren Mühelleb b. Ebî Sufre'yi[1111] Horasan'a; Ubeydullah b. Ebî Bekre'yi de Sistân'a atamıştır.[1112] Aynı sene Haccâc'ın Mekrân'a gönderdiği Saîd b. Eslem b. Zür'a, Hâris el-Alâfiyân'ın oğulları tarafından öldürülmüştür.[1113] 80/700 yılında Sistân valisi Ubeydullah b. Ebî Bekre'nin ölümü üzerine, Haccâc buraya Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ı[1114] tayin etmiştir. Ayrıca ona büyük bir ordu desteği göndererek Rutbîl ile

[1105] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 7/299.
[1106] Basra'da meşhur bir pazarın da adıdır. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 7/300.
[1107] Dixon, *The Umayyad Caliphate*, 147; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 7/301.
[1108] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 7/301.
[1109] Dixon, *The Umayyad Caliphate*, 149.
[1110] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/319.
[1111] Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Ezârika ile mücadelesinin detayı için bk. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/618-22. Kirmân 77/697 yılında Hâricîlerin elinde, Fars bölgesi de Mühelleb'in elindeydi. Mühelleb bir sene mücadelenin ardından tüm Fars bölgesinin hakimiyetini ele geçirince, Haccâc bölgeye âmillerini göndererek orayı Mühelleb'ten almıştır. Abdülmelik durumdan haberdar olunca Haccâc'a bir mektup yazarak; Fars diyarının dağlık bölgelerinin harâcını, bunun yanı sıra Fesâ, Avederâ, Bücerd ve İstahr bölgelerini Mühelleb'e bırakmasını söylemiştir. Haccâc'ın bu talimatı yerine getirmesi üzerine Mühelleb âmillerini bölgeye göndererek düşmanlarına karşı gücünü arttırmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/301.
[1112] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 562; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/319-320.
[1113] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 277.
[1114] Ubeydullah b. Ziyâd taraftarıyken, Abdullah b. Zübeyr'in safına geçen İbnü'l-Eş'as, Deyrü'l-Cesâlik savaşında Mus'ab b. Zübeyr'in öldürülmesinin akabinde tekrar Emevîler yanında olmuş; 73/692 yılında da Rey valiliğine tayin edilmiştir. Haricî isyanları artmaya başlayınca, Irak valisi Haccâc tarafından isyanları bastırmakla görevlendirilmiştir. İbnü'l-Eş'as, Şebîb'e karşı taarruza geçme konusunda ihtiyatlı davranınca Haccâc onu bu görevden alıp, kumandayı Osman b. Katan'a vermiş fakat o da orduyu bozguna uğratmıştır. 80/699 yılında Sîstan'a, bölgeyi fethetmesi amacıyla vali tayin edilen İbnü'l-Eş'as, vergi ödemeyi reddeden Kâbülistan'ın Türk hükümdarı Rutbîl üzerine ilerlemiş, Afganistan'ın büyük bir bölümünü de fethetmiştir. Ancak kış mevsiminin başlaması üzerine onun harekâtı durdurma kararını Haccâc olumlu karşılanmamış; fetihlere devam edilmesini istemiştir. Ordu içinde Haccâc'dan hoşnut olmayan Iraklı komutanların da isteksizliği üzerine İbnü'l-Eş'as, Rutbîl'le anlaşarak, Büst ve Zerenc'e vali tayin etmiştir. 81/700 senesinde Halife Abdülmelik'e de isyan başlatarak, Emevîlerin tutumundan memnun olmayanların ve mevalînin desteği ile harekete geçmiştir. Haccâc'ın gönderdiği orduyu mağlub ederek Basra yakınlarında Zâviye'de karargâh kurmuştur. Daha sonra Kûfe'ye giderek Deyrü'l-Cemâcim'de ordugâha yerleşmiştir. Burada Haccâc'ın birlikleriyle karşılıklı çatışmalar sürmüş, İbnü'l-Eş'as teklif edilen hiçbir vaadi kabul etmemiştir. Fakat sayıları az olmasına rağmen Haccâc'ın

savaşmasını emretmiştir.[1115] Fakat İbnü'l-Eş'as, Rutbîl'le savaşmayıp anlaşma yaptığı gibi halifeye ve Haccâc'a başkaldırmıştır.[1116] Nihayetinde 83/702 yılında Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın önderliğinde Haccâc'a kızgınlık ve nefretlerinde birleşen Basralılar, Kûfeliler ve bu iki şehrin kurrâsı ile mevâlîsi Deyrü'l-Cemâcim'de Haccâc'la karşı karşıya gelmişlerdir.[1117] Uzun süren çarpışmaların sonunda İbnü'l-Eş'as'ın birlikleri mağlup olmuştur.[1118] İbnü'l-Eş'as, Rutbîl'in yanına kaçarak canını kurtarmayı başarmışsa da Haccâc onun peşini bırakmamıştır. Nitekim Rutbîl'le yaptığı anlaşmanın neticesinde[1119] İbnü'l-Eş'as'ın kesik başı kendisine gönderilmiştir.[1120]

Abdülmelik b. Mervân, Mısır'ın idaresinden sorumlu olan kardeşi Abdülazîz b. Mervân'ı veliahtlıktan azlederek yerine oğulları Velîd ve Süleyman'ı tayin etmek istemiştir.[1121] Fakat bu talebine Abdülazîz sıcak bakmayınca planını askıya almak durumunda kalmıştır. 84/703 ya da 85/704 yılında Abdülazîz'in ölümü üzerine, Abdülmelik b. Mervân planını uygulamak için aradığı fırsatı bulmuş ve oğullarını veliaht tayin etmiştir. Bu olayın üzerinden uzun bir zaman geçmeden 86/705 yılının Şevval ayında Dımaşk'ta vefat etmiştir.[1122] Abdülmelik b. Mervân'ın yaklaşık 21 seneyi bulan iktidarının yedi yılı[1123] Abdullah b. Zübeyr'le mücadele içinde, 13 buçuk yılı da sorunsuz bir şekilde geçtiği rivayet edilir.[1124]

---

kuvvetleri galip gelince İbnü'l-Eş'as kaçarak Rutbîl'e sığınmıştır. Rivayete göre Rutbîl, Haccâc'ın tehditlerinden dolayı İbnü'l-Eş'as'ı, Umâre b. Temîm'e teslim etmiştir. Yolda götürülürken de onun ya uçurumdan ya da Ruhhâc kalesinden atladığı söylenir. Yıldız Hakkı Dursun, "İbnü'l-Eş'as", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/32-33.

[1115] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/329.

[1116] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 562-563; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/336, 338.

[1117] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/346-447.

[1118] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/364.

[1119] Haccâc, yedi ya da dokuz yıl savaşılmaması ve her sene 1.000 dirhem değerinde mal vermeleri şartıyla Rutbîl'le anlaşmıştır. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 562-563. Taberî'deki rivayette Haccâc, Rutbîl'den yedi yıl harâc almamak şartı üzerine anlaşma yapmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/390.

[1120] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/389-90.

[1121] Bir rivayete göre Abdülmelik b. Mervân'ın 17 çocuğu bulunmaktaydı. Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, 355.

[1122] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 292; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 324-325; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/416, 418.

[1123] Taberî'de bu süre dokuz yıl olarak belirtilmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/418.

[1124] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 325. Sorunsuz olarak geçen 13 yıllık süreç, Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinden sonra, Abdülmelik'te ittifak edilmesinin akabindeki dönemdir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/418. Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliğinde kâtiblik görevini Ebû Züayzi'a, harâc ve ordunun kontrol görevini Sercûn b. Mansûr er-Rûmî, koruma görevini Himyer'in mevlâsı Adî b. Ayyâş, mühür, beytülmâl ve hazinelerden sorumlu olma görevini de Kabîsa b. Zueyb el-Huzâî yerine getirmiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 299.

2.3. Velîd b. Abdülmelik

52/672 yılında Medine'de Benî Hudeyle'deki Abdülmelik'in evinde dünyaya gelen Velîd b. Abdülmelik,[1125] babasının vefatından sonra 86/705 yılında halktan biat alarak hilâfete geçmiştir.[1126] Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonraki ikinci büyük fetih hareketini başlatan Velîd, fetihlerini Mâverâünnehir, Anadolu ve Kafkas, Kuzey Afrika ve Endülüs, son olarak Sind bölgesi olmak üzere dört ana cephede gerçekleştirmiş; böylece Emevî Devleti'nin sınırlarını genişletmiş ve askerî gücünü zirveye taşımıştır.[1127]

Velîd b. Abdülmelik ilk etapta babasının atadığı valileri azletmemiş, zaman içerisinde liyakat ve başarı durumlarını gözeterek başarılı bulduklarını görevlerinde bırakmıştır.[1128] Abdülmelik b. Mervân döneminde olduğu gibi Irak valiliği görevine devam eden Haccâc b. Yûsuf, 86/705 yılında Horasan'ın idaresine Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'yi atayarak[1129] Belh Nehri'nin ötesindeki beldeleri fethetmesini emretmiştir.[1130] Esas ikamet bölgeleri Seyhun'un doğusu olan Türkler, giriştikleri akınlar sırasında Horasan eyaletindeki İran şehirlerine yerleşmişler; hakimiyetlerini sağladıktan sonra da Fars halkından vergi almışlardır. Araplar Kuteybe'den önceki dönemde Mâverâünnehir ve Tohâristan'a hâkim olan ve buradaki Farsları itaatleri altına almış olan Türklerle mücadeleye girişerek bazı başarılar kazanmışlardır. Fakat onların elde ettikleri nüfuz daha çok yerlerinde bıraktıkları mahallî yöneticilerden vergi almak suretiyle olmuştur.[1131]

[1125] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 300.

[1126] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 590; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, 368. 80/699 yılının Şevval ortalarında kendisine biat edildiği bilgisi yer almakla birlikte bu çok makul görünmemektedir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 299.

[1127] Mevlüt Koyuncu, "Velîd I", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2013), 43/30-31.

[1128] Erol Ongunyurt, *Velîd b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 63. Velîd b. Abdülmelik'in halifeliğe geçtiği dönemde Haccâc, Horasan emiri Mufazzil b. Mühelleb'i görevden azletmiştir. Mühelleb'in oğullarını da Basra'da üç yıl gözaltına almıştır. Yezîd b. Müslim'in kefil olmasıyla onlar Şam'a Süleyman b. Abdülmelik'in yanına kaçmışlar ve Velîd'in hilâfetinin sonuna kadar da orda kalmışlardır. İzzetullah Zeki, *İlk Dönem Horasan Valileri* (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2020), 47-48.

[1129] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/424; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 590; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 291. Horasan, Abdülmelik döneminde Haccâc'ın yönetimine dahil edilmiş; o da buraya Mühelleb b. Ebî Sufre'yi vali atamıştı. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 562; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/319-320. Mühelleb kendisinden sonra Haccâc'ın da izniyle, halifeliğe oğlu Yezîd'i tayin etmiştir. 85/704 senesinde Haccâc onu azlederek yerine Mufaddal b. Mühelleb'i getirmiştir. Fakat o da yaklaşık dokuz ay sonra görevinden uzaklaştırılmıştır. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 204.

[1130] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 327.

[1131] Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 206. Horasan'ın Tohâristan ve Mâverâünnehir olmak üzere iki hudut bölgesi bulunmaktadır. Araplar, Ceyhun'un güneyinde kalan bir arazi olan Tohâristan'ı Merverrûz'a ait saymaktadırlar. Tohâristan'ın başşehri Belh'in daha doğusunda Faryâb ve Tâlikân şehirleri bulunmaktadır. Daha güneyde Gûr tarafına doğru Cûzcân, batıda ise Badgis bulunmaktadır.

Horasan'ın merkezi Merv'e gelen Kuteybe b. Müslim, Belhlilerin isyan ettiklerini haber alınca orduyu denetleyerek savaş hazırlıklarına başlamıştır. Talekân'daki Belh dihkanları isyandan vazgeçip onu karşılamış ve itaat ettiklerini bildirmişlerdir.[1132] Belh Nehri'ni geçtikten sonra[1133] Semerkant/Sağaniyân meliki Teyş el-A'ver onu hediyeleriyle karşılayarak şehrin anahtarını teslim etmiştir. Çeşitli mallar ve hediyelerle birlikte gelen Keftân lideri de kendi memleketine davette bulunmuştur.[1134] Kuteybe, Teyş el-A'ver ile Soğd hükümdarının bulunduğu Semerkant'ı muhasara etmiş, savaşın sonunda her yıl 200.000 dirhem vermeleri karşılığında onlarla sulh yapmıştır. Kuteybe şehirden ayrılırken bir grup Müslümanı orada bırakmıştır. Başka bir rivayete göre ise anlaşmaya 700.000 dirhem ödenmesi, put evlerinin ve ateşgedelerin Kuteybe'ye ait olması şartları koyulmuştur. Ayrıca Kuteybe'nin Farslar tarafından kendisini hafife alanları helak ettiğine inanılan putları kendi elleriyle kırdığı, hadiseye şahit olanların bir kısmının ise Müslüman olduğu zikredilmektedir.[1135] Daha sonra Tohâristan bölgesindeki Aherûn ve Şûmân üzerine yürüyen Kuteybe, buranın hükümdarının talebi üzerine fidye karşılığında anlaşma yapmıştır. Ardından ordunun başına kardeşi Sâlih b. Müslim'i bırakarak onlardan önce Merv'e dönmüştür.[1136] Sâlih b. Müslim, onun dönüşünden sonra Basra'nın fethini gerçekleştirmiştir. Başka bir rivayete göre Kuteybe'nin, askerlerini geride bırakarak hareket ettiğini haber alan Haccâc, Kuteybe'yi eleştirmiş ve yaptığının acizlik anlamına geldiğini söyleyerek ikazda bulunmuştur.[1137]

Mâverâünnehir'in ilerisinde Sağâniyân bölgesinde ise eski başşehir Semerkant bulunmaktadır. Bu bölgelerde yaşayan halkın dil ve kültürü İran'a aittir. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu,* 205.

[1132] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/424.

[1133] Bir rivayete göre Kuteybe nehri geçmeden önce bir sene Belh'te ikamet etmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/425.

[1134] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 590.

[1135] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 592-593.

[1136] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/425. Kuteybe b. Müslim'in bu savaştaki esirlerinden biri de Nevbahar mabedinin rahibi, Farisî kökenli Bermek Ebû Halid b. Bermek'in karısı olduğu rivayet edilmektedir. O, savaş esiri olarak Kuteybe'nin kardeşi el-Fâkir lakaplı Abdullah b. Müslim'in payına düşmüştür. Kuteybe Belh halkıyla barış yapmasının ardından esirlerin iade edilmesini emretmiştir. Fakat kadın Bermek'e iade edilmeden önce Abdullah b. Müslim'den hamile kaldığını söyleyince Abdullah, doğacak çocuğun kendi nesebine ait kılınmasını vasiyet etmiştir. Daha sonra kadın Bermek'e iade edilmiştir. Abbâsî halifesi Mehdî zamanında Abdullah b. Müslim'in çocukları Halîd'in yanına giderek, onun babasının da Abdullah b. Müslim olduğunu söylemişlerdir. Fakat Müslim b. Kuteybe, Hâlid'in aileye dahil edilmesi durumunda, onu evlendirmeleri gerektiğini söyleyince bu davalarından vazgeçmişlerdir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/425-426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/241.

[1137] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/425.

Kuteybe b. Müslim, 87/706 yılında Merv'e döndükten sonra Tohâristan'ın Türk Hükümdarı Nîzek Tarhân ile sulh yapmıştır.[1138] Ardından tüccarlar şehri olarak da bilinen Buhârâ bölgesinin çöle nazır ve nehre en yakın noktasında bulunan Beykend üzerine gazaya çıkmıştır. Beykend ehli, Kuteybe'nin yaklaştığını haber alınca Soğdlardan ve çevredekilerden yardım istemişlerdir. Gelen destek kuvvetlerinin yolu kapatmasından dolayı Kuteybe kendi elçileriyle irtibat kurmada zorluk çekmiş ama yine de bu atmosferin birliklerini olumsuz etkilemesine izin vermemiştir. Buhârâlılar savaş başladıktan sonra Kuteybe'nin Tenzer ismindeki Farisî casusuna çok miktarda para vadederek Kuteybe'yi savaştan vazgeçirmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Tenzer, Kuteybe ile görüşerek ona Haccâc'ın azledilip üzerine bir âmil gönderildiğini; bu sebeple yanındakilerle birlikte Merv'e dönmesinin daha iyi olacağını söylemiştir. Bu sözün ardından Kuteybe, Siyâh ismindeki kölesini çağırarak Tenzer'in boynunu vurdurtmuştur. Orada bulunanların Tenzer'in öldürülmesi karşısında ürktüklerini görünce; onun hâin bir kimse olduğunu, günahı yüzünden Allah'ın onu helak ettiğini söylemiştir.[1139]

Müslümanlar ertesi gün düşmanla savaşmış ve onları püskürterek bir kısmını öldürmüşlerdir. Şehirde saklananlara ulaşabilmek için kaleyi yıkmaya teşebbüs ettiklerinde ise içeridekiler sulh talebinde bulunmuşlardır. Onların barış teklifini kabul eden Kuteybe, vali olarak Verkâ b. Nasr el-Bâhilî'yi bıraktıktan sonra şehirden ayrılmıştır. Fakat Müslümanlar daha dönüş yolunun başındayken Beykendliler ahitlerini bozmuşlardır. Bunun üzerine Kuteybe geri dönerek onların bütün savaşçılarını öldürmüş, kalanlarını da esir almıştır.[1140] Kazanılan bu zaferle birlikte Beykend'ten çok miktarda ganimet eşyası, altın, gümüş, yiyecek ve içecek ele geçirilmiştir.[1141] Bunlar arasında put mabedinden ele geçirilen 4.000 dirhem ağırlığında gümüş bir putun ve gümüş kapların bulunduğu zikredilmiştir.[1142] Horasan'dan elde edilenlerden çok daha fazla olan bu ganimetler sayesinde Müslümanlar maddî anlamda güçlenmişler; Merv'e döndüklerinde yeni silahlar, zırhlar ve atlar alabilmişlerdir.[1143]

[1138] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/429.
[1139] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/430.
[1140] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/431; Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 74. Beykend tamamen yıkılıp şehir harap hale geldiği için bölge halkının şehri kendi elleriyle tekrar inşa ettikleri söylenir. Ayrıca halkı tüccar olan ve ticaret için Çin'e ve başka yerlere gitmiş olan Beykendliler döndüklerinde Araplara verilmiş olan kadın ve çocuklarını arayıp onlardan satın almışlardır. (Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 74.)
[1141] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/431.
[1142] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 74.
[1143] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/432.

Kuteybe b. Müslim, 88/707 yılında Merv'de yerine Beşşâr b. Müslim'i bırakarak Numişkes ile Râmîsen üzerine gazaya çıkmıştır. Sulh anlaşması yaparak bu bölgeleri hakimiyeti altına almış;[1144] daha sonra Belh güzergâhını takip ederek Merv'e dönüş yoluna geçmiştir. Kuteybe, Fâryâb'ta iken Haccâc'ın Buhârâ meliki Verdân Huzâh/Hudât'ın[1145] üzerine yürümesini emrettiği mektubu kendisine ulaşınca rotasını Buhârâ'ya çevirmiştir. Fakat 89/708 senesinde çıktığı gazada Verdân Huzâh'a karşı başarı elde edememiş, durumu Haccâc'a yazarak Merv'e geri dönmüştür.[1146] Haccâc cevap mektubunda saldırıya nereden başlanması gerektiğine dair yönlendirmelerde bulunarak düşman üzerine tekrar saldırıya geçmesini bildirmiştir. Bunun üzerine Kuteybe 90/709 senesinde Buhârâ'ya dördüncü defa[1147] gazaya çıkmıştır. Soğdların ve Türklerin desteğini alarak Verdân Huzâh üzerine yürüyen Kuteybe, Buhârâlılara büyük bir hezimet yaşatmış; bazılarını öldürmüş, bazılarını ise esir almıştır.[1148] Halife'ye her sene 200.000 dirhem, Horasan emirine de 10.000 dirhem vermeleri; bunların yanı sıra Arapların hayvanlarının yemi, yakacak odun ve harcadıkları diğer şeyleri karşılamaları şartıyla da onlarla anlaşma yapmıştır. Kuteybe yedi kapısı olan şehristanı Araplar ve Farslar arasında taksim etmiştir.[1149] Buhârâ'nın yerel yöneticisi Buhar Hudât Hâtûn'un oğlu Tuğşâde[1150] Kuteybe'nin bölgeyi fethiyle Müslüman olunca, fetihten sonra onun tahtta kalmasına izin verilmiştir.[1151] Ayrıca Kuteybe, Buhârâ'ya emir olarak Hassân b. Eyyüb'ü tayin

---

[1144] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/436, 439.

[1145] Kisrâ Şâpûr, babasına kızarak Buhârâ'ya gelmiş; buranın dihkanı Buhâr Hudât tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır. Şâpûr av için gittiği bir gün üzerinde bir köy ya da yerleşim bulunmayan araziyi çok beğenmiş, Buhâr'ın bölgeyi ona bağışlamasının ardından da bölgenin en büyük ikinci su kanalından birini yaptırarak "Şâpûrkâm/Sâbûrkam" adını vermiştir. Aynı zamanda buraya bir saray yaptırmış, böylece o bölge inşa edilen yapılarla Verdâne köyü olmuştur. Kuteybe'nin Buhârâ'ya geldiği dönemde de bu sarayda Şâpûr'un çocuklarından olan Verdân Hudât bulunmaktaydı. Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 21, 54.

[1146] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/439-440.

[1147] İslâm ordusu Ubeydullah b. Ziyâd ve Sa'id b. Osman b. Affân dönemlerinde her yaz gazve yapmak için Buhârâ'ya gelmişler, fakat her seferinde barış sağlayıp dönmelerinin akabinde Buhârâ halkı tekrar irtidat etmiştir. Aynı şekilde Kuteybe onların üç defa İslâmiyet'e girmelerini sağlamış fakat her seferinde onlar dinlerinden dönmüşlerdir. 90/709 tarihinde Haccâc'ın bu bölgenin bir an önce fethedilmesi emrinin üzerine, yani dördüncü seferde Kuteybe şehri ele geçirmiştir. Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 77.

[1148] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/442-443; Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 76.

[1149] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 84.

[1150] Verdân Hudât öldükten sonra ülkenin idaresini Tuğşâde/Tuğşâd'a verilmiştir. Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 54. Tuğşâde, 10 senesi Kuteybe'den sonra olmak üzere 32 sene hükümdarlık yapmıştır. Horasan emiri ve aynı zamanda Emevîlerin son valisi Nasr b. Seyyâr'ın zamanında Ebû Müslim tarafından öldürülmüştür. Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 21.

[1151] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 21, 24.

etmiştir.[1152] Buhârâ'nın fethiyle birlikte Semerkant-Fergana ve Çin hattının yanı sıra Tohâristan ve Sind güzergâhının da önü açılmış, bu durum yeni fetihleri kolaylaştırması açısından bölgeyi Müslümanlar için daha etkili hale getirmiştir.[1153]

Buhârâ'nın fethinden sonra sıranın kendilerine gelmesinden korkan Soğd Kralı Tarhûn,[1154] fidye karşılığında sulh yapmayı teklif etmiştir. Teklifi kabul eden Kuteybe, fidyeyi ödeyinceye kadar Tarhûn'u rehin almış; sonrasında Tarhûn'u memleketine geri göndermiştir. Bu olayın akabinde Kuteybe'nin Buhârâ'dan ayrılması sırasında yanında bulunan Nîzek'in ihaneti patlak vermiştir.[1155] Şahit olduğu fetihlerden gözü korkan Nîzek, Âmül'deyken Tohâristan'a gitme maksadıyla Kuteybe'den izin almış; sonrasında da Kuteybe'den ayrıldığını ilan ederek isyan hareketini başlatmıştır. Belh isbehbedinin, Merverrûz, Tâlikân, Firyâb ve Cûzcân meliklerinin desteğini alan Nîzek, olası bir tehdide karşın Tohâristan meliki Cibgûyeh'i kelepçe ile bağlatarak denetimi altına almıştır. Bununla da yetinmeyen Nîzek, Kuteybe'nin âmili Muhammed b. Süleym en-Nâsih'i Tohâristan'dan çıkarmıştır. Yaşanan hadiseler karşısında kışın geçmesini bekleyen Kuteybe, Eberşehr, Bîverd, Serahs ve Herât'a fethe giden birliklerinin her zamankinden erken dönmelerini emretmiştir.[1156] Nitekim Kuteybe, savaşçılar döner dönmez Merverrûz'a yönelmiştir. Müslüman ordusunun gelmekte olduğunu haber alan bölgenin merzübânı Fars diyarına kaçmış olsa da iki oğlu darağacına asılmaktan kurtulamamışlardır. Kuteybe buradan Tâlikân'a yönelmiş, kendisine karşı gelmeyen beldenin melikine dokunmazken; taşkınlık çıkaran haramileri öldürmüştür. Amr b. Müslim'i âmil olarak bıraktıktan sonra ise Faryâb'a geçmiştir. Faryâb melikinin bağlılığını bildirmesi üzerine Kuteybe, bölge ehlinden kimseyi öldürmemiş; Bâhile'den birini onlara yönetici tayin ederek Cûzcân'a hareket etmiştir. Her ne kadar Cûzcân meliki Müslümanlar ulaşmadan önce bölgeden kaçsa da bağlılıklarını bildiren belde ahalisine dokunulmamıştır. Kuteybe burada Âmir b. Mâlik el-Himmânî'yi bıraktıktan sonra, isbehbedin halkıyla birlikte onları karşıladığı Belh'e yürümüştür. Burada bir gün kaldıktan sonra, Nîzek'in saklandığı vadinin ortasından geçen bir boğaz olan Hulm

[1152] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 84.
[1153] Ongunyurt, *Velîd b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti*, 93.
[1154] Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehir'e fethe çıktığı süreçte Semerkant'ın Soğd Hükümdarı'nın ismi "Tarhun" şeklinde zikredilmektedir. Bunun bir isimden ziyade lakap olması daha muhtemeldir. Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe bin Müslim'in Hârizm ve Semerkant'ı Zaptı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6/5 (1948), 390.
[1155] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/445.
[1156] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/446-447.

kısığına (kanyonuna) varmıştır. Kısığın giriş kısmını savunmaları üzere askerlerini burada bırakmış olan Nîzek ise arka taraftaki bir kalede savaşçılarıyla konuşlanmıştır. Kuteybe ilk etapta kısığı aşmada başarılı olamamış fakat Tohâristan'ın şehirlerinden olan Rûb ve Simincân'ın meliki Robhan'ın emân karşılığında yardım etmesiyle -kısığın arkasındaki kaleye giden yolu göstermesiyle- kaleye ulaşarak baskın düzenlemiştir. Daha sonra Simincân üzerine yürüyen Kuteybe burada birkaç gün kaldıktan sonra kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i öncü birlik olarak Kürz Boğazı'na göndermiştir. Ardından kendisi de buraya gelerek Nîzek'i muhasara altına almıştır.[1157]

Süre uzayıp kış mevsimi yaklaşmaya başlayınca meselenin bir an önce çözülmesini isteyen Kuteybe, Nîzek'i getirmesi için Süleym b. En-Nâsıh'ı görevlendirmiştir. Süleym hile yoluyla Nîzek'i Kuteybe'ye getirmeye muktedir olmuştur. Kısa bir süre hapiste tutulan Nîzek ile beraberindeki 700 adamı Haccâc'ın emriyle öldürülmüştür.[1158] Nîzek'in ölümünden sonra Merv'e dönen Kuteybe, bu sefer Cûzcân meliki üzerine harekete geçmeyi planlamıştır. Bunu haber alan melik, kendisine emân verilmesini istemiş; Kuteybe de onun bu talebini, karşılıklı rehine verilmesi karşılığında kabul etmiştir. Cûzcân meliki yakınlarından bazı kimseleri, Kuteybe ise Habîb b. Abdullah b. Amr'ı rehin vermiştir. Sulhun ardından Kuteybe'nin yanından ayrılan melik, dönüş yolundayken Tâlikân'da ölmüştür. Onun zehirlenerek öldürüldüğünü düşünen Cûzcânlılar, yanlarında tuttukları Habîb b. Abdullah'ı katletmişlerdir. Kuteybe bunu haber alır almaz kendi yanındaki rehineleri öldürmüştür.[1159]

91/710 senesinde Şumân meliki Kaysbuştan/Kıshiştan, Kuteybe'ye ödemekte oldukları harâcı vermeyi kesmiş; bununla da yetinmeyerek Kuteybe'nin bölgedeki âmilini kovmuştur. Vergi tahsili için gönderilen iki elçisi de başarısız olan Kuteybe, Şumân melikinin saklandığı kaleyi muhasara altına almış; mancınıklardan yaptırdığı atışlarla kalenin duvarlarında delikler açtırmıştır. Korkuya kapılan melik, tüm paraları ve mücevherleri kalenin ortasındaki bir kuyuya attıktan sonra kalenin dışına çıkarak Müslümanlarla savaşmış, bir müddet sonra da öldürülmüştür. Kaleye girmeye muvaffak olan Kuteybe, içerideki savaşçıları öldürmüş; melikin ailesinden kimseleri de esir

[1157] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/454-455.
[1158] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/455-458.
[1159] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/460.

almıştır. Ardından Kiş/Kes ve Nesef bölgelerinin fethini gerçekleştirmiş,[1160] akabinde kardeşi Abdurrahman'ı Soğd'taki Tarhûn üzerine göndermiştir. Abdurrahman, Tarhûn'la harâc üzerine anlaşma yaptıktan sonra Kuteybe'nin yanına hareket etmiş, oradan da Merv'e dönmüştür.[1161]

Kuteybe b. Müslim, Hârezm'e yönelmeden önce, Haccâc'ın daha önce kendisiyle anlaşma yaptığı Sicistan valisi Rutbîl, vergi ödemeleriyle ilgili bazı sorunlar çıkarmıştır. Öyle ki Kuteybe'nin Sicistan'da yerine bıraktığı kardeşi Amr b. Müslim, sulh gereği Rutbîl'in basılmış para vermesini şart koşmuş fakat Rutbîl bunun Haccâc'ın yaptığı gibi mal karşılığında olmasında diretmiştir. Amr durumu bildirince Kuteybe, teklif edilen malları kabul etmelerini, çünkü oranın uğursuz bir hudut olduğunu bildirmiştir. Kuteybe daha sonra Sicistan'a İbn Abdullah b. Umeyr el-Leysî'yi vekil tayin etmiştir.[1162]

Rotasını Semerkant'a çevirmeye niyetlenen Kuteybe b. Müslim, çıkan problemlerden dolayı önceliğini Hârizm'e[1163] vermek durumunda kalmıştır. Zira Hârizm hükümdarı Hârizmşah, kardeşi Hurrezâd ile olan husumetinden ötürü Kuteybe'den gizlice yardım istemiş, Hârizm ülkesinin üç şehrinin anahtarını kendisine göndererek memleketine davet etmiştir. Bu teklifi olumlu karşılayan Kuteybe, Merv'de vekil olarak Müslim'in azatlısı Sâbit el-A'ver'i bıraktıktan sonra Belh Nehri'nin yakınındaki Hezâresb'te konuşlanmıştır. Kuteybe'nin geleceğinden haberdar olan ama etrafındaki din adamlarını ve dihkanlarını kendilerine karşı bir gaza tehdidi bulunmadığına inandıran Hârizmşah ise Belh'in diğer tarafında kalan Fil şehrine[1164] ulaşmıştır. Hârizmşah, Kuteybe'ye 10.000 hayvan, bir pınar ve aynî eşyalar verme, bunlarla birlikte kardeşine karşı yardım alma teklifi sunmuştur. Teklifi kabul ederek kendisine sunulan malları alan Kuteybe vakit kaybetmeden kardeşi Abdurrahman'ı Hurrezâd ile savaşması için göndermiştir. Abdurrahman Hurrezâd'ı öldürüp topraklarını ele geçirdiği gibi esir ettiği 4.000 kişiyi de Kuteybe'ye götürmüştür. Kuteybe bu esirlerin tamamının boynunu vurdurtmuştur.[1165]

[1160] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/461-462; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ,* 368.
[1161] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/462-463.
[1162] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 563. Rutbîl, Süleyman b. Abdülmelik'in ve sonraki halifelerin döneminde vergi vermeyi kesmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 563-564.
[1163] Hârizm'in ve Mâverâünnehir'in yerli halkı Âri/İran menşeili olarak kabul edilmekle birlikte, çok eski dönemlerden itibaren bu bölgelere Türk menşeli pek çok kavim de yerleşmiştir. Kurat, "Kuteybe bin Müslim'in Hârizm ve Semerkant'ı Zaptı", 388.
[1164] Hârizmlilerin kurduğu üç şehirden biri Fil şehridir. Diğer iki şehrin ismi bilinmemektedir. Kurat, "Kuteybe bin Müslim'in Hârizm ve Semerkant'ı Zaptı", 390.
[1165] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/469-470.

Kuteybe 93/712 senesinde Hârizm'deki sulhü sağladıktan sonra Soğd ülkesinin önde gelen merkezlerinden Semerkant'ın gazasını gerçekleştirmek için sefer hazırlıklarına başlamış, bunu yaparken de planını gizli tutmaya gayret etmiştir. Kardeşi Abdurrahman'a, mancınıklı birliklerin içinde olduğu toplam 20.000 kişilik öncü birlikle Merv'e doğru yürümesini; kendisinin de arkadan geleceğini bildirmiştir. Daha sonra yanındaki insanlara, Tarhûn ile yapılan anlaşma gereğince ödemeleri gereken vergiyi vermekten imtina ederek ahitlerini bozan Soğdların üzerine yürüyeceğini bildirmiştir. Abdurrahman'ın Soğd'a varmasından üç dört gün sonra, kendisine destek veren Buhârâlı ve Hârizmli savaşçılarla birlikte aynı yere konuşlanan Kuteybe bir ay boyunca Soğdluları kuşatma altına almıştır.[1166]

Kuşatma sırasında yaşanan olaylara dair efsanevî türde bazı rivayetlere rastlanmaktadır. Dineverî'de geçen bir anlatıma göre Kuteybe'ye seslenen Semerkantlılardan bir kimse, kuşattığı şehrin kapısında ömür boyu kalsa da burayı ele geçiremeyeceğini; çünkü kendilerine dedelerinden kalan kitaplarında buraya Bâlân adında bir kişiden başka kimsenin girmeye güç yetiremeyeceğinin yazılı olduğunu, bu yüzden de boşuna uğraşmamasını söylemiştir. Şehri bu şekilde ele geçiremeyeceğini anlayan Kuteybe, hile yoluna başvurmak durumunda kalmıştır. Alt kısımları içeriden açılabilen sandıklar yaptırarak bunların içlerine birer tane zırhlı ve kılıçlı asker yerleştirmiştir. Daha sonra dihkana haber göndererek Sağâniyân çevresine fethe gitmeye karar verdiğini, yanındaki eşya ve malları da emanet olarak ona bırakmak istediğini; eğer sağ salim dönebilirse kendisinden teslim alacağını bildirmiştir. Talebine olumlu cevap alan Kuteybe, askerlerine, gece yarısında sandıklardan çıkarak şehrin kapılarını açmalarını emretmiştir. Plan başarıyla işlemiş, askerler önüne kim çıkarsa öldürerek şehrin kapılarını Kuteybe ve askerlerine açmışlardır. Dihkan bu karışıklık esnasında yer altındaki bir tünelden kaçabilmişse de Kuteybe nihayetinde Semerkant'ı ele geçirmeye muktedir olarak bölgeye kendi valisini tayin etmiştir.[1167]

Taberî'deki rivayette ise olay daha farklı bir akışta anlatılmaktadır. Buna göre Semerkant muhasara edilince Soğd Kralı Gûzek, Müslüman ordusuna karşı Türk hakanından, Şaş/Taşkent hükümdarından ve Fergana ıhşîdinden yardım istemiştir.[1168] Şaş'tan gelen,

[1166] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/472-473.
[1167] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 327-328.
[1168] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/476.

içlerinde dihkan ve emirlerin bulunduğu destek birliğinin gece baskını yapacağını haber alan Kuteybe; Şu'be b. Zâhir ile Züheyr b. Hayyân'ın önderliğinde 400 kişilik birlik hazırlatmıştır. Üç taraftan düşmanı pusuya düşüren Müslümanlar, saldırının sonunda düşman askerlerinin kesik başlarını Kuteybe'nin huzuruna götürmüşlerdir.[1169] Bu mağlubiyet Semerkantlıları telaşa düşürünce Gûzek, Kuteybe ile uzlaşmak zorunda kalmıştır. Anlaşmaya göre, Semerkantlılar Müslümanlara yıllık 2.200.000 harâc ödeyecek, yaşlı, çocuk ve sakat olmayan 30.000 köle teslim edeceklerdir. Ayrıca, şehir tahliye edilip içinde hiçbir savaşçı kalmadıktan sonra bir mescit kurulacaktır. Sulhun ardından anlaşmada belirtilen meblağı teslim almaları için 10 adamını gönderen Kuteybe, şehrin tahliye edilmesinin ardından kurulan mescitte namaz kılmış ve hutbe irat etmiştir. Anlaşmanın başka bir maddesine göre ateşgedelerdeki putların üzerinde bulunan süs eşyalarının Kuteybe'ye verilmesi kararlaştırılmıştır. Putlar Kuteybe'nin önüne yığılıp üstlerindeki ziynetler alındıktan sonra Kuteybe onların yakılmasını emretmiştir. Orada bulunan Acemler, bu putlardan bazılarının kendilerini yakanı helak edeceğini; bu sebeple de onlara dokunmaması konusunda uyarıda bulunmuşlardır. Fakat Kuteybe onların sözlerini ciddiye almadığı gibi putları bizzat kendi eliyle yakmak için ateşi getirmelerini emretmiştir. Ateşe verilip yakılan putlardan geriye ağırlığı yaklaşık 50 miskali bulan altın ve gümüş çiviler kalmıştır.[1170]

Sonuç itibarıyla Tohâristan'ın ve bütün Mâverâünnehir'in fethini tamamlayan Kuteybe b. Müslim,[1171] Semerkant'ta yerine Abdullah b. Müslim'i kalabalık bir ordu ve savaş teçhizatıyla bıraktıktan sonra Merv'e dönmek üzere yola koyulmuştur.[1172] 94/713 senesinde Fergana ve Şaş üzerine gazaya çıkmış, Fergana'nın iki şehri Hucend/Hucende ve Kâşân'a kadar olan kısmı ele geçirmiştir.[1173] 95/714 senesinde ise Mekrân, Bâb şehirleri fethedilmiştir.[1174] Velîd b. Abdülmelik ve Haccâc'ın ölümüne kadar Horasan'ın

[1169] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/477.
[1170] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/475-476.
[1171] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 328.
[1172] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/480. Kuteybe ona, eli mühürlenmeden hiçbir müşrikin şehre alınmamasını, şehirden çıkmadan önce mührü kurursa da öldürülmesini, aynı şekilde yanında demirden bir alet, bıçak varsa da öldürülmesini tembih etmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/480. Halife Velîd daha sonra Horasan'a vali olarak Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi tayin etmiştir. Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 328.
[1173] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/483; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, 368.
[1174] Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, 368.

yetkisini elinde bulunduran Kuteybe,[1175] isyan eden askerleri tarafından öldürünceye değin Horasan'da kalmıştır.[1176]

Velîd b. Abdülmelik, dokuz sene beş ay süren ve bu süre zarfında Hz. Ömer dönemindeki gibi büyük fetihler icra ettiği halifeliğinin ardından 96/715 senesinin Cemâziyelâhir ayında vefat etmiştir. Öldüğünde 42, 45 veya 47 yaşında olduğuna dair çeşitli rivayetler vardır.[1177]

2.4. Süleyman b. Abdülmelik

Velîd b. Abdülmelik, halifelik makamına geçtikten sonra veliaht olan diğer kardeşi Süleyman'ı azlederek yerine oğlu Abdülazîz'i tayin etmek istemiştir. Talebini yerine getirebilmek için kardeşine çok miktarda para ve mal teklif etmişse de Süleyman bunu kabul etmemiştir. Halife Velîd, daha sonra valilerinden oğluna biat etmelerini istemiş fakat bundan istediği dönütü alamamıştır. Durum bu şekilde devam ettiği takdirde insanların davete icabet etmeyeceklerini belirten Abbâd b. Ziyâd, halifeye bir mektupla kardeşini yanına çağırmasını ve geldiğinde oğlu Abdülazîz'in onun veliahtı olacağını bildirmesini önermiştir. Zira böyle bir durumda Süleyman bundan imtina edemeyecektir. Teklifi makul bulan Velîd, kardeşini çağırtmış ancak Süleyman yanına gitme konusunda gecikmiştir. Velîd duruma hiddetlenerek Süleyman'ı azletmek için hazırlıklara başlamıştır. Fakat yola çıkmadan hastalanmış, planını gerçekleştiremeden 96/715 senesinde vefat etmiştir.[1178] Velîd'in öldüğü gün Remle'de bulunan Süleyman, aynı gün halktan biat alarak halifelik makamına geçmiştir.[1179]

Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliğe geçmesi, veliahtlıkta Abdülazîz'i destekleyen Kuteybe b. Müslim'in (96/715) durumunu olumsuz etkilemiştir.[1180] Nitekim Kuteybe, Yezîd b. Mühelleb'in Horasan'ın başına geçirilmesinden korkmuş; bunun için Süleyman

---

[1175] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 310. Sicistan'ın yetkisi de Kuteybe'de bulunmaktaydı. O buraya Abdirabbih b. Abdullah b. Umeyr el-Leysî'yi daha sonra da Numan b. Avf el-Yeşkûrî'yi atamıştır.

[1176] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 328.

[1177] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 329; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/495. Velîd b. Abdülmelik'in halifeliğinde hacîplik görevini mevlâsı Saîd, harâc ve ordunun kontrol görevini Hâşîn'in mevlâsı Süleyman b. Sa'd, mühürdarlık görevini Âmir b. Lüeyy'in mevlâsı Amr b. Hâris, beytülmâl ve hazinelerden sorumlu olma görevini Abdullah b. Amr, mektuplaşma görevini mevlâsı Cenâh, koruma görevini Hâlid b. Reyyân, şurtâ görevini sırasıyla Riyâh b. Abde ile Ka'b b. Hâmid el-Absî yerine getirmiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 312.

[1178] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/498-499.

[1179] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/505.

[1180] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 594; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/507.

b. Abdülmelik'e tebrik mahiyetinde bir mektup yazarak kendisinin fetihlerdeki başarısından, Fars krallarının nezdindeki konumundan övgüyle bahsetmiştir. Ayrıca Horasan valiliğinden azledilmediği sürece bağlılığını koruyup hizmetlerine devam edeceğinin teminatını vermiştir. Daha sonra bir mektup daha yazarak Mühelleb ve ailesini kötülemiş; eğer Yezîd b. Mühelleb Horasan'a vali tayin edilecek olursa Süleyman'ı tahttan indirebileceğinden bahsetmiştir. Üçüncü mektubunda da halifeyi hal'ettiğini yazmıştır. Mektupları beraberinde gönderdiği elçisine, şayet halife ilk mektubu okuduktan sonra yanında bulunan Yezîd b. Mühelleb'e okutmayacak olursa diğer iki mektubu halifeye vermemesini tembihlemiştir. Süleyman ilk mektubu okuyup Yezîd'e uzatınca, Kuteybe'nin elçisi sırayla diğer mektupları da halifeye vermiştir. Olayın ardından Kuteybe, Süleyman b. Abdülmelik'i hal'ettiğini insanlara duyurmuş fakat insanlar ona icabet etmemişlerdir.[1181] Buna öfkelenen Kuteybe, Âliye ehlini, Bekir b. Vâil'i, Temîm'i ve Ezd'i kötülemiştir.[1182] Başta Ezdîler olmak üzere, kendilerine bu şekilde hakaret edilmesinden rahatsızlık duyan ve Kuteybe'ye düşmanlık besleyen kimseler Ebû Sâsân künyesiyle anılan Hudayn b. Münzir'e giderek emir olarak başlarına geçmesini istemişlerdir.[1183] Hudayn emirlikle işi olmadığını söyleyerek onlara Benî Temîm'den Vekî b. Hassân b. Kays'ı önermiştir. Vekî'nin önderliğinde toplanan birlikler 96/715 senesinde Kuteybe başta olmak üzere kardeşleri Abdullah, Abdurrahman, Salih, Husayn ve Abdülkerim'i öldürmüşlerdir.[1184]

Horasan'da öldürülen Kuteybe b. Müslim'in[1185] kesik başının Süleyman'a gönderilmesinden ardından toplumda bazı itiraz sesleri de yükselmiştir. Rivayete göre Horasan Acemlerinden bir kimse Araplara hitaben; "Siz Kuteybe'yi öldürdünüz. Eğer Kuteybe bizden olsaydı, onu öldüğünde bir sandığa koyarak savaşlarımızda onun vesilesiyle zafer ve fetih dilerdik. Haccâc'ın talimatıyla yetkisini aşacak şekilde davranmış olsa da Kuteybe'nin Horasan'da gerçekleştirdiği başarıları kimse yapamamıştır." diyerek onları suçlamıştır.[1186]

[1181] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/507-509.
[1182] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 594; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/510.
[1183] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/511.
[1184] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 313; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 597; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/512, 516.
[1185] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 313.
[1186] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/519.

Süleyman b. Abdülmelik, 97/716 senesinde Irak valiliği görevinde bulunan Yezîd b. Mühelleb'i Horasan valiliğine atamıştır. Yezîd b. Mühelleb, göreve tayin edildiğini haber alınca oğlu Muhalled'i önden Horasan'a göndermiş; ertesi gün kendisi de yola çıkmıştır.[1187] Muhalled b. Yezîd, Merv'e varır varmaz Kuteybe'nin ölümünden sonra yaklaşık 10 ay Horasan'da iş başında kalmış olan Vekî'yi hapse attırmış; onun adamlarına da işkence ettirmiştir.[1188]

Yezîd b. Mühelleb, Horasan'a yerleştikten sonra 98/717 yılında Cürcân ve Taberistan üzerine gazaya çıkmak için hazırlıklarına başlamıştır. Önce sakinleri Türk olan Dihistan'ı kuşatmış ve beldeye yardım ulaştırılabilecek yolları kapatmıştır. Dihistan dihkanı Sûl, Yezîd'e elçi göndererek kendisi ile ailesinden 300 kişiye eman verilirse halkı ile birlikte şehri teslim edeceğini ve sulhu kabul edeceğini söylemiştir. Yezîd bir kaç ay süren kuşatmanın ardından bu teklifi kabul ederek sulhü gerçekleştirmiştir.[1189] Yezîd b. Mühelleb şehre girdikten sonra içindeki mal ve hazineleri ele geçirmiş; çok sayıda kimseyi esir alıp 14.000 kişiyi de öldürmüştür.[1190] Dihistan ve Biyâsân'a Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkürî'yi vali tayin ettikten sonra bölgeden ayrılan Yezîd,[1191] o dönemlerde şehirden ziyade etrafı dağlarla çevrili, geçiş yerlerinden ibaret bir bölge olan Cürcân'a gelmiştir.[1192] Yezîd'ten çekinen Cürcânlılar öncekinden daha fazla miktarda harâc vermeyi kabul etmişlerdir.[1193] Böylece bir direnişle karşılaşmadan sulhü sağlayan Yezîd, Taberistan üzerine yürümüştür. Taberistan ispehbedi başta sulh teklifinde bulunarak daha önce ödedikleri miktarda harâc vermeyi teklif etmiştir. Fakat Yezîd'in şehri fethedeceğine dair inancı tam olduğu için buna sıcak bakmamış, oğlu Hâlid b. Yezîd ile kardeşi Uyeyne b. Mühelleb'i Kûfeli ve Basralı savaşçıların başına geçirerek Taberistanlıların üzerine göndermiştir.[1194] Müslüman ordusunun Taberistan'a yürüdüğünü haber alan ispehbed, Cibâl ve Deylem halkından yardım istemiştir. Destek

---

[1187] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/523, 526. Süleyman b. Abdülmelik, 96/715 senesinde Irak'ı Yezîd b. Mühelleb'in yönetimine bırakmıştır. Yezîd de Eş'as b. Abdullah el-Cârud'u Bahreyn'e atamıştır. Fakat bir süre sonra Mesûd b. Ebî Zeyneb el-Muhâribî Bahreyn'de isyan çıkarmış ve bölgeyi ele geçirmiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 313.

[1188] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/527, 528.

[1189] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 469-470; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/532, 534. Ayrıca Dihistan ehli 1.000 köle, çeşitli elbiseler ve her yıl 500.000 dirhem vermeyi kabul etmişlerdir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 314.

[1190] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 469; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/534.

[1191] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 470.

[1192] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 314; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/537.

[1193] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/534. Başka bir rivayete göre Yezîd, halkın daha önce Sa'id b. el-Âsî ile yaptıkları vergi anlaşmasını kabul etmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 469.

[1194] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 470; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/534, 539-540.

kuvvetleri kendisine ulaşınca Sindu'l-cebel'de iki taraf karşı karşıya gelmiştir. Müslümanlar galip gelerek düşmanı püskürtmüş ardından da Cürcân'a giden dağ yoluna varmışlardır.[1195] Fakat burada düşmanın ok ve taşlı saldırısına uğramışlar, birbirlerinin üzerlerine düşmek suretiyle dağın tepesinden yuvarlanmışlardır.[1196] Bu fırsatı kaçırmak istemeyen ispehbed, Biyâsân'daki merzübâna yazdığı mektubunda, Yezîd'in adamlarını öldürdüklerini haber vermiştir. Onların da yanlarındaki Müslümanları öldürmelerini, Araplarla aralarındaki yolların irtibatını keserek erzak ulaşımını engellemelerini, bunları yaparlarsa mükafatlarını alacaklarını söylemiştir. Bunun üzerine Cürcânlılar Yezîd'in orada bıraktığı Müslümanlara saldırmış, Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkürî ve beraberindeki 4.000 Müslümanı öldürmüşlerdir.[1197] Yezîd b. Mühelleb durumu öğrendiği vakit endişeye kapılarak Hayyân b. Nebâtî'den yardım istemiştir.[1198] Hayyân, ispehbedin yanına giderek her ne kadar din onları ayırdıysa da kendisinin onlardan olduğunu ve sadakatini koruduğunu hatta onu Yezîd'ten daha çok sevdiğini söylemiştir. Ardından Yezîd'in takviye kuvvet çağırdığını, askerler ona ulaştığı vakit artık Yezîd'e güç yetirilemeyeceğini haber vermiş, sulh yapılmasının Taberistanlıların kârına olacağını bildirmiştir. Söylenilenleri makul bulan ispehbed, Yezîd'le sulh yapmayı kabul etmiştir. Buna göre 400.000 dirhemi nakit olacak şekilde her yıl 700.000 dirhem, 400 deve yükü safran veya her birinin başında külah, külahın üzerinde de taylesan, ellerinde gümüş kap olan ipek kumaştan kıyafet giyinmiş 400 adam verilmesi karşılığında anlaşma sağlanmıştır.[1199]

Yezîd b. Mühelleb bu meseleyi hallettikten sonra, yapılan anlaşmayı bozarak hainlik eden Cürcân ahalisi üzerine yeniden harekete geçmiştir. Ayrıca zafer kazanması durumunda onların kanlarıyla ekmek yaptırıp yiyeceğine ant içmiştir. Taberistan ispehbediyle yapılan sulhü ve hedefin kendilerine çevrildiğini haber alan Cürcân merzübânı, Vecâh/Vicâh'taki kalesine çekilmiştir. Kalenin bataklık ve ağaçlarla çevrili olup tek bir girişinin bulunması sebebiyle mancınıklar işlevsiz kalmış; Yezîd de yedi ay boyunca hiç bir şey yapamadan beklemek zorunda kalmıştır.[1200] Bekleme sürecinde Yezîd'in maiyetinde bulunan

[1195] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 315; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 472; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/534-535.
[1196] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/535, 540.
[1197] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 470; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/535, 540.
[1198] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/540.
[1199] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 315.
[1200] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 471; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/541-542.

Horasan Acemlerinden[1201] bir adam, ava çıktığında yabanî bir tekenin dağa tırmandığını görmüş, onun izini sürdüğünde yolun düşman askerlerine ulaştığını fark etmiştir. Gördüklerini Yezîd'e bildirince, kendisine bunun karşılığı olarak 4.000 dirhem verilmiştir.[1202] Daha sonra Yezîd, önden Cehm b. Zahr el-Cu'fî'yi 400 adamıyla göndermiş, ardından birlikleriyle onlara katılarak muharebeyi başlatmıştır. Çatışma devam ederken Müslümanların bir kısmı arka taraftan saldırıya geçerek düşmanı gafil yakalamış ve kaleye girmeyi başarmışlardır. Yezîd, kalenin fethedilmesi üzerine kadın ve çocukları esir almış, savaşçılarından 12.000 kişiyi de Enderdez denilen Cürcân Vadisi'nde öldürtmüştür.[1203] Rivayete göre öldürülen kimselerin kanları oluk oluk vadinin üzerinden akmıştır. Akan kanların üzerine dökülen su ile civarda bulunan değirmenleri çalıştıran su birleşince Yezîd'in yemini yerine gelmiştir. Zira kanlı suyla çalışan değirmenlerden elde edilen unla ekmekler pişirilmiş, Yezîd de bu ekmeklerden yemiştir.[1204]

Yezîd b. Mühelleb, Süleyman b. Abdülmelik'e Cürcân ve Taberistan'ın fethini haber verdiği mektubunda, daha önce Sâpûr b. Zü'l-Ektâf'ın, Kisrâ b. Kubâd'ın, Kisrâ b. Hürmüz'ün, Halife Ömer'in, Halife Osman'ın ve sonraki halifelerin yaptığı fetihleri aciz bırakan bu fethi Allah'ın ona (Halife Süleyman'a) müyesser kıldığını söylemiştir. Allah'ın Müslümanlara ihsan ettiği feyden hak sahiplerine dağıttıktan sonra geriye 6.000.000 dirhem civarında kaldığını, bunu da Müminlerin Emîri'ne takdim edeceğini yazmıştır. Aslında kâtibi Mugîre b. Ebî Kurre ne kadar mal elde ettiğini mektupta hiç zikretmemesini önermiştir. Zira halife ya onu çok bulup hepsinin kendi yanına taşınmasını emredecek ya da cömert davranıp ona bırakacak fakat bu sefer de malın tüm külfetlerine katlanması gerekecektir. Yezîd b. Mühelleb ise kendisine yapılan bu uyarıyı dikkate almayarak meblağı yazdığı mektubu göndermiştir.[1205] Bölge halkının ödemesi gereken cizye ve harâc vergilerini belirleyip vekil olarak Cehm'i bıraktıktan sonra Horasan'a gitmiştir. Daha sonra Horasan'da oğlu Muhalled'i bırakarak Halife

[1201] Bahsi geçen adamın Tay kabilesine mensup veya Tus'tan Heyyâc b. Abdurrahman el-Ezdî olduğu bilgisi de rivayetlerde geçmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/542.
[1202] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/542.
[1203] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 471; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/543.
[1204] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 315; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/543.
[1205] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/544.

Süleyman'ın yanına dönmek üzere 99/718 yılında yola çıkan Yezîd b. Mühelleb, bir köprüden geçtiği sırada görevinden azledildiğini öğrenmiştir.[1206]

Kardeşi Velîd b. Abdülmelik'in ardından - 37 yaşında - hilâfete geçen, vefatına sebep olacak hastalığa yakalanıncaya kadar iki sene sekiz ay[1207] iktidarda kalan Süleyman b. Abdülmelik,[1208] 99/718 yılının Safer ayından on gün sonra 43 ya da 45 yaşındayken Dâbık'ta vefat etmiştir.[1209]

2.5. Ömer b. Abdülazîz

Süleyman b. Abdülmelik, ölümünün yaklaştığını hissedince yerine geçecek halifeyi belirlemek istemiş;[1210] Recâ b. Hayve'yle yaptığı istişare neticesinde bu makama Ömer b. Abdülazîz'i[1211] tayin etmede karar kılmıştır. Diğer kardeşlerinin buna rıza göstermemeleri ihtimaline karşı, Ömer'den sonra halifeliğe Yezîd b. Abdülmelik'in geçmesini vasiyet etmiştir. Kardeşleri Yezîd ve Hişâm onun bu sözüne itiraz etmeyerek Ömer b. Abdülazîz'e biat etmişlerdir.[1212] Süleyman b. Abdülmelik'in vefatından sonra mescitte onun vasiyet mektubunu okuyan Recâ b. Hayve, Ömer b. Abdülazîz'in ismini açıklamış; ondan sonra Yezîd b. Abdülmelik'in halifeliğe tayin edildiğini insanlara haber vermiştir. Orada bulunanlar da Ömer'e biat etmişlerdir. Böylece Ömer b. Abdülazîz, 99/718 senesinin Safer ayında resmî olarak halifelik makamına geçmiştir.[1213]

Yezîd b. Mühelleb'in, yanında bulunan para ve mallar hakkında Süleyman b. Abdülmelik'e yazdığı mektup Ömer b. Abdülazîz'in eline geçince onların Müslümanların hakkı olduğunu düşünen halife, malların hazineye teslim edilmesini istemiştir. Yezîd b.

[1206] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 320; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 471.

[1207] Yönetiminin iki sene on ay civarında sürdüğü de söylenir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 317.

[1208] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 329-330; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/546.

[1209] Safer ayının içinde vefat ettiği rivayeti de bulunmaktadır. Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ,* 371. Ayrıca, Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliğinde harâc ve ordunun kontrol görevini Hâşin'in mevlâsı Süleyman b. Sa'd, mühürdarlık görevini Yemen ahalisinin mevlâsı Nuaym b. Ebî Selâme, hâciblik görevini Süleyman'ın mevlâsı Ebû Ubeyd, beytülmâl ve hazinelerden sorumlu olma görevini Benî Âmir b. Lüeyy'in mevlâsı Abdullah b. Amr b. Hâris, koruma görevini Benû Mehârib'in mevlâsı Hâlid b. Reyyân, mektuplaşma görevini Ümmü'l-Hakem bt. Ebî Süfyan'ın mevlâsı Leys b. Ebî Rukiyye, şurta görevini Ka'b b. Hâmid el-Absî yerine getirmiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 319.

[1210] Süleyman b. Abdülmelik, 98/717 senesinde Yezîd'i bir tarafa bırakarak oğlu Eyyûb'u veliaht tayin etmek istemiş, onun için biat almıştır. Fakat Eyyûb, daha Süleyman hayattayken vefat etmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/532.

[1211] Ömer b. Abdülazîz 61/680 yılında Mısır'da doğmuştur. 87/706 yılında ise Medine valisi olmuştur. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/427.

[1212] Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz alâ mâ ravâhu'l-imâm Mâlik b. Enes ve ashâbuhû* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984), 33-34; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 329-30; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ,* 371-372.

[1213] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/550.

Mühelleb, Vâsıt'a gelerek gemilerle Basra'ya gitmek için harekete geçince Halife Ömer onu Irak valiliğinden azletmiş; Basra ve ona bağlı bölgelere Adî b. Ertât el-Fezârî'yi vali tayin etmiştir.[1214] Adî b. Ertât, Yezîd'i yakalatarak Halife Ömer'e göndermiş; o da Yezîd'i zimmetinde bulunan tüm maldan sorumlu tutarak hapsettirmiştir.[1215] Ardından Horasan'a vali atadığı Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'ye savaş yapmadan sadece elinde bulunan yerleri tutmasını bildirmiştir.[1216] Bir süre sonra Horasan'dan Cerrâh hakkında Arapçılık taassubu gösterdiği,[1217] mevâlîye kötü davrandığı,[1218] zimmet ehlinden Müslüman olanlardan vergi aldığı[1219] yönünde şikayetler gelmeye başlamıştır.[1220] Bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, Cerrâh b. Abdullah'ı yanına çağırarak onu görevinden azletmiş ve Horasan'daki savaş işlerine Abdurrahman b. Nuaym'ı, vergi toplama işlerine de Abdurrahman b. Abdullah el-Kuşeyrî'yi tayin etmiştir.[1221] Daha sonra Halife, valisi Abdurrahman b. Nuaym'a; Mâverâünnehir'deki Müslümanları aileleriyle birlikte Merv'e geri göndermesini emretmiştir. Fakat onlar Merv'in kendilerine yeterli gelmeyeceği gerekçesiyle bu isteği yerine getirmemişlerdir. Durumu haber alan Halife, valisine gönderdiği ikinci mektubunda Allah'a karşı kendisinin görevini yerine getirdiğini, artık Müslümanları gazaya çıkarmamasını ve yapılan fetihlerle yetinmelerini bildirmiştir.[1222] Mektubunda ayrıca sulh yaptıkları kimselerin kilise, havra ve ateş mabedlerini yıkmamalarını tembihlemiştir.[1223]

Semerkant halkından bir heyet Ömer b. Abdülazîz'e gelerek zamanında Kuteybe b. Müslim'in haksız tasarruflarına maruz kaldıklarını, bölgelerinden sürülerek yerlerine

---

[1214] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 471; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/554, 556-557.

[1215] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 320; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/554, 557. Yezîd b. Mühelleb, halifenin ölümüne neden olan hastalığına kadar hapiste kalmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/558.

[1216] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 320; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/557.

[1217] Cerrâh'ın bir konuşmasında; "Vallahi benim nazarımda kendi kabilemden bir kimse, başka kabileden 100 adama bedeldir." dediği rivayet edilmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/559.

[1218] Gazaya çıkarılan 20.000 mevâlîye atıyye ve erzak tahsis edilmediği de halifeye yapılan şikayetler arasındadır.

[1219] Bu şikâyet Ömer b. Abdülazîz'e bildirilince, o Cerrâh'a bir mektup yazarak beldesinde kıbleye yönelip namaz kılan herkesi cizyeden muaf tutmasını emretmiştir. İnsanların Müslüman olmak için yarışa girmesi üzerine, Cerrâh'a onların cizyeden kaçmak amacıyla İslam'a girdikleri söylenmiş ve onları imtihan etmek amacıyla sünnet olmalarını zorunlu tutması önerilmiştir. Cerrâh durumu halifeye sorunca o da cevaben; "Allah Peygamberini sünnetçi olarak değil, davetçi olarak gönderdi." diyerek böyle bir şeyin yapılamayacağını açık bir biçimde bildirmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/559.

[1220] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 599; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/558-559.

[1221] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 599; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/561-562.

[1222] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/568.

[1223] Yine aynı mektubun devamında kesilecek koyunu mezbahaya götürürken sürüklememelerini, bıçağı hayvanın gözünün önünde bileylememelerini, mazeret olmaksızın iki namazı birleştirmemelerini öğütlemiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/572.

Müslümanların iskân edildiğini söyleyerek şikayette bulunmuşlardır. Bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, Semerkant âmili Süleyman b. Ebî's-Serî'ye durumu araştırması için bir kadı tayin etmesini, ortada bir haksızlık varsa oradaki Müslümanların çıkarılmasını emretmiştir. Kadı olarak tayin edilen Cumey b. Hâdır en-Nâcî, Semerkant Araplarının ikametgâhlarına dönmelerine ve Semerkantlılarla yaptıkları ahitlerini reddettiklerini bildirmelerine karar vermiştir. Bu aşamadan sonra iki taraf arasında ya yeni bir sulhun ya da savaşın yapılması gerekecektir. Yeni bir savaşın olmasını istemeyen Semerkantlılar, mevcut şartlardan memnun olduklarını, zaten bir arada yaşamaya da alıştıklarını söyleyerek tartışmayı sonlandırmışlardır. Böylece Müslümanlar yerlerinde kalmaya devam etmişlerdir.[1224]

Ömer b. Abdülazîz yönetimde kaldığı süre zarfında daha önceki Emevî halifelerinin halkı zor durumda bırakan bazı uygulamalarına son vermiş, toplumdaki adaletsizlikleri giderme adına haksız olarak ele geçirilen malları hak sahiplerine iletmiştir.[1225] Horasan'da Müslüman olanlardan alınan cizye vergisini kaldırarak onlara maaş bağlaması da bu uygulamaların bir örneğidir.[1226] Benzer minvalde Horasan'ın harâc âmili Ukbe b. Zür'a et-Tâî'ye de harâcı toplarken insanlara zulmetmemesini, topladığı paraları Müslümanların ödeneklerine harcamasını söylemiştir.[1227]

Hilâfeti yaklaşık iki yıl beş ay[1228] süren Ömer b. Abdülazîz 101/720 senesinde Humus bölgesindeki Deyru's-Sem'ân'da henüz 40 yaşını doldurmadan vefat etmiş,[1229] ardından

---

[1224] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 593; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/568.

[1225] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 599; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 331. Halife Ömer, kendisinden önceki yöneticilerin yaptıkları haksızlıkları bildiği için kesin bir delil olmaksızın malına el konulan kimselerin mağduriyetlerini gidermak adına onlara mallarının iadesini yapmıştır. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz,* 111.

[1226] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 599.

[1227] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/568.

[1228] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/565; Halifeliği iki yıl dört ay ve tamamlayamadığı bir aydır.

[1229] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 322. Başka bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, 39 yaşında vefat etmiş olup halifeliği iki sene beş ay sürmüştür. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir,* 7/396. Ömer b. Abdülazîz'in halifeliğinde harâc ve ordunun kontrol görevini Salih b. Cübeyr el-Gudânî, mühürdarlık görevini Nuaym b. Selâme, hâciblik görevini mevlâsı Hubeyş, koruma görevini İbn Ebî Ayyaş, daha sonra el-Ensar'ın mevlâsı Ömer b. Mehâcir, mektuplaşma görevini Ümmü'l-Hakem bt. Ebî Süfyan'ın mevlâsı Leys b. Ebî Rukiyye, şurta görevini Yezîd b. Bişr b. Yezîd b. Bişr el-Kelbî, kâtiplik görevini Ümmü'l-Hakem bt. Ebû Süfyân'ın mevlâsı Leys b. Ebî Rukiyye yerine getirmiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 324-325.

Süleyman b. Abdülmelik'in vasiyeti üzerine[1230] Yezîd b. Abdülmelik,[1231] 101/719 yılında göreve başlamıştır.[1232]

2.6. Yezîd b. Abdülmelik

Yezîd b. Abdülmelik, kendisinden önceki halife Ömer b. Abdülazîz'in takip ettiği barışçı siyaseti devam ettirememiş; küllenmeye başlamış Kayslı-Yemenli çatışmasını bizzat kendisi de taraf olmak suretiyle tekrar gündeme getirmiştir. Öyle ki Emevîlere çok fazla hizmette bulunmuş olan Mühelleb ailesini düşman ilan ederek Yemenîlere karşı durmuş, Yezid b. Mühelleb'in yerine Kaysîlere mensup Ömer b. Hübeyre'yi Irak valiliğine geçirerek aradaki çekişmeyi arttırmıştır.[1233] Bilindiği üzere Ömer b. Abdülazîz Arapların Arap olmayan Müslümanlarla ilişkilerini iyileştirici uygulamalarda bulunmuş; Müslümanları vergilerde eşit hale getirmiş ve Müslüman olan mevâlîden cizye vergisini kaldırmıştır. Ancak bunlar bir süre sonra devlet gelirlerinde azalmaya yol açınca II. Yezîd, gelirlerin eski seviyesine dönmesi için Ömer b. Abdülazîz'in uygulamalarını kaldırmıştır.[1234]

Ömer b. Abdülazîz'in halifeliğinin son günlerinde Yezîd b. Mühelleb hapisten kaçmış; bunu haber alan Halife II. Yezîd, Basra'daki Adî b. Ertât'a yazarak onu yakalamak için tedbirlerin alınmasını, aynı zamanda Basra'da bulunan Yezîd'in yakınlarının yakalanmasını emretmiştir. Adî b. Ertât, içlerinde Mühelleb'in oğulları Mufaddal, Habîb ve Mervân'ın da bulunduğu Yezîd'in akrabalarını yakalatmıştır. Yezîd b. Mühelleb Basra'ya gelince Adî'ye haber göndererek kardeşlerini kendisine verirse Basra'yı ona bırakarak sulh yapacağını bildirmiştir. Fakat Adî b. Ertât bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Yezîd b. Mühelleb, insanları kendi safına çekmek için onlara para, altın ve gümüş dağıtmış; böylece insanlar da ona meyletmeye başlamışlardır.[1235] Aradan çok zaman geçmeden Adî b. Ertât'ın adamları Yezîd b. Mühelleb'in azatlısı Dâris'in birlikleri

---

[1230] İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz,* 33-34; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 329-330; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, 371-372.

[1231] Ebû Hâlid künyesiyle anılmıştır. Saray ortamında yetişmesinden dolayı eğlenceye ve eğlence meclislerine düşkün olduğu ve bu yüzden devlet işlerini aksattığına dair rivayetler yer alsa da bunların daha sonraki dönemlerde yazılan, Emevî aleyhtarlığı sebebiyle uydurulmuş rivayetler olması muhtemeldir. Yiğit, *Emevîler*, 101, 105.

[1232] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/574.

[1233] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/617. Ayrıca bk. M. Akif Fidan, "Yezid b. Abdülmelik ve Dönemi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 354.

[1234] Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 292.

[1235] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/578-580.

tarafından hezimete uğratılmışlardır.[1236] Ardından Yezîd b. Mühelleb'in huzuruna getirilen Adî b. Ertât hapse atılmıştır.[1237] Basra'nın Yezîd b. Mühelleb tarafından ele geçirilmesi ve bu durumun devlet için ciddi tehlike haline gelmesi üzerine Halife II. Yezîd, 102/721 senesinde kardeşi Mesleme'yi Yezîd'le savaşması için görevlendirmiştir.[1238] Mesleme b. Abdülmelik Şam askerlerini seferber ederek Yezîd b. Mühelleb'in birliklerine karşı saldırıya geçmiştir.[1239] Mesleme'nin emriyle köprünün yakılması üzerine korkuya kapılan insanlar Yezîd'ten ayrılarak kaçmışlardır. Yanında az bir destekçisiyle savaşmaya devam eden Yezîd, çok geçmeden Şamlı süvarilerin saldırısı sonucunda öldürülmüştür.[1240]

Vâsıt'ta bulunan Muâviye b. Yezîd b. Mühelleb, Yezîd'in öldürüldüğünü haber alınca yanında tuttuğu ve içlerinde Adî b. Ertât'ın da bulunduğu 32 esirin boynunu vurdurtmuştur.[1241] Yezîd'in ölümünden sonra canlarını kurtarabilen Mühelleb ailesinin fertleri Kirmân'a gelmişler, liderleri olarak da başlarına Mufaddal b. Mühelleb'i geçirmişlerdir. Savaştan kaçıp Kirmân'a sığınmış olan pek çok kimse Mufaddal'ın etrafında toplanmıştır. Mesleme, haberler kendisine ulaşınca Fars bölgesine önce Müdrik b. Dabb el-Kelbî'yi, daha sonra Hilâl b. Ahvez et-Temîmî'yi göndererek Mufaddal ailesinin hemen hemen hepsini[1242] öldürtmüştür.[1243] Esir edilen kadın ve çocuklar, öldürülenlerin kesik başlarıyla birlikte Hîre'deki Mesleme'ye götürülmüştür.[1244] Böylece bir dönem Emevî Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunan, fetihlerde katkı sağlayan Mühelleb ailesi dramatik bir şekilde tarihten silinmiştir.

Yezîd b. Abdülmelik, Mühelleb ailesine karşı kazandığı başarıdan dolayı kardeşi Mesleme'yi Kûfe, Basra ve Horasan'ın valiliğine atamıştır. Mesleme, yumuşak tabiatından dolayı Saîd Huzeyne[1245] olarak adlandırılan ve aynı zamanda damadı olan

---

[1236] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/581.
[1237] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/583.
[1238] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 325; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/590.
[1239] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/595.
[1240] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 325; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/596-97.
[1241] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/599.
[1242] Onlardan sadece Ebû Uyeyne b. Mufaddal ile Osman b. Mufaddal kurtularak Rutbîl'in yanına sığınmışlardır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/602.
[1243] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/601-602.
[1244] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/602.
[1245] Saîd'in zayıf olmasından ötürü insanların bu ismi verdikleri de söylenir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/605.

Saîd b. Abdülazîz b. el-Hâris b. el-Hakem'i Horasan'a göndermiştir.[1246] Saîd Huzeyne, anlaşmalarını ihlal eden ve Türklerle iş birliği yapan Soğdları hezimete uğratmıştır.[1247]

Yezîd b. Abdülmelik'in halifeliği Abbâsî ihtilalinin nüvelerinin atıldığı bir dönem olması açısından önem arz etmektedir. Zira onun iktidara geçtiği zaman Alioğulları taraftarları, Humeyme'de bulunan Muhammed b. Ali b. Abdullah'ın etrafında toplanmışlardır.[1248] Muhammed'e biat eden Meysere el-Abdî ile Muhammed b. Huneys, Horasan'a giderek köyleri dolaşmaya başlamış; halka Ümeyyeoğullarının zulmünü ve kötü yönetimini anlatarak Muhammed b. Ali'ye biat etmeye davet etmişlerdir. Bu faaliyetleri başarılı olup pek çok kimseden destek görmeye başlayınca, Abbasoğullarına davet çalışmaları yaptıkları haberi Vali Saîd b. Huzeyne'ye ulaşmıştır. Saîd b. Huzeyne, onları huzuruna getirttikten sonra haklarında bazı iddialar olduğunu bildirince, ticaretle uğraşmak için geldiklerini ve böyle bir faaliyette bulunmalarının mümkün olmadığını ifade etmişlerdir. Horasan'da ikamet eden ve çoğunluğu Rebîa ile Yemen kabilesinden olan kimseler, valinin yanına gelerek söz konusu kişileri tanıdıklarını ve istenmeyen bir eylemde bulunmamaları hususunda kendilerinin kefil olduğunu belirtmişlerdir. Bunun üzerine Saîd b. Huzeyne onları serbest bırakmıştır.[1249] Sonrasında da tüccar kılığına girerek gittikleri yerlerde yine imamlarına davet etmişler, bu faaliyetlerini iki yıl boyunca devam ettirmişlerdir. Ardından Şam'a döndükleri vakit Muhammed b. Ali'ye, Horasan'da zamanı gelince meyve vermesini umdukları bir fidan diktiklerini haber vermişlerdir. Muhammed b. Ali, yokluklarında dünyaya gelen oğlu Ebû'l-Abbâs'ı onların huzuruna getirerek oğlunun onların dostu ve yoldaşı olduğunu belirtmiştir.[1250]

Yezîd b. Abdülmelik, 102/721 senesinde Irak ve Horasan valiliğinde azlettiği Mesleme b. Abdülmelik'in yerine Ömer b. Hübeyre'yi[1251] tayin etmiştir.[1252] Ömer b. Hübeyre, 103/722'de yapılan şikayetlerden dolayı Semerkant üzerinde gazada bulunan Saîd b. Huzeyne'yi azletmiş; halifenin emriyle Horasan âmilliğine Kays'tan Saîd b. Amr el-

[1246] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 332; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/607.
[1247] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/613-614.
[1248] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 332.
[1249] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 333; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/616-617.
[1250] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 333.
[1251] Kays Araplarından olan Ömer b. Hübeyre, asabiyetle hareket etmiş, Yemenlilere zulmetmiş; Kaysların destekçisi olan Halife II. Yezîd de bu duruma ses çıkarmamıştır. Nahide Bozkurt, "Ömer ibn Hübeyre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/84.
[1252] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/617.

Haraşî'yi atamıştır.[1253] Daha öncesinde Türklerle işbirliği yapmış olan Haraşî'nin valiliğe geçmesiyle endişeleri artan Soğdlar, yurtlarını terk ederek Fergana Hükümdarı et-Târ'dan kendilerini korumasını ve şehrinde misafir etmesini istemişlerdir. Hükümdar onların bu talebini belli şartlar karşılığında kabul etmiştir. Bu doğrultuda, İsam b. Abdullah el-Bâhilî, semtini Soğdlular için boşaltacağını ancak bunun için kendisine 40 gün (başka bir rivayete göre 20 gün) mühlet vermelerini istemiştir. Ayrıca, bu süre dolana kadar Soğdlulara karşı herhangi bir taahhüt veya koruma sağlayamayacağını, şehre girmelerinden önce Arapların saldırıda bulunmaları durumunda onları savunmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Soğdlular ise kendilerine sunulan tüm şartları kabul etmişlerdir. Bununla birlikte, Soğdlular henüz şehirlerinden çıkmadan önce, Ömer b. Hübeyre onlara haber göndererek istedikleri yöneticiyi başlarına getireceğini ve yurtlarından ayrılmamalarını bildirmiştir. Ancak Fergana hükümdarı ile anlaşmış olan Soğdlular, bu teklifi reddederek Hucend'e gitmeyi tercih etmişlerdir.

104/723 senesinde Saîd b. Amr el-Haraşî komutasındaki Müslümanlar mancınıklar kurarak düşmanı kuşatma altına almış ve ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Bunun üzerine Soğdlar Fergana hükümdarından kendilerine yardım etmesini istemişlerdir. Ancak hükümdar, Arapların barış süreci başlamadan geldiklerini belirterek himayesi altında olmayan Soğdlara kendi başlarının çaresine bakmaları gerektiğini bildirmiştir. Yardım istekleri geri çevrilen Soğdlar, bu sefer Haraşî'den sulh ve aman dileyerek kendilerini Soğd'a göndermelerini istemişlerdir. Haraşî onların bu talebini kabul ederken esir olarak tuttukları kadın ve çocukları geri göndermelerini, harâc borçlarını ödemelerini, kimsenin canına kıymamalarını ve Hucend'te kalmamalarını şart koşmuştur.[1254] Fakat bir süre sonra Haraşî onların ellerinde bulunan 40 Müslüman esiri[1255] öldürdüklerini öğrenmiştir. Haberin doğruluğunu teyit ettirdikten sonra ise yaptıklarının bedeli olarak onların öldürülmelerini emretmiştir. Ayrıca savaşmaktan imtina etmiş olan tüccarların mallarından ve zürriyetlerinden dilediklerini kendi mülkiyetine dahil etmiştir. Bunların yanı sıra Semerkant dihkanı Dîvâşenc/Dîvâşnî de darağacına asılmıştır. Hakimiyetini sağlamasının ardından Kis şehrine yönelen Haraşî, Kis dihkanı Veyk'in isteği üzerine

[1253] Belâzürî'de geçen rivayette Mesleme b. Abdülmelik, Horasan halkının şikayetleri üzerine Sa'id'i azledip yerine Sa'id b. Amr el-Cüreşî'yi Horasan'a vali tayin etmiştir. Cüreşî, Soğd üzerine yürüyüp bölgenin tüm kalelerini fethetmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 601.
[1254] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/8.
[1255] Esir sayısının 150 olduğu da rivayet edilir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/9.

anlaşma yaparak bölgeden ayrılmıştır.[1256] Haraşî'nin bu başarıları onun azliyle sonuçlanarak sürece engel olamamıştır. Öyle ki Ömer b. Hübeyre, Semerkant'taki durumu kendisine haber vermeden direkt Yezîd b. Abdülmelik'e yazması[1257] ve emirlerini hafife alması[1258] gibi sebeplerden dolayı Haraşî'yi Horasan valiliğinden azlederek yerine Müslim b. Sâid b. Eslem'i[1259] atamıştır. Ömer b. Hübeyre aynı dönem içinde Kirmân valiliğine mevâlîden Cebele b. Abdurrahman'ı tayin etmiştir.[1260]

Hilâfeti yaklaşık dört sene süren Yezîd b. Abdülmelik 105/724 senesinde Belkâ bölgesindeki İrbid'te (Ürdün) vefat etmiştir. Öldüğünde 33-35[1261] ya da 38 yaşında olduğu rivayet edilmektedir.[1262]

2.7. Hişâm b. Abdülmelik

Hişâm b. Abdülmelik, 105/724 senesinde halife olduğu haberi kendisine ulaşınca el-Cezîre bölgesindeki Zeytûne'den ayrılarak Dımaşk'a gelmiştir.[1263] Göreve geçtiğinde dahilî ve haricî karışıklıklarla sarsılmış bir yönetimi devralan Hişâm,[1264] idaredeki sorunları gidermeyi ve fetih hareketlerini devam ettirmeyi esas almıştır. İlk icraatı ise Kaysîlerin baskısına son vermek adına Ömer b. Hübeyre'yi Irak ve doğu bölgelerinin valiliğinden azlederek yerine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi tayin etmesi olmuştur.[1265] Böylece nüfuzlarını kaybetmekte olan Yemenîlerin eski konumları kazanmalarına destek olarak Yemenî-Kaysî kabileleri arasındaki dengeyi yeniden sağlamıştır.[1266] Hâlid b.

[1256] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/9-11.
[1257] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/10.
[1258] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/15.
[1259] Ömer b. Hübeyre onu Horasan valiliğine tayin edince hacîbini mevâlîlerin en iyisinden seçmesini, âmillerini de görev yapacağı memleketlerin kendi istedikleri biri olmasına dikkat ederek belirlemesini öğütlemiştir. Zira eğer bu görevliler kötü çıkacak olursa sorumluları da onlar olacaktır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/35.
[1260] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/18.
[1261] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 331.
[1262] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 334; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/22. Cariyesi Habâbe'nin ölümüne çok üzüldüğü ve yedi gün kimseyle konuşmadığı; bundan kısa bir süre sonra da kendisinin vefat ettiği rivayet edilir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/23-24. Ayrıca, Yezîd b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde yazışmalar, harâc ve ordunun kontrolü görevini önce Sâlih b. Cübeyr el-Gidânî, ardından Yemenli mevlâsı Üsâme b. Zeyd üstlenmiştir. Hâciblik görevini mevlâsı Hâlid, mühürdarlık ile beytülmâl ve hazinelerden sorumluluğu İbn Hübeyre'nin mevlâsı Mutîr yürütmüş; koruma görevini Ebû Ma'n'ın damadı Gaylân, şurta görevini ise Ka'b b. Hâmid el-Absî yerine getirmiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 335.
[1263] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî,* 2/243-244. Hişâm, 72/692 senesinde doğmuş olup künyesi Ebû Velîd'tir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/25.
[1264] İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 34.
[1265] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/26.
[1266] Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 47, 63.

Abdullah Irak'a geldiği sene Horasan valiliği yapan Müslim b. Sâid'i yerinde bırakmışsa da, 106/725 senesinde Müslim Fergana üzerine seferdeyken onu azlederek yerine Esed b. Abdullah el-Kasrî'yi âmil atamıştır.[1267]

Esed b. Abdullah 107/726 yılında Berûkân'daki askerlerini, buradan yaklaşık iki fersah mesafede bulunan ve o zamana kadar harap halde duran Belh şehrine nakletmiştir. Onları başta ahmâsa[1268] göre yerleştirmek istemiş fakat kabile taassubuna yol açma endişesinden dolayı bu fikrinden vazgeçerek onları karışık bir şekilde iskan ettirmiştir. Belh şehrinin imarı için Bermek'i görevlendirmiş; orada çalışan işçileri de yerleşim merkezlerine taksim etmiştir. Ayrıca her yerleşim merkezine, harâcı oranında sorumluluk yüklemiştir.[1269]

Esed b. Abdullah valilik yaptığı süre zarfında Abbâsî davetçileriyle mücadele etmiştir.[1270] Onun döneminde Benî Abbâs davetçilerinden Ziyâd Ebû Muhammed, Merv şehrine gelerek Mervân ailesinin zulmünü insanlara anlatmaya başlamıştır. Ziyâd hakkındaki bazı söylentiler Esed'in kulağına ulaşınca, Ziyâd'ı yanına çağırarak duyduklarının doğru olup olmadığını sormuştur. Ziyâd ticaret için geldiğini, müşterilere dağıttığı malların ücretlerini toplayınca şehirden ayrılacağını bildirmiştir. Fakat bu sözünü yerine getirmeyip işlerine devam etmesi üzerine, Esed onların öldürülmeleri emrini vermiştir. Ziyâd'la birlikte 10 Kûfeli -iki çocuk hariç- Keşanşâh/Kuşanşâh'ta öldürülmüşlerdir.[1271]

Hişâm b. Abdülmelik 109/728 senesinde Esed b. Abdullah'ı, kabile taassubuna meyledip Kaysîlere karşı kendi kabilesi olan Yemenîlere ayrıcalıklı davranması, Kays kabilesinin ileri gelenlerine kötü muamelede bulunması[1272] gibi sebeplerden dolayı azletmek istemiş; bunu yapması için de Esed'in kardeşi Hâlid b. Abdullah'a emir vermiştir.[1273] Esed'in

---

[1267] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/32, 34. Belâzürî'deki bir rivayete göre de Hâlid'in, kardeşi Esed'i Horasan'a tayin ettiğini haber alan Müslim b. Sâid, harekete geçerek Fergana'da Türk hakanının üzerine yürümüştür. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 602.

[1268] Kabile esasına göre şehri beş ana bölgeye ayırmak anlamına gelen taksimdir. Tahsin Koçyiğit, "İskân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 652.

[1269] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/41.

[1270] Mahmut Enginar, *Hâlid b. Abdullah el-Kasrî: Hayatı ve Şahsiyeti* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2006), 36.

[1271] Muhammed b. Ali'nin mesajını Horasan'a ulaştıran ilk kişinin Belhlilerden Harb b. Osman olduğu rivayet edilmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/50.

[1272] Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 46, 63.

[1273] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/49.

azlinden sonra yerine tayin ettiği Eşres b. Abdullah es-Sülemî ise Horasan halkı tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştır.[1274]

Eşres b. Abdullah 110/728 yılında Semerkant ve Mâverâünnehir bölgesindeki zimmîleri İslâm'a davet etmesi için birini göndermek istediğinde ona Benî Dabbe'nin azatlısı Ebü's-Saydâ Sâlih b. Târîf'i önermişlerdir. Ebü's-Saydâ, Farsça'yı iyi bilmediği için onunla birlikte Rebî b. İmrân et-Temîmî'yi de görevlendirilmiştir.[1275] Ebü's-Saydâ Semerkant'a giderek bölgedeki insanları İslâm'a davet etmiş, kabul ettikleri takdirde cizye mükellefiyetinden mesul olmayacaklarını söylemiştir. İnsanlar davete icabet etmeye başladıktan sonra Eşres b. Abdullah'a harâc işlerinin aksadığı bildirilmiştir. Eşres bunun üzerine Semerkant'ın savaş ve harâc işlerini yürütmekle görevlendirilen Hasan b. Ebî'l-Amerrata el-Kindî'ye bir mektup yazmış; duyumlarına göre Soğdluların ve civar bölgelerden Müslüman olanların cizyeden kurtulmak için İslâm'a ilgi gösterdiklerini, bu durumda harâcın kaldırılabilmesi için sünnetli olma, İslâmî hayat sürme, Kur'an'dan bir sûre okuyabilme gibi şartların getirilmesini emretmiştir. Ardından İbn Ebî'l-Amerrata'yı görevinden azlederek harâc âmilliğine Hânî b. Hânî'yi atamıştır. Fakat Ebü's-Saydâ bunlara kulak asmayıp İslâm'ı kabul edenlerden cizye vergisi alınmasına engel olmuştur. Diğer taraftan Buhârâ dihkanları Eşres'e giderek harâc alınacak kimsenin kalmadığını, insanların tamamının Müslüman olduğunu bildirmişlerdir. Bunun üzerine Eşres, Hânî b. Hânî'ye daha öncesinde kimlerden vergi alınıyorsa yine aynı şekilde devam edilmesini emretmiş, böylece Müslüman olanlara tekrardan cizye mükellefiyeti getirilmiştir. Bunu ödemek istemeyen Soğdlardan 7.000 kişi Semerkant'tan yedi fersah uzaklıkta bulunan bir bölgeye yerleşmişlerdir. Aynı süreç içerisinde Eşres b. Abdullah tarafından savaş işleriyle ilgilenmesi için atanan Müceşşer b. Müzâhim es-Sülemî, Soğdlara destek veren Ebü's-Saydâ ile Sâbit b. Kutne'yi hapse atmıştır.[1276]

Harâcın bir an önce toplanmasını isteyen Hânî b. Hânî ve âmilleri Acemlerin ileri gelen büyüklerine karşı küçümseyici davranışlarda bulunmuşlardır. Müceşşer b. Müzâhim'in bir görevlisi dihkanları ayakta bekletmiş, elbiselerini yırtarak kuşaklarını boyunlarına bağlamıştır. Yapılan tüm bu muameleler Soğdların ve Buhârâlıların İslâm'dan

[1274] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/52.
[1275] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/54.
[1276] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 602; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/55.

uzaklaşmalarına ve Araplara karşı Türkleri desteklemelerine neden olmuştur.[1277] Kendilerine verilen bu destekten güç alan Türkler, Araplar üzerine saldırıya geçmişler ve onların suya ulaşmalarına engelleyerek 700 Müslüman savaşçının ölümüne neden olmuşlardır. Bu sıkıntılı vaziyet karşısında Ezd kabilesinin ileri gelenlerinden Hâris b. Süreyc susuzluktan ölmektense kılıçla ölmenin Allah katında daha büyük sevabı olduğunu söyleyerek orduyu savaşa motive etmeye çalışmıştır. Ardından Müslümanlar düşmanın üzerine saldırıya geçmiş ve onları yenilgiye uğratmışlardır. Bu zaferle birlikte Eşres, Soğd isyanını bastırmaya muvaffak olmuştur.[1278] Aslında Emevîlere karşı gerçekleşen bu hareket, yerel bir isyan olup arka planında bölgedeki yerleşik Arap nüfusunun azlığı ve toplumun İslâm dinine tam anlamıyla entegre olamamış olması yatmaktadır.[1279]

Hişâm b. Abdülmelik kendisine ulaşan bazı şikayetlerden dolayı 111/729 yılında Eşres b. Abdullah'ı azlederek yerine Yemenli Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî'yi getirmiştir.[1280] Onun valiliği döneminde Abbâsî ihtilalinin lideri Muhammed b. Ali, bölgede gizliden faaliyetlerini yürütmeleri için Süleyman b. Kesîr, Mâlik b. Heysem, Hâlid b. Heysem, Musâ b. Ka'b, Talha b. Züreyk'i davetçi olarak göndermiştir. Onlar da Horasan'ın tüm köylerini tek tek dolaşarak insanları Ümeyyeoğullarına karşı kışkırtmış ve pek çok kişinin desteğini kazanmayı başarmışlardır. Bu gelişmelerden haberdar olan vali, onların yakalanarak huzuruna getirilmesini emretmiştir. Süleyman b. Kesîr, aslında kendilerinin de tıpkı onun gibi Yemenî olduklarını, Mudarlıların Kuteybe'nin intikamını almak için kendilerine böyle bir iftira attıklarını beyan etmiştir.[1281] Cüneyd b. Abdurrahman onun bu sözlerine inanmış, onu ve beraberindekileri bağışlamıştır. Serbest kalmalarının ardından onların yine Horasan'da faaliyetlerine devam ettikleri haberi Cüneyd'e ulaşınca, o verdiği karardan son derece pişmanlık duymuştur. Halife Hişâm, Cüneyd'e bir mektup yazarak bölgede kan dökülmemesini, halkı sakinleştirmeye çalışmasını, insanları galeyana getiren bu kimseleri yakalatıp bölgeden uzaklaştırılmasını emretmiş; fakat Cüneyd davetçilerin izlerine dahi ulaşamamıştır. Muhtemelen kendilerinden destek aldıkları halk onların

[1277] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/56.
[1278] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/58.
[1279] Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 104-105.
[1280] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 335; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/67.
[1281] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 335.

yakalanmalarına engel olmuştur.[1282] Valiliğinin son dönemlerinde Cüneyd b. Abdurrahman'ın daha önce Eşres'in valiliğinde Horasan'da Türklere karşı savaşmış olan Hâris b. Süreyc ile arası açılmış ve onu 116/734'te ordudaki görevinden azletmiştir. Bu durum, aynı zamanda Hâris'in mevâlîye öncülük ederek Emevîlere karşı Horasan'da başlatacağı isyan hareketinin de kıvılcımını oluşturmuştur.[1283]

İsyanın ortaya çıkışında belirleyici olan sâikleri anlamak için Horasan'ın yapısını ve iç dinamiklerini iyi tahlil etmek gerekmektedir. Görev başına geçen halifeler mezkûr topraklarda sükuneti sağlamak için buraya en iyi komutanlarını ve valilerini göndermeye özen göstermişlerdir.[1284] Emevî Devleti'nin doğu bölgelerini içine alan Horasan eyaletinin valileri, çoğu zaman Irak genel valisi tarafından tayin edildiği için, Irak'la yakından irtibatlı olmuşlar ve oradaki olaylardan etkilenmişlerdir.[1285] Bununla birlikte Emevîlerin muhalif unsurlarla en çok mücadele ettikleri bölgelerin başında gelen Horasan'ın, Irak bölgesinden en temel farkı; nüfusunun sadece Arap Müslümanlardan müteşekkil olmayıp çeşitli etnik unsurları bünyesinde barındırmasıdır.[1286] Bu bölgede yaşayan Araplar, Arap olmayan Müslümanlar ile gayrı müslim Türklerle karşı karşıya olmuşlar; bu da ilerleyen dönemlerde Horasan'dan çıkan ihtilâl hareketinin oldukça güçlü olması anlamına gelmiştir.[1287]

Mâverâünnehir ve Horasan'daki durum önceki halife II. Yezîd ve âmillerinin dönemindekiyle aynı kalmamıştır. Öyle ki mezkur bölgelerde yaşayan Araplar, valilerin icraatlerine tepki gösterir hale gelmişlerdir. Bu kitleyi yönlendirmede önemli rol oynayan Hâris b. Süreyc et-Temîmî, Abbasoğulları destekçilerinin Emevîlere karşı besledikleri nefreti ve mevâlînin ikinci sınıf görülmelerine karşı duydukları kızgınlığı kendisine desteğe çevirmede oldukça başarılı olmuştur.[1288] Nitekim Horasan'da baş gösteren kıtlık ve açlık sebebiyle[1289] insanların alım gücünün düşmesi, mevâlîden cizye vergisi alınması,

---

[1282] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 336. Taberî'deki bir rivayete göre 113/731 yılında Horasan'a gelen Abbâs davetçilerinden birini Cüneyd b. Abdurrahman öldürtürmüştür. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/88.
[1283] Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 105-106.
[1284] Enginar, *Hâlid b. Abdullah el-Kasrî,* 36.
[1285] Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 294; Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik,* 149.
[1286] Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 149; Enginar, *Hâlid b. Abdullah el-Kasrî,* 36.
[1287] Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* 290-291.
[1288] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/94; Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 293. Ayrıca bk. Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik,* 108.
[1289] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/92.

ordudaki Arap-mevâlî eşitsizliği gibi durumlar toplumda Emevî düşmanlığını arttırmıştır.[1290] Hâris b. Süreyc, Arap ve Acem tüm Müslümanların eşit olduğunu, Müslümanı gayrımüslimden ayıran tek unsurun iman olduğunu belirtmiş; günah işleyen bir kişinin affedilmesinin ya da cezalandırılmasının yalnızca Allah'ın takdirinde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, İslâm'a yeni girenlerin çocuklarını sünnet ettirmemelerinin veya onlara Kur'an öğretmemelerinin Müslüman olma vasıflarını kaybetmelerine yol açmayacağını savunmuştur. Bu sebeple yeni Müslüman olanlar, Emevî yönetiminden rahatsızlık duyan Ezd ve Temîm kabilesinden Araplar ve bunların yanı sıra bazı İran dihkanları, Hâris'in etrafında toplanarak ona destek vermişlerdir.[1291]

Cüneyd'in valiliğinin son dönemleri ya da Âsım b. Abdullah b. Yezîd el-Hilâlî'nin Horasan valiliğine geçtiği[1292] 116/734 yılında Hâris b. Süreyc isyan hareketini başlatarak Horasan bölgesindeki Faryâb, Belh, Cûzcân, Tâlikân, Merverrûz şehirlerini ele geçirmiştir.[1293] Hâris daha sonra Ezd ve Temîm kabilelerinden savaşçıların yanı sıra Cûzcân dihkanı, Faryâb dihkanı Tersîl, Merv dihkanı Karyâkıs ve Tâlikân reisi Sehreb'in de destek verdiği 60.000 kişilik ordusuyla Merv şehrine yönelmiş; burada Âsım b. Abdullah'ın Merv ve çevre şehirlerin halkından oluşturduğu orduya karşı savaşmıştır. Savaşta yenilgiye uğrayan Hâris'in taraftarlarından çoğu Ceyhun Nehri'nde boğulmuş, dihkanlar da beldelerine geri dönmüşlerdir.[1294]

Âsım b. Abdullah, savaşın sonunda bölgeden çekilmeleri şartıyla onlara istedikleri Horasan şehirlerine gitme imkânı tanıyacağını belirtmiş; Hâris'in bu teklifi kabul etmesiyle de barış sağlanmıştır.[1295] Fakat Hişâm b. Abdülmelik kararı hoş karşılamamış, 117/735 senesinde Âsım'ı azlederek[1296] Horasan'ın idaresini Irak genel valisi Hâlid b.

[1290] Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 293; Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik,* 105-106.

[1291] Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 293; Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik,* 107.

[1292] Âsım göreve geldikten sonra Cüneyd'in âmillerini işkenceye tabi tutmuştur. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/93.

[1293] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/94. Halîfe b. Hayyât'ın rivayetine göre Hâris 115/737 senesinde isyan başlatarak Cûzcân ve Merv'i ele geçirmiştir. Bunun üzerine Halife Hişam, Hâris'le savaşması için Âsım b. Abdullah b. Yezîd'i göndermiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 346.

[1294] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/96-97.

[1295] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/98, 101.

[1296] Hişâm b. Abdülmelik'in bu kararında Âsım'ın yazdığı mektup belirleyici olmuştur. Nitekim o, Horasan'ın hilâfet merkezine uzak olması sebebiyle zorlu bir durum olduğunda ya da maddî anlamda ihtiyaç duyulan olaylarda yardımın ve desteğin çok geç ulaştığını, bu sebeple Horasan'ın Irak valisine bağlı olması gerektiğini halifeye yazmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/99.

Abdullah'a bağlamış; o da bölgeye kardeşi Esed b. Abdullah'ı atamıştır.[1297] İkinci defa valiliğe geçen Esed b. Abdullah bölgeye vardığında, elinde sadece Merv ve Eberşehr'in hakimiyeti kalmış olan Âsım'ı hapse atmış; harcamalar hususunda da onu borçlu çıkarmıştır.[1298] Esed b. Abdullah, 117-118/735-736 yılları arasında Hâris b. Süreyc ile mücadeleye devam etmiştir. Belh Nehri civarında yapılan savaşta Hâris'e ağır darbe vurmuş, onun yanındakilerden bir kısmını elleri ve ayaklarını kesmek suretiyle öldürüp bir kısmını da esir almıştır.[1299] Böylece Âmul ve Belh şehirlerinde tekrar hakimiyet sağlayan Esed, 118/736 senesinde Belh şehrini başkent yaparak divanı oraya nakletmiştir.[1300] Aynı zamanda şehirde pek çok konak inşa ettirmiştir.[1301]

Hâris b. Süreyc, en son Tirmiz halkıyla birlikte 119/737 senesinde Emevîler karşısında yenilgiye uğrayınca stratejisinde değişiklik yaparak Türklerden destek alma yoluna gitmiş,[1302] bu minvalde Toharistan'daki Hakan'ın birliklerine katılmıştır. Esed b. Abdullah ise Horasan ve Şam halkından oluşan 7.000 kişilik ordu ile yola çıkmıştır. Esed'in birlikleriyle Cûzcân'a kadar ilerlediğini haber alan Hakan; Hâris b. Süreyc, Soğd ve Şaş emirlerini ve Huttel hükümdarını da dahil ettiği ordusunu hazırlamıştır. İki tarafın karşı karşıya gelmesinin akabinde Hâris ve Türkler hezimete uğramışlardır.[1303] Müslümanlar, kaçmaya çalışanları takip ederek yakalayabildiklerini öldürmüş; ayrıca 155.000'den fazla koyun ve binek hayvanını ganimet olarak ele geçirmişlerdir. Esed daha sonra Harîs'in himayesiyle farklı bir yoldan kaçmayı başaran Hakan'ın peşine düşmüştür. Onu yakalamaya muvaffak olamamışsa da Müslümanlar onların ordugâhlarını ele geçirmişlerdir. Esed, Türklerin ellerinde tuttukları Müslümanları kurtarmış, esir aldıkları Türk cariyelerini de Horasan dihkanlarına göndermiştir.[1304] Ardından Belh'e geri dönen Esed, Horasan'ın fetih haberini, Hakan'ın kolyelerini ve düşmanlardan öldürülenlerin

[1297] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 346; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/99. Halîfe b. Hayyât savaşın tarihini 115/733 senesi olarak vermekte; Âsım'ın Hâris'e Belh'te ikamet etmesine müsaade etmemesinden dolayı halife tarafından azledildiğini söylemektedir. Fakat tarih olarak Taberî'nin vermiş olduğu 117/735 yılı daha makul görünmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/99.
[1298] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/104-105.
[1299] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/105, 111; Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 346.
[1300] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/105, 111.
[1301] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/111.
[1302] Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 293; Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik,* 111.
[1303] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/119-120.
[1304] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/123-124.

başlarını taşıyan bir heyet aracılığıyla Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye iletmiş; Hâlid de bu heyeti mükafatlandırmıştır.[1305]

Mihrican Bayramı zamanı gelince, emirler ve dihkanlar Belh'te bulunan Esed b. Abdullah'ı ziyaret ederek ona çeşitli hediyeler takdim etmişlerdir. Herât ve Horasan âmili İbrahim b. Abdurrahman el-Hanefî ile Herât dihkanı, biri altından diğeri gümüşten yapılmış iki köşk maketi ile altın ve gümüşten yapılmış ibrikler, levhalar gibi toplamda 1.000.000 dirhem değerinde hediyeler sunmuşlardır. Takdimin ardından söz alan Herât dihkanı, Esed'i taltif eden bir konuşma yapmış; Acemlerin 400 sene boyunca hilm, akıl ve ağırbaşlılıkla dünyaya hükmettiklerini, Allah'ın onların liderlerinin sahip olduğu özelliklerin hepsini Esed'e bahşettiğini zikretmiştir. Devamında Esed'in hikmet ve bilgelik bakımından insanların en mükemmeli olduğunu, kimseye haksızlık etmediğini, Hâris b. Süreyc ile taraf olan Hakan'a karşı büyük başarılar elde ettiğini beyan etmiştir. Duyduğu sözlerden memnun kalan Esed b. Abdullah da Herât dihkanına, Horasan dihkanları arasında en iyisi olduğunu söyleyerek iltifatta bulunmuştur. Daha sonra Esed, kendisine sunulan hediyelerden orada bulunanlara dağıtmaya başlamıştır. Hediye olarak gelen armutlardan yanındakilere birer tane ikram etmek için attığı sırada, karnındaki çıbanın patlaması sonucu hayatını kaybettiği rivayet edilmektedir.[1306] Esed b. Abdullah'ın 120/738'de vefatından sonra[1307] kısa süreliğine Ca'fer b. Hanzale/el-Behrânî görev yapmış daha sonra aynı yılın Recep ayında Hişâm'ın Horasan'a tayin ettiği son vali Nasr b. Seyyâr iş başına geçmiştir.[1308]

120/738 yılında meydana gelen bir diğer önemli gelişme, Halife Hişâm'ın Irak genel valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi görevinden azletmesi olmuştur.[1309] 15 yıl (105-120/724-738) Irak valiliği yaparak Hişâm döneminin en uzun süre görev yapan valisi olan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî,[1310] Irak'ta tarımın ıslahına önem vermiş buradaki bataklıkların kurutularak ekilebilir tarım arazilerine dönüştürülmesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Açtırdığı su kanallarıyla şöhret kazanan Hâlid'in buradan elde ettiği gelirinin 20.000.000 dirheme ulaştığı rivayet edilmektedir. Bunların dışında pek çok beldede

[1305] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/127.
[1306] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/139-141.
[1307] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/138.
[1308] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/141, 159. Nasr b. Seyyâr'ın 121/739 yılında göreve geçtiği şeklinde de rivayet bulunmaktadır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/141.
[1309] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/142.
[1310] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/154; Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 48.

kendine ait arazileri bulunan Hâlid'in özel gelirlerindeki artış zamanla dedikodulara ve kıskançlıklara neden olmuştur. Halife Hişâm, Hâlid'in Irak politikasından memnun olduğu için başlangıçta pek tepki göstermemişse de, bu meseleler ilerleyen yıllarda Hâlid'in azline yol açan sebepleri teşkil etmiştir.[1311] Bunların dışında Hâlid b. Abdullah, diğer din mensuplarına yaklaşımından dolayı zındık olmakla suçlanmıştır.[1312] Bu ithamın arka planında, Hristiyan olan annesi için Kûfe'de bir kilise yaptırması, harâc toplamada ve bazı idarî işlerde Mecûsîleri görevlendirmesi gibi sebepler zikredilmektedir.[1313] Ayrıca, halife hakkında söylediği bazı nahoş sözlerin Hişâm'ın kulağına gitmesi[1314] de bu duruma etki eden faktörlerden olmuştur.[1315] Aslında gidişatın farkında olan bazı kimseler Kureyş'in onun gibi adamlara tahammül edemeyeceği ve halifeyi dolduruşa getirebileceği konusunda Hâlid b. Abdullah'ı uyarmışlardır. Hatta ona Hişâm'a mal beyanında bulunarak malından bazılarını vermeyi teklif etmesini önermişlerdir. Zira malının tamamını kaybetmesindense, bir kısmının elinden çıkmasının onun hayrına olacağını ve böylece halifeden gelebilecek kötülüklerden kendisini koruyabileceğini bildirmişlerdir. Benzer şekilde Hâlid'in Basra âmili Bilâl b. Ebû Bürde, hakkında yapılan suçlamaları Hâlid'e haber vermiş ve Kureyş'in böyle bir konuda ona karşı ellerini çabuk tutacakları uyarısında bulunmuştur. Uygun görürse, onun adına halifeye gidip durumu açıklamayı ve malların bir kısmını arz ederek istediğini seçmesini teklif edebileceğini ifade etmiştir. Fakat Hâlid, yapılan tekliflerin hiç birine olumlu yaklaşmamıştır.[1316]

Kısa bir süre sonra Hâlid'e düşmanlık besleyenler, onun gelirlerinin hesabını tutan ve tüm eylemlerinden haberdar olan Hayyân en-Nebâtî'yi yanlarına çekmeyi başararak amaçlarına ulaşmışlardır. Öyle ki Hişâm b. Abdülmelik 120/738 yılında Hâlid b.

[1311] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/146-147, 152; Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* 287-288. Ayrıca bk. Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 50. Hâlid huzuruna gelen Kureyş'ten İbn Amr isimli adamı küçümseyici bir dille konuşmuş, o da bu durumu halifeye şikayet etmiştir. Bunun üzerine Hişam sert bir şekilde Hâlid'i uyarmış ve bahsi geçen kimseye giderek af dilemesini söylemiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/143-144.

[1312] Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik,* 50.

[1313] Kesâre lakabıyla tanınan ve Hâricî olduğunu ilan eden Bühlûl b. Bişr, etrafında topladığı destekçileri ile Hâlid'i öldürme planları yapmış ama uygulamada başarıya ulaşamamıştır. Onların Hâlid'e düşmanlık beslemelerinin gerekçeleri ise mescidleri yıkıp kiliseler inşa etmesi, Mecûsîleri Müslümanların başına getirmesi, Müslüman kadınları zimmet ehliyle nikahlaması gibi gerekçeleri bulunmaktadır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/130-131.

[1314] Hâlid'in Hişâm'dan bahsederken; "İbn Hamka" yani ahmak kadının oğlu ifadesini kullanması, konuşmalarında "Irak benim onur vesilem değildir." demesi gibi. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/146.

[1315] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/146-147. Ayrıca bk. Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik,* 50.

[1316] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/152-153.

Abdullah'ı azlederek Yemen valiliği yapan Yûsuf b. Ömer'i bu göreve getirmiştir.[1317] Yûsuf b. Ömer valiliğe geçince Vâsıt'ta bulunan Hâlid'i ve adamlarını yakalatıp hapsettirmiştir.[1318] Böylece Emevî Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunan bir valinin dönemi hazin bir şekilde sona ermiştir.

123/741 yılında Horasan valisi Nasr b. Seyyâr, Hakan'ın ölümünden sonra dağılan ve bir kısmı Şaş bölgesine kaçan Soğdlara haber göndererek yurtlarına dönebileceklerini bildirmiştir. Soğdlar, bunu kabul edebilmeleri için Müslüman olup dinden dönenlerin takibata maruz kalmamasını, borçlar hususunda kimseye haksız muamele yapılmamasını, beytülmâle ait yükümlülüklerde kimseye borç yüklenilmemesini ve bir hâkim kararı ile âdil bir şahidin beyanı olmaksızın Soğdların elindeki Müslüman esirlerin kendilerinden alınmamasını şart koşmuşlardır. Nasr b. Seyyâr onların taleplerini kabul etmiş ancak durumdan memnun olmayan Müslümanlar, kendisiyle konuşarak kararını değiştirmesini istemişlerdir. Yapılan şikayetler üzerine Nasr, "Eğer siz de onların Müslümanlara verdiği zararı benim gibi görebilseydiniz, beni ayıplamazdınız." diyerek kararından vazgeçmemiştir.[1319]

Nasr b. Seyyâr'ın Mâverâünnehir fetihlerindeki başarılarını kıskanan Yûsuf b. Ömer, Hakem b. Salt aracılığıyla halifeden Nasr'ı azletmesini ve Horasan'ı Irak'a bağlamasını istemiş fakat bu teklifi olumlu karşılanmamıştır.[1320] Yine aynı sene içerisinde (123/741) Nasr b. Seyyâr Fergana seferindeyken Yûsuf b. Ömer, Magrâ b. Ahmer'den Hişâm'ın huzurunda Nasr'ı eleştirmesini, ihtiyarlığından dolayı onu kusurlu göstermesini istemiştir. Magrâ b. Ahmer, Hişâm'ın huzurunda önce Yûsuf'u övüp sonrasında Nasr b. Seyyâr'ı küçük düşürücü ifadeler kullanınca halife duyduklarından hoşnut olmamıştır. Şübeyl b. Abdurrahman'ı yanına çağırtarak Nasr'ın nasıl birisi olduğunu anlatmasını istemiştir. Şübeyl onun bunamış bir ihtiyar olmadığını, aksine tecrübesinden istifade edilen bir kimse olduğunu; valilik görevinden önce Horasan'ın bütün sınırlarında

---

[1317] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/150; Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 288. Kays kabilesine mensup Yûsuf b. Ömer'in valiliğe geçmesiyle Kaysî-Yemenî çatışması yeniden kendini göstermiştir. Onun yönetimde sert ve acımasız tutumu bazı isyanların ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır. Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 54.

[1318] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/151. Hâlid yaklaşık 18 ay hapiste kaldıktan sonra serbest bırakılmış fakat Velîd b. Yezîd'in halifeliğe geçmesiyle birlikte yeniden hapse atılmış; Yûsuf b. Ömer'in işkenceleri sonucu 126/743 senesinde de hayatını kaybetmiştir. Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 53.

[1319] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/192.

[1320] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/192-93.

savaştığını ve aynı zamanda savaşları komuta ettiğini zikretmiştir. Daha sonra halife onun bu söylediklerinin Yûsuf b. Ömer'e yazılmasını emretmiş ve onun talebini yerine getirmemiştir.[1321]

Emevî halifelerinin arasında siyasî meselelerde en akıllı, tedbirli, kontrollü ve basiretli olanlarından biri şeklinde zikredilen Hişâm b. Abdülmelik,[1322] 19 sene 7 ay süren hilâfetinin ardından 125/743 senesinde vefat etmiştir.[1323] Hişâm b. Abdülmelik'in halifeliğinde harâc ve ordunun kontrol görevini Üsame b. Zeyd, daha sonra Benî Selûl'un mevlâsı Ubeyde b. Habhâb, mühürdarlık görevini Benî Hureyş'in mevlâsı Nusayr, hâciblik görevini azatlı kölesi Gâlib b. Mesûd, kâtiplik görevini Saîd b. Abdülmelîk'in mevlâsı Sâlim, şurta görevini Ka'b b. Hamîd el-Absî yerine getirmiştir.[1324]

Yaklaşık 30 yıl süren Abbâsî propagandasının 20 yılının Hişâm b. Abdülmelik'in dönemine denk gelmesi ve Fars halkının da yaşadığı Horasan gibi bölgelerde Emevî karşıtı isyanların patlak vermesi, onun hilâfet sürecini önemli kılmaktadır.[1325] Bununla birlikte Hişâm, kibirden ve zorbalıktan uzak, sağlam ve güçlü bir kişiliğe sahip olmasına rağmen, kendisine atfedilecek yeni bir reform ya da yenilik oluşturma çabası içinde olmamış, derinlemesine planlanmış bir politik vizyon geliştirmemiştir. Onun yönetimdeki temel hedefi, yeni icraatlerden ziyade fetihler gerçekleştirmek, idarî yapıyı korumak ve malî kaynakları güçlendirmek olmuştur.[1326]

2.8. Velîd b. Yezîd

Hişâm b. Abdülmelik'in vefatının ardından 125/743 senesinde yerine kardeşinin oğlu Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik geçmiştir.[1327] Halife II. Velîd ilk etapta Hişâm b.

[1321] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/193-194.
[1322] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, 2/258.
[1323] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 357; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/200; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 346. Ölümünün göğüs ağrısı neticesinde olduğu rivayet edilmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/200. Ölümü hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Ümeyyeoğulları tarafından halifelikten düşürüldüğü söylenir. Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 349.
[1324] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 362.
[1325] Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 132.
[1326] Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 283.
[1327] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 346. Yezîd b. Abdülmelik hayattayken kendisinden sonra tahta geçmesi için ilk olarak kardeşi Hişâm'ı, ondan sonrası için de oğlu Velîd'i veliaht tayin etmiştir. Yezîd'in vefatıyla Hişâm'ın başa geçtiği sene, Velîd'in 15 yaşında olduğu rivayet edilir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/209.

Abdülmelik'in aile mensuplarına ait malların sayımını ve dökümünü yaptırmış,[1328] Yûsuf b. Ömer ve Nasr b. Seyyâr başta olmak üzere kendisini destekleyenlerin dışındaki Hişâm taraftarlarını görevlerinden azlederek yeni kişiler atamıştır.[1329] Hilâfete geçtiği yıl henüz reşit olmayan oğulları Hakem ve Osman'ı veliaht olarak atamaktan geri durmamıştır.[1330] Halkın desteğini kazanmak isteyen Velîd b. Yezîd, Hişâm'ın verdiği maaşları onar dirhem arttırmış; Dımaşklıların atıyyelerine de fazladan onar dirhem daha ekletmiştir. Aynı zamanda yaşlılara, hastalara ve görme engellilere maaş bağlatmış ve her birine birer hizmetçi tahsis etmiştir.[1331] Velîd b. Yezîd, aynı sene (125/743) Nasr b. Seyyâr'ı bütün Horasan'ın valiliğine tayin etmiş ancak Yûsuf b. Ömer, halifeyle konuşarak Horasan'ın tekrardan Irak'a bağlanmasını sağlamıştır.[1332]

Velîd b. Yezîd döneminde vuku bulan ve hilâfetin en can alıcı hadiselerinden biri Zeyd b. Ali'nin oğlu Yahya'nın isyanı ve öldürülmesi olmuştur.[1333] O, Emevîlere karşı isyan teşebbüsünde bulunan babası Zeyd b. Ali'nin öldürülmesinin akabinde bir süre Kûfe'de saklanmış, burada babasının yakınları tarafından korunmuştur. Fakat Yûsuf b. Ömer'in tahkikâtları arttırması sebebiyle, daha emniyetli ve aynı zamanda taraftarlarının bulunduğu bir bölge olan Horasan'a gitmeye karar kılmıştır.[1334] Doğuya doğru ilerleyerek Nîşâpûr, Serahs ve en son Belh'e intikal ederek Hişâm'ın vefatına kadar burada kalmıştır.[1335]

Yûsuf b. Ömer, yürüttüğü soruşturmaların neticesinde Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'a emir vermiş; Nasr da Akîl b. Ma'kîl el-İclî'ye talimat vererek Belh şehrinde, Harîş b. Amr

---

[1328] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/215-216. Hişâm'ın hazinelerini mühürletmiştir. Ayrıca Hişâm'ın iki oğluna para cezası vermis ve onlara işkence ettirmiştir. Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah ed-Dımeşkî, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (Beyrût: Dâru'l Fikr, 1995), 63/321, 328.

[1329] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/218. Dayısı Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'yi Irak valiliğinde, Kâsım b. Muhammed b. Kâsım es-Sekafî'yi Basra valiliğinde, Mervan b. Muhammed'i Ermenistan valiliğinde, Harb b. Kum b. Kabîsa b. Muhârik el-Hilâli'yi Sicistan valiliğinde, Nasr b. Seyyâr'ı Horasan valiliğinde, Muhâcir b. Abdullah el-Kilâbî'yi Yemâme valiliğinde, Amr b. Muhammed b. Kâsım es-Sekafî'yi de Sind valiliğinde bırakmıştır. Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye avâmilu'l-izdihâr ve tedaiyatu'l-inhiyâr* (Beyrût: Dârul-Maârif, 2008), 2/488.

[1330] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/218. II. Velîd'in onları 126/744 senesinde veliaht tayin ettiği de rivayet edilir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/232.

[1331] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/217.

[1332] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/224.

[1333] Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evladı (260-873'e kadar)* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2018), 134.

[1334] Uyar, *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evladı,* 135-136; Cahid Kara, "Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (2020), 770-771.

[1335] G. R. Hawting, *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate AD 661-750* (London, 2002), 1/106; Kara, "Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri", 774.

b. Dâvûd'un evinde ikamet eden Yahyâ b. Zeyd'i tutuklatıp hapse attırmıştır. Gelişmelerden haberdar olan yeni halife II. Velîd, Nasr b. Seyyâr'a Yahyâ ve beraberindekilere emân vermesini emretmiştir. Bunun üzerine Nasr, iki katır ve 2.000 dirhem verdikten sonra serbest bıraktığı Yahyâ'ya, halifenin yanına gitmesini tavsiye etmiştir.[1336] Yahyâ'nın serbest bırakılmasında, Zeyd isyanının üzerinden üç yıl geçmesi ve bu süre zarfında aleni bir isyan teşebbüsünde bulunmaması, ayrıca tutuklanmasının hukukî bir dayanağının olmaması etkili olmuş olabilir. Öte yandan, II. Velîd'in bu emri, hilâfete yeni geçişinin bir ihsanı olarak da yorumlanmıştır.[1337] Bir diğer sebep ise, Yahyâ'nın suçsuz bir şekilde mahkûm edilmesinin, Horasan'da potansiyeli yüksek olan Ali taraftarları arasında Emevî karşıtı faaliyetlere yol açabileceği endişesidir. Bu nedenle, Yahyâ'nın batı bölgelerine intikal ettirilmesi daha uygun görülmüştür.[1338]

Yahyâ b. Zeyd yanındakilerle birlikte Merv'den yola çıkarak Serahs'ta konaklamıştır.[1339] Nasr b. Seyyâr, Serahs'ın başında bulunan Abdullah Kays b. Ubâd'a yazarak Yahyâ'yı beldesinden çıkarmasını söylemiştir. Aynı şekilde Tûs âmili ve Benî Temîm'in lideri Hasan b. Zeyd'e de mektup yazarak Tûs'a gelmeleri durumunda onların beldelerinde kalmalarına izin vermemelerini bildirmiştir. Onlar da kendilerine söylenileni yerine getirmişlerdir. Yahyâ, yanında bulunan 70 adamı ve karşılaştığı tüccarlardan temin ettiği binek hayvanlarıyla birlikte yoluna devam ederek Eberşehr âmili Amr b. Zürâre'nin bölgesine varmıştır. Bu durumu haber alan Nasr, Amr'a; Serahs ve Tûs âmilleriyle birlikte Yahyâ b. Zeyd'e karşı saldırıya geçmesini emretmiştir. Yahyâ, karşısına çıkan birlikleri etkisiz hale getirerek Amr b. Zürâre'yi öldürmüş, birçok binek hayvanını ele geçirmiş ve ardından Herât'a doğru ilerlemiştir.[1340] Nasr b. Seyyâr son çare olarak Selm b. Ahvez'i Yahyâ'nın üzerine göndermiştir. Selm, Cûzcân'ın bir köyünde yetiştiği Yahyâ'yı öldürüp birliklerini de hezimete uğratmıştır.[1341] Yahyâ'nın kesik başı Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'a, daha sonra Irak valisi Yûsuf b. Ömer'e ve en son Halife Velîd b. Yezîd'e gönderilmiştir. Cesedi ise Cûzcân şehrinin giriş kapısına asılmıştır.[1342]

[1336] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/228.
[1337] Uyar, *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evladı*, 139; Kara, "Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri", 776.
[1338] Kara, "Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri", 776.
[1339] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/228.
[1340] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/229.
[1341] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/230.
[1342] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/456. Bk. Kara, "Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri", 780.

Yahyâ b. Zeyd'in isyanında başarısız olmasının sebeplerine bakıldığında, hedefini tam olarak belirlemeden ve düzenli bir teşkilat oluşturmadan ayaklanmaya girişmesi; bunun yanı sıra Nasr b. Seyyâr'ın Horasan'daki hakimiyeti sırasında halkın refah düzeyini artırması, toplumsal huzursuzlukları minimuma indirmesi ve böylece geniş halk kitlelerinin bu isyana destek vermemesini sağlaması gibi etkenler sıralanabilir. Daha önce Zeyd b. Ali'nin, birkaç yıl sonra da oğlu Yahyâ'nın Horasan'da öldürülmesi, ilk etapta ayaklanmaların bastırılması açısından Emevîler için bir başarı olarak görülse de bu durumlar Abbâsîler için önemli bir avantaj sağlamıştır. Zira bu olay, Abbâsîler açısından davet sürecinde karşılarına çıkabilecek potansiyel rakiplerin ortadan kalkması anlamına gelmiş; ayrıca Şiî grupların, Abbâsî ihtilalinde "Âl-i Muhammed'e" daveti altında birleşerek propaganda aracı olarak kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Hasılı Abbâsîler Emevîlere karşı kitleleri harekete geçirmede bu olayı güçlü bir argüman olarak kullanmışlardır.[1343]

Halife Velîd b. Yezîd'in otoritesini sarsan ve dolaylı olarak ölümüne sebep olan hadiselerden biri Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin öldürülmesi meselesi olmuştur. Hâlid b. Abdullah'ın, halifenin izlediği siyasete karşı olması ve aynı zamanda onun oğullarına biat etmeyi reddetmesi[1344] gibi sebeplerden dolayı Halife Velîd, Hâlid'in hapse atılmasını emretmiştir. Irak Valisi Yûsuf b. Ömer, Halife'den, aralarında eskiye dayanan husumet bulunan ve hapiste tutulan Hâlid'i kendisine satmasını talep etmiştir. Bunun üzerine II. Velîd, Hâlid'e haber göndererek Yûsuf'un onu 50.000.000 dirheme almak istediğini haber vermiş; eğer meblağı kendisi karşılamazsa kendisini Yûsuf'a teslim edeceğini beyan etmiştir. O zamana kadar Arapların satıldığına şahit olmadığını söyleyen Hâlid, hayatını garantilemek için yerden bir çöpü bile vermeyeceğini bildirmiştir. Bu tavrı üzerine Halife onu Yûsuf'a teslim etmiş, akabinde Hâlid b. Abdullah Kûfe'de işkenceyle öldürülmüştür.[1345]

Hâlid b. Abdullah'ın öldürülmesi, Yemenî kabilelerin Ümeyyeoğullarına karşı kin beslemelerine sebebiyet vermiştir.[1346] Halifeye karşı gizli bir propaganda ve ayaklanma

[1343] Hawting, *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate,* 106; Kara, "Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri", 781-782.
[1344] Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* 2/491.
[1345] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/259-60.
[1346] Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* 2/495.

içerisine giren Yemenî liderler, akrabalık bağlarının bulunduğu[1347] Velîd b. Abdülmelik'in oğlu Yezîd b. Velîd'e giderek başlarına geçmesi için teklifte bulunmuşlardır. Velîd b. Yezid'in en azılı düşmanlarından biri olan Yezîd, teklifi kabul edince kendisine biatte bulunmuşlardır.[1348] Bunun dışında Dımaşk halkının çoğu Yezîd'e gizlice bîat etmiş ve sağladıkları istihbarat bilgileriyle ona destek olmuşlardır. Ayrıca Kaderiyye inancına meyilli olduğunu söylenen Yezîd b. Velîd'in bu mezhebin mensuplarını II. Velîd'e karşı kendi yanına çektiği rivayet edilmektedir.[1349] Nitekim II. Velîd'in Kaderiyye'ye karşı tıpkı Hişâm b. Abdülmelik gibi tavrını koyması ve fırsat vermemesi, onları muarızlarına karşı güç kazanmak adına Yezîd b. Velîd'i desteklemeye yönlendirmiştir.[1350]

Yezîd b. Velîd, Dımaşk bölgesinde vebanın yayıldığı bir süreçte taraftarlarından 40 kişiyle birlikte gizlice Dımaşk'a girmiş; vali ile anlaşma yapıp Velîd'in yardımcılarını yakalatmıştır. Ayrıca şehrin kapılarını tutarak denetimi eline geçirmiştir.[1351] Dımaşk'ın hakimiyetini ele geçirdikten sonra amcası II. Velîd'le savaşmak için hazırlıklarına başlayan Yezîd, Abdülazîz b. Haccâc b. Abdülmelik komutasındaki orduyu II. Velîd'in birlikleri üzerine göndermiştir. Halife II. Velîd dağılmaya başlayan askerlerini, para vaadinde bulunarak toparlamaya çalışsa da buna engel olamamıştır. Hatta Abdülazîz'e kendi tarafına geçerse, 50.000 dinar ile Hıms'ın idaresini vermeyi teklif etmiş fakat kabul ettirememiştir.[1352] Sağ ve sol kanadında yer alan kimselerin de karşı tarafa geçmesiyle daha zor durumda kalan II. Velîd, kendisine destek verenlerle birlikte Tedmür'e biraz uzak mesafede olan Bahra Kalesi'ne sığınmıştır. Fakat kuşatmanın 50. gününde 126/744 yılında II. Velîd ve beraberindekiler öldürülmekten kaçamamışlardır.[1353] II. Velîd'in kesik sol eli ve başı Yezîd'in huzuruna götürülmüş, mızrağın ucuna takılan kesik başı ise

[1347] Yezîd b. Velîd Yemenîlerden Zebân el-Kelbî'nin kızı Hind'le evlenmiş; bu evlilikten üç çocuğu olmuştur. Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* 2/496. Bazı tarihçiler Yezîd'in annesinin Fars kökenli olduğunu söylemektedir. Arap geleneğine göre, bir kimsenin yönetime geçmesi için halife çocuğu olması ve mutlaka hür olan bir Arap kadından doğmuş olması gerektiğinden Yezîd ve kardeşleri Mervânî ailesinden sayılmamış; her ne kadar onlar ilk şartı taşısalar da anneleri Arap olmadığı için bu görevden mahrum bırakılmışlardır. Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2/497.

[1348] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/237; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2/492, 496.

[1349] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/240, 298; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* 2/497.

[1350] Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* 2/497-498.

[1351] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/241; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* 2/499.

[1352] İbnü'l-Esîr , *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/483-484.

[1353] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/224, 243, 246-47, 251; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2/502.

Dımaşk mescidinin merdivenlerine asılmıştır.[1354] Ayrıca II. Velîd'in oğulları Hakem ve Osman Dımaşk'ta hapse atılmışlardır.[1355]

Eğlenceye, içkiye, ava ve zevke düşkünlüğü kaynaklara konu edilen,[1356] zındıklıkla suçlanan ve hakkında sert eleştiriler yapılan[1357] Velîd b. Yezîd'ten sonra Emevî Devleti hızlı bir çöküş sürecine girmiştir.[1358] Velîd b. Yezîd'in halifeliğinin bir sene iki ay ya da bir sene üç ay sürdüğü, öldüğünde 35-36 yaşlarında olduğu (ya da 44-45) nakledilmektedir.[1359]

2.9. Yezîd b. Velîd ve İbrahim b. Velîd

Velîd b. Yezîd'in öldürülmesiyle halifelik makamına geçen Yezîd b. Velîd'e 126/744 senesinde Dımaşk'ta biat edilmiştir.[1360] III. Yezîd'in annesi, Müslümanların Soğd'da kazandıkları zaferinin ardından cariye olarak ele geçirilen ve Kuteybe b. Müslim tarafından Haccâc b. Yûsuf'a gönderilen Fars krallarının sonuncusu Kisrâ III. Yezdicerd'in kızı Şah Afrîd/Şahferend bint Fîrûz b. Yezdicerd'tir.[1361] Haccâc'ın onu Halife Velîd b. Abdülmelik'e göndermesiyle bu birliktelikten Yezîd b. Velîd dünyaya gelmiştir.[1362] Yezîd b. Velîd, Arap ve Fars kökeninin yanı sıra, baba tarafından ninesinin Kayser'in kızı olması dolayısıyla Rum; anne tarafından ninesinin Türk hakanının kızı olması sebebiyle de Türk kökenine sahiptir. Nitekim kendisi de bununla övünmüş; "Ben Kisrâ'nın ve Mervân'ın oğullarıyım. Dedelerimden biri Kayser, diğeri de Hakan'dır." demiştir.[1363]

Yezîd b. Velîd'in, II. Velîd'e karşı ayaklanmasının gerekçeleri arasında bazı âmil ve vergi toplayıcılarının çiftçi ve köylüleri açıkça tehdid eder hale gelen tasarrufları ile geniş

[1354] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/224, 251, 267.
[1355] Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* 2/502.
[1356] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/210, 231. Sallâbî, kaynaklarda II. Velîd'in bu yönlerinin abartılarak anlatıldığını ve onun hiçbir zaman "Kâbe'nin üzerinde masa kurup içki içmeye kalkışacak kadar aklını yitirmediğini" savunmaktadır. Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2/502.
[1357] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/232.
[1358] Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* 2/489.
[1359] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 363. Velîd b. Yezîd'in halifeliğinde harâc ve ordunun kontrol görevini Abdülmelik b. Muhammed b. Haccâc b. Yûsuf, mühürdarlık görevini Rabâh b. Ebî Umâre, hâciblik görevini İsâ b. Maksem, koruma görevini Geylân Hatn Ebû Ma'n, resâil katipliği görevini Sâlim, daha sonra oğlu Abdullah b. Sâlim, şurta görevini Abdurrahman b. Hanbel el-Kelbî yerine getirmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/224.
[1360] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/270.
[1361] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/476; 7/298; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2/506.
[1362] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 6/476.
[1363] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/298; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2/506.

ölçüde toprak edinerek mülklerini büyütmeleri gibi rahatsızlıklar yer almıştır.[1364] III. Yezîd, göreve geldikten sonra cizye mükelleflerine, onları yurtlarından ayrılmaya zorlayacak ya da nesillerini ortadan kaldıracak yükümlülükler getirmeyeceğini; halkının her ay erzak ihtiyacını ve her yıl da atıyyelerini karşılayacağını vaat etmiştir.[1365] Ayrıca Velîd b. Yezîd'in öldürülmesinde ve hilâfete geçmesinde kendisine yardım eden Kaderiyye mensuplarını himayesi altına almıştır. Kendisi de bu inanca bağlı olduğu rivayet edilen III. Yezîd'in,[1366] halk üzerinde bu mezhebe girmeleri için baskı kurmaya çalıştığını bildirenler de bulunmaktadır.[1367] Yine hilâfete geçmesinde büyük payı olan Yemenlilere de bol miktarda ihsan ve ikramlarda bulunmuştur. Ancak III. Yezîd, harcamaları nedeniyle beytülmâli sıkıntıya sokup kısıtlamalara gitmek zorunda kalınca halk tarafından "Yezîd en-Nâkıs" ismiyle anılmıştır.[1368] Bu ismin verilmesiyle ilgili bir başka rivayet ise daha öncesinde II. Velîd'in insanlara verdiği fazladan 10.000 dirhem atıyyeyi iptal etmesidir. Bunların dışında Mervân b. Muhammed'in III. Yezîd'i kötülemek için bu lakabı verdiği de zikredilmektedir.[1369]

Yezîd b. Velîd, düzen ve itaati sağladıktan sonra Irak ve Horasan'ın idaresinde değişikliğe giderek Yûsuf b. Ömer'i görevden almış ve yerine Mansûr b. Cumhûr'u atamıştır.[1370] II. Velîd'in öldürüldüğünü, Mansûr b. Cumhûr'un beraberindekilerle Irak'a hareket ettiğini öğrenen Yûsuf ise Belkâ'ya kaçmıştır.[1371] Bunu haber alan III. Yezîd, akrabalarının bulunduğu Belkâ'ya kaçan Yûsuf'un yakalanmasını emretmiştir. Halifenin komutanlarından Muhammed b. Saîd, onun Belkâ'da kaldığı evi kuşatmış fakat kadın kıyafetleri giyerek eşlerinin arasında saklanması sebebiyle ilk etapta Yûsuf'u fark edememiştir. Daha sonra Muhammed onu yakalayıp Velîd'in iki oğlunun da bulunduğu hapse atmıştır. Böylece Yûsuf b. Ömer, Yezîd'in halifeliği boyunca hapiste kalarak cezalandırılmıştır.[1372]

[1364] Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî* (Beyrût: Merkezü Dirasetl'l-Vâhideti'l-Arab, 2007), 38-39.
[1365] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/269.
[1366] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/298.
[1367] Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* 2/510-511.
[1368] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 369; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 349-50.
[1369] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/299.
[1370] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/270, 277. Horasan'ın idaresinden sorumlu olan Nasr b. Seyyâr başta Mansûr'a görevi devretmekten imtina etmişse de Mansûr onu Rebîa ve Yemen halkının başına getirmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/278.
[1371] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/270.
[1372] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/274.

Mansûr b. Cumhûr, Kûfe'ye geldikten sonra ilk iş olarak atıyyeleri ve erzakları hak sahiplerine dağıtmış; Yûsuf'un hapse attığı âmilleri de serbest bırakmıştır.[1373] Ayrıca Kûfe'nin âmilliğine Ubeydullah b. Abbâs'ı[1374] Sind ve Sicistan bölgesinin âmilliğine Muhammed b. Gazzân'ı,[1375] Rey bölgesinin âmilliğine ise kardeşi Manzûr'u atamıştır.[1376] Fakat Mansûr b. Cumhûr'un valiliği çok uzun sürmemiş, Yezîd b. Velîd'in aynı sene içerisinde onu Irak valiliğinden azlederek yerine Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'i tayin etmesiyle görevi sona ermiştir. Bunu yapmadaki gerekçesini, Irak halkının hala Ömer b. Abdülazîz'e karşı meyillerinin olmasıyla açıklamıştır.[1377]

Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz valilik görevini devralıp Irak'a varınca Nasr b. Seyyâr'ı Horasan'daki görevinde bıraktığına dair bir ahid yazmıştır.[1378] Bu süreçte Horasan'daki Mudarlılar ile Yemenliler arasında kabilecilikten kaynaklı bazı husumetler baş göstermiştir. Kirmânî[1379] ismiyle bilinen Horasan'daki Yemenî kabilelerin efendisi Cüdey' b. Ali ile Nasr b. Seyyâr de bahsi geçen mücadelenin baş aktörleri olmuşlardır. Aslında Esed b. Abdullah'ın Horasan valiliği yaptığı dönemde (118/736), kabile dengelerine hakim olması sebebiyle Cüdey'in valiye ve Nasr'a önemli ölçüde yardımları olmuştur.[1380] Nasr'ın, vali olduktan sonra Yemenlilere ve Rebîalılara karşı olumsuz bazı tavırları, onları hiç bir işte istihdam etmemesi gibi tutumlarından dolayı Kirmânî ile araları bozulmuş; sonrasında aralarındaki mesele büyümüştür. Mudarlılar, destekçisi oldukları Nasr'ın yanına gelerek Kirmânî'nin insanları fitneye davet ettiğini, bu sebeple onun ya öldürülmesini ya da hapse atılmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Nasr, Kirmânî'nin Merv'de bir kalede hapse atılmasını emretmiştir.[1381]

Kirmânî hapisteyken ona Bessâm isminde Fars asıllı, çok zeki ve becerikli azatlı kölesi hizmet etmiştir. Bessâm kalede yağmur sularının çıktığı dar bir deliğin olduğunu fark etmiş, eğer efendisi bazı sıkıntıları göze alırsa onu buradan çıkarabileceğini bildirmiştir. Başka çaresi kalmadığını düşünen Kirmânî, buna razı olmuştur. Her ne kadar Bessâm

[1373] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/273.
[1374] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/280.
[1375] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/272.
[1376] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/277.
[1377] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/284.
[1378] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/287.
[1379] Kirmân'da doğduğu için Kirmânî ismi ile anılmıştır. Tam adı Cüdey' b. Ali b. Şebîb b. Berârî b. Suneym el-Maanî'dir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/287.
[1380] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/287.
[1381] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 351; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/287-288.

deliği biraz genişletmiş olsa da gece yarısı planı uygulamaya koydukları sırada Kirmânî'nin iri cüssesi nedeniyle derisinin bir kısmında soyulmalar meydana gelmiştir. Yine de kaçmayı başarınca, Kirmânî'nin geleceği yere çıkmaları için azatlısının önceden anlaşma yaptığı Horasan'daki Yemenliler, Ezdliler ve Rebialılar onun etrafında toplanmışlardır.[1382] Olayı haber alan Nasr b. Seyyâr, Kirmânî'ye can güvenliği sağlayacağını ve görüşmek için yanına gelmesini istediğine dair haberler göndermiştir. Ancak Kirmânî bunların hiç birine olumlu yanıt vermemiştir.[1383] Tüm bu olaylar yaşanırken halifeliği yaklaşık altı ay sürmüş olan Yezîd b. Velîd, 126/744 senesinde vefat etmiştir.[1384] O, vefatına neden olacak hastalığa yakalanmadan önce kardeşi İbrâhim ve ondan sonra başa geçmek üzere Abdülazîz b. Mervân'a biat aldığı için[1385] hilâfete hemen İbrâhim b. Velîd b. Abdülmelik geçmiştir. Fakat İbrâhim makamda sadece dört ay kalabilmiş; 126/744 yılının Rebîülâhir ayında Mervân b. Muhammed tarafından görevden alınmıştır.[1386]

Yezîd'in kardeşi İbrâhim b. Velîd hilâfete geçince, Şam ve civarındaki insanlar ona biat için gelmişlerdir. Mudarlılar Yemenlilere karşı olan mağlubiyetleri ve Halife Velîd b. Yezîd'i öldürmelerinden dolayı pişmanlık duymuşlar; bu sebeple Ümeyyeoğullarının büyüğü olan Mervân b. Muhammed'e giderek Velîd'in intikamını talep etmişlerdir.[1387] Zira II. Mervân, Yezîd'in ölümünden sonra İbrâhim b. Yezîd'e biat etmek istememiştir. Bu sebeple insanlara kendisine biat etmeleri için çağrıda bulunmuştur. Ona destek veren Temîm, Kays, Kinâne ve Mudâr kabilelerinden kimselerle birlikle önce Kınnesrîn'e yürümüş, bölge halkı ona biat edince Humus'a doğru yola çıkmıştır. Bunu haber alan İbrahîm b. Velîd kuşatma için şehre Abdülazîz b. Haccâc komutasında Dımaşk askerlerini göndermiştir. Fakat Humus halkı, Yezîd'in ölümünden sonra İbrâhim'e ve Abdülazîz'a biat etmek istemedikleri için II. Mervân'a destek vererek onunla birlikte hareket etmişlerdir. İbrâhim b. Velîd, Süleyman b. Hişâm komutasında 120.000 kişilik orduyu II.

[1382] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 352; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/289-290. Taberî, Kirmânî'nin hapisten çıktığını haber veren kişinin Ferkâd isimli azadlısı olduğunu söyler. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/290.
[1383] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 353-55.
[1384] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 369; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 349-350; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/298. Yezîd b. Velîd'in halifeliğinde harâc ve ordunun kontrol görevini Yemen ehlinden Nadr b. Amr, katiplik görevini Leys b. Ebî Süleyman b. Sa'd, mühürdarlık görevini mevlâsı Kutn, şurta görevini Bükeyr b. Şemmâh el-Lahmî yerine getirmiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 371.
[1385] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/295.
[1386] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/299.
[1387] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 351.

Mervân'ın 80.000'i bulan birlikleriyle savaşması üzere göndermiştir. Savaşta hezimete uğrayan Süleyman, taraftarlarından ölü ve esir olarak pek çok zaiyat vermiş; maiyetindeki sağ kurtulabilenlerle birlikte Dımaşk'a dönmüştür.[1388] Aynı zamanda II. Mervân'ın emriyle Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik'in oğulları Velîd ve Hâlid de öldürülmüştür.[1389] II. Mervân süvarileriyle birlikleriyle Dımaşk şehrine girince İbrâhim b. Velîd kaçarak izini kaybettirmiş, Süleyman b. Hişâm da beytülmâldeki malları askerler arasında dağıtarak şehri terketmiştir. Fırsattan istifade eden önceki Halife Velîd b. Yezîd'in mevâlîsi, veliaht Abdülazîz b. Haccâc'ı öldürmüşlerdir. Bir süre sonra İbrâhim b. Velîd ile Süleyman b. Hişâm, II. Mervân'a biat edeceklerini söyleyerek ondan eman istemişlerdir. II. Mervân da onların bu isteklerini kabul etmiştir.[1390] Dineverî'deki rivayete göre İbrâhim b. el-Velîd, II. Mervân Dımaşk'a girdiğinde Abdülazîz b. el-Haccac'la birlikte öldürülmüş ve hilâfet makamı Mervân b. Muhammed'in eline geçmiştir.[1391]

2.10. Mervân b. Muhammed

Ümeyyeoğullarının en cesur, en gözü kara yöneticilerinden addedilen, harp sanatını ve stratejilerini iyi bilen[1392] son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed, 127/745 yılında hilâfet makamına geçmiştir.[1393] Onun devraldığı Emevî Devleti, güçlü halifeler döneminde sağlanabilen denge politikası dışında, Kaysî veya Kelbî gruptan birinin desteğine ihtiyaç duyan bir yapıya sahiptir.[1394] Nitekim II. Mervân, Yemenlilerin çoğunlukta olduğu Dımaşk'ta kendini güvende hissetmediği için Dımaşk'ta bîatını aldıktan sonra Kayslıların/Mudarîlerin ağırlıkta olduğu Cezîre bölgesindeki Harrân'a dönmüş ve devleti buradan idare etmiştir.[1395] Dımaşk'ta iki büyük Arap kabilesinin kendi içlerinde çatışmasına yol açan bu durum, II. Mervân'ın hilâfetin ilk döneminde

---

[1388] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/300-301.
[1389] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 374; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/302.
[1390] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/311-312.
[1391] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 351.
[1392] Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2/513.
[1393] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 2/268. Dımeşkî, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 57/321. Mervân b. Muhammed 72/691 senesinde Cezîre'de doğmuş olup annesi Mus'ab b. Zübeyr'in cariyesidir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 408.
[1394] Adem Apak, "Son Emevi (661-750) Halifesi Mervan b. Muhammed'in Harran'da Emeviler Devletini Yeniden Diriltme Çabaları Üzerine", *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu Tebliğleri* (İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa-1, Ankara, 2017), 154.
[1395] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/311-312. Ayrıca bk. Apak, "Son Emevi (661-750) Halifesi Mervan b. Muhammed'in Harran'da Emeviler Devletini Yeniden Diriltme Çabaları Üzerine", 150. Mervân'ın şurta görevini Kevser b. Esved el-Ganevî, ordu divanı, harâc, beytülmâl ve hazinelerinden sorumlu olma görevini Huzeyl'in mevlâsı İmrân b. Sâlih, hâciplik görevini ise Suklâb/Saklab ya da mevlâsı Miklas yerine getirmiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 408.

karşılaştığı ve tüm yönetimi boyunca mücadele etmek zorunda kaldığı bir tehdit olmuştur.[1396] Bahsi geçen tavırdan rahatsızlık duyan Yemenliler, Mervân'ın izniyle hayvanlarını otlatmak için Rusâfe'ye gelmiş olan Süleyman b. Hişâm'ı halifeliğe daha uygun görmüşler; onu destekleyerek halife ilan etmişlerdir. Bu atmosferin havasına kapılan Süleyman b. Hişâm, kardeşleri, çocukları ve mevâlisi ile onlara katılmıştır. Süleyman, Dımaşk halkından ve farklı topluluklardan kendisine destek veren 70.000 kişiyle Kınnesrîn'in Hufâf köyünü ele geçirmiştir. Başkaldırıya hiç mühlet tanımayan II. Mervân, Süleyman ve ordusunun üzerine yürümüş ve onları yenilgiye uğratmıştır. Köleler haricindeki esirlerin büyük bir kısmı da öldürülmüştür.[1397] Beraberindekilerin bir kısmıyla Humus'a kaçmayı başaran Süleyman ise burada bir karargâh kurmuştur. II. Mervân, yaklaşık on ay boyunca şehri kuşatmış;[1398] 128/746 senesinde de Humus'u fethederek surlarını yıkmıştır.[1399]

Mervân b. Muhammed'e biat edilmesinin ardından Kûfe'deki Ali taraftarları, Hâşimîlerin halifeliğe Ümeyyeoğullarından daha layık olduğunu iddia etmişler ve Hz. Ali'nin kardeşi Cafer'in soyundan gelen Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer b. Ebî Tâlib'e biat ederek yönetime karşı ayaklanma başlatmışlardır. Abdullah b. Muâviye, Kûfe'deki mağlubiyetinin ardından[1400] Medâin'e gelmiş ve buranın halkı ona biat etmiştir. Daha sonra 129/747 senesinde Süleyman b. Hişâm, Abdullah b. Ali, İsâ b. Ali Ebû Ca'fer el-Mansûr ve Şeybân b. Abdülazîz'in liderliğindeki Hâricîlerin ve mevâli taraftarların desteğiyle Hulvân, Kûmis, İsbahan/İsfahan ve Rey bölgelerini ele geçiren Abdullah b. Muâviye, Fars bölgesinde hakimiyetini sağlamıştır.[1401] Tehlikenin arttığını ve düşmanlarının ortak hareket ettiğini gören Mervân b. Muhammed, Âmir b. Dubâre komutasındaki birliği İstahr'da bulunan Abdullah b. Muâviye'nin üzerine göndermiştir.

[1396] Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2/515; Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî,* 2/279.
[1397] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/324-25.
[1398] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/325-26.
[1399] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/348.
[1400] Abdullah b. Muâviye ve kardeşleri Hasan ile Yezîd, Kûfe'deki Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'in yanına gitmişler o da kendilerine ikramda bulunup kendilerine günlük 300 dirhem tahsis etmiştir. Benî Acel'in azatlısı Hilal b. Verd insanları Abdullah b. Muâviye'ye biata çağırmış, Medaîn'deki insanlardan da biat edenler olmuştur. Abdullah b. Ömer ile aralarında bir savaş olmuş ve İbn Muâviye mağlup olmuştur. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 375.
[1401] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/371.

Savaşta İbn Muâviye hezimete uğramış, ordusunun dağılmasıyla kendisi de Horasan'a kaçmıştır.[1402]

Mervân b. Muhammed yönetimi sürecinde, Fars nüfusun da yaşadığı bölgelerde ayaklanma faaliyetleri gösteren Hâricîlerle mücadele edilmiş; 128/746 senesinde Hâricî lideri Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî ile savaşılıp mağlup edilmiştir.[1403] Dahhâk b. Kays'ın ölümünden sonra 129/747'de Hâricîlerin başına Şeybân b. Abdülazîz geçmiştir. II. Mervân, Âmir b. Dubâre'ye emir vererek Şeybân'ın ikamet ettiği yerleri takip etmesini söylemiştir. Şeybân'ın Fars bölgesine geçmesinin akabinde İbn Dubâre onunla Kirmân'ın Cîruft beldesinde karşı karşıya gelmiştir. Muharebenin sonunda Şeybân'ın ordusu hezimete uğratılmış, kendisi ise Sicistan'a[1404] kaçmıştır.[1405] Bu bağlamda, Mervân b. Muhammed'in halifeliğinin büyük kısmı Cezîre, Dımaşk ve Irak bölgelerinde kontrolü sağlamaya çalışmakla geçmiş; bu mücadelesinde de büyük oranda başarı elde etmiştir. Ancak, mezkûr bölgelerle yoğun bir şekilde meşgul olması, Kaysî-Yemenî ve Arap-Fars çekişmelerinin had safhada olduğu, uzun yıllar boyunca Emevîlere karşı düşmanlık besleyen Horasan bölgesini ihmal etmesine neden olmuştur. Bu durum, Abbâsîlerin ihtilal merkezi olarak neden Horasan'ı seçtiği sorusunun cevabını da kendiliğinden açıklamaktadır.[1406]

Mervân b. Muhammed'e biat ederek Horasan'daki valilik görevini devam ettiren Nasr b. Seyyâr, III. Yezîd döneminde Kirmânî meselesinde kendine yararı olacağını düşünerek Türk beldelerindeki Hâris b. Süreyc'i Merv'e davet etmiş; fakat Hâris, Merv'e geldikten bir süre sonra bu emânın önceki halife döneminde verildiği ve II. Mervân tarafından onaylanıp onaylamayacağına güven duymadığını söyleyerek ahdini bozmuştur. Hemen akabinde de insanları kendisine biat etmeye çağırmıştır. Nasr b. Seyyâr, Hâris'i bu tavrından vazgeçirmek için ona Mâveraünnehir bölgesi ile birlikte 300.000 dirhem vermeyi vadetmişse de olumlu bir karşılık alamamıştır.[1407] Hâris'le olan meselenin zora girdiğini gören Nasr, birlikte hareket etmek için Kirmânî'ye haber göndermiş fakat

---

[1402] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/373. Ayrıca bk. Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Muâviye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/119.
[1403] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 379-80.
[1404] Bahreyn tarafında gittiği ve orada öldürüldüğü de söylenir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/351.
[1405] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/349, 352. Şeybân 130/747 senesinde orada öldürülmüştür. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/352.
[1406] Apak, "Son Emevi (661-750) Halifesi Mervan b. Muhammed'in Harran'da Emeviler Devletini Yeniden Diriltme Çabaları Üzerine", 151.
[1407] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/330-331.

Kirmânî de bunun bir komplo olabileceğini düşünmüştür.[1408] Daha sonra Hâris'in desteğini alan Kirmânî, Nasr b. Seyyâr'la savaşmak üzere harekete geçmiş ve sonucunda Nasr'ın adamlarını hezimete uğratmıştır. Zor durumda kalan Nasr, Merv'den ayrılmak durumunda kalmış[1409] ve şehir Kirmânî tarafından ele geçirilmiştir. Ancak sonraki süreçte Hâris ile Kirmânî arasına bazı meselelerden dolayı husumet girmiş; Nasr'ın Merv'den ayrılmasından yaklaşık bir ay sonra, 128/746 yılında Hâris ve yanındaki adamlar Kirmânî tarafından öldürülmüştür.[1410] Böylece Merv'in tamamı Yemenlilerin kontrolüne geçmiş ve Mudarîlerin bölgedeki evleri yıkılmıştır.[1411]

Harîs b. Süreyc'in öldürülmesi, gayr-ı Arap unsurların desteğiyle başlayan ve Emevî Devleti'ni 10 sene gibi uzun bir süre meşgul eden bir isyan hareketinin sona ermesi anlamına geldiği için ehemmiyetlidir. Bununla birlikte, ayaklanmanın Horasan bölgesinde ortaya çıkması, mevâlî desteğiyle büyüyerek pek çok şehirde taraftar bulması ve ilk dönemlerinde Arap egemenliğini sarsabilmesi, bu hareketi öne çıkaran diğer unsurlar arasındadır. Aynı zamanda bu olay Hâris b. Süreyc'in ölümünden bir yıl sonra Horasan'da patlak veren Ebû Müslim ayaklanmasına ve dolayısıyla Abbasî ihtilaline de zemin teşkil etmiştir.[1412] Nitekim 129/747 yılında hareketin lideri İbrâhim b. Muhammed, Kûmis'teki Ebû Müslim'i hareketin başına getirerek Horasan'a göndermiş ve siyahı şiar olarak kullanmasını söylemiştir.[1413] Böylece Ebû Müslim tüm beldelerden kendisine destek veren siyahlar giyinmiş insanlarla birlikte Horasan'daki hareketini resmî olarak başlatmıştır.[1414]

Ebû Müslim Merv'e gelerek davetçilerini halkın arasında yaymaya başlamış; Ebû Dâvûd ile Amr b. A'yen'i Toharistan ve Belh civarına, Sabîh et-Temîmî ile Şerîk b. Gadî et-Temîmî'yi Merverrûz'a, Ebû Âsım Abdurrahman b. Süleym'i Tâlikân'a, Ebü'l-Cehm b. Atıyye'yi Hârezm'e göndermiştir.[1415] Davetçilerin bölgelere yayılmasının ardından büyük çoğunluğunu İranlı köylülerin oluşturduğu kimseler davete katılmaya

[1408] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/334. Dineverî'de geçen rivayete göre Nasr, Kirmânî'ye can güvenliği sağlayacağını ve görüşmek için yanına gelmesini istediğine dair haberler göndermiş; Kirmânî bunların hiç birine olumlu yanıt vermemiştir. Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 353-55.
[1409] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/335-336.
[1410] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/339-340.
[1411] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/342.
[1412] Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 101-102, 112.
[1413] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/353.
[1414] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 361.
[1415] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/355-56.

başlamışlardır.[1416] Ebû Müslim, etrafındaki kalabalığın giderek arttığını görünce daha geniş bir yere geçme ihtiyacıyla ikâmetgâhını Sefîzenc'ten Mâhuvân'a taşımıştır.[1417] O süreçte Horasan'da bulunan Mudar, Rebîa ve Kahtân kabileleri Ebû Müslim'le savaşmak üzere bir araya gelerek hazırlıklara başlamışladır. Durumu haber alan Ebû Müslim Mâhuvân'ın suyunun kesilmesi tehlikesinin olabileceğini düşünerek taraftarlarıyla birlikte Âlîn köyüne göçmüştür. Köyün önüne bir hendek kazdırarak suyun kesilmesi ihtimalini de ortadan kaldırmıştır. Nasr b. Seyyâr'ın adamlarından Ebü'z-Zeyyâl'in birliklerinin Tûsân bölgesindeki insanlara eziyet edip, yiyeceklerini alıp, hayvanlarını kesmeleri üzerine Ebû Müslim, onların üzerine süvarilerini göndermiştir. Onlar Ebü'z-Zeyyâl'i yenilgiye uğratarak 30 kadar adamını esir almışlardır. Ebû Müslim, yaralı olanlarını tedavi ettirdikten sonra bu esirleri serbest bırakmıştır.[1418]

Ebû Müslim daha öncelerde Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'a yazdığı mektuplarına "Emîr Nasr'a" diye başlarken, etrafındaki taraftarlarının sayısı artıp güçlenmeye başlayınca artık ona ismiyle hitap etmeye başlamıştır. Bundan rahatsızlık duyan Nasr, Merverrûz, Belh ve Tohâristan'daki beldelerden Nasr b. Seyyâr'a giden erzak ve ihtiyaç maddelerinin ulaşımını engellemesi için Muhrîz b. İbrâhim'i görevlendirmiştir. Muhrîz, denileni yaparak hendeğin içine 1.000 kadar adamını yerleştirmiş, Ebû Müslim Merv surlarının içine girinceye kadar da adamlarıyla orada ikamet etmiştir. Fakat Ebû Müslim bir şekilde Muhrîz'i kendi safına çekmeyi başarmıştır.[1419] Nasr b. Seyyâr, bu şekilde bir taraftan Ebû Müslim'in ilerleyişini durdurmak için gayret sarf ederken diğer taraftan tehdit unsuru olmaya devam eden Cüdey' el-Kirmânî ile mücadeleye devam etmiştir. Daha öncesinde Hâris b. Süreyc'i öldürerek Merv'e hakim olan ve Nasr b. Seyyâr'ı Merv'den Eberşehr'e çekilmek durumunda bırakan Cüdey' el-Kirmânî, bu dönemde Rebia ve Yemenlilerin desteğini alarak Nasr'ın birlikleriyle karşı karşıya gelmiş ve onlara ağır kayıplar verdirmiştir.[1420] Bunun üzerine Nasr b. Seyyâr Halife II. Mervân'a mektup yazarak Kirmânî'nin kendisine karşı geldiği için savaştıklarını, fakat bu zaman diliminde Ebû Müslim tehdidinin giderek büyüdüğünü, destekçilerinin sayısının sadece Horasan'da 200.000'i bulduğunu bildirmiştir. Artan tehlikenin önünü alabilmek için de onlarla

[1416] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/362.
[1417] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/366.
[1418] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/367.
[1419] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/357-58.
[1420] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 353-55; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/368.

yapacağı savaşta kendisini güçlendirecek askerler göndermesini istemiştir. Bu sırada Humeyme'deki hareketin lideri İbrâhim b. Muhammed'in Ebû Müslim'e yazdığı, Horasan'da Arapça konuşan tek kişi kalmaksızın bütün Arapların öldürülmesini emrettiği mektup II. Mervân'a ulaşınca Dımaşk valisi Velîd b. Muâviye'ye haber vererek Belkâ âmili vasıtasıyla İbrâhim'in kendisine getirilmesini emretmiştir.[1421] Halife, huzuruna getirilen İbrâhim'i sorgulamış; Horasan'da onun halife olmasını isteyen bir toplulukla alakalı sorular sormuştur. İbrâhim bunlarla ilgili bilgisi olmadığını söylemişse de hapse atılmaktan kurtulamamıştır.[1422]

Emevî valisine karşı amacına ulaşabilmesi için güçlü Arap kabilelerinin birinin desteğini kazanmak zorunda olan Ebû Müslim, Yemenî ve Mudarî Arap kabilelerinin birbirleriyle savaşarak ayrılmalarına kadar ortaya çıkmamış; faaliyetlerini sessiz bir şekilde yürütmüştür.[1423] Yemenlilerin lideri Kirmânî ile Nasr b. Seyyâr'ın karşılıklı çarpışmalar sonucunda birbirlerinin güçlerini tükettiğini ve takviye yardım alamayacak duruma geldiklerini gördüğünde, diplomatik bir hamle yaparak Mudar'a karşı Yemenlilerin kendisini desteklediği izlenimini vermiş ve böylece Kirmânî'yi kendi safına çekmek istemiştir.[1424] Kirmânî'nin Ebû Müslim'le beraber hareket ettiğini gören Nasr ise, onların arasını bozmak için Kirmânî'ye mütareke sağlama teklifinde bulunmuştur. Fakat Kirmânî'nin mütarekeye 100 süvari ile birlikte gelmesini baskın olarak addeden Nasr, Hâris b. Süreyc'in oğlunu 300 süvari ile birlikte onun üzerine göndermiştir. Yapılan meydan savaşında Kirmânî öldürülmüştür.[1425] Onun ölümünden sonra bu mücadeleyi, Ezd ve Rebîa kabilelerinin desteğini alan oğlu Ali b. Cüdey' el-Kirmânî devam ettirmiştir. Nasr onları kuşatma altına alarak Ebzen denilen köyün etrafına hendekler açtırmıştır.

[1421] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 357-58; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/370, 422. Richard N. Frye, bu mektubun daha sonraki zamanlarda Müslüman yazarlar tarafından Abbâsî hareketindeki Arap karşıtlığının kanıtı olarak kullanıldığını fakat İbrahim'in Ebû Müslim'e tüm Arapları öldürme emrini vermesinin doğruluğuna şüpheli yaklaşılması gerektiğini söyler. Bu muhtemelen daha sonralarda Şuûbiyye hareketiyle birlikte ortaya koyulan bir görüştür. Richard N. Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", *The Muslim World* 37/1 (1947), 35.

[1422] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 358; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/370. Hapisteyken öldürülmesi üzerine kardeşleri Ebû Cafer ve Ebü'l-Abbâs Humeyme'den Kûfe'deki Ebû Seleme'nin yanına gizlenmişlerdir. Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 358.

[1423] Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 33.

[1424] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/369. Ayrıca bk. Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 34.

[1425] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/371. Dineverî'deki rivayete göre, Kirmânî başlangıçta Ebû Müslim'in safında yer almaya karar vermiş olsa da, Nasr'ın her iki tarafın da memnun olacağı Rebia kabilesinden birine görevi devretme teklifini kabul edeceğini söylemesi üzerine Nasr'ın tarafına geçmiştir. Fakat Nasr sözünü yerine getirmemiş ve Kirmânî'yi bir komploya getirerek öldürtmüştür. Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 362.

Aralarındaki savaş bu şekilde yaklaşık bir buçuk sene devam etmiştir.[1426] Daha sonra Kirmânî'nin oğlu Ali b. Cüdey', Nasr'a karşı Ebû Müslim'le birleşmeye karar vermiştir.[1427] Zirâ Yemenli olan Ali b. Cüdey'in hem Mudarlıların desteğini alan hem de babasını öldürmüş olan Nasr'a muhalefet etmesi için geçerli sebepleri bulunmaktadır.[1428] Bu ittifakın ardından onların kendisiyle savaşmasından korkan Nasr b. Seyyâr 130/748 yılında Merv'den kaçmış, Ebû Müslim de buraya gelerek Horasan valilerinin ikâmetgâhı olan Emâret konağına yerleşmiştir.[1429] Nasr ise maiyetindekilerle birlikte önce Serahs'a, ardından Tûs'a ve daha sonra Nîşâpûr'a geçmiştir.[1430]

Ebû Müslim, Kirmanî ittifakından kurtulmak için Ali b. Cüdey' ile onun kardeşi Osman b. Cüdey''in öldürülmesini emretmiş böylece Merv'in ve doğunun tek efendisi olmuştur. Ardından da Horasan'ın beldelerine kendi âmillerini göndermiştir.[1431] Ebû Müslim'in Horasan'daki birliklere başkomutan olarak tayin ettiği Kahtabe b. Şebîb'in, Cürcân âmili Nübâte b. Hanzala'yı ve Cürcân halkından bir kısmını öldürmesini haber alan Kûmis'teki Nasr b. Seyyâr, Irak valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'den yardım istemiştir. Aynı zamanda Halife II. Mervân da Nasr'a yardım etmesi için Irak valisi Yezîd b. Ömer'e emir vermiştir.[1432] Kûmis'ten ayrılarak Rey'e intikal eden Nasr b. Seyyâr 130/748 senesinde destek birlikleri kendisine ulaşamadan yolda vefat etmiştir.[1433]

Ebû Müslim'in Horasan'daki bir diğer başarısı Emevîlerin son dönemlerinde (yaklaşık 129/747 yılı) Nîşâpûr bölgesindeki Havaf'ta kendisini bir peygamber olarak ilan eden İranlı Bihâferîd b. Mâhfervedîn tehlikesini ortadan kaldırması olmuştur. Yaklaşık yedi sene kadar Çin'de yaşayan, döndükten sonra da insanlara kendisinin dirilmiş ve gökten inmiş olduğuna inandırmaya çalışan Bihâferîd; özünde Zerdüşt olduğunu söylemiş, İslâm'daki bazı kural ve yasaklarını da içeren doktrinini Farsça bir metin olarak sunmuştur. Bu öğretide şarabın yasaklanması, hayvanların kanının akıtılması, akraba evliliklerinin yasaklanması, zemzemin kaldırılması gibi hususlar yer almakla birlikte;

[1426] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 388-89.
[1427] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 390; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/377.
[1428] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/385.
[1429] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/379.
[1430] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/382.
[1431] M. A. Shaban, *The 'Abbâsid Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 163. Tabeseyn ve Fars bölgesine Muhammed b. Eş 'as'ı, Semerkant'a Sibâ b. Nu'mân el-Ezdî'yi, Toharistan'a Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrahim'i, Tûs bölgesine ise Kahtâbe b. Şebîb'i göndermiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/389.
[1432] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/391, 401.
[1433] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/403.

güneşe karşı kılınacak yedi vakit namaz da farz kılınmıştır. İronik bir şekilde, bölgedeki ayaklanma hareketini desteklemeyen Zerdüşt mobedler, bu sapkın isyancıların kendi dinleri kadar İslâm dini için de tehlike oluşturacağını belirterek Ebû Müslim'i onlara karşı harekete geçmesi yönünde kışkırtmışlardır.[1434] Nihayetinde, öğretisini yaymayı sürdürerek Zerdüşt isyanına öncülük eden ve etrafında pek çok kimseyi toplamayı başaran Bihâferîd yakalanmış; 130/748'da Ebû Müslim'in emriyle taraftarlarıyla birlikte öldürülmüştür.[1435]

Horasan'daki birliklerin başkomutanı Kahtabe b. Şebîb, 131/749 senesinde kendilerine karşı düşmanlık besleyen bazı Horasanlıların bulunduğu Nihavend'i kuşatma altına almış, birkaç aylık muhasaranın ardından Şamlılara eman vermiş; Ebû Müslim'den kaçarak şehre sığınan Horasanlıları ise öldürmüştür.[1436] Kahtabe daha sonra Yezîd b. Ömer'in, Farsların Celûla Savaşı'nda kazdıkları hendekleri onararak konuşlandığını haber alınca harekete geçerek Hânikîn'e gelmiştir.[1437] Fırat'ı geçerek İbn Hübeyre'nin ordusuyla karşı karşıya gelmiş ve Horasanlıların desteğiyle Şamlıları hezimete uğratmıştır. Fakat o gecenin sabahına kadar adamları Kahtabe'den haber alamamışlar, öğlen vakti onu bir su kanalında ölü vaziyette bulmuşlardır.[1438] Bunun üzerine ordudaki diğer komutanlar 132/750'de onun oğlu Hasan'a biat etmişlerdir. Biatin ardından Hasan b. Kahtabe Kûfe'ye yönelmiş ve o zamana kadar faaliyetlerini gizli şekilde yürüten Ebû Seleme, artık Âl-i Muhammed'in veziri sıfatıyla ortaya çıkarak Hasan için Horasan halkından biat almıştır.[1439]

İbrâhim b. Muhammed'in Halife II. Mervân tarafından öldürüldüğünü haber alan Ebû Seleme -her ne kadar İbrâhim b. Muhammed, yerine kardeşi Ebü'l-Abbâs'ın geçmesini vasiyet etse de- velayeti Ebû Tâlib ailesine teslim etmeyi arzulamıştır. Bu sebeple de Kûfe'de Sâid b. Velîd'in evine yerleştirdiği Ebü'l-Abbâs ve hâne halkını Horasanlılara

---

[1434] D. Sourdel, "Bih'afrid b. Farwardin", *Encyclopaedia of Islam (Second Edition)* (Leiden: E. J. Brill, 1986), 1/1209; Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 30.

[1435] Bihâferîd'in Ebû Müslim vasıtasıyla İslâm'ı kabul ettiği ve ardından Zerdüşt isyanına öncülük etmek için dinden döndüğü de söylenmektedir. Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 31.

[1436] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/407-408.

[1437] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/410.

[1438] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 2/277; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/414-15.

[1439] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/418. Ebû Seleme, Kûfe'de yeni oluşturulan Vezîru Ali Muhammed makamında görev yapmaktaydı. Vezir kelimesinin etimolojik kökeni, bu pozisyonun işlevini tam açıklayamamakla birlikte; Ebû Seleme'nin konumu ve sorumlulukları, ihtilal aşamasındaki geçici bir devlet başkanının sorumluluklarına eşit görünmektedir. Bununla birlikte ordunun kontrolü tamamen onun yetkisinde değildi. Shaban, *The 'Abbâsid Revolution*, 163.

duyurmayarak ona biat edilmesini ağırdan almıştır.[1440] Fakat Ebü'l-Cehm b. Atıyye'nin durumu ortaya çıkarması neticesinde Horasanlılar Ebü'l-Abbâs'ın yanına gelerek ona biat etmişler böylece Ebü'l-Abbâs 132/750 senesinde halife unvanıyla minberden konuşmasını yapmıştır.[1441]

Ebü'l-Abbâs, amcası Abdullah b. Ali b. Abdullah komutasındaki bir orduyu aynı yılın Cemâziyelâhir ayında II. Mervân'la savaşmak üzere göndermiştir. Musul yakınlarındaki Zap Suyu'nun civarında yapılan savaşta Şam ordusu mağlubiyete uğramış, II. Mervân'ın kaçarken köprüyü kesmesi sebebiyle askerlerinden pek çoğu boğularak ölmüştür. II. Mervân'ın ordugâhını ele geçiren Abdullah b. Ali ise zaferi Ebü'l-Abbâs'a müjdelemiştir.[1442] Mağlubiyetin ardından Harrân'a kaçan II. Mervân burada yaklaşık 20 gün kalmıştır. Abdullah b. Ali'nin kendisini takip ettiğini haber alınca aile ve akrabalarını yanına alarak Kınnesrîn'e, oradan da Hıms'a geçmiştir. Fakat Hıms'ta ona pusu kurmak isteyen kimseler olduğu için II. Mervân rotasını Dımaşk'a yönlendirmiştir. II. Mervân'ın geçtiği beldeleri, kendisine biat alarak takip eden Abdullah b. Ali, harekete katılan birliklerin desteğiyle Dımaşk'a ulaşmış ve şehrin âmili Velîd b. Muâviye'yi öldürerek burayı ele geçirmiştir.[1443] Ürdün'den Filistin'e, oradan da Mısır'a ve son olarak Nil Nehri'nin batısında bulunan Bûsîr köyüne ulaşan II. Mervân, daha fazla kaçamamış; Ebü'l-Abbâs'ın emriyle kendisini takip etmekle görevlendirilen ve aynı zamanda Mısır valisi olarak atanan Sâlih b. Ali komutasındaki birliğin 132/750 yılı Zilhicce ayında düzenlediği gece baskını sonucunda öldürülmüştür.[1444]

Dineverî'de geçen rivayette ise II. Mervân verdiği zaiyatlardan sonra Afrika'ya doğru kaçmaya çalışmıştır. Bir gemiyle Nil'i geçip batı yakasında bir yerde durmuş, çok yorgun olması sebebiyle uykuya dalmıştır. Ebû Avn taraftarlarından Âmir b. İsmail isimli kişi bir sandalla onu takip etmiş, II. Mervân'ı derin uykusundayken öldürmüştür.[1445] Böylece, halifeliği beş yıl on ay süren[1446] ve öldüğünde 58, 62 veya 69 yaşında olduğu yönünde

---

[1440] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/423, 429.
[1441] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/430-431. Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs'ın o evde kaldığının duyulmasının Ebû Hamîd isimli kimse vasıtasıyla olduğunu rivayet etmektedir. Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 2/278, 283.
[1442] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/432, 434; Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 2/278; Dımeşkî, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 63/343.
[1443] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/437-38.
[1444] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/440-442; Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 2/279; Dımeşkî, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 63/343.
[1445] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 367-368.
[1446] Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 404; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/442.

farklı rivayetler bulunan son Halife II. Mervân'ın öldürülmesiyle Emevî Devleti de yıkılmıştır.[1447] Sonuç olarak, Muhammed b. Ali tarafından başlatılan ihtilal hareketi, 132/750 yılında Ebü'l-Abbâs'ın liderliğinde başarıya ulaşmış ve Emevî Devleti'ne resmen son verilmiştir. Böylece, Emevîlerin sona ermesiyle Abbâsîlerin hükümranlık dönemi başlamış; İslâm dünyasında siyasî, sosyal ve kültürel açıdan yeni bir dönemin kapıları aralanmıştır.

3. EMEVÎLERİN YIKILIŞINDA FARSLARIN ROLÜ

Mevâlî kavramı, önceki dönemlerde azat edilen köleleri tanımlamak amacıyla kullanılırken, Emevîler döneminde siyasî bir anlam kazanarak Arap olmayan Müslümanları ifade etmeye başlamıştır. Bu kişiler her ne kadar Müslüman olsalar da Arap olmadıkları için Araplardan farklı bir statüde değerlendirilmişlerdir.[1448] Fetihlerin ilk yıllarında İslâm, Arapların dini olarak sadece Arap kimliğinin bir yönü kabul edildiği için yeni Müslüman olacak Arap olmayan bir kimsenin, Arap kabilesinin üyesi addedilebilmesi için Arap bir hamisinin olması gerekmiştir. Buradan hareketle mevâlî, başlangıçta güven ve istikrar unsurlarını çoğaltmak, himaye içinde olmak için sosyal hayatlarını yakın İslâm şehirlerinde oturan kuvvetli Arap kabileleri içerisinde tanzim etmişti. Böylece onların Arap-İslâm toplumuna yani ümmete entegre olma motivasyonları sağlanmıştır.[1449] Ancak Emevîlerin Araplaştırma politikaları, ilerleyen dönemde Arap-Mevâlî kaynaşmasını ve İslâm'ın yayılması sürecinde Müslümanlaşmayı olumsuz yönde etkileyebilmiştir.[1450]

Kaynaklarda Emevîlerin mevâlînin konumunu aşağıladığı, vergileri arttırarak onlara bir nevi zulmettiği; buna tepki gösteren mevâlînin de ayaklanmalara katılarak devletin çöküşünü hızlandırdığı şeklinde yaygın bir kanaat bulunmaktadır. Ancak Abdülazîz ed-Dûrî'ye göre, bu görüşleri destekleyen çok fazla tarihî bulgu mevcut olmayıp, dayanak olarak kullanılan rivayetlerin büyük bir kısmı da el-İkdü'l-Ferîd adlı eserde az sayıda ve

---

[1447] Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 31. Ya'kûbî ise öldürüldüğünde 64 ya da 68 yaşında olduğu bilgisini zikretmektedir. Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 2/279.

[1448] Ali Hatalmış, "İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 153; Şuheda Günçe, "Emeviler Dönemindeki Mevali Politikasının Rivayetlere Etkisi" 5 (2019), 16.

[1449] Foltz, *Iran in World History*, 46; Bununla birlikte Araplar, kabile üyelerinin sayısının artması, ganimet ve diğer geniş çaptaki faydanın dağılması anlamına geldiği için himaye olayına direnmişlerdir. Foltz, *Iran in World History*, 46; Necdet Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", çev. İrfan Aycan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997), 175.

[1450] Apak, "Emevîler Döneminde Toplumsal Yapı", 3/305.

dağınık şekilde yer almaktadır. Dûrî, bahsi geçen rivayetlerin devletin genel siyasetini değil, daha çok kabile mefhumlarıyla ilgili olan ve bireysel durumları aktardığını belirtmektedir. Öyle ki Arap toplumunda mevâlînin icra ettiği el sanatları ve çiftçilik, genellikle düşük değerde görülen işler iken; binicilik ve savaşçılık saygın mesleklerden addedilmiştir. Ancak, diğer taraftan mevâlî kökenli kâtipler, tüccarlar ve ilim ehli kimselerin kabile ortamında saygın bir konuma sahip oldukları da bilinmektedir.[1451]

Vergi hususuyla ilgili de Dûrî, Irak ve Horasan'da uygulanan vergi arttırma siyasetine dair herhangi bir bilgi olmadığını, bazı vergi âmillerinin ve dihkanlarının kötü örnek oluşturacak ferdi icraatıyla ilgili örneklerin de geçici uygulamalar olduğunu savunmaktadır.[1452] Mesela Horasan'daki dihkanlardan bazıları taraftarlarına ayrıcalık tanıyıp vergiden muaf tutarken Müslümanlığa geçenlerden cizye almaya devam etmişlerdir. Ömer b. Abdülazîz halifeliğe geçtiğinde bunlara son vererek Müslümanlardan cizye alınmasını yasaklamıştır.[1453] Nitekim Ömer b. Abdülazîz'in halifeliğinde askerî faaliyetlere ara verilerek İslâmlaştırma faaliyetlerine yoğunlaşılmış, vergi eşitliği sağlanarak Müslüman-mevâlî ayrışmaları kaldırılmış böylece toplumdaki sosyal barış ortamı sağlanmıştır. Fakat bu durum çok uzun soluklu olmamış, Yezîd b. Abdülmelik döneminde mevâlîden tekrar harâc ve cizye alınmaya devam edilmiştir.[1454] Yine Horasan emiri Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin, 110/728 senesinde Maveraünnehir'in Soğd bölgesinde İslâm'a girenlere cizye mükellefiyeti yüklemesi; Türklerin ve Çinlilerin desteğini alan Soğdların ayaklanmasına yol açmıştır.[1455] Gelen şikayetler üzerine Halife Hişâm b. Abdülmelik 111/729 yılında Eşres'i görevinden azletmiştir.[1456]

Emevî yönetiminin ilerleyen yıllarında, İran'ın doğusunda yani Emevîlerin güçlü Suriyesi'nden uzak bölgelerde başka isyanlar da baş göstermiştir. Sayıları giderek artan mevâlînin siyasî gruplara dahil olarak bu ayaklanmalara katıldıkları görülmektedir. Mevâlînin destek verdiği isyanlar genellikle Arapların öncülük ettiği ayaklanmalar

---

[1451] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî,* 36-37. Ayrıca bk. Ahmed b. Muhammed b. Abdurabbih el-Endülisî, *el-İkdü'l-Ferîd*, thk. Müfîd Muhammed Kumeyha (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983); Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 177-178.
[1452] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî,* 37-38.
[1453] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî,* 37.
[1454] Apak, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı", 306-307.
[1455] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 602; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/55.
[1456] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 335; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 7/67.

olup,[1457] onlar Arap müttefiki liderlerin yanında yer almak şeklinde bu isyanlara katılmıştır. Zira doğuda bizzat mevâlînin önderlik ettiği ya da kendi inisiyatifleriyle giriştikleri bir ayaklanma örneği neredeyse bulunmamaktadır. Bununla birlikte Abbâsî ihtilal hareketinin başarıya ulaşmasında esas payın mevâlîye mi yoksa Araplara mı ait olduğu hususu tarihçiler arasında tartışılan bir mevzu olmuştur. Emevîlere karşı gerçekleştirilen isyanın destekleyicilerinin çoğunlukla İranlılardan olması sebebiyle; Abbâsîlerin kuruluşu, İranlı mevâlînin Araplara karşı bir zaferi olarak değerlendirilmiştir.[1458] Nitekim Pourshariati, Abbâsî ihtilalinin arka planındaki güçlü unsurun İranlılar olduğunu, İrandaki güçlü ailelerin desteğiyle adeta bir Pers devrimi ortaya çıktığını ileri sürmektedir.[1459] İhtilali "Abbâsî devrimi"[1460] olarak adlandıran Wellhausen ise, Ebû Müslim taraftarlarının büyük kısmının İranlı köylülerden ve Merv mevâlîlerinden müteşekkil olduklarını fakat bununla birlikte aralarında lider pozisyonundaki Arapların da bulunduğunu zikretmektedir.[1461] Gibb de benzer şekilde, Ebû Müslim'in takipçileri arasında Horasanlı bazı mevâlîlerin bulunduğunu, ancak asıl desteğin Merv civarına yerleştirilen ve ilk askerî kuşağın temsilcisi olan Araplardan geldiğini ifade etmektedir. Zira Merv'deki nüfusun bir kısmını oluşturan ve Emevî politikasına karşı olan bu Arap kitle, Arap olmanın avantajlarından mahrum kaldıkları gibi dihkanların otoritesi altında ezilmekteydiler.[1462] Çünkü Emevî hükümeti Arap kabileleri arasında bazı eşitsiz uygulamalarda bulunmuş, belli Arap kabilelerini iyi kazançlı ve imtiyazlı işler için seçerken, diğerlerini uzak ve ücra garnizonlarda görevlendirmiştir. İnsanlar arasındaki derece farklılığını yalnızca imanî seviyede gören İslâm'ın temel felsefesine de aykırı olan bu tutum; mülksüzleştirilen ve ötekileştirilen grupların toplu tatminsizliğiyle sonuçlanarak İslâm tarihinin gidişatını tamamen değiştiren bir kitle hareketine dönüşmüştür.[1463]

[1457] Ezd kabilesinden Hâris b. Süreyc'in Kur'an'a ve sünnete uygun hareket etmeye, Müslümanlardan alınan cizyenin kaldırılmasına, ordudaki ödenekler konusunda Araplarla mevâlî arasında eşitlik sağlanmasına yönelik mevâlîye önderlik yaptığı Horasan'daki bir isyan hareketi örnek olarak zikredilebilir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/94.

[1458] Apak, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı", 305.

[1459] Bk. Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran* (Bloomsbury Publishing, 2017).

[1460] J. Wellhausen, *The Arab Kingdom and its Fall*, çev. Margaret G. Weir (Calcutta: University of Calcutta, 1927), 556.

[1461] Shaban, *The 'Abbâsid Revolution*, 155-56.

[1462] Shaban, *The 'Abbâsid Revolution*, 157.

[1463] Foltz, *Iran in World History*, 48.

Bahsi geçen mevzuda dengelerin nasıl şekillendiğini anlamak için mevâlî nüfusun çoğunlukta olduğu Horasan'ın[1464] ve Abbâsî davet lideri Ebû Müslim'in kilit rolünü ortaya koymak anlamlı olacaktır.[1465] Bilindiği üzere M. 740'ların sonlarından itibaren Horasan, Emevîlerin mevâlîye karşı uyguladıkları ikinci sınıf politikalar sebebiyle sürekli isyanlarla mücadele edilen bir vilayet haline gelmiştir.[1466] Emevî yönetiminden hoşnut olmayan ve onların Hz. Ali'nin halifelik hakkını gasp ederek yönetime geçmiş olduklarını düşünen kimseler buna tepki olarak ideolojik biçimlenmesi ve kurumsallaşması daha sonraki süreç içerisinde gerçekleşecek olan Şiîliğin destekçisi olmuşlardır. İslâm'ı kabul etmekle birlikte henüz yeni dinle sağlam bağlar kuramamış, bu sebeple daha yüzeysel bir Müslümanlık anlayışına sahip olan bazı İranlılar Emevî meşruiyetine karşı çıkan sözde Şiî-Abbâsî hareketine katılmışlardır.[1467]

İhtilale öncülük eden, hatta destekçilerinin çoğu tarafından yarı ilahî figür gibi addedilen Ebû Müslim,[1468] Horasan'daki Emevî iktidarının güçlü orduları karşısında başarı kazanabilmek için pek çok kesimin desteğine ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple mücadelesinde Emevî yönetimine karşı çıkan herkesin yardımını kabul etmiştir.[1469] Aynı şekilde o, ister Arap ister Acem tarafından gelsin Abbâsî hareketine muhalif olan her sesi bastırmıştır.[1470] Ebû Müslim, 129/747'de sancağını kaldırarak ihtilal hareketini

[1464] Pourshariati'ye göre devrimin çıkış noktası olan ve İran'ın en uzak doğu köşelerinde yer alan Horasan, coğrafî olarak geniş bir bölge olmakla birlikte; bu topraklar içerisinde yer alan bölgelerin tümü İslâmî fetihlerden sonra ciddi bir yabancı nüfus akınını absorbe etme potansiyelinde olmamıştır. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire,* 501-502. Zira Sâsânî bölgesinin kuzeyindeki ve doğusundaki topraklardaki sayısal olarak çok küçük Arap toplulukları hariç tutulursa bu bölgelerde en azından Emevî döneminin sonlarına kadar Müslüman-Arap varlığı neredeyse yoktu denilenilir. Fetihlerle birlikte tablo pek değişmemiş, Emevîlerin 640-650 yılları arasındaki dönemlerinde de aynı şekilde devam etmiştir. Pourshariati, 505.

[1465] Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 28.

[1466] Foltz, *Iran in World History,* 49.

[1467] Foltz, *Iran in World History,* 48-49.

[1468] Foltz, *Iran in World History,* 48-49. Ebû Müslim'in kimliği ve imajıyla alakalı farklı söylentiler ortaya konulmuştur. Bunlar arasında Tanrı'nın Muhammed'te, Ali'de ve en son Ebû Müslim'de enkarne olduğu şeklindeki uç görüşler yer almakla birlikte, mezkur tarzdaki fikirler daha çok onun ölümünden sonra ortaya atılmıştır. Zira tarihi kaynaklarda onun Zerdüşt yanlısı, Müslüman karşıtı veya İslâm'ı İran inançlarıyla birleştirmeye çalışan biri olduğunu gösteren hiçbir somut delil yoktur. Özetle onun hayat hikayesine bakıldığında, öncelikli amacı Emevî iktidarını devirmek olan Abbâsî yanlısı bir Müslüman olduğu görülmektedir. Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 29-30, 37. Kadim İran tarihi boyunca Zerdüştlüğün öğretileriyle bağlantılı mehdi-mesih düşüncesinin ve halkın bir kurtarıcı beklentisinin derin köklere sahip olduğu vâki olup Ebû Müslîm de ölümünden sonra bu şekilde algılanmıştır. Frye, 29.

[1469] Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 30-31. Ebû Müslim'in ordusunda başta Şiîler olmak üzere eski Zerdüştler, müşrikler ve kâfirler gibi farklı gruplardan birçok kişi bulunmasına rağmen, o kendi dini konusunda net bir tavır sergilemiş ve dinden dönmeyi asla hoş görmemiştir. Shaban, *The 'Abbâsid Revolution,* 168.

[1470] Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 36.

başlattığında ona yaklaşık 2.200 kişi destek vermiştir. Bir buçuk aydan kısa bir süre içinde sayıları 7.000'e ulaşan bu kişiler yeni oluşturulan divanda; isimlerine, baba isimlerine ve mensup oldukları köylere göre sıralanmışlardır. Bu da onların kabilelerine ya da Arap olup olmadıklarına bakılmaksızın hepsinin Horasanlı kimliği altında birleştiğinin açık bir göstergesidir.[1471] Bu durum aynı zamanda doğudaki Arap olmayan tebaa arasında İslâm'ın yayılmasına da vesile olmuştur.[1472] Öyle ki, yerel dihkanların birçoğunun Ebû Müslim aracılığıyla Müslüman olduğu, hatta Horasanlıların kesin olarak İslâm'ı kabul etmelerinin Ebû Müslim döneminde gerçekleştiği ifade edilmektedir.[1473]

Horasan eyaletindeki propaganda sürecinin omurgasını ve dayanak noktasını büyük ölçüde İranlılar oluşturmakla birlikte, ihtilalin başlangıcında Ebû Müslim'in öncelikli olarak Abbâsî davasına kazandırmayı ve kendi safına çekmeyi hedeflediği kitle, Horasan'da yaşayan Arap nüfusu olmuştur.[1474] Frye'e göre, Horasan'daki İranlı Müslümanlar politik çıkarları gerektirdiğinde kolayca taraf değiştirebilen Araplara kıyasla çok daha istikrarlı ve güvenilir olsalar da, Abbâsîlerin başarıya ulaşabilmesi için bu bölgedeki hoşnutsuz Arapları kendi saflarına çekmeleri zorunlu hale gelmiştir.[1475] Diğer taraftan Ebû Müslim'in önderliğindeki bu hareketi Arap olmayanların Araplara karşı giriştikleri ayaklanma şeklinde yorumlamak doğru değildir. Nitekim mevâlînin Ebû Müslim'e destek vermesindeki en önemli etken, onun tüm Araplara cephe alan bir lider olması değil; Emevî yönetimine ve iktidardaki Araplara karşı durması olmuştur.[1476] Zira daha öncelerde bu bölgelere ulaşan Müslüman fatihler yerel halkla kaynaşma sağlamış, mevâlîden bazıları İslâm'ı kabul etmekle birlikte[1477] kendi yerel geleneklerini ve dillerini

---

[1471] Shaban, *The 'Abbâsid Revolution*, 158.
[1472] Shaban, *The 'Abbâsid Revolution*, 168.
[1473] Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 31.
[1474] Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 31, 33, 37. Bir rivayete göre Arap kaynaklarında Ebû Müslim ismiyle geçen İranlı komutan Behzadan (Foltz, *Iran in World History*, s. 48-49), Horasan'a gitmek üzere Irak'tan ayrılmadan önce Abbâsî imamının isteği üzerine ismini "Ebû Müslim" olarak değiştirmiştir. Frye, 33.
[1475] Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 33.
[1476] Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 34.
[1477] Pourshariati'ye göre, devrimin çıkış noktası olan ve İran'ın en doğu ucunda yer alan Horasan, geniş bir coğrafi alanı kapsamakla birlikte, bu topraklar içerisindeki bölgelerin tamamı İslami fetihlerden sonra yoğun bir yabancı nüfus akınını absorbe etme kapasitesine sahip olmamıştır. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 501-502. Zira, Sâsânîlerin kuzeyinde ve doğusunda yer alan topraklarda, sayıca çok az olan Arap toplulukları hariç tutulursa, bu bölgelerde en azından Emevî döneminin sonlarına kadar Müslüman-Arap varlığı neredeyse hiç bulunmamaktaydı. Fetihlerle birlikte bu tablo pek değişmemiş; Emevîlerin 640-650 yılları arasındaki hâkimiyeti süresince de aynı durum devam etmiştir. Pourshariati, 505.

yaşatmayı devam ettirmişlerdir.[1478] Emevîlerin safında Ebû Müslim'e karşı savaşan birçok İranlının bulunmasından da hareketle, Abbâsî ihtilalinin Arap ya da Fars karşıtı bir hüviyet taşımadığı; her iki tarafın da kendi bünyesinde Arap ve Arap olmayan unsurları barındırdığı ve işlerin idaresinin çoğunlukla Araplar tarafından yürütüldüğü ifade edilebilir.[1479]

Abbâsîler, hareketin başında Şiîlerin desteğini almış olmalarına rağmen, devletin kurulmasının ardından çoğunluğu teşkil eden Sünnî Müslümanların gözünde meşruiyetlerini sağlama çabasıyla, ironik bir biçimde Şiîlerden ve Şiî ideolojisinden hızla vazgeçmişlerdir.[1480] Ayrıca yeni yönetim, kitleler üzerindeki nüfuzundan ve karizmatik popülaritesinden çekindiği Ebû Müslim'i doğu İran'dan uzaklaştırmak amacıyla Suriye ve Mısır'a vali olarak atamış; ilerleyen dönemde ise onu idam ettirerek olası sorunları kökten çözmüştür. Abbâsî davasıyla özdeşleşen Ebû Müslim'in öldürülmesi,[1481] kaçınılmaz olarak İranlıların öfke ve tepkisine yol açmıştır. Konumuzun sınırlarını aşması nedeniyle detaylarına fazla değinmeyecek olsak da, 137/755 yılında Zerdüşt lider Sinbâd el-Mecûsî'nin Kâbe'yi yok ederek bu olayın intikamını almayı planladığı, ancak başarılı olamadığı ifade edilebilir. Aynı şekilde, Ebû Müslim'in Mazdekî komutanı Mukanna' el-Horasânî'nin başlattığı isyanın 163/780 yılında bastırılmasına kadar Abbâsîleri meşgul eden bir mesele haline gelmesi, bu sorunun bir uzantısı olarak değerlendirilebilir.[1482]

[1478] Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 34.

[1479] Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 37. İslâm'ı kabul etmelerine rağmen Emevî devlet teşkilatı'nın kabile yapısına uyum sağlayamayan tüm Arap olmayan grupları "mevâlî" ile "din değiştirdiği için mevâlî olmayan" olarak ikiye ayıran Saleh Said Agha, eserinde Ebû Müslim'in takipçilerinin yüzdelik oranları hakkında bazı tespitlerde bulunmuştur. Ona göre, destekçilerin %88,64'lük kısmını oluşturan Arap olmayan nüfusun %47,73'ü din değiştirenler, %40,91'i ise mevâlîdir. Destekçilerin yalnızca %11,36'sı Arap'tır. Saleh Said Agha, *The Revolution Which Toppled the Umayyads Neither Arab nor Abbasid* (Leiden: Brill, 2003), 301.

[1480] Frye, "The Role of Abû Muslim in 'Abbasid Revolt", 37; Foltz, *Iran in World History*, 50.

[1481] Abbâsî davasına emek vermiş gibi görünenlerin çoğunluğu ya Ebû Müslim'e sadık kişiler olmuşlar ya da kayıtsız ve pasif bir şekilde Ebû Müslim'in çizdiği yöne doğru yönlendirilmişlerdir. Agha, *The Revolution Which Toppled the Umayyads Neither Arab nor Abbasid*, 299.

[1482] Foltz, *Iran in World History*, 50.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İDARÎ, İKTİSADÎ VE DİNÎ AÇIDAN ARAP-FARS İLİŞKİLERİ

1. İDARÎ AÇIDAN ARAP-FARS İLİŞKİLERİ

1.1.Yönetim ve İdare

1.1.1. Farslarda Merkezî Teşkilat ve Bürokratik Hiyerarşi

Sâsânî İmparatorluğu güçlü bir merkezî idareye ve askerî teşkilat yapısına sahiptir. Bu teşkilat sistemi, Farsların uzun yıllar boyunca geliştirdikleri birikimin sonucudur. İmparatorluğun kuruluşundan Hüsrev Enûşirvân/I. Hüsrev (531-579) dönemine kadar sağlam temeller üzerine inşa edilen devlet yapısında, Partların/Eşkânîlerin devlet modeli örnek alınmakla birlikte; idarî kuvvetlerin tek merkezde toplanması ve yönetimin tek dine dayandırılarak mutlak yetkinin bir kişinin elinde olması açısından onlardan ayrılmaktadır. Sâsânî Devleti'ndeki saray teşkilatı, görev dağılımı ve kullanılan unvanlar, bu sistemli devlet düzeninin bir kanıtı olup aynı zamanda Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki kurumlar üzerinde de dolaylı etkiler bırakmıştır.[1483]

Sâsânîlerin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süreçte siyasî, idarî ve askerî amaçlarla başkentlerinde bazı değişiklikler olmuşsa da[1484] Ktesiphon/Tisfun şehri, Erdeşîr'in Sâsânî Devleti'ni kurduğu dönemden devletin yıkıldığı 21/642 yılına kadar başkent olarak kalmıştır. Pehlevice'de "Tizpon" olarak adlandırılan bölge, Araplar tarafından "Medâin" şeklinde isimlendirilmiştir. Medâin, aslında tek bir şehir olmayıp yedi ayrı kısımdan oluşan bir şehirler topluluğudur.[1485] Erdeşîr b. Bâbek'in saltanatının ilk dönemlerinde, Fars krallarının sarayı İstahr'da bulunmaktaydı. Hüsrev Enûşirvân tahta geçinceye kadar kisrâların sürekli hareket halinde olmaları sebebiyle saraylarının yerleri de değişiklik göstermiştir. Hüsrev Enûşirvân tahta geçtikten sonra Medâin'e yerleşmiş, böylece Irak toprakları hükümdarın meskeni haline gelmiştir.[1486]

[1483] Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi-Sasani Dönemi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 164; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, çev. Humeyra Aksungur (İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2022), 54.

[1484] Bizans topraklarına sınır olması sebebiyle istilalara da açık olan Sâsânîler kalıcı bir başkentten ziyade sık sık yer değiştirme durumunda kalmışlardır. Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 188.

[1485] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 168.

[1486] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 1/220.

Önceki dönemden miras aldıkları sistemi sürdüren Sâsânîlerin; din adamları, baş vezir ve vezirler, ordu komutanları ve savaşçılar, ilim adamları, zanaatkarlar/işçiler, tüccarlar ve çiftçiler olmak üzere hiyerarşik bir toplum yapısına sahip oldukları bilinmektedir. Bu düzen Sâsânî toplumundaki giyim kuşam, başlıkların biçimi, taç, yüzük, kuşak gibi kişisel süs eşyaları, binilen atlar gibi detaylarda bile belirgin bir şekilde kendini göstermiştir.[1487] Saray teşkilat yapısının en üst basamağında yer alan "Kisrâ", tüm Fars kralları için kullanılan genel bir isimlendirme olmakla birlikte hükümdarlar için "Meliklerin meliki/Şahların şahı" anlamına gelen "Şahânşâh/Şehinşâh"[1488] unvanı da tercih edilmiştir.[1489] Fars krallarının tahta geçmeden önce yani şehzadelik dönemlerinde tecrübe kazanmaları için bazı vilayetlerde görev yaptıkları bilinmektedir. Bu minvalde I. Hürmüz Horasan'da, III. Behrâm Sîstan'da, IV. Behrâm Kirman'da valilik yapmıştır.[1490] Ayrıca şehzadelere atandıkları satraplara nispetle isimler verilmiş;[1491] küçük bölgelerde görev yapan bu hükümdar çocuklarının eğitim ve yetiştirilmesinden ise "Şehrdârân" denilen kimseler mesul olmuştur.[1492]

Kisrâ'dan hemen sonra gelen, başdanışman konumunda olan başvezire, işlerden sorumlu kişi anlamındaki "Bezarc farmadar[1493]/Bozorg farmadar" denilmiştir.[1494] Başvezir için Ahamenişler döneminde "Hezarbed/Hazarâbâd" unvanı kullanılmaktayken,[1495] Sâsânîlerin sonraki dönemlerinde bu kimselere "Bozorg farmadar" ismi verilmiştir.[1496]

[1487] Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 90-91; Arthur Christensen, "Sassanid Persia", *The Cambridge Ancient History, Volume XII: The Imperial Crisis and Recovery (A.D. 193-324)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1939), 12/114-115.

[1488] Ahamenişler ve Sâsânîler, hükümdar lakabı olarak "Şehinşâh'ı; Safeviler, Kaçarlar ve Pehleviler ise "Şah-Şehinşâh"ı kullanmışlardır. Garthwaite, *İran Tarihi,* 16.

[1489] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 1/222; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 128-29.

[1490] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 128-29.

[1491] Kirman satraplığına atanan IV. Behrâm'a "Kirmanşah/Kermânşâh" isminin verilmesi gibi. Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 180.

[1492] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 128-29.

[1493] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî,* 1/222.

[1494] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 1/222; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 133-135. Öne çıkan vezirlerden bazıları şunlardır. Erdeşîr b. Bâbek, Hüsrev Pervîz ve Yezdicerd zamanlarında görev yapan Ebersâm, I. Yezdicerd ve V. Behrâm zamanında Sûrin Pehlu, V. Behrâm zamanında Âzin Geşnesb, III. Erdeşîr döneminde Pûs Ferrûh, Enûşirvân zamanında ise bozorg farmadâr olarak Bozorgmihr görev yapmıştır. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 134.

[1495] Christensen, "Sassanid Persia", 115; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 170.

[1496] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 133-135.

Bozorg farmadarlar, Vaspuhrân,[1497] Vazurgân/Bozorgân,[1498] Azadân[1499] gibi soyluların, hanedan mensuplarının ve ileri gelen din adamlarının arasından seçilmişlerdir. Yetki bakımından hükümdardan hemen sonra geldikleri için sözleşme ve anlaşmaları takip etme, kararları imzalayarak mühürleme, savaşlarda "Nâibüs's-sultan" lakabıyla hükümdara eşlik etme, bazı savaşların komutasını üstlenme, denetimleri altındaki tüm mahkemelerin teftişi yapma gibi görevleri bulunmaktadır.[1500] Saraydaki oturma düzenindeki yeri ise hükümdarın tahtının bir basamak altında olacak şekilde belirlenmiştir.[1501] Hüsrev Enûşirvân, vezirlik makamının iç kontrolünü sağlama yönünden bazı düzenlemeler yapmıştır. Veziri Bozorgmihr'in hizmetine, bizzat kendisinin seçtiği üç nâib tayin etmiştir. Bu nâibler, vezirin yazışmalarını, evraklarını ve malî işlemlerini hükümdara bildirerek vezirin yaptığı işlerden haberdar olmasını ve herhangi bir ihmale mahal verilmemesini sağlamışlardır.[1502] Sâsânîlerdeki bu vezirlik sistemi fetihlerden sonra Müslümanlar için de örneklik teşkil etmiştir. Nitekim Abbâsîlerdeki "Vezir-i A'zam" makamının temeli Sâsânîlerdeki bu yapıya dayanmaktadır.[1503]

Din adamlarının en üst konumda olanı, Zerdüşt tapınağının başı ve en yüksek mertebedeki dinin koruyucusu anlamına gelen "Mûbed-i Mûbedân/Mobed-i Mobedân"'dır. Bu unvanı veren ilk kişinin Zerdüşt olduğu söylenir. Devlet yönetiminde hükümdar tayin edip azledebilecek kadar etkili ve güçlü konumda olan[1504] Mûbed-i

---

[1497] Hükümdarla direk kan bağı bulunmayıp hanedanın en seçkin efradından sayılan üyelerdir. Sâsânîlerin önde gelen yedi büyük ailesinin fertleri olan, Sâsânîlerin yıkılışına kadar Fars bölgesinde ikamet eden, askerî ve sivil bazı yüksek makamları ellerinde bulunduran bu sınıfın; bazı askerî işleri yürütme, hazinenin kontrolünü sağlama, hükümdarın başındaki tacın yapılması gibi sorumlulukları bulunmaktaydı. Christensen, "Sassanid Persia", 114; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 129-30.

[1498] İdari görevlerde aktif olan, devlet içinde büyük ve güçlü nüfuza sahip aristokrat ailelerin liderlerine verilen isimdir. Bakanları ve idarenin diğer başkanlarını içermektedir. Askerî aristokrasi aynı zamanda sivil bir aristokrasi olduğundan, vaspuhrlar sıklıkla vuzurgan sınıfının üyelerinden olmaktaydılar. Christensen, "Sassanid Persia", 114-115; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 131.

[1499] Hür adamlar anlamına gelen azadân, eyalet yönetimindeki alt düzey görevli olan küçük soylu sınıftır. İmparatorluğun tümüne dağılmış halde ve büyük ölçüde asilzade gibi hareket etmekteydiler. Christensen, "Sassanid Persia", 114; Josef Wiesehöfer, *Erken Pers-Antik Bir Dünya İmparatorluğunun Tarihi*, çev. Nilgün Ersoy (İstanbul: Totem Yayınları, 2020), 130-131. Sâsânîlere bağlı vilayetlerdeki idarî işlerle ilgilenen, savaş dönemleri haricinde kendi yaşadıkları topraklarda tarım ve reaya işlerini denetleyen, aynı zamanda ordudaki asvârân sınıfının da dahil olduğu gruptur. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 131.

[1500] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 105; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 133; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 169.

[1501] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 174.

[1502] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 91-92.

[1503] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 168-169.

[1504] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 165.

mûbedân'ın görevi mûbedleri kontrol etmektir. Bu rahibin haricinde, ateş tapınağının "dastvar" ve "vardabadh" denilen diğer rahipleri ya da yüksek memurları da bulunmaktadır.[1505] Saraydaki oturma düzenindeki yerleri bozorg farmadarın bir basamak altında olup onun yan tarafında sırasıyla ordu komutanları ile ispehbedler sıralanmıştır.[1506]

Sâsânî saray teşkilat yapısı içerisindeki diğer görevliler, saray yazışmalarını yürüten ve kâtiplik görevinde bulunan "Arrân dabirbast/debirbed",[1507] çiftçilerin reisi ve arazi maliyetlerinin denetiminden sorumlu görevli "Vastrioshan salar/Vasroshan sardar,[1508] kılıç sahibi "Sâpşiraz",[1509] malî işlerden sorumlu "Âmârkâr", hazineden sorumlu "Gencûr", harem reisi mürebbisi Arzbed/Herzbed, hukuk ve mezhepsel işlerden sorumlu Âyînbed, kapı muhafızı "Derbed", mutfak işlerinden sorumlu "Reis-i aşpazhâne-i saltanat", evrak depolarından ve askerî teçhizatın muhafaza edildiği ambardan mesul "Arrân anbaragbad" şeklindedir.[1510]

Devlet adamlarını vezirler, mobedânlar, ispehbedler, sâzende ve hânendeler olmak üzere çeşitli mertebelere ayıran Kisrâ Erdeşîr,[1511] saray oturma düzeninde ise üç tabakadan oluşan bir düzenlemeye gitmişti. Buna göre Gîlân/Deylem meliklerinin ve hükümdarlarının çocukları, hükümdarın nedimleri, ilim adamları, eşrafın ileri gelenleri ilk tabakayı teşkil etmekteydi. Erdeşîr'den itibaren Fars hükümdarlarının, nedimleriyle aralarına bir perde koydurmaları gelenek haline geldiğinden ilk grup, hükümdardan 10 zirâ uzaklıkta bulunan perdeye, 10 zirâ mesafe kalacak şekilde otururlardı.[1512] Sarayda kalan bölge merzübânlarından, meliklerinden ve Erdeşîr'in kendi bölgesindeki ordu komutanlarından (sipehsâlâr) oluşan ikinci tabaka, birinci gruptakilerden 10 zirâ uzaklıktaki mesafede yerlerini alırlardı. Onların 10 zirâ ötesine ise üçüncü grubu teşkil

[1505] Christensen, "Sassanid Persia", 115.
[1506] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 174.
[1507] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî,* 222;
[1508] Vasroshan-sardar'ın maliye bakanının konumuna benzer olduğunu söyler. Christensen, "Sassanid Persia", 115.
[1509] Christensen, "Sassanid Persia", 116.
[1510] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 133-135. Ayrıca bk. Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 172-73.
[1511] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/245-246.
[1512] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/244, 246.

eden meddahlar, kahramanlar ve komedyenler yerleşmiş olurdu.[1513] Perdenin tertibinden sorumlu kişiye sevinçli ve mutlu ol anlamına gelen "Horrem-bâş/Hürrembaş" denilir ve bu vazifeyle görevlendirilen kişiler Gîlân meliklerinin çocukları arasından seçilirdi. Hükümdar, nedimleriyle görüşmek için yerine oturduğu zaman Hürrembaş'ın sarayın en yüksek yerine çıkmasını emrettiği bir kimse, oradakilerin duyabileceği bir sesle; "Ey dil! Kendini tut, çünkü bugün hükümdarın huzurundasın!" sözünü söyler ve meclisi başlatırdı.[1514]

Hüsrev Enûşirvân döneminin saray oturma düzeninde, Hüsrev'in altın tahtının sağ ve sol taraflarında; Roma İmparatoru'nun, Çin İmparatoru'nun ve Hazar Meliki'nin oturduğu üç altın kürsü bulunmaktaydı. Onların dışında başka kimsenin oturmasına izin verilmeyen bu kürsüler, sene boyunca kaldırılmazdı. Tahtın karşısında bulunan diğer bir altın kürsüde ise bozorgmihr, onun bir kademe aşağısında mobed-i mobedân otururdu. Onun kürsüsünün devamında da merzübân ve diğer önde gelenlerin makamları yer alırdı. Bütün kürsülerin yeri belirlenmiş olduğu için herhangi bir karışıklık yaşanmazdı. Bununla birlikte eğer Kisrâ'yı sinirlendiren bir kimse olursa onun kürsüsü Eyvân-ı Kisrâ'dan kaldırılırdı.[1515]

1.1.2. Araplarda İdarî Düzen

İslâm öncesi Arap Yarımadası'nda, Kuzey ve Güney Arapları olmak üzere iki ana gruba ayrılan toplumsal bir yapı mevcuttu. Genellikle göçebe yaşam sürdüren Kuzey Arapları, Hicaz ve Necid bölgelerinde ikamet ederken; ekseriyetle yerleşik bir topluluk olan Güney Arapları Yemen, Hadramevt ve çevresindeki kıyı bölgelerde yaşamaktaydı. Güney Arapları, medeniyet kurma ve sistemli bir devlet yapısı oluşturma konusunda Kuzey Araplarına göre daha başarılı olmuşlardı.[1516] Nitekim bölgedeki siyasî yapı, mutlakiyet esasına dayalı sağlam bir örgütlenmeyi yansıtmaktaydı. Krallık, babadan oğula geçmekle birlikte krallara ilâhî bir nitelik atfedilmemişti. Ayrıca kralların yetkileri ve nüfuzları,

[1513] Son grubun içine boyu çok uzun ya da çok kısa, kambur, soyu bozuk, kusurlu, kızının namı kötüye çıkan, oğlu hacamatcılık veya terzilik gibi bir sanatla uğraşan kişiler dahil edilmezdi. Bk. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/244.

[1514] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/247. Perde muhafızının bu sözü "Dilinize hâkim olun, zira Şâh'ın karşısındasınız." şeklinde söylediği de rivayet edilir. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 23.

[1515] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 97.

[1516] Hitti, *İslam Tarihi*, 89, 91.

sınırsız bir otoriteye sahip olmaktan ziyade, ayan meclisleri tarafından belirli ölçülerde sınırlandırılmıştı.[1517]

Güney Arabistan'da kurulan krallıkların en seçkinlerinden biri olan, tarihi M.Ö. 3000 yıllarına dayanan Yemen toprakları üzerindeki Sebe Krallığı;[1518] Maîn, Katabân ve Hadramevt hükümdarlarıyla savaşlar yaparak onları itaat altına almış ve Yemen bölgesinin tamamına hâkim olmuştu. Sebeliler, ticaret ve tarımdaki becerilerinin yanı sıra teknik alanda da ileri bir seviyedeydiler. Öyle ki M.Ö. 750 yılı civarında inşa ettikleri büyük su barajı olan Me'rib Seddi, onlara önemli bir şöhret kazandırmıştı.[1519] Afrika kıyı ülkeleri ve Arabistan'ın güneyindeki diğer krallıklarla kurdukları ticarî ilişkiler sayesinde gücünün zirvesine ulaşan Sebe Krallığı, Doğu Afrika kıyılarına yerleşerek geniş sömürgeler kurmuştu. Ayrıca, yerli halkla kaynaşarak Habeşistan Krallığı'nı kuran kimseler arasında yer almıştı.[1520] Daha sonra 575 yılında Sebe Krallığı İranlıların hâkimiyetine girmiş ve bu durum, İslâm fütuhatlarına kadar devam etmişti.[1521]

Me'rib Seddi'nin yıkılmasının ardından Yemen'den göç ederek Suriye'de Yermûk Nehri kıyısına yerleşen Güney Arabistanlı Gassânîler (M.S. 200-636), Bizans'ın himayesine girmiş ve Monofizit Hristiyanlığı kabul etmişlerdi. Gassânîlerin Bizans için taşıdığı konum ve üstlendiği görev neyse, Hîreliler/Lahmîler (III-VII. yy) de Sâsânîler için aynı rolü üstlenmişlerdi.[1522] Sâsânî politikaları doğrultusunda yönetilen Lahmî Devleti'nin[1523]

[1517] Lewis, *Tarihte Araplar*, 5-6.
[1518] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 2/259.
[1519] Hitti, *İslam Tarihi*, 89, 91; İsmail Yiğit, "Sebe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/243.
[1520] Lewis, *Tarihte Araplar*, 4-5.
[1521] M.S. 5. yüzyılın sonlarından itibaren Güney Arabistan kabilelerinden olan Himyerîlerin hâkimiyeti altına girmiş olan Sebe Krallığı, Himyerî Kralı Zû Nüvas'ın Hristiyanlara karşı uyguladığı baskıcı politikası sebebiyle Habeşlilerin istilasına uğramıştır. Lewis, *Tarihte Araplar*, 5.
[1522] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 2/629-630; Lewis, *Tarihte Araplar*, 12-13.
[1523] Lahmî Devleti, güney batı bölgesindeki Arapları bir arada toplayan bir bölgede kurulmuştur. Başkenti olan Hîre şehrine yerleşmiş Arap kabileleri ise üç grupta telakki edilmektedir. İlki, Fırat'ın batısında, Hîre ile Enbâr arasında yünden yapılmış çadırlarda ikamet eden Tenûhlular; ikincisi Hîre şehrinde ikamet edip Erdeşîr'e itaat eden İbâdlar; üçüncüsü ise bu ikisi dışında kalan Ahlâf'tan olanlardır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/43.

kurucusu Amr b. Adî,[1524] Hîre'yi başkent yapmıştı. Hîre,[1525] Lahmîlerin Bizans'a karşı Sâsânîlerin yanında yer alması nedeniyle siyasî açıdan önemli bir rol üstlenmişti.[1526] Aynı zamanda Farslar için özel bir yerleşim alanı olan bu şehir,[1527] Bizans'tan ve Arap Yarımadası'ndan gelebilecek saldırılara karşı tampon bölge olarak kullanılıyordu.[1528] Zira düzenli ordu sistemine sahip devletler açısından çölde tehdit unsuru olabilecek kabilelerin peşine düşmek hem zor hem de maliyetli bir durum olduğundan, onlar çözümü büyük kabilelerin efendilerine hediyeler, bahşişler ve unvanlar vermek suretiyle sınırlarının korunup gözetilmesini sağlamakta bulmuşlardı. Bu minvalde Nastûri Hristiyanlığı'nı kabul eden Hîre Arapları, Sâsânîlerin Bizans ile olan savaşlarında onlara yardımcı kuvvet desteği vermişlerdi.[1529] Bununla birlikte onlar, sınırları bedevî akınlarından koruma gibi tehlikeli görevler üstlenerek, hizmetlerinin karşılığında ücretlerini ve imtiyazlarını artırmanın yollarını da aramışlardı. Bazen bedevîleri devlete karşı ayaklandırır, bazen de kendileri sınırlara saldırılar düzenleyerek taleplerini kabul ettirene kadar uğraşırlardı. İstekleri yerine getirilince eski düzenlerine geri dönerlerdi. İmtiyaz talepleri karşılanmadığında ise Sâsânîler ve Bizans'a karşı ayaklanmalar başlatırlardı.[1530]

Güney Arabistanlıların kuzeyle yaptıkları ticarî faaliyetlerin Batı Arabistan yolunu harekete geçirmesi, bazı yarı medeni sınır devletlerinin ortaya çıkışında etkili olmuştu. Güney Arabistan'daki krallıklar gibi güçlü bir idareye ve içsel bütünlüğe sahip olmayan göçebe ve yarı göçebe kavimlerin hakim olduğu Orta ve Kuzey Arabistan'da kurulan devletlerden biri, Akabe Körfezi'nden Akdeniz'e kadarki bölgeye hakim olan Petra başkentli Nabatî Devleti (M.Ö. 4- M.S. 106 yy) idi. Romalılar, doğudaki toprakları ile uçsuz bucaksız çöller arasında yer alan bu devletin topraklarını tampon bölge olarak

[1524] Lahmîlerin ilk hükümdarı sıfatıyla başa geçen Arap asıllı Amr b. Adî, devleti Sâsânî politikalarına göre yönetmiştir. Hîre'yi ikamet yeri olarak seçen ilk Arap hükümdarı olmuştur. Aynı zamanda Lahmîler Hîre'yi baş şehirleri seçmelerinden dolayı "Hîreliler" şeklinde de anılmışlardır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 1/627, 2/43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/270. Ayrıca Amr b. Adî'nin 23 yıllık hâkimiyetinin 14 yılı Erdeşîr b. Bâbek'in, 8 yılı da Sâbûr b. Erdeşîr'in yönetimine tekabül etmektedir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/43.

[1525] Hîre'nin kuruluşunun Nabukadnasar (M.Ö. 602-562) zamanına uzandığı ve onun ölümünden sonra harabe hâline döndüğü (harabe hâline geldiği ya da harabeye döndüğü olmalı gibi) rivayet edilmektedir. Bk. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/43

[1526] Hüseyin Ali ed-Dâkûkî, "Hîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/122.

[1527] Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler,* 126.

[1528] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/43; Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler,* 47-48.

[1529] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 2/ 629-630; Lewis, *Tarihte Araplar,* 12-13.

[1530] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 2/630-31.

kullanmışlardı. Bir diğer devlet ise batı ticaret yolu üzerinde kurulmuş olan Palmira/Tedmür Krallığı (M.Ö. 3000 – M.S. 273)'ydı.[1531] I. Behrâm (273-76) döneminde, Tedmür Kraliçesi Zenobia[1532] Roma İmparatoru Aurelien'e karşı Sâsânîlerden yardım talep etmişti. Ancak Behrâm'ın gönderdiği yardım, küçük bir ordu ile sınırlı kaldığından, Tedmürlülerin yenilgisine engel olamamış; Roma İmparatorluğu, Tedmür Araplarını ortadan kaldırarak bölgeyi kontrolü altına almıştı.[1533] Sonuç olarak söz konusu devletler, Uzak Doğu'ya giden ticaret yolları üzerinde bulunmaları ve Romalıları çöl sınır bölgelerinde savunma kuvveti kullanma yükünden kurtarmaları açısından önem kazanmışlarsa da süreklilik sağlayamayarak tarih sahnesinden silinmişlerdi.[1534]

İslâmiyet öncesi dönemde, Orta ve Kuzey Arabistan'ın bedevî toplumlarında kabilecilik, toplumun temel yapısını oluşturan en önemli unsurdu. Çöl yaşamının zorlu koşulları, bireyin güvenliğini sağlamak ve tehlikelerden korunmak için kan bağına dayalı kabilenin ön plana çıkmasına neden olmuş; bu nedenle merkezde, bireyden çok topluluk ve kabile dayanışması yer almıştı. Kabilelerin geçim kaynağı hayvancılık olmakla birlikte kervan yağmacılığı da önemli bir yer tutmaktaydı. Kabile örgütlenmesi ise basit bir sistem üzerine kurulurdu. Kabilenin başkanı, "Seyyid" ya da "Şeyh" olarak adlandırılan ve eşit hak sahipleri arasından seçilen bir kimse olurdu. Şeyh, görev yükleyen, ceza veya emir veren bir otoriteden ziyade hakemlik yapan bir kimse konumundaydı. Aynı zamanda, şeyhe danışmanlık yapan bir meclis ya da ayan heyeti bulunmaktaydı. Ceza ve mükafatın uygulanmasından sorumlu merci de bu kabile meclisi olurdu. Kabile yaşamının düzenini özellikle de çöl yaşamının zorlayıcı koşullarında toplum içi dayanışmayı ve güvenliği ise büyük ölçüde atalardan miras kalan örf ve adetler belirlemekteydi.[1535]

Göçebe yaşam tarzının, yerleşik göçebelerin dahil olduğu vaha yerleşim biçimini içeren bir boyutu da mevcuttu. Vahanın en nüfuzlu ailesi, orada yaşayan küçük yerleşik topluluklar üzerinde bir çeşit hükümdarlık kurmakta ve bu da basit bir siyasî teşkilatlanmayı meydana getirmekteydi. Bunun somut bir örneği, aslen Güney Arabistan kökenli olup üçüncü yüzyıldan itibaren Kuzey ve Orta Arabistan'a yerleşerek Necid,

[1531] Lewis, *Tarihte Araplar*, 7-8.
[1532] Zeyneb, Üzeyne'nin (267 veya 268 yılında) bir suikast sonucu öldürülmesinin ardından yerine geçen eşi olup, Arab edebiyatında Zebbâ ismiyle şöhret bulmuştur. Ağırakça, "Tedmür", 40/265.
[1533] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 83; Frye, *The History of Ancient Iran*, 303; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 58.
[1534] Lewis, *Tarihte Araplar*, 7-8.
[1535] Lewis, *Tarihte Araplar*, 9-10.

Mezopotamya, Filistin ve Suriye'yi kapsayan geniş bir coğrafyaya yayılan Kinde Krallığı'ydı.[1536] Sâsânî, Bizans, Himyerî gibi krallıklar, çevreden gelebilecek olan Arap saldırılarından korunmak amacıyla (kuzeydeki) bölgedeki güçlü kabilelerden seçtikleri liderlere "melik/kral" unvanı vermişlerdi. Böylelikle hem müttefik elde etmiş hem de kendileri için tampon bölge oluşturmuşlardı. Bu minvalde Hucr b. Amr önderliğinde önemli bir güç olarak ortaya çıkan Kindeliler, Himyerîlere bağlı bir devlet kurmuşlardı.[1537] Bununla birlikte Bizans ve Sâsânî güçlerini dengeleme şeklinde bir rolü olan Kindeliler, kendi iç meselelerinden dolayı bu iki devlet karşısında başarı sağlayamamışlardı.[1538]

Yerleşik kabilelerin ileri toplum seviyesinde şehirler kurmalarının en önemli örneği Hicaz bölgesindeki Mekke şehri'dir. Mekke, Güney Arabistan'dan kuzeye giden baharat yolu üzerinde bulunan, güneyde Yemen'e, Kuzey'de Akdeniz'e, doğuda Basra Körfezi'ne, batıda Kızıldeniz limanı Cidde'ye, Afrika rotasına giden deniz yolunun kesişimindeki bir mevkide yer almaktaydı. Fırat-Basra Körfezi güzergahı, Akdeniz ile Uzak Doğu arasındaki ticarî faaliyetler için tercih edilen yol olmasına rağmen Bizans-Sâsânî savaşları nedeniyle ticaret zorlaşmış; bu sebeple tüccarlar, daha zorlu bir güzergah olsa da Suriye'den geçip Batı Arabistan üzerinden Yemen'e uzanan daha sakin yolu tercih etmişlerdi. Bu durumdan en çok fayda sağlayarak kârlı çıkan ise Mekke şehir devleti olmuştu.[1539]

Kuzey Arabistan kökenli Kureyş kabilesi, Mekke'ye yerleşerek dönemlerinin ve bölgelerinin en önemli tüccar gruplarından biri haline gelmişlerdi. Bizans, Habeş ve İran'ın sınırdaki temsilcileriyle ticarî anlaşmalar yapmışlar; küçük kervanların yanı sıra yılda iki kez kuzeye ve güneye büyük kervanlar göndermişlerdi. Ayrıca, Mekke'nin ekonomik hayatını canlandıran Ukâz ve Zülmecâz panayırları gibi en büyük Arap ticaret merkezlerini kurmuşlar; bu da nüfuzlarının çevre bölgelere yayılmasına katkı sağlamıştı.[1540]

[1536] Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kinde (Benî Kinde)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/37-38; Lewis, *Tarihte Araplar*, 11.
[1537] Aras, "Miladi VI. Asrın Sonlarına Kadar Kinde Kabilesi ve Siyasî Tarihi", 74-76.
[1538] Lewis, *Tarihte Araplar*, 11.
[1539] Lewis, *Tarihte Araplar*, 11, 14. Arap Yarımadası çevresinde gelişen temel rotalar için bk. Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz - Çöl, Gemi ve Tacir* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 226.
[1540] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 267. Ayrıca bk. Lewis, *Tarihte Araplar*, 15.

Mekke kervanları, askerî güçle değil yol boyunca geçtikleri topraklardaki kabilelerle yapılan anlaşmalarla korunuyordu. Bu kabileler kervanların güvenliğini sağlamak karşılığında ticarete katılma fırsatına sahip oluyorlardı. Böylece anlaşmalar sayesinde kervanların aktif bir savunma yapmasına da gerek kalmıyordu. İslâm'ın nüzulünden sonra Müslüman Araplar, bu durumu avantaja çevirerek kervanlara baskınlar düzenlemiş, başarılı da olmuşlardı. Mekkelilerin bu tür baskınlara karşı zayıflığı ise -ticarî faaliyetlerde belirli ölçüde merkezîleşmiş olsalar bile- merkezî otorite eksikliklerinden kaynaklanmaktaydı. Zira Mekke'nin sistemi, güç üzerine değil; karşılıklı çıkarlar ve iş birliğine dayanmaktaydı. Dolayısıyla koşullardaki en ufak bir değişiklik, çıkarların çatışmasına ve nihayetinde sistemin çökmesine neden olabiliyordu.[1541]

Mekke'nin yönetimini eline alan Kusay b. Kilâb, Kâbe'nin karşı kısmına eşraf ve asiller için toplantı yeri olan[1542] Dârünnedve'yi (meşveret meclisini) inşa ettirmişti. Burada Mekke'nin yönetimiyle ilgili meseleler istişare edilip karara bağlanmış, diğer kabilelerle savaşa girme durumu olduğunda kumandan tayin edilip savaş sancağı çıkarılmış, resmî törenler ve düğünler düzenlenmiş, ergenlik çağına giren kızlar için merasimler yapılmıştı. Dârünnedve'nin yanı sıra Nâdî denilen ve gündelik meselelerin görüşüldüğü, kendilerine mahsus toplantı yerleri bulunduğu da zikredilir.[1543]

Dinî ve idarî liderliği şahsında birleştirmiş olan Kusay, şehrin idaresini çeşitli kollara ayırarak daha sonra kurumsallaşacak olan görev dağılımını da yapmıştı.[1544] Kâbe'nin muhafızlık işleri olan hicâbe ve sidâne, sancağın korunması görevi olan ukab, hac mevsiminde hacılara yiyecek dağıtma görevi rifâde, su ihtiyaçlarını karşılama görevi sikâye, sancak çekme görevi livâ, takvim hizmetlerinin yürütülmesi görevi nesî, savaş ve diğer meselelerin görüşüldüğü nedve, yönetim işlerinin idaresi riyâset, askerî seferlerde

[1541] Ella Landau-Tasseron, "Features of the Pre-Conquest Muslim Army in the Time of Muhammad", *The Byzantine and Early Islamic Near East: States, Resources and Armies*, ed. Averil Cameron (Princeton: Darwin Press, 1995), 306-307.

[1542] Bu seçkin tabakaya "Mele'" deniliyordu. Bk. Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Saliğ Tuğ (Ankara: İmaj Yayıncılık, 2003), 2/849.

[1543] Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 232-235; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/851-852.

[1544] Kusay, hicâbe, sikâye, rifâde, livâ, nedve, rifâde, kıyâde görevlerini iki oğlu Abdümenâf ve Abdüddâr arasında taksim etmiştir. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî (ö. 250/864), *Ahbâru Mekke*, 2/109. Ayrıca bk. Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 77; Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 228.

uygulanan kubbe ve süvari birliği e'inne gibi görevler, Kureyş kabilesine mensup aileler tarafından yürütülmüştü.[1545]

1.1.3. Fars Yönetim Anlayışının Müslümanlara Etkisi

Müslüman Araplar, İran topraklarına gerçekleştirdikleri fetihler neticesinde doğunun hâkimiyetini kısa süre içerisinde ele geçirmişlerdir. Fars yönetim anlayışının İslâmî yönetime adaptasyonu, Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren başlamış; Emevî ve Abbâsî dönemlerinde de hilâfet kurumunun işleyişi ve uygulamaları konusunda Fars yönetim anlayışının birikimlerinden yararlanılması şeklinde devam etmiştir. Söz konusu durum, Fars yönetim geleneklerinin İslâm Devleti'nin idarî yapısında önemli bir rol oynadığının göstergesidir.

Hilâfetin yetki ve uygulama biçimleri açısından, Emevîlerin Fars etkisine daha az maruz kaldığı, Emevîlere kıyasla daha farklı bir demografik yapıya sahip olan Abbâsîlerin ise Fars kültüründen daha fazla etkilendiği şeklindeki anlayışlar doğru değildir.[1546] Her iki devlet de Fars krallık anlayışını tam anlamıyla benimsemediği için hilâfet uygulamalarında ve yetkilerin icrasında birbirlerinden büyük farklılıklar göstermemişlerdir. Ayrıca, Emevî ve Abbâsî halifeleri, Sâsânî kisrâlarının saray yaşamındaki ihtişamı ve kabul törenlerindeki görkemli gösterileri aşırı bulmuşlardır.[1547]

Bununla birlikte geniş coğrafî sınırlar üzerinde hâkimiyet kurma ve çok uluslu toplumları yönetme konusunda sınırlı tecrübeye sahip olan Müslüman Araplar, pragmatik bir yaklaşım benimseyerek kadim imparatorluk geleneğine sahip Farsların sembolik itibarlarını sürdürmelerine izin vermiş ve yerel yöneticilerin bilgi ve deneyimlerinden yararlanmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede, idarî yapısında Sâsânî medeniyetinin etkilerinin açıkça görüldüğü Emevî Devleti, Sâsânî İran'ından devralınan topraklardaki birçok kurumu muhafaza etmiştir. Zamanla aralarında gelişen ünsiyet, doğal olarak

---

[1545] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye,* 1/143-144; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 166-167. Ayrıca bk. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü,* 77-78; Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 241-247; Terzi, *Askerî Teşkilat*, 22-23. Sidâne ve Sikâye görevi İslâmiyet'ten sonra da devam ettirilmiştir. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 241; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 57.

[1546] Necmeddin Turan, "Pers İmparatorluk Geleneğinin Abbâsî Siyasal Düzenine Etkisi ve İbnü'l-Mukaffa'nın Rolü Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2018), 219-220.

[1547] Turan, "Pers İmparatorluk Geleneğinin Abbâsî Siyasal Düzenine Etkisi", 226-27.

yapılan evliliklere, ortak ticarî faaliyetlere ve toplumsal hayatın birçok yönüne yansımıştır.[1548]

1.1.4. Devlet İşlerinde Tecrübelerinden Yararlanılan Farslar

Müslümanlar, yoğun fetih ve tebliğ faaliyetlerinin neticesinde Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarının hâkimiyetindeki Şam, Irak, İran ve Mısır gibi geniş toprakları ele geçirmişlerdir. Müslümanlar, fetihlerde büyük başarılar elde etmelerine rağmen, bu bölgelerdeki bürokratik işlerin yürütülmesi ve vergi toplama konularında yeterli tecrübeye sahip olmadıkları için, mevcut işleyişi sürdürmeyi daha makul bulmuşlardır. Bu bağlamda, Emevîler gayrimüslimlere ve mevâlîye itimat etmişler; vergilerin tahsil edilmesi ve devlet kayıtlarının tutulması gibi görevlerde, deneyimli kişilerin bilgi ve tecrübelerinden yararlanmışlardır.[1549] Nitekim Ziyâd b. Ebîh'in Muâviye'ye yazdığı rivayet edilen bir mektupta; mevâlînin yardımsever, affedici ve şükredici olduklarını zikretmesi ve onların istihdam edilmelerini tavsiye etmesi buna örnek gösterilebilir.[1550] Ziyâd b. Ebîh'in Basra valisi olan oğlu Ubeydullah b. Ziyâd da babasıyla aynı düşünceyi paylaşmış; vergi toplama işini, emanetleri koruma ve verilen görevleri yerine getirme konusunda Araplardan daha duyarlı ve ihtiyatlı bulduğu Farslı dihkanlara vermiştir.[1551] Hz. Ömer'in, kendisinden sonra halifelik makamına geçecek kişiyi şûrânın belirlemesine karar verdiği zaman; "Şayet Sâlim b. Ma'kıl sağ olsaydı, idareyi şûrâya değil ona bırakırdım." diyerek Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rebî'a'nın azatlı kölesi olan Fars asıllı sahâbîyi övdüğü rivayet edilmiştir.[1552]

[1548] Foltz, *Iran in World History*, 47-48; Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 37.

[1549] Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 181, 188; Adnan Adıgüzel - Barış Çakan, "Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı", *İSTEM* 34 (31 Aralık 2019), 337.

[1550] Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 181.

[1551] Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 181, 188; Nuh Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-3* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/330-331.

[1552] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/227. Sâlim b. Ma'kıl el-Fârisî'ye (ö. 12/633), soyu tam olarak bilinmediği içi "Sâlihlerden Sâlim" de denilmiştir. Ebû Huzeyfe'nin eşi Sübeyte bint Ye'âr el-Ensâriyye'nin kölesiydi. Sübeyte onu azad edince, Sâlim; Ebû Huzeyfe'yi veli edinmişti. Ebû Huzeyfe de onu kardeşinin kızı Fatıma bint Velîd ile evlendirmiştir. Sâlim, hicret sırasında Kubâ'ya varılınca muhacirlere imamlık yapmıştır. Müseylime'ye karşı yapılan Yemâme Savaşı'nda şehid düşmüştür. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 3/81-83.

Müslümanlar, Mecûsî nüfusun ağırlıklı olduğu Irak, Fars ve Horasan bölgelerinde de vergi tahsilinde Mecûsî görevlilerden yani merzübânlardan istifade etmişlerdir.[1553] Bu minvalde Hüsrev Enûşirvan döneminin askerî ve sivil görevleri üstelenen en yüksek rütbeli memurları olan merzüban sınıfının konumu İslâmî dönemde daha düşük bir statüye indirgenerek mahallî memurluk göreviyle sınırlandırılmış; Mecûsîlerden ele geçirilen topraklardan vergi tahsil edilmesi görevi ise bu merzübanlar aracılığıyla yürütülmüştür.[1554] Ayrıca Emevîlerin Irak valisi Haccâc b. Yûsuf, öncesinde Sâsânîlerin yüksek rütbeli komutanlarından biri olan Mecûsî Zâdân Ferrûh'un[1555] bürokratik tecrübelerinden büyük ölçüde istifade etmiş ve ona Irak divanlarının sorumluluğunu tevdi etmiştir. Haccâc'ın katipliğini de yapan ve idarî makamlarda oldukça etkin bir konuma sahip olan Zâdân Ferrûh; Sicistan valisinin değişmesi, İbnü'l-Eş'as isyanın bastırılması gibi konularda yaptığı önerilerle Haccâc üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.[1556]

Emevî yöneticileri, mevâlî asıllı kişileri bazen doğrudan vali bazen de vali nâibi olarak görevlendirmişlerdir. Muâviye, Yemen valisi Utbe b. Ebî Süfyân'ı görevden alarak yerine Ebnâ'dan Feyrûz/Fîrûz ed-Deylemî'yi atamıştır. 10/631 yılında Ebnâ'nın elçisi olarak Medine'ye gelmiş olan Fîrûz, Yemen'e Müslüman olarak geri dönmüştür. Fârisîlere tebliğde bulunan Fîrûz'un en büyük başarısı ise Yemen'in Fars asıllı valisi Bâzân'ın Müslüman olmasına vesile olmasıdır. Ayrıca, Yemen'de peygamberlik iddiasında bulunan Esved'le de mücadele eden Fîrûz ed-Deylemî, Yemen'de bir süre valilik yaptıktan sonra 53/673 yılında vefat etmiştir.[1557] Muâviye, Fîrûz'dan sonra Saîd b. Dâzeveyh el-Fârisî'yi, onun ölümünün ardından ise Ebnâ'dan Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî'yi Yemen valiliğine tayin etmiştir.[1558]

Müslümanlar, her ne kadar fetihlerden sonra gayrimüslimlere istihdam sağlamış olsalar da İranlı bürokrat ve tüccar sınıfına karşı daima ihtiyatlı davranmışlardır. Bu duruma, Muâviye'nin Irak valisine gönderdiği mektupta vurguladığı hususlar örnek gösterilebilir. Muâviye, mektubunda İranlı Müslümanlara karşı dikkatli olunmasını, onların Araplarla

---

[1553] Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 181. Mes'ûdî, merzübânın anlamını ülkenin dörtte birinin sahibi, başkumandanı, veziri veya bir bölgenin sahibi ve valisi şeklinde vermektedir. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 228.

[1554] Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", 316-17.

[1555] Hüsrev Pervîz'in muhafız komutanlığını yapmıştır. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 107.

[1556] Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* 7/324-325. Ayrıca bk. Adıgüzel - Çakan, "Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı", 339-340.

[1557] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe,* 995-996.

[1558] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 8/93. Ayrıca bk. Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler,* 244-246.

eşit tutulmaması gerektiğini belirttikten sonra, onlara mümkün olduğunca düşük maaş verilmesini ve önemsiz işlerle görevlendirilmelerini emretmiştir.[1559] Benzer şekilde, 124/741-742 senesinde Irak idaresinden sorumlu olan Yûsuf b. Ömer de Nasr b. Seyyâr'a gönderdiği mektupta, işlerinde ve yazışmalarında şirk ehlinden kimseyi istihdam etmemesini emretmiştir.[1560]

Vergi, kitabet ve idare alanında bilgili kişiler arasında İslâm'ın yayılmasıyla birlikte bu sahalarda artık eskisi kadar zimmîlere ihtiyaç duyulmamaya başlayınca,[1561] Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz, gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerinde yetki sahibi olmalarına karşı olmuş ve bunu engellemeye çalışmıştır. Öyle ki valilerine yazdığı mektuplarında; Allah'ın kavmini İslâm ile şereflendirip yücelttiğini, onları yaratılmışların en hayırlı ümmeti kıldığını, muhaliflerine ise zillet ve utanç verdiğini belirtmiş, bu nedenle de gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerinde yetki sahibi olmasına izin vermeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca müşriklerin şeytanın askerleri olduğunu, Müslümanların tecrübesizlikleri nedeniyle vergi toplama, katiplik ve yönetim işlerinde onlardan yardım aldıklarını, ancak bu zorunlu sürenin sona erdiğini ve artık İslâm dininden olmayan hiç kimsenin göreve getirilmeyeceğini vurgulamıştır. Valilerine, gayrimüslim görevlileri Müslümanlarla değiştirmelerini emretmiş; bu yolla gayrimüslimlerin etkisinin azalacağını belirtmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in Mısır'da Kıptî yetkililerin bir kısmını görevden alarak yerlerine Müslümanları atadığı hatta bunu tüm bölgelerde uyguladığı rivayet edilse de[1562] Emevî döneminin sonuna kadar zimmîlerden liyakatli kişilerin görevlendirilmeye devam edildiği görülmüştür.[1563]

Sonuç olarak, Emevîlerin doğu vilayetlerinde Mecûsîlerden, diğer vilayetlerde ise Hristiyanlardan yararlanmaları,[1564] idarî makam ve mevkilerde mevâlîye yer vererek devlet idaresine katılma yeterliliğini ve kudretini ispat eden tüm unsurların desteklerini aldıklarını göstermektedir. Zimmîlere eskisi kadar ihtiyaç duyulmadığı ileriki zamanlarda

---

[1559] Foltz, *Iran in World History*, 46-47.
[1560] Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ᾽ ve'l-Küttâb*, 67.
[1561] Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 189.
[1562] Arthur Stanley Tritton, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subject* (London: Oxford University Press, 1930), 21-22.
[1563] Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 189.
[1564] Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 188. Yahudilerin istihdamı ile ilgili kaynaklarda pek bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu hususta ilk rivayet Halife Mansur iki vergi tahsildarından birini Yahudilerden Mûsâ isimli birini yapmasıdır. Tritton, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subject*, 22.

bazı istisnalar olmakla birlikte, Emevîlerin idareci seçiminde şahısların mevâlî ya da Arap olmasına bakmaksızın yetkin kişileri tercih ettikleri vâkidir.[1565]

1.2. Vilayet Sistemi ve Fetihlerle Gelen Değişimler

1.2.1. Fars-Arap Eyalet Sistemi

Sâsânî topraklarının yönetiminde ve kontrolünde ehemmiyet arz eden eyalet sistemini kuran ilk kişi Kisrâ Erdeşîr b. Bâbek (224-241) olmuştur. Erdeşîr, bu düzenlemeyi yaparken Ahameniş İmparatoru I. Darius'un eyalet sistemini örnek almıştır.[1566] Sâsânîlerin ilk döneminde, devleti "satrab" denilen dört eyalete ayıran Erdeşîr, her bir eyaletin başına "hudut kumandanı" anlamındaki "merzübân"[1567] unvanını taşıyan valiler tayin etmiştir.[1568] Her ne kadar yazıtlarda "merzübân" ismine rastlanılmasa da[1569] beşinci yüzyılın başlarından itibaren bu ismin eyalet yöneticilerinin unvanı olarak kullanıldığı bilinmektedir.[1570] Bazı eyalet yöneticileri bunun yerine İrmîniyye ve Gürcistan gibi Sâsânîlere bağlı eyaletlerin yöneticileri "bitahş/bidhaksh"[1571] tabirini tercih etmişlerse de sonrasında hepsi "merzübân" unvanını benimsemişlerdir.[1572] Eyaletlerin hem askerî hem de sivil yöneticileri olan merzübânlar ilerleyen zamanlarda ispehbedlere[1573] bağlı hareket etmek üzere "pâduspân/fâzûsfân"[1574] adı verilen askerî valilerin emrine verilmişlerdir. Devlet güçlendikçe, büyük satraplıkların yerine küçük merzübânlıkların kurulması tercih edilmiş, başlarına da soylu sınıfından askerler tayin edilmiştir.[1575] Bunun yanı sıra imar faaliyetlerine önem veren Erdeşîr, yönetimi sürecinde yeni şehirler inşa ettirmiştir.[1576]

[1565] Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 183.
[1566] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 80; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 175.
[1567] Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 91.
[1568] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 222; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 175. Bu şekildeki bölümlenme Part döneminde de mevcut olup kuzey, güney, doğu ve batı şeklinde imparatorluk dört bölgeye/eyalete ayrılmıştır. Christensen, "Sassanid Persia, 116.
[1569] Christensen, "Sassanid Persia", 116.
[1570] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 179.
[1571] Bitahş, ilk Sâsânî hükümdarlarının ve kendilerinden öncekilerin döneminde dört bölgeye verilen isimdir. II. Şâpûr döneminde ise büyük eyaletlerin tüm valilerini belirtmek için kullanılan bir tabir olmuştur. Christensen, "Sassanid Persia", 116.
[1572] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 177-178.
[1573] Yönettikleri bölgenin dörtte birine sahip olan Horasan, mağrib, cenub ve şimal ülkelerinde görevli başkomutanlardır. Bk. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/245-46; Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 91.
[1574] Düşmanları defeden anlamına gelmektedir. Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî,* 222.
[1575] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 179.
[1576] *Erdeşîr Hurre*: Burası Fars topraklarındaki Gûr ya da Cûr olarak isimlendirilen Firûzâbâd şehridir. Havası mutedil, suyu, meyvesi ve av hayvanı bol, seyirli, yaşama uygun bir mahaldir. (İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 137-138.) *Bih Erdeşîr/Veyh Erdeşîr ya da Veh Erdeşîr*: Biri Irak'ta, diğeri Kirman'da olan iki şehrin adıdır. Irak'taki Dicle'nin batısında bulunmakta olup, Medâin'in yedi şehrinden birisidir. Arapça'ya *Behresîr* ismiyle geçmiştir. Kirman'da yer alan şehir ise *Berdeşîr* ismiyle Arapça'ya

Kendisinden sonra başa geçen Şâpûr b. Erdeşîr (242-272) Horasan bölgesindeki Eberşehr vilayetinin şehirlerinden Nîşâpûr,[1577] Farîs'in şehirlerinden Bîşâpûr,[1578] Mîsân'ın şehirlerinden Şâdşâpûr, İran'ın şehirlerinden ve Arapça'da Enbâr denilen Fîrûzşâpûr, Hûzistan'ın şehirlerinden olan ve satranç tahtasına[1579] benzer şekilde inşa edilen Bih Cündişâpûr/Bih ez Endivşâpûr,[1580] Şâpûr-hâst, Belâşşâpûr gibi şehirler kurdurmuştur.[1581] Hürmüz b. Şâpûr/I. Hürmüz (272-73) Hûzistân Râmhürmüz veya Râmûz şehirlerini inşa ettirmiştir.[1582] İktidarında imar işlerine önem veren II. Hürmüz (302-309) ise Râmhürmüz vilayetinde, Veheşt-i Hürmüz adında bir kasabanın imarını sağlamıştır.[1583] Kisrâ II. Şâpûr (309-379) döneminde Sevâd bölgesindeki Fîrûzşâpûr (diğer adıyla Enbâr), Ahvaz bölgesindeki Sûs/Şûş, Fars bölgesindeki Hurre Şâpûr,[1584] Bâcerma bölgesindeki Huni

geçmiştir. *Behmen Erdeşîr:* Dicletü'l-Uvrâ'nın kenarında bulunan bu şehir, Basralılar tarafından Behmenşîr olarak isimlendirilmiş daha sonraki dönemlerde de "Furât-u Mîsân" adını almıştır. *Eşâ Erdeşîr:* Hürmüz Düceyl'in kenarında yer alır. *Râmhürmüz Erdeşîr:* Hûzistan'ın şehirlerinden biridir. *Hürmüz Erdeşîr/Sûku'l-Ahvâz:* Bu iki şehrin adı olup şehirlerden birinde tüccarlar, diğerinde ise eşraf ve ulular ikamet etmişlerdir. Tüccarların olduğu yerin Arapça'daki karşılığı *Sûkü'l-Ahvâz*, eşrafın olduğu diğer şehrinki ise *Hürremşir*'dir. *Betn Erdeşîr*: Şehrin bu ismi almasının nedeninin, Erdeşîr'in emrine itaat etmeyen kimselerin cesetlerini bu şehre doldurması olduğu rivayet edilir. Zira buranın bir sıra kerpiç, bir sıra ceset şeklinde inşa edildiği bu yüzden de *Betn Erdeşîr* denildiği söylenir. *Veheşt Abaz Erdeşîr/Vehiştâbâd Erdeşîr:* Basra'da bir şehirdir. *Bûz-Bûd/Hazze Erdeşîr:* Musul bölgesinde bir şehirdir. *Râm Erdeşîr ve Rîv Erdeşîr:* Fars bölgesinde yer almaktadırlar. *İstabaz Erdeşîr/Kerh Meysân*: Meysân bölgesindedir. *Fenyaz Erdeşîr/Hat/Hıt*: Bahreyn bölgesindedir. Bk. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/40-41; İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 37-38; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 61.

[1577] Nîşâpûr'dan bahsedildiğinde her biri yüzlerce köyü içerebilecek en az bir düzine kantonla çevrili bir yer ifade edilmektedir. Bununla birlikte Nîşâpûr'un isminin yalnızca merkezî bir şehre mi, yoksa tüm bir bölgeyi kapsayan bir alana mı atıfta bulunduğu tam olarak net değildir. Elton L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan Under Abbasid Rule (747-820)* (Chicago: Bibliotheca Islamica, 1979), 16.

[1578] İlk olarak Cemşîd'ten önce Tahmûres tarafından inşa edilmiştir. Romalı İskender tarafından yıkılmasından sonra şehri yeniden inşâ eden Şâpûr, buraya "Bişâpûr" adını vermiştir. Arapçada kısaltılmış haliyle "Şâpûr/Sâbûr" olarak bilinmektedir. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 39; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 63, 141.

[1579] O dönemlerde imar edilen şehirlerin şekillerinin bazı eşyalara ya da hayvanlara benzetildiği bilinmektedir. Nitekim Sûs şehri şahin, Tüster ise at şeklinde yapılmıştır. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 39.

[1580] Farsça kökenli olan Bih kelimesi "iyi", Endiyu ya da Endiv ise "Antakya" anlamına gelmekte olup "Antakya'dan daha güzel" anlamına gelmektedir. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 39. Bu şehir Farsça "Cündişâpûr", Arapça "Cündisâbûr" olarak okunmaktadır. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 47. Burası Pers ipek yönetimi merkezi ve aynı zamanda Hûzistan Hristiyanlarının merkeziydi. Wiesehöfer, *Erken Pers-Antik Bir Dünya İmparatorluğunun Tarihi*, 124. Şehrin Romalı esirler tarafından inşa edildiği de rivayetlerde geçmektedir. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 82.

[1581] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/50; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/249; İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 38-39; Garthwaite, *İran Tarihi*, 85-86.

[1582] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 64; Frye, *The History of Ancient Iran*, 303. Meşkûr'un naklettiği üzere o Hûzistan yakınlarındaki Hürmüzd-Erdeşîr şehrini yaptırmıştır. Bk. *Tarih-i İran Zemin*, 82.

[1583] İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 41.

[1584] Şehrin ismi "Şâpûr ve memleketi" anlamına gelmektedir. II. Şâpûr Rum diyarına yaptığı saldırılarda ele geçirdiği esirleri bu şehirlerde iskân etmiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/58; İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 42. Böylelikle ipek Sus'ta üretilir olmuştur. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/260.

Şâpûr, Horasan'daki Nîşâpûr gibi yeni şehirler tesis edilmiştir.[1585] Ayrıca, Sind ve Hind bölgesinde Ferşâpûr ile birkaç şehir,[1586] Sicistan'da ise başka şehirler kurdurduğu rivayet edilmiştir.[1587] Daha önceki Fars hükümdarlarının çoğu Medâin şehrinin batısındaki Taysefûn/Batisun'da yaşamışken, II. Şâpûr, Medâin'in doğu kesiminde yaşamayı tercih etmiş ve orada Eyvân-ı Kisrâ'yı[1588] inşa ettirmiştir.[1589] Fîrûz b. Yezdicerd (459-484) döneminde Rey'de Ramefîrûz/Ramfîrûz,[1590] Cürcân ve Bâb-ı Sul arasında Rûşenfîrûz/Rovşenfîrûz,[1591] Azerbaycan bölgesinde ise Şehrâmfirûz/Şâdfîrûz isimli yeni şehirler meydana getirilmiştir.[1592] Aynı şekilde Kubâd b. Fîrûz (488-531) da yönetimi süresince Şehrâbâdkubâd, İrânşâdkubâd, Henbûşâpûr, Reycan/Errecân,[1593] Velaşgird, Hâbûrkubâd, Ramkubâd şehirlerini kurdurmuş; kanallar açıp köprüler yaptırmıştır.[1594] Hüsrev Enûşirvân (531-579) Şam bölgesinden ele geçirdiği mermer, seramik ve renkli taşları kullanarak Medâin yakınlarında "Rumiyyetü'l-Medâin[1595]/Rûmiyye[1596] şehrini imar ettirmiştir. Antakya'daki şehrin birebir aynısı şeklinde imar edilen bu beldeye Antakya ahalisi iskân edilmiştir.[1597]

İslâm öncesi Arap Yarımadası'nda kabile temelli bir toplum yapısı hâkim olduğundan, eyalet sistemine dair bir düzen bulunmamaktaydı. Her ne kadar Kuzey Arabistan'da Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarının himayesinde bulunan Gassânî ve Lahmî Krallıkları

[1585] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/57-58; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 72; İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 38. Nîşâpûr şehrini Şâpûr b. Erdeşîr'in kurduğunu söylerken Taberî'de (*Târihu't-Taberî*, 2/58) bu şehri kuranın II. Şâpûr olduğu bilgisi verilmiştir.

[1586] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 72.

[1587] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/61.

[1588] Tâk-ı Kisrâ ismiyle de bilinir. Farsça'da kemer anlamına gelen "Tâk" kelimesi ile "Padişahların padişahı" anlamında "Kisrâ" kelimenin birleşiminden oluşan bu tabir, "Padişah Kemeri" anlamına gelmektedir. İçinde bulunduğu sarayın da aynı ismi aldığı bu yapı, Medâin'de I. Şâpûr döneminde inşa edilmiş; Hüsrev Enûşirvan zamanında da genişletilmiştir. Yüksekliği, kemerlerinin zerafeti ve nakışlarının güzelliği sebebiyle divan şiirlerine de konu edinilmiştir. Rivayete göre Hüsrev Enûşirvan, Tâk-ı Kisrâ'da ziyaretçilerini kabul etmiş, halkın şikayetlerini dinlemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in (sav) doğumuyla ilgili anlatılarda, gerçekleşen mucizelerden biri olarak bu yapının kemerinin yıkılması rivayeti yer almaktadır. Başka bir rivayette de Medâin'in fethinin ardından Sa'd b. Ebî Vakkas Tâk-ı Kisrâ'ya girip fetih namazı kıldığı söylenir. Vildan S. Coşkun, "Tâk-ı Kisrâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2010, 39/450-451; Savant, *The New Muslims of Post-Conquest Iran-Tradition, Memory, and Conversion*, 1-2.

[1589] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/259-60; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 69.

[1590] İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 44.

[1591] Rûşîfîrûz olarak da okunur. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 44.

[1592] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/83; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 83.

[1593] Havası sıcak, arazileri, tahılı meyvesi bol; Nehr-i Tâb başta olmak üzere pek çok nehiri bulunan bir şehirdir. Cellâcân, Nîv, Dîr gibi yerleşim yerleri bulunan bir şehirdir. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 148.

[1594] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/92, 94; İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 44-45.

[1595] Farsça ismi "Bih ez Endiyuhüsrev" olup, Antakya'dan daha güzel anlamına gelmektedir.

[1596] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 94.

[1597] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/102, 149; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/265.

ile Güney Arabistan'daki Sebe ve Himyerî Krallıkları daha örgütlü bir yönetim ve bölgesel yapıya sahip olsalar da bu durum yarımadanın geneli için geçerli değildi. Ancak, fetihlerle birlikte geniş Sâsânî topraklarını kontrol altına alan Müslüman Araplar, yönetimin işlevselliğini sağlamak amacıyla mevcut idarî yapıları büyük ölçüde koruyup bunları kendi sistemlerine entegre etmeyi tercih etmişlerdir. Nitekim Hz. Ömer döneminde, İslâm Devleti'nin eyalet sistemine geçişinin ilk aşamalarında, Sâsânî İmparatorluğu'ndaki eyalet sistemi kısmen benimsenmiş ve yerel idarecilerden bazıları yerlerinde bırakılmıştı. Bununla birlikte hem askerî hem de sivil yetkilere sahip "emir" ya da "vali" unvanlarını taşıyan yöneticiler, idare ettikleri bölgelerde İslâmî yönetim ilkelerine uygun hareket etmek ve bağlı oldukları halifeye düzenli şekilde bilgi vermekle yükümlü olmuşlardır.

Emevî Devleti döneminde, eyalet sistemi daha da geliştirilerek kurumsal hale getirilmiştir.[1598] Emevîler, askerî ve malî işlerin daha verimli yürütülmesi amacıyla eyaletleri daha küçük birimlere bölmüş ve her birim için yerel yöneticiler atamışlardır. Sınırların genişlemesi, merkezî yönetimin tüm idarî işleri tek bir noktadan yürütmesini zorlaştırdığı için halifeler, yerinden yönetim sistemini benimsemiş ve eyalet valileri üzerinden bölgeyi idare etmişlerdir. Merkezden atanan valilere geniş yetkiler verilmiş, ayrıca bu valiler hem askerî hem de sivil yönetimi yürütmekle görevlendirilmişlerdir. Merkez eyaletlerdeki valiler de kendilerine bağlı daha küçük vilayetlere valiler atamış ve bu şekilde idarî yapıyı kontrol etmişlerdir.[1599]

1.2.2. Yeni Şehirlerin ve İdarî Merkezlerin Oluşturulması

Müslümanlar, Sâsânî topraklarında hâkimiyet sağladıktan sonra Fars şehirlerini kendi yönetim sistemlerine entegre etmiş; aynı zamanda, fethedilen bölgelerin güvenliğini ve kontrolünü sağlamak, yeni fetihleri yönetmek ve yönetim yapılarını sağlamlaştırmak amacıyla askerî üsler olarak işlev gören garnizon şehirler inşa etmişlerdir.

Halifeliği döneminde Hz. Ömer, Müslümanların askerî kontrolü ellerinde tutmalarını ve savaşan birliklerin dinî ve etnik kimliklerini kaybederek asimile olmalarını engellemek

---

[1598] Emevîlerin en büyük ve önemli eyaleti olan Irak eyaleti, Kûfe, Basra, Horasan, Mâverâünnehir, Sîstan/Sicistan, Kâbil, Sind, Fars, Umân, Bahreyn ve Kirman'ı içine almaktadır. Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 148-149. Diğer eyaletler ise Hicaz, Cezire, Mısır, Ifrıkiyye'dir.

[1599] Mustafa Özkan, *Dört Halife ve Emevîler Döneminde Din-Devlet İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 135.

amacıyla, onların kırsal bölgelere dağılmalarını değil; İslâm fetihleri sırasında stratejik konumlarda kurulmuş ve Müslüman ordularının karargâh olarak kullandıkları garnizon şehirlerde (mısr, çoğulu emsâr) yaşamalarını emretmiştir. Ayrıca Hz. Ömer, şehir planını yerleşik kabilelere çizdirdiği Irak bölgesindeki Kûfe ve Basra'nın yanı sıra Fustât[1600] şehirlerini kurdurmuş; Musul'u da garnizon şehir haline getirmiştir. Dımaşk'ın güneybatısında yer alan Câbiye'yi de askerî bir merkez olarak kullanmıştır. Bu garnizon şehirler, askerî ve idarî merkezler olarak fethedilen bölgelerin yönetimini ve güvenliğini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda önemli ticarî ve kültürel faaliyetlerin merkezi haline gelerek erken dönem İslâm toplumunun şekillenmesinde kritik rol oynamışlardır.

1.2.2.1. Basra

Irak cephesinde elde edilen başarılar, bazı yeni ihtiyaçları beraberinde getirmiştir. Nitekim fetih alanının genişlemesi, merkezden Irak cephesine gönderilen destek kuvvetlerin zamanında ulaşmasında bazı sıkıntılara yol açmıştır. Hz. Ömer de bu gibi durumları ortadan kaldırmak ve İran bölgesinde yapılacak fetih hareketlerinde üs olarak kullanmak üzere iki ordugâh şehrin yani Basra ve Kûfe'nin kurulmasına karar vermiştir.[1601]

Hîre ve çevresinin fethinin gerçekleştirilmesinin ardından Medâin'de toplanan Ahvaz, Fâris ve Meysân halklarının bir araya gelerek saldırıda bulunmalarından endişe eden Hz. Ömer,[1602] 14/635 veya 15-16/636-637 yılları[1603] arasında Utbe b. Gazvân b. Câfer'e Arz-

---

[1600] Arap fatihlerinin kumandanı Amr b. el-Âs'ın, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında olan Mısır'ı fethinden sonra iskân için bir liman şehri olan İskenderiye'nin yerine, Fustât'ın seçilmesinde Hz. Ömer'in kararı ekili olmuştur. Zira Halife, askerlerinin karşı karşıya kalabileceği tehlikeleri öngörmüştür. Ayrıca Kıptî nüfusun varlık sürdürdüğü Fustât'ta, Müslümanları tehdit edecek unsurların olmaması ekonomik yönden buranın bir tahıl deposu olması avantajlı yönler arasında sayılabilir. Koçyiğit, *İslamın İlk Yıllarında İskân*, 362-63. Neticede eski yerleşim merkezlerinin kuzeyinde "askerî çadır" anlamına gelen Fustât şehrini kurmuştur. Bilhassa Abdülmelik b. Mervân dönemiyle birlikte bir liman, kışla, büyük bir camii, hükümet konağı, çarşı ve yeni yapılan binalarla şehrin merkezi şekillenmeye başlamıştır. Maurice Lombard, *İslam Medeniyetinin Altın Çağı-İlk Zafer Yıllarında İslam*, çev. Nezih Uzel (İstanbul: Pınar Yayınları, 2020), 162-163.

[1601] Koçyiğit, *İslamın İlk Yıllarında İskân*, 243.

[1602] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 476.

[1603] Belâzürî, Basra şehrinin Nuhayle ile Kâdisiye Savaşları arasındaki zamanda, yani hicri 14-15. seneler arasında kurulduğunu söyler. *Fütûhu'l-Buldân*, 357. Şehrin kuruluş tarihiyle ilgili h. 14, 16 veya 17 gibi farklı rivayetin zikredilmesinin arka planında Kûfelilerin ve Basralıların kendi şehirlerinin daha önce kurulmuş olması rekabetine dayanmaktadır. Abdülhalik Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/108-109. Basra yüksek ihtimalle 14/635-636 senesinde şehir olarak kurulmuş olmakla birlikte; Hz. Ömer'in şehre kalıcı yerleşim oluşturması Kâdisiye Savaşı'ndan sonraya, yani h.15-16 yılları arasına dayanmaktadır. Tahsin Koçyiğit, "Bir Şehir Kurucusu ve Bayındırlık Faaliyetleri Yönüyle Hz. Ömer" (Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 2/209.

ı Hind[1604] bölgesine gitmesini emretmiştir. Utbe, 300 küsur kişiyle yola çıkmış; daha sonrasında kendisine katılanlarla birlikte -toplam 500 kişiyle- Arz-ı Hind'e ulaşmıştır.[1605] Bölgenin fethinde bir üs olarak kullanılacak olan Hureybe'yi[1606] ordugâh seçerek orada konaklamışlardır.[1607] Ayrıca Süveyd b. Kutbe ile Bekr b. Vâil ve Benî Temîm kabilesinden bazı kimseler de Utbe'ye yardım etmek üzere birleşmişlerdir.[1608]

Hz. Ömer'in Utbe b. Gazvân'a; Arap topraklarının en son noktasına, Acem topraklarının ise en yakınına,[1609] suya ve otlağa yakın[1610] bir yere yerleşmelerini emretmesi üzerine Utbe[1611] üç menzil değiştirdikten sonra[1612] bugünkü Basra'dan yaklaşık 25 km uzaklıkta ve çok verimli su yataklarının yakınında bulunan şehrin temellerini atmıştır.[1613] Arazinin engebeli, çakıllı ve kara taşlı olması hasebiyle buraya Arapça kökenli "Basra" ismi verilmiştir.[1614] Müslümanlar tarafından inşa edilmiş ilk şehir olan Basra,[1615] Irak bölgesine giriş ve çıkışın yapıldığı verimli topraklara sahip bir arazidir.[1616] Şehir ayrıca Arapların geldikleri bölgedeki yurtları gibi ihtiyaçlarını karşılayacak iklim ve çevre şartlarına (su, otlak…) sahip olması, Sâsânîlerden gelebilecek herhangi bir saldırıda Müslümanların çöle sığınma şanslarının bulunması, şehrin çevresinde yapılacak olan fetihlerde üs vazifesi görebilmesi, askerlerin gaza faaliyetlerindeki disiplinini devam ettirebilmesi gibi açılardan da önemli bir konuma sahiptir.[1617]

[1604] Basra'ya o zamanlarda verilen isimdir. Bk. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/591.
[1605] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/590-591.
[1606] Basra taraflarındaki Hureybe, Farsların askerî mevkisiydi. Fethini ise Hâlid b. Velîd gerçekleştirmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 476.
[1607] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/590.
[1608] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 476.
[1609] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/594. Hz. Ömer, Utbe'ye bunu söylerken Kuzey Arabistan'ın en uçtaki sınırına, İran topraklarının içlerine kadar ilerlemesini ve bu çevrede bir yerleşim yeri bulmasını arzu etmiştir. Koçyiğit, Koçyiğit, *İslamın İlk Yıllarında İskân,* 245.
[1610] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 483.
[1611] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 483; Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/594.
[1612] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/592.
[1613] Koçyiğit, *İslamın İlk Yıllarında İskân*, 244. Yeni kurulan bu yere en yakın yerleşim merkezi dört fersah uzaklıktaki Übülle'dir. Ayrıca burada yaşayan halk zamanla gerek bedevî saldırılarından korunmak gerekse su ihtiyaçlarını karşılamak için Basra'nın bugün bulunduğu konuma yerleşmişlerdir. Bakır, "Basra", 5/109.
[1614] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 476; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1/430. "Taşların açıkta olduğu yer" anlamına geldiği de söylenir. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/592.
[1615] Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin H.I-III. (M. VII-IX) y.y. Fizikî Yapısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 29.
[1616] Koçyiğit, *İslamın İlk Yıllarında İskân,* 245.
[1617] Koçyiğit, *İslamın İlk Yıllarında İskân,* 245, 249-50.

Hz. Ömer'in kurulacak olan şehrin Fırat ve Dicle nehirlerinin ötesinde olmaması yönündeki hassasiyeti dikkat çekicidir. Nitekim Halife, Medine ile yeni kurulacak şehir arasına coğrafî bir engelin girmemesini, ihtiyaç anında destek kuvvetlerinin hızlı bir şekilde ulaştırılabilmesini öncelemiştir.[1618] Müslümanlar bunun gibi Nûbendecân ve Tâsân'ın fethinden sonra Tâsân bölgesinde bir yerleşim yeri oluşturmak istediklerinde Halife; "Şehirle aramızda Dicle varken, bölgede bir şehir kurmanıza ihtiyacım yok!"[1619] diyerek yeni inşa edilecek şehirlerin hem Fırat'ın hem de Dicle'nin ötesinde olmamasını özellikle belirtmiştir.[1620]

Basra'ya yeni ehlinin iskânı bir ay içinde gerçekleşmiş olup yerleştirme ile ilgili işler için Âsım b. ed-Dülef Ebü'l-Cerbâ görevlendirilmiştir.[1621] Basra'ya gelen bu insanlar, ilk başta evlerini kamıştan inşa etmişlerdir. Utbe'nin de 14/635 senesinde bölgeye kamıştan bir cami[1622] yaptırdığı bilinmektedir. Sonraki zamanlarda Basralılar, yerlerini belirledikleri arazilere binalar yapmaya başlamışlardır.[1623] Başlangıçta Basra'nın nüfusu, ağırlıklı olarak Bekr b. Vâil ve Temîm kabilelerinden gelen Arap kökenli askerlerden oluşurken, zamanla şehrin yapısı daha heterojen bir hale gelmiştir.[1624] Irak'ta İslâmlaşmanın merkezi olacak olan Basra'nın valisi ise aynı zamanda Ahvâz, Fars, Kirman, Mekrân, Sicistan ve Horasan'ın; orta ve kuzeyinden sorumlu olan Kûfe valisi de Hemedân, Rey, Kazvin, İsfahan ve Azerbaycan'ın idaresinden mesul olmuştur.[1625]

1.2.2.2. Kûfe

Müslümanlar tarafından Arap Yarımadası dışında ve Irak topraklarında inşâ edilen İslâm şehirlerinin ikincisi Kûfe'dir.[1626] Medâin ve Hulvân'ın fethinin ardından Medâin'de ikamet eden Müslümanlara bulundukları beldenin havası iyi gelmemiş; sivrisinek ve tozdan rahatsız olmuşlardır.[1627] Huzeyfe b. Yemân, Arapların midelerinin şiştiğini, renklerinin değiştiğini ve kollarının inceldiğini, bu sebeple de onlara daha uygun bir

[1618] Koçyiğit, *İslamın İlk Yıllarında İskân,* 245-46.
[1619] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* 1/430.
[1620] Koçyiğit, *İslamın İlk Yıllarında İskân,* 245-46.
[1621] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/593; 4/44.
[1622] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân,* 483. Utbe'nin ilk zamanlar kamıştan yaptırdığı camiyi, Ebû Mûsâ el-Eş'arî genişleterek duvarlarını kerpiç ve çamurla, tavanını da otlar da kaplattırmıştır. *Fütûhu'l-Buldân,* 484.
[1623] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân,* 483-84. Onlar savaşa gidecekleri zaman bu evleri söküp demet halinde bağlayıp, döndükten sonra tekrar kurarlardı.
[1624] Bakır, "Basra", *DİA,* 5/109.
[1625] Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci,* 313.
[1626] Koçyiğit, *İslamın İlk Yıllarında İskân,* 243.
[1627] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/40, 42.

yerleşim yeri bulunması talebini Hz. Ömer'e bildirmiştir. Halife durumu Sa'd b. Ebû Vakkâs'a sorduğunda, sebebin Dicle'nin ağır ve kötü havasından kaynaklandığını öğrenmiştir.[1628] Bunun üzerine Hz. Ömer, Sa'd'a; artık düşmanın peşinden gitmemesini, Müslümanlar için bir yurt edinmesini emretmiştir. Ayrıca Arapların yalnızca deve ve davarların otlayabileceği meralarda yaşayabileceklerini, bu sebeple Selmân ve Huzeyfe'yi denize yakın ama karasal da olan bir ikametgâh bulmakla görevlendirmesini söylemiştir. Enbâr'a doğru ilerleyen Selmân[1629] Fırat'ın batısında uygun bir yer bulamadığı gibi, aynı şekilde Fırat'ın doğusuna giden Huzeyfe de bir yer tespit edememiştir. Nihayetinde Kûfe[1630] şehrinin kurulacağı yere ulaştıklarında bu bölgeyi beğenerek Sa'd'a haber vermişlerdir.[1631]

Sa'd b. Ebû Vakkâs, 17/638 senesinde[1632] bir grup Müslümanla birlikle Kûfe'ye yerleştikten sonra durumu Hz. Ömer'e yazmıştır. Hîre ile Fırat arasında yer alan Kûfe'de konakladıklarını, bu bölgenin hem suya yani Fırat'a yakın olduğunu hem de karasal bir iklime sahip olduğunu bildirmiştir.[1633] Hz. Ömer, Kûfe'ye mesken inşa etme izni verince Medâin'deki Müslümanlar buraya intikal etmişlerdir.[1634] Bununla birlikte Medâin'de kalmak isteyenler bu konuda serbest bırakılmıştır.[1635] Fetih hareketleri daha öncesinde Medine'den yürütülürken, Basra ve Kûfe'nin inşasıyla bu şehirler, Fars coğrafyasının ele geçirilmesine destek olacak yeni merkezler hâline gelmişlerdir.[1636] Nitekim bahsi geçen bu şehirlerin yerine karar kılınırken, sakinlerinin güvenliğinin sağlanmasının yanı sıra

---

[1628] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/41.

[1629] Taberî'deki başka bir rivayet göre Sa'd beraberindekilerle Enbâr'a gitmiş fakat burası Müslümanlara iyi gelmemiş ve onlar humma hastalığına yakalanmışlardır. Halife durumu haber aldığı vakit devenin yaşayabileceği, sahile yakın geniş bir alan bulmalarını söylemiştir. *Târihu't-Taberî,* 3/579.

[1630] Bu yeni şehre Kûfe isminin verilmesinin sebebi de arazinin çakıl taşlı ve kırmızı kumla karışık yerlerinin aldığı renkten dolayıdır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/41.

[1631] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/41. Sa'd'ın Hâris b. Seleme'nin ya da Osman b. Huneyf'in yerini bulmuş olduğu Kûfe'ye giderek beraberindeki Müslümanlarla orada konaklamış olduğu rivayeti de aktarılmaktadır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 3/579.

[1632] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4740; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/221. Medâin'in fethiyle, Müslümanların Kûfe'ye intikalleri arasında bir yıl iki ay zaman vardır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/42.

[1633] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/43.

[1634] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/49. Sevâd bölgesindeki Tağlib kabilesi ve onun hâlifleri olan Nemîr ve İyâd kabileleri Hz. Ömer'in emriyle Medâin'e yerleşmişlerdir. Müslüman olmayan bu Arap kabileleri ehl-i zimme statüsünde kabul edilmişlerdir. Kûfe şehri kurulunca onlar da Sa'd'la birlikte giderek bu yeni şehrin oluşturulmasına yardımcı olmuşlardır. Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/40.

[1635] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 4/43.

[1636] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 166.

askerî açıdan da önlerinde coğrafî bir engelin bulunmaması hususlarına özellikle dikkat edilmiştir.[1637]

Kûfe şehrinin iskânı için Ebü'l-Heyyâc b. Mâlik el-Esedî görevlendirilmiştir. Onun Hz. Ömer'in direktifiyle planını çizip bina ettiği ilk yapı ise Kûfe Mescidi olmuştur.[1638] Mescidin civarına kendilerine iktâ yoluyla araziler verilen insanlar kendilerine evler yapmaya başlamışlardır.[1639] Hz. Ömer, Basra ehlinde olduğu gibi Kûfe ehlini de mesken yapma tercihlerinde serbest bırakmış; bunun üzerine onlar, evlerini kamıştan inşâ etmişlerdir. İlerleyen zamanlarda çıkan yangınlarda kamıştan yapılan evler büyük zarar görünce bu sefer evler, Hz. Ömer'in de izniyle, kerpiçten yapılmaya başlanmıştır.[1640] Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın ikametgâhı olan Kûfe Kasrını (Kûfe İmaret Konağı) ise Rûzbeh b. Büzürcmihr b. Sâsân[1641] isimli bir dihkan, Hîre yakınlarında Kisrâ'ya ait yıkılmış bir konağın tuğlalarıyla inşa etmiştir.[1642]

Kûfe'deki valilik görevini kuruluştan itibaren üç buçuk yıl boyunca sürdüren Sa'd b. Ebû Vakkâs; aynı zamanda Hulvân, Musul, Mâsebezân ile Karkisya'dan Basra'ya kadar olan yerlerin idaresini de üstlenmiştir.[1643] Ayrıca Kûfe'ye yerleştikten sonra Enbâr ve Heyte civarlarını da fethetmiştir.[1644]

1.2.2.3. Vâsıt

Vâsıt şehri Abdülmelik b. Mervân'ın yönetimi zamanında inşa edilmiştir.[1645] Emevîlerin Irak valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî 83/702 yılında Şamlı askerleri yerleştirmek için Kûfe, Basra, Medâin ve Ahvaz şehirlerinin ortasında Vâsıt şehrini inşa ettirmiş ve burayı idarenin merkezi haline getirmiştir.[1646] Şehrin kuruluşuna dair şöyle bir rivayet zikredilir. Haccâc, Kûfe'deki askerlerini yerleştirmek üzere yer tespitinde bulunacak rehberler görevlendirmiştir. Onlar Vâsıt'ın kurulacağı topraklara geldiklerinde, Dicle Nehri'ni

---

[1637] Koçyiğit, *İslamın İlk Yıllarında İskân*, 404-405.
[1638] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/44.
[1639] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/45; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/221.
[1640] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/43-44.
[1641] Hemedânlı olup öncesinde de Rum sınır kapısında görevliydi. Sa'd'ın konağını inşa ettikten sonra, Müslüman olmuş; Halife de ona maaş bağlayarak atıyye vermiştir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/48.
[1642] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/44-45. Muâviye döneminde Ziyâd tarafından yenilenene kadar bu şekliyle kalmıştır.
[1643] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/50.
[1644] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 387; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/222.
[1645] Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, 308.
[1646] Wellhausen, *The Arab Kingdom and Its Fall*, 249; Gökalp, *Irak'in Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-İ Râşidîn Dönemi)*, 259.

geçip gelen bir rahibe rastlamışlardır. Rahip, tam o sırada eşeğinin idrarını yaptığı yerden kazdığı toprağı nehre dökmüştür. Bu olaya uzaktan şahit olan Haccâc, rahibi huzuruna getirterek yaptığı eylemin sebebini sormuştur. O da kitaplarında bu bölgede bir mescid inşa edileceğini ve ibadet eden tek bir kişi dahi kalsa, burada Allah'a ibadet edilmeye devam edileceğinin yazılı olduğunu bildirmiştir. Bu sözler üzerine Haccâc, Vâsıt şehrinin planını çizdirerek buraya bir mescid inşa ettirmiştir. Ayrıca, Vâsıt'taki şurtaya Şamlılardan dört kişi atanmıştır. Haccâc'ın, Şamlı askerlerin büyük bir kısmını buraya nakletmesi, Kûfe ve Basra'daki halkın yaşadığı mahallelerde uygunsuz davranışları engellemek amacıyla yapıldığı iddia edilse de asıl sebebin onları Iraklılardan izole etme isteği olması muhtemeldir.[1647]

Haccâc b. Yûsuf'un Vâsıt şehrine yerleştirdiği başka bir grupla ilgili şöyle bir rivayet aktarılır. Ubeydullah b. Ziyâd, Buhara halkından bir grubu esir almış, onlar da kendilerine verilecek karara razı olduklarını bildirerek teslim olmuşlardır. Başka bir rivayete göre ise Ubeydullah, eman ve maaş verileceğini söyledikten sonra onlar kalelerinden inerek teslim olmuşlardır. Ardından bu kimseler Basra'ya yerleştirilmişlerdir. Sonraki zamanlarda Vâsıt şehri kurulunca Haccâc, onlardan pek çoğunu bu yeni kurulan şehre nakletmiştir.[1648]

1.2.3. Fethedilen Şehirlerdeki Değişimler ve İslâmî Dönüşüm

Bir bölgenin fethedilmesi, askerî organizasyonun başarılı bir sonucu olmasının yanı sıra toplum içindeki sosyo-kültürel etkileşimin de ilk adımıdır. Nitekim Müslümanların fetihler sonucunda bir bölgede hâkimiyet sağlamalarının ardından; göçler, iskân politikaları, sosyal hayat içerisindeki doğal davetler ve evlilikler yoluyla İslâmlaşma süreci de başlamıştır.[1649] Bu süreç, özellikle Sâsânî İmparatorluğu'nun güçlü ve gelişmiş bölgelerinde yer alan Medâin, İsfahan, Rey, Merv, Nihavend, Hemedân, Şîraz, Taberistan, Zencan gibi şehirlerin fethedilmesiyle hızlanmıştır. Bu şehirler, Müslümanların kontrolüne geçtikten sonra idarî, ticarî ve kültürel merkezler haline gelmiş, böylece İslâmî ve yerel unsurların etkileşimi sonucunda bölgenin sosyo-kültürel yapısında köklü değişiklikler yaşanmıştır.

[1647] Wellhausen, *The Arab Kingdom and Its Fall*, 249.
[1648] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 524.
[1649] Gökalp, *Irak'in Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-İ Râşidîn Dönemi), 318*.

Bereketli Hilal topraklarının Müslümanların hâkimiyetine geçmesiyle birlikte Sâsânî soyluları dağlık bölgelere çekilmiş; bunun üzerine Arap-Sâsânî askerleri de Müslüman Arapların safına geçmişlerdir. Geriye kalanları oluşturan köylüler ve kentliler, yeni efendilerine karşı bir direniş göstermemişlerdir. Arabistan'ın çeşitli yerlerindeki kabileler, bu ordulara katılmak üzere ailelerini de yanlarına alarak bir göç hareketi başlatmışlardır. Kısa sürede güçlü bir ordu potansiyeli sağlanmasıyla birlikte aileler de hızla inşa edilen yeni askerî üslere yerleştirilmişlerdir.[1650] Müslüman Arapların Fars topraklarına ilk yerleşimleri, fethedilen yerleri korumak amacıyla uç bölgelere gönderilmeleri şeklinde olmuştur. Bu bölgeler, ilk dönemlerdeki stratejik pozisyonunu kaybedip askerî merkez olma hüviyetinden ilim ve kültür merkezi olmaya dönüştükçe buraya gelen Arap askerleri de tamamen yerleşmeye, topraklarını ailelerine miras bırakmaya başlamışlardır.[1651] Evlilikler yoluyla da yeni toplumun yapısı içinde yerli ahaliyle kaynaşmışlardır. Arap topluluklarının Fars topraklarına bu şekilde kalıcı olarak yerleşmeleri İslâm medeniyetinin yayılması ve bölgenin Müslüman kültürü ve yönetimine entegrasyonunda önemli rol oynamıştır.[1652]

Bununla birlikte Mecûsîlerden "Parsî" adı verilen ve İslâm fetihlerinden sonra İran'da kalmak istemeyen bir grup, kendi istekleriyle Hindistan'daki Gucerat bölgesine göç etmişlerdir. Yine Buhârâ'da yaşayan, kalabalık ve nüfuz sahibi olduklarını bilinen Mecûsî Kûşanlar, Müslüman Araplarla bir arada yaşamak istemedikleri için evlerini ve mülklerini onlara bırakarak şehir dışında başka bir yere yerleşmişlerdir. Kendileri için inşa ettirdikleri 700 konağın yanı sıra, hizmetçi ve tebaalarının kalması için evler, çok sayıda Mecûsî ateşgedesi de tesis etmişlerdir.[1653] Neticede her iki durum da zorunlu bir tehcir olmayıp onların Müslüman Araplarla bir arada yaşamak istemeyişlerinden kaynaklanmıştır.[1654]

[1650] Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam, Conscience and History in a World - Volume 1: The Classical Age of Islam* (Chicago: The University of Chicago Press, 1974), 1/202-203.
[1651] Athamına, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı", 206-207.
[1652] Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî* (Beyrût: Merkezü Dirasetl'l-Vâhideti'l-Arab, 2007), 33.
[1653] Cahid Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsîler (Emevilerin Sonuna Kadar)* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 153-154; Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", 329.
[1654] Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsîler,* 158.

1.2.3.1. Horasan

İslâm medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilen ve tarih boyunca genellikle Fars halklarının kontrolünde bulunan Horasan'ın iskânı, büyük ölçüde Basra'daki Müslüman Arap askerleri vasıtasıyla sağlanmıştır. Horasan'ın merkezi olan Merv, İslâm fetihleri sırasında askerî harekâtların planlandığı bir üs olarak kullanılmıştır. Arapların bölgeye ilk yerleşimleri ise Hz. Osman döneminde gerçekleşmiştir. Arap askerler, aileleriyle birlikte stratejik kalelere, şehir merkezlerine ya da tahliye edilmiş müstahkem semtlere yerleşmişlerdi. Zira III. Yezdicerd'in öldürüldüğü dönemde, bölgede ikamet eden Müslüman nüfus bulunmamaktadır. Burada yaşayan Fars nüfusunun bir kısmı da III. Yezdicerd ile Müslümanlardan kaçan Sâsânî saray aristokratlarından müteşekkildir.[1655] Kisrâ III. Yezdicerd'in maiyetindekiler, 1.000'i Esâvire'den Ebnâlar, 1.000'i müğanniler (şarkıcılar), 1.000'i de aşçılar ve hizmetçiler olmak üzere 3.000 kişiyi bulmaktadır. III. Yezdicerd'in 31/651 senesinde ölümünün ardından maiyetindeki Esâvire Belh'e, şarkıcılar Herât'a, hizmetçiler de Merv'e yerleşmişlerdir. Merv Merzübânı Mâhûyeh de onlardan geriye kalan hazineleri ve malları Abdullah b. Âmir'e göndermiştir.[1656] Muâviye dönemine gelindiğinde, daimî karargâhların kurulmasına karar verilmiş ve büyük çoğunluğu Irak'tan olmak üzere birçok asker, aileleriyle birlikte buraya gönderilmiştir.[1657] Ayrıca divana kaydedilmemiş olan ve kaçak yollardan bölgeye gelen kabileler ile devlet otoritesinden uzak kalmak isteyen kimseler de bulunduğu için Horasan'daki Arap nüfusun divana kaydedilenden daha fazla olduğu söylenebilir.[1658] Bunlarla birlikte bahsi geçen Arap ailelerin Horasan'a yerleştirilmesiyle bölgenin dinî ve demografik yapısının değiştirilmesi amaçlanmış fakat bir süre sonra bu Araplar, Türk ve Farisî halk arasında asimile olmuşlardır.[1659]

Horasan'ın yerleşim düzenine bakıldığında "dih/karye" ve "rustâg" olarak adlandırılan müstahkem köylerden oluşan kendine özgü bir yapıya sahip olduğu görülür. Bu köyler bir araya gelerek "kur'a" olarak bilinen nahiyeleri/eyaletleri oluşturmuştur. Bir mahalle, büyük bir merkezî şehrin etrafına kümelenmiş birkaç kantondan ya da küçük eyaletten

---

[1655] Athamına, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı", 204; Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 71.
[1656] Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, 5/197.
[1657] Wellhausen, *The Arab Kingdom and Its Fall*, 131; Athamına, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı", 204.
[1658] Athamına, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı", 205.
[1659] Zeki, *İlk Dönem Horasan Valileri*, 41.

meydana gelmiştir. Bir şehir, yapısal olarak güçlendirilmiş merkezî bir mahal olan iç kale/kûhendiz; duvarlarla çevrili bölge olan kamu binaları alanı ve çeşitli sayıdaki yerleşim alanları şeklinde üç ana bileşenden oluşmuştur.[1660] Karyelerin, devlet adamları tarafından savaşlarda başarı gösteren askerlere veya bazı kabile reislerine bağışlanan özel mülkler olduğu tahmin edilmektedir. Diğer bir ifadeyle o zamanlar hediye edilen köyler veya araziler, bir tür sadakat gösterisi veya ittifakın güçlendirilmesi amacıyla Horasan'daki Arap toplumuna hediye edilen mülklerdir. Emevîlerin Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr'a Sâlih b. Müslim tarafından hediye edilen karye buna örnek gösterilebilir.[1661]

1.2.3.2. Buhârâ

Buhârâ ve çevresi, İslâm öncesi dönemde "Soğdiana" olarak bilinen bir bölgenin parçası sayılmış; burada Soğdlar, Türkler ve Farslar yaşamışlardır. İslâm öncesi dönemde farklı etnik grupların bölgede yerleşim sağladığı Buhârâ'ya bağlı köyler ise Kermine, Nûr, Tavâyis, İskicket, Şarğ, Zendene,[1662] Verdâne, Eşrene/Efşine, Berked, Râmitîn, Verahşa/Verenşeh, Beykend, Fârâh/Fîreb şeklindedir.[1663]

Kuteybe b. Müslim 90/709 senesinde Buhârâ'ya dördüncü defa[1664] gazaya çıkıp bölgeyi kontrol altına aldıktan sonra, onların her yıl halifeye 200.000 dirhem, Horasan emirine ise 10.000 dirhem ödemelerine karar kılmıştır. Ayrıca, onların evlerinin ve çiftliklerinin yarısını Müslümanlara vermeleri, bunun yanı sıra Arapların hayvanlarının yemi, yakacak odun ve diğer harcamalarının ödemeleri şartları da dahil edilmiştir. Kuteybe b. Müslim buraya emir olarak komutanlarından biri olan ve babasının da bir dönem emirlik yaptığı Vezir b. Eyyûb b. Hassân'ı atamıştır. O, İslâmî dönemde Kuteybe tarafından Buhârâ'ya atanan ilk Müslüman emir olmuştur. Buhârâ emirleri her zaman bu bölgede ikamet etmişler ve her birinin kendilerine ait birer sarayı olmuştur. Yine bu bölgede daha sonra

---

[1660] Daniel, *The Political and Social History of Khurasan Under Abbasid Rule (747-820),* 16.

[1661] Athamına, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı", 206.

[1662] Zendene köyünde, Zendenîcî denilen bir kumaş imal edilmekte; buradan da Irak, Fars, Kirman, Hindistan ve çeşitli vilayetlere götürülmekteydi. Bu kıymetli kumaştan bezirganlar ve padişahlar kendilerine elbise diktirirlerdi. Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 31.

[1663] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 27-38.

[1664] İslâm ordusu Ubeydullah b. Ziyâd ve Sa'id b. Osman b. Affân dönemlerinde her yaz gazve yapmak için Buhârâ'ya gelmişler, fakat her seferinde barış sağlayıp dönmelerinin akabinde Buhârâ halkı tekrar irtidat etmiştir. Aynı şekilde Kuteybe de onları üç defa Müslüman yapmış fakat her seferinde onlar dinden dönmüşlerdir. 90/709 tarihinde Haccâc'ın bu bölgenin bir an önce fethedilmesi emrinin üzerine, yani dördüncü seferde Kuteybe şehri ele geçirmiştir. Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 77.

Müslüman olup Ahmed ismini alacak olan Hayne/Hîne adındaki bir dihkandan söz edilmektedir.[1665]

O dönemde Buhârâ'nın yedi farklı kapısı bulunmaktaydı. Kuteybe, bunlardan biri olan "Pazar Kapısı" (Bâbü's-Sûk), diğer ismiyle "Attarlar Kapısı"nın (Bâbü'l-Attarîn) girişinden ikinci kapı olan "Nur Kapısı"na kadar şehri ikiye bölmüş; ilk kısmı Rebîa ve Mudar kabilelerine, geriye kalan yeri de Yemen halkına vermişti. Attarlar Kapısı'ndan sonraki üçüncü kapı, Benî Sa'd Mescidi'nin bulunduğu "Benî Sa'd Kapısı'ydı. Burada bölgenin sayılı zenginlerinden olan ve yüksek gelirli araziyle tanınan Hasan b. 'Ala es-Soğdi isimli kimse padişahların bile sahip olmadığı çok yüksek bir saray inşa ettirmişti.[1666] Câhiliye döneminde Mühre Kapısı olarak isimlendirilen dördüncü kapı "Benî Esed Kapısı", beşinci kapı ise "Mecûsîler Kapısı" (Bâbü'l-Mecûsî) idi. Arapların birçoğunun evi bu kapıda bulunmaktaydı. Zerdüştlerin yaşadığı veya ibadet ettiği yerlere açılan bu kapının, Nerşahî'nin de zikrettiği üzere Mecûsîlerin Siyavuş b. Keykavus'un köhendizindeki mezarına giderken kullandıkları kapı olması kuvvetle muhtemeldir. Rivayete göre onlar, burada Nevrûz Bayramı sabahı güneş doğmadan önce horoz kesip Siyavuş'a adarlardı.[1667] Şehrin altıncı kapısı "Hakrah Kapısı" olup bu isim de orada yaşamış hem zahid hem de alim kişiliğiyle bilinen Hâce Ebû Hafs el-Kebîr el-Buhârî'den (ö. 217/832-833) gelmekteydi. Zira insanlar, İmam Ebû Hafs'a fetva sormak için sık sık bu bölgeye gittikleri için bu kapıya "Hak yolu, fetva yolu" anlamına gelen "Hakrah" ismini vermişlerdi. Buhârâlılar, İmam Ebû Hafs'ın sayesinde ilim sahibi olmuşlar ve ondan dolayı burası ilmin yerleştiği yer olarak "Kubbetü'l-İslâm" şeklinde anılmıştı. Şehrin yedinci ve son kapısının ise "Yeni Kapı" (Dâr-e nev) olduğu söylenilmişti.[1668]

1.2.3.3. Şîraz, İsfahan, Kazvin

Eski Fars hükümdarları döneminde Şîraz, geniş bir araziye sahip, çiftçilik faaliyetlerinin yoğun olduğu ve etrafı surlarla çevrili, stratejik bir nâhiye konumundaydı. Şehir, İsfahan'a benzer ılıman bir yayla iklimine sahip olup çeşitli meyve türlerinin yetiştiği verimli bir bölgeydi. Şîraz'ın Müslümanların kontrolüne geçerek İslâm şehirlerinden biri

[1665] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 84-85. Bu dihkanın tamamı onun mülkü olan Buhârâ emirlerinin de ikamet ettikleri bir sarayı bulunmaktaydı. Daha sonraları 150/767-768 senesinde, dihkanın mirasçıları bu sarayı dava edip tapusunu ve mülkleri ele geçirmişlerdir. Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 85.
[1666] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 84-85.
[1667] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 86.
[1668] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 86-89.

haline gelmesi Halife Abdülmelik b. Mervân'ın valisi olan Haccâc b. Yûsuf'un, kardeşi Muhammed b. Yûsuf'u vali atamasıyla gerçekleşmiştir. Haccâc'ın, kardeşini bölgeye gönderirken; "Farslar zorlu kimselerdir. Onlara boyun eğdirmek için ancak altın ve gümüşle ya da avuca alnın kanını dökmekle mümkündür." dediği rivayet edilmiştir. Muhammed b. Yûsuf'un yönetimi altında Şîraz yeniden inşa edilerek gelişmeye başlamış; savunma yapıları güçlendirilmiş ve önemli bir bölgesel merkez haline gelmiştir. Şehirde çok sayıda bina ve pazar yeri inşa edilmiş, bu da Şîraz'da ekonomik ve sosyal hayatın gelişmesine ve ticaretin canlanmasına yol açmıştır. Zamanla yeni yerleşim alanları ve mahalleler kurulmuş, şehir dışa doğru genişleyerek farklı bir yapıya bürünmüştür. [1669]

Başlangıçta bir ordugâh olarak kullanılan Şîraz, Arapların ve Müslümanlığı kabul eden yerli halkın göçleriyle büyüyerek Fars illerinin idarî merkezi haline gelmiştir.[1670] Şîraz'ın Müslümanların yeni merkezi olarak gelişiminin, bölgedeki diğer şehirler üzerinde de önemli etkisi olmuştur. Örneğin, Roma şehirlerinin karakteristik özelliklerini taşıyan ve ızgara planlı bir yapıya sahip olan Nîşâpûr/Bîşâpûr, Müslüman fetihleri sırasında zarar görmeden 8. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş; ancak Şîraz ve Kazvin gibi şehirlerin büyüyüp ekonomik ve sosyal çekim merkezleri haline gelmesiyle Nîşâpûr'un nüfusu ve önemi giderek azalmıştır.[1671]

Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz döneminde Şîraz'ın imarı büyük bir önem kazanmış; bu süreçte özellikle dinî mekânlar ile hayır müesseselerinin yapımına yönelik ciddi katkılar sağlanmıştır. Ayrıca bu imar faaliyetleri, şehrin sosyal ve kültürel yapısının güçlenmesine, İslâmî kimliğinin pekişmesine olanak tanımıştır. Abbasîlerin iktidarına gelindiğinde ise Şîraz yeniden inşa faaliyetleri ile dikkat çekmiş ve stratejik konumu dolayısıyla hem siyasî hem de ekonomik açıdan önemini daha da artırmıştır. Bu gelişmeler sonucunda da bölge hem yönetim merkezi hem de ticaret ve kültür merkezi olarak öne çıkmıştır.[1672]

İran'ın önemli şehirlerinden biri olan, farklı etnik ve dinî grupların barındığı bir merkez şeklinde bilinen İsfahan bölgesine Benî Temîm'den Hâricî lider Urve b. Udeyye'in

---

[1669] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 132-133.
[1670] Türker Uygur, "Emeviler Döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz Şehri", *Journal of History and Future* 5/1 (29 Nisan 2019), 134.
[1671] Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests How the Spread of Islam Changed the World We Live In* (United States of America: Da Capo Press, 2007), 183.
[1672] Uygur, "Emeviler Döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz Şehri", 134.

taraftarlarından bir grup, liderlerinin öldürülmesinden sonra Basra sahil güzegâhını kullanarak gelmişlerdir. Bir süre sonra sahip oldukları topraklarla zenginleşerek hâkimiyet kurmaya başlamışlardır. Genel anlamda bu Arap toplulukları, bölgedeki yerli halka göre azınlıkta kalmış olsalar da Kum şehrindeki Araplar, nüfusun çoğunluğunu oluşturmuşlardır.[1673]

Sâsânî İmparatoru II. Şâpûr (309-379) tarafından inşa edilen Kazvin[1674] ise tarih boyunca önemli ticaret yollarının güzergâhında bulunması nedeniyle civar bölgelerle sürekli iletişim halinde bir sugûr (sınır) kent olmuştur.[1675] Hz. Ömer döneminde sulh yoluyla fethedilen şehir,[1676] çevre nahiyelerin de bünyesine katılmasıyla geniş bir bölgenin merkezi haline gelmiştir. Emevî yöneticileri, Cibâl bölgesinde sayıları giderek artan isyancılara, şehrin idaresine güçlü valiler atayarak Kazvin'i koruma yoluna gitmişlerdir.[1677]

1.2.3.4. Azerbaycan

Suriye, Basra ve Kûfe'den gelip Azerbaycan'a yerleşen Arap kabileleri verimli bölgelerin bir kısmını ele geçirmişler, bir kısmı da yerlilerden toprak satın almışlardır. Diğer bir kesim ise iktâü'l-ilcâ sistemiyle mülkiyet hakkına sahip olmuşlardır.[1678] Arapların bu bölgeye geldikten sonra yerleştikleri şehirlerden biri, Zerdüşt'ün yetiştiği yer olarak da bilinen Urmiye'dir. Ezd kabilesinin azatlısı Sadaka b. Ali b. Sadaka b. Dînâr'ın şehir halkıyla savaşıp bölgeye hâkim olmasının ardından kardeşleriyle birlikte buraya yerleşerek saraylar inşa ettirmiştir. Tebrîz ise önce Revvâd el-Ezdî, ardından kardeşi Vecnâ b. er-Revvâd tarafından yerleşim yeri haline getirilmiş ve onlarla kabileleri de bu bölgeye yerleştirilmiştir. Meyânic ve Halbâsâ şehirleri, Abdullah b. Ca'fer el-Hemedânî'nin öncülüğünde Hemdân kabilesinin yerleşim alanı haline getirilmiştir. Berze (veya Bevre) ise Evd'lere ait bir bölge olmuştur. Nerîr ise Murr b. Amr el-Mevsılî et-Tâî tarafından inşa edilmiş ve çocuklarını yerleştirdiği bu köy, zamanla şehir haline gelmiştir.

[1673] Athamına, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı", 207.
[1674] İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî, *Kitâbü'l-Büldân* (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1996), 557.
[1675] Hilal Tüfenk - Osman Aydınlı, "Kazvin'in Fethi, İslâmlaşması ve IV/X. Asrın Sonuna Kadar Şehirdeki İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesindeki Ana Unsurlar", *Van İlahiyat Dergisi* 8/13 (2020), 270.
[1676] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân,* 449-450.
[1677] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4/342. Ayrıca bk. Tüfenk - Aydınlı, "Kazvin'in Fethi", 273.
[1678] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 460. Bk. Athamına,"Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı", 203-26, 208-209.

Son olarak, Serat (Serâv) bölgesine Eş‘as b. Kays el-Kindî önderliğinde gelen Kinde kabilesinden bir grubun yerleştiği ve burada bir topluluk oluşturduğu bilinmektedir.[1679]

1.3. Malî Kurumlar ve Kaynaklar

1.3.1. Divan Teşkilatı

Farsça kökenli bir kelime olan “Divan”, Sâsânî İmparatorluğu’nda devlet idaresiyle ilgili bir terim olarak kullanılmış, daha sonra bu şekliyle Arapça’ya geçmiştir. Divan, devlet işlerinin ve yönetim faaliyetlerinin belirli bir düzen içinde yürütülmesinde kullanılan defterleri, bu defterlerin tutulduğu yerleri ve devlet memurlarının bulunduğu makamları ifade etmektedir. Divan isminin kullanılışıyla ilgili iki farklı rivayet aktarılır. Buna göre Kisrâ Hüsrev Enûşirvân, kendi kendilerine sayı sayıp hesap yapan kâtiplerin yanına uğradığı bir gün onlar için “divane” (deliler) tabirini kullanmış ve zamanla bu tabir kâtiplerin çalıştıkları yer için de kullanılan “divan” şeklini almıştır. Bir diğer rivayete göre ise devlet işlerinde mütehassıs olan, karışık hesapları kolayca toparlayıp her şeye çabucak vâkıf olan kâtiplere, Farsça’da “şeytanlar” anlamına gelen “divan” lakabı verilmiştir. Bir zaman sonra bu isim, onların çalıştığı yerin adı haline gelmiştir.[1680]

Sâsânîlerde divan sistemi ilk defa malî işlerin yürütülmesinde kullanılmış, daha sonra uygulama alanı genişletilerek hükümet işlerini düzenlemek ve yönetimde merkezî bir yapı oluşmasını sağlamak adına diğer alanlara da uyarlanmıştır.[1681] Müslümanların Farslardan esinlenerek kurdukları divan sistemi, İslâm Devleti’nin idarî yapısının oluşmasında ve kurumsallaşmasında önemli bir mihenk noktası olmuştur. İlk defa Hz. Ömer döneminde tesis edilen divan,[1682] Emevîler döneminde Muâviye’nin mevcut divanları güçlendirip yeni divanlar kurması; Abdülmelik b. Mervân ve Hişâm b. Abdülmelik dönemlerinde ise onların yeniden yapılandırılmasıyla gelişmiş, Abbâsîler döneminde ise tamamen kurumsallaşan bir teşkilat haline gelmiştir.[1683]

[1679] Belâzürî, *Fütûhu’l-Buldân*, 462-463.

[1680] Ebü’l-Hasen Habîb el-Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye ve’l-vilâdetü’d-diniyye*, thk. Dr. Ahmed Mübarek el-Bağdâdî (Kuveyt: Mektebetü Dâru İbni Kuteybe, 1989), 259; Abdülazîz ed-Dûrî, “Divan (Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler ve Fâtımîler’de Divan)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994), 9/378.

[1681] Halit Çil, “İslâm Tarihi’nde İlk Düzenli Ordunun Kuruluşu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2013), 81; Altungök, *İslam Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi*, 66.

[1682] Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, 259.

[1683] Hamza Al - Yakup Köseoğlu, “İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu”, *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 4/1 (2020), 5.

Hz. Ebû Bekir zamanında başlayan Irak ve Suriye bölgesi fetihleri devam ettirerek Irak'ın tümünü, Sevâd, Cibâl, Azerbaycan, Basra'yı; Ahvâz, Fâris, Rey, el-Cezîre, Musul, İskenderiye ve Mısır bölgelerinin yerleşim birimlerini fethederek sınırları genişleten Hz. Ömer'in[1684] divanı tesis sebebi ile ilgili farklı anlatılar bulunmaktadır. Bunlardan ilki Medine'ye gelen yüklü miktardaki vergi gelirinin nasıl dağıtılacağına dair hasıl olan ihtiyaçla alakalıdır. Bahreyn'den Hz. Ömer'in yanına gelen Ebû Hüreyre, bölgeden 500.000 dirhem getirdiğini söylemiş, miktarın çokluğundan dolayı hayrete düşen Halife, onun uykulu olmasından şüphelenerek ertesi sabah tekrar yanına gelmesini söylemiştir. Sabah olup da huzura giden Ebû Hüreyre 500.000 dirhem getirdiğini yinelemesi üzerine Hz. Ömer, paranın helal olup olmadığını sormuş; Ebû Hüreyre de gördüklerinin öyle olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer minbere çıkmış ve insanlara çok miktarda bir malın geldiğini, dilerlerse onlara tek tek sayarak ya da ölçek ile miktarını tayin ederek dağıtmayı teklif etmiştir. Orada bulunan bir kimse, İranlıların divan diye bir sistem ihdas ettiklerini, dağıtım işlerini buna göre yapıp mallarını kaydettiklerini söylemiştir. Teklifi uygun bulan Halife, malları bu defter kayıtlarına göre dağıttırmıştır.

Hz. Ömer'in divanların oluşturulması hususundaki kararı, Müslümanlarla istişaresi sonucunda aldığı yönünde bir rivayet daha vardır. Buna göre Halife, yanında bulunan kimselere konudan bahsedince Velîd b. Hişâm el-Mugîre,[1685] Şam bölgesine gittiğinde oradaki emirlerin divan oluşturduklarını ve askeri buna göre topladıklarını gördüğünü aktarmıştır.[1686] Bir başka rivayete göre Hz. Ömer söylediği kimseye ulaştırması üzere bir elçiye bazı mallar ve hediyeler vermiştir. O sırada da yanında bulunan, öncesinde Sâsânî İmparatorluğu'nda önemli bir komutan olan ve İran'ın fethinden sonra İslâmiyet'i kabul eden Hürmüzân duruma şahit olmuştur. Hürmüzân[1687] Halife'ye, elçinin yerine bir başkasının geçip kendisinin haberci olduğunu iddia edebileceğini ve taşıdığı mallar ve hediyelerle ilgili ihtilafların çıkabileceği söylemiş; bu risklere karşı tedbir olarak Sâsânîlerde uygulanan bir sistemi önermiştir. Buna göre elçinin eline, malların

[1684] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 3/262.

[1685] Hz. Ömer'e bu öneriyi yapanın Hâlid b. Velîd olduğunu da söylenir. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 260; İbn Haldun, *Mukaddime*, 492.

[1686] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 3/275.

[1687] Kâdisiye Savaşı'ndaki Sâsânî ordu komutanlarında biridir. Aynı zamanda Hûzistan Merzübânı da olan Hürmüzân, yenilgiden sonra Müslüman olmuştur. Zaman zaman Hz. Ömer'e de danışmanlık yapmıştır. Osman Çetin, "Hürmüzân-ı Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/498. Dipnotla Fîrûzân şeklinde de anılmıştır. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 259.

kayıtlarının da dahil olduğu bir defter yani divan vermesini, böylece teslim alacak kimselerin de onun Halife'nin elçisi olduğundan emin olmalarını sağlayacağını bildirmiştir.[1688] İbn Haldûn ise Hürmüzân'ın divan önerisinin gerekçesinin daha farklı bir sebebe dayandığını nakletmektedir. Buna göre Hürmüzân, Hz. Ömer'in divana kaydedilmeden çeşitli yerlere ordular gönderdiğini görünce; "O askerlerden bazıları kaybolsa, geriye dönmeyenleri kim, nasıl bilecek? Eğer bu askerlerden geride kalanlar olursa, onların ordudaki yeri boş kalır. Bu durum ancak divan defteri tutularak kontrol altına alınabilir." demiştir. Hz. Ömer divanın ne anlama geldiğini sorup ondan öğrenince de teklifini kabul etmiştir. Bunun üzerine askerlerin kayıtlarının tutulduğu bir divan oluşturulmuş; böylece bu faaliyet ordu ile ilgili tutulan ilk divanın başlangıcı olmuştur.[1689]

Kaynaklarda bu şekilde farklılıklar bulunmakla birlikte anlatımların birleştiği ortak payda, Hz. Ömer döneminde fetihlerle İslâm Devleti'nin sınırlarının Arap Yarımadası'nın dışına çıkması sonucu, gelir-giderlerin tanzimi ile sayıca artan asker nüfusunun tespiti ihtiyacının ortaya çıktığıdır. Tüm bu gerekçeler divanın tesisinde etkili olmuştur.[1690] Tavsiyeler neticesinde Hz. Ömer, Kureyş'in nesep ilmini iyi bilen kimselerinden Âkil b. Ebû Tâlib'i, Mahreme b. Nevfel'i ve Cübeyr b. Mut'im'i çağırarak insanları kabilelerine göre tasnif etmelerini istemiştir. Onlar da Haşimoğulları başta olmak üzere Hz. Peygamber'e akrabalığı esas alarak bir sıralama yapmışlardır. Hz. Ömer kayıtlar tamamlanınca fey gelirlerinden yıllık maaşlarını yani atıyyelerini dağıtmıştır. Miktarları takdir ederken de Bedir Savaşı'na katılanlara daha fazla atıyye verme şeklinde İslâm'daki kıdemleri esas alarak bir sıralamada bulunmışlardır.[1691]

Sâsânîler örnek alınarak kurulan divan sistemi ile kabilelere göre divan defterlerine kayıt geleneği Emevî döneminde de devam etmiş,[1692] Dîvânü'l-harâc, Dîvânü'l-cünd, Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'l-hâtem, Dîvânü't-tırâz, Dîvânü'l-berîd gibi teşkilatlarla çeşitlenip kurumsallaşma yönünden gelişmeler kaydedilmiştir.[1693] Emevîler döneminde, divan kayıtlarının tutulduğu diller ilk aşamada değiştirilmeden, Bizans ve Sâsânî usulü ile devam ettirilmiştir. Bu çerçevede Suriye divanı Rumca, Irak'taki divanlar

[1688] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 259-260.
[1689] İbn Haldun, *Mukaddime,* 492-493.
[1690] Al - Köseoğlu, "İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu", 8, 10.
[1691] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 3/275-276.
[1692] Al - Köseoğlu, "İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu", 13.
[1693] Adıgüzel - Çakan, "Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı", 338.

Sâsânîlerden miras kalan Farsça, Mısır divanı ise mahallî bir dil olan Kıptîce tutulmaya devam edilmiştir.[1694]

Dîvânü'l-harâc, toprakların adlarını, mahsül miktarlarını ve bu mahsüllere uygulanan vergi miktarını gösteren bir divandır. Harâc topraklarına ait vergi işleri Dîvânü'l-harâc aracılığıyla yürütülmüştür.[1695] Emevîler döneminde başkent Şam'daki Dîvânü'l-harâc, zamanla "ed-Dîvân" diye anılarak ana divan haline gelmiştir.[1696] Resmî yazışmaların yürütüldüğü divan olan Dîvânü'r-resâil, ilk defa Muâviye döneminde ortaya çıkmış, Abdülmelik b. Mervân döneminde ise yeniden yapılandırılarak geliştirilmiştir. Merkezî hükümet ile taşra arasındaki ve diğer ülkelerle yapılan diplomatik görüşmeleri ve yazışmaları yürüten bu divana, sonraki dönemlerde "Dîvânü'l-mükatebât" adı verilmiştir.[1697]

Dîvânü'r-resâil'in alt kolu[1698] olan Dîvânü'l-hâtem ise, halifenin yazışmalarının yakından takip edildiği, mektupların ve belgelerin gönderilmeden önce kontrol edildiği, mühürlendiği, saklanmak üzere de bir kopyası çıkarıldığı divandır.[1699] Divanların örnek alındığı Sâsânîlerde divanla ilgili işlerin icrasında çeşitli mühürlerin kullanıldığı bilinmektedir. O dönemde kullanılan mühür çeşitleri arasında, hükümdarın yakın adamlarından birinde bulunan ve gizli işler ile mektuplara ait olan mühür, elçiler için kullanılan mühür, haraç mührü, mahkeme sicilleri, iktâlar ve benzeri belgeler için kullanılan mühürler zikredilebilir.[1700]

Sahibu't-tevkî yani tuğracı, Fars melikinin emirlerinin yazılı olduğu fermanı melikin önünde mühürlerdi. Bu fermanlar Sahibu't-tevkî'nin kâtibi tarafından her ay bir deftere yazılır; hükümdar da bunlara mührünü basardı. Daha sonra bu defterler, bir yere kaldırılarak saklanırdı. Ardından fermanlar devletin malî işlemleri düzenleyip kayıtlarını tutmakla görevli yüksek dereceli memura gönderilir; o da kendisine gelen bu fermanı melik adına deftere yazdırırdı. Daha sonra fermanın nüshasını Sahibu'z-zimâm'a

---

[1694] Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 231; İbn Haldun, *Mukaddime*, 493; Adıgüzel, Çakan, "Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı", 338.
[1695] Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 231.
[1696] Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", 378; Al - Köseoğlu, "İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu", 17. Divan kayıtlarının durumunu inceleyip kontrol etmede Hişâm b. Abdülmelik'ten daha hassas davrananın olmadığı rivayet edilir. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/203.
[1697] Al - Köseoğlu, "İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu", 18.
[1698] İbn Haldun, *Mukaddime*, 519.
[1699] Al - Köseoğlu, "İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu", 17.
[1700] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 650.

gönderirdi. O da fermanı melik'e arz eder; melik de bu nüsha ile defterde yazılı olan fermanı karşılaştırırdı. Daha sonra hükümdarın veya onun güvendiği birinin yanında bunu mühürlerdi.[1701]

Hz. Peygamber döneminde Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerine gönderilen mektuplara mühür kullanılarak resmî bir hüviyet kazandırılmış ve bu uygulama sonraki halifeler tarafından da sürdürülmüş olmakla birlikte;[1702] mühür divanını ve özel muhafızlık görevini ilk defa ihdas eden kişi Muâviye olmuştu.[1703] Mühür divanının kurulma sebebiyle alakalı şöyle bir hadise zikredilmiştir. Muâviye, Amr b. Zübeyr'e Irak'ın valisi Ziyâd b. Ebîh'in ona 100.000 dirhem ödemesini bildiren bir mektup yazmıştı. Amr ise mührü açıp orada yazan miktarı 200.000 dirhem şeklinde değiştirerek tahrifte bulundu. Daha sonra Ziyâd'ın hesapları sunduğu vakit bu miktarın kendisinin yazdığından çok daha fazla olduğunu fark eden Muâviye, fazla olan 100.000 dirhemi Amr'dan istemiş; kardeşi Abdullah onun adına parayı ödeyinceye kadar da Amr'ı hapiste tutmuştu. Ardından bahsi geçen Dîvânü'l-hâtem'i kurmuş, divanın başına da görevli olarak Abdullah b. Muhammed el-Himyerî'yi getirmişti.[1704]

Sancaklar, bayraklar, resmî elbiseler ve bazı eşyaların yapımından sorumlu olan Dîvânü't-tırâz, Emevîler döneminden itibaren önemli görevlerden biri addedilmiş ve hâkimiyetin simgesi olarak görülmüştü. Sâsânî ve Bizans'tan esinlenilerek, hükümdarlar ve üst düzey kişilerin giydiği elbiselere hükümranlık alametleri, semboller ve yazılar altın sırmalarla işlenirdi.[1705] Hükümdarların saraylarında, elbiselerin dokunması için hazırlanmış tezgâhlar bulunur ve bu tezgâhların yer aldığı mekâna "tırâzhane" denirdi. Bu işlerin denetiminden sorumlu olan Sahib-i tırâz, tezgâhlar ve dokuma ustalarının maaş ve erzaklarının temini ile işçilerin faaliyetlerinin kontrolünü üstlenirdi. Emevîler, bu görevi genellikle hanedanlığın önde gelenlerine ve güven duydukları mevâli taraftarlarına verirdi.[1706]

[1701] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 649.

[1702] İbn Haldun, *Mukaddime*, 517; Al - Köseoğlu, "İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu", 13.

[1703] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/330; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ'*, 24. Mühürdarlık görevinde Abdullah b. Amr el-Humeyrî, korumaların başında ise Humeyr'in mevlâsı Muhtâr bulunmaktaydı. Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, 228.

[1704] Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ'*, 24-25; İbn Haldun, *Mukaddime*, 519.

[1705] Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", 378; Al - Köseoğlu, "İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu", 19.

[1706] İbn Haldun, *Mukaddime*, 520.

Dîvânü'l-berîd ise merkezin taşra ile irtibatını sağlamada kritik bir rol üstlenen, haberleşme, istihbarat ve resmî posta işlerinin yürütüldüğü divandı. Sâsânîlerden ve Bizans'tan esinlenerek, aynı zamanda istihbarat işlevi de olan sistemli bir berîd teşkilatını ilk defa Muâviye kurmuştu. Berîd uygulaması, Câhiliye döneminde Araplar arasında da mevcuttu. İslâmî dönemde ise Hz. Peygamber, elçiler aracılığıyla yazışmalar ve anlaşma metinleri gönderir; savaş sırasında düşmanın durumunu öğrenmek için istihbaratçılar kullanırdı. Hz. Ömer döneminde posta evleri, Kûfe çevresinde inşa edilmişti. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde berîd görevlileri sadece emirleri valilere iletmek ve onlardan haber almakla görevliyken, Muâviye bu sisteme istihbarat görevini de eklemişti. Abdülmelik b. Mervân, bu teşkilatı geliştirerek en mükemmel hâle getirmişti. Ayrıca onun döneminde posta âmiri olan Sâhib-i berîd, edindiği bilgileri anında halifeye iletmekle yükümlü kılınmıştı.[1707]

1.3.2. Vergi Sistemi

1.3.2.1. Sâsânîlerde Vergi Sistemi

Merkeziyetçi ve güçlü bir devlet yapısıyla organize edilen Sâsânî İmparatorluğu'nda, temeli I. Erdeşîr tarafından atılan iki temel vergi sistemi bulunmaktaydı. Bunlar, toprağı işleyen halktan dihkanlar tarafından toplanan arazi vergisi harâc ile baş vergisi olan cizye (serâneh ya da gezit/gizyet) idi.[1708] Serâneh yani cizye vergisi, bir defaya mahsus olmak üzere bir yıllık sabit meblağ olarak belirlenirdi. Arazi vergisinin dağılımı ve hesaplaması ise, her bölgenin mahsulüne ve mahsulünün miktarına göre yapılırdı. Buna göre her bölgenin toprağının verimliliğine göre ürününün altıda biri ile üçte biri arasında vergi ödenmesi gerekirdi. Cizye vergisinde olduğu gibi bunda da kadınlar, çocuklar ve yaşlılar

[1707] Al - Köseoğlu, "İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu", 19.
[1708] Cevad Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 106. Dihkanlar tarafından toplanan (mâliyât-ı zemîn) harâc ile esnaf lideri tarafından Yahudi ve Hristiyanlardan toplanan baş vergisi cizye (mâliyât-ı serâneh) şeklinde ikiye ayrıldığı da söylenir. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 123.

muaf tutulurdu.[1709] Genellikle üç taksitte toplanan bu vergilerin yanı sıra, ithal edilen mallardan da alınan gümrük vergisi[1710] bulunmaktaydı.[1711]

Sâsânîlerde toprağa dayalı tarım vergisinin (özellikle arazi vergisinin) yöneticisi, çiftçilerin reisi anlamına da gelen "Vesteryuşânsâlâr" idi. Özellikle tarım üzerinden alınan arazi vergisi, toprağın iyi ya da kötü işlenmesine, verimli veya verimsiz oluşuna göre düzenlenirdi. Vesteryuşânsâlâr'ın da tarım arazisinin işlenmesi, sulanması gibi konularda denetim yapma görevi bulunurdu.[1712] Bilinen Vesteryuşânsâlârlar arasında V. Behrâm'ın tahta çıktığı dönemde Gushnasbâzâr/Geşnebazer, Mihr Narseh'in oğlu Mâhgoshnasb/Mâhgeşneb ve II. Hüsrev döneminde görev yapan Hristiyanlığa mensup Yezdîn yer almaktaydı.[1713]

Maliye teşkilatının üst düzey yetkilileri arasında çeşitli âmârkârlar yani vergi tahsildarları ya da hesap görevlileri bulunmaktaydı. Yüksek rütbeli memurların başındaki Arrân-âmârkâr, Bozorg-farmadâr'ın vekili olarak devletin gelir ve giderlerinin kayıtlarından, vergi hesaplarından, divanların kaydedilmesinden sorumlu olurdu. Bunların yanı sıra sarayın muhasebe işleriyle ve malî kayıtlarını tutulmasıyla görevli bulunan Dar-âmârkâr, soylulara ait toprakların vergi gelirlerinin tahsildarı Vâspuhergân/Vâspuhragân-âmârkâr ve bir satrabın vergi ve malî işlerden sorumlu Şaharbân/Şaharpâv-âmârkâr gibi diğer görevliler de bulunmaktaydı.[1714]

Sâsânîler döneminde kent burjuvazisinin durumu, köylülere kıyasla daha avantajlıydı. Nitekim onlar, köylüler gibi cizye vergisine tabi tutulmakla birlikte askerlik hizmetinden muaf sayılmaktaydılar. Ayrıca, yürüttükleri ticaret sayesinde maddî kazanç ve toplumsal itibar elde edebilmekteydiler. Öte yandan, toprağa bağlı olarak angarya işleri yapmak ve yaya olarak hizmet etmek zorunda olan köylülerin durumu oldukça zordu. Yasalar, köylüleri koruma amacı taşımamakta, onlara herhangi bir ücret ya da başka bir ödül de

[1709] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 107. Arthur Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides* (Denmark: Ejnar Munksgaard, 1944), 124; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 39.

[1710] Gümrük vergilerinin sistemli bir şekilde toplanması I. Hüsrev ile Bizans İmparatoru I. Justinianus arasında 561 yılında imzalanan barış antlaşmasının şartlarıyla sağlanmıştır. Antlaşmaya göre İranlı ve Romalı tüccarlar mallarını gümrük noktalarından geçirerek ticaret yapma haklarını güvence altına almışlardır. Bu da her iki imparatorluk arasında gümrük vergilerinin düzgün bir şekilde toplanmasını sağlamış oluyordu. Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 125.

[1711] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 107.

[1712] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 123. Bk. Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 228.

[1713] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 122-123.

[1714] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 123.

sağlanmamaktaydı. Büyük toprak sahipleri karşısında köylülerin durumu, aslında kölelerin durumundan pek de farklı değildi. Köylüler hem toprak sahiplerine hem de devlete vergi ödemekle yükümlüydüler ve çoğu zaman toprak sahiplerinin idaresi altında askerlik hizmeti de yapmak zorundaydılar.[1715] Bununla birlikte, vergilerin dağıtımı ve tahsilatı sırasında zaman zaman görevlilerin yetkilerini kötüye kullanması ve bazı yolsuzluk durumları yaşanmaktaydı. Ayrıca bu sistemde, gelirler yıldan yıla değişkenlik gösterdiği için, devletin malî durumu ve kaynaklarının kullanımı hakkında önceden tahmin yürütmek oldukça zor olmaktaydı. Bu durumlar savaş çıktığında paranın yetersiz kalmasıyla sonuçlandığında ise -çoğu zaman Batı'daki eyaletlere- olağanüstü vergiler yüklenmesi sonucunu getiriyordu. Benzer şekilde kamu işleri söz konusu olduğunda bundan fayda sağlayan bölgelerin halkları, olağanüstü vergiler ödemek zorunda kalırlardı.[1716] Bunlarla birlikte vergi borçları için bazı muafiyetlerin de söz konusu olduğu görülürdü. Bu aynı zamanda tahta yeni geçen hükümdarın popülerlik kazanmasının bir yoluydu. Nitekim V. Behrâm tahta çıktığında, 70.000.000 drahmiye ulaşan geçmiş borçların affedilmesini ve tahta çıktığı yılın arazi vergisinin üçte bir oranında düşürülmesini emretmişti.[1717] Sâsânîlerin son dönemlerine doğru, Fîrûz b. Yezdicerd'in yönetiminde (459-484) yedi yıl süren bir kuraklık yaşanmıştı. Halkın daha fazla mağdur olmaması için bu süreçte kimseden vergi alınmamış ve beytülmâlden gerekli ölçüde taksimat yapılmıştı.[1718] Benzer şekilde Bûrân bint Pervîz, göreve geçince halkının refahını artırmak için vergi borçlarını silmişti.[1719]

Vergilerle ilgili yeniden yapılandırmaların başladığı Kubâd b. Fîrûz döneminde Sevâd bölgesindeki kadastro zorunlu hale getirilmiş, buna göre her dönüme iki dirhem vergi konulmuş ve Nabatîler mülklerinde serbest bırakılmıştı. O zamana kadar vilayetlerin vergileri ekili-dikili yerlerinden toplam gelirin üçte biri, dörtte biri ya da beşte biri nispetinde alınmakta fakat halk bu durumdan dolayı zorluk çekmekteydi. Kubâd b. Fîrûz halktan alınan verginin oranlarını belirlemek üzere çaba harcamış, tarım alanlarına göre vergi alınması gerektiğini ilan etmişse de bunu yerine getiremeden öldüğü için

[1715] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 320-321.
[1716] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 124, 126. Ayrıca bk. Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi-Sasani Dönemi*, 283-284.
[1717] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 124.
[1718] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/82, 83; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 91; Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 124; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 94-95.
[1719] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/231.

düzenlemelerin büyük kısmını oğlu I. Hüsrev/Hüsrev Enûşirvân yönetiminde tamamlanmıştı.[1720] Mevcut düzensizliği giderme amacıyla vergi kanununda düzenlemeye giden Hüsrev Enûşirvân, vezir ve diğer önde gelenlerle istişare ederek bütün dünyada anılacak olan yeni vergi sistemini uygulamaya koymuştu. Vergi veren halkı belli tabakalara ayırarak, her sınıfın gücü yetebileceği oranda vergi vermesi düzenini getiren bu sistem, halkın yükünü azalttığı ve rahatlattığı için Enûşirvân'a "Âdil" lakabı verilmişti.[1721] Vergiler 20 yaşından 50 yaşına kadar olan bütün halka uygulanırken,[1722] bunun yanı sıra bozorgân, debîran, mobedân, asvârân ve vaspuhrân sınıflarının mensuplarına vergi muafiyeti getirilmişti. Halktan fazla vergi alınmasını önlemek için de vergi memurları mobedânlar tarafından teftiş edildi.[1723] Her ne kadar geçici de olsa I. Hüsrev'in yaptığı malî reformlar iç ve dış politikada hareket alanı sağlamış bunun yanı sıra kraliyetin güçlenmesine yol açmıştı.[1724]

Hüsrev Pervîz döneminde vergilerle ilgili alanda, tarımcı bir topluluk olarak bilinen, Irak'ın tarımsal bölgelerinde, Sevâd'daki nehirler ve kanallar ile yukarı Dicle ve kolları boyunca yoğunlaştıkları görülen Ârâmî halkından bazı kimselerin otorite konumlarına yükseldikleri görülmekteydi.[1725] Bunun en öne çıkan örneği Ârâmî kökenli Hristiyan bir asilzâde olan, Sâsânîlerde vergilerin yönetimi ve toplanmasından sorumlu bulunan Yezdîn idi. O, yedi soylu Pers ailesinden ya da Sâsânî ordusunda yüksek askerî görevler alan bir aileden gelmemesine rağmen, Sâsânî dönemi boyunca hem ekonomik hem de siyasî açıdan önemli bir figür olmuştu. Hüsrev Pervîz'le dostane ilişkiler kuran Yezdîn[1726]

[1720] Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 36; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 170; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 123.

[1721] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 170. Tahıl tarlaları için bir cerîblik (tarım arazileri için bir ölçü birimi) araziden bir gümüş dirhem, asmaklıklar için bir cerîblik araziden sekiz dirhem, her dört Fârs hurma ağacı için bir dirhem, diğer her altı hurma ağacı için bir dirhem, her altı zeytin ağacı için bir dirhem alınmıştır. Her sene halktan alınan cizye vergisindeyse, zenginlerden on iki dirhem, orta gelirlerden sekiz dirhem, fukaralardan dört dirhem olmak üzere üç kademeli bir sistem belirlemiştir. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme,* 93.

[1722] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi,* 41.

[1723] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* 123.

[1724] Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", 1/129.

[1725] Irak'ın Ârâmîce konuşan köylülerini ve şehirlilerini tanımlamak için Nebât (çoğulu Enbât) ismi kullanılmıştır. Ayrıca Farslar ve Araplara birlikte yaşadıkları birçok kasaba ve köyün önemli unsuru addedilmişlerdir. Sâsânîler döneminde Tikrit ve Nusaybin gibi şehirlerde Ârâmîlerin yaşadığı; Medâin'in nüfusunun genelinin Ârâmîce konuştuğu görülmektedir. Michael G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest* (New Jersey: Princeton University Press, 1984), 169-170.

[1726] Firavun'un gözünde Yûsuf nasıl sevildiyse, Hüsrev tarafından da Yezdîn'in öyle sevildiği; bu sebeple de hem Pers İmparatorluğu'nda hem de Bizans İmparatorluğu'nda ünlendiği rivayet edilir. Nasir al-Ka'bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam (590-660 A.D.)* (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2016), 44.

vergi dağılımı ve savaş ganimetlerinin yönetiminde kilit rol oynamış, devlete büyük malî faydalar sağlamıştı. Nitekim Yezdîn'le alakalı olarak Hüsrev'in hazinesine her sabah 1.000 gümüş sikke gönderdiği zikredilmişti. Muhtemelen malî konulardaki mahareti onun en yüksek mertebelere ulaşmasının kapılarını açmıştı. Yezdîn'in ölümünden sonra, biriktirdiği büyük servet husumet konusu haline gelmişti. Zira Hüsrev Pervîz, bu serveti Yezdîn'in eşinden almaya çalışmış, evini yağmalamış ve ona birçok zorluk çıkarmıştı.[1727] Yezdîn'in oğlu Şamta, yapılanların intikamını almak için Hüsrev'e karşı bir isyan başlatmış; ancak Hüsrev Pervîz'i hapishanede öldürülmekten ve ardından tahta geçen Kisrâ Şireveyh'i, kraliyet prenslerini ortadan kaldırmaya ikna etmekten sorumlu tutulduğu için öldürülmüştür.[1728]

1.3.2.2. Müslümanların Fetihlerden Sonraki Vergi Sistemi

İslâmiyet öncesi Arap toplumu, yazışma ve hesap tutma konularında yeterince yetkin olmadığından dolayı vergi toplama, dağıtma ve muhasebe defterlerinin tutulması gibi işlerle ilgilenen özel makamlara da sahip değildi. Eşraftan olan Araplar da bu alanlarda yeterince bilgili olmadıkları için, bahsi geçen işleri iyi bilen Arap olmayan azatlılardan veya Ehl-i Kitap mensuplarından yararlanmışlardı.[1729] Merkezî bir vergi sistemi olmamakla birlikte, önemli bir ticaret merkezi olan Mekke'de ticaret yollarının kontrolünü sağlayan Kureyş kabilesi, kurulan pazar ve panayırlara ticaret için gelen kişilerden gümrük vergisine benzer bir ücret almaktalardı. Bu ödemenin karşılığında ise onlara güvenli bir şekilde ticaret yapma imkânı sağlamış oluyorlardı.[1730] Ayrıca ticaret anlaşması olan "ilâf" sayesinde Abdümenâfoğullarına mensup Hâşim, Abdüşşems, Muttalib ve Nevfel, Habeşistan, Yemen ve İran hükümdarlarıyla siyasî ilişkiler kurmuşlar; böylece ticarî faaliyetleri uluslararası boyuta taşıyarak Kureyş'in kalkınmasına katkı sağlamışlardı.[1731]

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren, Müslümanların vergi sistemi şekillenmeye başlamış ve ilerleyen dönemlerde fethedilen toprakların genişlemesiyle birlikte bu sistem, kurumsal

---

[1727] Nasir al-Ka'bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam,* xxxv, 42, 66. Ayrıca bk. Jullien, "East Syrian Monasteries In Sasanian Iran", *Encyclopædia Iranica,* 2015.
[1728] Nasir al-Ka'bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam*, xxxıv, 66.
[1729] İbn Haldun, *Mukaddime,* 485.
[1730] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 265-268.
[1731] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber,* 162. Bk. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü,* 174.

bir hâle dönüşmüştür. Devletin gelir kaynaklarının temelini oluşturan vergi türlerinin başında, ilk defa Hz. Peygamber (sav) döneminde alınmaya başlanan zekât gelmektedir. Ayrıca, Sâsânî vergi sistemlerinden esinlenerek şekillendirilmiş olan gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi de İslâm Devleti'nin önemli kaynaklarından biri olmuştur. Senelik olan cizye, sadece büluğ çağına ulaşmış erkeklerden alınırken; çocuklar, kadınlar, ihtiyarlar, ileri derecede hastalar ve kendini dine adamış rahipler bu mükellefiyetin dışında tutulmuştur. Vergi açısından Yahudi, Hristiyan ve Mecûsîleri tek bir grup addeden Hz. Peygamber (sav), ayrım yapmadan hepsini aynı hukuka tabi tutmuştur. Bu minvalde ilk defa Mecûsîleri de Ehl-i Kitap kapsamında değerlendirerek onlara cizye tatbik edilmesi Resûlullah (sav) döneminde vuku bulmuştur.[1732]

Mecûsîler, İslâmiyet'i kabul etme ya da cizye verme konusunda muhayyer bırakılmış; her ikisini kabul etmemeleri durumunda ise kendileriyle savaşılmıştır.[1733] Onlara Ehl-i Kitap'tan farklı olarak kadınları ile evlenilmemesi ve kestiklerinden yenilmemesi uygulaması tatbik edilmiştir.[1734] Nitekim Hz. Peygamber (sav), Hecer Mecûsîlerine yazdığı mektupta onları İslâm'a davet etmiş; reddetmeleri durumunda cizye vermeleri gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca yapılacak anlaşmanın, kestikleri hayvanların etlerinin yenilmemesi ve kadınlarıyla nikâhlanılmaması şartlarıyla olacağını bildirmiştir.[1735] Resûlullah döneminde Hecer bölgesinde Mecûsîlerden cizye vergisi alındığı gibi, Hz. Ebû Bekîr zamanında, Hâlid b. Velîd İran emîrine mektup yazarak Mecûsîleri cizye vermeye davet etmiştir. Hz. Ömer'in halifeliğinde de İran Mecûsîlerinden, Hz. Osman zamanında ise Berberîlerden cizye alınmıştır.[1736]

Yarımada dışına yönelik vergi düzenlemelerinin temelleri ise Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde atılmış, o bölgelerde uzun süredir uygulanan sistemler İslâmî perspektife

---

[1732] Ebû Yûsuf Ya'kūb b. İbrâhîm b. Habîb, *Kitâbü'l-Harâc* (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1979), 122. Ayrıca bk. Necdet Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", çev. İrfan Aycan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997), 183-184. Ehl-i Kitap'tan arasında cizye alanın ilk topluluk Necrân'daki Hristiyanlar olmuştur. Bunun dışında Hz. Peygamber (sav) Bahreyn'deki Mecûsîlerden de cizye almıştır. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Umâre (Beyrût: Dâru'ş-Şurûk, 1989), 107.

[1733] Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî - İmam Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-Kebîr* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/132.

[1734] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/263; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/29; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, 110.

[1735] Şeybânî, *Şerhü's-Siyeri'l-Kebîr*, 1/105; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, 105.

[1736] Bağdâdî, *Kitâbü'l-Harâc,* 225; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, 106, 108.

uyumlu hale getirilmiştir.[1737] Nitekim toprak için harâc adı verilen bir verginin konulması ilk defa Hz. Ömer'in halifeliği döneminde vuku bulmuştur. Halife, İslâm toplumunun idaresinde önemli bir dönüm noktası olan Sevâd ve Cibâl arazileri ile ilgili ashabıyla istişare etmiş ve fethedilen beldelerin bütün toprakları Müslümanların mülkü sayıldığı için bu arazileri Müslümanlar arasında taksim etmek yerine; harâc vergisi ödemeleri şartıyla[1738] eski sahiplerine bırakmayı kararlaştırmıştır. Bu uygulama sadece Sevâd'la sınırlı kalmayıp Şam gibi bölgelere de uygulanmıştır. Halife, harâcın yanı sıra fethettiği topraklardaki tüm zimmîleri de cizyeden sorumlu tutarak elde edilen geliri merkezî bir hazinede yani beytülmâlde toplatmıştır.[1739] Böylece hem yerel halkı korumuş hem de toprakların gelirinden İslâm Devleti'nin uzun vadede yararlanmasını sağlamıştır.[1740] Zimmîler için cizye miktarı ferdin malî durumuyla orantılı olarak belirlenmiş, bölgelere göre de farklılık göstermiştir. Onlar Müslüman olduklarında cizyeden muaf tutulmuş, ancak toprak vergilerini ödemeye devam etmişlerdir. Toprağı terk ettiklerinde ise bu konudaki sorumlulukları da kalkmıştır.[1741]

Harâc arazileriyle aynı işleme tabi tutularak beytülmâle aktarılan bir diğer arazi grubu ise "savâfî"[1742] topraklarıdır. Kisrâ ve ailesinin, hudut muhafızlarının, savaşlarda ölen veya fetih kuvvetlerinden kaçan büyük ikta sahibi Farsların ve ateş mabedlerinin toprakları savâfî arazisi sayılarak devlet mülkü haline getirilmiştir. Suriye ve Mısır'da bazı örnekleri olmakla birlikte büyük çoğunluğu Irak bölgesinden ele geçirilenlerden müteşekkil bu arazilerin nasıl tasarruf edileceğine dair yetki tamamen halifeye tevdi edilmiştir. Halife,

---

[1737] Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî,* 23.

[1738] Sevâd bölgesindeki harâc, "cerîb" denilen alan ölçü birimine göre hesaplanmış; nakdî ya da aynî olarak ödenebilmesi sağlanmıştır. Malî durum istikrara kavuşunca hakim ödeme şekli daha çok nakdî şekilde olmuştur. Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî,* 24.

[1739] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 3/262; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 69; Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî,* 24. Bk. Nuh Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-3* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/354, 368; Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, 221.

[1740] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 3/263.

[1741] Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 24; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc,* 124. Sevâd bölgesindeki cizye miktarı yıllık olarak 12, 24 ve 48 dirhem arasında değişirken, Suriye'de gerek şehir ve kırsal kesimdeki her adam başına bir dinar; Müslümanların gıda ihtiyacı için bir ceriblik buğday ile bir miktar sirke ve zeytinyağı şeklinde sabit bir cizye belirlenmiştir. Horasan bölgesinde ise her bir şehir havalisine ortak tek bir vergi yüklenmiştir. Bunun yanı sıra toprak vergisi ile tüccara ve sanat erbabına yüklenen başka vergiler de olmuştur. Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî,* 24-26.

[1742] Savâfîl-Esfâr da denilmektedir. Ebû Yûsuf, su çıkan yerlerin kenarını, atlara ayrılan koruları bu yerlere dahil etmektedir. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 57.

mezkûr toprakların işletmesini köylülere bırakabildiği gibi, öşür vergisi ödemeleri şartıyla Araplara iktâ olarak da verebilmiştir.[1743]

Uşûr olarak adlandırılan ticaret malları vergisi, ilk defa Hz. Ömer döneminde uygulanmıştır. Sınırların genişlemesiyle zimmî statüsüne geçen kimselerin ticarî işleri, ticaret yapmak için diğer ülkelerin tüccarlarının İslâm beldesine gelmeleri gibi durumlar bahsi geçen ticaret malları vergisini gündeme getirmiştir. Hz. Ömer, vergi oranlarını Müslüman tüccarların ticarî üstünlüklerini korumaya ve onları ticarete daha çok teşvik etmeye yönelik şekilde belirlemiştir. Bu minvalde Halife, bu işlerle ilgilenmesi için görevlendirdiği Ziyâd b. Hudayr aracılığıyla, belirli bir miktara ulaşan paradan senede bir defa olacak şekilde Müslümanlardan 40'ta bir, zimmîlerden 20'de bir, diğer ülkelerden gelen gayrimüslim tüccarlardan (harbî ve müste'menler) ise 10'da bir oranında vergi almıştır.[1744]

Müslüman ordularının kısa sürede hakim olduğu toprakları ikiye katlayarak başarılı bir fetih politikası yürütmeleri, ele geçirdikleri topraklardaki halkların pek çoğunun Müslüman olmasıyla sonuçlanmıştır. Onlar hakimiyetleri altına aldıkları yerlerdeki topluluklara baskı uygulamamışlar; kendilerini tanıtarak dine davet etme yolunu tercih etmişlerdir. Nitekim bir yeri fethetmeden önce İslâmiyet'i iyi bilen elçileri oraya göndererek dinin somut örneklikle tanınmasını sağlamışlardır. Daha önceki otoritelerin malî açıdan keyfi uygulamalarının aksine, inanç baskısı yapmaksızın vergileri indirerek malî düzeni sağlamışlardır.[1745] Müslüman Araplar, Fars halkını Sâsânîlerin önceden aldığı vergilerden daha azıyla mükellef tutmuşlardır. Ayrıca egemenliklerini kabul ettikleri sürece onların yerel işlerine karışmamışlardır.[1746] Müslümanlara vergi ödemeye başlayan Irak'taki Farsların, ilerleyen dönemlerde Müslümanları topraklarından çıkarmaya ya da kendi devletlerini yeniden kurmaya kalkışmamaları ve hatta birinci ve

[1743] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 57; Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 24, 33. Ayrıca bk. Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2019), 46.

[1744] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 132, 135; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, 638-639. Bk. Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", 3/358.

[1745] Gustave Le Bon, *Arapların Medeniyeti*, çev. Haktan Birsel (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014), 92-93.

[1746] Foltz, *Iran in World History*, 47.

ikinci nesilde büyük oranda Müslüman olmaları, onların İslâm toplumuna entegrasyon sağlamadaki başarılarının göstergeleridir.[1747]

Emevîler döneminde, divanlar aracılığıyla takibi yapılan vergi toplama sistemi kurumsal bir hâle gelmiş ve devletin malî yapısını güçlendirmiştir. Vergilerin tahsilinin, Hz. Peygamber (sav) döneminde olduğu gibi, Emevîler döneminde de aynî, nakdî ya da hem aynî hem de nakdî olarak devam ettirildiği görülmektedir. Sevâd, Nişâpûr, Harizm, Eyle, Belh, Cezîre, Musul, Şam ve İskenderiye'de cizyeler nakdî toplanırken; Yemen, Bahreyn, Merv gibi bölgelerde hem aynî hem de nakdî şekilde tahsil edilmiştir. Bazı bölgelerde şahıs başı, bazı yerlerde ise bütün gayrimüslimlere müşterek bir miktar belirlenmiştir.[1748] Sâsânîlerden ele geçirilen yerlerin vergilerinin tahsilinde bölgedeki dihkanlardan istifade edilmiş; onlar da vergileri toplayıp bölge valisine teslim etmişlerdir. Bunların yanı sıra bizzat halife tarafından tayin edilen harâc âmilleri de olmuştur. Nitekim Muâviye, kâtibi ve azadlısı Abdullah b. Derrâc'ı[1749] Irak'ın harâcını toplaması üzere harâc amiri tayin etmiştir.[1750] Irak'a gelen Abdullah b. Derrâc bölgenin dihkanlarından, Kisrâ ve ailesinin savâfî arazilerinden gelen parayı kendilerine ayırdıklarını ve vergisini de vermedikleri öğrenmiştir. Ardından durumu Muâviye'ye iletmiş, o da bu arazilerin tespit edilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Derrâc, dikhânları toplayarak Kisrâ ailesinin kendilerine ayırdığı bahsi geçen malların durumunu sormuştur. Onlar da kayıtların yapıldığı divan defterinin Hulvân'da bulunduğunu söylemişlerdir. Defteri getirterek Kisrâ ve ailesinin üzerindeki tüm arazilere el koyduran Derrâc bu malları Muâviye'ye tahsis etmiştir. Kûfe ve Sevâd'dan Muâviye için haczedilen malların miktarının 50.000.000 dirheme ulaştığı rivayet edilmektedir.[1751] Ayrıca Muâviye, başka ülkelerden gelen gayr-ı müslim tüccarlardan (harbî olarak isimlendirilen) İslâm topraklarına ticaret yapabilmek amacıyla ödedikleri uşûr/gümrük vergisi almıştır.[1752]

Emevî iktidarının ilk dönemlerinde Hulefâ-yi Râşidîn döneminde uygulanan malî sistem devam ettirilmeye çalışılsa da zamanla bazı problemler baş göstermeye başlamıştır. Öyle

---

[1747] Gökalp, *Irak'in Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-İ Râşidîn Dönemi),* 181.
[1748] Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", 3/361-362.
[1749] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, 2/125. Belâzürî bu ismi "Abdurrahman" olarak zikretmektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 408. Onun Ubeydullah b. Derrâc isminde bir kardeşi de vardı. Her ikisi de Muâviye'nin azatlısıydı. Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ'*, 24.
[1750] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, 2/125; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ',* 24.
[1751] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, 2/125.
[1752] İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 229.

ki İslâmiyet'i kabul etmek harâc yükümlülüklerinden muafiyet sağladığı için, harâc toprağı Arap bir Müslüman tarafından satın alındığında ya da Arap olmayan sahibi Müslüman olduğunda vergiden muaf hale gelmekteydi. Ancak bu durum bazen toprak sahibi Arapların, köylüleri sömürmesine; ardından da vergi mükelleflerinin İslâm'a geçmesine yol açmaktaydı. Fakat her iki durum da, beraberinde bazı zorlukları ve rahatsızlıkları ortaya çıkarmaktaydı. Şayet vergiler, İslâm'a geçenlerin sayısına oranla azaltılırsa, o zaman hazine için bir yük olmakta; eğer verginin toplu miktarı esas alınarak kişilere düşen pay yükseltilirse de din değiştirmeler nedeniyle vergi ödeme kapasitesi azalan topluluk için yük artmış oluyordu.[1753] Sonuç olarak İslâm'a girenlerin sayısının artması, Arapların harâc arazilerini satın alıp özel mülkiyetlerine dönüştürmesi ve devlet arazilerinin birilerine hibe edilerek hazine gelirlerinin azalması; devletin artan bu ihtiyaçlarını karşılamak için yeni para kaynaklarının aranmasına ve vergilerde artışa yol açmıştır.[1754] Bunlardan biri Mecûsîlerden Nevrûz ve Mihrican bayramı hediyeleri adı altında tahsilatlara başlanmasıdır. Öyle ki Mecûsî devlet geleneğinde, yılbaşı olarak kabul edilen Nevrûz'da, devlet büyüklerine harâc takdim edilirdi. Muâviye de Irak valileri aracılığıyla Sevâd'da yaşayan insanlardan, Sâsânî döneminin örfî vergileri olan Nevrûz ve Mihrican hediyelerini hilâfet merkezine göndermelerini istemiş; sonraki dönemlerde de bu uygulama bir gelenek haline gelmiştir.[1755]

Yezîd b. Muâviye malî konularda büyük oranda babasının uygulamalarını devam ettirmiştir.[1756] Bununla birlikte değişikliğe gittiği bazı alanlar da olmuştur. Hz. Osman döneminde Abdullah b. Âmir, Mervlilerin ellerinde nakit para olmadığı için bunun yerine Merv Merzübânıyla bir anlaşma yaparak harâcı kadın ve erkek hizmetçiler ile mal ve hayvan olarak almıştır. Fakat Yezîd b. Muâviye kendisine kadar bu şekilde devam eden uygulamayı değiştirmiş ve harâcı tekrardan para şeklinde tahsil etmeye başlamıştır.[1757] Benzer şekilde vergilerini elbise olarak ödemekte olan Şam ve civarında yaşayan Necrânlılar, Muâviye veya Yezîd b. Muâviye'nin halifeliği döneminde, farklı yerlere dağılanlardan ve ölenlerden mütevellit nüfuslarının azaldığını bu sebeple de ödedikleri

[1753] Wellhausen, *The Arab Kingdom and its Fall,* 277.
[1754] Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", 3/356.
[1755] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 26; Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", 3/356, 360.
[1756] Ünal Kılıç, *Yezid b. Muaviye* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 261-263.
[1757] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 571.

verginin azaltılması - Hz. Osman'ın elbiselerin sayısını 200 adet azalttığına dair mektubunu örnek göstererek- taleplerini bildirmişler; bunun üzerine onların ödediği vergiden 200 elbise daha eksiltilerek toplamda 400 elbise azaltılmıştır. Fakat Haccâc Irak valiliği döneminde, dihkanların ve Necrânlıların İbn Eş'as isyanına destek verdikleri iddiasıyla, ödedikleri elbise harâc miktarını 1800'e çıkarmıştır. Bu durum Ömer b. Abdülazîz dönemine kadar devam etmiştir. Nitekim Necrânlılar kendilerine yapılan bu muameleyi halifeye şikayet etmişler, onların taleplerini dinleyen Ömer b. Abdülazîz, sayılarının 10'da bir oranda azaldığını tespit edince; yeni harâc miktarını, ölen ve Müslüman olanların cizyesini düşerek değeri 8.000 dirhem olan 200 elbise olarak belirlemiştir. Fakat Velîd b. Yezîd'in halifeliğinde Irak valisi Yûsuf b. Ömer, bu vergiyi tekrar Haccâc döneminde belirlenen miktara yükseltmiştir.[1758] Emevîler döneminde cizyenin meblağı da değişiklik göstermiştir. En düşük sınırı bir dinar ile 1/3 dinar olarak kabul edilirken, Abdülmelik b. Mervân zamanında azalan hazine gelirlerinin neden olduğu ayaklanmaların önüne geçmek için cizyenin dört dinar olması kararlaştırılmış; bunun yanında toprak üzerindeki aynî vergiye nakdî bir vergi de eklenmiştir.[1759]

Irak valisi Haccâc b. Yûsuf, devletin azalan harâc ve cizye gelirlerine tedbir açısından Müslüman olanlara tekrar cizye yüklenmesine, öncesinde harâc arazisi olan ve Araplara intikal etmesi sebebiyle öşür arazisine dönüşen toprakların tekrar harâc topraklarına döndürülmesine karar kılmıştır.[1760] Fakat bu uygulama, yeni Müslüman olanlardan daha çok, arazileri tekrar harâca bağlanan Arapları rahatsız etmiştir. Öyle ki bu durum lrak'taki İbnü'l-Eş'as ayaklanmasının ve onların arazi sicil kayıtlarını yakarak arazi tasnifinin tespitini ortadan kaldırmalarının ana sebebi olmuştur. İsyanın bastırılmasından sonra arazi sahiplerinin çoğu, topraklarının harâcî değil; öşür toprakları olduğunu iddia etmişlerdir.[1761] Haccâc b. Yûsuf vergilerin toplanması hususunda da büyük bir titizlik göstermiştir. Nitekim vergi tahsildarı olarak görev yapan ve aynı zamanda İbnü'l-Mukaffa'nın da babası olan Mecûsî Dâdeveyh, görevini kötüye kullanmakla suçlanmış

[1758] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 90-91.
[1759] Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 27.
[1760] Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 27. Haccâc dönemindeki Müslüman olanlardan da cizye alınması meselesine dair, bunun resmî bir siyaset değil; mahallî şartlardan ortaya çıkan ve harâc görevlilerince adım atılan bir uygulama olduğu görüşü de mevcuttur. Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 180.
[1761] Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 27.

ve bunun cezası olarak işkenceye tabi tutmuştur. O, bundan dolayı eli sakat kaldığı için; eli büzülmüş, çolak anlamına gelen "Mukaffa'" lakabıyla anılmıştır.[1762]

Ömer b. Abdülazîz halifeliği döneminde vergi tatbikinde genel anlamda Hz. Ömer'in koyduğu prensipleri uygulamaya çalışmış, bununla birlikte bazı yeni düzenlemelere de gitmiştir. Ticaret vergisi alınan zimmî tüccarlara, kendilerinden vergi alındığını belirten bir belge verilmesi şeklinde yeni bir düzenleme yapılmıştır.[1763] Ayrıca Ömer b. Abdülazîz, vergi memurlarına verdiği direktifle hiçbir zaman tüccarlardan zorla vergi almamalarını, onların sadece görünen mallarından vergi almalarını emretmiştir. Zimmî tüccarlardan toplanan bu vergiler, cizye ve harâcla birlikte fey gelirleri fonuna eklenmiştir.[1764]

Ömer b. Abdülazîz'in önemli uygulamalarından biri de Nevrûz ve Mihricân bayramı günlerinde halifeye hediye getirilmesini yasaklaması olmuştur.[1765] Halife olmadan önce Süleyman b. Abdülmelik'in yönetimi döneminde Nevrûz ve Mihricân bayramları münasebetiyle yapılan gösterilerde altın kap içinde çeşitli hediyeler halifeye getirilmiş; o da bu hediyelerden bir miktarını Ömer b. Abdülazîz'in yanına gittiğinde beraberinde götürerek düşüncelerini sormuştur. Ömer b. Abdülazîz ise bunların dünya hayatının malları olduğunu, şayet bunlar kendisinin sorumluluğuna verilmiş olsa onlardan geriye hiç bir şey kalmayacak şekilde dağıtacağını ifade etmiştir.[1766] Daha sonra halifeliğe geçtiğinde de valilerine mektup yazarak, Nevrûz ve Mihricân bayramlarında halktan zorla alınan malların kaldırıldığını emretmiştir.[1767] Ayrıca Halife, harâc olarak alınan miktara, postacının ücreti, sahifelerin ücreti, evlerin ücreti, Nevrûz ve Mihricân bayramlarının hediyesinin ilave edilemeyeceğini bildirmiştir.[1768]

Ömer b. Abdülazîz, Âdî b. Ertât'a yazdığı bir mektubunda, İran'daki zekat memurlarının meyvelerin miktarını tahminî bir şekilde belirleyip bunların çarşıda satılan fiyatlarından farklı bir kıymet biçtiklerini; ardından da bu kıymetlendirme üzerinden gümüş parayla zekat aldıklarını duyduğunu bildirmiştir. Yine Kürtlerden bir grubun da yolda onlardan

---

[1762] İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2000), 21/130.
[1763] Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, 644.
[1764] Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", 3/359.
[1765] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 7/365.
[1766] İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 104.
[1767] İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 141.
[1768] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/568.

öşür aldığını öğrendiğini eğer bu yapılanlar onun emriyse ya da durumu öğrendikten sonra böyle yapmalarına razıysa; konuyu tartışmaları için Bişr b. Safvân'ı, Abdullah b. Aclân'ı, Hâlid b. Sâlim'i kendisine göndereceğini bildirmiştir. Onların kendisine ulaşan her haberi araştıracaklarını, eğer insanların hakkına geçildiğini tespit edecek olursa kendilerinden alınan fazlalıkların halka geri iade edeceklerini söylemiş, böylelikle vergiler konudaki hassasiyetini de ortaya koymuştur.[1769]

Ömer b. Abdülazîz, Müslüman olanların cizyeden muaf tutulması uygulamasını Irak, Horasan ve Mısır'da yeniden hayata geçirmiştir. Bu politika sonucunda Hîre ve Horasan bölgelerinden birçok kişi Müslüman olmuş, hatta bazılarına maaş bağlanmıştır.[1770] Toprak sahibi bir kimsenin Müslüman olması durumunda kendisinden cizyenin düşürülmesiyle birlikte yine de toprak ümmetin mülkü olduğu için; işletenin zimmî, Müslüman, Arap ya da gayr-ı Arap olması fark etmeksizin arazi için harâc vergisinin ödenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Böylece harâc, bir toprak kirası addedilmiş; harâc toprakları da Müslümanların mülkü olarak değerlendirilmiştir. Aynı zamanda Arapların toprak mülkiyetine rağbetlerinin ve bunun küçük mülkiyetler üzerindeki rahatsızlık oluşturduğunun farkına varan halife, sorunu gidermek adına harâc arazisinin satılmasını yasaklamıştır. Bu uygulama neticesinde hem devlet gelirlerinin azalmasının önüne geçilmiş hem de Arap eşrafının harâc arazisini mülk edinmelerinin önüne geçilmiştir. Fakat bu tatbikat sadece Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği ile sınırlı kalmıştır. Zira onun ölümünden sonra Yezîd b. Abdülmelik halifeliğe geçince vergiler noktasında eski uygulamalara dönülmüş; Müslüman olanlara da tekrardan cizye sorumluluğu getirilmiş hatta bazı yerlerdeki vergiler artırılmıştır. Bu siyasetin sonucunda mevâlî, özellikle de İran'daki Mecûsî kökenli Müslümanlar yönetime karşı nefret beslemeye başlamışlardır. Her ne kadar Emevîlerin son dönemlerindeki Horasan valisi Nasr b. Seyyâr vergi konusunda bazı reformlar yapmaya ve Müslüman olanlardan cizyeyi kaldırmaya çalışmışsa da bunlar devletin yıkılış sürecine denk geldiği için başarıya ulaşamamış; yeni düzenlemeler ancak Abbâsîler döneminde gerçekleştirilebilmiştir.[1771]

[1769] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 7/380-381.

[1770] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 7/375; Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 28. Halife, Horasan valisi Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'ye, cizye ehlini İslâm'a davet etmesini eğer icabet ederlerse onların Müslümanlığını kabul edip cizye almaktan vazgeçmesini söylemiştir. Bunun üzerine Horasan ahalisinden 4.000 kişi Müslüman olmuştur. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 7/375.

[1771] Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", 3/354, 357.

1.4. Ordu Teşkilatı ve Askerî Düzen

1.4.1. Sâsânîlerde Ordu Sistemi

Sâsânî İmparatorluğu'nun asırlar boyunca batı ve doğudaki güçlü düşmanlarıyla sürekli mücadele hâlinde olması, Partlardan devraldıkları askerî mirasın da etkisiyle, disiplinli ve iyi yapılandırılmış bir askerî sistem geliştirmelerinde önemli bir rol oynamıştır.[1772] Bu durum imparatorluk tarafından benimsenen; "Ordusu olmayan bir krallık, zenginliği olmayan bir ordu, maddî refahı olmayan bir zenginlik ve adaleti olmayan bir maddî refah yoktur." ilkesiyle özetlenebilir.[1773] Nitekim zikredilen ifade Sâsânîlerin askerî alanda izledikleri stratejiyi ve bu stratejinin imparatorluk üzerindeki etkisini de vurgulamaktadır. Merkezî otoriteyi pekiştirme ve sınır güvenliğini sağlama amacı güden askerî reformlar, hanedanının kurucusu I. Erdeşîr'le başlamış, ordunun daha etkin bir güç haline getirilmesi ve reformların genişletilmesi ise I. Şâpûr döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte Sâsânî ordusu, gelişmiş bir askerî organizasyon ve stratejiye sahip olan Bizans'a karşı çeşitli seferlerde üstünlük sağlamış; imparatorluklarının askerî gücünü ve dayanıklılığını ispat etmiştir.[1774] Nitekim Sâsânîler, her biri farklı rotalar izleyen ve geniş ölçüdeki farklı bölgelere seferler düzenleyen birden fazla orduyu sahaya sürme kapasitesine sahip bir lojistik güce sahip olmuşlardır.[1775]

Sâsânî ordusunun kendi içinde sistemli ve koordineli bir hiyerarşik yapısı bulunmaktaydı. Hüsrev Enûşirvân'dan önce tüm ordunun başında "Erân/Arrân spehbed"[1776] (İran ispehbedi) unvanına sahip, en yüksek rütbeli asker bulunurdu. Onun emrindeki ordu komutanlarına ise "spahbed/ispehbed" ismi verilir ve bunlar bir saha ordusunu komuta edebilirlerdi.[1777] Ordunun çoğunluğu "asvârân" şeklinde isimlendirilen süvari birliğinden müteşekkildi. Bu birliğin komutanları, genellikle soylu sınıfından olan bozorgân ve

---

[1772] Garthwaite, *İran Tarihi*, 85; Ulaş Töre Sivrioğlu, "Sâsânilerde Askeri Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejileri", *Turkish Studies* 8/5 (2013), 699.

[1773] Ann K. S. Lambton, "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship", *Studia Islamica* 17 (1962), 100.

[1774] Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 91.

[1775] David Nicolle, *Sassanian Armies-The Iranian Empire early 3rd to mid-7th Centuries* (yer adı: Montvert Publication, 1996), 19.

[1776] Aynı zamanda savaş bakanı ve barış baş müzakerecisi olarak görev yapmaktaydı. Nicolle, *Sassanian Armies*, 14.

[1777] Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 91; Nicolle, *Sassanian Armies*, 14; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 172. Ordu generaline "sahbad" denildiği de söylenmektedir. Christensen, "Sassanid Persia", 115. İspehbed, Mecûsîlerin yaşadıkları bölgede en yetkili dinî görevli olma konumuna da sahipti. Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı- Gayrimüslimler", 316-317.

âzâdân arasından seçilmekteydi. İmparatorluğun daha merkezî yönetilmesini ve sınırların etkin bir şekilde korunmasını amaçlayan Hüsrev Enûşirvân, kontrolü zor olan vilayetlere çözüm bulmak amacıyla mevcut yapıyı ortadan kaldırmış; devleti askerî ve idarî açıdan "kûst" adı verilen kuzey, güney, doğu ve batı şeklindeki dört büyük bölgeye ayırmıştır. Her bir bölgenin başında ispehbed veya merzübân unvanına sahip askerî komutanlar tayin etmiştir.[1778] Bu kûstlar, Kirman, Sîstan ve bütün Horasan'ı kapsayacak şekilde doğuda Horasan bölgesi, Cibâl'den başlayarak Bizans sınırına kadar uzanan batıda Hâverân bölgesi, Ermenistan, Gürcistan, Taberistan ve Azerbaycan'ın kapsayan kuzeyde Baktar/Apahtar bölgesi, Fars ve Hûzistan'ın tümünü kapsayan güneyde Nimrûz bölgesi şeklindedir.[1779] Sınır bölgelerine ise yerel yönetim ve güvenlikten sorumlu olan "pâdgospân/fâzûsbân" adı verilen askerî valiler tayin edilmiştir.[1780]

Sâsânî savaş geleneğinde, muharebe başlamadan önce Zerdüşt din adamları yakınlardaki bir su kaynağını kutsal suyla takdis edip burada bir koç kurban ederlerdi. Daha sonra düşman tarafı, Sâsânî Kralı'na boyun eğmeye ve Zerdüştlüğü kabul etmeye davet ederlerdi. Karşı taraf bu talepleri reddettiği takdirde, savaşın başladığını ilan etmek amacıyla antik bir oku temsil eden bir ok ya da basit bir sopa fırlatılırdı. Ayrıca komutanlar, askerlerini hem bu dünyada hem de ahirette alacakları ödüllerle motive eder ve kafir sayılan düşmanlarını kınarlardı.[1781]

Savaş genellikle düşmanı savaşa kışkırtma amacıyla söylenen "Merd bâ merd" (erkek erkeğe) nidalarıyla başlardı. Hükümdar savaş alanında bulunuyorsa, tahtı genellikle bir tepenin üzerine kurulur ya da etrafı dört bayrakla çevrelenmiş şekilde ordunun merkezine yerleştirilirdi. Bu bayrakların içinde hükümdarın hizmetkarları ve muhafızları bulunur, onların ötesinde menzilli okçular ve piyadeler konumlandırılırdı. Bazen hükümdarın haremi veya saray mensupları orduya eşlik ederlerdi. Hükümdar savaşa katılmadığı takdirde, başkomutan aynı düzende tahta otururdu.[1782] Eğer komutan kaçarsa ya da öldürülürse, askerler de savaşı terk ederlerdi. Bu durumda, ağır zırhlı süvariler, karşı tarafın ordularının hafif zırhlı ve daha esnek atlıları tarafından mağlup edilirlerdi. Nitekim bu şekildeki bir düzenleme ve iddia edildiği üzere Farsların yakın temas savaşında

[1778] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 105; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 136-137.
[1779] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 105; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 124.
[1780] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 105; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 177.
[1781] Nicolle, *Sassanian Armies*, 19.
[1782] Nicolle, *Sassanian Armies*, 19.

dayanıklı olmamaları bazı yenilgilere yol açmıştı.[1783] Öyle ki Kâdisiye'de Sâsânîlerin komutanı Rüstem, kendisi için kurulan tahtına oturmuşken, Müslümanların yakınına kadar ilerlemesi üzerine tahtı bırakıp kaçmak zorunda kalmıştı.[1784]

Sâsânîlerin askerî taktik ve stratejileri, bu imparatorluğun başarısının ardında yatan temel unsurlardan birini teşkil etmekteydi. Ağır süvari birlikleri, kuşatma teknikleri, düzenli ordu disiplini, savunma stratejileri, diplomatik manevralar, Sâsânî ordusunun gücünü ve etkinliğini arttıran faktörler olmuştu. Aslında Sâsânîler, ordularının teçhizatı ve savaş taktikleri açısından uzun süre Part modeline bağlı kalmışlardı. Part kuvvetlerinde atlı okçuların baskın olmasına karşın, Sâsânîlerin mızrakla silahlanmış yakın dövüş süvarileri, taktiksel olarak daha önemli rol oynamışlardı.[1785] Ağır zırhlı yakın dövüş süvarileri, Fars ordusunun çekirdeğini oluşturmuştu. Onlara, düşmanı gözetlemek, çatışmaya girmek ve taciz etmek için yararlı olan atlı okçular ve hafif süvariler destek verirdi. Genellikle hafif süvariler, Part dönemlerinde olduğu gibi zırhlı askerlerin on kat fazlası olurdu. Ağır, zırhlı, mızraklı süvarilerin temel görevi, düşman piyadelerini yerinde tutmak iken; hafif, okçu süvarilerinki daha geri planda düşmanın kanatlarını dolaşmaktı. Neredeyse ok bile işlemeyen Sâsânî ağır süvarileri, yalnızca büyük mızraklar gibi yakın dövüş silahlarıyla etkisiz hale getirilebilirdi.[1786] Ayrıca Sâsânî kuvvetleri, ordunun en kalabalık kesimi olan ağır piyade okçu piyade, mızrak atıcı, sapancı gibi alt birimlere ayrılan piyade birliklerinin okçu sınıfından oldukça yararlanmış ve yardımcı birliklere belirgin bir rol vermişti. Arap Yarımadası'nın kuzeyinden gelen hafif süvarilerin, Farsların ağır süvarine eklenmesi de etkili bir güç oluşturmuştu. Benzer şekilde Sâsânîler, Roma modelini taklit ederek kuşatma savaşlarında da uzmanlaşmışlardı.[1787]

Doğu bölgelerinde sıkça kullanılan davullar, askerlerin moralini yüksek tutmak ve saldırı emrini vermek amacıyla Sâsânî ordusu içinde stratejik bir unsur addedilmişti. Savaş alanındaki davullar yalnızca askerlerin moralini güçlendirmekle kalmamış, aynı zamanda savaşın gidişatını doğrudan etkileyen bir komuta aracı olarak düzenli ilerleyişi de

[1783] Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", 1/129-130.
[1784] İbn Haldun, *Mukaddime,* 532.
[1785] Nicolle, *Sassanian Armies,* 15; Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", 129.
[1786] Nicolle, *Sassanian Armies,* 20-21; Sivrioğlu, "Sâsânilerde Askeri Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejileri", 681.
[1787] Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", 129-130; Sivrioğlu, "Sâsânilerde Askeri Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejileri", 682-683.

sağlamışlardı. Davulcunun ölümü, savaşın seyrini olumsuz yönde etkileyebilen hatta tüm ordunun geri çekilmesine neden olabilen kritik bir duruma sebebiyet verebilirdi.[1788]

Sâsânîler, yaptıkları muharebelerde fillerden de istifade etmişlerdi. Bu filler muhtemelen Sâsânî İmparatorluğu'nun Kuşânlar ile olan yakın temasları sayesinde Hindistan'dan getirilmişti. Muharipler, fillerin sırtlarına yükledikleri ahşap kulelerin içini silah ve bayrakla doldurur, ardından onları ordunun arkasında güven ve cesaretlerini arttıran canlı bir duvar olarak kullanırlardı. Başka bir anlatımda ise filler süvarilerin arkasına, piyadelerin de önüne gelecek şekilde yerleştirilirdi. Bizanslıların 575 yılında Sâsânîlerle yaptıkları savaşta 24 fili, ayrıca Sâsânî yönetimindeki Irak'ı işgal ettiklerinde diğer başka filleri ele geçirmeleri nedeniyle, Sâsânîlerin VII. yüzyıldaki Müslüman-Arap fetihlerine karşı kullandıkları fillerin sayısında bir azalma meydana gelmişti.[1789] Fillerin savaş meydanına kullanıldığı Kâdisiye Savaşı'nda Farslar, önceki günlerde zarar gören mahfeleri savaşın üçüncü gününde (İmâs günü) tamir etmişler ve filler sayesinde Müslümanlar üzerinde şiddetli bir baskı kurmuşlardı. Bunun üzerine Müslümanlar Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın emriyle, diğer fillere öncülük eden iki filin hortumlarını kesmişlerdi. Böylece öteki filler kaçarak dağılmış ve savaşın dördüncü günü Sâsânîler hezimete uğramışlardı.[1790]

Sâsânî ordusunda savaşlar genellikle süvarilerin güçlü saldırıları ve okçuların yoğun ok yağmuruyla sonuçlandırılırdı.[1791] Bu süreçte okçular, büyük olasılıkla göçebe Türk istilacılarına karşı geliştirilmiş olan, "navak" adı verilen bir yay sistemi kullanmaktaydılar. Ancak bu yaylardan atılan oklar, Arap okçularının kullandığı daha ağır oklarla kıyaslandığında etkisiz kalabiliyordu. Zira Arap piyade okçularının attığı oklar, Farsların zırh ve miğferlerini parçalayabilecek kadar güçlü olduğundan dolayı Kâdisiye Savaşı'nda Sâsânî askerlerine karşı ciddi zorluklar yaşatmıştı.[1792]

Savaşların ardından Sâsânîler hayatta kalanların sayısını tespit etmek için ilginç bir yöntem uygularlardı. Savaştan önce her asker elinde bulunan oku sepetin içine koyar; savaştan sonra hayatta kalan her bir kişi, sepetten bir ok geri alırdı. Böylece geriye kalan oklar, ordunun kayıplarını temsil etmiş olurdu. Diğer bir husus, Sâsânîler savaşta esir

[1788] Nicolle, *Sassanian Armies,* 19.
[1789] Nicolle, *Sassanian Armies,* 24.
[1790] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/552, 556; İbn Haldun, *Mukaddime,* 532.
[1791] Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", 129-130.
[1792] Nicolle, *Sassanian Armies,* 24.

aldıkları kimseleri genellikle köle olarak satmak ya da imparatorluğun uzak bölgelerinde kolonize etmek amacıyla kullanırlardı.[1793]

1.4.2. Araplarda Askerî Yapı

İslâmiyet'ten önceki dönemde Araplar merkezî bir devlet yapısına sahip olmadıkları için düzenli ordu teşkilatları da bulunmamaktaydı. Çünkü bir topluluğun "ordu" olarak tanımlanabilmesi için, bu toplulukta askerlik görevinden bağımsız olan sivil birimlerin bulunması gerekirdi. Bu kurumlar ise ancak fetihlerin ve iskân faaliyetlerinin sonrasında gelişebilmişti. Bedevî Arap kabilelerinde birkaç istisna dışında toplumun tamamı savaşçı kabul edilirdi. Nitekim pek çok yetişkin erkek, hayatını askerî faaliyetlerle geçirir; binicilik yapar, ok atar, mızrak ve kılıç kullanırdı. Kadınlar ve çocuklar ise savaşçı rolünü üstlenen erkeklere bakmakla yükümlü olurlardı.[1794] Bununla birlikte nüfusunun büyük çoğunluğu yerleşik hayata geçmiş kabilelerden müteşekkil olan Kuzey ve Güney Arabistan'daki bazı krallıklarda, askerî nizam ve teşkilatın mevcut olduğu görülmüştü. Nitekim Güney'de Himyerî Krallığı (M.Ö. 115 - M.S. 525), Kuzey'de Nabatî Krallığı (M.Ö. 4. yüzyıl - M.S. 106), Bizans askerî modelini esas alan Gassânî Krallığı (M.S. 200-636) ve büyük ölçüde Sâsânî askerî teşkilatından etkilenmiş olan Lahmî Krallığı (MS. 268-633) düzenli askerî birliklerin mevcut olduğu örneklerdi.[1795] Ayrıca Yemen'deki ve Kuzey Arabistan'ın İran ile Bizans sınır eyaletlerindeki Habeş ve Sâsânî hâkimiyetleri, Araplar üzerinde önemli etkiler bırakmışlardı. Öyle ki bu süreçte silah kullanımı, askerî teşkilat sistemi ve stratejileri, tekstil ürünleri, yiyecek maddeleri ve yazı sanatı, Arapların onlardan faydalandığı unsurlar arasında yer almıştı.[1796]

Câhiliye döneminde kabile başkanı aynı zamanda o kabilenin kumandanı sayılırdı. O, bir savaş olduğunda kabile sancağını alarak birliğine önderlik ederdi. Düşmanla savaşırken de yaygın olarak kullandıkları bazı yöntemler vardı. En yaygın olanı ise, daha çok bedevî Arapların kullandığı düşmana aniden baskın yaptıktan sonra geri çekilmek anlamına gelen "Kerr-ferr taktiği" (vur-kaç) idi. Onlar develeri saf halinde dizerler ve onların sırtlarını kendilerine siper olarak kullanırlardı. Eskiden beri uygulanan savaş usullerinden bir diğeri de muhalif kuvvetlere yaklaştıkları zaman ordugâhların çevresine hendekler

---

[1793] Nicolle, *Sassanian Armies*, 19.
[1794] Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State Warfare and History* (New York: Taylor & Francis Routledge, 2003), 1.
[1795] Terzi, *Askerî Teşkilat*, 19.
[1796] Lewis, *Tarihte Araplar*, 13.

kazılmasıydı. Farsça kökenli bir kelime olan "handaq/hendek" kelimesi, savunma amacıyla kazılmış bir çukur ya da su yolu anlamına gelmekteydi. Askerler, düşmanın ani bir gece baskınıyla içlerine sızmalarını engellemek amacıyla düşmana yakın bir yerde konaklayıp çadır kurduklarında, ordugâhın etrafını kuşatan daire biçiminde hendekler kazarlardı.[1797] Bunun dışında göçebe veya yarı göçebe kabileler, genellikle hayatta kalmalarını sağlayacak kadar ekonomik kaynağa sahip oldukları için kendi toprakları dışında saldırı savaşlarına girişmezler, savunma amaçlı savaşlarla hayatta kalmayı yeterli bulurlardı.[1798]

İslâm öncesi dönemde baskınlar, kabilenin herhangi bir üyesi tarafından başlatılabilmekteyken; İslâm toplumunda bu kararın Hz. Peygamber'e (sav) ait olduğu ve yetkinin merkezîleştirildiği görülmekteydi. Buna rağmen alınan kararlar bazen sahâbe tarafından sorgulanabilmiş, bu da otoritenin mutlak olmadığını ve istişareye açık bir yönünün bulunduğunu ortaya koymuştu. Hz. Peygamber, ortak komuta gerektiren durumlarda otoriteyi devretme uygulamasına da başvurmuştu.[1799] Bu dönem düzenli bir maaş sistemi söz konusu olmayıp[1800] orduya katılım gönüllülük esasına dayanmaktaydı. Müslümanların kendilerine savaş açanlara karşı savaşmalarına izin veren âyetin[1801] nüzulünden sonra Resûlullah savaş için çağrıda bulunmuş ve orduya katılmak isteyen gönüllülerin isimleri defterlere kaydedilmişti. Hz. Peygamber, sefere katılma konusunda gönülsüz olanları zorlamamış;[1802] bununla birlikte nâzil olan bazı âyetler,[1803] Müslümanlara gerektiğinde seferlere katılma yükümlülüğü getirmişti. Aslında Müslümanların Mekke'nin fethiyle güç kazanana kadar, ordu için ayrı bir sınıf oluşturacak kadar nüfusları bulunmadığı için, gücü yeten herkesin bir nevi asker sayılması doğal bir durumdu.[1804] Yine bu dönemde kervan baskınları, bedevîlere yönelik

---

[1797] İbn Haldun, *Mukaddime*, 534; Kennedy, *The Armies of the Caliphs*, 26. Hendek Savaşı'nda önemli bir rol oynayan, savaş sırasında aktif bir şekilde Peygamber Efendimiz'in yanında bulunan Selmân-ı Fârisî'nin, muharebe sırasında ilk defa hendek kazılmasını önerisinde bulunduğu; bunun da Hz. Peygamber tarafından kabul ettiği şeklinde rivayetler de aktarılmaktadır. İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, 4/222.

[1798] Landau-Tasseron, "Features of the Pre-Conquest Muslim Army in the Time of Muhammad", 334.

[1799] Landau-Tasseron, "Features of the Pre-Conquest Muslim Army in the Time of Muhammad", 316, 336.

[1800] Kennedy, *The Armies of the Caliphs*, 2.

[1801] "Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda savaşın. Ancak haddi aşmayın, çünkü Allah haddi aşanları sevmez." Bakara 2/190.

[1802] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/257-258; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2/13. Ayrıca bk. Çil, "İslâm Tarihi'nde İlk Düzenli Ordunun Kuruluşu", 79.

[1803] Ayetler için bk. Enfâl 8/15-16; Mâide 5/35; Tevbe 9/11, 36; Nisâ 4/71-74, 77, 95.

[1804] Terzi, *Askerî Teşkilat*, 48.

baskınlar, yerleşik topluluklara karşı yapılan saldırılar ve savunma savaşı gibi farklı savaş türlerinin uygulandığı görülmekteydi. Kervan baskınlarının çoğu, Hz. Peygamber'in (sav) Medine'ye gelişinin ilk üç senesine tarihlendirilmekteydi. Zira Mekke kervanlarının askerî güçle değil; kervanların, geçtiği topraklardaki kabilelerle yapılan anlaşmalarla korunması sebebiyle daha az deneyim ve kaynak gerektiren kervan baskınları kolaylıkla yapılabilmekteydi.[1805] Bedevîlere karşı gerçekleştirilen baskınlar ise genelde Kureyşlilerin ve Yahudi kabilelerin müttefiklerinin cesaretini kırmak ya da bazı yolların ve bölgelerin kontrolünü sağlamak gibi belirli stratejik amaçlara hizmet etmekteydi.[1806] Tarihçi Ella Landau, Hz. Peygamber'in (sav) kuvvetlerinin cephe savaşlarından ziyade -İslâm öncesi Araplarda da yaygın kullanılan bir usül olan- düşmanın gafil avlandığı baskın akınlarında daha fazla başarı elde ettiklerini savunmuştur. Ancak Müslümanların Mekkeli müşriklerle yaptıkları ve galibiyet sağladıkları meydan muharebeleri onun bu görüşünü doğrulamamaktadır.[1807]

İslâmî dönemde uygulanan en yaygın savaş taktiklerinden biri, safların düzenli bir şekilde oluşturulup "nizâmî harp" denilen yöntemle düşman üzerine yürümekti. Bu taktiğin benimsenme sebeplerinden ilki, düşmanın onlara karşı bu şekilde savaşması; ikincisi ise nizâmî savaşın, canı feda etmeye uygun yapısıyla Müslümanların cihad anlayışına uyum sağlamasıydı.[1808] İslâm'ın ilk dönemlerinde uygulanan nizâmî savaş, askerî birliklerin belirli bir düzen içerisinde saf tutarak savaş alanında yer almalarıyla yani "ta'biye" denilen yöntemle gerçekleştirildi. Hükümdarın ya da kumandanın önüne, sağına, soluna ve arkasına askerî birliklerin saflar şeklinde yerleştirilmesi suretiyle sıkı ve sağlam bir ordu tertibi sağlanırdı.[1809]

Hz. Ebû Bekir döneminde, Hz. Peygamber (sav) devri uygulamalarına devam edilmiş; köklü değişiklikler yaşanmamıştı. Ordu teşkilatı gönüllülük esasına dayandığı için, kendi isteği ile savaşa katılanlar kabul edilmiş, geri dönmek isteyenlere de izin verilmişti.[1810]

[1805] Landau-Tasseron, "Features of the Pre-Conquest Muslim Army in the Time of Muhammad", 306-7. Ella Landau, bunun diğer bir sebebini Müslümanların Mekke'den göç ettikten sonra eski ticarî mesleklerini bıraktıkları için maddî açıdan geçim kaynağına ihtiyaç duymaları ve bu sebeple baskınlar yapmaları olarak zikreder. Fakat bu iddia, Hz. Peygamber'in (sav) Medine'de yaptığı kardeşleştirme politikasıyla, muhacirin ticarî bilgisini Medine pazarına taşımasıyla ters düşmektedir. Landau-Tasseron, 305.

[1806] Landau-Tasseron, "Features of the Pre-Conquest Muslim Army in the Time of Muhammad", 309.

[1807] Landau-Tasseron, "Features of the Pre-Conquest Muslim Army in the Time of Muhammad", 316, 336.

[1808] İbn Haldun, *Mukaddime*, 532-33.

[1809] İbn Haldun, *Mukaddime*, 531.

[1810] Çil, "İslâm Tarihi'nde İlk Düzenli Ordunun Kuruluşu", 80.

20/641 senesine kadar Irak, Suriye, Filistin ve Mısır topraklarını hâkimiyeti altına alan[1811] Hz. Ömer'in öncelikli siyaseti ise orduya mümkün olabildiğince kuvvet toplamak, askerî birlikleri savaş durumuna göre düzenleyip sevk ve idare etmek olmuştu. Ordu için gönüllü asker toplama konusunda yaşanan zorluklar, aynı zamanda fetihlerle sınırların genişleyip beytülmâle gelen para ve malların artması; Hz. Ömer'in ordu kayıtlarının tutulduğu ve askerî işlerin yürütüldüğü Dîvânü'l-cünd'ü kurmasıyla sonuçlanmıştı. Divan kayıtları tutulurken sadece askerler değil askerlerle birlikte onların aileleri de kaydedilmişti. Zira onlar ordu hizmetine katılırken geride bıraktıkları ailelerinin geçim noktasında sıkıntı yaşamamaları için senelik ücretleri divandan tanzim edilmekteydi. Böylece erken dönemde müstakil, sistemli ve teşkilatlı orduya geçişe katkı sunan bu divan sistemi sayesinde ekonomik refahın bireyler arasında âdil dağılımı sağlanmıştı.[1812] Divan sistemiyle bir nevi zorunlu askerlik sistemi getirmiş olan Hz. Ömer'den sonra Hz. Osman da bu düzeni devam ettirmişti.[1813] Ayrıca Hz. Ömer, savaşan birlikleri kalıcı bir temelde tutma ve onları barınma ihtiyacını büyük oranda çözme amacıyla Irak bölgesinde Musul, Kûfe ve Basra; Mısır'da ise Fustât gibi garnizon şehirler kurmuştu.[1814] Halife'nin, komutan ve valileri ile ilişkisine bakıldığında ise fethedilen ya da fethedilecek topraklar için komutanlarına ve idarecilerine güvenmekle birlikte gerekli durumlarda kendi kararını uygulattırabildiği görülmekteydi.[1815]

Dört halifenin sonuncusu Hz. Ali döneminde gerçekleşen Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı'na dair rivayetler, orduya ilişkin bazı ipuçları barındırmaktadır. Bu savaşların hazırlık süreci, askerî ve bürokratik anlamda bir komuta yapısının mevcut olmadığına işaret etmektedir.[1816] Sıffîn'de, kabile liderleri etrafında toplanarak muharebeye katılan Arapların bu savaş tarzı, İslâm öncesi Câhiliye usullerine dayanmaktaydı. Ayrıca orduda sadece Araplar değil, Kûfe menşeili 8.000 mevâlî ve köle de yer almaktaydı. Savaşla ilgili anlatılar o dönemin muharebelerinin karakteristik özelliklerine; ok, mızrak, kılıç ve iki tarafında piyadeleri ile yürütüldüğüne işaret etmekteydi.[1817] Zira çarpışma karşılıklı ok atışlarıyla başlayıp daha sonra mızrakların ve kılıçların devreye girmesiyle devam etmiş;

[1811] Kennedy, *The Armies of the Caliphs*, 2.
[1812] Terzi, *Askerî Teşkilat*, 36.
[1813] Terzi, *Askerî Teşkilat*, 55.
[1814] Terzi, *Askerî Teşkilat*, 37.
[1815] Koçyiğit, *İslamın İlk Yıllarında İskân*, 359.
[1816] Kennedy, *The Armies of the Caliphs*, 8.
[1817] Kennedy, *The Armies of the Caliphs*, 11.

ayrıca savaşın seyrinde piyade birliklerinin büyük etkisi olmuştu.[1818] Sonuç olarak Hulefâ-yi Râşidîn döneminin ordularına bakıldığında, görev kademeleri hususunda genel olarak yayalar, atlılar, okçular, deve süvârileri, levâzımlar, lağımcılar, mancınıkçılar, istihkâmcılar, isrihbaratçılar, sağlıkçılar, elçiler şeklinde bir sınıflandırmanın olduğu görülmektedir.[1819]

Emevî Devleti'nde askerî idare, savaşçıların ve ailelerinin kayıt sistemi olan divanın sorumluluğunda devam etmekteydi. O zamana kadar savaşçıların çoğu Arap kökenliyken, Emevî yönetimi boyunca Arap olmayan savaşçılar da önem kazanmaya başlamıştı.[1820] Merkezî bir ordu düzeni yerine, valilerin kendi bölgelerinde oluşturdukları savaşçı birlikleri ve divanlar mevcuttu.[1821] Toplum düzenini koruma ve iç güvenliği sağlama görevlerini yürüten "şurta", bekçilik görevi olarak İslâm'ın ilk dönemlerinde de mevcuttu. Bununla birlikte teşkilât yapısına geçmesi ve gelişme göstermesi ilk Emevî halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân'ın yönetimine tekabül etmekteydi. Şurta teşkilatının başında bulunan "sâhibü'ş-şurta" ya da "emîrü'ş-şurta" ismiyle anılan kişi, halife veya valilerin en sadık adamları/akrabaları arasından ve muhakkak Arap kabilesinden olacak şekilde seçilirdi. Halifeler ya da valiler görevde olmadıkları zamanlarda sâhibü'ş-şurta'yı vekil tayin ederlerdi.[1822] Devlet bürokrasisinin aslî unsurlarından biri haline gelen şurta teşkilâtının yanında Muâviye, sadece halifenin güvenliğini sağlamak üzere "hares" denilen özel bir muhafız birliğini de kurmuştu. Onun başlattığı bu uygulama valileri ve kendisinden sonraki halifeler tarafından devam ettirildi.[1823] Şurta ve hares teşkilatını birleştirerek askerî işler ile güvenliği sağlama görevini bir araya getirmiş olan Muâviye'nin hilâfetinin son dönemlerinde, bu iki kurum asayiş sisteminin ana unsurları haline gelmişti.[1824]

[1818] Kennedy, *The Armies of the Caliphs,* 5, 9-10.
[1819] Terzi, *Askerî Teşkilat,* 80-84.
[1820] Gordon, "The Early Islamic Empire and the Introduction of Military Slavery", 37.
[1821] Kennedy, *The Armies of the Caliphs,* 12.
[1822] Şurta teşkilatı, Emevî döneminin ilk yıllarından itibaren varlık göstermesine rağmen, tertibi ve işlevi konusunda farklı dönemlerdeki idareciler hakkında prosopografik yöntemle kaynaklardan bilgi toplanması gerekmektedir. Erken dönem İslâm kaynakları, askerî meselelerde net açıklamalar sunmak yerine tarihçiye ham veri sağlamaktadır. Bu prosopografik araştırma, Emevî hilâfeti döneminde halifenin bireysel olarak seçtiği muhafızlardan ziyade, şurta teşkilatının süreklilik arz eden bir kurum olduğunu tespit etmeye yardımcı olmaktadır. Kennedy, *The Armies of the Caliphs,* xi, xii.
[1823] Metin Yılmaz, "Şurta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/242.
[1824] Kennedy, *The Armies of the Caliphs*, 13; Gordon, "The Early Islamic Empire and the Introduction of Military Slavery", 39-40.

Muâviye ayrıca Bizans'la yapılacak savaşlarda kullanılacak olan ilk İslâm donanmalarını kurmuştu. Abdülmelik b. Mervân döneminde ise mevcut İslâm orduları daha profesyonel bir yapıya kavuşmuştu. Bununla birlikte o, aşiret reislerinin yerini iyi maaşlı komutanlarla değiştirmiş; başta Şamlılar olmak üzere iyi konumdaki komutanların eyalete atanmasını standart bir uygulama haline getirmişti.[1825] Hişâm b. Abdülmelik zamanında büyük merkezlerin haricindeki bölgelerde güvenliği sağlamak için "ahdâs" adıyla bir nevi jandarma teşkilâtı kuruldu. Şurta ile ordu arasında bir nitelik taşıyan ahdâs, dış saldırılara daha açık olan merkezler dışındaki bölgelerdeki karışıklıkları engellemede önemli rol üstlendi. [1826]

Sonuç olarak ilk fetih orduları, düşmana karşı sayısal bir üstünlüğe ya da teknolojik avantajlara sahip olmamalarına rağmen; Müslümanların yarı çöl ve mera arazilerinde daha hızlı hareket edebilme, saldırı sonrası geri çekilip yeniden toplanabilme ve manevi güçle yüksek motivasyon sağlama noktalarında başarı etmelerinde kilit rol oynamıştır. Bu ilk askerî başarıları takip eden 10 yıllık süre içinde, yerleşik ve düzenli ordulara geçiş de gerçekleşmiştir.[1827] Müslüman orduları yaptıkları savaşlar vesilesiyle Sâsânîlerin askerî örgütlenmesini ve bürokrasisini özümsemiş; tanımadıkları silahları, savaş yöntemlerini, teçhizatları ve saha taktiklerini öğrenerek kuşatma sanatında yeni yetenekler kazanmışlardır.[1828] Bununla birlikte fetihlerin ardından toprakların genişlemesi ve akabinde yeni şehirlerin kurulması, Arap-İslâm ordusunun yapısında bazı hızlı değişimlere de yol açmıştır. Arap savaşçıların bir kısmı Arap olmayan topluma asimile olmuş, bir kısmı da askerlikle ilgisi olmayan mesleklere (çiftçilik, ticaret gibi) yönelmiştir. Ayrıca zaman içinde oluşan yorgunluğun, iç çatışmaların, halife rejimine duyulan kızgınlığın etkisiyle askerlik hizmetine karşı bir direnç geliştirerek güvenilir ve tutarlı bir askerî güç olmaktan çıkmışlardır.[1829]

[1825] Gordon, "The Early Islamic Empire and the Introduction of Military Slavery", 40.
[1826] Yılmaz, "Şurta", 39/242.
[1827] Kennedy, *The Armies of the Caliphs*, 4, 6.
[1828] Gordon, "The Early Islamic Empire and the Introduction of Military Slavery", 37; Sivrioğlu, "Sâsânilerde Askeri Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejileri", 699.
[1829] Gordon, "The Early Islamic Empire and the Introduction of Military Slavery", 38.

1.4.3. Müslüman olan Sâsânî Süvariler: Esâvire

Sâsânîlerin Ahvaz'da savaşan askerî kuvveti Esâvire'nin[1830] Müslüman olmaları ve Kûfe'de iskân edilmeleri, Arap-Fars bağlantısının sonraki dönemlere etkisini anlama yönünden ehemmiyet arz etmektedir. Konuyla alakalı iki farklı rivayet bulunmakta olup ilk anlatıya göre Kâdisiye Savaşı sırasında Sâsânîlerin kumandanı Rüstem b. Ferruhzâd'ın ordusunda bulunan 4.000 asker, Müslümanlara karşı koymanın imkansız olduğunu anlayınca İslâm'a girmeye karar vermişlerdir. Bu karar doğrultusunda kendilerine atıyye verilmesi, istedikleri bir mekâna yerleştirilmeleri ve istedikleri kimselerle anlaşma yapabilmeleri şartlarıyla Müslümanlardan eman istemişlerdir. Taleplerinin kabul edilmesinin akabinde Araplara düşmanlık gösteren Farslarla savaşmak üzere Ebû Mûsa ile sulh gerçekleştirmişlerdir. Sulhün ardından onların iskan talepleri Benî Temîm'den Zühre b. Hüveyye es-Sa'dî tarafından kabul edilmiş ve Kûfe'de istedikleri yerlere yerleştirilmişlerdir. Ayrıca Esâvire'ye belli miktarda para da tahsis edilmiştir. Başlarında "Deylem" ismi verilen bir komutanları bulunduğu için bu kimselere "Hamrâü'd-Deylem" adı verildiği söylenir.[1831] Kûfe'de kendilerine ait bir camileri olduğu, Kâdisiye'de savaşan askerlerle aynı ücreti aldıkları rivayet edilir.[1832] İlerleyen dönemlerde Ziyâd b. Ebîh, Muâviye'nin emriyle onlardan bir kısmını Şam'a göndermiş ve kendilerine burada "Fürs" diye hitap edilmiştir. Onlardan Basra'ya gönderilen diğer bölümü ise Esâvire'ye katılmıştır.[1833]

Esâvire hakkındaki ikinci rivayete göre Kisrâ III. Yezdicerd, Müslümanlardan kaçarken Farsların ileri gelenlerinden 70 kişinin de içinde bulunduğu 300 kişilik öncü kuvvetin başına Siyâh el-Esvâi'yi komutan tayin ederek önce İstahr'a, ardından Sûs'a gitmelerini emretmiştir. Siyâh, el-Kelbâniyye'ye geldiğinde Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Sûs'u muhafaza ettiğini ve onlarla savaşması için Rebî b. Ziyâd el-Hârisî önderliğinde bir birliği gönderdiğini haber almıştır. Bunun üzerine beraberindekilere, Müslümanların bu ülkeye hakim olacaklarını; o yüzden kendilerine onların dinine girmelerini tavsiye ettiğini bildirmiştir. Askerleri de bu teklifi kabul edince Siyâh, Şireveyh isimli elçisini beraberinde 10 kişi ile birlikte Ebû Mûsâ'ya göndererek bazı şartlar altında İslâmiyet'e

[1830] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 521.
[1831] Bir rivayete göre Araplar Acemlere kırmızı demek olan "Hamra" demekteydiler. "Hamrâ Deylem'den geldim." şeklinde de günlük hayatta kullanmaktaydılar. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 393-94.
[1832] Kennedy, *The Armies of the Caliphs,* 5.
[1833] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 394.

girmek istediklerini iletmiştir.[1834] Sundukları şartlarda, onlar Müslümanlarla birlikte Acemlerden olan düşmanlara karşı savaşacaklar, Müslüman Araplar arasındaki bir ihtilaf olursa, onlardan herhangi birine taraf olmayacaklardır. Bununla birlikte şayet Araplardan bir saldırı gelmesi durumunda kendilerine yardım edilmesi şartını da koymuşlardır. Ayrıca istedikleri beldeye yerleşip, istedikleri kimselerle beraber olacaklarını ve kendilerine atâ verilmesini talep ettiklerini beyan etmişlerdir. Ebû Mûsâ durumu Hz. Ömer'e haber vermiş, o da istediklerinin kabul edilmesini söylemiştir.[1835] Esâvire, Basra'ya gelip Resûlullah'a neseb bakımından en yakın kabilenin Temîm olduğunu öğrenince, anlaşma yapmayı düşündükleri Ezd kabilesinden vazgeçerek Ahnef b. Kays'ın başında bulunduğu Benî Temîm'le anlaşmışlardır. Yer tespitinin ardından bölgeye yerleşmişler, "el-Esâvire" diye bilinen bir su kanalı açmışlardır. Yaptıkları anlaşma üzerine Müslümanlarla birleşen Esâvire, Ebû Mûsâ'nın yanında Tüster Muhasarası'na katılmışlardır. Ebû Mûsâ, kuşatma sırasında onların düşmana karşı şiddetli bir mücadelede bulunmadıklarını görünce Siyâh'a bunun nedenini sormuş; o da "Bizim içgörülerimiz sizinkilere benzemediği gibi, yanımızda kendileri için korktuğumuz ve onlar için savaşacağımız ailelerimiz de bulunmamaktadır. Biz başlangıçta bu dine harap bir şekilde korunmak için girmiştik, bununla birlikte Allah bize pek çok hayır ihsan etti." cevabını vermiştir.[1836] Kendi aralarında Farsça konuşmayı sürdüren bu grup 64/683-684 senesinde Basra'da bulunan kabileler arasındaki iç savaşta Efrîdûn komutası altında yer almışlardır. Tüm Farsların mı yoksa sadece Efrîdûn komutasındaki birliğin sayısı mı olduğu net olmamakla birlikte, 400 ila 500 kişi civarında oldukları varsayılmıştır.[1837]

Esâvire'nin İslâmiyet'e geçtiklerini haber alan -Farslılar tarafından esir alınarak Fars ordusunda paralı asker olarak çalıştırılan ve aslen Sind kökenli olan- Seyâbiceler, Zuttlar[1838] ve Endeğarlar Ebû Mûsâ'ya giderek Müslüman olmak istediklerini söylemişlerdir. İslâm'a girmelerinin ardından da Basra'ya yerleştirilmişlerdir.[1839]

[1834] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 519, 521-522.
[1835] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 519.
[1836] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 520.
[1837] Kennedy, *The Armies of the Caliphs*, 5.
[1838] Sind Zuttları ile oradaki muhtelif kabilelerden yanlarında aileleri de bulunan bir topluluk, Haccâc'ın yanına gitmişler; Haccâc da onları Kesker'in aşağı tarafına yerleştirmiştir. Bir süre sonra Bâtiha'yı ele geçiren ve orada çoğalan Zuttlar; sahiplerinden kaçan Bâhile azatlıları ve başka toplulukların kışkırtmasıyla yol kesmeye ve iktidara karşı isyan çıkarma teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Bahsedilen durum Abbâsîler döneminde devam etmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 523.
[1839] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 523.

İlerleyen zamanda Esâvire, Benî Sa'd kabilesinin yanında; Zuttlar ve Seyâbiceler ise Benî Hanzala ile birlikte müşriklere karşı savaşmışlardır.[1840] İslâm ordularının saflarına katılarak zaferlerde pay sahibi olan bu grupların, kaynaklarda bahsedilmemekle birlikte Müslümanlara yeni askerî teknikleri öğrettikleri de düşünülmektedir.[1841]

1.4.4. Emevî Ordusunda Mevâlî ve Askerî Entegrasyonları

İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibaren Arap olmayan unsurlar azınlık halde bulunmalarına rağmen askerî kuvvetlere dahil edilmişlerdir.[1842] Fakat bununla birlikte Emevîler döneminde Arapların mevâlîye karşı uyguladıkları politikanın askerî alana da bazı yansımaları olmuştur. Nitekim mevâlînin askerî yeteneklerine genellikle küçümseyici bir gözle bakmışlar ve onları kendileriyle eşit bir konuma getirmek istememişlerdir. Bu tutum, Dîvânü'l-cünd olarak bilinen ve yalnızca Arap kabilelerinden oluşan askerî divana mevâlînin dahil edilmemesi şeklinde tezahür etmiştir. Araplar kendilerini, fetihleri gerçekleştiren temel güç olarak gördükleri için, fey olarak bilinen ganimet ve toprak gelirlerinden yararlanma hakkının da yalnızca kendilerine ait olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak ilerleyen dönemlerinde hem doğuda hem de batıda artan tehditlerle karşı karşıya kalan Emevîler, mevâlînin askerî yardımına ihtiyaç duymaya başlamışlardır. O zamana kadar çoğu savaşçı Arap kökenliyken, bu dönemde eski Sâsânî topraklarından gelen alaylardan ve Fas'taki Berberîlerden pek çok kimse İslâm ordularına dahil edilmiş; böylece Arap olmayan savaşçılar da önem kazanmaya başlamıştır.[1843]

Askerî köleler ve paralı askerler için kullanılan "gulâm" (çoğ. gılman) kavramı, Emevîlerde tam anlamıyla kurumsal bir yapı kazanmış olmamakla birlikte, köle kökenli askerlerin varlığı bu dönemde de dikkat çekmiştir. Emevî ordusunun büyük bir bölümü Arap kabilelerinden müteşekkilken, fetihler sırasında ele geçirilen bazı kişiler esir veya köle statüsünde orduya katılmışken bu dönemde gulâmlar, gerektiğinde silahlandırılarak cephede savaşmanın yanı sıra, orduda su temini ve teçhizat bakımı gibi yardımcı hizmetlerde de görev almışlardır. Emevîler dönemindeki gulâmlar Fars, Türk, Slav, Zenci ve Berberî gibi farklı kökenlerden müteşekkil olup özellikle doğu fetihlerinde, Müslüman ordusuna katılan ve İslâmiyet'i kabul eden İranlı gulâmlar önemli bir rol oynamıştır.

[1840] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 520.
[1841] Kennedy, *The Armies of the Caliphs,* 5.
[1842] Kennedy, *The Armies of the Caliphs,* 14.
[1843] Gordon, "The Early Islamic Empire and the Introduction of Military Slavery", 37-38.

Emevî Devleti'nde gulâmların askerî yapıdaki rolleri daha sınırlıyken, Abbâsîlerin yönetiminde önemlerinin arttığı ve hatta neredeyse askerî teşkilatta hakim bir konuma geldikleri söylenebilir.[1844] Bununla birlikte, Arap olmayan askerlerin hizmet karşılığında atıyye almadan, sadece ganimetten alacakları payla yetinmemeleri tabi bir durumdur. Nitekim şikayet konusu olan bu uygulamayı ele alan Halife Ömer b. Abdülazîz, kendi yönetim politikaları çerçevesinde sorunu çözmeye çalışmış; mevâlînin askerî hizmetlerini tanıyarak, Arap savaşçılara verilen ödeneğin (atıyyenin) aynısını mevâlî savaşçılara da tahsis etmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in bu yaklaşımı hem mevâlînin entegrasyonunu sağlamak hem de İslâm ordularının askerî kapasitesini artırmak amacıyla atılmış önemli bir adımdır. Bu politika değişikliği, Emevîler dönemindeki mevâlînin askerî ve toplumsal konumlarının iyileştirilmesi açısından dikkate değer bir gelişme addedilmektedir.[1845]

2. İKTİSADÎ AÇIDAN ARAP-FARS İLİŞKİLERİ

2.1. Ticareti Destekleyen Ekonomik Araç: Para

2.1.1. Farsların Para Tedavülü

Farsların gümüşten mamul madeni parasının adı, ticarî ilişkide bulundukları Eski Yunan şehir devletlerinin para birimi olan drachma/drahmi'den türetilmiştir. Bu para birimi önce Farsça'ya, ardından Arapça'ya "dirhem" adıyla geçmiş ve Süryanice'de ise "zuze" olarak adlandırılmıştır. Para biriminin temeli, Büyük İskender'in doğuya getirdiği ve Seleukoslar ile Partlar tarafından kullanımı sürdürülen Attika/Atina drahmisine dayanmaktadır. Altın sikke ise, Latince "denarius" kelimesinden Arapçaya geçmiş ve "dînâr" adını almıştır. Sâsânîlerde altın, gümüş ve bakır sikkeler[1846] kullanılmış olmakla birlikte en çok gümüş sikke darp edilmiştir. Vergi yükümlülükleri de bu yaygın kullanılan gümüş sikkeler üzerinden hesaplanmıştır.[1847]

[1844] Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/178.

[1845] Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 35.

[1846] Demir madeninden yapılan, üzerine de dirhem değeri yazılan paraya denilmektedir. Bu sebeple, basılmış dirhem de sikke olarak adlandırılır. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 199.

[1847] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 203, 325; Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, 39; Celal Emanet, "Emeviler Döneminde Para", *Hikmet Yurdu Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 7/13 (2014), 254. Bu durum altın sikkelerin azlığından ziyade, insanların altını ziynet olarak tercih etmelerinden ve ellerindeki gümüşü dolaşımda tutmalarından kaynaklı olmuştur. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 324-325.

İran'da sikke basımı Darius döneminde (M.Ö. 522 - 486) başlamış, Eşkânî hükümdarları döneminde devam etmişse de en yaygın dolaşıma giren sikkeler Sâsânî dönemine aittir.[1848] Sâsânîler devrinde kullanılan gümüş para, Eşkânîler dönemindeki sikkelerle neredeyse aynı ayara sahip olup, ağırlıkları ortalama olarak 3,65 ile 3,94 gram arasında değişmektedir. Her ne kadar dînâr için belirli bir ölçü bulunmadığından sikkelerde standardizasyon sorunu yaşansa da dirhemin ayarı Sâsânîler dönemi boyunca neredeyse hiç değişmemiştir. Dirhemin değer olarak bir altın sikkenin 1/25'ine eşit olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca, dört zuze'nin Eski Yunan şehirlerinde kullanılan bir tür madeni para olan stater veya şekel ile karşılık geldiği düşünülmektedir.[1849] Sâsânîlerin "es-Sevdâu'l-vâfiyye", diğer ismiyle "Bağliyye"[1850] ile "et-Taberiyyetü'l-Utuk" şeklinde isimlendirdikleri iki tür dirhemleri; bunların yanı sıra "Curâkîyye/Cevrâkiyye" diye adlandırılan bakır madeni paralarının da bulunduğu bilinmektedir.[1851] Sâsânî darphanelerinde paraların basımını kontrol eden ve darphanelerin başında bulunan görevliye ise "gahbad/gobad" unvanı verilmiştir.[1852]

Sikkeler, yazılı metin olma özelliği taşıdıkları için kullanıldıkları dönemin siyasî, toplumsal ve ekonomik değişimlerine tanıklık eden önemli nümizmatik kaynaklar olarak kabul edilmişlerdir.[1853] Bu minvalde Sâsânî sikkeleri, imparatorluğun ideolojik yönlerini, teolojik temellerini ve hükümdarların otoritesini ortaya koyma hususunda önemli katkılar sunmaktadır.[1854] Sâsânîlerin sikkeleri, üzerinde adına basıldığı hükümdarın portresi, saltanatının yılı, darphane ismi ve basım tarihi gibi bilgileri ihtiva etmesi bakımından basıldıkları döneme dair tarihi ve kültürel ipuçlarına ulaşılmasına imkan sağlamaktadır.

[1848] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 203.

[1849] Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, 39; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 32, 44, 203. İlk başlarda Eşkânî dirhemlerinden daha büyük ebatta basılan sikkeler zamanla küçülmüş ve kalınlaşmış olsa da ayarları sabit kalmıştır. Bunun sebebinin de şehinşâhların sahip olduğu ruhsal mertebeye ve paraların üzerindeki dinî alemetlere saygından kaynaklandığı düşünülmektedir. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 329.

[1850] Sâsânî sikkelerindeki Şehinşâh portresi, Arap kroniklerinde yer alan Sâsânî drahmilerinin lakaplandırılmasını sağlamıştır. Bunlara genel olarak tacın kanatlarının katır kulaklarına benzemesinden dolayı "katır gibi" anlamına gelen "bağliyye" denilmiştir. Stefan Heidemann, "The Standing Caliph Type - The Object on the Reverse", *Coinage and History in The Seventh Century Near East, 2*, ed. Andrew Oddy (Proceedings of the 12th Seventh Century Syrian Numismatic Round Table Held at Gonville and Caius College, Cambridge, 2009), 25.

[1851] Takiyuddin Ahmed b. Abdülkadir el-Makrizî (845/1442), *Kitâbu'n-Nukûdi'l-Kadîmeti'l-İslâmiyye* (Konstantiniyye: Matbaatü'l-cevâib, 1298), 3.

[1852] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 124.

[1853] Günnur Aydoğdu, "Reform Öncesi ve Sonrasında Emevi Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri", *History Studies* 10/6 (2018), 10.

[1854] Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, 39.

Bu dirhemler incelendiğinde, ön yüzde taçlı olarak resmedilen Şehinşâh'ın portresi ile Pehlevî yazısıyla yazılmış adı ve unvanı bulunmaktadır. Arka yüzde ise yinelenen Şehinşâh'ın portresiyle birlikte Sâsânî hanedanının başlangıcından itibaren Zerdüştîliğin bu hükümranlık altında sahip olduğu resmî statünün bir göstergesi olarak, iki hirbed (Zerdüşt din adamı) figürüyle çevrelenmiş bir ateş sunağı tasviri yer almaktadır. Tasvir edilen bu kişilerden birinin mobed-i mobedân olması muhtemeldir.[1855] Paralar üzerindeki tasvirler zaman içerisinde değişiklik göstermiş, kimi zaman ateş sunağının yanında iki kişi gösterilmemiş ya da ateş kaidesi yerine bir insan figürü nakşedilmiştir. Bazen de Şehinşâh'ın yanında, onun eşini simgeleyen bir kadın figürü ile veliahtı temsil eden küçük bir erkek çocuğu sureti bulunmuştur.[1856] Yeni Şehinşâh tahta çıktığında, hazinede bulunan tüm eski paralar eritilerek üzerine hükümdarın saltanatının başlangıç tarihinin ve portresinin nakşedildiği yeni altın paralar basılmıştır. Benzer şekilde, arşivlerdeki belgeler de gerekli düzenlemeler yapılarak yeni Şehinşâh adıyla yeniden kopyalanmıştır.[1857]

Sâsânî kisrâlarından V. yüzyılda hüküm sürenlerin sikkeleri incelendiğinde ay ve yıldız şeklinde astral sembollerin eklendiği görülmektedir. Nitekim, tacının önündeki hilal işaretiyle temsil edilen ilk hükümdar olan I. Yezdicerd'in (399-420), tacının üzerinde güneşi simgeleyen bir dairenin altında ters dönmüş hilal simgesi bulunan V. Behrâm'ın (421-439) ve II. Yezdicerd'in (439-457) sikkeleri buna örnek olarak gösterilebilir. Bu semboller Fîrûz b. Yezdicerd (459-484) döneminde Sâsânî sikkelerine kesin olarak yerleşmiştir. Nitekim hilal figürü sağda, ateş sunağının solunda konumlandırılmış beş köşeli yıldız ise ilk kez onun sikkelerinin arka yüzünde görülmektedir. Fîrûz dönemine ait sikkeler, aynı zamanda arka yüzün sol alt köşesinde Pehlevî yazısıyla hükümdarın saltanat tarihini taşıyan ilk Sâsânî sikkeleri olma özelliğine sahiptir. Tarihler, rakam kullanılmadan daima yazı ile;[1858] sikkenin arka yüzünde ve ateş sunağının sol tarafında olacak şekilde konumlandırılmıştır. VII. yüzyıla kadar olan Sâsânî sikkelerinde

[1855] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 327; Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, 39; Aydoğdu, "Reform Öncesi ve Sonrasında Emevi Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri", 5. Bu nakışın çok benzerinin Sâsânîlerden önceki Fars mahallî hükümdarları tarafından da kullanıldığı aktarılır. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 204.

[1856] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 332-333. Sikkelerde kadın nakışının Eşkânî sikkelerinden kaynaklı olduğu görülmektedir. Bk. 336.

[1857] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 107; Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 126.

[1858] Birden dokuza kadar olan tarihler Arâmîce, 10 ve üstü ile biten tarihler ise Pehlevîce yazılmıştır. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 331.

hükümdarın portresi, astral semboller ve tarihler eş zamanlı olarak yer almaya devam etmiştir.[1859] II. Hüsrev (590-628) dönemine gelindiğinde, sembolik şekiller ile idarî metinler yavaş yavaş ayrışmaya başlamış; imgeler durağan hale gelerek imparatorluğun ve dinin sembolü olma işlevini yitirirken, idarî bilgiler yazılar aracılığıyla aktarılmıştır. Öyle ki, II. Hüsrev ve halefleri dönemindeki sikkelerde, hükümdar portresi ile iki rahibin arasındaki ateş sunağı tasarımı bir hükümdardan diğerine neredeyse ayırt edilemez hâle gelmiştir.

Müslümanların egemenliği döneminde ise hükümdarın ikonik imgesi metinden bağımsız bir unsur haline gelmiş ve bu durum ayakta resmedilen halife serisine kadar bu şekilde devam etmiştir.[1860] Hükümdar suretlerinin sikkeler üzerindeki tasvirine ve nakışların detayına verilen önemin azalması, darp edilen sikkelerin sayısındaki artışla paralel bir şekilde değerlendirilebilir. Bu durum, sikkelerin üretimindeki artışla birlikte detaylara gösterilen özenin de azalması olarak yorumlanmıştır. Zira daha öncesinde sikkeler sarayın gözetiminde ve devlet kontrolünde daha özenli basılmaktayken; basım işinin mukataaya bırakılması ya da darphanenin özel şahıslara kiralanması sonucunda sikkelerdeki nakışlara, suretlere, kenarlardaki secilerin işçiliklerine özen gösterilmemeye başlanmıştır.[1861]

Sikkelerin şeklî özensizliklerinin yanı sıra hükümdarların, sikkeler üzerindeki tarihlerden yola çıkılarak hesaplanan saltanat süreleri ile resmî vesikalardan tespit edilenler arasında bazı uyuşmazlıklar görülmüştür. Bu yanıltıcı sonuçların nedeni ise tahta yeni çıkan hükümdarın ilk yılını belirten sikkeler üzerindeki tarihin, aslında selefinin saltanatının son yılı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu da gerçek saltanat süresinin yaklaşık iki yıl fazla hesaplanması şeklinde bir duruma yol açmıştır.[1862]

2.1.2. Arapların Tedavülündeki Paralar

Toplumlarda paranın darbı, teknik bilgiye sahip olmaktan ziyade siyasî, askerî ve ekonomik üstünlüklere sahip, tam teşekküllü, içte ve dışta kabul gören köklü bir devlet

---

[1859] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi,* 331; Morony, *Iraq After the Muslim Conquest,* 39-40.

[1860] Hüsrev Pervîz dönemindeki dirhemler, 4,2 gr. ağırlığında olacak şekilde 34 darphanede basılmıştır. Heidemann, "The Standing Caliph Type - The Object on the Reverse", 125. Hüsrev Enûşirvân'ın 100'e yakın, Hüsrev Pervîz'in ise 120 tane darphanesi olduğu da aktarılır. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 205.

[1861] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 203-204.

[1862] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 332.

yapılanmasını gerektirmekteydi. Aynı zamanda paranın ülkeler arasında muteber olması, yaygın kullanım alanına sahip olması, ekonomik rezervlerle desteklenmesi ve değerinde herhangi bir düşüş meydana geldiğinde tazmin edilebilmesi, basımını yapan siyasî yapının güvence vermesi gibi çok yönlü dinamiklere bağlıydı. Kabile anlayışının hâkim olduğu İslâm öncesi Hicaz Arapları ise böyle bir yapılanmaya ve devlet düzenine sahip değillerdi.[1863] Bu nedenle, Arap Yarımadası'ndaki ticarî faaliyetlerde etkin olmalarına rağmen, kendilerine ait bir para birimi oluşturamamışlar; daha ziyade dönemlerinin iki güçlü devleti olarak kabul edilen Bizans'ın "solidus" veya "dînâr" adı verilen altın parası ile İran ve Mâverâünnehir bölgelerinde olduğu gibi Bizans pazarında da geçerliliği ve itibarı olan Sâsânîlerin "drahmi" veya "dirhem" adı verilen gümüş paralarını kullanmışlardır.[1864] Zira Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları, diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da gücü ellerinde bulundurdukları için ticarî piyasada söz sahibi olmuşlardır.[1865]

İslâm öncesinde Araplar, gümüşü "dirhem", altını ise "dînâr" olarak adlandırdıkları ölçü birimleriyle tartmışlardır. Dirhemin, kullanıldığı bölge ve zamana göre daha ağır veya daha hafif olabilen farklı türlerde basılması ve bunun yanı sıra basımına yeterince özen gösterilmemesi gibi nedenlerden dolayı net ağırlığını tespit etmek dînâra kıyasla daha zor olmuştur.[1866] Buna rağmen dînâr gibi dirhem de milletlerarası arenada kabul gören bir para birimi olarak geniş bir şöhrete ulaşmıştır.[1867] Hicaz Arapları kendi aralarındaki alışverişlerde anlaştıkları tartı birimlerini tercih ederken, diğer milletlerle yaptıkları ticaretlerde ise onların kabul ettikleri ölçü birimlerini kullanmışlardır.[1868] İslâmiyet'ten önceki dönemde Herakleios dînârlarının Mekke'ye geldiği, Mekkelilerin de bu paraları sadece külçe altın şeklinde kabul ederek ticaret yaptıkları rivayet edilmektedir.[1869] Araplar, Bizans dînârlarının yanı sıra, diğer ülke pazarlarında değeri ve itibarı olan Fars

[1863] Mehmet Şimşir, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi* 9/18 (2017), 274.
[1864] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 651-652, 655; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye,* 197. Ayrıca bk. Şimşir, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci", 273.
[1865] Aydoğdu, "Reform Öncesi ve Sonrasında Emevi Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri", 10.
[1866] Artuk, "Sikke", 10/622; Emanet, "Emeviler Döneminde Para", 254-255. Makrizî'de geçen rivayete göre İslâm öncesi dönemde dirhem ve dînârın ağırlığı, İslâm'daki ağırlığının iki katıdır. Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd*, 3.
[1867] Emanet, "Emeviler Döneminde Para", 255.
[1868] Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd*, 3.
[1869] Emanet, "Emeviler Döneminde Para", 256.

paralarını da kullanmışlardır.[1870] Nitekim Farsların bağliyyeleri ticaret vesilesiyle Mekke'ye gelir, Mekke halkı da onlarla alışveriş yapardı.[1871] Farsların kullandıkları dirhemler arasında 20 kırat (4,008 gr.), 12 kırat (2,4048 gr.) ve 10 kırat (2,004 gr.) ağırlığında olmak üzere üç farklı dirhem türü bulunmaktaydı. İslâmiyet'ten sonra Araplar, bunların ortalamasını hesaplayarak dirhem ile miskal arasında 7/10'luk bir oran belirlemiş ve 10 dirhemin 7 miskal (28,05 gr.) [1872] ağırlığında olduğu dirhemler darp etmişlerdir.[1873]

Dicle'den Sind Nehri'ne, Arabistan çöllerinden Sistân sahralarına kadar geniş bir alanda kullanılan Sâsânî sikkeleri, kendilerine komşu milletler tarafından da taklit edilmiştir. İslâmî dönemde, halifenin yönetimindeki doğu bölgelerinde Sâsânî sikkelerini taklit eden paralar basılmıştır. Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) dönemine kadar Sâsânî sikkelerinin taklit edilmesi sürdürülmüş, halife sikkelerinin de bu sikkelerin ayarına uygun olmasına özen gösterilmiştir. Hatta, ateş sunağı ve her iki yanında yer alan figürler bile bu paraların nakışlarında kullanılmıştır. Sadece Hüsrev Pervîz'in Pehlevîce yazılmış secisinin yerine Arapça hatla yazılmış seciler eklenmiştir.[1874]

2.1.3. Arap Paralarında Fars Etkisi

İslâm öncesi dönemde kendilerine ait paraları bulunmayan Arap toplumunun, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân döneminde ilk İslâm parasını basmaya muvaffak olması, çok aşamalı bir sürecin sonucudur. Bununla birlikte para konusunda Hz. Peygamber (sav) döneminden, Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar pek bir değişikliğin olmadığı, Câhiliye Araplarının kullanım tarzının devam ettirildiği şeklinde bazı görüşler ileri sürülmüşse de[1875] bu durum tarihî gerçeklikle uyuşmamaktadır. Nitekim Halife Abdülmelik'e kadarki süreçte mevcut paraların ayarlarında yapılan çeşitli değişiklikler ve eklemeler, söz konusu kabullerin doğru olmadığını ispatlar niteliktedir.

[1870] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 651-652; Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd,* 3.
[1871] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 651-652.
[1872] Miskalin karşılığı yaklaşık 22 kırat olup, 1 kıratın karşılığı da 4 buğday habbesi'dir. Artuk, "Sikke", 10/622.
[1873] Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd*, 3, 8; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye,* 196.
[1874] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi,* 328, 338.
[1875] Belâzürî'de geçen rivayette, Câhiliye döneminde belirlenen ölçülerin Hz. Peygamber tarafından değiştirilmediği gibi Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Muâviye tarafından da aynı miktarda bırakıldığı bildirilmektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 651-52. Ayrıca bk. Şimşir, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci", 275-276.

Hz. Peygamber (sav) hayattayken Araplar arasında tedavülde bulunan sikkeler kullanılmaya devam etmiş, yeni sikkeler basılmamıştır.[1876] Ancak Hz. Peygamber (sav) diyet, zekât, öşür, kefaret gibi ibadet hayatının getirdiği sorumlulukların yanı sıra sosyal hayatta ölçü ve tartı kullanımında sorun yaşanmaması adına farklı ölçü birimlerine bir standart getirmiştir. Bu doğrultuda, "Ölçek, Medinelilerin ölçeği; mîzan/terazi Mekkelilerin mîzanıdır." buyurarak bir düzenleme sağlamıştır.[1877] Böylece, Müslümanların para cinsinden yapacakları her türlü alışveriş ve ticarî faaliyeti, yalnızca Mekke'de kabul gören tek bir ölçü birimi şeklinde belirlemiş; bu da İslâm paralarının tedavül sürecinin ilk adımı olmuştur.

Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde gerçekleşen fetih hareketleriyle birlikte İslâm Devleti'nin sınırlarının genişlemesi, doğal olarak ganimetlerin artışını da beraberinde getirmiştir. Bunun yanı sıra standart ölçüye aykırı ve farklı ağırlıktaki dirhemlerin[1878] yaygınlaşması, İslâm toplumunda para ile ilgili yeni bir düzenleme yapılmasını zorunlu kılmıştır. Hz. Ömer'in hilâfetinden Emevîlerin erken dönemlerine kadar tedavülde olan Fars dirhemlerine değinmek gerekirse, bunlardan ilki; adını Hz. Ömer döneminde bu dirhemi basan bir Yahudi'den ya da Resü'l-Bağl adındaki bir darphaneciden aldığı zikredilen "Bağliyye/Bağlî dirhemi"dir. Üzerinde II. Hüsrev Pervîz'in portresi bulunan bu Fars dirhemi, "Hüsreviyye dirhemi" olarak anılmakla birlikte; diğer iki sınıf dirhemden daha ağır olduğu için "Vâfi dirhemi" adıyla da bilinmektedir. Bağliyye'nin miskalle aynı ağırlıkta ve sekiz dânek/devânik'e[1879] eşit olduğu belirtilmektedir.[1880] İkincisi Bağlî dirhemin yarı ağırlığındaki "Taberî dirhemi" olup, bir Taberî dirhem yarım miskal yani dört dânektir. Üçüncüsü ise adını, parayı basan Sümeyrî/Sümeyre isimli bir Yahudi'den alan "Sümeyrî/Sümeyriyye dirhemi"dir.[1881]

[1876] Artuk, "Sikke", 10/622.

[1877] Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, 621-622. Bk. Şimşir, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci", 276.

[1878] Mâverdî bunların Bağlî dirhemi, Taberî dirhemi, Mağribî dirhemi, Yemenî dirhemi'dir. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 196.

[1879] Arapça'ya "dânek" şeklinde geçmiş bir para birimi olan dâneg, 1/6 dirheme tekabül etmektedir. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 326.

[1880] John Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins in The British Museum* (London: The British Museum, 1941), 148.

[1881] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 656; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 197; Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins*, 149. Aslında Belâzürî'de Sümeyre ile ilgili kısım Haccâc döneminde yeni dirhemlerin basılması bölümünde zikredilmektedir. Fakat Sümeyre, Hz. Ömer döneminde Teyma'da para basımıyla tanınan bir Yahudi darphaneci olduğu için bu bölümde zikredilmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 656.

Dirhemlerde düzenleme yapmak isteyen Hz. Ömer, en çok kullanılanlar arasında ağırlığı en fazla olan dirhem ile ağırlığı en düşük olan dirhemin ortalamasının alınması suretiyle tek bir ağırlık ölçüsünün belirlenmesini emretmiştir. Bundan hareketle bir dirhem için, Taberî dirhem ile Bağlî dirhemin ortalaması olan altı dânek (4,806 gr.) ölçüsü belirlenmiş; böylece her on dirhem (48,06 gr.) yedi miskale tekabül etmiştir.[1882] Hz. Ömer'in bu birleştirme uygulamasına da "Tevhîdü'n-Nukûd" denilmiştir. Paraların ağırlıkları, bahsi geçtiği şekilde belirlendikten sonra üzerlerindeki resimler ve nakışlar aynı kalmak suretiyle İran'ın Kisrevî denilen gümüş paralarının kullanımı da sürdürülmüş; ilave olarak üzerlerine "Elhamdülillah, Muhammedu'r-Resûlullah, Lâ İlâhe illallâhu Vahdehu" gibi yazılar yazılmıştır.[1883] Gümüş sikkelerin yanı sıra Hz. Ömer döneminde Humus'ta "Tayyib" adı verilen paralar ile Dımaşk'ta "Câyiz" ismindeki felsler (çoğ. fülûs)[1884] yani bakır paralar da darbedilmiştir. Bu para ölçülerinin eksiksiz bir şekilde belirlendiğini ifade etmek amacıyla "Vâfî" ibaresi eklenmiştir.[1885] Halife Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen bu uygulamalar, paraların dönüşüm sürecinin ikinci adımı olan gelişim aşamasını oluştururken; Emevî Halifesi Muâviye ile başlayıp Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar devam eden süreç ise üçüncü aşama olarak nitelendirilebilecek olgunlaşma evresini temsil etmektedir.

Muâviye döneminde, Bizans sikkelerinde yer alan haç işareti Hristiyanlık ikonu olmasının ötesinde Bizans İmparatorluğu'nun gücünün siyasî işareti olarak algılandığından, Şam'da basılan altın sikkelerin arka yüzündeki hac sembolü hemen ilk aşamada kaldırılmış ve basamaklı bir direk üzerinde yer alan çubuk şekline dönüştürülmüştür. Öte yandan, Arap-Sâsânî tarzı olarak adlandırılan Emevî dirhemlerinde, Sâsânî paralarının arka yüzündeki Zerdüşt dinine ait ateş sunağı imgesi yalnızca bir ritüel objesi olarak görüldüğünden ve Sâsânî gücünün sembolü olarak değerlendirilmediğinden kaldırılmasına gerek duyulmamıştır. Ön yüzdeki II. Hüsrev'in

[1882] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 196.

[1883] Şimşir, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci", 277-278. Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde üzerinde "Allahu Ekber" yazılı sikkeler kestirildiği rivayet edilmiştir. Şimşir, 279.

[1884] Dînâr ve dirhemin yanı sıra daha küçük ticarî işlemler için kullanılan bakır paraya verilen, Bizans'tan alınan bir isimdir. Felslerin dînâr ve dirhem gibi sabit bir ağırlıkları olmayıp değerleri vilayetlere göre değişiklik göstermekteydi. Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins*, 149.

[1885] Şimşir, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci", 277-278. Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde üzerinde "Allahu Ekber" yazılı sikkelerin kestirildiği rivayet edilmiştir. Şimşir, 279.

portresi ile arka yüzdeki ateş sunağına dokunulmadan, yalnızca sikkenin yan tarafına saat yönünde olacak şekilde Arap harfleriyle besmele ve Kelime-i tevhîd gibi İslâmî ibareler eklenmiş, ayrıca arka yüzdeki iki nöbetçi arasına halifenin görseli yerleştirilmiştir.[1886]

Muâviye'nin Kûfe ve Basra valisi Ziyâd b. Ebîh, halifeye gönderdiği bir mektubunda; önceki zamanlarda Hz. Ömer'in dirhem bastırarak kafîzi[1887] büyüttüğünü, bu vesile ile askerlerin ihtiyaçlarının karşılanmasında olumlu bir adım attığını hatırlatmıştır. Ardından Muâviye'ye, yeni bir ölçü oluşturarak onun bastırdığı sikkelerden daha düşük ayarda para bastırırsa halkın refah seviyesini yükselteceğini ve kendisinden sonrakilere de örneklik teşkil edeceğini bildirmiştir. Ziyâd'ın bu önerisi üzerine Muâviye, ölçüsü altı dânekten[1888] daha az olacak şekilde yeni ölçüdeki paraları bastırmıştır. Üzerinde kılıç kuşanmış bir asker resmi bulunduğu için "Kara dirhem" olarak da adlandırılan bu sikkeler hakkında bazı kimselerin Muâviye'ye giderek paraların uğursuz olduğunu söyledikleri rivayet edilir. Ayrıca doğu bölgesindeki valiler, halifeden aldıkları tasarruf yetkisiyle Fars sikkelerindeki hükümdar tasvirinin yanındaki Hüsrev Pervîz'in ismini çıkartıp Pehlevî yazısıyla kendi isimlerini yazdırmışlardır.[1889]

Emevî halifesi Mervân b. Hakem'in halifeliği döneminde Bizans ve Fars paraları tedavülde kalmaya devam etmiştir. Halife, para politikalarını sıkı bir şekilde denetleme yoluna gitmiş, özellikle yerel para basımı konusunda disiplinli bir tavır sergilemiştir. Mervân b. Hakem'in, Fars dirhemlerini kesen bir adamı yakaladığı, bu sebepten dolayı onun elini kestirdiği şeklinde bir rivayet zikredilmektedir. Fakat Mervân'ın buradaki tavrının, fiilin kendisinden ziyade o şahsa karşı düşmanlığından ileri geldiği düşünülmektedir.[1890]

64/683 yılında Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in bir yüzüne "Muhammed Resûlullah" diğer yüzüne "Emerallâhu bi'l-vefâ ve'l-adl" yazısının bulunduğu yedi miskâl ağırlığındaki daire şeklindeki ilk gümüş parayı bastırdığı rivayet

---

[1886] Bu gibi bazı eklemeler olmakla birlikte Morony, geç dönem Sâsânî sikkelerinin doğudaki ilk Müslüman hükümdarlar tarafından taklit edilmesinin, malî yönetimde ve kraliyet sembolizminde doğrudan bir sürekliliği gösterdiğini iddia etmektedir. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, 38, 39.

[1887] Hacim ölçü birimidir. Detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Kafîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

[1888] Farsça bir kelime olup, dirhemin 1/6'sına tekabül eder. Cengiz Kallek, "Dânek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/457.

[1889] Artuk, "Sikke", 10/622.

[1890] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 199.

edilir. Abdullah b. Zübeyr'in emriyle kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'in de 70/689-690 yılında iktidarını ispat etmek için Kisrâ dirhemleri şeklinde az sayıda dirhem darp ettirdiği bilinmektedir. Makrizî'nin, Mus'ab'ın Irak'ta bastırdığını zikrettiği bu sikkelerin[1891] bir yüzünde "Allah" diğer yüzünde ise "Bereke/Bereketullah" ibaresi yer almıştır. Bahsi geçen paralar Haccâc b. Yûsuf'un Irak'a vali olarak tayin edildiği zamana kadar tedavülde kalmıştır. Haccâc göreve gelince Abdullah b. Zübeyr'in bastırdığı paraları, münafık ve fasık bir adamın eseri olduğu gerekçesiyle toplatmış ve kırdırmıştır.[1892] Başka bir rivayete göre ise, Haccâc bu paraları değiştirerek bir yüzüne besmele, diğer yüzüne de kendi ismini yazdırmıştır.[1893] Bunun sebebi, Abdülmelik b. Mervân'ın sikke reformundan önce doğu vilayetlerindeki Emevî valilerine, sikke basımındaki imtiyazlarını ihlal etmeden, kendi isimleriyle para basabilme yetkisi vermiş olmasıdır. Ayrıca yerel valilere de fülûs basma hakkı tanınmıştır. Arap-Sâsânî tipindeki bu felsler nadir olup genellikle anonim şekilde basılmışlardır.[1894]

Arap-Sâsânî sikkelerinde Pehlevîce, Arapça, Eftalit ve Buhârâ dilinde yazılar yer almıştır. Diğerlerine kıyasla epigrafik malzeme sağlama açısından Pehlevî ve Kûfî karakterli Arapça yazılar daha fazla öne çıkmaktadır.[1895] Üç istisna dışında, Arap-Sâsânî sikkelerinin çoğunda Pehlevî yazısıyla basıldığı darphanenin tam adı veya baş harflerinden oluşan bir darphane imzası yer almaktadır. İstisna olanların ilki, Arapça Kûfî harflerle Dımaşk darphanesinin ismini taşıyan II. Hüsrev tipi[1896] sikkelerdir. Bunlar, Arap-Sâsânî sikke tipini devre dışı bırakacak olan Abdülmelik'in reform sikkelerinin deneysel basımı şeklindedir. Diğer istisna, ön yüzünde Arapça olarak "Zerenc'te basılmış" ibaresi bulunan ve klasik ölçülerin dışında yontulmamış bir sikke tipidir. Üçüncüsü ise Rey darphanesinde basıldığı belirtilen Taberistan tipi sikkelerdir.[1897] Bununla birlikte Emevî halifelerinin, İslâmî dönemde Fars eyaletlerinde bastırdıkları Arap-Sâsânî sikkeleri Haccâc ile sona ermiştir.[1898]

[1891] Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd,* 5.
[1892] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 652, 655; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye,* 198; Artuk, "Sikke", 10/622; Şimşir, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci", 280.
[1893] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 197-198.
[1894] Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins,* 150.
[1895] Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins,* 153.
[1896] Haccâc, vergilerin Hüsrev tipi dirhemlerle ödenmesini kanunlaştırmıştır. Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins,* 149.
[1897] Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins,* 99.
[1898] Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins,* 65.

2.1.4. İlk İslâm Sikkeleri

Dînâr ve dirhemlerde yapılan değişikliklere ilişkin önceden bahsettiğimiz bazı uygulamalar bulunmakla birlikte, ilk İslâm paralarının zirve dönemi olarak nitelendirilen ve bu alanda kalıcı reformlar gerçekleştiren halife Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) olmuştur. O, seleflerinden ve komşu devletlerin kullanımındaki paralardan ayrılmayı sağlayacak şekilde, üzeri nakışlı[1899] ilk İslâmî sikkeleri darp ettiren kişi olmuştur.[1900] Zira onun halifeliği, devletin büyük oranda iktidar savaşlarından ve iç mücadelelerden kurtulduğu; siyasî, askerî ve iktisadî yönden refahın sağladığı bir sürece tekabül etmektedir.[1901] İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), İslâm dînârlarının ve dirhemlerin basılma hikayesini Abdülmelik'in Bizans İmparatoru ile arasında geçen mektuplaşma olayıyla bağlantılı olarak aktarmaktadır. Halife, Bizans'a yazdığı mektupların baş kısmına tarih ile birlikte "Kul hüvellâhu ehâd" ibaresini veya Hz. Peygamber'in ismini yazdırmaktaydı. Durumdan rahatsız olan İmparator, eğer bu uygulamaya devam ederlerse, kendi dînârlarında onların hoşuna gitmeyecek şekilde peygamberlerinden bahsedeceği tehdidinde bulunmuştur. Bu tavır Abdülmelik'i derinden etkilemiş ve fikir danışmak üzere Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'yi yanına çağırmıştır. Hâlid ise halifeye, onların parasını bırakıp üzerinde Allah'ın adının geçtiği sikkeler bastırmasını tavsiye etmiştir. Teklifi beğenen Abdülmelik, dînâr ve dirhemleri bastırmak üzere harekete geçmiştir.[1902]

Halifeyi para konusunda bir reform hareketi yapmaya yönlendiren farklı gerekçeler de zikredilmektedir. Devletin azalan vergilerini arttırmaya yönelik tedâvüldeki farklı gramajdaki paraların standart hâle getirilmesi, milletlerarası ticarî faaliyetlerde karşılaşılan zarara ve haksızlığa neden olan durumların ortadan kaldırılması, "Sevdâu'l-vâfiyye" ve "Taberiyye" denilen dirhemlerin yaygınlaşmasının engellenmesi,[1903] aynı

[1899] Sikkenin üzerindeki yazılar nakış görünümünde olduğu için bu İslâm dînârı "menkûs" adıyla anılmıştır. Emanet, "Emeviler Döneminde Para", 264.

[1900] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 653-655, 657; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 316; Bununla birlikte, Büveyhîler gibi yarı bağımsız veya özerk valiler, genellikle eski Farsça'dan türetilmiş kişisel isimlerini madeni paralara bastırmışlardır. Savant, *The New Muslims of Post-Conquest Iran-Tradition, Memory, and Conversion*, 7.

[1901] Şimşir, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci", 286.

[1902] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 335-336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 4/167.

[1903] Bunun sebebi, dinî hüküm gereği her 200 dirhem için beş dirhem zekât alınması esasının, bu dirhemlerle tam olarak sağlanamamasıdır. Zira zekât, Vâfiye'nin 200 adeti esas alınacak olursa eksik alınmış ve hazine zarar etmiş olmaktadır. Bunun yerine Taberiyye denilen paraların 200 adeti esas alındığında ise zekat fazla alınmış ve halk mağdur edilmiş olmaktadır. Tüm bunlardan dolayı Halife Abdülmelik b.

zamanda iç ve dış tehditlere karşı kendi siyasî hâkimiyetini kanıtlama isteği gibi gerekçeler sayılmaktadır.[1904] Bunların yanı sıra kendi aralarında dînâr ve dirhemleri tartarak alışveriş yapan Araplarda bir devlet denetlemesi olmadığı için hileli durumlar ortaya çıkması da kaçınılmaz olmuştur. Bunlar üzerine Abdülmelik b. Mervân, halis (gerçek) paraların, kalp (sahte) paralardan ayrılması için yeni dirhemlerin basılmasını emretmiştir.[1905] Abdülmelik'in parayı Araplaştırma yönündeki bu kararı, devletin malî yapısını pekiştirme ve iktisadî hayatını güçlendirme yolunda önemli bir adım olarak kabul edilmiştir.[1906]

Sikke reformuna geçişin başlangıç tarihiyle alakalı olarak 74/693'ten 79/698'e kadar çeşitli yıllar zikredilmektedir. Mâverdî 74/693'ü,[1907] İbnü'l-Esîr ise 76/695 senesini ilk İslâm sikkelerin basıldığı tarih olarak zikretmektedir.[1908] Ayrıca, dînâr ve dirhemlerin İslâmî şekle dönüştürülmesinin aynı tarihte olup olmadığı hususuna dair de farklı rivayetler mevcuttur. Belâzürî dînâr için 74/693 yılında, dirhem için ise 75-76/694-695 yılında ıslahat yapıldığını söylerken;[1909] Dîneverî, Abdülmelik b. Mervân'ın 76/695 senesinde önce dirhemin daha sonra dînârın basılmasını emrettiğini rivayet etmiştir.[1910] İbn Haldun ise Abdülmelik'in 74/693 yılında dirhem basılmasını ve mağşuş (karışık) olan paraların halis paralardan ayırt edilmesini emrettiğini bildirmiştir.[1911]

Gerekli koşullar oluştuğunda üzerinde hiçbir tasvir bulunmayan, tamamen İslâm'a özgü ibareler ile âyetlerin yazı kompozisyonundan oluşan sikkeler tasarlanmıştır. Abdülmelik bu sikkelerin ağırlığını Hz. Ömer döneminde üzerinde karar kılınan ölçüye göre belirlemiştir. Dinî hükümler gereğince resim kullanımının yasaklanması nedeniyle yaptırdığı demir damganın üzerine sadece yazı nakşettirmiştir.[1912] Dînârların bir yüzüne

---

Mervân, bu olumsuz durumu ortadan kaldırarak dirhemleri eşitlemek istemiştir. Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd*, 7. Ayrıca bk. Şimşir, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci", 283.

[1904] Fatih Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", *İstem* 8 (2006), 175; Şimşir, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci", 285.

[1905] İbn Haldun, *Mukaddime*, 514.

[1906] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 26.

[1907] Abdülmelik, Haccâc'a Irak'ta dirhemleri darp ettirmesini emretmiştir. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 197.

[1908] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 4/167. Bununla birlikte, Büveyhîler gibi yarı bağımsız veya özerk valiler, genellikle eski Farsça'dan türetilmiş kişisel isimlerini madenî paralar üzerine bastırmışlardır. Savant, *The New Muslims of Post-Conquest Iran-Tradition, Memory, and Conversion*, 7.

[1909] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 653-655, 657; Artuk, "Sikke", 10/623.

[1910] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 316.

[1911] İbn Haldun, *Mukaddime*, 514.

[1912] İbn Haldun, *Mukaddime*, 514.

"Kul hüvellâhu ehâd" ayeti, diğer yüzüne ise "La ilâhe illallâh" ibaresi işlenmişken; gümüş bir halka ile çevrili olan dînârın dış kısmına ise "Muhammed Resûlullah erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-hakkî" ifadesi yazdırılmıştır. Aynı zamanda basıldığı şehrin bilgisi de sikkelere eklenmiştir.[1913] Abdülmelik b. Mervân, para reformunun son örneğini oluşturan bu sikkelerin ülkenin diğer bölgelerine gönderilmesini emretmiştir.[1914]

Abdülmelik b. Mervân'ın emriyle Emevî valisi Haccâc b. Yûsuf'un yarım düzineden fazla farklı gümüş sikke türü bastırmış olduğu rivayet edilmektedir.[1915] Darphane kurmadan önce Haccâc, Fars dirheminin nasıl basıldığının araştırmasını yaptırmış, ardından para basan kimseleri darphanesinde toplamıştır. Kalp paraların,[1916] sahte ve boşa gitmiş gümüşlerin tasfiyesinden elde edilenler ile külçe halinde toplanmış gümüşlerden devlet için yeni paralar darp ettirmiştir. Ayrıca paralarda hile olmaması için kendisinden başkasının dirhem bastırmasını yasaklamış ve para basımına izni verdiği kimselerin kimler olduğunun bilinmesi adına onların ellerini damgalatmıştır. İlerleyen zamanlarda, tüccarlara ve başkalarına gümüş para basmaları için izin verildiği de olmuştur.[1917] Haccâc, 76/696 yılının sonlarında saf gümüşten dirhemlere "Allahu ehâd, Allahu's-samed" ifadelerini yazdırmıştır. Fakat kendi bastırdığı dirhemlerin üzerine "Kul hüvellâhu ehâd" ayetini nakşettirmesi, paralara cünup kimselerin veya özel durumda olan kadınların da dokunmak zorunda kalabileceği gerekçesiyle hoş karşılanmamıştır.[1918] Nitekim ulemadan bazı kimseler paranın üzerine âyet yazılmasını doğru bulmamış ve bunları "mekrûhe" olarak adlandırmışlardır. Bu isimlendirmenin sebebine dair farklı bir görüş ise, Farsların dirhemlerinin ölçüsündeki eksikliği doğru bulmadıkları için bu paralara mekrûhe adını verdikleri yönündedir.[1919]

Paralara nakşedilmesi için seçilen ayetlerin, halifenin veya temsilcilerinin belirli tarihsel ve politik koşullar altında vurgulamak istedikleri mesajları taşıyor olması, aslında bilinçli ve stratejik bir tercihin yansımasıdır. Güçlü bir imparatorluk kurma azmi ve gayretinde

---

[1913] Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd,* 7; Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ* (Katar: Dâru'l-Minhâc, 2013), 358.
[1914] İbn Haldun, *Mukaddime,* 514.
[1915] Bacharach, Jere L., "Signs of Sovereignty: The Shahāda, Qurʾanic Verses, and the Coinage of ʿAbd al-Malik", *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 27 (2010), 1.
[1916] İbn Mesûd, Farsların kalp paraların darbına hile karıştırmalarından dolayı bunların kırılmasını emretmiştir. Hz. Ömer'in ve Hz. Osman'ın beytülmâl'de buldukları kalp paralarını gümüş paraya çevirdikleri zikredilmektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 657.
[1917] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 656; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/167.
[1918] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 656; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye,* 197.
[1919] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 197; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 4/167.

olan Halife Abdülmelik, taşıdığı semboller yönünden İslâm yönetiminin kamusal bir göstergesi niteliğinde olan ve her yere kolaylıkla ulaşabilen altın sikkeleri resmî olarak tedavüle sokarak bunları etkili bir propaganda aracı haline getirmiştir.[1920] Bu dönüşümle birlikte, ticarî pazarda hızla kabul görmesi ve aynı zamanda yabancı paraların yerini alması amacıyla dînârlar, standart bir ağırlıkta (4,25 gr.) ve saf altından (%96-98 saflık oranında) imal edilmiştir.[1921] Düzenli bir şekilde her yıl bu ölçüde dînârların kesilmeye devam edildiği gibi, bunun yarısı ve üçte biri ölçüde dînârlar da basılmıştır. Ne var ki bunların çapları daha küçük olduğu için üzerlerinde yer alan ibarelerde de birtakım değişiklikler yapılması zorunlu bir durum olmuştur.[1922]

Dînâr ve dirhemin tahviliyle birlikte Bizanslıların bakır sikkesine benzer, üzeri Arapça yazılı bakır felsler de basılmıştır. Bu felsler, üzerinde kimi zaman kelime-i tevhîd, basıldığı yerin adı, halifenin ismi ya da bölge valisinin ismi bulunması bakımından çeşitlilik göstermiştir. Öyle ki üzerinde at, fil, tavşan, ağaç, ay, yıldız gibi şekiller yer alan Emevî felsleri de bulunmaktadır.[1923] İlk İslâm dînârı basıldıktan sonra mevcut alışkanlıklara ters düşmemek adına Müslüman darphanelerinde Bizans ve Sâsânî sikkelerinin basımına devam edilmiştir.[1924] Bunun sebebinin de piyasada tedavülde olan kaliteli ve kıymetli bu paraların ticaretteki geçerlilikleri nedeniyle piyasadaki durumu dengede tutmak olduğunu tahmin edilmektedir.[1925]

Abdülmelik b. Mervân döneminde, İslâm coğrafyasında tedâvülde olan ve farklı kişiler tarafından bastırılmış başka paralar da bulunmaktaydı.[1926] 69-79/689-699 yılları arasında çıkardığı isyanlarla Abdülmelik döneminde İran eyaletlerinde çok fazla huzursuzluğa neden olan Ezrakîlerin lideri Katarî b. Fücâe'nin parası bu örneklerden biridir. Hâricîler tarafından halife kabul edilen Katarî, kendi adına bir tarafı Pehlevîce diğer tarafı Arapça yazılı olan Sâsânî tarzında paralar bastırmıştır. Pehlevî formunda "Müminlerin Emiri" ve "Abdullâh" unvanını da paralarında kullanmıştır. Onun tüm paraları, Sîstan eyaletinin

[1920] Aydoğdu, "Reform Öncesi ve Sonrasında Emevi Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri", 11.
[1921] Aydoğdu, "Reform Öncesi ve Sonrasında Emevi Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri", 8. Detaylı bilgi için bk. Günnur Aydoğdu, *İslam Sikkeleri-Kahramanmaraş Müzesi Ölçeğinde* (Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları, 2015), 42. Bir gümüş dirhemin değeri 2,97 gr. üzerinden hesaplanmıştır. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi,* 325.
[1922] Emanet, "Emeviler Döneminde Para", 265.
[1923] Artuk, "Sikke", 623.
[1924] Emanet, "Emeviler Döneminde Para", 264.
[1925] Aydoğdu, "Reform Öncesi ve Sonrasında Emevi Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri", 3.
[1926] Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", 174.

başkenti Zerenc'te basılan bir dirhemi dışında, 75/695 yılında Fars Eyaleti'ndeki Erdeşîrhurre, Bîşâpûr ve Dârâbcird darphanelerinde basılmıştır.[1927] Diğer bir örnek ise, Sistân eyaletinde vali olarak görev yapan ve daha sonra Haccâc'a karşı isyan hareketi başlatan Abdurrahman b. el-Eş'as'ın kendi adına para bastırmasıdır. Fars eyaletlerinden Nîşâpûr ve Dârâbcird'te ele geçirilen iki darphanesi bu bilgiyi doğrular mahiyettedir.[1928]

Abdülmelik b. Mervân'dan Ömer b. Abdülazîz'e kadar geçen sürede basılan sikkeler, aynı çizgiyi korumuştur. Haccâc'tan sonra, Yezîd b. Abdülmelik'in 102/720-721 yılında Irak'a vali olarak atadığı Ömer b. Hübeyre, para işlerinden sorumlu olmuştur. Ömer b. Hübeyre, kendisinden önceki yöneticilere kıyasla gümüş saflığı ve ölçü standardı konusunda oldukça titiz davranarak dirhem kalitesini yükseltmiş ve bu hususta gerekli tedbirleri almıştır. Haccâc'ın dirhemlerinden daha büyük ölçüde, altı dânek ayarında dirhemler bastıran Ömer b. Hübeyre'nin bu paralarına "Darâhim-i Hubeyriyye" adı verilmiştir. Daha sonra Halife Hişâm b. Abdülmelik, (106/724) Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye verdiği emirle sikkelerin yedi dânek ölçüsünde kesilmesini istemiştir. Bu sikkelere de Hâlid'e nisbeple "Darâhim-i Hâlidiyye" denilmiştir. Vâsıt dışında başka yerlerde basılan tüm sikkeleri toplatan Hâlid, bu hususta ne kadar titiz olduğunu da göstermiştir. Ayrıca hile yaptığı tespit edilen görevlileri, ellerinin kesilmesi ya da dayak atılması suretiyle cezalandırmıştır. Hâlid b. Abdullah'tan sonra yerine tayin edilen Yûsuf b. Ömer es-Sekafî de sikke basımına aynı hassasiyeti göstermiştir. Öyle ki dirhemin ayarını bir habbe kadar eksik basan 100 kişinin her birine, biner kamçı cezası vermiştir. Onun altı dânek ölçüsünde basılan sikkelerine ise "Darâhim-i Yûsufiyye" denilmiştir. Bu üç sikke, Emevîler döneminin en değerli ve itibarlı paraları sayılmıştır.[1929] Yûsuf b. Ömer, Velîd b. Yezîd öldürülünceye kadar bu paraları tek başına bastırmıştır. Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed ise yönetime geçince dirhemleri Cezire'de darp ettirmiştir.[1930] Bunların dışında Emevîler döneminde Dımaşk, Humus, Haleb, Baalbek, Menbîc, Taberiyye, Umân, İliya, Filistin, Kınnesrîn gibi pek çok bölgede darphaneler kurulmuştur.[1931]

[1927] Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins*, 61.
[1928] Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins*, 63-64.
[1929] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 657; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye,* 197; Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd*, 9.
[1930] Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd*, 9.
[1931] Artuk, "Sikke", 10/623.

Mühürler de tıpkı paralar gibi, döneminin çeşitli özellikleri hususunda bilgi edinmeyi sağlayan kaynaklardan olmuştur. Zira Sâsânî memurlarının adlarını, unvanlarını ve görevlerini belirten mühürler,[1932] Sâsânî Devleti'nin yıkılmasının ardından yaşanan yönetim değişikliğini ve Müslüman fetihlerinin vilayetler üzerindeki etkisini göstermesi açısından önem arz etmiştir. Önemli kasabaların ve il yönetim merkezlerinin adını taşıyan resmî Sâsânî mühürlerinin incelenmesi, bu yerlerin çoğunun aynı zamanda darphane kasabaları olması nedeniyle, söz konusu merkezlerin ekonomik ve idarî işlevlerinin anlaşılmasına da katkı sağlamıştır. Genellikle konik ve üçgen şekilde tasarlanan, koninin etrafı boyunca ya da üçgenin kenarlarına sahibinin isminin işlendiği[1933] Sâsânî mühürlerinin incelenmesi sonucunda, yer adlarının mühürlerin ortasında kısaltılmış şekilde kenar kısımlarında ise tam haliyle verildiği görülmektedir. Bu durum, sikkeler üzerinde darp edildiği şehri gösteren harf şeklindeki sembollerle benzerlik göstermektedir. Ayrıca, nümizmatların daha önce anlamını tespit edemedikleri bazı harflerin çözülmesi konusunda da önemli ipuçları sunmaktadır. Örneğin, madeni para üzerindeki "Bis" kısaltması, mühürlerde açıkça "Bîşâpûr" olarak belirtilirken; para üzerindeki "Art" kısaltması ise mühürlerde "Erdeşîrhurre" şeklinde yer almaktadır. Bu sayede, sikkeler üzerindeki kısaltılmış isimlerin anlaşılmasında mühürler bir anahtar işlevi görmektedir.[1934]

2.2. Ticarî Faaliyetler ve Gelir Çeşitleri

2.2.1. Farslarda Ticarî Hayat

2.2.1.1. Ticaretin Gelişimi ve Stratejik Güzergâhların Kontrolü

Fars toplumunda ticaret, kaynakların birleştirilip ortaklıklar kurulması şeklinde yürütülmekteydi. Pehlevîce'de "hambâyîh" (ortak payın sahibi) olarak ifade edilen bu ortaklıklar genellikle dinî bağlara dayanmakla birlikte, farklı din mensuplarıyla da ticaret yapılması söz konusuydu. Ticaret ve iş anlaşmalarında, anlaşma taslakları hazırlanıp imzalanır, mühürlendikten sonra bir kopyası yerel divanda saklanırdı. Aynı zamanda devlet, bireyler ya da şirketler tarafından yapılan ticarî faaliyetleri dinî temellere

[1932] Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", 106.
[1933] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 205.
[1934] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 331; Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins*, 100. Sâsânîler döneminde sikkelerde tespit edilen 215 işaretten hareketle, 215 tane darphânenin bulunduğu çıkarımı yapılmıştır.

dayandırarak düzenleme ve vergilendirme yoluna giderdi. Yapılan ticarî anlaşmalar yasal olarak bağlayıcı nitelikte olduğundan, ihlal durumunda davanın türüne bağlı olarak ya "dâdwar î keh" olarak adlandırılan alt kademeden bir yargıca ya da "dâdwar î meh" denilen yüksek rütbeli bir hâkime başvurulurdu. Bu hâkimler genellikle yüksek rütbeli din adamları arasından seçilmekteydi.[1935]

Din adamları, savaşçılar ve çiftçiler şeklinde geleneksel sınıflara ayrılan Sâsânî toplumunda tüccar ve zanaatkârlara karşı olumsuz bir intiba bulunmaktaydı. Din adamları dinin koruyucusu, savaşçılar düşmanla mücadele edip imparatorluğu güvende tutanlar, çiftçiler/köylüler ise toprağı işleyip ürün tahsil etmekle mesul olanlar şeklinde addedilirken; Çin'e kadar uzanan bölgelerde ticaret yapan tüccarlar, çiftçilerden bile daha düşük statüde görülmekteydi.[1936]

Sâsânîlerin ticaret için kullandıkları kara yolları, İpek Yolu'nun bir parçası olup,[1937] antik dönemde büyük ticaret ve ulaşım ağı olarak bilinen güzergâhlardan birini oluşturmaktaydı.[1938] Bu rota, eski Dicle kıyısındaki başkent Medâin'den başlayarak Hulvân ve Hemedân üzerinden güneyde Pers bölgesine kadar uzanıp oradan da Kirman'a devam etmekteydi. Daha sonra ise Hazar Denizi'ne, Gîlân'a ve Elburz Dağları'nın geçitlerinden geçerek Horasan'a ulaşmaktaydı. Son olarak Hindistan'a, Kâbil Vadisi'nden ya da Türkistan Havzası üzerinden Çin'e kadar varmaktaydı. Aynı zamanda bu geniş ticaret ağı, antik dönemin ekonomik ve kültürel etkileşimlerinde önemli bir rol oynamaktaydı.[1939]

Doğu ile batıyı birbirine bağlayarak İran'ı uluslararası ticaretin merkezi konumuna getiren tarihi İpek Yolu sayesinde Sâsânîler, bölgelerinden geçen mallara uyguladıkları gümrük vergileriyle kraliyet hazinesine büyük miktarda gelir sağlamıştır. Aynı zamanda ticaret yolları üzerinde yeni şehirler inşa ederek bu bölgeleri nüfuslandırmaya çalıştıkları

[1935] Touraj Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, Duke University Press* 30/3 (2010), 403.

[1936] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 404; Foltz, *Iran in World History*, 48. Zerdüşt inancına göre, toprağın işlenmesini teşvik eden her eylem faziletli görülmekteydi. Glen Warren Bowersock vd. (ed.), *Late Antiquity : A Guide to the Postclassical World* (Cambridge: Harvard University Press, 1999), 745.

[1937] İpek Yolu'nun ana güzergâhı, Çin'i Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya'ya, oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sûr limanlarına bağlayan kara yoludur. Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/369.

[1938] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 127; Utku, *Kızıldeniz - Çöl, Gemi ve Tacir*, 105-106.

[1939] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 127.

gibi bu rota üzerinde kurdukları pazarlar vasıtasıyla ticarî hareketlilik sağlamışlardır. Öyle ki Sâsânîler, Avrupa ve Asya'yı birbirleriyle buluşturan önemli pazar şehirlerine ev sahipliği yaparken; Çin ile Batı arasındaki ürün sirkülasyonundan da büyük kazançlar elde etmişlerdir. Aynı zamanda Sâsânî tüccarları gittikleri ticaret bölgelerinde Zerdüşt dininin yayılmasına katkıda bulunmuşlardır.[1940] Sâsânîler, İpek Yolu üzerindeki egemenliklerini, zaman zaman anlaşmazlık yaşadıkları ya da savaş hâlinde oldukları devletlere karşı bir koz olarak kullanmış ve ticaret yollarını onlara kapatmışlardır. Bu durum, bahsi geçen devletleri alternatif güzergâhlar aramaya yöneltmiştir. Örneğin, Sâsânîler Mezopotamya'daki pazarlarında Bizans tüccarlarına yüksek fiyatlar uygulamış; Bizanslılar da ticaret için Ermenistan üzerinden Kafkas yolunu tercih etmek durumunda kalmışlardır.[1941]

Sâsânî İmparatorluğu güney yolu üzerinde de gücü elinde bulundurmuştur. Bu yol üzerinden gelen kervanlar, Rey, Zencan ve Tebriz üzerinden Azerbaycan'a ve buradan da Karadeniz'e ulaşarak yanlarında getirdikleri malların ticaretini yapmışlardır. Sâsânîler, ekonomik yönden kendilerine büyük katkılar sağlayan ipek ve ipekten yapılmış ürünlerin, mücevherlerin, baharat ile ıtırlı maddelerin, köleler ve vahşi hayvanların Bizans'a aktarımını; İran'ın doğusu ile, Hint ve İberya ürünlerinin ticaretinde önemli bir merkez olan İrmîniyye üzerinden sağlamışlardır. Bu da İrmîniyye'nin Bizans ve Sâsânî İmparatorluğu arasında rekabetin yaşandığı geçiş noktalarından biri olmasına sebep teşkil etmiştir.[1942] V. yüzyılın ortalarından itibaren Sâsânîler, Batı'ya açılan bir kapı ve ticaret yolları açısından stratejik bir konumda bulunan Ermenistan üzerinde kontrol sağlamayı başarmış ve buna bağlı olarak Mezopotamya önemli bir güzergâh hâline gelmiş ve ticaret hacmi de genişlemiştir. Fakat VI. yüzyılın sonu ve VII. yüzyılda yaşanan Bizans-Sâsânî savaşları, tarafların birbirlerine uyguladıkları yüksek gümrük vergileri ve harâclar nedeniyle Mezopotamya güzergâhının popülerliği büyük ölçüde azalmış, bunun yerine Arabistan önemli bir ticaret merkezi hâline gelmiştir. Nitekim bu dönemde, Roma'nın ve Sâsânîlerin kontrolünde olmayan Güney Arabistan sahilindeki Şihr gibi pazar yerleri

[1940] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 408; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 313-314.
[1941] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 315.
[1942] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 408; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 316.

daha fazla talep görmeye başlamıştır. Sonuç olarak, bu gelişmeler Arap ekonomisi ve İslâm'ın yayılışı üzerinde geniş kapsamlı etkiler sağlamıştır.[1943]

Sâsânîler, ticaret akışını sağlarken güvenlik başta olmak üzere, güzergâhlar üzerinde köprülerin inşa edilmesi, tüccarların ihtiyaçlarını karşılayacak kervansarayların ve içme suyu depoları gibi hususların sağlanmasına özen göstermişlerdir. İpek Yolu güzergâhında olmanın da avantajını kullanarak transit yollar üzerinde düzenli çalışmalar yapmışlar, kilometrelerce uzunlukta yollar inşa etmişler ve bu yolların uzun ömürlü olmasına özen göstermişlerdir. Yabancı tüccarlara tanınan bu kolaylıklar, Sâsânî ülkesinin uzak doğuya giden ticaret yolları üzerinde işlek bir nokta olmalarını sağlamıştır. Nitekim güvenliğin sağlanması ve tüccarların emniyetli bir şekilde ticaretlerini yapabilmeleri, merkezî otoritenin gücüyle doğru orantılı olmuştur.[1944]

Güvenli ve düzenli yollar yalnızca ticaretin gelişmesine değil, aynı zamanda imparatorluğun haberleşme ağının sağlıklı bir şekilde işleyişine de katkı sağlamıştır. Yolların bakımlı ve emniyetli olması posta hizmetlerinin de buradan yürütülmesi açısından ehemmiyet arz etmiştir. Sâsânîler döneminde daha çok devletin çıkarlarına hizmet eden posta sistemi, Ahamenişler zamanındaki organizasyonu esas alarak sürdürülmüş; temel amacı da merkezî yönetim ile eyaletlerin yönetimi arasında hızlı ve rahat bir iletişim sağlamak olmuştur. Mektuplar, ulaklar kullanılarak bakımlı yollar üzerinden taşınmış; ayrıca bu hizmet için inşa edilen konaklar, uygun personel ve yeterli sayıda atlarla donatılmıştır.[1945]

Sâsânîler, köprü yapımında hem mühendislik ve mimarlık birikimleri açısından hem de iş gücü yönünden Bizans ve Yunan esirlerinden istifade etmişlerdir.[1946] I. Şâpûr zamanında inşa edilen köprülerin en büyüğü ve aynı zamanda baraj işlevi de bulunan Şûşter Köprüsü'nün yapımında Roma tekniği ve köprü mimarisi uygulanmıştır. Benzer şekilde Erdeşîr döneminde yapılan ilk köprülerden olan ve Fars'ta bulunan Firûzabad Köprüsü ile Roma tarzında inşa edilen Difzul Köprüsü başlıca su yapılarından olmuştur.

[1943] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 408-409.
[1944] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 309-310, 334.
[1945] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 129.
[1946] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 334.

İslâmî dönemde ise yeni köprüler inşa edilmesi yerine Sâsânî zamanında yapılan köprülerin tamir edilerek kullanılması tercih edilmiştir.[1947]

Sonuç olarak geç antik dönem İran'ında Sâsânîler hem imparatorluk içi hem de imparatorluklar arası ticareti mümkün kılmak amacıyla bir dizi kapsamlı kural, düzenleme ve altyapı geliştirmiştir. Buna yönelik düzenlemeler, sadece ticaretin kolaylaştırılması ve ekonomik faaliyetlerin canlandırılması açısından değil, aynı zamanda imparatorluğun siyasî istikrarının ve ekonomik gücünün sürekliliğini sağlaması açısından da büyük önem taşımıştır. Bu ekonomik ve ticarî model, Sâsânî egemenliğinin sona ermesinden sonra da kalıcı bir miras olmuş; İran platosunda hâkimiyet sağlayan Emevî ve Abbâsî halifelikleri için mevcut bir ekonomik model hâline gelmiştir.[1948]

2.2.1.2. Sâsânîlerin Deniz Ticareti ve Arap Yarımadası ile Bağlantıları

Sâsânî İmparatorluğu, kara ticaretinin yanı sıra deniz ticaretinde önemli bir role sahip olmuş, bu süreç içerisinde deniz ticareti bağlamında Araplarla aktif ilişkiler kurmuştur. Kaynaklarda aktarıldığı üzere Part İmparatorluğu'nun zayıfladığı dönemde yarımadada bazı yarı bağımsız krallıklar varlıklarını sürdürmüştür. İmparatorluğun kurucusu I. Erdeşîr, son Part kralı Erdevân'ı yenilgiye uğratıp bölgeyi kontrol altına aldıktan sonra Uman, Bahreyn ve Yemâme'ye akınlar yapmıştır. Erdeşîr, Bahreyn'de hüküm süren yerel kral Sanatruk'u mağlup ederek bölgenin hâkimiyetini ele geçirmiştir. Onların kıyı boyunca kurdukları kaleler de Sâsânî donanmasının han veya deposu olarak kullanılmıştır. Bu şekilde Sâsânîler deniz kıyısını ve sahil şeritlerini kontrol ederlerken, Araplar ise daha çok dağlarda ve çöllerde varlık göstermişlerdir.[1949]

Aşağı Mezopotamya ve Basra Körfezi'ndeki (Fars Körfezi) deniz ticareti egemenliği için çaba sarf eden I. Erdeşîr, mevcut deniz üslerini genişletmiş, yenilerini kurmuş[1950] nihayetinde Basra Körfezi'nin kontrol altına almasıyla da devletin ekonomik gelişimine olumlu yönde katkılar sağlamıştır. Akabindeki zaman diliminde Basra Körfezi'nin İran ve Arap taraflarında çeşitli limanlar kurulmuştur.[1951] Basra Körfezi kıyısında yer alan,

[1947] Bowersock vd. (ed.), *Late Antiquity : A Guide to the Postclassical World*, 746; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 335-336.
[1948] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 409.
[1949] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 128; Garthwaite, *İran Tarihi*, 92; Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 405.
[1950] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 128; Garthwaite, *İran Tarihi*, 92.
[1951] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 405.

modern dönemde Bûşehr adıyla bilinen liman kenti "Buht-Erdeşîr", İran'ın güneyindeki Kâzerun ve Şîraz'la bağlantılı ticaret yollarına sahip olması, Basra Körfezi kıyılarından iç kesimlere doğru ticareti yönlendirilmesinden dolayı önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Yine Basra Körfezi kıyısında yer alan Firuzâbâd ve Şirâz'a bağlanan bir yol ile bağlantısı bulunan "Sîrâf Limanı" da Çin ile olan ticaretlerde Sâsânîler için önemli limanlardan sayılmıştır. Basra Körfezi ile Uman Körfezi'ni birbirine bağlayan Hürmüz Boğazı'ndaki "Hürmüz Limanı" ve Bendâr-i Lengeh yakınlarında yer alan "Kuçeran-Erdeşîr Limanı", Basra Körfezi'nin ticaretinde önemli bir rol oynayan diğer limanlar arasında zikredilmektedir. Umân Denizi kıyısında yer alan ve Hindistan'dan Aden'e giden gemilerin uğrak noktası Maskat ile Fars Körfezi ile Hint Okyanusu arasında bir ticaret merkezi olarak kullanılan Suhâr limanları stratejik konumları sayesinde Sâsânîlerin deniz ticaretinde önemli rol oynamışlardır.[1952]

Araplar, körfezdeki deniz ticaretinde tehdit oluşturmaya başladığı dönemde II. Şâpûr onlarla ittifak sağlamıştır.[1953] Kûbâd b. Fîrûz'ın saltanatı döneminde ise Habeş Kralı Necâşî'nin Himyer Krallığı'ndaki Hristiyanlara yapılan zulümleri engellemek için Güney Arabistan'a savaş ilan ettiği[1954] ve 700 gemiden müteşekkil hazırladığı filosuna, 600 Roma ve Fars gemisinin de destek verdiği rivayet edilmektedir.[1955] Fars gemileri, önceleri Roma ve Habeş gemileriyle rekabet ederken; zamanla doğu denizlerinde baskın bir güç hâline gelmiş hatta Roma'nın adının doğu denizlerinde tamamen silinmesinin nedenlerinden biri olmuşlardır. Hüsrev Enûşirvân'ın iktidarının son dönemlerinde, Güney Arabistan'daki Sâsânî hâkimiyeti güçlenmiş, Hindistan'dan Hint Okyanusu hattı boyunca Basra Körfezi, Umân Denizi ve Kızıldeniz'e uzanan deniz güzergâhının kontrolü ele geçirilmiştir.[1956] 575-577 yılları arasında I. Hüsrev, Kızıldeniz'in güneyini ve Hindistan'dan Seylan'a[1957] uzanan ticaret yollarını denetim altına alarak Güney Arabistan'ı müstahkem bir mevki hâline getirmiş,[1958] böylece Hint, Sind ve Çin'den gelen ürünlerin en kısa ve en düşük maliyetle Akdeniz'e ve diğer bölgelere ulaştırılmasında Güney Arabistan ve burada yer alan limanlar önemli bir lokasyon olmuştur.[1959] Bu

[1952] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 406-407.
[1953] Garthwaite, *İran Tarihi*, 100.
[1954] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/124-125.
[1955] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 128.
[1956] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 128; Garthwaite, *İran Tarihi*, 92.
[1957] Günümüzde Hint Okyanusu'nda yer alan ve bir ada ülkesi olan Sri Lanka'nın eski adıdır.
[1958] Garthwaite, *İran Tarihi*, 100.
[1959] Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 98-99.

stratejik ticaret ağları, yalnızca Sâsânî Devleti'nin ekonomik gücünü artırmakla kalmamış, Fars tüccarlarının uzak bölgelere, özellikle Çin ve Hindistan'a olan ticarî bağlantılarını da güçlendirmiştir. Nitekim Fars tüccarlar, Basra Körfezi kıyısındaki limanlar aracılığıyla Çin'e ipek almak için gitmiş ve burada kendi ticaret merkezlerini kurmuşlardır. Bu ticaretin, hem İpek Yolu hem de deniz yolu üzerinden gerçekleştiği bilinmektedir. Çin'in güneydoğu kıyı bölgesinde bulunan ve deniz ticareti yoluyla gelmiş olabileceği düşünülen, büyük bir kısmı V. yüzyıla ve VII. yüzyıla ait olan Sâsânî sikkeleri, Fars tüccarlarının bu bölgedeki ticaret bağlantılarını açıkça kanıtlamaktadır.[1960]

Deniz ticaretinin genişlemesi ve Fars Körfezi üzerindeki stratejik kontrol, Fars tüccarlarının yalnızca Çin ile olan ticaretlerini değil, aynı zamanda Hint ve Roma ticaret ağlarındaki rollerini de etkin hâle getirmiştir. Deniz ticaretinde hâkimiyet kuran Fars tüccarlar, Hint gemilerinin ilk yanaştığı ve yüklerini boşalttığı limanlar üzerinde kontrol sahibi oldukları için, Romalıların kendi tarafına çekmeye çalıştığı Habeşli tüccarların Hintlilerden ipek satın almasını engellemişlerdir. Bu güzergâhlarda yapılan ticaretin hacmi ve sürekliliği, dönemin şartlarına ve siyasî koşullara bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Ayrıca, İpek Yolu'nun Çin'deki başlangıç noktası olan Chang'an'da[1961] bulunan Zerdüşt tapınakları, bu bölgede yerleşik Fars kolonilerinin varlığını ve ticarî faaliyetlerini destekler mahiyettedir.[1962]

2.2.1.3. Pazar Düzeni ve Meslek Grupları

Sâsânî şehirlerinde, en merkezî yerlerde kurulan çarşı ve pazara "vazar/wâzâr" ya da "bâzâr", ticaretle ilgili tüm faaliyetlere de "vazargânîh" adı verilmekteydi. Şehirlerdeki temel ekonomik faaliyetler ise "vazargân" (çoğ. vazargânân) adı verilen tüccarlar tarafından gerçekleştirilmekteydi.[1963] Sâsânîlerde çarşı pazarda satışa sunulan ürünlerin fiyatlandırmasından, dayanıklılık ve vergi denetiminden, pazar yerlerinin düzenli işleyişinden sorumlu olan, pazarı koruyup kollayan anlamındaki "vazarbed" isimli bir

[1960] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 407.
[1961] Bozkurt, "İpek Yolu", 22/371.
[1962] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 407-408.
[1963] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 403; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 306.

görevli bulunmaktaydı. İslâmî dönemde de aynı görevi yerine getiren kişi "muhtesip" olarak adlandırılmıştı.[1964]

Her zanaatkâr grubunun, aynı zamanda İslâmî dönemdeki loncaların ortaya çıkmasına zemin hazırlayan ve kendilerine özgü belirli malların sattıkları bir pazar bölümü olan "raste"si bulunmaktaydı. Ayrıca her zanaat loncasının başında bir lonca ustası yer almakta, bu ustalardan bazıları Romalı esirlerden oldukları için Hristiyan kökenli olmaktaydı. Yeteneğiyle öne çıkan zanaatkârlar ise krallar ve aileleri için ürünler üreten kraliyet atölyelerinde çalışmaktaydılar.[1965]

Pazarda yer alan meslek grupları incelendiğinde, *âhengâr*[1966] denilen demirci ile *âhen-paykâr* yani demir dökümcü, *âsemgâr/âsemkâr*[1967] isimli gümüş ustası ile *âsem-peykâr* isimli gümüş dökümcüsü, demir ve metalleri işleyen *askob-kardâr*, halat ve bağ yapımıyla uğraşan *bandkâr*, elbise terzisi *darzîg*, taş ustası *dosengâr,* seramik ve çömlek yapımcısı *câmîg-pâz*, ahşap işleme ustası *durgâr*, çamaşırcı *gâzar*, hayvan sürülerine bakan *vastarg-kardâr*, fırıncı *nânbag*, küçük tekne ve sandallarını ve deniz araçlarını imal eden *kulûargâr*, ip ve hasır kullanarak ayakkabı üreten *surgâr*, ressam ya da nakkaş *nigârgâr*, deri işleyicisi-tabakçısı *pôstgâr*, kumaş boyacısı *rengrâz*, ziraat işlerini yapan *râzân*, berberlik yapan *sarâîş*, yemek pişirme ve mutfak işleriyle ilgilenen *huvargâr*, altın işleyicisi yani kuyumcu *zarîgâr* ve eyer yapımcısı *zêngâr*, bunların yanı sıra baharatçılar, kumaş işlemesi gibi meslek gruplarının ön plana çıktığı görülmekteydi.[1968]

2.2.1.4. Ticaret Malları ve Vergi Politikaları

Sâsânîler, tıpkı selefi Partlar gibi kendi ürettikleri malların yanı sıra yabancı ürünlerin ticaretini doğu ile batı arasında gerçekleştirmekteydiler. Onlar deniz yoluyla Hindistan, kara yoluyla da Çin ile ticarî temaslarını sürdürmüşlerdir.[1969] V. ve VI. yüzyıllarda Çin'de bulunan çok sayıda Sâsânî gümüş sikkesi, onların doğu ile yoğun ticaretinin bir göstergesi kabul edilmiştir.[1970] Bunun yanı sıra Sâsânîler, ticarî ilişkilerde Bizanslılarla rekabet

[1964] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî,* 35; Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 404; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 231, 307.
[1965] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 403-404; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi-Sasani Dönemi*, 308.
[1966] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 366-367.
[1967] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 361-362.
[1968] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 404.
[1969] Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", 129.
[1970] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 408.

hâlinde olup her daim kendi çıkarlarını artırmanın yollarını aramışlardır.[1971] Bu kapsamda Sâsânî Devleti'nde iç piyasada satılan mallar ile ihracatı yapılan ürünler arasında da fark bulunmaktadır. Bunun nedeni, Sâsânîlerin kendi ürettikleri malların ve ürünlerin ülke içinde kalmasını, iç piyasada satılmasını istemelerinden kaynaklanmıştır. Böylece yabancı ülkelere satış yapan tüccarlar ile ülke içindeki pazarlarda hizmet veren tüccarlar birbirlerinden ayrılmıştır.[1972]

Sâsânîlerin ekonomik güç kazanmalarını sağlayan en önemli üretim ve ticaret kalemlerinin başında, o dönemin önemli devletleri tarafından büyük değer verilen ipek gelmektedir. Transit ipek ticaretinden büyük kârlar sağlayan Sâsânîler, kendi ürettikleri ipeklerin yanı sıra Çin'den gelen ham ipeği işleyerek kendi ihtiyaçları kadarını ayırmış; geri kalanı da yine kendi belirledikleri fiyatlar üzerinden Çin pazarına ve batı ülkelerine satma imkânına sahip olmuşlardır. Özellikle aristokrat sınıfın ipeğe yoğun talep gösterdiği Bizans'a, Uzakdoğu ve Sâsânî İmparatorluğu'ndan ipek sevkiyatları gerçekleştirilmiştir.[1973] Bu durum, Bizanslıların VI. yüzyılda dut ağacı yetiştiriciliğini ülkelerine aktarmaya başlayıp bir dereceye kadar ithalattan bağımsız hale gelmelerine kadar devam etmiştir.[1974] Sâsânî tüccarları gibi Soğdlar da İpek ticaretinde ve Orta Asya ticaretinin kontrolünde öne çıkan, önemli tüccarlar arasında yer almıştır.[1975] Ancak, I. Hüsrev döneminde ipeklerini Fars topraklarından geçirebilmek için izin alma çabalarında başarılı olamamışlardır.[1976] Ayrıca Avrupa ve Çin'de yoğun talep gören brokar kumaşlar, ipek ve ipekli kumaşlar gibi lüks tüketim mallarının dışında, tütsü ve baharat çeşitleri de ticaretin temel ürünlerini oluşturmuştur.[1977] Sâsânîlerin Çin ile alışverişlerinde ipek haricinde ibrişim,[1978] altın, gümüş, bakır, kaya kristali, inci, mercan, halı, mücevher, kıymetli kumaş ve halılar en önemli gelir kaynaklarından sayılmıştır.[1979] Çinliler,

[1971] Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", 129.
[1972] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 312.
[1973] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 128; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 197; Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/1 (2014), 108; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 309.
[1974] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 128.
[1975] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 408.
[1976] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 129; Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi", 112.
[1977] Garthwaite, *İran Tarihi*, 92.
[1978] Sâsânîler, üretilen kışlık giyeceklerde kuş tüyü, yün ya da Hindistan'dan deniz yoluyla getirtilen ve aynı zamanda astar imalinde de yararlanılan ibrişim kullanılmışlardır. Ayrıca İranlılar ibrişime renk verip süsleyerek Çin'de satmışlardır. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 53.
[1979] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 126; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 314.

İran'dan; İmparatoriçe'nin kendi kişisel kullanımı için ayırdığı ve maliyeti oldukça yüksek olan kaş boyası da dahil olmak üzere çeşitli ürünler satın almaktaydılar. Ayrıca İran kervanları Babil halılarını, Suriye'nin doğal ve yapay değerli taşlarını, Kızıldeniz'den çıkarılan mercan ve incilerini, Suriye ve Mısır'da dokunan kumaşlarını Çin'e ihraç etmişlerdir.[1980]

Çin ile Arap Yarımadası arasındaki kehribar, tekstil, seramik, cam ve papirüs ticaretinde, Sâsânîlerin gümrük vergisi olarak aldıkları önemli bir pay bulunmaktadır. Zira iki bölge arasında yolculuk yapan ticaret kervanları, deniz ya da kara yolundan birini tercih etmek durumunda oldukları için Sâsânî topraklarından geçerken önemli miktarda gümrük vergisi ödemek zorunda kalmışlardır.[1981] Sâsânîlerin yüksek miktarda gümrük vergisi uyguladıkları bir diğer örnek ise, doğu sınırlarındaki Türk ve Çinli tüccarlardan alınan vergilerdir. Bu şekilde kendi iç piyasalarında üretilen kıymetli eşyaların değerinin düşmesini engellemişlerdir. Ancak bu uygulama nedeniyle zarara uğrayan ve zor durumda kalan Göktürkler, Bizans ile anlaşarak güney İpek Yolu'nu kullanmaktan vazgeçmişler ve bunun yerine kuzey İpek Yolu'nu ve Karadeniz güzergâhını tercih ederek ticaretlerini sürdürmüşlerdir. Bu sayede de Sâsânîleri devre dışı bırakmışlardır.[1982]

2.2.1.5. Endüstriyel Faaliyetler: Dokumacılık, Cam Sanayi ve Madencilik

Sâsânî İmparatorluğu'nda cam sanayisiyle birlikte en gelişmiş diğer endüstri alanı dokumacılık olmuştur. Yaklaşık 5.000 yıllık bir geçmişe sahip olduğu bilinen İran dokumacılığı, Sâsânîler devrinde son derece gelişmiş; dokunan kumaşlar Avrupalı tüccarlar tarafından büyük ilgi görmüştür. Öyle ki kendileri üretici olmasına rağmen Çinliler de İran ipeğine talep göstermişler, ipekli dokumaları onlardan satın almışlardır. Ayrıca Sâsânîler, Çin'in Roma'ya ihraç ettiği ipekli ürünlerin aracılığını da yapmışlardır. Zira Sâsânîlerin ürettikleri ipekli dokumalar, kalite ve zarafet bakımından Çin ürünlerinden daha üstün konumda olmuştur.[1983] Bu sayede Sâsânîler, erken Orta Çağ'ın en önemli kumaş üreticisi hâline gelmişlerdir.[1984]

[1980] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 129; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 53-54.
[1981] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 317.
[1982] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 320.
[1983] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 53-54, 197; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 345, 348, 350-352.
[1984] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 345.

İnce ipek brokar, yünlü kumaş, halı gibi dokuma konusunda mahir zanaatkârlara sahip olan Sâsânîler,[1985] kumaş dokuma teknikleri ve dokuma tezgahları bakımından diğer milletler tarafından örnek alınmıştır. "Dibâ" adı verilen ipekli kumaşlar ile "Zerî" adı verilen altın işlemeli kumaşlarının yanı sıra; kumaşlara çizdikleri hayvan ve çiçek motifleri ile, kullandıkları renklerle de şöhret kazanmışlardır. Hükümdarlar ve soylu kimseler için üretilen kumaşlara çizilen resimler, süsler ise onlara özgü olmuştur.[1986] Bunun yanı sıra Sâsânîler, kumaşların, gömleklerin, pantolonların üzerindeki renkli hayvan ve çiçek motiflerinde kullanılan kök boya yapımında da öne çıkmışlardır. Özellikle kumaşlarda sarı güneş rengini elde etmek için kullanılan "zaferan", aynı zamanda değerli evrak ve paraların üzerindeki boyamalarda da tercih edilmiştir.[1987] Rengarenk dokunan kumaşlardan yapılan kıyafetlere çeşitli gül motifleri işlenmiş ve bu tür kıyafetleri tanımlamak için "gül desenli" anlamına gelen "Veşî" tabiri kullanılmıştır.[1988]

Sâsânî yönetimi, ipek ticaretini kontrol altında tutarak hem ekonomik hem de politik avantajlar elde etmeyi amaçlamıştır. Roma İmparatorluğu'nda yoğun talep gören ipek ticaretini kontrol altına almak ve Çin ile Suriye-Fenike atölyeleriyle rekabet edebilmek amacıyla Çin'den ham ipek ipliği ithal eden Sâsânîler; Şûş, Cündişâpûr ve Şûşter/Tüster'de kurdukları atölyelerde ipekli lüks malların üretim kapasitesini artırmışlardır.[1989] Öyle ki ipekli kumaş çeşitleri Şûşter şehrinde, ipekle dokunan daha sert bir kumaş olan *Tâfte*[1990] Şûş şehrinde, perde ve yaygı türündeki kumaşlar ise Nusaybîn'de dokunmuştur. Bu dokumalar *Zerî-i Şûşter, Zerî-i Gucerât, Dîbay-i Şûşterî/Tüsterî* (Tüster ipeklisi), *Perend-i Şûster, Dîbay-i Rûmî* şeklinde adlandırılmıştır.[1991]Ayrıca Rey şehrinde dokunan, örgü ve dokuma ipleri ipek olan kumaşlara *Râzî/Reylî*; Merv şehrinde dokunan, örgü ve dokuma ipleri yün-ipek veya pamuk-ipek olan kumaşlara *Mervezî*; Mervşâhicân şehrinde dokunan yumuşak kumaşlara ise *Şahcânî* ismi verilmiştir.[1992] Bu üretim

[1985] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 126.
[1986] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 346-347.
[1987] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 350-352.
[1988] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 198.
[1989] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 408.
[1990] Türkçe'ye de tafta kumaş olarak geçmiştir.
[1991] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 197.
[1992] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 200.

merkezleri, Sâsânîlerin ipekli kumaş üretimindeki zenginliğini ve çeşitliliğini göstermektedir.

Sâsânî İmparatorluğu'nun ipek üretim kapasitesinin artmasında, II. Şâpûr döneminde Romalılardan ele geçirilen esirlerin de önemli katkısı olmuştur. II. Şâpûr, bu esirleri Ahvaz, Şûş, Şûşter, Huzistan gibi şehirlere yerleştirmiştir. Onlar da bu şehirlerde kendi teknikleriyle kumaşlar dokuyarak brokar, ipek kumaş ve sırmalı kumaştan yapılan yeni bir dokuma usullerini Farslara tanıtmışlardır. Şûşter'de üretilen ipekli kumaşlar, bu esirler sayesinde meşhur hâle gelmiştir.[1993] Bu atölyelerde üretilen bazı ipek kumaş tasarımları ve motifleri, İslâmî dönemde de taklit edilerek kullanılmaya devam etmiştir.[1994] Bunların dışında Sâsânî ülkesinin bütün şehir ve kasabalarında bulunan küçük dokuma atölyelerinde yünlü, pamuklu, ipekli vb. çeşitli kumaşlar dokunmuştur. Nişâpûr ve Merv şehirleri, pamuk ve ipeğin üretiminin yapıldığı ana merkezlerden addedilirken; Tevvec, Cennâbe, Fesâ gibi liman şehirleri dokumacılığın yapıldığı diğer merkezler arasındadır. Müslümanların İran'ı fethinden sonra da dokumacılık sektörü bitmemiş; bu şehirler dokuma merkezi olma özelliklerini ve üretimlerini devam ettirmişlerdir.[1995]

Kumaş dokumacılığının yanı sıra Sâsânî halıları da dünya çapında şöhret bulmuş, bu anlamda Azerbaycan ve Fars bölgesi ön plana çıkmıştır. Nitekim I. Hüsrev'in sarayındaki mücevherlerle ve renkli motiflerle bezeli ipek halı, Müslümanların İran'ı fethinde sonra Medine'ye gönderilerek ensar ile muhacir arasında paylaştırılmıştır. En ufak parçasının bile büyük bir kıymete hâiz olduğu söylenilen halının toplam değerinin 3.600.000 dirheme karşılık geldiği rivayet edilmektedir.[1996]

Dokuma endüstrisinden sonra en önemli endüstri kollarından biri Sâsânî cam sanayisi olmuştur. Geç antik dönemde Sâsânîler ile Romalılar arasında ticaret ve alışveriş noktasında devamlı bir ilişki bulunmakla birlikte, Sâsânîler kendi sınırları içinde üretim potansiyellerini artırmanın ve Roma'ya bağımlılığı azaltmanın yollarını aramışlardır. Bunun en somut örneklerinden biri, Sâsânîlerin Roma'ya karşı rekabet ettikleri cam sanayisidir. Bazı noktalarda Roma esintisi bulunmakla birlikte Sâsânîlerin çağdaşlarına

---

[1993] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 127; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 53-54; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 346-347.
[1994] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 408.
[1995] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 53; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 349.
[1996] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 345, 350-353.

nazaran kendine has özel cam üretim teknikleri olmuştur. Ayrıca talep gören cam ürünlerin Suriye'den ithalatını yapmak yerine bölgedeki yetenekli zanaatkârları sürgün ederek imparatorluk şehirlerine yerleştirmeyi tercih etmişlerdir. Böylece Çin'e ve Bizans'a kendi cam ürünlerinin ihracatını yapabilmişlerdir.[1997] Ülke içinde çok sayıda atölye bulunmakla birlikte cam sanayisi ülkenin kuzeybatı şehirleriyle Mezopotamya'nın kuzeyinde ağırlık göstermiştir. İslâmiyet'ten sonraki dönemde ise Sâsânîlerin cam ürünleri taklit edilerek Abbâsîler aracılığıyla Avrupa'ya ulaştırılmıştır.[1998]

Antik dönemlerden itibaren altın, gümüş, demir ve çelik[1999] İran sanayisinin önemli ana madenlerini oluşturmuştur. Maden yataklarının Kafkasya, Ermenistan, Maveraünnehir bölgelerinde yoğunlaştığı Sâsânî Devleti'nde Şûşter şehri maden yataklarının en fazla bulunduğu şehirler arasındadır. Ülkedeki bütün maden ocakları hükümdarın mülklerinden sayılmış ve tüm madenlerin işlenmesi onun denetiminde yürütülmüştür.[2000] Bunların en önemlilerinden biri, yönetimi ve işletilmesi Sâsânî hükümetine ait olan, Pers-Ermenya/Persarmenya'daki yani Sâsânî egemenliği altındaki İrmîniyye topraklarında bulunan Pharangion/İspir altın madenleri olup, bu maden yatakları devlet için büyük bir ekonomik kazanç sağlamıştır.[2001] Altın ve gümüş maden ocaklarında genel itibarıyla Bizanslı köleler çalıştırılmıştır. Gümüş maden yataklarının yoğun olduğu Kazvin, Reşt, Tebriz ve Horasan gibi şehirlerde, altınla birlikte gümüşten çeşitli ev ve mutfak eşyaları üretilmiş; bu ürünler iç pazarda satıldığı gibi diğer ülkelere de ihraç edilmiştir. Hatta ipekli dokumalardan sonra, devlet sınırlarının dışında en fazla talep gören ürünler gümüş eşyalar olmuştur. Gümüş eşyalar, aynı zamanda ticarette nakit para yerine de kullanılabilmiştir. Gümüşten üretilen bu eşyaların imalatı ile, demirden yapılan bazı

[1997] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 408; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 355.

[1998] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 356.

[1999] Sâsânîler, çeliği askerî sanayide kullanarak ileri teknikler geliştirmişlerdir. Bu teknikler, askerlerin giydiği özel çelik zırhlardan, kullandıkları kılıçlara kadar birçok alanda uygulanmıştır. Ürettikleri çelik ürünler, Çin pazarına bile ihraç edilmiştir. Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 404; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 367.

[2000] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 360, 365.

[2001] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 125. Roma'nın, Sâsânîlere karşı kaybettiği savaşlardan sonra İpek Yolu'nun kuzey-batı güzergahındaki yerlerin elinden çıkması sonucu Ermenistan bölgesi de ikiye bölünerek "Pers-Ermenia" kısmı Sâsânîlere kalmıştır. Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi", 108.

ürünlerin üzerine kakmacılık usulüyle altın ve gümüşten bazı süslemeler yapılması uygulamaları İslâm hâkimiyetinden sonra da devam etmiştir.[2002]

Sâsânîler, Part tekniklerini kullanarak üretim yaptıkları seramik sanayisinde,[2003] kabartmalı değerli taş üretiminde, kuyumculuk sanatı ve alçı işçiliğinde de ön plana çıkmışlardır. Bu sanayi ve zanaat dallarındaki gelişim, halkın büyük bir kısmının geçim kaynağını oluşturmuştur. Halkın büyük bir bölümü kraliyet atölyelerinde veya küçük özel işletmelerde zanaat işleri yaparak geçimini sağlarken; devlet tarafından istihdam edilen işçiler ve savaş esirleri de Hûzistan'daki tekstil endüstrisi, inşaat sektörü, demircilik, kuyumculuk, çilingirlik ve boyacılık gibi çeşitli alanlarda çalıştırılmışlardır.[2004] Bu yönleriyle zanaat ve sanayi faaliyetleri hem ekonomiyi canlandırmış hem de toplumun büyük bir kesimine istihdam sağlamıştır.

Sonuç olarak Sâsânîler, etkili bir vergi sistemi, İpek Yolu başta olmak üzere kara yolları ve deniz ticaret yolları üzerinde kurulan hâkimiyetleri sayesinde iktisadî anlamda güçlü bir devlet olmuştur. Bu durum kendilerine dış politikada da avantaj sağlamış; yeraltı kaynaklarını ve geliştirdikleri endüstri kollarını aktif bir şekilde üretime dönüştürmüşlerdir. Dış politikada söz sahibi olmaları, kendi paraları olan dirhemin dünya ekonomisinde değer bulmasını ve kabulünü sağlamıştır. Ülkelerinin çorak arazileri dahi geliştirilen sistemleri vesilesiyle buraları verimli tarım arazisine çevrilmişlerdir. Diğer taraftan güçlü bir dokuma sanayisine sahip olan Sâsânîler, ürettikleri ipekli dokuma kumaşları pek çok ülkeye ihraç ederek ekonomik anlamda güçlenmişlerdir.[2005]

2.2.2. Araplarda Ticarî Hayat

2.2.2.1. Arap Yarımadası'nda Ticaret Yolları ve Hicaz'ın Stratejik Önemi

Arap Yarımadası'nın sınırlı kaynakları, bölge halkının geçimlerini sağlamak için uzun ticarî yolculuklara çıkmalarını gerektirmiş; bu kapsamda Suriye, Mısır, Habeşistan ve Mezopotamya gibi zengin kaynaklara sahip bölgelere düzenlenen bu yolculuklar, Arapların söz konusu bölgelerin ekonomik, sosyal ve coğrafi özellikleri hakkında önemli bilgiler edinmelerine olanak tanımıştır. Nitekim ticaretin, yalnızca ekonomik bir faaliyet olmasının ötesinde, farklı kültürler ve toplumlarla etkileşim kurulmasını sağlayan

[2002] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 361-367.
[2003] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 358.
[2004] Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", 106, 129.
[2005] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 372.

yönünün de bulunması; Arap toplumunun sosyal ve kültürel açıdan zenginleşmesine katkı sağlamıştır.[2006]

Arap Yarımadası'nın güneyindeki Yemen, uluslararası ticaret güzergâhlarının kesişim noktasında bulunması ve doğu ile batı arasındaki bağlantıyı sağlaması nedeniyle ticaret trafiğinin yoğun olduğu stratejik bir konumda yer almıştır.[2007] Altın, kıymetli taşlar, fildişi, sandal ağacı, baharat, ipekli ve pamuklu kumaşlar, güzel kokular, gümüş ve bakır kaplar gibi Hint ürünleri, Hint Okyanusu yoluyla Yemen ve Hadramevt bölgesine taşınmıştır. Yemenliler de bu malları kendi ülkelerinden Habeşistan, Mısır, Fenike, Filistin, Amâlika, Medya ve Batı ülkelerine ulaştırmışlardır. Yarımadadan Hint ve Çin'e taşınan ürünler arasında tütsüler, tıbbi bitkiler, güzel kokular, tabaklanmış deri ve kıymetli taşlar yer almıştır.[2008]

Bahsedilen geniş ticaret ağında, Hint mallarının taşınmasında farklı güzergâhlar kullanılmaktaydı. Bu rotalardan biri Basra Körfezi üzerinden geçmekteydi. Gemilerin, körfezin başında yer alan el-Übülle'ye ulaştırdığı mallar buradan Irak'a, ardından Suriye ve Akdeniz'e sevk edilmekteydi. İkinci güzergâh ise Arap Denizi ve Kızıldeniz üzerinden geçmekteydi. Ürünler buradan Mısır limanlarına veya Eyle (Akabe) limanına, ardından da Akdeniz limanlarına taşınırdı. Karayolu ile taşınması durumunda ise gemilerle Aden Limanı'na gelen mallar, develer üzerinde Yemen ve Hicaz üzerinden Suriye, Filistin ve Mısır'a sevk edilirdi.[2009] Bu ticaret güzergâhlarının güvenliğinin sağlanması, ticarî faaliyetlerin sürdürülebilirliği açısından kritik bir öneme sahipti. Nitekim kaynaklarda, İran-Yemen güzergâhındaki ticarî faaliyetlerde Kisrâ adına ticaret yapan kervanların güvenliğini sağlama ve tüccarların ihtiyaçlarını karşılama görevini Yemâme'deki Benî Hanîfe kabilesinin lideri Hevze b. Alî'nin üstlenmekteydi.[2010]

[2006] Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/956; Faruk Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 107.

[2007] Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 89; Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, 33.

[2008] Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/38; Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 98, 100, 105.

[2009] Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 99.

[2010] Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *el-İştikâk*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrût: Dâru'l- Cîl, 1991); Sâlih b. Süleyman en-Nâsır, *Vilâyetü'l Yemâme: Dirâse fi'l-hayâti'l-iktisâdiyye ve'l-ictimâiyye hattâ nihâyeti'l-karni'ŝ-ŝâliŝi'l-hicrî* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Abdülazîz el-A'mme, 1992), 56.

Ticaretin ve ticarî organizasyonların ana merkezlerinden biri olan Mekke, Şam'dan Yemen'e kadar uzanan kervanların geçiş güzergâhında yer alması sayesinde ekonomik canlılığını kesintisiz bir şekilde sürdürmüştür.[2011] Şam ve Irak bölgelerinden gelen tüccarlar, Mekke'ye buğday, tahıl, zeytin, yağ, şarap ve çeşitli ticarî ürünler getirmişler; Mekke halkı ise bu ürünleri depolarında saklayarak daha sonra yerel pazarlarda yeniden satışını gerçekleştirmişlerdir. Bu bağlamda Mekke, Şam, Yemen, Rum ve Fars diyarı gibi bölgelerden gelen yabancı tüccarların buluştuğu bir ticaret merkezi hâline gelmiş; bu da Mekke'nin dış dünyayla olan bağlantılarını sürekli olarak güçlü tutmasını sağlamıştır. Bölgede ikamet edip ticaret yapmalarına izin verilen bu yabancı tüccarlardan, öşür vergisi alınmış ve bu sistem, ticaretin güvenliğini sağlama ve şehir ekonomisini güçlendirme açısından önemli bir kaynak oluşturmuştur. Bunun yanı sıra Mekke ticaretinde Hristiyanlar, Romalılar ve Yahudiler de aktif bir şekilde yer almış ve bu çeşitlilik, şehrin ticarî yapısının farklı inanç gruplarını kapsayacak şekilde çok yönlü bir nitelik kazanmasına etki etmiştir.[2012]

Mekkeliler, Yemen'deki siyasî istikrarsızlıktan Himyer Krallığı'nın zayıflamasından ve bunların yanı sıra Nu'mân b. Münzîr'in, Mekke halkını ticaret yapmaya teşvik etmesinden istifade ederek, Yemen'in kuzeye olan ticaret hareketlerinde bir merkez hâline gelmişlerdir. Bu da, Mekke'nin limanlarla bağlantısını daha önemli hale getirmiştir. Mekkeliler kendilerine ait ticaret gemilerine sahip olmamakla birlikte, Mekke'nin deniz kapısı olarak hizmet gören Şuaybe Limanı'na gelen Afrikalı gemilerin ürünlerini satın almışlar, bu ürünleri de daha sonra Şam pazarlarında satmışlardır. Limanın bu konumu Hz. Osman dönemine kadar devam etmiştir. Ayrıca Mekkeliler, Roma ve Perslerle karşı karşıya gelmemeye özen göstermiş, tarafsız bir ticaret politikası izleyerek bu iki büyük gücün ekonomik etkilerinden faydalanmışlardır.[2013]

Mekke'nin sahip olduğu ticaret ağı ve uluslararası bağlantıları, bölge ekonomisinin büyümesini sağlarken, aynı zamanda Arap kabilelerinin yaşam tarzını ve kültürel dinamiklerini dönüştürmüştür. Bu durum, İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde Mekke'nin merkezî bir rol üstlenmesine önemli bir zemin hazırlamış ve ayrıca İslâm'ın yayılma

[2011] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 4/113.
[2012] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 4/115-116. Ayrıca bk. Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 105, 112-113.
[2013] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 4/113, 115.

sürecinde Arap Yarımadası'nda barış ve refah ortamının oluşmasına katkıda bulunmuştur.[2014]

2.2.2.2. Mekke'de Ticaretin Yükselişi

Me'rib Seddi'nin yıkılmasıyla birlikte Yemen'den göç eden kabilelerin bir kısmı Hicaz bölgesine yerleşmiş, bu yerleşimle birlikte Hicaz halkı; hayvancılıkla geçinen ve göçebe bir hayat süren bedevî Araplar ile Mekke, Tâif, Medine gibi şehirlerde yaşayan hadarî Araplar olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Hicaz bölgesindeki tarıma elverişli arazilerin, çölde yaşayan nüfus için yeterli düzeyde olmaması veya kuraklık gibi doğal afetlerin ürün kıtlığına neden olması, bölgedeki ekonomik faaliyetleri doğrudan şekillendirmiştir. Nitekim bu durum, bedevîler arasında deve, keçi ve koyun yetiştiriciliği gibi hayvancılığın gelişmesine zemin hazırlarken; şehirli nüfusun ise geçimlerini ağırlıklı olarak ticaret yoluyla sağlamasını zorunlu kılmıştır.[2015] Bu sosyo-ekonomik yapı, Hicaz bölgesinin önemini artırmış ve bölgeyi, Arap Yarımadası'nın ticaret yollarında merkezî bir konuma taşımıştır. Yemen-Şam kara yolu, Tâif, Mekke ve Medine üzerinden geçerek kuzey ile güneyi birbirine bağlarken; Hint ve Güneydoğu Asya'dan gelen deniz yolunun da Hicaz'dan geçmesi, bölgenin uluslararası ticaret ağlarına katılmasında büyük bir avantaj sağlamıştır. Bu iki ana ticaret yolu, birbirine paralel bir şekilde Hicaz üzerinden geçerek Akdeniz'i Yemen, Habeşistan, Doğu Afrika ve Hint Okyanusu'na bağlayan kritik bir köprü görevi görmüştür.[2016]

Güney ve Kuzey Arabistan'ı birbirine bağlayan Baharat Yolu üzerinde stratejik bir noktada bulunan Hicaz bölgesinin önde gelen şehirlerinden olan Mekke'nin hâkim kabilesi Kureyş, müttefiki Arap kabileleriyle birlikte yürüttükleri ticarî faaliyetler sayesinde Arap Yarımadası'ndaki pazarlar ve ticaret yolları üzerinde kontrol sağlamış ve bu olanakları kendi lehlerine çevirmeyi başarabilmişlerdir.[2017] Mekke'de ticaretin canlanması, Kureyş'i etrafında toplayarak Kâbe'nin hizmetlerini onlara tevdi eden

---

[2014] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 4/115, 117.

[2015] Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/45-46; Faruk Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret - Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015), 89; Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 100-101.

[2016] Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 103.

[2017] Matthew S. Gordon, "The Early Islamic Empire and the Introduction of Military Slavery", *The Cambridge History of War: Volume 2, War and the Medieval World*, ed. David A. Graff - Anne Curry (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 35; Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 101.

Kusayy'ın liderliği döneminde başlamış;[2018] oğlu Abdümenâf'ın çocukları aracılığıyla Kureyş içinde ve dışındaki devletlerle yapılan ilk ticarî anlaşmalarla da devam ettirilmiştir. Hâşim b. Abdümenâf'ın geleneksel hâle getirdiği, yaz ve kış mevsimlerinde düzenlenen ticarî seferlerle[2019] Şam, Yemen ve Habeşistan'a ticaret kervanları gönderilmiş, böylece Mekke; Yemen ile Şam arasında tüccarların bağlantı merkezi hâline gelmiştir.[2020] Kureyş'in ticaret faaliyetlerini güvenli bir şekilde sürdürebilmesi amacıyla Bizans ile bir anlaşma yapan Hâşim, bununla birlikte ticaret yolları üzerindeki kabilelerle de onların mallarını ücretsiz taşımayı vaat eden bir düzenleme üzerinde mutabakata varmış ve böylece kervanların geçiş güvenliğini sağlamıştır.[2021] Abdümenâf'ın diğer oğullarından Muttalib, Habeşistan hükümdarı Necâşi ile Kureyş kervanlarının onun topraklarında ticaret yapabilmesi için bir anlaşma imzalamış, benzer şekilde Abdüşems b. Abdümenâf da Habeşistan'la ticaret yapmış; Nevfel b. Abdümenâf ise Kisrâ ile Kureyş'in Irak topraklarına rahatça girebilmesini sağlayan bir mutabakat gerçekleştirmiştir.[2022] Bu anlaşmalar sonucunda Kureyşliler, İran şehirlerine ve Habeşistan'a serbest bir şekilde ticarî seyahatlerde bulunmuş; dönüş yolunda ise Şam'dan çeşitli kumaşlar ve yiyecekler alarak kendi bölgelerine ulaşmışlardır.[2023]

Kâbe'nin yöneticileri olmaları nedeniyle tüm Arap kabileleri arasında büyük bir saygınlığa sahip olan Kureyşliler, bu konumlarını yapılan diplomatik anlaşmalar ve yürütülen ticarî faaliyetlerle daha da pekiştirmiş; Mekke'yi yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda dinî bir merkez hâline getirmişlerdir. Nitekim her yıl belirli zamanlarda Kâbe'yi ziyaret eden hacılar, bu kutsal mekânı hem bir ibadet hem de ticaret merkezi olarak görmüş; böylece Mekke, en büyük gelir kaynaklarından birini bu ziyaretlerden elde etmiştir.[2024] Kâbe ile ilgili görevlerin kendi sorumluluklarında bulunmasının bilincinde olan Kureyş, bu kutsal mekânı en iyi şekilde yönetmeye özen göstermiş ve Arabistan'ın

---

[2018] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/51, 54.

[2019] Kur'an-ı Kerim'in Kureyş Sûresi'nin üçüncü ayetinde atıf yapıldığı gibi "Kureyş'in yaz ve kış seferleri", onların Şam'a ve Yemen'e yaptıkları kış ve yaz ticaret seferlerini belirtmekteydi. Yemen'e kış mevsiminde yapılan seferler bol kazançlar sağlarken, Şam'a yaz mevsiminde yapılan seferler ise daha çok tarımsal ürünlerin ve diğer ticarî malların taşınmasını konu ediniyordu. Bu seferler vesilesiyle Kureyş kabilesi zenginleşerek bölgedeki nüfuzlarını artırmasını sağlamıştı. Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 4/113.

[2020] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/57; İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 162. Ayrıca bk. Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/49.

[2021] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/60.

[2022] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/56; İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 163.

[2023] Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/49.

[2024] Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/48-49.

dört bir yanından halkın buraya gelmesini sağlamak için yoğun çaba harcamıştır. Bu görevlerini de İslâm'ın doğuşuna kadar aynı titizlikle sürdürmüşlerdir.[2025]

2.2.2.3. Arap Yarımadası'nda Panayırlar

İslâm öncesi dönemde Arap Yarımadası'nda aktif bir ticarî hayatın temel koşullarından olan hukukî düzen, güvenlik ve barış ortamı, belirli gelenekler çerçevesinde sağlanmaktaydı. Bu bağlamda, ticaretin istikrarını ve pazarların sürekliliğini sağlayan en önemli unsurlardan biri, Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Receb aylarını kapsayan "haram aylar"[2026] idi. Büyük panayırların kurulduğu dönemlere denk getirilen haram aylar, kabileler arası savaşlara ara verilmesi ve ticaret faaliyetlerinin güvenliği bir şekilde yürütülmesi açısından kritik bir rol oynamıştı.[2027] Zulme karşı mazlumların yanında durmak ve haksızlıkların önüne geçmek düsturuyla kurulan Hilfü'l-fudûl[2028] ise, Mekke'nin itibarı ile ekonomik çıkarlarını korumayı hedefleyen önemli bir kurum olarak öne çıkmıştı. Aynı zamanda yabancı tüccarları ve güçsüzleri koruma görevini de üstlenerek, sağladığı güven ortamı sayesinde Mekke pazarına olan rağbeti artırmıştı.[2029] Bunların yanı sıra, muhafız kıt'aları müessesi de Yarımada'daki ticaretin güvenli bir şekilde sürdürülmesinde önemli bir role sahipti.[2030]

Farslardan farklı olarak, Arap toplumunda ticaret, asillerin uğraştığı saygın bir meslek olarak kabul edilmiş ve her yıl belirli tarihlerde yarımadanın çeşitli şehirlerinde düzenlenen panayırlar sayesinde canlı bir ticarî hayatın ve kurumların gelişimine katkı sağlanmıştı. Bu panayırların bir kısmı mahallî nitelikteyken, bir kısmı da liman şehirlerinde veya limana kolayca ulaşılabilen bölgelerde kurularak Bizans, İran, Hîre, Hint ve Çin gibi farklı bölgelerden tüccarların katıldığı uluslararası ticaret merkezi özelliği taşımaktaydı. Hintli ve Çinli tüccarlar genellikle doğu bölgelerindeki pazarlara yönelirken, Rûm tüccarlar ise İran etkisinden bağımsız olan diğer bölgesel pazarlarda faaliyet göstermekteydi. Tüccarların güvenliği, belirli antlaşmalarla garanti altına

---

[2025] Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/45-46, 48.
[2026] Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî, *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*, nşr. Halil Mansûr (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 165.
[2027] Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/952; Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 90; Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 107, 111-112.
[2028] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 167.
[2029] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 4/117; Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 90; Cengiz Kallek, "Asrı-ı Saadet'te Devlet ve Piyasa İlişkisi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2006), 326.
[2030] Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/952.

alınmış, böylece mallarına zarar gelmesi engellenerek ticaretin güvenli bir ortamda yapılması sağlanmıştı.[2031]

Arap Yarımadası'nda kurulan senelik pazarlardan ilki, Şam ve Hicaz arasında kurulan Rebiyülevvel ayının ilk günü başlayıp ayın ortasına kadar devam eden Dûmetü'l-cendel pazarıydı. Her türlü malın alınıp satıldığı ticaretin güvenli bir şekilde yapıldığı bu pazarın alışveriş usulü, pazarlık yapılan malın üzerine bir çakıl taşının atılması[2032] şeklinde olmaktaydı. Ayrıca bu pazarda, kralın istediği ürünler satılmakta ve mallardan alınan öşür de kendisinde toplanmaktaydı. Yemen ve Hicaz'dan gelen tüccarlar burada alışverişlerini yapar, ardından aldıkları ürünleri Mısır'a götürürlerdi. Çünkü Mısır'ın, ticaret yollarında tüccarlara saldırılmaması ve güvenliğin sağlanması konusunda Araplarla anlaşmaları bulunuyordu.[2033]

Dûmetü'l-cendel'den ayrılan tüccarlar, daha sonra Hecer'de kurulan Muşakkar panayırına geçerlerdi. Cemâziyelâhir ayının ilk gününden başlayıp ayın sonuna kadar devam eden bu pazara, başta İranlılar olmak üzere yarımadanın çeşitli bölgelerinden gelen kervanlar katılırdı. Bu tüccarlar, Hindistan ve Çin'den gelen ürünleri satın alıp Dârîn, Katîf ve Ukayr limanları üzerinden ülkelerine geri dönerlerdi. Ayrıca, Temîmliler tarafından Münzir b. Sâvâ adına yürütülen ve Fars yetkililer tarafından denetlenen Muşakkar panayırında sıkı bir şekilde uygulanan bazı kurallar mevcuttu.[2034] Alıcılar ile satıcılar arasında güvenin temin edilmesi üzerine kurulan sisteme göre bir satıcı, alıcıyı kandırmaya çalışırsa ya da satılan malın kalitesine dair anlaşmazlık yaşanırsa, mesele mahkemeye taşınırdı. Ayrıca, tarafların dürüst olmasını amaçlayan bir diğer uygulamaya göre ise satıcılardan birinin alıcıya sahte bilgi verdiği ve yalan yere yemin ettiği ortaya çıkarsa bu durumunda satıcı cezalandırılır ve zarar alıcıya tazmin edilirdi.[2035] Bunların

---

[2031] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 263-264; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/952, 954; Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 105, 108, 111.

[2032] Çakıl taşı atma usulüyle yapılan bu alışverişe göre alıcı istediği ürünün üzerine taşı atar, taş hangisinin üzerine denk gelirse önceden satıcıyla kararlaştırılan fiyat üzerinden onu alırdı. Böylece çakıl taşı atmak bir satış şekline dönüşmekte ve bu satışta muhayyerlik hakkı da bulunmamaktaydı. Bu usul, sürüye taş atıp hangisine denk gelirse onu almak üzere hayvan satışlarında ve atılan taşın gittiği yere kadar olan kısmının önceden anlaşılan fiyat üzerinden alışverişinin yapıldığı arsa satışında kullanılmaktaydı. Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed el-Efgânî ed-Dımaşkî Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-ʿArab fi'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm* (Dımaşk: el-Mektebetü'l-Hâşimiyye, 1937), 34-35.

[2033] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 263-264; Merzûkî, *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 382.

[2034] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 265; Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, 1/325.

[2035] Merzûkî, *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 383.

yanı sıra pazardaki alışverişler imâ etme ya da dokunmayı ifade eden "mülâmese"[2036] ve alıcı ile satıcının konuşmadan mırıldanarak yaptıkları alışverişi belirten "hemheme" yoluyla gerçekleştirilirdi.[2037] Bir diğer panayır, Receb ayının ilk gününde başlayan ve beş gece[2038] boyunca devam eden Suhâr panayırıydı. Umân'da kurulan bu panayırın denetiminden Cülendâ b. Müstekbir sorumluydu.[2039] Taş atma usulüyle alışveriş yapılan bu pazar, genellikle bir önceki pazarlara katılma fırsatı bulamayan tüccarlar tarafından tercih edilirdi.[2040] Suhâr'da olduğu gibi, öşrün kendisinde toplandığı Cülendâ'nın kontrolünde yürütülen bir diğer yıllık panayır, Recep ayının sonlarında kurulan Debâ panayırı idi. Yarımadanın iki büyük limanından biri olan Debâ'da kurulan bu panayır, aktif ve uluslararası bir ticaret alanı olarak tanınmaktaydı.[2041] Recep ayının son günü başlayan bu panayıra Sind, Hint ve Çin gibi deniz aşırı bölgelerden pek çok tüccara gelmekte, alışverişler de yaygın olarak "müsâveme" yani pazarlık usulüyle gerçekleştirilmekteydi.[2042] Bu usule göre satıcı malın üretim ya da temin maliyetini alıcıya söylemez, aralarındaki pazarlığa göre nihai fiyatı kendisi belirlemiş olurdu.[2043]

Debâ panayırının ardından tüccarlar, Güney Arabistan'ın Mehre bölgesindeki Şihr pazarına geçerlerdi. Şaban ayının ortasında başlayan ve herhangi bir verginin alınmadığı bu pazarda amber ve miskler, baharatlar, kumaşlar, değerli taşlar gibi mallar ticaretin temel ürünlerini oluşturmaktaydı. Bölge, zor ulaşılabilir bir arazide bulunması nedeniyle diğer pazarlara kıyasla daha az rağbet görse de zengin tüccarların ilgisini çeken önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini korumuştu.[2044] Bununla birlikte, VI. yüzyıldan itibaren Roma ve Sâsânî İmparatorluklarının birbirlerinin tüccarlarına uyguladıkları yüksek gümrük vergileri ve harçlar nedeniyle, artık ne Roma ne de Pers kontrolünde bulunan Güney Arabistan sahilindeki Şihr gibi pazar yerlerine talep artmıştı.[2045]

[2036] Bu ticarette alıcı, malın özelliklerini detaylı olarak görme, inceleme veya kontrol etme imkânı olmadan sadece elle dokunmak suretiyle satın alırdı. İslâmiyet ile birlikte bu tür satışlar yasaklandı. Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-ʿArab*, 37.

[2037] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 265.

[2038] Merzûkî ise pazarın 20 gün boyunca kurulu olduğunu bildirir. Merzûkî, *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 383.

[2039] İbn Habîb, *Kitabü'l Muhabber*, 265; Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, 1/325.

[2040] Merzûkî, *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 383-384.

[2041] İbn Habîb, *Kitabü'l Muhabber*, 265; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 2/435.

[2042] İbn Habîb, *Kitabü'l Muhabber*, 265-266; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 4/200. Bk. Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 110.

[2043] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 266. Ayrıca bk. Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/409.

[2044] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 266; Merzûkî, *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 384.

[2045] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 409.

Şihr'den sonra Ramazan ayının ilk gününde başlayıp on gün boyunca devam eden Aden panayırı gelmekteydi. Pazarın bulunduğu bölge, herhangi bir krallığa bağlı olmadığı için otoriteye dayalı bir baskı da yaşanmaz ve ticaret serbestçe yapılırdı. Fars, Hindistan ve diğer uzak bölgelerden getirilen mallar, burada satılan ticarî ürünlerin bir kısmını teşkil ederdi. Alışveriş yapanların çoğunluğunu, Yemen hükümdarları veya onların temsilcileriyle bağlantılı tüccarlar oluştururdu. Panayırdaki ticarette, Yemen'deki ticarî hâkimiyetin önemli bir kısmını ellerinde bulunduran Ebnâ (Yemen'i fetheden Fars çocukları) etkin bir rol oynamaktaydı. Ebnâ, pazarın öşrünü tahsil etmekle görevli olmalarına rağmen, alım-satım faaliyetlerine doğrudan katılmazdı.[2046]

Ramazan ayının ortasında başlayıp sonuna kadar devam eden Yemen'in önemli ticaret merkezlerinden bir diğeri de San'a pazarı olup öşür yine Ebnâ tarafından toplanırdı. İpek, baharat, değerli taşlar gibi yüksek kaliteli ürünlerin satıldığı, mal çeşitliliğinin çok olduğu San'a, hem yerel halk hem de yabancı tüccarlar arasında büyük bir rağbet görürdü.[2047] San'a panayırının ardından, Zilkade ayının ortasında başlayıp ayın sonuna kadar devam eden Râbiye panayırı düzenlenirdi. Hadramevt'te kurulan bu pazar, herhangi bir otoritenin denetiminde olmadığı için, buraya muhafız desteği olmadan gitmek neredeyse imkânsızdı.[2048]

Râbiye panayırı ile aynı tarihlerde başlayan Ukaz panayırı, Arafat'a yakın bir bölgede kurulmuş olması nedeniyle hacı adaylarının da uğramasına olanak sağlamış ve böylece Arap Yarımadası'nın ticaret ve kültürel hayatına büyük bir hareketlilik kazandırmıştı. Ukaz panayırı, sadece bir ticaret alanı olmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Arap kabilelerinin sosyal ve kültürel faaliyetlerini gerçekleştirdikleri önemli bir merkez hâline gelmişti. Panayır süresince birçok bölgeden gruplar hâlinde buraya gelen halk, hurma ağaçlarının gölgesinde çadırlar kurar ve şiir yarışmaları gibi çeşitli sosyal etkinliklere katılırdı. Bunun yanı sıra, kabile liderleri arasında bazı önemli anlaşmalar da yapılırdı. Pazarın koruyuculuğu ve idaresi, Kureyş tarafından üstlenilmiş olmakla birlikte; Gatafan, Eslem ve Ehâbiş gibi kabileler de panayıra katılım göstermekteydi. Bu nedenlerden dolayı Ukâz panayırı, İslâm öncesi dönemdeki Arap pazarları arasında en büyük ticarî organizasyonlardan biri olarak kabul edilmişti. Pazarda öşür alınmaması ve güvenlik

[2046] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 266; Merzûkî, *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 384.
[2047] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 266; Merzûkî, *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 384-385.
[2048] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 267.

sorunlarının bulunmaması, gelen tüccarların ticaretlerini güvenli bir şekilde yapmalarına olanak sağlamıştı. Herhangi bir anlaşmazlık yaşanması durumunda ise mesele barışçıl yöntemlerle çözülür, ticaret sırasında haksız kazanç elde etmeye çalışanlara karşı da sıkı önlemler alınırdı. Bu uygulamalar, pazarın itibarını korumak açısından büyük önem taşımaktaydı.[2049] Ayrıca, ipek, baharat, değerli taşlar, kumaşlar ve daha birçok ürünün satıldığı Ukâz panayırına, Yemen hükümdarları da "Arapların sahip olması gereken en asil şeyler bunlardır." diyerek kılıç, at ve elbise gibi eşyalar gönderirlerdi. Bu hediyeler, hükümdarların seçkin kimseleri kendilerini ziyaret etmeye davet etme amacını taşımaktaydı.[2050]

Zilhicce ayının ilk günlerinde başlayıp Arefe gününe kadar devam eden ve Ukâz yakınlarında kurulan Zülmecâz panayırı, Muharrem ayının onuncu gününde başlayıp ayın sonuna kadar devam eden Hayber'deki Netât panayırı ve Yemâme'deki Hicr/Hecer panayırı da diğer önemli ticarî merkezler arasındaydı.[2051] Sonuç olarak, İslâm öncesinde Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinde kurulan panayırlar, uluslararası ticaretin önemli yapı taşlarından biri olarak, Arap toplumuna ekonomik anlamda büyük katkılar sağlamıştır. Bu panayırlar, yalnızca ticaretin canlanmasına değil, aynı zamanda yerel ve uluslararası tüccarları bir araya getirerek toplumlar arası sosyal ve kültürel etkileşimlerin artmasına da zemin hazırlamıştı. Ticarî ve sosyal yaşamın önemli bir unsuru olan panayırlar, İslâmiyet'ten sonra da devam etmiş; ancak tevhid inancının gereklilikleri doğrultusunda, eski adet ve uygulamaların bir kısmı terk edilerek yeniden şekillenmişti.

2.2.2.4. Ticarî Ortaklık ve Finansal Uygulamalar

Arap Yarımadası, doğu ile batı arasındaki ticarette aracılık rolü üstlenmiş ve uluslararası nitelikteki pazarları aracılığıyla bölgeler arası mal akışını sağlamıştır. Bu durum, yüksek sermayeli kervanların oluşmasına ve buna bağlı olarak ortaklık sistemlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan bu ortaklık türleri, İslâmî dönemde yapılan düzenlemelerle daha kurumsal bir yapı kazanmıştır.[2052] Câhiliye döneminde, ortaklık kavramı oldukça yaygın olup ticaret yapmak isteyen kişiler, sermaye veya mallarını yarı yarıya ya da belirli oranlarda bir araya getirerek ortaklıklar kurmaktalardı. Ticaretin

[2049] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 267; Merzûkî, *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 385; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/48.
[2050] Merzûkî, *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 385; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/950.
[2051] İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 268-269.
[2052] Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 109, 113.

ardından da elde edilen kârı ya da zararı önceden belirlenen oranlara göre aralarında paylaşırlardı.[2053]

Bu kapsamda, İslâmî dönemde de uygulanmış olan ortaklık türlerinden ilki *inân* ortaklığıydı. Bu ortaklıkta, tarafların her biri önceden belirlenen bir miktarda sermaye ortaya koyarak ticaret yapar; elde edilen kâr ya da zarar, daha önce belirlenen oranlara göre paylaştırılırdı. *Mufâvada* ortaklığı ise tarafların eşit miktarda sermaye koymasını esas alır; kâr ve zarar da tamamen eşit şekilde paylaşılırdı.[2054] Mekke'de en yaygın kullanılan ortaklık türlerinden biri ise *mudârabe* veya diğer adıyla *kırâz* ortaklığıydı. Özellikle ticarî kervanlar oluşturulmak istendiğinde başvurulan bu yöntem, bir tarafın sermaye sağladığı, diğer tarafın ise emeğini ve ticarî birikimini ortaya koyduğu bir ortaklık modeliydi. Bu sistem, ticarî iş birliğinin etkin bir şekilde yürütülmesini sağlamaktaydı.[2055] Mekkeliler ayrıca, ticaret yollarındaki güvenliği artırmak amacıyla çevredeki kabilelerin liderleriyle ortaklıklar kurmuşlardı. Bu ortaklıklar, kervanların saldırıya uğramasını engellemek ve ticaretin güvenli bir şekilde sürdürülmesini sağlamak amacıyla tesis edilmişti. Ortaklık sonucu elde edilen kazançlar, taraflar arasında adil bir şekilde paylaşılmış; bu da Mekke'nin ekonomik gücünün artmasına dikkate değer katkılar sağlamıştı.[2056]

Ortaklıkların yanı sıra, Arap toplumunda ticarî ve kişisel tüketim amaçlı finansman sağlama yöntemleri de belirleyici bir yer tutmaktaydı. Bu finansmanlar genellikle faizle sağlanmakta olup faiz oranları da kredinin miktarına, vadesine ve taşıdığı riskin büyüklüğüne göre değişiklik göstermekteydi.[2057] Özellikle savaşlar ve kabile yapısının yol açtığı güvenlik sorunları, borç verenlerin üstlendikleri risklere bağlı olarak faiz oranlarının yükselmesine neden olmaktaydı.[2058] Faiz, aynı zamanda Mekke'nin önde gelen zenginleri için, şehre gelen yoksullara borç verip bu borçları faiz yoluyla tahsil ettikleri önemli bir gelir kaynağı haline gelmişti.[2059] Her ne kadar İslâm öncesi dönemde, faiz uygulamaları insanlar arasında oldukça yaygın olup, para sahiplerinin fahiş oranlarda

[2053] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 7/406.
[2054] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 7/409.
[2055] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 7/434. Bk. Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret,* 216; Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, 127.
[2056] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 7/408.
[2057] Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 106.
[2058] Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 91.
[2059] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 4/113.

faiz talep etmesi toplumun kaçınılmaz bir gerçeği hâline gelmişse de[2060] İslâm, ribâ konusundaki hükümlerinde son derece net bir tavır sergileyerek faizin her türlüsünü kesin bir şekilde yasaklamıştı.[2061] İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte, insanların lehine olan bunun gibi uygulamaların kaldırılması ve Arap Yarımadası'nda güvenliğin sağlanması ticarî faaliyetlere olumlu yönde katkı sağlamış, ticaretin düzenli ve güvenilir bir ortamda yapılmasına olanak tanımıştır.[2062]

2.2.3. Fetihlerden Sonra Arap-Fars Ticarî İlişkileri

Sâsânîler ile Bizans arasında süregelen mücadeleler sırasında Araplar, İslâmiyet'in teşekkülüyle birlikte bölgedeki dengeleri değiştiren önemli bir aktör olarak sahneye çıkmışlardır. Bu süreçte, iki büyük imparatorluğun Araplar üzerindeki vesayeti sona ermiş ve onların yerine, bölgenin sosyo-ekonomik ve siyasî yapısını köklü bir şekilde dönüştüren İslâm Devleti kurulmuştur.[2063] İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte yarımadada güvenliğin sağlanması ve ekonomik zenginliğin artması, ticarî faaliyetler üzerinde olumlu etkiler sağlamıştır. İslâm'ın getirdiği ortak hukuk sistemi, daha önceki belirsizlikleri ve adaletsizlikleri ortadan kaldırarak ticaretin daha düzenli ve güvenilir bir şekilde yapılmasına olanak tanımıştır. Hz. Peygamber (sav) döneminde temelleri atılan ekonomik düzen, halifeler döneminde gerçekleştirilen düzenlemelerle birlikte kurumsal bir yapıya kavuşmuştur.[2064]

Bu istikrarlı ortam, ticaretin yarımadanın ekonomik yaşamında daha merkezî bir konuma taşınmasına zemin hazırlamıştır. Ticaretin iktisadî hayatın esasını oluşturması, ticarî kurumların gelişmesine, sermaye birikiminin artmasına ve parasal ilişkilerin yoğunlaşmasına katkıda bulunmuştur. Gelişen ticaret ağı şehirli ya da bedevî fark etmeksizin herkesin ticaretle bağlantı kurulmasına vesile olmuştur. Kimileri finans sağlayıcı olarak ticarete katılırken, bazıları rehberlik ya da muhafızlık yapmış;

[2060] Arap Yarımadası'nda faizi yaygınlaştıranlar Yahudiler olmuştur. Nitekim Hicaz'ın en ünlü tefecileri olarak tanınan Yahudiler, Necrân, Mekke, Tâif gibi önemli şehirlerde faaliyet göstermişlerdir. Bununla birlikte gelişmiş ticaret merkezlerinin hemen hepsinde Arap ve Yahudi tüccarlar faizli kredi işlemlerini gerçekleştirmişlerdir. Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 7/422. Bk. Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 116.

[2061] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 7/421-422; Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-ʿArab,* 47-48, 55.

[2062] Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 91-92.

[2063] Garthwaite, *İran Tarihi,* 100.

[2064] Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 90-92.

kervanların konaklama yerlerindeki kabileler ise hem zarurî ihtiyaçları karşılamış hem de ticarî faaliyetlere katılarak kendi ekonomilerini desteklemiştir.[2065]

Müslümanlar Sâsânî topraklarına yaptıkları fetih hareketleriyle birlikte onların ticaret merkezlerinde dolayısıyla da para dolaşımının yoğun olduğu bölgelerinde hâkimiyet kurmuşlardır.[2066] Onların bir bölgeyi ele geçirdikten sonraki ilk faaliyetleri, devletin temel gelir kaynağı sayılan ve kentsel faaliyetlerin merkezi olarak kabul edilen çarşıları kontrol altına almak ve bu çarşılara kendi yöneticilerini atamak olmuş; İran çarşılarında da aynı politikayı izlemişlerdir. Mevcut uygulama sayesinde tüm ticarî işlemlerde İslâmî kuralların uygulanması sağlanmış ve Müslüman tüccarlar desteklenmiştir. Ayrıca, bu politika, Müslüman olmayanlara din değiştirme konusunda bir motivasyon kaynağı olmuştur.[2067]

Fetihlerin ardından, ticaret ve zanaatın gelişimi yalnızca Müslüman tüccarları değil; aynı zamanda İslâm toplumuna entegre olan farklı kökenlere sahip mevâlî gruplarını da etkilemiştir. Bu gruplar, yeni kurulan İslâm şehirlerinde sosyal ve ekonomik yapının şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır. İslâm'ın yayılışı, mevâlî sayısının artması gibi bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Zira yeni şehirlere göç edenlerin büyük çoğunluğu bu mevâlî gruptan müteşekkildir. Mevâlî, köken açısından farklılık gösterse de onların büyük kısmı Nebâtilerden ve Farslardan oluşmaktaydı. Ayrıca Arap şehirlerindeki zanaatkârın ve sanatkârların çoğunluğu da mevâlîden ve zimmîlerde idi. Farsların raste'sine benzer şekilde her bir sanatın veya mesleğin çarşıda kendine özgü bir mekânları bulunmaktadır. Kûfe, Basra, Vâsıt gibi yeni inşa edilen İslâm şehirlerinde ana çarşı, meslek gruplarına göre bölüştürülerek caminin hemen yanında olacak şekilde planlanmıştır. Ayrıca devlet tarafından ölçü ve tartıların, mal ve hizmetlerin denetlenmesi, vergilerin toplanması gibi görevler için Farsların "vazarbed" ismini verdikleri "muhtesip" yani çarşı âmilleri atanmış;[2068] bunun dışındaki işlerde ise onlara müdahale edilmemiştir. Bununla birlikte mevâlî tek bir sosyal gruptan oluşmamış, ticaretin yanı sıra sanatla, ilimle ve diğer mesleklerle de uğraşmışlardır. Zira o dönemde Araplar yönetim işleriyle ve cihatla meşgul oldukları için, ticarî faaliyetler, sarraflık ve

[2065] Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", 106.
[2066] Aydoğdu, "Reform Öncesi ve Sonrasında Emevi Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri", 3.
[2067] Foltz, *Iran in World History*, 47.
[2068] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 35; Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 404; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi,* 231, 307.

zanaatkârlık gibi işler genellikle mevâlînin eliyle yürütülmüştür. Aynı zamanda, aralarında mülk sahibi soyluların, kâtiplerin ve fakihlerin bulunduğu mevâlî; emirlik ve komutanlık dışında önemli idarî ve askerî mevkilerde de görev almıştır.[2069]

2.2.4. Arap ve Fars Ekonomisinin Diğer Kaynakları

Sâsânî Devleti'nin ana gelir kaynakları arasında vergi gelirlerinin yanı sıra,[2070] "âyen" adı verilen ve farklı vesilelerle veya zamanlarda sunulabilen geleneksel bağışlar, Nevrûz ve Mihrican bayramları vesilesiyle örfî vergi adı altında verilen zorunlu hediyeler, savaş gelirleri, kisraların hazineleri, dokuma, maden ve cam sanayisinden elde edilen kazançlar yer almaktaydı. İran kisrâları, hazinelerinde olabildiğince çok miktarda altın ve değerli eşya biriktirmeyi alışkanlık hâline getirmişlerdi.[2071] Onların "ganzvâr/ganzabâr" unvanını taşıyan hazinedarı bulunurdu.[2072] Sahip olduğu servetle ilgili olarak hiçbir hükümdarın sahip olmadığı miktarda mala ve gelire sahip olduğu söylenen II. Hüsrev/Hüsrev Pervîz'in[2073] hâkimiyetinin 18. yılında ise çevreden gelen harâcların ve vergi gelirlerinin 600.000.000 dirhem değerinde olduğu tespit edilmiş; ardından bu mallar Taysebûn'daki beytülmâle aktarılmıştı.[2074]

Sâsânîler döneminde Nevrûz ve Mihrican bayramlarında, hükümdarın huzurunda ateş sunaklarına adanan hediyelerin sunulması âdeti bulunmaktaydı. Bu uygulama bir gelenek hâline gelerek İslâmî dönemde devam ettirilmiş, halifeler hediyelerin hilâfet merkezine gönderilmesini istemişlerdi.[2075] Nitekim Muâviye b. Ebî Süfyân, Farsların bu

---

[2069] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 34-35.

[2070] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 124. Devletin topraktan elde ettiği vergi, toplam yıllık vergi gelirinin neredeyse yarısına tekabül etmekteydi. Sâsânîlerin en verimli toprakları olan Hûzistan, Sistân, Maveraünnehir bölgelerinde yaşayan halk da maddî açıdan güçlü olmuşlardır. Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 270.

[2071] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 125-126.

[2072] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 124. Sâsânîlerdeki vaspuhrân sınıfının hazinenin kontrolünü sağlama şeklinde bir görevi de mevcuttu. Christensen, "Sassanid Persia", 114; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 129-130.

[2073] II. Hüsrev mal, para, mücevherat, toprak, hayvan, vergi ve harâc geliri gibi farklı kalemlerden pek çok gelire sahipti. Kaynaklarda zikredildiğine göre 760 ya da 999 fili; at, beygir ve katırdan müteşekkil 50.000 binek hayvanı (başka bir rivayette 8.500 binek hayvanı, yük taşımak için ise 12.000 katırı), 12.000 kadını ve cariyesi vardı. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/215-216. İbnü'l-Belhî, Hüsrev Pervîz'in gösterişli eşyalarla dolu köşklerinin, 12.000 hizmetçisinin, 80.000 binek hayvanının ve 950 savaş filinin olduğunu bildirir. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 103.

[2074] Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/215-216; Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Harâc ve sınâ'ati'l-kitâb*, thk. Muhammed Hüseyin Zebidî (Irak: Dâru'r Reşîd, 1981), 184.

[2075] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 107; Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 26.

bayramlarında, Sevâd ehlinin kendisine hediyeler göndermelerini emretmişti.[2076] Böylece bir yıl içerisinde Muâviye'ye yaklaşık 10.000 dirhem ulaştığı rivayet edildi.[2077]

Sâsânî Devleti'nin maddî kaynaklarının önemli bir kalemini de savaş gelirleri oluşturmaktaydı. Savaş esirleri, tazminatlar ve mağlup tarafa bağlanan vergiler gibi çeşitli unsurları içeren bu savaş gelirleri, düzensiz bir kaynak olmakla birlikte, bazı dönemlerde tarımdan, ticaretten ve vergilerden sağlanan maddî kazançtan daha fazla gelir sağlamıştı.[2078] Sâsânîler, savaş esirlerini köle olarak satmış, imparatorluğun uzak bölgelerinde kolonizasyon amacıyla kullanmış ya da ülkedeki yol, köprü, baraj ve madencilik faaliyetlerinde karın tokluğuna çalıştırılacak işçi olarak istihdam etmişlerdi.[2079] Aynı zamanda elde edilen savaş gelirleri, bir sonraki savaşın da bütçesi anlamına gelmekteydi. Zira devletin imar giderleri, saray masrafları ve çalışan memurların ve hizmetçilerin maaşları dışında en çok harcama yaptığı alanlardan birini savaş hazırlıkları kısmı teşkil etmekteydi. Ganimetlerden bu harcamalar için olan kısımlar ayrıldıktan sonra kalan para ve mallar hazineye devredilirdi. Bunların yanı sıra savaş gelirlerinin artması, vergi mükellefiyetlerinin düşürülmesi anlamına da gelmekteydi.[2080] Nitekim Behrâm Gûr, 425 senesinde Soğd topraklarında Akhunluları mağlup ederek yüklü bir ganimet elde ettiği için halkını üç yıllık vergiden muaf tutmuştu.[2081]

Zaferle sonuçlanan savaşların, imparatorluğun ekonomik gücünü artıran önemli unsurlardan biri olduğu, II. Hüsrev'in Bizans'a karşı kazandığı bir savaştan elde ettiği ganimetleri altın, gümüş, mücevher, bronz, demir, çelik, ipek, saten, brokar, sığır, silahlar, kadınlar, çocuklar ve esir alınmış erkekler olarak ifade etmesiyle açıkça görülmektedir.[2082] Benzer şekilde Medâin'in İslâm orduları tarafından fethedilmesinin ardından büyük miktarda ganimet kazanılmıştır. Müslümanlar Tifsûn Sarayı'nı fethettiğinde, altın, gümüş, Kisrâ'nın sırmalı ve mücevherli kıyafetleri, silahlar, kristal kaplar, kokular ve tütsüler gibi çok sayıda değerli eşya ele geçirilmişlerdir. Rivayetlere göre bu ganimetlerden bir kısmı Hz. Ömer'e gönderilmiş, geri kalanlar ise 60.000 askerin

---

[2076] Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb*, 24.
[2077] Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ'*, 24. Ya'kûbî'de aktarılan rivayete göre Muâviye, Basra'daki Abdullah b. Ebî Bekre'ye mektup yazarak Nevrûz ve Mihricân hediyelerini kendisine toplamasını emretmişti. O da her Nevrûz ve Mihricân bayramlarında ona 10.000.000 getirmişti. Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 125-126.
[2078] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 125.
[2079] Nicolle, *Sassanian Armies*, 19; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 278-279.
[2080] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 280, 287.
[2081] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 280.
[2082] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 125.

her birine 12.000 dirhem pay olarak dağıtılmıştır.[2083] Bu zenginlikler, hem Sâsânî İmparatorluğu'nun fetihlerden elde ettiği gücü hem de fetihler sonrasında Müslümanların ekonomik kazanımlarının ve güç dengelerindeki değişimlerinin göstergeleridir.

Arapların İslâmî dönemdeki hazine gelirlerinin ana dayanağını, cizye ve harâc vergileri teşkil etmekteydi. Hz. Peygamber (sav) döneminde dahi fethedilen bazı bölgelerden yüklü miktarda gelir elde edilmişti. Bu duruma, İslâm tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Bahreyn'den gönderilen vergi örnek verilebilir. Bahreyn bölgesinde Fars hükümdarının valisi olan Münzir b. Sâvâ'nın İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte, idaresindeki Arapların tümü ve İranlıların bir kısmı Müslüman olmuşlardı.[2084] Müslüman olmayanlarla da, topraklarının ellerinde kalması ve zahire ile hurmanın yarı yarıya paylaşılması şartıyla bir anlaşma yapılmıştı. Ardından Müslümanlardan öşür, kendi dinlerinde kalanlardan da harâc ve cizye alınmaya başlanmıştı.[2085] Öyle ki Bahreyn'den Hz. Peygamber'e (sav) gönderilen 80.000 dirhem, o döneme kadar hazineye ulaşan en yüksek miktardaki vergi geliri olarak kayıtlara geçmiştir.[2086]

Hz. Ömer, halifeliği döneminde Bağdat, Kûfe, Basra gibi şehirlerde ikamet eden zimmîlere zenginlik durumlarına göre cizye miktarları belirlemişti. Maddî açıdan geliri iyi olanlardan 48 dirhem, orta hâllilerden 24 dirhem, terzi, boyacı, ayakkabıcı gibi el emeği ile çalışan düşük gelirlilerden 12 dirhem cizye alınmıştı. Daha sonra vergi âmilleri topladıkları bu cizye gelirini beytülmâle göndermişlerdi.[2087] Ayrıca Halife, Sevâd arazisinin ölçülmesini emretmiş; cizye vermeleri için 500.000 kimseyle anlaşma yapmıştı. Daha sonraki dönemde Ömer b. Abdülaziz, Sevâd'tan 124.000.000 milyon vergi tahsil etmişti.[2088] Hâlid b. Velîd de, 12/634 yılında Hîre halkının ileri gelenleriyle yaptığı sulhnâme gereğince, onların yıllık 190.000 dirhem[2089] cizye ödemesine karar

---

[2083] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 201-202.
[2084] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/263; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 106, 110.
[2085] Ergenlik çağına erişen her erkeğin yılda bir dînâr ödemesi şeklinde belirlenmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 108; Bağdâdî, *Kitâbü'l-Harâc*, 278; Muhammed Hamîdullah, *el-Vesâiku's Siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide* (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1985), 150.
[2086] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ,* 4/15; Bağdâdî, *Kitâbü'l-Harâc*, 278.
[2087] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 124.
[2088] Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (London: Brill, 1889), 14.
[2089] Cizyenin miktarı konusunda farklı rakamlar zikredilmektedir. Belâzürî, anlaşmanın her yıl 100.000 dirhem karşılığında olduğunu naklederken (*Fütûhu'l-Büldân*, 340); İbnü'l-Esîr, 290.000 dirhem karşılığında yapıldığını söyleyen bir rivayetten de bahsetmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/244.

vermişti.[2090] Bu cizye, Irak'tan Medine'ye gönderilen ilk vergi olması bakımından önem arz etmekteydi.[2091] Ayrıca Hîrelilere, cizyenin yanı sıra, Farsların durumu hakkında Hâlid'e istihbarat sağlama şartı da getirilmişti.[2092]

Emevî Devleti'nin kurucusu Muâviye ise ülkenin çeşitli yerlerindeki arazilerden elde ettiği vergi gelirlerinin yanı sıra, vilayetlerde görevlendirdiği kişiler aracılığıyla ek malî destekler de sağlamaktaydı.[2093] Ancak, İslâm'ın Arap Yarımadası'nın sınırlarını aşarak yayılması ve bir zaman sonra fethedilen topraklarda yaşayan gayrimüslimlerin bir kısmının İslâmiyet'i kabul etmesi, cizye gelirlerinin de azalmasına neden olmuştu. Ayrıca, harâc arazilerinin Müslümanların eline geçmesi ve bu topraklar için harâc yerine öşür ödenmesi de hazinenin gelirlerinde düşüşe yol açmıştı.[2094]

2.3. Toprak Yönetimi ve Ziraî Uygulamalar

2.3.1. Sâsânî Ülkesinde Toprak Yönetimi

Antik Çağ'daki neredeyse tüm devletlerde olduğu gibi, Sâsânî İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren ekonomisinin en temel dayanağı toprak olmuş ve tüm hükümdarların iktidar dönemlerinde ehemmiyetini korumuştur. Sâsânîlerde, büyük su kaynakları ve verimli topraklar büyük çoğunlukla devletin mülkiyeti altında bulunmuştur. Mezkür arazilere inşa edilen su kanalları ve sulama sistemleri sayesinde toprak verimli bir şekilde işlenmiş ve önemli gelirler elde edilmiştir.[2095]

Sâsânîler döneminde araziler; devlete ait topraklar, feodallere ait topraklar ve tapınaklara ait topraklar olmak üzere üç ana güç tarafından kontrol edilmiştir.[2096] Bunun yanı sıra bu topraklar, soylulara, dihkanlara, çiftçilere ve askerlere iktâ olarak tahsis edilebilmiştir.[2097] Sâsânîlerin en üst düzey soylu sınıfını temsil eden vaspuhrân sınıfına dahil olan

---

[2090] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/364.
[2091] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 340.
[2092] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 340; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/346.
[2093] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, 233.
[2094] Nitekim öşüre tabi arazinin vergisi ürünün %10'u kadarken; haraca tabi arazinin vergisi, ürünün dörtte birinden daha az olamadığı gibi bazen %40 ila %50'sine kadar da ulaşabilmekteydi. Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 23.
[2095] Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", 106, 129; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 270-271.
[2096] Roman Girişmen, *İran ez Agaz ta İslam*, nşr. Muhammed Mu'in (Tahran: Mecmuay-ı İranşinasi (Zir Nezer-i Ehsan Yarşater), 1336), 346.
[2097] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 267-269.

aileler,[2098] genellikle geniş ve stratejik öneme sahip topraklara sahip olmuşlardır. Onların hem ekonomik güçlerinin kaynağı hem de siyasî nüfuzlarını pekiştiren topraklardan Nihavent bölgesi Hânedân-ı Kârîn ailesine, Sistân bölgesi Hânedân-ı Sûrin'e, Rey bölgesi Hânedân-ı Mihrân'a, Rey civarı Hânedân-ı İspendiyâd'a, Cürcân bölgesi Hânedân-ı Dağıstan'a, Azerbaycan ve Mâd bölgesi Hânedân-ı Zîk ailesine ait sayılmıştır.[2099] Soylu sınıf geniş topraklara sahip olmasına rağmen, bu topraklar devletin merkezi kontrolü altındaki kraliyet toprakları kadar büyük değillerdir.[2100] Devlet adamları ve ileri gelen soylular, diledikleri toprakların sahibi olmuş; bunun yanı sıra tarımın canlı tutulması amacıyla "tuyûl" adı verilen ve devlet tarafından kendilerine tevdî edilen iktâ arazilerini de kullanmışlardır. Soylu kimseler, devletin yönlendirmesiyle, iş gücünden yararlanmak amacıyla yoksul köylüleri topraklarında iskân etmişlerdir. Aynı zamanda şehirlerde ikamet etmek yerine kendi arazileri üzerinde inşa ettirdikleri malikanede ikamet eden büyük toprak sahipleri emirleri altındaki işçileri de böyle kontrol altında tutabilmişlerdir. Fakat onlar, emri altında çalıştırdıkları bu kimselere maaş yerine yalnızca geçimlerini sağlayacak belirli ürünler vermekle yetinmişlerdir.[2101]

Sâsânî Devleti'nde, şahsî ya da tuyûl toprağı olan soyluların istediklerinde bu toprakları varislerine devredebilmeleri veya satabilmeleri; kısmi özgürlüğü olan köylüleri kendilerine bağlamış olan feodalitenin/derebeyliğin ortaya çıkışına zeminini hazırlamıştır. Toprak sahibi soyluların, devlete vermeleri gereken vergiyi de köylülere ve çiftçilere yüklemeleri, bu kesimin bir süre sonra arazilerini terk etmelerine yol açmış ve bu durum devlet açısından ciddi problemler teşkil etmiştir.[2102] Öyle ki Bâlâş b. Fîrûz (484-488) döneminde ekip biçtikleri araziler için devlete verdikleri vergi yükünün altından kalkamayan ve hiçbir zaman toprağın asıl sahibi olarak görülmeyen halk, topraklarını terk

[2098] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 110. Sâsânîlerde miras yoluyla geçen üçü askerî, üçü ise sivil mahiyetteki görevler, yedi büyük ailenin sahip ayrıcalıklı konumunu gösteren onursal hizmetler olmakla birlikte bu ailelerin gücü, sahip oldukları gelirlerden ve topraklarından elde ettikleri kazançtan da kaynaklanmaktaydı. Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 107. Artabides ailesi, kraliyet onuruna sahip olup kralın başına tacı yerleştirme görevini üstlenirken; ikinci aile askerî işlerden, üçüncü aile sivil işlerden sorumluydu. Dördüncü aile ise bir konuda anlaşmazlık yaşayan ve hakem isteyenlerin davalarını denetler; beşinci aile süvarileri komuta eder, altıncı aile, tebaadan alınan vergilerin toplanması ve kraliyet hazinelerinin gözetimini üstlenir; yedinci aile ise silahlar ve askerî teçhizatın bakımını yapardı. Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 109.

[2099] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 129-130.

[2100] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 106.

[2101] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 271, 274.

[2102] Girişmen, *İran ez Agaz ta İslam*, 347.

etmek zorunda kalmıştır.[2103] Çalışan köylülerin can güvenliğini sağlamadıkları gibi toprağı satacakları zaman üzerindeki kimselerle birlikte satan Sâsânî feodalleri, bu yönleriyle Avrupalı feodallere benzemişlerdir. Aradaki fark, Avrupalı feodaller şatolarda yaşarken; Sâsânî feodaller büyük çiftliklerde hayat sürmüşlerdir.[2104] Bunun yanı sıra İran'ın arazi mülkiyet sistemi, Avrupa feodalizmi ile benzerlikler taşımakla birlikte büyük farklılıkları da barındırmaktadır. Bunların başında, devlet arazisi, vakıf arazisi, halka ait müşterek mülkiyetli araziler ve hayır amaçlı bağışlanmış araziler gibi çeşitli türde mülkiyet türleri mevcuttur.[2105]

Feodal sınıf, toprak üzerindeki hakimiyetini genişleterek devlete karşı bir tehdit oluşturmaya başlayınca Hüsrev Enûşirvan, büyük topraklara sahip soyluların gücünü kırmak amacıyla dihkanlık sistemini kurma yoluna gitmiştir. Böylece büyük arazi sahipleri, topraklarında kurdukları müesseslerin sayısını azaltarak toprakların çoğunluğunu dihkanlara[2106] kiraya vermeye başlamıştır. Böylece devlet hem askerî hem de idarî sorumluluklara sahip dihkanlar aracılığıyla, elde ettikleri geniş arazilerin verdiği ekonomik ve nüfus olarak aşırı zenginleşen soyluların güçlenmelerinin önüne geçmiştir. Nitekim bu küçük dihkanlar, topraklarını tarım amacıyla kiraya verebilmişlerdir. Ayrıca Hüsrev Enûşirvan dönemine kadar vergiler, topraktan elde edilen ürün miktarı üzerinden alınırken; I. Hüsrev bu zahmetli yöntemde değişikliğe giderek toprağın genişliğine dayalı bir vergi sistemi geliştirmiş ve bu uygulama, sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir.[2107] I. Hüsrev döneminde kurulan maliye ve vergi işleri divanına başkanlık eden "vastaryuşânsâlâr/vesteryuşânsâlâr" adında yüksek dereceli görevli, tarım arazileri düzenlemeden sorumlu olmuş ve yaptığı kontrollerle toplumdaki haksızlıkları gidermeye çalışmıştır.[2108]

[2103] Enayetullah Rıza, *İran ve Türkan: Der Rüzgar-ı Sasaniyan* (Tahran: Şirket-i İntaşarat-i İlm-i ve Ferhengi, 1986), 18.

[2104] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 275.

[2105] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 401-402.

[2106] Sınırların korunması görevini üstlenen dihkan sınıfı, bununla birlikte vergi toplaması işini de yerine getirdikleri vakit I. Hüsrev'den kendilerine mal ve silah tevdî edilmekteydi. Soylu toprak sahiplerinin ayırt edilmeleri için "eşraf" adı da verilen bu sınıf, hükümdara destek mahiyetinde başka görevler de üstlenerek soyluların gücünün kırılmasına etki etmişlerdi. Garthwaite, *İran Tarihi*, 99.

[2107] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 267-269, 273, 277-78. Bununla birlikte I. Hüsrev'in toprak reformunun halkı zor durumda bırakan yönleri de olmuştu. Uygulamaya göre devletin çarşıda ya da pazarda satılan bir ürüne talip olması durumunda, satıcının malını normalin altında bir fiyattan satmak zorundaydı. Bu da vergilerden dolayı yönetime karşı sürekli borçlu olan halkın tepkisine neden olmuştu. Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 278.

[2108] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 300-301.

Erken Sâsânî döneminde, belirli bölgeler doğrudan hükümdarın kontrolü altındayken, diğer bölgeler aristokratların elindeydi ve bu topraklarda kraliyet kontrolü daha sınırlı ve dolaylı bir şekilde sağlanmaktaydı. Bu dolaylı kontrol, özellikle vergilerin toplanması veya asker temini gibi konularda kendini göstermekteydi. V. yüzyıla kadar Sâsânî hükümdarları, sadece doğrudan kraliyet mülkiyetinde olan topraklarda şehir kurabiliyorlardı. Ancak aynı yüzyılın sonlarında meydana gelen ayaklanmalar, aristokrasiyi zayıflatmış; bu durum kralların aristokrasinin kontrolündeki toprakları kraliyet topraklarına dönüştürmelerine ve böylece merkezî otoritenin gücünü artırmasına olanak sağlamıştı. Kubâd b. Fîrûz başlayıp I. Hüsrev dönemlerine tekabül eden süreç, Sâsânî Devleti'nde güç dengelerinin hükümdar lehine değişmesi ve merkezî otoritenin toprak üzerindeki kontrolünü güçlendirmesi anlamına gelmekteydi. Aristokrat sınıfın zayıflamasıyla birlikte, krallar bu toprakları kendi kontrolü altına alarak yönetimlerini güçlendirmiş ve toprak üzerinde daha fazla söz sahibi olmuşlardır. Böylece kraliyet toprakları genişlemiş, aynı zamanda bu durum kralların daha fazla şehir kurma ve bu topraklardan elde edilen geliri kontrol etme imkanlarını artırmıştır.[2109]

2.3.2. Sâsânî Döneminde Kanallar ve Barajlar

Su, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren olduğu gibi, antik Akdeniz ve Orta Doğu'da da yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Bizans, Sâsânî ve Emevî devletleri, Roma, Nabatî ve Ahameniş dönemlerinin su gücüne dayalı yapı ve teknikleri üzerine inşa edilmiştir. Nil, Dicle ve Fırat nehirleri, uzak dağlardan taşıdıkları bol miktarda alüvyon ile sulamaya dayalı tarımsal toplumların gelişimine katkı sağlamıştır. Dicle ve Fırat nehirlerinin kontrolünün zor sağlanmasına rağmen Partlar; Ahameniş döneminde şekillenen barajlar, kanallar, bentler ve havzaların düzenini korumuşlardır. Bunların haricinde, Hristiyan Bizans kültüründe vaftizin öneminin artması ve Zerdüşt inancında doğal su kaynaklarına duyulan saygı, suyun ritüel değerini yükseltmiştir. Bu ritüel önemin yanı sıra, Zerdüşt inancında toprağın ekilmesi de değerli bir girişim olarak görülmüş ve bu anlayış, Sâsânî krallarının sulama sistemlerini genişleterek daha önce hiç olmadığı kadar geniş tarım arazilerini kazanmalarına olanak sağlamıştır.[2110]

[2109] Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", 1/129.
[2110] Glen Warren Bowersock vd., *Late Antiquity : A Guide to the Postclassical World*, 745.

Sâsânî İmparatorluğu, elindeki maddî kaynakları artırmak için iki strateji benimsemiştir. Bunlardan ilki, daha fazla vergi mükellefi sağlamak amacıyla yeni bölgelerin fethedilmesi; diğeri ise mevcut topraklardaki üretimi artıracak yöntemlerin geliştirilmesidir. Bu bağlamda ikinci strateji, sulama sistemlerinin genişletilmesi veya yoğunlaştırılması anlamına gelmektedir.[2111] Zira suların kontrol altına alınamadığı dönemlerde pek çok tarım arazisi kullanılamaz hale gelmiştir.[2112] Suyu kıymetli bir kaynak olarak gören, hukukî metinlerde bile su kaynaklarının kontrolüne yer veren Sâsânî İmparatorluğu, hakimiyeti altındaki bölgelerde üretimi artırmak amacıyla düzensiz su kaynaklarını kontrol altına alarak depolamayı, kurak ve engebeli bölgelere taşıyarak ihtiyacı karşılamayı hedefleyen sulama projelerini hayata geçirmiştir. Bunu yaparken suyun mecrası üzerine belli aralıklarla eğimler inşa ederek uzak mesafelerdeki alçak alanlardan yüksek alanlara suyu nakletmiş ya da muhkem su yolları inşa ederek nehir sularını taşımışlardır. Su kanallarının inşası ve yönetimine yönelik bu projeler, Sâsânîlerin tarımsal gelişime verdikleri önemin göstergesi sayılmıştır.[2113]

Sâsânî Devleti'ni kurduğu dönemde vergi gelirlerinin canlılığını yitirmesinin tarımdan kaynaklandığını analiz eden I. Erdeşîr, ülkesindeki verimli toprakların ölçümünü ve tespitini yaptırarak kayıt altına aldırdıktan sonra tarım faaliyetlerinin ve üretimin canlanması için susuz alanlara kanallar vasıtasıyla suyun taşınmasını sağlamıştır.[2114] Hüsrev Enûşirvân ise iktidarı boyunca imar faaliyetleriyle yakından ilgilenmiş, yaptırdığı su kanallarının, köprülerin yanı sıra araziyi işleyenlere destek vermek suretiyle harabe olan köylerin yenilenmesini sağlamıştır.[2115] I. Hüsrev'in döneminde gerçekleştirilen tarım reformlarının bir parçası, sulama sistemlerinin iyileştirilmesine yönelik olmuştur. Bu bağlamda Erdeşîrhurre (günümüzdeki Fîrûzâbâd) şehrini inşa ederken bölgedeki su kaynaklarını kullanarak nehrin su yönünü değiştirmiş ve kazı çalışmalarıyla nehrin sularını şehre bağlamıştır. Yine toprakların sulanması için ülkenin birçok noktasında sulama sistemi kurulmasına yönelik kazı çalışmaları yapılması ya yerin altından ya da yerin üstünden geçen borular şeklinde tesis edilen "kanat/qanat" adı verilen sistemin

[2111] Peter Christensen, *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environment in the Middle East, 500 BC–AD 1500* (London: I.B. Tauris, 2015), 28.
[2112] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 344.
[2113] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 213; Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 402.
[2114] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 271, 299.
[2115] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/102.

geliştirilmesi de bu reformların parçasını teşkil etmiştir.[2116] Nitekim eski bir su taşıma yöntemi olan "kehriz" ya da "kanat/qanat" sistemi Persler döneminden itibaren uygulanmaya başlanmış ve sonraki dönemlerde de kullanılmaya devam etmiştir. Hatta Darius'un, Mısır topraklarını ele geçirdiğinde bu yeraltı kanal açma tekniğini Mısırlılara öğrettiği rivayet edilir.[2117]

İktidarı zamanında yedi yıl süren büyük bir kıtlık yaşanmış olan Kubâd b. Fîrûz ise,[2118] halkının ihtiyacını karşılamak için tarımın canlanması adına Merv Nehri'ni farklı kollara ayırarak kanallar yaptırmış; böylece kıtlık dönenimde Sâsânî ülkesinin tahıl ihtiyacı buradaki arazilerden karşılanmıştır.[2119] Kubâd b. Fîrûz zamanında ise Dicle Nehri, iki tarafına yapılan bentler vasıtasıyla Basra Körfezi'ne dökülecek şekilde tasarlanmıştır. Fakat bu bentlerden birinin bir süre sonra yıkılması üzerine bölge sular altında kalarak bataklığa dönüşmüştür. I. Hüsrev'in saltanatında bu arazilerin bir kısmının yeniden ekilebilmesi sağlanmıştır. Ayrıca I. Hüsrev, başkent Medâin'de kentin tarım alanlarını sulamak amacıyla Nehrevan Kanalını kurmuştur. Bu kanallar ve bunlara bağlı inşa edilen bentler yerleşim yerlerinin artışına ve kentleşmenin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.[2120] Yine bu dönemde sulama sistemi ve kanallar için vastaryuşânsâlâr'a bağlı çalışan "gestabzud" adı verilen bir divan kurulmuştur.[2121] İlerleyen dönemde yaşanan taşkının sonucunda Fırat ve Dicle'nin üzerindeki bentlerin yıkması üzerine Hüsrev Pervîz, suların tutulması için bentlerin çok hızlı bir şekilde yeniden inşa edilmesi için çaba sarf etmiş; bunun için de büyük meblağda paralar harcamıştır.[2122]

Sâsânî toprakları genel mahiyette her biri farklı sulama teknolojilerine ve tarımsal geleneklere sahip üç ana bölgeye ayrılmaktadır. Bunlardan ilki Fırat, Dicle ve Karun nehirleri ile bunların kolları tarafından sulanan Mezopotamya ve Hûzistan'ı kapsayan batıdaki ovalardır. İkinci bölge, Zağros Dağları'nın ve İran Platosu'nun dağlık alanlarının bir bölümünü kapsamaktadır. Burada yüzeydeki su, dağınık halde ve az

---

[2116] Bowersock vd., *Late Antiquity : A Guide to the Postclassical World*, 746; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 340.

[2117] Bowersock vd., *Late Antiquity : A Guide to the Postclassical World*, 746; C. E. Bosworth, "Iran and the Arabs Before Islam", *The Cambridge History of Iran*, ed. Ehsan Yarshater (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 3/604.

[2118] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/82, 83; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 91.

[2119] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 303.

[2120] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 308; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 341.

[2121] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 300-301.

[2122] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 308.

miktarda olduğu için sulama büyük ölçüde yeraltı suyunu kullanan kanat sistemi ile yapılmaktadır. Hazar Denizi'nin güney kıyısı boyunca uzanan üçüncü bölge, Gilan ve Taberistan adını taşıyan iki deltadan oluşmakta ve bu deltalar dar bir kara şeridiyle birbirine bağlanmaktadır. Söz konusu bölgeler, bol yağış almaları nedeniyle çevresel koşullar açısından diğer iki bölgeden belirgin farklılıklar göstermektedir.[2123]

Mezopotamya topraklarında yapılan sulama, az akışlı dönemlerde suyu yükseltmek ve taşımak amacıyla kanalların inşası ya da baharda meydana gelen kontrolsüz ve yıkıcı taşkınlara karşı tarlaları korumak için setler inşa etmek şeklinde iki temel hedef üzerine gerçekleştirilmiştir.[2124] Mezopotamya'da, suyun belirli bir kaynaktan alınarak farklı alanlara dağıtılmasını sağlayan dikey ya da çapraz geçişli kanallar ve yapılar, su kaynaklarını çok daha etkin bir şekilde kullanılmasını mümkün kılmıştır. Bu kanalların inşası, yerleşim alanlarının genişlemesine ve tarımsal üretim sahalarının önemli ölçüde büyümesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca, düşük akış dönemlerinde suyu kanal girişlerine yönlendirmek veya yükseltmek amacıyla nehirlerin karşısına ya da içine barajlar ve bentler inşa edilmiştir.[2125] Nitekim Mezopotamya toprakları üzerindeki en büyük sulama kanalı olan Nehrevan Kanalı, aşırı yağışlardan dolayı ulaşan su taşkınlarını en aza indirmek için fazla suyu Dicle Nehri'ne boşaltacak şekilde tasarlanmıştır. Yine Sâsânîler döneminde inşa edilen Ahvaz Barajı'nda suyun barajın üzerinde yükselmesi durumunda, basınçtan dolayı barajın yıkılmaması amacıyla üzerine kapakçıklar yapılmıştır. Bu kapakçıklar suyun yükselmesi durumunda açılarak fazla suyu sulama kalanlarına aktaracak şekilde tasarlanmıştır. I. Şâpûr döneminde Cündişâpûr şehrindeki barajın yapımında, mühendislik sanatındaki becerilerinden yararlanıldığı Romalı esirler çalıştırılmıştır. Bizanslı işçilerin yaptığı Şûşter Barajı da mühendislik harikası olarak kabul edilmiştir.[2126]

Devletin ekonomik açıdan en önemli dayanağı olan tarımın gelişmesi için, kurdukları özel sulama sistemleri ile arazileri devamlı olarak sulayan Sâsânîler,[2127] Yemen, Umân gibi diğer beldelerin toprakları üzerinde de kanallar açarak tarım arazilerinde sulama

[2123] Christensen, *The Decline of Iranshahr*, 30.
[2124] Christensen, *The Decline of Iranshahr*, 58.
[2125] Christensen, *The Decline of Iranshahr*, 64.
[2126] Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, 127; Bowersock vd., *Late Antiquity : A Guide to the Postclassical World*, 746; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 342, 344.
[2127] Girişmen, *İran ez Agaz ta İslam*, 346.

yapmışlar ve bu arazileri ticaret amaçlı kullanmışlardır.[2128] Müslümanların İran topraklarını ele geçirdiği dönemde, Sâsânîler Fırat ve Dicle nehirleri çevresinde inşa ettikleri bentlerin tamiriyle uğraşmaktaydılar. Ancak bu çabalarından sonuç alamadan, Araplar Fırat bölgesinin kontrolünü ele geçirmiştir. Sonraki süreçte, Sâsânîler başka meselelerle meşgul oldukları için bentlerin onarımını tamamlayamamış, yıkılan bentlerin sayısı da giderek artmıştır. Sâsânî Devleti'nin yıkılmasıyla bu çalışmaların durması ve bölge halkının bu sorunlarla baş edebilecek imkânlardan yoksun olması nedeniyle, birçok verimli arazi su altında kalarak bataklık haline gelmiştir. İlerleyen dönemlerde, bu toprakların bir kısmı kurutularak yeniden tarım arazisine dönüştürülebilmişse de[2129] yapılan barajlar, yollar ve kanalların büyük bir bölümü, iç isyanlar ve yaşanan karışıklıklar sonucu tahrip olduğu için bu yapıların pek çoğu sonraki dönemlere ulaşamamıştır.[2130]

2.3.3. Sâsânîlerde Tarımsal Üretim

İran'ın geç antik döneminde, ana üretim biçimi ve temel gelir kaynağı tarım ve ziraattı. Zamanla doğu ile kurulan ilişkiler sonucunda ticaret önem kazanmaya başlasa da halkın geçim kaynağı büyük ölçüde ziraat ve çiftçiliğe dayalı kalmış, bu nedenle tarımsal ürünler başlıca gelir kaynağı olmayı sürdürmüştür.[2131] İranşehr'in toprakları,[2132] Fırat ve Dicle'nin suladığı verimli arazilerdir. Özellikle bu iki nehrin beslediği Irak toprakları, dönemin en zengin ve en mamur bölgeleri haline gelmiş; Sâsânîlerin en önemli tahıl ambarları olarak öne çıkmıştır. Bu nedenle, Fırat ve Dicle'nin suladığı bu topraklar "Bereketli Hilal" olarak adlandırılmıştır.[2133] Sevâd bölgesinin yıllık gelirini en verimli dönemini yaşadığı Hüsrev Pervîz zamanında 600.000.000 dirheme ulaştığı zikredilir.[2134]

Tarımsal gelişime büyük ihtimam gösteren Sâsânîler pirinç, kayısı ve zeytin ağaçları; baklagiller, arpa, çavdar ve darı gibi tahıllar; üzüm, incir, hurma gibi meyveler; kuruyemişler ve sebzeler, bunların yanı sıra hayvan yemleri, iplik için lifler

---

[2128] Bosworth, "Iran and the Arabs Before Islam", 3/604.
[2129] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 308; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 290-291.
[2130] Girişmen, *İran ez Agaz ta İslam*, 305; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 344.
[2131] Garthwaite, *İran Tarihi*, 92; Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 401.
[2132] Sâsânî ülkesinin batı kısımları olan İranşehr, Arapların Sevâd dedikleri bölgeye karşılık gelmektedir. Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 288.
[2133] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 213, 308; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 289-290.
[2134] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 302.

yetiştirmişlerdir. Tarımsal üretim açısından en fazla araziye sahip ve aynı zamanda tahıl ürünlerinin en çok üretildiği bölge Hûzistan ile Irak'ta ekilebilir tarım arazileri genişletilmiştir.[2135] Nitekim toprağın verimliliği ve su kaynakları açısından en zengin bölgelerden olan Hûzistan vilayetinde inşa edilen sulama sistemleri aracılığıyla, pirinç, şeker kamışı, pamuk gibi ürünler yetiştirilerek ihracatları yapılmıştır.[2136] Bunlar arasında zikredilen pirinç, milattan birkaç yüzyıl önceden itibaren hem Mezopotamya'da hem de Hûzistan'da yetiştirilmiştir. Geç Sâsânî döneminde ise pirinç; buğday, arpa, hurma, zeytin, şarap ve yoncadan sonra önemli ürünlerden biri olarak görülmüştür. Sâsânîler zamanında şeker kamışı yani şeker üretimi de yaygın olup çoğunlukla Hûzistan bölgesinde yetiştirilmiştir. Hz. Ömer'in hilâfetinde Mezopotamya'da yapılan bir tahrir kaydında şekerin, buğday, arpa, hurma ve şarabın yanında önemli ürünlerden biri olduğu zikredilmiştir.[2137]

Hint Okyanusu üzerindeki deniz ticareti, bitki çeşitliliğinin yayılması adına önemli bir fırsat sunmuştur. Hükümdarlar, denizciler ve köylüler, tropik bitkileri batıya taşımak amacıyla bu imkandan yararlanmışlardır. Arap fetihlerinden çok önce, Part ve Sâsânî dönemlerinde, Farslar muson rüzgarlarını kullanarak Hindistan ve hatta Çin'e kadar düzenli seferler yapmışlar, bu seferlerle Asya'nın güneydoğusunda ve Hindistan'da yetişen egzotik bitkilerin taşınmasını sağlamışlardır. Bu süreçte, Mezopotamya'daki bazı şehirlerde tropik bitkilerin yaygınlaşması imkanı doğmuştur. Ayrıca, İranşehr'de tropik bitkilerin yayılması da Arap fetihlerinden çok öncesine dayanmaktadır. Zira İslâm öncesi dönemde İranşehr'de tropik bitkilerin yetiştirildiğine dair kanıtlar bulunmaktadır.[2138]

Belirli bölgelerle ilişkilendirilen tarımsal ürünler, Avrasya'daki pazarların ticaret yoluyla ön plana çıkmasını ve metinlerde yer bulmasını sağlamıştır. Nitekim, Pehlevîce yazılmış bir metinde en iyi meyvelerin listesi şu şekilde verilmiştir: "Hintlilerin "anârgil", Farsların ise "gôz-i hindûg" olarak adlandırdığı, şekerle birlikte tüketilen hindistan cevizi; antik dönemde "hyrcania" olarak bilinen Cürcân'ın tuzlu suda kavrulmuş antep fıstığı; cevizle doldurulmuş Hîre hurması, taze antep fıstığı ve yoğun şekerle hazırlanan Ermeni

[2135] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 401.
[2136] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 402. Sâsânîlerde vergilendirme esasına göre eyaletleri bölünmüş ve bunlara "ostân" ismi verilmiştir. Güney bölgesindeki ostânlardan olan Hûzistan'ın ortalama geliri senelik 18.000.000 dirhemi bulmuştur. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 310.
[2137] Christensen, *The Decline of Iranshahr*, 79-80.
[2138] Christensen, *The Decline of Iranshahr*, 80.

şeftalisi ile kestanesi...vb." Bu pasaj, Sâsânî döneminde farklı bölgelerden getirilen meyvelerin ticaretinin yapıldığının da açıkça göstergesidir.[2139]

2.3.4. Arap Yarımadası'nda Tarım Faaliyetleri

Bir bölgenin iklimi, jeolojik ve topografik yapısı, suyun yerel kullanımı, toplanması, taşınması ve depolanması ile tarımsal faaliyetlerin kapasitesini belirler. Arap Yarımadası'nın büyük bir bölümünün çöllerle kaplı olması ve su kaynaklarının yetersizliği, tarımsal gelişimi zorlaştırsa da bununla birlikte zorluklara yönelik bazı çözümler de geliştirilmiştir. Tarım yapabilmek için daha verimli ve su kaynakları açısından zengin bölgelere göç etme seçeneğinin yanında; Petra bölgesinde yaşayan Edomlular örneğinde olduğu gibi, yağışların sınırlı olduğu bölgelerde yağmur suyunu küçük tarım alanlarına, sarnıçlara ve rezervuarlara yönlendirme teknikleri geliştirilmiştir. Bu yöntemler, Bizans ve İslâm dönemlerinde de bölgedeki kentsel merkezlerin çevresinde yaygın olarak kullanılmaya devam etmiştir.[2140]

Arap Yarımadası'nda yaşayan nüfusun büyük bir kısmı göçebe olup, geçimlerini kervan ticareti, çobanlık ve hayvancılıkla sağlamakta iken;[2141] Orta ve Doğu Arabistan'ın bazı bölgeleri ile Güney Arabistan gibi zirai açıdan son derece verimli bölgelerde ise halkın temel geçim kaynağı tarım olmuştur. Güney Arabistan'da yaşayanlar, yağmur sularından faydalanarak arazilerini sulamışlardır. Ayrıca, yağmur sularını göletlerde biriktirip ihtiyaç duyulan alanlara kanallar aracılığıyla taşımışlardır. Bunun yanı sıra, yerleşim yerlerini ve ekili arazileri su baskınlarından korumak amacıyla setler inşa etmişlerdir.[2142] Güney Arabistan'ın faaliyetlerinde ise hububat ve baharat üretimi ön plana çıkmıştır. Güney Arabistan'ın "servet ve bereket ülkesi" olarak anılmasındaki şöhreti, büyük ölçüde baharatın başlıca ihracat kalemlerinden biri olmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca, kitabelerde su bentleri, kanallar, tarım arazileri ve toprak mülkiyetine dair bilgilerin yer alması; bölge ekonomisinin tarıma dayandığını destekler niteliktedir.[2143]

Yarımadanın güneyinde yer alan, düzenli yağmur aldığı için toprakları diğer bölgelere göre daha bereketli olan Yemen bölgesi, tarihî süreç içerisinde de doğal kaynaklar

---

[2139] Daryaee, "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran", 402.
[2140] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 7/38; Bowersock vd., *Late Antiquity : A Guide to the Postclassical World*, 745.
[2141] Lewis, *Tarihte Araplar*, 1.
[2142] Adem Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, ed. Mehmet Azimli (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 19, 34; Lewis, *Tarihte Araplar*, 5.
[2143] Lewis, *Tarihte Araplar*, 5.

bakımından zengin, tıbbî ve aromatik bitkilerin yetiştiği üretimde aktif bir bölge olmuştur.[2144] Benzer şekilde geniş bir vadi üzerinde yer alan Yemâme şehri de bol miktarda tatlı su kaynaklarının ve hurma ağaçlarının mevcut olduğu en verimli bölgelerden kabul edilmiş; buğday, arpa yetiştiriciliğiyle Mekke'nin tahıl ambarı olarak şöhret bulmuştur.[2145] Hicaz bölgesi de meyve ağaçları, tarım arazileri ve ormanlık alanları açısından Arap Yarımadası'nın en verimli toprakları arasında sayılmıştır. Hicaz bölgesinde yer alan Mekke ile Yesrib arasındaki bazı yerleşim yerlerinde, İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde bol miktarda pınar ve akarsu bulunduğundan dolayı su kaynakları açısından zengin olduğu zikredilir. Bu bölgelerde yaşayan halk, hurma yetiştiriciliği ile uğraşmış, aynı zamanda kervancılık ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamıştır.[2146]

2.3.5. Arap Yarımadası'nın Su Kaynakları

Bahsi geçen bölgelerdeki tarımsal faaliyetlerin devamlılığı, su kaynaklarının verimli kullanımı ve yer altı su kaynaklarına erişimle yakından ilişkili olmuştur. Özellikle kurak ve su kaynaklarının sınırlı olduğu Arap Yarımadası'nda, yer altı suyunun tespiti ve bu kaynaktan yararlanılması aşamalı bir süreç olup kuyular da bu sürecin temel unsurlarından biri addedilmiştir. Arapça yazılı kaynaklarda kuyular, derinlik, taş yapısı ve su seviyesi gibi özelliklere göre çeşitli terimlerle tanımlanmıştır. Yer altındaki suyun belirlenmesi sürecine "Nedîc" denirken, su kaynaklarının bulunması ve çıkarılması işlemi "Hafr" (kazmak) olarak adlandırılmaktadır. "Nebt" terimi ise suyun yer altından yüzeye çıkmasını ifade ederken, "Sebhe" suyun yer altından çıkarılıp toplanmasını ifade etmektedir. Su bulunduğunda, bu kaynağın düzenli akışını sağlama ve tarım alanlarını sulama amacıyla oluşturulan kanallara ise "Mesîka" adı verilmektedir. Bu sulama sistemleri, tarım alanlarının yanı sıra yerleşim yerlerine su sağlama amacıyla da inşa edilmiştir.[2147]

Büyük kuyulardan çıkarılan sular, sulama amaçlı kullanılmakta ve bu sayede tarımsal üretimde çiftçiler için önemli bir rol oynamıştır. Ancak, bu kuyuların yanı sıra derin yapılarından dolayı suyun çıkarılması zor olan ve tarımsal sulamaya uygun olmayan kuyular da mevcuttur. Bu nedenle, suyun ulaşılabilirliği ve kalitesi, tarımsal faaliyetlerin

---

[2144] Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, 33.
[2145] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 6/694; 7/40; Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1840), 97.
[2146] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 7/38, 40.
[2147] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 7/187-188.

sürdürülebilirliğini doğrudan etkilemiştir. Benzer şekilde, yağmur sularının yetersiz olduğu dönemlerde kuyulardaki suyun tadı bozulmuş veya suyun tamamen kurumasına yol açmıştır. Bu tür su sıkıntıları, tarım ve hayvancılıkla geçinen halk için ciddi bir sorun teşkil ederek, geçim kaynaklarını tehlikeye atmıştır.[2148]

Bunların yanı sıra, akarsulardan, pınarlardan ve kuyulardan elde edilen suyun dağıtımı da büyük önem taşımıştır. Su kaynaklarının adil ve verimli bir şekilde yönetilmesi, tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilirliği açısından kritik rol oynamıştır. Bu doğrultuda, arazilere su dağıtımı belirli zaman dilimlerinde gerçekleştirilmiş, her bir tarlanın sulama süresi bittikten sonra su başka bir tarlaya aktarılmıştır. Ancak, bu durum zaman içerisinde suyun yetersiz kalması ve tüm tarım alanlarının ihtiyaçlarını karşılayamaması gibi sorunları da beraberinde getirmiştir. Zamanında yapılmayan su dağıtımları veya su miktarının yetersiz kalması, tarımsal alanlarda bazen çatışmalara ve anlaşmazlıklara yol açmıştır. Bu tür sorunlar da yarımadada suyun etkin ve doğru bir şekilde yönetilmesinin tarım alanında ne denli önemli olduğunun kanıtıdır.[2149]

2.3.6. Fetihler Sonrası İktisadi ve Ziraî Uygulamalar

2.3.6.1. Toprak Sisteminde Değişimler

İslâm fetihleri, Sâsânî topraklarında hüküm süren bazı yapıların çöküşünde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Irak, Suriye ve Mısır'da, önde gelen ailelerin, asillerin ve devlet ricalinin kontrolünde bulunan ve oldukça etkin olan geniş iktâ arazileri ile mabetlere tahsis edilmiş toprak sistemi fetihlerle birlikte değişime uğramıştır. Sâsânîler döneminde, toprağa bağlı çiftçiler genellikle "iktâ" sahiplerinin kölesi statüsünde görülmekteydi. Ancak Araplar bu bölgeleri fethettikten sonra, bu çiftçileri toprak köleliğinden kurtararak, doğrudan kendi vergilerinden sorumlu oldukları bir konuma yükseltmişlerdir. Savaştan kaçanların, öldürülenlerin ve ateşgedelerin mülkiyetinde bulunan topraklar, devlete, yani beytülmâle intikal etmiş ve bu toprakların kullanımına ilişkin tasarruf yetkisi halifeye bırakılmıştır. Halifenin de bu toprakları mu'âzara (tarımsal ortaklık) yöntemiyle başkalarına devredebilme ya da çiftçilerin ekip biçmesi için onlara tahsis edebilme yetkisi bulunmaktadır.[2150]

[2148] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 7/189, 195-196.
[2149] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 7/213.
[2150] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî,* 21-22.

Fetihlerin ardından, Arap kabilelerinin eşrafı, toprağın stratejik önemini ve ekonomik getirisini fark ederek bu fırsatı değerlendirmiş; mevcut servetlerini araziye yatırım yapmak suretiyle değerlendirmişlerdir. Farsların nüfus açısından çoğunlukta olduğu Merv ve Horasan gibi bölgelerde bu durum daha belirgin bir şekilde kendisini göstermiş ve Müslüman Araplar geniş çapta tarımsal mülkler edinmişlerdir. Toprak sahibi Arapların bir kısmı, bizzat arazilerinin başında bulunarak tarımsal faaliyetleri denetlerken; büyük çoğunluğu ise şehirlerde ikamet etmiş ve topraklarının işlenmesi için vekiller atamışlardır. Bu durum, İslâmî dönemde iktâ rejimine (feodaliteye) benzer bir yapının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.[2151] Hz. Ömer zamanında Kûfeli Araplara bazı topraklar iktâ olarak verilmiş, Hz. Osman döneminde bu uygulama genişletilerek Sevâd arazisi dahil olmak üzere çok sayıda iktâ toprağı dağıtılmıştır. Yine, Hz. Osman'ın Suriye'deki sahil şehirlerinin tahkim edilmesini ve oralarda oturan bazı gruplara bazı iktâlar vermesini emrettiği, Muaviye'nin ise arazi bağışlama uygulamasını daha da yaygınlaştırdığı bilinmektedir. Nitekim Dımaşk'taki bazı arazileri kendine ayırmış; bazılarını da kendisini destekleyenler arasında dağıtmıştır. Suriye'nin uzak bölgelerindeki sahipsiz toprakların bir kısmından ise savaşçıların yararlanmasını sağlamıştır.[2152]

Emevî yöneticileri ve ileri gelenleri mülk edinme ve arazi ıslâhı konularında öncü rol oynamışlar, hatta yakın çevrelerinin harâc arazilerini mülk edinmelerine dahi müsamaha göstermişlerdir. Bu eğilimin sonucunda, topraklarını genişleterek güç kazanan Araplar, Kûfe'de İbnü'l-Eş'as ayaklanması sırasında arazi sicil kayıtlarını yakarak bazı harâc veya savafî arazilerin kendilerine ait olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Bu mülk edinme faaliyetleri, özellikle Emevîlerin son dönemlerine doğru artış göstermiş olmakla birlikte kısa bir süreliğine de olsa Ömer b. Abdülazîz dönemimde (99-101/718-720) bu uygulamalara engel olmaya çalışılmıştır.[2153]

Mülk sahibi Araplar ile toprağın değerini yeterince kavrayamayan ve arazi edinmek için gerekli maddî imkânlardan yoksun olan gayr-ı Arapların çoğunlukta olduğu bölgelerde, iki kesim arasındaki ekonomik farklılıklar zamanla artmıştır. Bu durum, mevâlinin dışardaki ihtilal hareketlerine destek vermesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Aynı

[2151] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 33.
[2152] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 22.
[2153] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 22, 27, 33.

zamanda, Haccâc döneminde kırsal kesimde zirai üretim kötüleşmiş, köylülerin topraklarını terk etmesiyle birlikte toprakların verimsizleşme tehlikesi baş göstermiştir. Daha verimli kırsal bölgelere ya da yeni kurulan Arap şehirlerine göç eden köylülerin sayısının artması, şehir hayatında da bazı sosyo-ekonomik karışıklıklara yol açmıştır. Bu sorunları önlemek isteyen Haccâc, topraklarını terk eden köylülerin geri dönmeleri için sert önlemlere başvurmuştur.[2154]

2.3.6.2. İslâmî Dönemde Sulama Sistemi

Sâsânîlerde sulama kanallarında kullanılan tekniklerin ve tarımsal kalkınmanın etkileri, İslâmî dönemde de devam etmiştir.[2155] İslâmiyet sonrasında tamir edilerek kullanılmaya devam edilen bu kanallardan, Irak topraklarındaki birçok tarım arazisinin sulanmasında istifade edilmiştir.[2156] Arapların İslâm öncesi dönemde setler ve kanallar inşa etme konusunda bazı girişimleri bulunmakla birlikte,[2157] İslâmî dönemde iktisadî uygulamalar açısından daha büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu süreçte Müslümanlar, gayrimüslimlerin ve Farsların bu alandaki tecrübe ve birikimlerinin farkına varmışlar ve gerektiğinde bu birikimlerden faydalanmaktan çekinmemişlerdir.[2158]

Nitekim Yezîd b. Muâviye Şam vahasındaki projelerini geliştirmiş, Hz. Ömer'in aksine Suriye ve Filistin'deki Hristiyan tebaanın iklimlere göre yağışın miktarı ve oluşan taşkınların nasıl giderecekleri hususundaki araştırmalarını, geçmişlerindeki tecrübelerini ve becerilerini görmezden gelmemiştir. Lammens, Yezîd'e verilen "mühendis" ünvanını tarihteki çok az hükümdarın hak ettiğini zikretmektedir.[2159]

İslâmî dönemde Sevâd bölgesi önemli değişimlere uğramıştır. Muâviye'nin saltanatında Sevâd'ın vergilerini toplayan Abdullah b. Cerrâh, bu bölgedeki bataklıkların bir kısmını kurutmuştur. Haccâc b. Yûsuf'un valiliği sırasında ise Sevâd bölgesinde tarımsal

---

[2154] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 33-34.
[2155] Garthwaite, *İran Tarihi*, 92; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 338.
[2156] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 341.
[2157] Arap Yarımadası'nın ziraî açıdan son derece verimli bölgelerinden biri olan Güney Arabistan'da yaşayanlar, yağmur sularından faydalanarak arazilerini sulamışlardır. Ayrıca, yağmur sularını göletlerde biriktirip ihtiyaç duyulan alanlara kanallar aracılığıyla taşımışlardır. Bunun yanı sıra, yerleşim yerlerini ve ekili arazileri su baskınlarından korumak amacıyla setler inşa etmişlerdir. Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, 34.
[2158] Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 287.
[2159] Henry Lammens, *Le Califat de Yazid I* (Beyrût: Mélanges de La Faculté Orientale de Beyrouth, 1921), 425-426. Lammens eserinde, Hz. Ömer'in Mekke'yi selin tahribatından korumak için yapılacaklar konusunda Suriyeli mühendisleri çağırdığı gün; kafirlerin mukaddes şehre girmelerinden pek hoşnut olmadığını bildirdiğini zikreder.

faaliyetleri geliştirmek amacıyla çalışmalar yapılmış ve tarım arazilerini sulamak üzere iki kanal açılmıştır. İbnü'l-Eş'as ayaklanması sırasında bu bölgede büyük bir taşkın meydana gelmiş, Haccâc da bu toprakların ıslahı ve bataklıkların kurutulması için gerekli olan masrafı 3.000.000 dirhem olarak belirlemiştir. Ancak Velîd b. Abdülmelik bu meblağı çok yüksek bulduğundan ödemeyi reddetmiştir. Bunun üzerine, 102-103/720-722 yıllarında Irak emiri olarak görev yapan Mesleme b. Abdülmelik, bataklıkların kurutulması için gereken 3.000.000 dirhem masrafı kendisi karşılamayı teklif etmiş, karşılığında da bölgenin gelirlerinin kendisine verilmesini istemiştir. Bu teklifin kabul edilmesi üzerine Mesleme, geniş çaplı arazi ıslahı yapmış; ayrıca bu arazileri sulama amacıyla iki kanal kazdırarak pek çok çiftçiyi bölgeye yerleştirip tarım faaliyetlerini teşvik etmiştir.[2160]

Halifeliği boyunca iktisadî ve tarımsal ıslah faaliyetlerine önem veren ve hâkim olduğu bölgelerin gelirlerini artıran Halife Hişâm b. Abdülmelik,[2161] Sevâd bölgesindeki bazı bataklıkları kurutmuş ve bu yeni kazanılan kuru topraklara "Cevâmid" (kuru araziler) adını vermiştir.[2162] Aynı zamanda, gelirin en önemli kaynağını oluşturan farklı bölgelerde geniş çapta araziler elde etmiştir. Benzer şekilde, Halife Hişâm b. Abdülmelik döneminde Irak valiliği yapan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî (105-120/723-738) de kendini Irak'ta tarımsal ıslah çalışmalarına adamış; bu doğrultuda bölgedeki bataklıkların kurutularak ekilebilir tarım arazilerine dönüştürülmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Sevâd'da ihya ettiği çorak toprakların bir kısmını ekim yapıp ürün almak üzere şahsına ilhak etmiştir. Onun mevcut arazilerden yıllık milyonlarca dinar değerinde mahsul elde ettiği ve bu mahsullerin piyasa fiyatlarını dahi etkilediği belirtilmektedir. [2163] Ancak elde ettiği gelirden etrafındaki insanlara dağıttığı için çok az bir kısmının kendisine kaldığı da rivayet edilmektedir.[2164]

Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin "El-Mübarek" isimli bir su kanalı kazdırdığı bilinmektedir. Aynı dönemde Dicle Nehri üzerine bir köprü inşa etmek isteyen Hâlid, bu konuda izin almak için Halife Hişâm b. Abdülmelik'e bir mektup yazmıştır. Hişâm, ona

[2160] Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî,* 23, 33; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 308-309.
[2161] Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, 47.
[2162] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 308-309.
[2163] Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 287; Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî,* 33.
[2164] Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 287.

cevabı; "Eğer böyle bir şey mümkün olsaydı, Farslar bunu daha önce yaparlardı." şeklinde olmuştur. Ancak Hâlid'in bu projede ısrarcı olması üzerine Hişâm, köprüyü kesin olarak tamamlayabileceğine inanıyorsa onay vereceğini ifade etmiştir. Hâlid, bu şartı kabul ederek çalışmalarına başlamış ve önemli miktarda harcama yaparak köprünün inşasını tamamlamıştır. Ancak köprü, kısa bir süre sonra yıkılıp sular altında kalmıştır. Bunun üzerine Hişâm b. Abdülmelik, bu proje için harcanan paraların Hâlid b. Abdullah'a geri ödettirilmesini emretmiştir.[2165]

Peter Christensen'e göre, erken İslâmî dönemde sulama için çeşitli tekniklerin yaygın ve sistematik bir şekilde uygulandığı yönündeki iddialar ile Arapların Kuzey Afrika ve İspanya'ya kanat sistemini taşıdığı yönündeki görüşler, Mezopotamya'daki tarımsal değişimlerin niteliğini açıklayamamaktadır. Bu nedenle, Mezopotamya tarımının Sâsânî döneminde zirveye ulaştığı ve özellikle suya ihtiyaç duyan yaz ürünlerinin yetiştirilmesiyle genişlediğinin varsayılabilmektedir. Bunun yanı sıra Arap fetihlerinin üretimi artıracak veya verimliliği yükseltecek herhangi bir teknolojik yenilik getirmemesi nedeniyle, "tarımsal devrim" hipotezinden söz etmenin mümkün olamadığını; hatta Müslüman yönetimin ilk yüzyıllarında Mezopotamya'da yerleşim ve tarımsal faaliyetlerde belirgin bir gerileme yaşandığını savunmaktadır.[2166]

Christensen'in bahsettiği bu gerileme, Sevâd bölgesindeki tarımsal üretimin ve vergi gelirlerinin düşüşüyle de somutlaşmaktadır. Eski dönemlerde İbn Fîrûz tarafından Sevâd arazisinden 150.000.000 dirhem vergi toplanırken, bu miktar Hz. Ömer döneminde 128.000.000 dirheme düşmüştür. Haccâc b. Yûsuf'un, halkın tarımda öküz kullanmasını yasaklaması gibi sert politikaları ise tarımsal üretimi daha da sekteye uğratmış; bu nedenle, toplanan vergi miktarı 18.000.000 dirheme kadar düşmüştür. Bu durum, bir şiirde "Sevâd'ı harap ettiniz, inekleri kestiniz, tarlalar boş kaldı." ifadeleriyle de eleştirilmiştir. Ömer b. Abdülazîz döneminde vergi tahsilatı 124.000.000 dirheme yükselmiş olsa da bu dalgalanmalar, tarımın Müslüman yönetimi altında bir altın çağ yaşamadığını, aksine çeşitli nedenlerle gerilemeye uğradığını göstermektedir.[2167]

[2165] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 408-409.
[2166] Christensen, *The Decline of Iranshahr*, 80.
[2167] İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 14.

3. DİNÎ AÇIDAN ARAP-FARS İLİŞKİLERİ

3.1. Farslarda Dinî Durum

3.1.1. Eski İran'da Din ve Tarihsel Seyri

Dilsel ve kültürel kimlikleri nedeniyle Aryanlar olarak adlandırılan erken dönem Hint-İran halklarının dinî anlayışları, şamanik ritüeller ve mitolojik unsurlar şeklinde ortak inanç sistemlerine dayanmaktaydı.[2168] Aryanlar, binlerce yıl boyunca aşağı Volga'dan doğuda Kazakistan sınırına kadar uzanan Asya bozkırlarında göçebe bir hayat yaşadıkları için, yerleşik topluluklar gibi tanrılarına adanan sabit tapınaklara sahip değillerdi. Bununla birlikte, iki halk milattan önce üçüncü bin yılda birbirlerinden ayrılıp farklı bölgelere yerleşmişti. Ancak, güçlü bir ortak kültür geliştirmelerinin de etkisiyle, tanrıları ve kültleri varlıklarını korumuş; nesiller boyunca saygı görerek kültürel ve dinî hayatın bir parçası olmaya devam etmişti. Hint-İran tanrıları, evrensel düzenin koruyucuları olarak önemli bir rol oynamış; bu yönleriyle tek tanrılı dinlerin tanrısını andırsa da her bir tanrının belirli bir işlev ve karaktere sahip olması, etkilerinin yalnızca bu işlevlerle sınırlı kalmasına neden olmuştur.[2169]

Hindistan'ın eski dinî ve toplumsal yapısını şekillendiren Vedik gelenek ile İranî Zerdüştîlik arasında bazı benzerlikler bulunmaktadır. En eski Hint eserlerinden biri olan ve Hindu kutsal metinleri arasında yer alan Rigveda'nın yazımına M.Ö. 1700 civarında başlandığı düşünülmektedir. Günümüze ulaşan şekliyle Rigveda'daki ilâhîlerin dili, Zerdüşt'ün ilahileri olan Gathaların diliyle büyük bir benzerlik göstermektedir.[2170] Bunun sebebi her iki inanç sisteminin de Hint-İran halklarının ortak dinî ve kültürel mirasından türemiş olmasıdır. Ayrıca Zerdüştîlerin ve Brahmanların ritüellerinde ortak unsurlar olması, bunların arkasında nesilden nesile aktarılan eski bir gelenek olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda İran tanrılarından bazıları, Hint-İran halklarının ayrılmasından önce Vedik Hintlilerin panteonunda da yer almıştır. Zerdüşt dininin tarihi açıdan dikkat çekici bir diğer noktası, Vedik Asura ile Avesta'daki Ahura arasındaki

---

[2168] Nimet Yıldırım, *İran Kültürü-Zerdüşt'ten Firdevsî'ye Sadî'den Şamlû'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016), 101-102; Nevfel Akyar, *Eski İran'da Rahipler* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2023), 31.

[2169] Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism* (Leiden: Brill, 1975), 1/3, 22.

[2170] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 1/3. Avesta'nın Yesna bölümünde yer alan Gâthalar üzerinde yapılan etimolojik incelemelerin, Zerdüştîliğin Antik Aryanların ilk dinlerinden biri olabileceğini düşündürdüğü ifade edilmektedir. Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 37.

fonetik benzerliktir. Bu benzerlik, her iki terimin ortak bir kökenden geldiğinin göstergesi olduğu şeklinde değerlendirilmiştir. "Ahura", Avesta'da tanrılar için kullanılan ve "Efendi" anlamına gelen bir unvandır. Vedik Sanskritçe'de ise "Asura", başlangıçta tanrılara yönelik bir unvan olarak kullanılmıştır. Vedalarda bu unvan genellikle ilâhî varlıklara serbestçe verilirken, daha muhafazakâr bir yaklaşım benimseyen İran geleneğinde ise yalnızca üç tanrıya "Ahura" unvanı verilmiştir.[2171]

Vedik gelenekte, kozmik düzenin ve evrensel hakikatin koruyucusu olarak kabul edilen Vârûna'nın, İran panteonunda doğrudan bir karşılığı bulunmamakla birlikte, bu işlevleri üstlenen yüce tanrı figürü Ahura Mazda'dır. Hem Persler hem de Avesta halkları tarafından yüceltilen Ahura Mazda, İran dinî geleneğinde benzer bir rol üstlenmiştir. Ahura Mazda, Zerdüştîlikte evrensel düzenin ve hakikatin koruyucusu şeklinde tanımlanmıştır.[2172] Hint inancında Vârûna, kozmik düzenin koruyucusu olarak görülürken; dostluk, antlaşma ve sosyal düzenin tanrısı Mithra ise onun tamamlayıcısı konumundadır. Vedik Mithra, insan ilişkilerindeki düzeni temsil etmesinin yanında, antlaşmaların tanrısı olarak saygı görmüştür. İran'da güneşle ilişkilendirilen Mithra, Zerdüşt öncesi dönemde hem ışığın hem de savaşın tanrısı, ayrıca sosyal düzenin ve antlaşmaların koruyucusu olarak önemli bir figür olmuştur. Bununla birlikte, Avesta'daki "Mithra" sözcüğü, "antlaşma, sözleşme, ahit" anlamına gelmekte ve insanlar arasında yapılan antlaşmaların kutsallığını vurgulamaktadır. Mithra, yalnızca antlaşmaları denetlemekle kalmamakta, aynı zamanda yargıç olarak hüküm de vermektedir. Adil ve aldatılamaz bir varlık olarak Mithra, iyiliği hak edenlerin güçlü bir koruyucusu olarak görülmüştür. Zerdüştîlik sonrası dönemde Mithra, sevilen bir ilâh olma vasfını sürdürmüş, ancak daha sembolik bir rol üstlenerek Ahura Mazda'nın yardımcı figürü kabul edilmiştir.[2173]

Hint-İran inançlarının bu dönüşümü, İran'da kurulan devletlerin dinî ve kültürel kimliklerini de etkilemiştir. Nitekim Aryan topluluğunun İran'da kurduğu en eski devlet oluşumu olan Med İmparatorluğu'nun (M.Ö. 700-550) dinî inanışları hakkında yazılı net bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak Hemedân'ın yaklaşık 60 km güneyinde yer alan Tepe Nûş-i Can'da gerçekleştirilen kazılarda, M.Ö. 750-600 yıllarına tarihlendirilen

[2171] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 1/8, 22-23.
[2172] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 1/37-38.
[2173] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 1/24-25, 30; Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 32.

ateşgedeye benzer bir yapının bulguları ortaya çıkarılmıştır. Bu bulgular, Medlerin de Ahamenişler gibi Mazdeist inançlara sahip olabilecekleri yönündeki çıkarımları desteklemektedir. Ayrıca tapınağın sunak yapısına ilişkin incelemeler, Med dönemine ait erken dönem ateşlerinin sürekli yanmadığını, her tören için yeniden yakıldığını göstermektedir.[2174]

II. Kyros/Kûrûş'un (M.Ö. 558-530) egemenliğini ilan etmesiyle Aryan halkların kurduğu ilk imparatorluk olarak tarihte yerini alan Ahamenişler'de (M.Ö. 550-331), resmî bir dine dair kesin bilgi bulunmamakla birlikte Medler ile benzer dinî inanışlara sahip oldukları düşünülmektedir. I. Darius/Daryûş'un (M.Ö. 521-486) Bistûn'daki yazıtlarında Ahura Mazda'dan "En yüce tanrı" diye bahsedilmekte ancak Zerdüşt'e dair herhangi bir atıf bulunmamaktadır. Bu durum, Zerdüşt'ün bu dönemde bilinmediği veya öğretilerinin henüz yaygınlaşmadığı şeklinde yorumlanmıştır.[2175] Ayrıca, yazıtlarda farklı tanrılardan da bahsedilmesi, Ahameniş dönemi inançlarının tek tanrılı bir sistemden ziyade politeist bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, sadece inançların bölgeden bölgeye değişmesine değil, aynı zamanda ritüellerin de farklılaşmasına yol açmıştır.[2176] Ahamenişler ateş kültü, cenaze törenleri, kurban ritüelleri ve diğer ayin uygulamalarını devam ettirirken farklı kavimlerin dinî unsurlarını da kendi geleneklerine eklemiş; böylece Zerdüşt dininin karakterini değiştirmişlerdir. Bu değişimin diğer bir sebebi ise Avesta'nın Eşkânî/Part dönemine kadar tek bir metin hâline getirilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu belirsizlik de inanç ve ritüeller açısından farklılıkları ortaya çıkarmıştır.[2177] Yapılan kazılar sonucunda, Ahameniş dönemine ait olduğu bilinen üç tapınak kalıntısı tespit edilmiştir. Bu yapılardan ilki, Susa'da Ahameniş saraylarından oldukça uzakta bulunan küçük bir tapınağın temelidir. Her ne kadar buranın kutsal bir ateş tapınağı olduğu öne sürülmüşse de bu iddiayı destekleyen doğrudan bir kanıt bulunmamaktadır. Ahameniş dönemine ait bir diğer kutsal yapı ise Erivan yakınlarındaki antik Erebûnî'de yer almaktadır. Eski bir Urartu sarayının Pers satrapının ikametgâhı olarak uyarlandığı ve yapının şapelinin daha sonra bir ateş tapınağına dönüştürüldüğü tahmin edilmektedir. Aynı döneme ait başka bir kutsal yapı ise Persepolis'in sokak

[2174] David Stronach, "Notes on Religion in Iran in the Seventh and Sixth Centuries B.C-PI. LVI-LIX", *Orientalia J. Duchesne-Guillemin Emerito Oblata*, Acta Iranica (Leiden: Brill, 1984), 9/479.
[2175] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 53; Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 33.
[2176] Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 34.
[2177] Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 34-35.

kalıntıları arasında keşfedilen Frâtadâra Tapınağı'dır. Tapınakta yapılan incelemeler, yapının şekil özelliklerinin geç Ahameniş dönemine tarihlendirilmesini mümkün kılmıştır.[2178]

İskender'in doğu seferi ile topraklarını geniş bir coğrafyaya yaymasının sonucunda Ahameniş İmparatorluğu yıkılmıştır. Ardılı olarak kurulan Helenistik bir karakter taşıyan Selevkoslar (M.Ö. 312-129) ile Eşkânîler/Partlar (M.Ö. 247-M.S. 224) dönemlerinde çok tanrılı inançlar yaygın bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Her iki devlet de yönetimleri altındaki halkların dinî inancına yönelik herhangi bir baskı uygulamamıştır. Partların politeist bir inanç sistemine sahip oldukları düşünülmekle birlikte, hâkim oldukları topraklarda ateş mabedlerinin bulunması, ruhban sınıfının varlığı, kralların tahta çıkma ve taç giyme törenlerinde ateşlerin yakılması onların da diğer Pers devletleriyle benzer özellikler taşıdığını göstermektedir. Bu benzerlikler, Partların dinî uygulamalarının yerel gelenekler ve Pers kültürüyle harmanlanmış bir yapı sergilediğine işaret etmektedir.[2179]

Fars bölgesindeki Anâhitâ tapınağının koruyuculuğunu yapan bir aileden gelen Erdeşîr b. Bâbek,[2180] Ahameniş Devleti'nin ve kültürünün yeniden canlandırılması arzusuyla Eşkâniler Devleti'ni ortadan kaldırıp M.S. 224 yılında Sâsânîler Devleti'ni kurmuştur.[2181] Kendilerini Eşkânîler yerine Ahamenişlerin mirasçısı olarak gören Sâsânîler, mahallî krallıkları ortadan kaldırarak güçlü, merkezî bir devlet yapısı oluşturmuşlardır. Onlar, Zerdüştîliği İran'ın millî dini haline getirerek, kendi coğrafyalarındaki tüm Aryan topluluklarını İran kimliği altında birleştirmişlerdir. Böylece Sâsânî ülkesini merkeziyetçi büyük bir devlet hâline dönüştürmüştür. Bu süreçte Zerdüştîlik, Sâsânî yönetiminin ideolojik temellerini oluşturmuş, aynı zamanda devlet politikalarıyla dinî inançlar arasındaki ilişkiyi de şekillendirmiştir. Fars devletleri arasında dinî temeller üzerine inşa edilen ilk yönetim kabul edilen Sâsânîler, Zerdüşt inancının benimsenmesi ve yaygınlaştırılması için yoğun çaba göstermişlerdir. Ancak, zaman içerisinde çeşitli sebeplerle ülke içerisinde farklı inançlar da kabul görmüştür. Nitekim, Zerdüştîliğe aykırı olmasına rağmen Maniheizm ve Mazdekizm gibi inançlar, bazı hükümdarların

---

[2178] Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism-Under the Achaemenians* (Leiden: Brill, 1982), 2/225-226.
[2179] Mehmet Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", *İran Düşünce Tarihi*, ed. Hakkı Uygur - Abdulla Rexhepi (Ankara: İram Yayınları, 2019), 21-22; Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 34-35.
[2180] Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/37.
[2181] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 42; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1/610. Ayrıca bk. Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 34.

döneminde benimsenmiş ve kimi zaman Zerdüştîliği dengelemek amacıyla desteklenmiştir.[2182]

3.1.2. Zerdüşt ve Zerdüştîliğin Tarihî-Mitolojik Arka Planı

Kurucusu Zerdüşt'ün, İran'da mevcut politeist dinî geleneklere karşı çıkarak eski İran inanç ve gelenekleriyle sentezlenmiş yeni bir tanrı tasavvuru ortaya koymasıyla şekillenen Zerdüşt dini, tarihsel süreç içerisinde farklı isimlendirmelerle anılmıştır. İslâm kaynaklarında "Mecûsîlik," batı literatüründe "Zoroastrianism" olarak adlandırılan bu din, Ahura Mazda'ya yapılan vurgu nedeniyle "Mazdeizm" ve ateş kültünün önemine atıfla "Ateşperestlik"[2183] gibi isimlerle de tanımlanmıştır. Sâsânîlerde ise bu dönemin teolojisini tasvir eden "Mazda" (bilgelik) ve "yesna" (tapınma, ibadet) kelimelerinin birleşimi olan "Mazdayesna" kavramı kullanılmış; kisrâlar kendilerini "Mazdayesna" olarak adlandırmışlardır.[2184] Öyle ki, I. Erdeşîr'in bastırdığı sikkelerde "Kutsal Mazdayesnian Kralı Erdeşîr" ifadesinin kullanması, Sâsânî Devleti için yeni bir kimlik inşasıyla, siyasî gidişatın din tarafından meşrulaştırılmasına katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda bu ifade, imparatorluğun güçlü bir sembolü olarak yüzyıllar boyunca değişmeden kalmıştır.[2185]

Zerdüşt, yaşadığı dönemde politeist tanrı algılarını terk ederek, bu tanrılar arasından birini öne çıkarmaya ve diğerlerini olumsuzlamaya yönelik bir tavır geliştirmiştir.[2186] Ancak, mitolojik kurguların karmaşıklığı ile sağlam rivayet geleneğinin veya güvenilir kaynakların mevcut olmaması, Zerdüşt'ün hayatı hakkında net bilgilere ulaşmayı ve kesin tespitlerde bulunmayı zorlaştırmaktadır.[2187] Zerdüşt'ün ortaya çıkışının M.Ö. 1700-1000 yıllarını kapsayan İran Bronz Çağı'na denk geldiği, hatta bu dönemde bazı kabilelerin hâlâ Bronz Çağı öncesi özellikler taşıdığına dair çeşitli kabuller bulunmaktadır.[2188] Bununla birlikte, bronz kullanımının -daha sonra demir kullanımında olduğu gibi-

---

[2182] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 369, 371; Nevfel Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 36.

[2183] Diğer milletler Zerdüştîler için, ateşe hürmet ve ibadet ettiklerinden dolayı "Ateşperest" ya da "Ateşe tapanlar" tabirlerini kullanmışlardır. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 87.

[2184] Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279; Mehmet Alıcı, *Kadîm İran'da Din* (İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2021), 3, 9-10.

[2185] Michael Alram, "The Early Sasanian Coinage", *The Sasanian Era-The Idea of Iran*, ed. Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart (London: I.B. Tauris, 2008), 3/18-19.

[2186] Gündüz, "Mecûsîlik", 28/279; Alıcı, *Kadîm İran'da Din*, 3.

[2187] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 57; Alıcı, *Kadîm İran'da Din*, 3.

[2188] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 2/1.

İranlılar arasında düzensiz bir şekilde yayılmış olması, bu tarihlerin kesin olarak belirlenmesini güçleştirmektedir.[2189] Zerdüşt'ün, İran halklarının Hintli akrabalarından ayrılarak kendilerine özgü bir kimlik, dil ve kültür geliştirmelerinin sonrasında, İranlı savaşçı grupların bugünkü İran topraklarına fetih ve yerleşim amacıyla güneye ilerlemesinden önce yaşamış olması muhtemeldir. Bu bağlamda, Zerdüşt'ün hayatının M.Ö. 1200'den önceki bir döneme tekabül ettiği düşünülmektedir.[2190]

Geleneksel İran rivayetlerine göre ise Zerdüşt'ün yaşadığı dönem, yaklaşık olarak M.Ö. 800-700 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Avesta'nın en eski ve dinî ilahilerinden müteşekkil olan kısmı Gathalarda, Zerdüşt'ün isminin "Zersûştere" olarak geçmesi, onun Ahamenişler döneminin başlarında tanındığına dair bir kanıt olarak değerlendirilmektedir. Nitelim Gathalar, Ahamenişler devrinin başlarına tarihlendirilmektedir.[2191] Bu rivayetlere göre Zerdüşt, Azerbaycan'ın Mukân bölgesinde dünyaya gelmiş, 20'li yaşlarında insanlardan uzaklaşmış ve 30 yaşında Azerbaycan'daki "Dâei Teye Nehri" kıyısında ilk vahyini alarak peygamberlikle görevlendirilmiştir. Zerdüşt'e ilk vahyi getiren Ahura Mazda'nın (Ahûrmozd) yedi büyük meleğinden biri olan Behmen/Vehûmenû, onu tanrının huzuruna götürmüş ve böylece Zerdüşt, Tanrı ile doğrudan konuşmuştur. İlk vahiyden sonra, on yıl içerisinde altı vahiy daha alan Zerdüşt'e bu zaman zarfında kimse iman etmemiştir. Bu dönemin ardından Zerdüşt, Viştaspe'nin sarayına giderek Ahura Mazda'nın buyruklarını tebliğ etmiş ve iki yıl süren yoğun mücadelesinin sonucunda saray erkânı arasında öğretileri kabul görmeye başlamıştır. Devamındaki süreçte Zerdüşt'ün dini hızla yayılmış, İran sınırlarını aşarak Hindistan'ın bazı bölgelerine ve hatta Tûran bölgesine kadar ulaşmıştır. Rivayete göre Zerdüşt, dinî mücadelesini sürdürürken M.Ö. 563 yılında, Tûran hükümdarlarıyla yaptığı bir savaşta hayatını kaybetmiştir.[2192] Zerdüşt'ün yaşadığı dönemi Ahameniş İmparatorluğu'nun kuruluşuna yakın bir tarihe atfeden bu görüş, aslında kendilerini Pers İmparatorluğu'nun devamı ve temsilcisi olarak gören Sâsânîlerin, meşruiyetlerine kutsal

[2189] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 1/3.
[2190] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 1/3-2/3. Gatha metinlerinin dil bilimsel bağlamından yola çıkılarak yapılan yorumlara göre, Zerdüşt'ün M.Ö. 1400-1000 yılları civarında yaşadığı düşünülmektedir. Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", 42. İran rivayetlerinde ise Zerdüşt'ün yaşadığı zamanın yaklaşık olarak M.Ö. 800-700 yılları arası olduğu şeklindedir. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 57.
[2191] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 57, 60.
[2192] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 58-59.

bir zemin inşa etme çabalarından kaynaklanmaktadır.[2193] Bu sebeple, bu tür rivayetler geleneksel İran anlatılarından türeyen dinî ve mitolojik içerikli hikâyeler niteliğinde olup, tarihsel bir gerçeklikten ziyade Zerdüşt'ün hayatı ve öğretileri etrafında şekillenen bir inanç geleneğini yansıtmaktadır. Dolayısıyla, zikredilen rivayetleri tarihsel bir kaynak değil, kültürel ve dinî mirasın parçası olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Zerdüşt'ün öğretisi, iyilik ile kötülüğün, aydınlık ile karanlığın mücadelesine dayanmaktadır. Bu mücadele, aynı zamanda cehennem ve cennet orduları arasındaki savaş şeklinde de tanımlanır. Ahura Mazda, iyiliği ve tüm iyi şeyleri temsil ederken; onun düşmanı ve ölümün yaratıcısı olan Ehrîmen ise kötülüğü temsil etmektedir. Her iki gücün çabası birbirini yok etme üzerinedir. İlâhî ruhların en büyüğü olan Ahura Mazda, kötülüğe karşı mücadelede kendisine yardım eden ve Emşespend olarak adlandırılan altı vezirin/meleğin lideridir. Zerdüştî rivayetlere göre Ehrîmen ile Ahura Mazda arasındaki mücadele, dünyanın 12.000 yıllık ömrünün ilk evresinde, ruhların yaratılmasıyla başlamıştır. Bu sürecin ikinci 3.000 yıllık döneminde Ahura Mazda, Emşespendleri, gökyüzünü, yeryüzünü, suyu, toprağı, insanları ve hayvanları yaratırken; Ehrîmen zararlı ruhları ve devleri yaratmıştır. Bu devrin sonlarında Zerdüşt, peygamberliğini ilan etmiş ve üçüncü 3.000 yıllık dönem başlamıştır. Zerdüşt'ün peygamberliğinden mahşer gününe kadar sürecek olan bu son dönem, nihaî hesaplaşmayı temsil etmektedir. Zerdüştî inanca göre, sonunda iyilik zafer kazanacak ve kötülük tamamen yok edilip ortadan kaldırılacaktır.[2194]

Zerdüşt'ün şeriatlarının yer aldığı kutsal kitap ise Avesta'dır.[2195] Avesta'da kullanılan dil, Farsça olmayıp Medlerin kullandığı Sanskritçe'ye akraba bir dildir. Avesta, kısımları üç aşamada bir araya getirilen bir kitaptır.[2196] Kutsal kitabın isminden dolayı, Hârezm ülkesine yerleşen halk "Avestan halkı" olarak da tanınmıştır.[2197] Farklı dinî hareketleri ve teolojik söylemleri bünyesinde barındıran Mecûsîlikte ruhban sınıfının sistematik bir ilahiyat oluşturamaması, bazı Müslüman müelliflerin Mecûsîliği farklı gruplara ayırarak tanımlamalarına neden olmuştur. Bu durum Mecûsîlik hakkında tekdüze bir algının bulunmadığını göstermektedir. Nitekim Şehristânî (469-548/1076-1153) de eserinde

[2193] Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", 42.
[2194] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 60-64, 66.
[2195] İsfahânî, *Târîhu Sinî*, 11; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 60.6.04.2025 11:32:00
[2196] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 60.
[2197] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 1/4.

Mecûsîleri; Zerdüşt'ün izinden gidenler, Zurvânîler,[2198] (Zurvân: sonsuz zaman) ve Keyûmersîler olarak üç fırkaya ayırmaktadır.[2199]

Zerdüştîliğin bu teolojik çeşitliliği, zaman içinde dönüşüm ve farklılaşmayı da beraberinde getirmiştir. Zerdüşt'ün ortaya koyduğu teolojik düşünce yapısı, tarih boyunca aynı düzeyde ve şekilde kalmamıştır. Nitekim Zerdüşt'ün yaşadığı dönemden sonra onun kendi öğretisinde yer almayan farklı teolojik unsurlar, Mecûsîlik içerisinde çeşitli kanallarla kabul görmüş ve böylece Avesta teolojisinin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Avesta teolojisinin ele alındığı ve "Zend" adıyla bilinen Sâsânî dönemi metinleri, Mecûsîliğin dönüşüm ve değişim sürecinin son aşamasına tekabül etmektedir. Bu gelişim ve değişim süreçlerine rağmen Mecûsîlik yalnızca "yaşanması gereken" bir din olmanın ötesinde, derin bir bağlılıkla kuşaktan kuşağa aktarılan bir inanç sistemi olarak varlığını sürdürmüştür. Bu bağlılık, dünyanın en muhafazakâr yapılarından biri olan soya dayalı rahiplik sistemi aracılığıyla korunmuş, aynı zamanda bireysel inanış ve mülkiyet anlayışına duyulan güçlü güvenle desteklenmiştir.[2200]

3.1.2.1. Zerdüştîlikte Tapınak Kültü ve Ruhban Sınıfı

Kadîm İran toplumunda sosyal sınıfların mahiyetine dair net tespitler yapmak zor olsa da Genç Avesta'da geçen bilgiler ışığında, toplumun savaşçı-çobanlar ve din adamları şeklinde bir ayrım gösterdiği ve çift parçalı bir yapıya sahip olduğu sonucuna varılabilmektedir. Bu toplumsal yapıda, her yetişkin erkek hem "savaşçı" hem de "çoban" olma görevini üstlenmektedir. Toplumun bir diğer önemli sınıfını oluşturan din adamları ise dinî görevlerinin yanı sıra yönetim üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkiye sahiplerdir. Zamanla Zerdüşt din adamları, otoritelerini artırmış ve mevkilerini koruma amacıyla dini kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde kullanmışlardır. Bu süreçte, ayin ve ritüellere olan bağlılığı ön plana çıkmış ve soylarını Zerdüşt'e dayandırdıkları kayıtlar aracılığıyla bir kast sisteminin temellerini atmışlardır. Böylelikle din adamlarının artan etkisi, toplumsal yapının giderek daha hiyerarşik bir düzene evrilmesine zemin hazırlamıştır.[2201]

[2198] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 2/231-239.

[2199] Keyûmersîler, Ehrimen ile Ahura Mazda'nın farklı varlıklar olmadığını; Ehrimen'in Ahura Mazda'nın kendi şüphesinden ortaya çıktığına inanmaktadırlar. Ebû'l-Feth Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. E. A. Mehna, A. H. Faur (Kâhire: Dâru'l-Marife, 1994), 274-289; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 68; Alıcı, *Kadîm İran'da Din*, 199-200.

[2200] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 2/4; Alıcı, *Kadîm İran'da Din*, 4.

[2201] Nevfel Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 37.

Tapınakların inşasından önce Zerdüştîlikte ibadet için özel mekânlara veya ayrı bir rahip sınıfına ihtiyaç duyulmaz, insanlardan maddî bir talepte bulunulmazdı. Ocak ateşlerine yapılan adaklar ise pratik bir amaca hizmet eder, evde ihtiyaç duyulan gereksinimlerin karşılanmasına yardımcı olurdu. Ancak tapınakların ortaya çıkışı Zerdüştîliğin gelişiminde önemli bir adım olarak, inanç üzerinde derin ve geniş kapsamlı etkiler sağladı. Bu süreç, aynı zamanda yeni bir ruhban sınıfının ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Belirli ailelere miras yoluyla intikal eden bir yapıya dönüşen bu yeni dinî sınıfa mensup kimseler, ritüelleri yerine getirmenin yanı sıra tapınakların, kutsal ateşlerin ve türbelerin koruyuculuğunu üstlendiler. Bu hizmetlerinin karşılığında ise bağışlardan ve adanmışların sunduğu hediyelerden geçimlerini sağladılar. Bununla birlikte, insanları kutsal ateşlere sunular yapmaya zorlayarak bu zenginlikleri kendi çıkarları için kullandılar. Bu durum, din adamlarının giderek güçlenmelerine, zamanla büyük toprak sahiplerine dönüşmesine ve nihayetinde feodal beyler hâline gelmelerine yol açtı.[2202]

Ahameniş İmparatorluğu dönemindeki rahiplik hiyerarşisine dair kaynaklarda net bilgiler bulunmamaktadır. Benzer şekilde Ahameniş dönemine ait kaynaklar, Perslerin din adamları ile çeşitli satraplıkların ya da büyük tapınakların başrahipleri arasındaki ilişkileri açıkça ortaya koymamaktadır. Bununla birlikte, Ahamenişler döneminde "Athravan/Asravan" ve "Magu" terimlerinin İran'ın dinî yapısında ruhban sınıfını ifade eden iki önemli kavram olarak kullanıldığı bilinmektedir. Avesta ilahiyatında "ateşin koruyucusu" anlamına gelen "Athravan", ruhban sınıfı içinde özellikle mâbed ateşiyle ilgilenen din adamlarını tanımlayan bir terim olmuştur.[2203] Daha sonraki dönemlerde bu terim, Eski Farsça'da "Magu-pati", Pehlevice'de ise "Movbed/Mobed" şeklinde "ateş rahibi" unvanı olarak kullanılmıştır.[2204] "Magu/Meg/Magi" terimi, imparatorluk genelinde bilinir hale gelmiş olmakla birlikte, özellikle Batı İran'daki din adamı sınıfını tanımlamada tercih edilmiştir.[2205] Ahameniş İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından, İran bölgesindeki rahiplik kurumlarının önemli ölçüde özerklik kazandığı görülmektedir.

[2202] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 2/228-230; Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 39-40. Bir ateşgedenin, köleler, hizmetkârlar ve koruyucular olmak üzere üç ayrı görevlisi bulunmaktaydı. Touraj Daryaee, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire* (London: I.B. Tauris, 2009), 72.

[2203] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 2/230; Alıcı, *Kadîm İran'da Din*, 169.

[2204] Alıcı, *Kadîm İran'da Din*, 178. Orta İran dönemine ait kaynaklarında ateş tapınağının başrahibi "Maguapati" (Magilerin efendisi) şeklinde adlandırılmıştır. Sâsânî döneminde bu unvan hem ateş tapınaklarının başrahipleri hem de genel olarak kıdemli rahipler için kullanılmıştır. Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 2/229.

[2205] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 2/230.

Her bölgenin baş tapınak rahipleri, Hristiyan dünyasındaki piskoposlar ve başrahiplere benzer şekilde, kendi alanlarında bağımsız bir otoriteyi temsil etmiş ve yetkilerini sürdürmüşlerdir.[2206]

Sâsânî İmparatorluğu**,** kuruluşundan itibaren bir din devleti hüviyetine sahip olduğu için Mecûsîliğin yayılmasına bir devlet politikası olarak maddî ve manevî destek vermiştir. Bu sebeple zaman içerisinde din adamları ülkenin en zengin kesimi haline gelmişlerdir.[2207] Sâsânî hanedanlığı, idarî ve dinî açıdan büyüdükçe din adamları sınıfının rütbe ve unvanları çoğalmış ve çeşitlenmişse de genel itibarıyla "Mobed" ve "Hîrbed" şeklinde iki temel gruba ayrıldığı ifade edilebilir.[2208]

Mecûsî din adamlarının en önemli sınıfını teşkil eden mobedler, ayinleri yönetmekle görevli olmanın yanı sıra din adamlarının atanması ve azledilmesi gibi yetkilere de sahiplerdi. Ayrıca her şehrin kendine özgü bir mobedi bulunmaktaydı.[2209] Mecûsî dininin hiyerarşisinde en yüksek mevki olan "Mobed-i obedân" (Mobad-e Mobadan),[2210] tüm mobedlerin üstündeki otoriteyi temsil ederdi. Bu unvan, bir nevi "başrahip" ya da "başkadı" anlamına gelmekteydi.[2211] Mobedler, sadece dinî ayinleri yürütmekle sınırlı kalmayıp, Mecûsî toplumunun yargı işlerinde de önemli bir rol oynamaktalardı. İmparatorluğun yasalarını ve toplumsal normlarını düzenleyen dinî meselelerde bilgi sahibi oldukları için, yargı görevleri genellikle mobedler arasından seçilirdi. Yerel cemaatlerde ise günah çıkarma, doğum, evlilik ve cenaze törenleri gibi sosyal meselelerde nihaî otorite mobedlere aitti.[2212] Hîrbedler ise, Zerdüştî tapınaklarında görev yapan ve aynı zamanda bu tapınakların güvenliğini sağlayan muhafız sınıfını oluşturmaktaydı. Hîrbed sınıfının en üst düzey temsilcisi, "hîrbedân-ı hîrbed" unvanını taşıyordu. Ateşgede

---

[2206] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 2/228.

[2207] Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, 43; Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 41. Din adamları, yalnızca dinî ve hukukî alanlarda değil, aynı zamanda devlet için toplanması gereken vergilerin denetimi gibi ekonomik alanlarda da görevler üstlenmişlerdir. Geç Sâsânî dönemine gelindiğinde, mobed-i mobedân ve diğer mobedân gruplarının lüks ve zenginlik içinde yaşadıkları; ayrıca, mühür yüzüklerinden de anlaşıldığı üzere idarî yapı içinde önemli işler üstlendikleri tespit edilebilmektedir. Daryaee, *Sasanian Persia*, 44.

[2208] Daryaee, *Sasanian Persia*, 43; Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, 44-45; Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 41.

[2209] Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, 48-49.

[2210] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 1/222. Orta Farsça'da bu tabir en üst düzeydeki Zerdüşt rahip türünü ifade eder. Garthwaite, *İran Tarihi*, 93.

[2211] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/245.

[2212] Daryaee, *Sasanian Persia*, 43; Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı- Gayrimüslimler", 320.

ayinlerini düzenleyen ve oldukça geniş bir nüfûza sahip olan bu sınıf, zaman zaman eyalet valiliği gibi idarî görevler de üstlenebiliyordu. Bunun yanı sıra hîrbedler, dinî ilâhîlerin ve ritüellerin halk arasında öğretilmesinde de önemli bir rol oynuyorlardı.[2213]

3.1.2.2. Zerdüştî Gelenekte Dinî Ritüeller ve Bayramlar

İran din tarihinin ve Sâsânî medeniyetinin asli dinî yapısını oluşturan Zerdüştî geleneği, yalnızca öğretilerinin gücü ve tutarlılığı sayesinde değil, aynı zamanda Zerdüşt'ün takipçilerine sunduğu yerel toplulukları bir araya getiren ritüellerin etkisiyle de varlığını günümüze kadar sürdürebilmiştir. Zerdüştîliğin bu sürekliliği, çeşitli ritüeller, kültler, dualar ve her yıl düzenlenen bayramlar gibi uygulamalarla, günlük yaşamın eylemlerine kozmik bir anlam kazandırılması yoluyla devam ettirilmiştir.[2214]

Hanedanın kuruluşundan itibaren Sâsânî hükümdarları kendilerini ilâhî niteliklere sahip tanrıların soyundan gelen ve onların aracıları olan kimseler olarak görmüşlerdir. Tanrıların lütuflarına olan minnettarlıklarından dolayı da Zerdüşt kültlerini benimsemiş ve ateş mabetleri kurarak ibadet yerlerini çoğaltmışlardır. Kralların ateşleri, aynı zamanda kraliyet hanesinin yaşamakta olan ve ölmüş üyelerinin ruhânî refahı ve kurtuluşu için de kurulmuştur. Bunun yanı sıra kisrâlar paraların arka yüzüne ateş sunağının resmini bastırarak Mecûsî kimliklerini vurgulamışlardır.[2215]

Mecûsîler ibadet sırasında "berseme" adı verilen birbirlerine bitiştirilmiş dalları ellerine alırlar, seremoninin yürütücüsü olan mobed ise nefesinin ateşe karışmasını önlemek amacıyla "penum" ya da "pei tidene" adı verilen bir peçe takardı. İbadetlerin bir diğer önemli unsuru ise "zaothra" adı verilen süt veya su ile "haoma"[2216] adlı kutsal bir bitkiden yapılan bir tür şıra hazırlığıydı.[2217] Avesta'da detaylı şekilde tarif edilen bu bitki, geleneklere uygun şekilde havanda ezilerek özsuyu çıkarılmak suretiyle kullanılırdı. Uyuşturucu etkisi olduğu bilinen bu karışım, törenlere katılanların kendinden geçmesini sağlardı.[2218] Bunların yanı sıra, sunağa süt ve tereyağı sunma, "draonah" denilen ekmek

---

[2213] Daryaee, *Sasanian Persia*, 43-44; Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum*, 51-52; Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 41.
[2214] Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", 13; Alıcı, *Kadîm İran'da Din*, 4.
[2215] Wiesehöfer, "The Late Sasanian Near East", 1/114.
[2216] Haoma bitkisinin suyu, ölümü yaklaşmış kişinin ağzına damlatılır, böylece onun ruhunun ölümsüz olacağına inanılırdı. Jivanji Jamshedji Modi, *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees* (Bombay: British India Press, 1922), 54.
[2217] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 63, 88.
[2218] Aslı Hekimoğlu Akyazar, *Eski İran'da Zerdüştlük ve Kutsal Ateş* (İstanbul: Arkeololoji ve Sanat Yayınları, 2015), 47.

adağını taksim etme ve "myazda" olarak bilinen özel bir duayı okuma diğer önemli dinî uygulamalar arasında yer alırdı. Temizliğe ve yıkanmaya büyük önem veren Zerdüştîlerin, kıyafetleri ya da kullandıkları kapları biraz kirlenmiş olsa dahi hemen onları yıkamaları gerekirdi. Bu temizleme işlemi kimi zaman toprağa gömme ya da "gaomayza/gaomez" olarak adlandırılan kutsal sığır idrarını toprak ve su karışımıyla ovalama şeklinde gerçekleştirilirdi. Zira sığırın kutsal olduğuna inanılan Zerdüşt geleneğinde, sığır idrarının arındırıcı bir özelliğe sahip olduğu düşünülür, bu nedenle dinî arınma ritüellerinde sıklıkla kullanılırdı.[2219]

Mecûsî gelenekte, yaşamla ilgili ritüeller kadar ölüm sonrası uygulamalar da büyük bir ehemmiyet taşırdı. Onların inancına göre, ölüm, insan bedeninin kötü güçler tarafından tamamen ele geçirilmesi anlamına geldiğinden, ölü beden ritüel olarak kirli kabul edilirdi. Ölüm vakaları bulaşıcı görüldüğü için de insanların ölüyle çok az temas etmesi gerektiğine inanılırdı. Bu sebeple cenazeler havayı kirletmemek için yakılmamakta, toprağı kirletmemek için gömülmemekte bunların yerine "sessizlik kuleleri"[2220] anlamına gelen "dakhma/dahme"lere bir nevî açık hava mezarlığı şeklindeki kulelere bırakılmaktaydı. Ama sessizlik kulelerine götürülmeden önce evin buna özel hazırlanan bir odasında ölü için bazı seremoniler gerçekleştirilirdi.[2221] İlk etapta ölümü gerçekleşen kişi baştan aşağı önce biraz gaomez yani inek idrarıyla ve ardından kuyu suyuyla yıkanırdı. Daha sonra beyaz ketenden temiz bir kıyafet, yıkanmış bedenin üzerine giydirilir ardından ise "kustî" denilen dualar okunurdu.[2222] Ölen kişinin ruhunun özgürleşmesi için "sag-dîd" denilen bir tören de gerçekleştirilirdi. Köpek, Zerdüştîlikte kutsal kabul edilen hayvanlardan biri olduğu için onun kötü ruhları uzaklaştırdığına inanılırdı. Bu gerekçeyle köpek ölüye yaklaştırılır ve onun yüzüne doğru bakması sağlanır, böylece kötü ruhları kovduğu düşünülürdü.[2223] Aslî görevleri cenazeyi taşımak olan Nasasalar (ölü taşıyıcıları) -sayıları, taşınacak cesedin ağırlığına göre değişmekle birlikte- evden dahmeye kadar demir bir sedye üzerinde cesedi omuzlarında taşırlardı. Ölü evden çıktıktan sonra ise gaomezle cesedin yerleştirildiği yer arındırıldı.[2224] Şehrin

[2219] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 88.
[2220] Etrafı kalın bir duvarla çevrili, üzeri açık, 20-30 ayak yüksekliğinde, basık silindir biçiminde, tek girişli bir kule yapısıdır. Irach J.I. Taraporewala, *Zerdüşt Dini-Zerdüşt'ün Gathaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm*, çev. Nice Damar (İstanbul: Avesta Yayınları, 2011), 82.
[2221] Modi, *The Religious Ceremonies*, 52, 57; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 88.
[2222] Modi, *The Religious Ceremonies*, 54.
[2223] Modi, *The Religious Ceremonies*, 61.
[2224] Modi, *The Religious Ceremonies*, 66; Taraporewala, *Zerdüşt Dini*, 83.

tepelik alanlarında yüksek duvarlara sahip dairevî yapıda inşa edilen, üst tarafı cenazelerin koyulacağı şekilde kısımlara ayrılan dahmeye/kuleye çıkarılan ölü, uygun olan çemberin içine yerleştirilerek üzerindeki kıyafetler çıkarılırdı. Ardından yırtıcı kuşlar tarafından parçalanması için üzeri açık bir şekilde bırakılırdı. Yuvaları kulelerin yakınına yapılan bu yırtıcı kuşlar, etleri yarım saat içinde yedikten sonra ölüden kalan kemikler toplanarak "kemiklik" denilen çukur yerde toplanır, parçalar toz olduktan sonra yağmur sularıyla tekrar toprağa karışırdı.[2225] Böylece cesetten kaynaklanan kirlilik tekrardan doğaya döndürülmüş olurdu.[2226]

Zerdüştîlik'te, İslâmiyet'te olduğu gibi ruhun ölümsüz olduğuna inanıldığı için bedenden daha değerli kabul edilen ruh adına dualar okunur ve ölüm yıldönümlerinde düzenlenen törenlere büyük bir özen gösterilirdi.[2227] Sırat Köprüsü inancına benzer şekilde, Zerdüştîlere göre ruhlar ölümden sonra Çinvet/Çinvad[2228] Köprüsü'nden geçeceklerdir. Hayatta iyilik yapmış, iyi düşünceler taşımış ve âdil bir ruha sahip olan kişiler için köprü genişleyerek geçişlerini kolaylaştıracaktır. Ancak kötülük yapan ruhlar, köprüden üç adım attıktan sonra ayakları titreyerek uçurumdan aşağıya cehenneme düşeceklerdir. Uçuruma düştükten sonra, yaptıkları kötülüklerin derecesine göre cehennemin farklı tabakalarına yerleştirileceklerdir. İyilik ve kötülükleri eşit olan ruhlar ise "hemsetkân" adı verilen bir yere gidecek ve burada mahşer gününün gelmesini bekleyeceklerdir. Zerdüştîlik'te de diğer dinlerde olduğu gibi mehdi inancı bulunmaktadır. Vadedilen kurtarıcı kişi olan "Seûşînît"in gelişiyle mahşer günü başlayacak ve dünya ilâhî adaletle yeniden düzenlenecektir.[2229]

Ölümle ilgili ritüellerin yanı sıra, dinî yönü ve kutsal inanışlarla bağlantıları olan bayramlar da Fars geleneğinde büyük bir öneme sahiptir. Bu bayramlar, Mecûsîliğin inanç sistemini toplumsal hayatın merkezine taşımış ve kozmik düzen anlayışını kutlamalar yoluyla yaşatmıştır. Bu bağlamda, her biri 30 gün[2230] süren 12 Fars ayının ilki

---

[2225] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 88; Taraporewala, *Zerdüşt Dini*, 84-85.
[2226] Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", 58.
[2227] Taraporewala, *Zerdüşt Dini*, 85; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 66.
[2228] Kelime anlamı olarak "ayıran", "seçen" gibi manalara gelen Çinvad, iyilerin ve kötülerin birbirlerinden ayrılmasını ifade etmektedir. Yıldırım, *İran Kültürü*, 135.
[2229] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 66-67.
[2230] Yılın her ayının 30 gün olması ve bu süreyi aşan beş günün (Nesî günleri) Nisan ayına eklenmesi durumu Kıbtî ve Fars ayları için geçerli olan düzenlemedir. Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-Aʿşâ* (Kâhire: el-Matbaatu'l-Emiriyye, 1913), 2/373, 380. Her ayda, Hürmüz, Behmen, Erdibihişt/Ordibeheşt, Şehrîr, İsfendiyarmed/İsfendiyârmez, Hurdad/Hurdâz, Mürdad, Dîbâzer/ Âzer, Âban, Horumâh, Tîr, Cuş, Deybmihr, Mihr, Eşroş, Reşen, Ferverdin, Behrâm, Râm, Bâd, Dîbâdîn, Dîn,

olan Ferudînmâh (Furverdînmâh), Fars takvimine göre yılın başlangıcını temsil etmekte olup, bu ayın ilk günü de "Nev" (yeni) ve "rûz" (gün) kelimelerinden türetilen "Nevrûz"dur.[2231] Nevrûz, Farsların en büyük bayramı ve yılbaşı olarak kabul edilmiştir. Rivayete göre, Nevrûz'un bayram olarak ilan edilmesi, Fars Hükümdarı Cemşîd'in iktidarı döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde yaşanan büyük bir kuraklık nedeniyle halk zor durumda kalmış, ancak Cemşîd'in emriyle yeraltından su kaynaklarının açılmasıyla bu sorun çözülebilmiştir. Suya kavuşan insanlar, yaşadıkları mutluluğun etkisiyle birbirlerinin başlarına su dökmüşlerdir. İnançlarına göre suyun meleklerle ilişkilendirilmesinden dolayı bu davranış zamanla bir gelenek hâline gelmiştir.[2232]

Farslar, uğurlu günlerin uğursuz günlere karışmasını önlemek amacıyla her dört yılda bir gün eklemek yerine, her 120 yılda bir takvimlerine bir ay eklemesi yapmışlar, bu uygulamaya da "kebîse" adını vermişlerdir. Farsların bu yöntemi tercih etmelerinin temel nedeni, ayların her gününün kendine özgü bir isme sahip olduğuna ve bu isimlerin melek adlarından geldiğine inanmalarından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda, Nevrûz'un ayın ilk gününe denk gelmesi gerektiği yönündeki inançları ve bunun aksinin hoş karşılanmaması da bu tercihi etkilemiştir.[2233]

Sâsânîlerde Nevrûz, 21 Haziran'a ya da İran takvimindeki dördüncü ay olan Tirmâh'ın ilk gününe denk gelecek şekilde kutlanmıştır. Bayram, tekrar bahar mevsiminin başlangıcına gelmesi amacıyla yılın 366 gün olarak hesaplanmasına dayalı bir takvim düzenlemesine tabi tutulmuştur. Ayrıca, III. Yezdicerd b. Şehriyâr'ın tahta çıkış tarihi takvimin başlangıcı kabul edilmiş ve uzun yıllar boyunca bu sistem kullanılmıştır.[2234]

Ared, Eştâd, Asman, Zamiyad, Marusfend, Enîran adlı günler bulunmaktadır. Sayılmayan beş günle birlikte yılın toplam gün sayısı 365 olarak kabul edilmiştir. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 2/203; Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 184.

2231 İkinci ay Ordibeheşt/Erdibiheşt/Urdibeheştmâh, üçüncü ay Hurdâd/Hordâzmâh, dördüncü ay sulama ve hasat faaliyetlerinin başladığı Tîr/Tirmâh, beşinci ay bereketin artması için özel günlere sahip Mordâd/Mordâzmâh, altıncı ay Şehrîver/Şehrîrmâh, yedinci ay 16. günü Mihrican Bayramı olarak kutlanılan Mehr/Mihrmâh, sekizinci ay Abângâh Bayramı'nın kutlandığı Âbân/Abânmâh, dokuzuncu ay Âzer/Âzar, onuncu ay Deh/Dey, on birinci ay Behmen ve baharın gelişini müjdeleyen son ay ise İsfendarmâh'tır. Kalkaşendî, *Subhu'l-Aʿşâ,* 2/381.

2232 Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 84; Hicri yıla göre Nevrûz'un hangi Arap aylarına denk geldiği hususunda detaylı bilgi için bk. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 128-145.

2233 Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 2/203-204; Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 184; Kalkaşendî, *Subhu'l-Aʿşâ,* 2/381.

2234 Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/234. Tahta çıkış günü olan salı günü, senenin ilk günü olarak kabul edilmiştir. Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 168.

Hükümdarların tahta çıkışı gibi önemli olayların Nevrûz'a denk getirilmesi, yalnızca tesadüfi bir zamanlama değil, aynı zamanda yönetimde yeni bir dönemin başladığına işaret eden sembolik bir anlam da taşımıştır. Aynı zamanda bu uygulama, halk nezdinde yönetimin meşruiyetini ve yeni bir çağın müjdesini pekiştirmek için önemli bir araç olarak görülmüştür.

Nevrûz, saadetin ve insanların kaderlerinin belirlendiğine inanılan bir gün olarak "ümit günü" şeklinde tanımlanmış ve büyük bir festival olarak kutlanırdı. Nevrûz, kış soğuklarının yerini baharı bıraktığı zamanı temsil ettiğinden halk bu günü kutlamalarla geçirirdi. Havadaki pis ve bozulmuş şeyleri temizlediğine inanılan ateşi kutlamak ve ululamak için de Nevrûz gecesinde törenler düzenlenirdi. Gecenin sabahında da birbirlerinin üzerine su serperlerdi. Bu kutlamalar sırasında halk, neşe ve sevinç içinde bir araya gelir, yemekler pişirilir, törenler düzenlenir, dışarıda oyunlar oynanırdı. Nevrûz Bayramı'nda, insanlar birbirlerine; "Her günümüz, Nevrûz gibi mutlu ve neşeli olsun." tebriğiyle şekerler ve tatlılar gönderirlerdi. Bu gelenek, sonraki dönemlerde Türk kültürüne de yayılmıştı. Özellikle Ramazan Bayramı sırasında yakınlara şeker ve tatlı ikram edilmesi, Fars geleneğinin bir yansımasıydı. Bu nedenle, "İyd-i Fıtr", halk arasında "Şeker Bayramı" olarak da anılmıştı. Bununla birlikte bu tarihlerdeki kutlamalar Acemlerin bulunduğu topraklara özgü olup Arap Yarımadası, Şam, Mısır ve Yemen halkları tarafından pek bilinmemekteydi.[2235]

Farslar için Nevrûz kadar önemli bir diğer bayram ise Mihrican Bayramı'dır. İran takviminin yedinci ayı olan Mihr'in 16. gününde kutlanan bu bayramın kökeninin, güneşe tapma inancının bir parçası olan "Mîsere kâne" geleneğine dayandığı rivayet edilmektedir. Ayrıca, bu günün Sâsânî Kralı Erdeşîr b. Bâbek'in başına, güneşi (mihr) ve felekleri temsil eden bir görselin yer aldığı tacın takıldığı gün olduğu da anlatılmaktadır.[2236] Başka bir rivayete göre ise Cemşîd'in torunu Efridûn'un kral olduktan sonra Dahhâk'ı[2237] öldürdüğü gün bayram ilan edilmiş ve bu güne "Mihrican" adı verilmiştir. Bayram, ilk başlarda kış mevsiminin başlangıcına denk gelirken, daha

[2235] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 2/202; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 84; Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam,* 338, 341.
[2236] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 85.
[2237] "Bîverâsb" lakablı Dahhâk, İranlılar için kötü niyetli bir hükümdar olup, insanlar tarafından sevilmemekteydi. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 65.

sonraları sonbaharın başlangıcına uyarlanmıştır.[2238] Nevrûz Bayramı ile Mihrican Bayramı arasında 174 gün bulunduğu kaydedilmektedir.[2239] Mihrican günü, soğuk havaların başlangıcına denk geldiği için, soğuğu dengelemek amacıyla sıcak yemekler ve içecekler tüketilmiştir. Ceviz, hurma ve hayvan etleri, bu bayrama özgü yiyecekler arasında yer almıştır.[2240] Bunun yanı sıra, bayram için çeşitli eşyalar ve meyveler hediye olarak sunulmuş; törenler ve kutlamalar düzenlenmiştir.[2241]

Takvimin dokuzuncu ayı olan Azer ayının ilk gününe "Kûsec" veya "Kevsec" denilirdi. Bu günde, "Behâr Ceşn Bayramı" ya da "İyd-i Bahar" adıyla baharın başlangıcı kutlanır, çeşitli eğlenceler düzenlenirdi. Kutlamalar sırasında birkaç gün boyunca ceviz, sarımsak, yağlı et gibi yiyecekler tüketilir; yanında da şerbetler içilirdi. Bu bayramın dikkat çeken bir geleneği ise bir kösenin katırlara bindirilerek halk arasında dolaştırılmasıydı. Köse, hararetini dindirmek için elindeki yelpaze ile kendini serinletir, "germâ, germâ" (sıcak, sıcak) diye bağırırdı. Bu esnada insanlar ona soğuk su serperek eğlenirlerdi. Takvimin 11. ayı olan Behmen ayının altıncı günü ise "Sezek Bayramı" olarak kutlanırdı. Bu bayramda, kötülükleri kovmak amacıyla evlerde duman tüttürülmesi yaygın bir gelenekti. Sezek Bayramı'nın kökeni, Ferîdûn'un Dahhâk'ı yenmesinin ardından halkın duyduğu büyük sevinci ifade etmek için ateş yakmasına dayandırılmaktaydı. Aynı zamanda bu kutlamanın, Cemşîd döneminde ateşin bulunmasının bir hatırası olduğu da bildirilmektedir.[2242]

Behmen ayının 30. günü uzun süren kuraklıktan sonra yağmurun yağdığı ilk güne denk geldiği için İsfahan'da ve diğer İran şehirlerinde "Abrizân/Abrîzgân Bayramı" olarak kutlanmıştır.[2243] Kaynaklarda bu bayramın, Sâsânî hükümdarı Fîrûz'un (459-484) dönemine dayandırıldığı bilgisi yer almaktadır. Zira Fîrûz'un hükümdarlık döneminde uzun bir süre yağmur yağmadığı için kuraklık sıkıntısı yaşanmıştır. Halkın bu zorlu durumunu hafifletmek için Fîrûz, birkaç yıl boyunca vergiler hususunda kolaylık sağlamış, devletin ambarlarını halka açmış ve ateşgedelerin mülklerini satarak bu gelirleri halkın ihtiyaçları için kullanmıştır. Bunun yanı sıra, ülkedeki bu belayı defetmek

[2238] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/224; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 85.
[2239] Kalkaşendî, *Subhu'l-Aʿşâ*, 2/381.
[2240] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 2/202.
[2241] Ramazan Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam, 342*.
[2242] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 85.
[2243] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 86.

amacıyla Azer-Hûrâ Ateşgedesi'nde dua etmiş, dileğinin kabul olmasıyla birlikte gökyüzünde bir bulut belirip yağmur yağmıştır. Bu olay halk arasında büyük bir sevinç kaynağı olmuş ve insanlar birbirlerinin üzerine su serperek bu mutluluğu paylaşmışlardır. Zamanla bu gelenek bir bayram haline gelerek kutlanmaya başlanmıştır.[2244] İran takviminin son ayı olan İsfend'in beşinci günü ise, "kıymetli müjde" anlamına gelen "Mevc-î Gîrân Bayramı" olarak kutlanmıştır. İslâmî dönemde de bu bayramın İsfahan'da kutlandığına dair bilgilere rastlanmaktadır. Bu bayramda, erkekler kadınlara çeşitli hediyeler verir ve kutlamalar yaparlardı. Ayrıca, akrepleri evlerden uzak tutulması için bir kâğıda tılsımlar ve büyüler yazılarak evin üç duvarına yerleştirilir, dışarıdan görünen dördüncü duvar ise boş bırakılırdı. Bu şekilde akreplerin eve yaklaşmasının önleneceğine inanılırdı.[2245]

İran coğrafyasının derin köklere sahip ve uzun yıllar boyunca kutlanan bu bayramlar, yalnızca halkın moralini yükselten, neşe kaynağı olan etkinlikler olmalarının ötesinde, toplumsal dayanışmayı güçlendiren, bireylerin inançları ve tarihî geçmişleri ile bağ kurmasını sağlayan önemli gelenekler hâline gelmiştir. Zamanla bu âdetlerin bir kısmı terk edilmiş olsa da Nevrûz ve Mihrican bayramları İslâmî dönemde de varlıklarını sürdürmüş ve İslâmî değerlerle harmanlanarak kutlanmaya devam etmiştir. Bu durum, İran bayramlarının tarih boyunca toplumsal kimliği şekillendiren güçlü birer araç olarak değerini koruduğunu göstermektedir.

3.1.3. Sâsânî Döneminde Mecûsîlik

Hâkimiyetleri geniş bir coğrafyayı kapsayan İran medeniyeti, dünya medeniyetinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamış; Akdeniz ile İran havzalarının sosyo-ekonomik, kültürel ve dinî yapılarının oluşumunda etkili olmuştur. Bu coğrafya, tarih boyunca büyük imparatorluklara ev sahipliği yapmış, ancak her dönemde farklı dinî inançların ve ideolojik yapıların bir arada varlık gösterebildiği bir merkez hâline gelmiştir.[2246] Ahameniş ve Eşkânî dönemlerinde, İran toplumunda yaygın ve ortak bir inanç sisteminin mevcut olmadığı görülmektedir. Sâsânî öncesi döneme ait Zerdüştîlik gibi köklü bir inancın yapısına ilişkin bilgiler ise oldukça sınırlıdır.[2247] Bu bağlamda Sâsânîler, İran

[2244] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/82, 83; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin,* 91; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 86.
[2245] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 86.
[2246] Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", 14.
[2247] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 67.

tarihinin hem siyasî hem de dinî kimliğini şekillendiren bir döneminin temsilcisi olarak öne çıkmışlardır. Onlar, Ahamenişlerin ideolojik mirasını sahiplenerek ve Zerdüştîliği organize bir devlet dini haline getirerek İran toplumuna daha önce benzeri görülmemiş dinî ve siyasî bütünlük kazandırmışlardır.

Fars bölgesindeki Anâhitâ tapınağının koruyuculuğu görevini üstlenen bir aileden gelen Erdeşîr b. Bâbek,[2248] Ahameniş Devleti'nin ve kültürünün yeniden canlandırılması arzusuyla Eşkânî Devleti'ni ortadan kaldırmış ve 224 yılında son Pers İmparatorluğu olan Sâsânî İmparatorluğu'nu kurmuştur.[2249] Kendilerini Eşkânîler yerine Ahamenişlerin mirasçısı olarak gören Sâsânîler, öncelikli olarak mahallî krallıkları ortadan kaldırmışlardır. Mecûsîliği İran'ın millî dini haline getirerek, kendi coğrafyalarındaki tüm Aryan topluluklarını İran kimliği altında birleştirmiş; böylece güçlü bir merkezî devlet yapısı oluşturmuşlardır. Bu süreçte, Mecûsîlik Sâsânî yönetiminin ideolojik temellerini oluşturmuş ve devlet politikaları ile dinî inançlar arasındaki ilişkiyi şekillendirmiştir.[2250] Bu ideolojik yapı, Sâsânîlerin uzun ömürlü bir imparatorluk olarak varlık göstermesinde, siyasî, askerî ve ekonomik örgütlenmelerinin yanı sıra Zerdüştîlik gibi belirgin bir dinî ideolojinin de önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.[2251]

İmparatorluğun gücünü arttırmak için din ve devletin birleştirilmesi ilkesini esas alan Kisrâ Erdeşîr b. Bâbek, Mecûsîliğin kurumsallaşmasını sağlamış, bununla birlikte diğer din mensuplarını baskı altına almamıştır.[2252] Erdeşîr, Zerdüştîliğin kutsal metinleri olan Avesta'nın derlenmesi ve düzenlenmesi görevini, din alanındaki bilgisiyle tanınan hîrbedân-ı hîrbed Tenser'e vermiştir.[2253] Rahip kökenli bir aileden gelen Erdeşîr'in, bu görevi Tenser'e devretmesine ilişkin farklı fikirler öne sürülmüştür. Bazı görüşlerden birine göre Erdeşîr, Mecûsîlik konusunda yeterince bilgi sahibi olmadığından dolayı bu önemli görevi yetkin bir otoriteye bırakmıştır. Diğer bir görüş ise Erdeşîr ve ailesinin Anâhîd kültü hakkında bilgi sahibi olmalarına rağmen Zerdüştîlik geleneğini

[2248] Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/37.
[2249] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 42; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1/610. Ayrıca bk. Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 34.
[2250] Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 369, 371; Foltz, *Iran in World History*, 47; Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 36.
[2251] Foltz, *Iran in World History*, 47.
[2252] Naboodah, "The Commercial Activity of Bahrain and Oman in the Early Middle Ages", 265; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 44-45; Garthwaite, *İran Tarihi*, 80.
[2253] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 80; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 444-445; Garthwaite, *İran Tarihi*, 80.

derinlemesine ve bir bütün olarak bilmedikleri yönündedir. Sonuç olarak Tenser, güvenilir rahipler aracılığıyla aktarılan metinleri, belgeleri ve sözlü gelenekleri bir araya getirerek Mecûsî öğretisini sistematik bir yapıya kavuşturmuştur. Sâsânî yönetimi tarafından desteklenen bu çaba, Mecûsîliğin kurumsallaşmasının ve devlet dini olma hedefinin ilk basamağını teşkil etmiştir.[2254]

Bazı görüşlere göre Erdeşîr'in Mecûsîliği devlet dini haline getirmesi ve onu destekleyen din adamları tarafından bunun benimsenmesi, bu inancın herkes tarafından gönüllü bir şekilde kabul edilmesinden ziyade, uyulması zorunlu kılınan bir yapı olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Bu tespiti destekleyen önemli bir husus, Tenser'in mektubunda yer alan, Gilan ve Taberistan Hükümdarı Güşnasp'ın Erdeşîr'i sapkınlıkla suçlaması ve geleneklere yenilikler getirmekle itham etmesidir. Bu nedenle Güşnasp'ın Erdeşîr'e bağlılık göstermekte isteksiz davrandığı ifade edilmektedir. Tenser'in "Nâme-i Tenser" olarak bilinen mektubunda aktarıldığı üzere Erdeşîr, söz konusu iddialara yanıt olarak; ulusa ve dine birlik kazandırmanın ancak yeniliklerle mümkün olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda, Mecûsîliğin devlet dini olarak benimsenmesi yalnızca dinî bir reform değil, aynı zamanda siyasî ve toplumsal düzenlemeleri de içeren kapsamlı bir dönüşümdür.[2255]

Sâsânî İmparatorluğu, her ne kadar Fars devletleri arasında tamamen dinî temeller üzerine inşa edilmiş ilk yönetim olarak kabul edilse de zındıklıkla suçlanan yeni dinî yapıları da bünyesinde barındırmıştır. Nitekim, Maniheizm ve toplumsal ıslahat yapma amacıyla ortaya çıkan Mazdekizm gibi inançlar, Mecûsîliğe aykırı oldukları gerekçesiyle bazı Sâsânî hükümdarların ve mobedlerin sert tepkileriyle karşılaşmıştır. Bununla birlikte bazı dönemlerde bu inançların, Mecûsî ruhban sınıfının gücünü dengelemek amacıyla bazı hükümdarlar tarafından desteklendiği de görülmüştür.[2256] Bu bağlamda Erdeşîr'den sonra tahta geçen I. Şâpûr, kendisi ve ailesi için çeşitli bölgelerde ateş tapınakları kurmuş,[2257]

[2254] Daryaee, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, 70; Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", 25.

[2255] Mary Boyce, *The Letter of Tansar* (Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1968), 5; Daryaee, *Sasanian Persia*, 71.

[2256] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 68; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 369, 371; Akyar, *Eski İran'da Rahipler*, 36.

[2257] Erken dönemde Sâsânî hükümdarları, genel bir kural olarak ateş tapınaklarının inşasına büyük önem vermişlerdir. I. Şâpûr'un, biri kendi adına, biri kızı adına diğer üçü ise Ermenistan, Mesan (Mesene) ve Sistân bölgelerinin idaresinden sorumlu üç oğlu adına olmak üzere en az beş kutsal ateş mabedi inşa ettirdiği belirtilmektedir. Daryaee, *Sasanian Persia*, 71-72.

aynı zamanda ülkesinde yaşayan halkın inançlarına da müdahalede bulunmamıştır.[2258] Bunun yanı sıra Şâpûr, iktidarı döneminde ortaya çıkan Maniheizm'in yayılmasına destek olmuştur.[2259] Sâbiîlik dinine mensup Fettek/Futtak Bâbek'in[2260] oğlu olarak Bâbil bölgesindeki Merdînû şehrinde dünyaya gelen Mânî (216-276), ilk vahyini "Tavm" meleği[2261] aracılığıyla 12 yaşında, diğer vahyini ise 24 yaşında almıştır.[2262] Ayrıca kendisinin İsâ Mesih'in müjdelediği "Feraklit" olduğunu söyleyen Mani,[2263] dinini ilan edip öğretisini yaymaya başlamıştır. İbn Nedîm'de (ö. 385/995) geçen bir rivayete göre Mani, Şâpûr'un tahta çıktığı gün ortaya çıkmış, hükümdarlık tacını da başına o koymuştur. Aynı eserde farklı bir isnatla zikredilen bir rivayete göre Mânî, Roma İmparatoru Gallus'un hükümdarlığının ikinci yılında ortaya çıkmış; Şâpûr'la buluşmadan önce bir yıl boyunca pek çok bölgeyi dolaşmış, öğretisini çeşitli topluluklara anlatmıştır.[2264]

Mani'nin dinini yaymaya başladığı ilk yer, doğu ile batının ticaret ve kültürel etkileşimini sağlayan yolların kesişim noktası sayılan Mezopotamya toprakları olmuştur. Öyle ki, Mani'nin Yukarı Mezopotamya'da yer alan Adiabene bölgesini ziyaret ettiği bilgisi Maniheist literatürün en önemli kaynaklarından olan *Kefalaya*'da açıkça belirtilmektedir.[2265] Yaklaşık bir yıl süren bu ziyaretlerin sonunda, misyon faaliyetleri için dönüm noktası kabul edilen Mani'nin Şâpûr'un huzuruna çıkma hadisesi

---

[2258] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/249. Turfan metinlerinde, onun zalim bir hükümdar olarak tanımlandığı, birçok bölgede suçlu ve günahkâr olarak anıldığı belirtilmekle birlikte; Mani ve taraftarlarına karşı oldukça hoşgörülü bir tutum sergilediği ifade edilmektedir. Bk. Dilâ Baran, *Mani ve Öğretileri* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 19.

[2259] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/249. Bk. Garthwaite, *İran Tarihi*, 86.

[2260] The Cologne Mani Codex'e göre Mani'nin babası Futtak'ın Sâbiîlik'e mensup olduğu bilgisi doğru değildir. O, Yahudi-Hristiyanlığının kollarından olan Elkesâi cemaatine mensuptu. Mani de bu cemaat içerisinde yetişmişti. *The Cologne Mani Codex: Concerning the Origin of his Body (CMC)*, çev. Ron Cameron-Arthur J. Dewey (Missoula: Scholars Press, 1979), 15, 77. Elkesâi topluluğu hakkında detaylı bilgi için bk. Dilâ Baran, *Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2023), 35-36. İbnü'n-Nedîm, onun Destümeysân taraflarında Mu'tesile denilen bir gruba katıldığını zikretmektedir. İbnü'n-Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist,* 392.

[2261] Köln Mani Kodeksi'nde, bu kelime "İkiz" anlamına gelen "Sygysoz" şeklinde geçer. Bu melek Mani'nin Işık Alemi'ndeki İlâhi İkizi'ni temsil eder. *The Cologne Mani Codex: Concerning the Origin of his Body (CMC),* 9-17; lain Gardner - Samuel N. C. Lieu, *Manicheean Texts from the Roman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 5.

[2262] İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 28; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 392.

[2263] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 392.

[2264] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 391-392. Öncesinde mensubu bulunduğu Elkesâi cemaatini terk eden Mani, Sâsânî topraklarının batı ve kuzey bölgesine yolculuk yaparak öğretisini insanlara aktarmıştır. Daha sonra deniz yoluyla Hindistan'a ulaşıp burada da insanlara tebliğde bulunmuştur. Iain Gardner (ed.-çev.), *The Kephalaia of the Teacher* (Leiden: Brill, 1995), 21 (1/15.25).

[2265] Gardner, *The Kephalaia of the Teacher,* 21 (1/16.1-2).

gerçekleşmiştir.[2266] Bu bağlamda Şâpûr'un taç giyme töreninin tarihinin, Mani'nin tebliğde bulunmaya başladığı ilk gün olarak değil, Maniheizm'in devlet desteğini kazandığı önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır.

Mani'nin *Kefalaya*'da, I. Şâpûr'un heyetiyle birlikte Roma İmparatorluğu sınırlarına seyahatler gerçekleştirdiğine dair bilgilere de rastlanmaktadır.[2267] Benzer şekilde Maniheizm hakkında bilgi veren erken dönem yazarlardan biri olan Lycopolisli Alexander (ö.?), eserinde Şâpûr'un Roma İmparatorluğu'nun sınır bölgelerine yaptığı ziyaretler sırasında Mani'nin ona eşlik ettiğini aktarmaktadır.[2268] Bunların yanı sıra Süryânî ve Pehlevî dilinde yazılmış birçok kitabının bulunduğu söylenen Mani'nin, Pehlevîce kaleme aldığı "Šâhburagân/Şâpûrgân" adlı eserini Şâpûr'a ithaf ettiği kaynaklarda zikredilmektedir.[2269] Tüm bu bilgiler, dönemin Sâsânî Devleti'nin dinsel çeşitlilikleri barındıran yapısını ve yöneticilerinin Mecûsîliği resmî bir din olarak benimsemelerine rağmen, farklı dinî misyonlara karşı hoşgörülü yaklaşım sergilediklerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Şâpûr, sınırlarını aşarak bölgesel bir öğreti olmaktan ziyade tüm insanlığa hitap eden ve evrensel bir din olmayı amaçlayan Mani'nin öğretisinin[2270] yayılmasına destek vermiştir.

[2266] Baran, *Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm*, 38.

[2267] Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, 21 (1/16.1-2).

[2268] Alexander of Lycopolis, *An Alexandrian Platonist Against Dualism: Alexander of Lycopolis' Treatise 'Critique of the Doctrines of Manichaeus'*, çev. P. W. Van der Horst - J. Mansfeld (Leiden: Brill Publishers, 1974), 52; Gardner - Lieu, *Manicheean Texts from the Roman Empire*, 116.

[2269] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 392; Alıcı, *Kadîm İran'da Din*, 204.

[2270] Düalizmin esas olduğu Maniheizm'de, evrenin temeli aydınlık ve karanlık, iyilik ve kötülük şeklindeki iki zıt güç arasındaki mücadeleye dayanmaktadır. Mani öğretisine göre, kötülük ezelden beri var olup tabiattaki her şeyin hem iyi hem de kötü tabiatı bulunmaktadır. Bu düalist yaklaşım, insanın doğasında da kendini göstermektedir. Ruh, iyi ve kötü ruh olarak ikiye ayrıldığı gibi, düşünce, bilinç ve hisler de zalimâne ve iyi olmak üzere iki yönlüdür. Böylece Maniheizm, bu düalist bakış açısıyla yalnızca evrenin kökenini değil, aynı zamanda insanın içsel yapısını da açıklamaktadır. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 73-74. Maniheist cemaatin hiyerarşik sıralamasında ilk dört sırada seçkinler sınıfı, beşinci sırada da dinleyiciler sınıfı yer almaktaydı. Mani'den sonra ruhbanların başı olan 12 havâri, onlardan sonra 72 halife ya da öğrenci, onlardan sonra da seçilmiş kişiler olmak üzere farklı dereceler bulunmaktadır. Seçkinler sınıfının görevi Mani'den hakikatin bilgisini öğrenmek ve dinin yayılmasını sağlamaktı. Onların zühd üzere yaşamaları gerekmekte, bunun haricinde kurban edilen hayvanların etlerini ve diğer hayvansal gıdaları yemeleri, alkol tüketmeleri de yasaktı. Ayrıca Mani, seçkinler sınıfına hiçbir canlıya zarar vermeme ilkesini şart koymuştu. Bu sebeple sebze toplamanın ya da hurma ağaçlarına tırmanmanın bile kendilerine yasak olduğu seçkinler sınıfının gündelik ihtiyaçlarını dinleyiciler sınıfı karşılamaktaydı. Dinleyiciler sınıfı için Maniheist edebiyatta "Niyošâg/Nîgûşâk-Nigûsek" kelimesi kullanılmaktaydı. Nîgûşek sınıfının bu kadar katı kurallara uymaları zorunlu tutulmamıştı. Onlardan putperestlikten yalandan, cimrilikten, zinadan küfürden uzak durmaları gibi daha temel hususlar beklenmişti. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 73-74; Mehmet Alıcı, *Maniheist Gnostik Yaşamın Şifreleri - Bir Giriş Denemesi* (İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2023), 16-18, 22-28, 47.

Mani'nin, başlangıçta şahsi çabalarıyla yürüttüğü misyon faaliyetleri, Şâpûr'un tahta geçişiyle birlikte, öğrencilerinin de dahil olduğu daha organize bir yapıya dönüşmüştür. Hayatı boyunca, misyon faaliyetlerini Sâsânî toprakları içerisinde sürdüren Mani, görevlendirdiği öğrencileri vasıtasıyla Roma İmparatorluğu'nun batısına, Sâsânî topraklarının kuzey ve doğu bölgelerine kadar ulaştırmayı başarmıştır. Bu denli geniş coğrafyaya nüfuz edebilmesinde ve misyonunun yayılmasında Şâpûr'un desteği ve onayının büyük bir rol oynadığı açıktır.[2271] Fakat Maniheizm'in Hristiyanlık ve Budizm karşısında kısa bir süre içerisinde bu denli güç kazanmasında sadece siyasî destek değil, aynı zamanda Mani ve taraftarlarının etkili misyon yöntemleri de önemli bir etken olmuştur.[2272]

Şâpûr'un, Mani'ye karşı müsamaha göstermesinin arka planında, Zerdüşt din adamlarının yönetimde etkili olmalarının önünü kesme amacı bulunduğu ileri sürülmektedir.[2273] Başka bir yoruma göre ise Şâpûr, evrensel bir imparatorluk idealine ulaşmak için krala ve devlete bağlılığı pekiştirebilecek evrensel bir dine ihtiyaç duyduğunu fark etmiş ve bu nedenle Mani'nin dininin yayılmasına destek vermiştir.[2274] İslâmî kaynaklar, Şâpûr'un Mani'nin öğretisine meylettiğini Mani'nin dini ile Mecûsîliği birleştirdiğini nakletmektedir. Ancak, bir süre sonra Zerdüşt din adamlarının Mani'nin öğretilerinden rahatsızlık duyması ve kendisine baskı yapması üzerine Şâpûr'un ülkede birliği sağlamak amacıyla tekrar Mecûsîliğe döndüğü ve Mani'ye verdiği hakları geri alarak onu Hindistan taraflarına sürdüğü rivayet edilmektedir.[2275] Bununla birlikte bu rivayetler, Mani'nin hayatını anlatan ana kaynaklardaki bilgilerle çeliştiği için doğruluğu şüpheli görülmektedir. Zira *Köln Mani Kodeksi*'nde, Şâpûr'un Mecûsîlik'ten hiç irtidat etmediği, Mani'nin Şâpûr'un ölümüne kadar faaliyetlerini kesintisiz bir şekilde sürdürdüğü ve

[2271] Baran, *Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm*, 40, 67.
[2272] Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", 63.
[2273] Garthwaite, *İran Tarihi*, 86; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 54.
[2274] Naboodah, "The Commercial Activity of Bahrain and Oman in the Early Middle Ages", 14. Maniheizm'in Mecûsîlik'ten ayrıldığı temel noktalardan biri, düalizmi evrensel bir kozmolojik çerçeveye yerleştirmesi ve bu çatışmayı tüm varoluşun temeli olarak görmesidir. Bu din, yalnızca İranlılara hitap eden bir inanç olmaktan öte, evrensel bir bakış açısıyla tüm insanlık için kurtuluş vadetmektedir. Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", 27.
[2275] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/249. Bk. Garthwaite, *İran Tarihi*, 86. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 55.

Şâpûr'un oğlu I. Hürmüz (272-273) döneminde de herhangi bir zorlukla karşılaşmadığı belirtilmektedir.[2276]

Hürmüz'ün ölümünden sonra tahta geçen I. Behrâm'ın (273-276) Mecûsîliği devletin resmî dini olarak ilan etmesi, eski gücünü kaybeden Mani ve taraftarları için zorlu bir dönemin başlangıcı olmuştur. Maniheizm'i tamamen ortadan kaldırmayı hedefleyen başta Mobed-i Mobedân Kartîr olmak üzere diğer mobedlerin muhalefet sürecinin sonucunda Behrâm'ın emriyle, Babil'i terk ederek Horasan'a doğru yola çıkan Mânî yakalanarak hapsedilmiştir.[2277] İbnü'l-Belhî'nin rivayetine göre Behrâm, Mani'yi yakalamak için hileye başvurmuştur. Bunun için hapiste bulunan bir grup zındığı serbest bırakan Behrâm, aslında Mani'nin doğru yolda olduğuna inandığını, kendisini desteklemek istediğini ve bu amaçla ikna edilerek huzuruna getirilmesini istediğini duyurmuştur. Mani huzuruna geldiğinde, Behrâm ona başta hürmet göstermiş, bilginleriyle münazara yapmasını teklif etmiştir. Ancak ertesi gün gerçekleşen münazara sırasında, bilginler planlı bir şekilde Mani'yi yenilgiye uğratmışlardır. Bunun üzerine Behrâm, Mani'ye; tevbe etmesini, bunu kabul etmezse de ibret için katledilme seçeneğini sunmuştur. Fakat Mani, tevbe etmemeyi seçmiştir.[2278] Ardından derisi diri diri yüzülen ve içi samanla doldurulan Mani'nin bedeni Cündişâpûr şehrinin kapılarından birine, kesik başı ise şehrin diğer kapısına asılmıştır. Bu olayın ardından diğer din mensuplarına da baskılar uygulanarak Mecûsîlik yeniden aktif haline getirilmiştir.[2279]

Maniheist literatürünün anlatısına göre Mani'nin Behrâm tarafından yargılanması, farklı bir kurguya dayanmaktadır. Anlatıya göre Behrâm'la arasında geçen konuşmada, Behrâm onun öğretisinin kaynağını sorgulamış; Mani ise, melek aracılığıyla Tanrı tarafından kendisine vahyedildiğini bildirmiştir. Bu cevap karşısında öfkelenen Behrâm, "Bütün toprakların sahibi olan bizler dururken, Tanrı sana mı vahyetti?" diyerek Mani'yi eleştirmiştir. Mani, daha önce Şâpûr'un ve oğlu Hürmüz'ün öğretisini yaymasına engel olmadıklarını ve hatta Şâpûr'un kendisine öğretisini yaymasına yardımcı olan bir mektup

---

[2276] Gardner - Lieu, *Manicheean Texts from the Roman Empire*, 7, 75-79. I. Hürmüz'ün farklı din mensuplarına genel olarak ılımlı bir tavır sergilediği zikredilir. Bk. Baran, *Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm*, 40.

[2277] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/53; İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 40.

[2278] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 64-65.

[2279] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/53. İsfahânî, *Târîhu Sinî,* 40. Ayrıca Maniheist dâiler de tevbe edip müebbet hapsi kabul etmeye zorlanmıştır. Onlardan af dileyen bir kısmı bağışlanmış, karşı çıkanlar ise idam edilmiştir. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 65.

verdiğini dile getirmiş olsa da tutuklanmaktan, kırbaçlanıp zincire vurulmaktan kurtulamamıştır.[2280] Maniheist kaynaklar Mani'nin ölüm yılına dair farklı tarihler vermekle birlikte, Şehriyâr ayının dördüncü gününde öldürüldüğü konusunda hemfikirdirler. Yakalanmasının 26. gününde çarmıha gerilen Mani, bu şekilde hayatını kaybetmiştir. [2281]

Mecûsî geleneğin karşı karşıya kaldığı en güçlü dinî hareketlerden biri olan Maniheizm,[2282] Mani'nin öldürülmesinin ardından sonra Maniheistlerin Sâsânî coğrafyasında yoğun takibata uğramasına rağmen son bulmamıştır. Nitekim bu takibattan kaçan öğrencilerin yoğun misyon faaliyetleri sayesinde Maniheizm, Güney İran ve Mezopotamya sınırlarını aşarak Orta Asya, Avrupa ve Çin sınırından Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış, geniş kitleler tarafından kabul görmüştür.[2283] Öyle ki IV. yüzyılda Maniheizm'in, Hıristiyanlığın en büyük rakibi konumuna geldiği düşünülmüştür. Müslümanların VII. yüzyılda Mezopotamya ve İran'ı fethedilmesiyle birlikte Maniheistlere zimmî statüsü verilmiş, genel itibarıyla dinî açıdan kendilerine müsamaha gösterilmiştir.[2284]

Arap-Fars tarih yazımı geleneğinde kendisinden olumlu yönlerden bahsedilen II. Şâpûr'un (309-379) iktidarı döneminde Zerdüştîlik, yeniden nüfuzlu bir konuma yükselmiştir. Mecûsî din adamları devlet işleriyle ilgili görevlerde ön plana çıkmışlardır. Bu durumun temel gerekçesi, Roma İmparatoru Costantinus'un 312 yılında Hristiyanlığı resmî din kabul etmesi ve kendisini İran'daki Hristiyanların koruyucusu ilan etmesidir. II. Şâpûr, bu gelişmenin Sâsânîler içerisindeki din birliğine zarar verebileceğini düşünerek Zerdüştîliği tekrar devletin resmî dini olarak güçlendirmiştir.[2285]

[2280] Mehmet Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi* (İstanbul: Divan Kitap, 2018), 100-101. Aralarında geçen tam diyalog için bk. Baran, *Mani ve Öğretileri*, 23-24.

[2281] Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 106-108. Ayrıca bk. Gardner - Lieu, *Manichaean Texts from the Roman Empire*, 89-91.

[2282] Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", 13.

[2283] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 68; Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/575; Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 116-117.

[2284] Gündüz, "Maniheizm", 27/575.

[2285] Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 85; S. J. McDonough, "A Question of Faith? Persecution and Political Centralization in the Sasanian Empire of Yazdgerd II (438-457 CE)", *Violence in Late Antiquity*, thk. Harold Allen Drake (UK: University of California, 2003), 75; Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, 76-77; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 71-72.

I. Yezdicerd (399-420) ile alakalı olarak *History of Karka* adlı eserde,[2286] onun 8.000 Mecûsî'yi kendi kişisel hizmetkârı olarak hadım ettirdiğine dair bir bilgiye yer verilmektedir. Bu iddianın spekülatif yönü göz önünde bulundurulmakla birlikte, Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi Sâsânîlerde de hükümdarların hadımların sadakatine daha fazla güvendiği gerçeği bilinmektedir. Ayrıca I. Yezdicerd'in Vazurg-farmadarı Mihr Nersî, gerçek Mecûsî mobedlerinden değilse de Zerdüştîliğe bağlılığıyla tanınan ve yönetimde önemli rol üstlenen bir devlet adamı olarak dikkat çekmektedir.[2287] Dolayısıyla Mihr Nersî'nin bu konumu, I. Yezdicerd'in hem kendi otoritesini güçlendirme hem de devlet yönetimindeki dengeleri gözetme çabalarını açık bir şekilde yansıtmaktadır.

Kisrâ II. Yezdicerd (439-457) ise Mecûsîliği hükümdara yönelik kişisel bir sadakat testi olarak kullanmış ve Mecûsî sadakati üzerine kurulu bir devlet sistemi inşa etmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda, Mecûsî inancını benimseyen kişiler Sâsânî bürokrasisine, ordusuna ve soyluların arasına yerleştirilmiş, din adamlarına ise idarî otorite pozisyonları tahsis edilmiştir. Öte yandan, din değiştirmeyi reddeden soylular kamusal hayattan tasfiye edilmiş ve böylece Mecûsî monarşisinin otoritesi güçlendirilmiştir. Ancak, bu baskıcı ve zorlayıcı merkezileştirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Otoriteye karşı çıkanların direnişleri, kısa vadede kan dökülerek bastırılmış gibi görünse de bu durum yönetime duyulan güvenin sarsılmasına yol açmıştır. Sonuç olarak, devletin dayattığı Mecûsîlik, merkezî otoriteyi sağlamlaştırmak için yeterli bir çözüm olmamış ve yönetimin farklı yollarla toplumsal düzeni yeniden inşa etmesi gerektiği sonucunu doğurmuştur.[2288]

Kubâd b. Fîrûz'un (488-531) hükümdarlığı dönemi, Mazdekiyye hareketinin savunucusu Mazdek b. Bâmbâd'ın ön plana çıkması sebebiyle ehemmiyet arz etmektedir.[2289] Nişâpûr'da doğan Mazdek, Kubâd'ın desteğiyle öğretisini İran'da yaymıştır. Maniheizm gibi düalist bir yapıya dayanan ve aydınlık-karanlık zıtlığına vurgu yapan Mazdek inancına göre, aydınlık özgürlüğü ve bilgeliği, karanlık ise cehaleti ve körlüğü temsil

---

[2286] Karkā ḏᵉ Bēṯ Selōḵ, Erken dönem tarihine ilişkin VI. yüzyıla ait Süryanice ana kaynaktır. Karka, Asur hükümdarının şehir kurduğu bir yer (günümüzdeki Kerkük'ün yerinde). Michael Morony, "Bēṯ Selōḵ", *Encyclopaedia Iranica* (https://www.iranicaonline.org/articles/bet-selok, 1989), 4/188.

[2287] McDonough, "A Question of Faith?", 75.

[2288] McDonough, "A Question of Faith?", 76, 79.

[2289] İsfahânî, *Târîhu Sinî*, 28. Ayrıca bk. McDonough, "A Question of Faith?", 75.

etmektedir. Alem su, ateş ve toprak unsurlarından müteşekkil olup iyi/iyilik onların temiz kısımlarında; kötü/kötülük ise çamurlu ve pis kısımlarında yer almaktadır. Karanlığın ve kötülüğün sebep olduğu savaş, intikam gibi durumların aslında mal ve kadına duyulan hırstan kaynaklandığı savunan Mazdek, bunları tamamen ortadan kaldırılması için kadınların ve malların ortak olduğu buyruğunu getirmiştir. Mazdekiyye'nin ruhânî âlemin varlığına ilişkin inancına göre, göklerin efendisi bir taht üzerinde oturur, onun karşısında da hûş (bilinç), hak**,** hafıza ve şeref gibi dört temel kuvvet bulunur. Bu kuvvetler, dünyadaki işlerini, tabiatlarında on iki ruh bulunan yedi vezir aracılığıyla yürütürler. Benzer şekilde her insanda bu dört kuvvet, yedi vezir ve on iki ruh mevcut bulunur. Bu inanç çerçevesinde insan, içsel yapısı itibarıyla o âlemdeki Rabbânî varlıkla bir bütünlük oluşturup onun bir yansıması hâline gelirdi.[2290]

Kubâd b. Fîrûz, Zerdüşt din adamlarının ve soylularının etkisini kırmak için düalist ve gnostik öğretiye sahip Mazdek'in dinine destek vermiştir. Fakat bir süre sonra Mazdek'in kadın ve mülkte ortaklık gibi uygulamaları, toplumda ve saray çevresinde ayaklanma ve yağma gibi ciddi problemlere yol açmıştır.[2291] Bunun üzerine mobedân ve eşraf sınıfı Kubâd'ı tahttan indirerek yerine kardeşi Camasb'ı getirmişlerdir.[2292] Bazı itirazlar neticesinde Kubâd yeniden tahta geçirilmiş olsa da[2293] Mazdek dini önceki dönemlerdeki ilgi ve rağbeti bulamamıştır.[2294] Kubâd b. Fîrûz'dan sonra yönetimi üstlenen Hüsrev Enûşirvan (531-579) döneminde vuku bulan Mazdek'in öldürülmesi meselesi Mani'nin akıbetine benzer şekilde cereyan etmiştir. Enûşirvân, Mazdek'e haber yollayarak doğru yolda ilerlemek için onun mihmandarlığına ihtiyaç duyduklarını ve onu sarayına davet etmek istediğini bildirmiştir. Mazdek yanına geldiğinde de ona bir süre cömertlikte ve ihsanda bulunarak güvenini kazanmıştır. Daha sonra Enûşirvân, bu yakınlıklarına istinaden Mazdek'ten, askerlerinden ve destekçisi olan halkından, kendi maiyetinde memurluk, naiblik gibi görevlerde çalışabilecek kimselerin listesini yapmasını istemiştir. Bu talep üzerine Mazdek, 150.000 kişinin isminin bulunduğu bir liste hazırlamıştır. Mihrican Bayramı zamanı gelince Enûşirvân, Mazdek ve beraberindeki kişiler için büyük

---

[2290] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 76-77.

[2291] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/99; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/318.

[2292] Eşraf ve din adamları Kubâd'ı hapse attırmışlardır. Kız kardeşinin yardımıyla hapishaneden kaçan Kubâd, Akhunların ülkesine sığınmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/93. Meşkûr ise Kubâd'a yardım eden kişinin onun eşi olduğunu zikretmektedir. Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 93.

[2293] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/93-94; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/263.

[2294] Mehmet Mekin Meçin, "Sosyal ve Mistik Bir Dinî Hareket Olarak Mazdekizm", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2024), 331.

bir ziyafet sofrası kurdurmuştur. Daha önceden planladığı üzere silahlarını kıyafetlerinin içine saklamış olan sofranın etrafındaki askerler, Enûşirvân'ın Mazdek'e mızrakla darbe vurduğu anda sofradaki herkesi kılıçtan geçirmişlerdir. Daha sonra Mazdek'in ve ona uyan kimselerin zulümle ve gaspla elde ettiği mallar sahiplerine ve yoksullara geri dağıtılmıştır.[2295] Böylece halkın tekrar Mecûsîliğe döndürülmesini sağlayan Hüsrev Enûşirvân, din konusundaki tartışılmalara da kesin bir şekilde yasak getirmiştir.[2296]

Touraj Daryaee, Sâsânî İmparatorluğu'nda hukukun temelinin Zerdüştîlik esaslarına dayanmasına rağmen, devletin tüm vatandaşlarını kapsayacak bir sistem inşa edildiğini öne sürmektedir. Bu çerçevede, bireylerin resmî inanç olan Mecûsîliğe bağlı olup olmamalarına bakılmaksızın, "İran fikri" (İraniyyat) gereğince "İranlı" ve "İranlılar topluluğu" olarak kabul edilebileceğini savunmaktadır. Daryaee'ye göre, İran fikri, devlet dini olan Zerdüştî köklerinden bağımsızlaşarak, Sâsânîlerin yıkılışından sonra bile varlığını sürdürebilmiştir. Bizans İmparatorluğu'ndan farklı olarak, Sâsânî İmparatorluğu'nun evrenselliği, merkezinde Zerdüştîlik olmasına rağmen, çok etnikli ve çok dinli bir düzeni benimsemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Daryaee, bu yapının, Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi toplulukların İran/İranşehr fikrini kabul etmelerine ve onun bir parçası hâline gelmelerine olanak tanıdığını belirtmektedir. Bununla birlikte, zulme uğrayan Maniheistler ile sapkın olarak görülen Mazdakiler, bu fikri benimsememiştir.[2297]

Bu gelişmeler, Sâsânîler döneminde Zerdüştîliğin yeniden yapılandırılmasında önemli bir rol oynasa da, İran coğrafyasındaki dinî çeşitliliğin ve özellikle yerel inançların etkisi, Sâsânî yönetiminin dinî politikalarında sürekli bir gerilim kaynağı olmuştur. Nitekim Sâsânî Zerdüştîliği ile Part Zerdüştîliği arasında farklılıklar olduğunu çalışmasında ortaya koyan Parvaneh Pourshariati, İran'ın kuzey ve doğu bölgelerinde Mithra (Mihr/Mehr) dininin yaygın olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, Behrâm Çûpîn'in II. Hüsrev (590-628) ile yaşadığı iktidar mücadelesinin arka planında bu dinî farklılaşma önemli bir rol oynamıştır.[2298] Nitekim, Ermenistan'a kaçan Behrâm Çûpîn, oradan destek almak amacıyla şu vaatte bulunmuştur: "Eğer galip gelirsem, büyük tanrı Ahura Mazda'ya,

[2295] İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 89-91.
[2296] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* 1/264.
[2297] Daryaee, *Sasanian Persia,* 56; Daryaee, "The Fall of the Sasanian Empire to the Arab Muslims", 243; Morgan, "Sasanian Iran and the Early Arab Conquests", 531.
[2298] Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire,* 557-558.

efendi Güneş ve Ay'a, ateşe ve suya, Mihr'e ve tüm tanrılara yemin ederim ki size Ermenistan krallığını vereceğim. Siz de dilediğiniz kişiyi kendinize kral yapabilirsiniz." Buna karşı Daryaee, Mihr'in önemli bir tanrı olduğunu kabul etmekle birlikte, Sâsânî döneminde İranşehr'de Mithra'ya adanmış herhangi bir tapınağın bulunduğuna dair bir kanıt olmadığını ve arkeolojik verilerin de bu görüşü desteklediğini savunmaktadır.[2299]

3.1.4. Sâsânîler Döneminde Hristiyan ve Yahudi Topluluklar

İran coğrafyasında, tarihsel olarak kökenleri Hristiyanlık ve İslâmiyet'ten önceye dayanan Mecûsîlik, temel unsurlarını devam ettiren asli din olarak varlığını sürdürmüştür.[2300] Bununla birlikte, Hristiyanlık, Yahudilik ve Budizm[2301] gibi farklı dinler de bölgede etkin bir şekilde varlık göstermiştir. Her topluluk, kendi yerel geleneklerine bağlı kalmış ve bu toplulukların üyeleri de kendi hahamlarının veya rahiplerinin yargı yetkisi altında yaşamışlardır. Ancak, farklı dinî cemaatlerden insanlar arasında hukukî bir ihtilaf ortaya çıktığında, devlet mahkemeleri öncelikli otorite olarak devreye girmiştir.[2302]

Hristiyanlık, İran coğrafyasında Partlar döneminden itibaren varlık göstermiştir.[2303] Sâsânî İmparatorluğu döneminde Hristiyanlar, kayıtlarda "Nasara" ve "Kiristiyan" şeklinde iki farklı isimle anılmıştır. "Nasara" terimi, Sâsânî topraklarında yaşayan yerli Hristiyanlar için kullanılırken, "Kiristiyan" terimi, I. Şâpûr'un (242-272) Anadolu'dan zorunlu göçe tabi tuttuğu Hristiyanları ifade etmektedir.[2304] Sâsânîlerin ilk dönemlerinde, topraklarında yaşayan Hristiyanlara karşı ciddi bir rahatsızlık ya da baskı söz konusu olmamıştır.[2305] Ancak, Sâsânî hanedanının güçlenmesiyle birlikte Hristiyanlar ve diğer

---

[2299] Daryaee, "The Fall of the Sasanian Empire to the Arab Muslims: From Two Centuries of Silence to Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Partho-Sasanian Confederacy and the Arab Conquest of Iran", 250-252.

[2300] Alıcı, *Kadîm İran'da Din,* 3.

[2301] Sâsânîler döneminde ülkenin doğu bölgelerinde Budizm'e inanan topluluklar yaşamaktaydı. Belh ve Bâmyân bölgesinde yapılan kazılarda Budist eserlere rastlanması, bu bilgiyi doğrulayıcı mahiyettedir. Belh'te bulunan ve ateşgede olarak kabul edilen Nevbehâr Mabedi, aslında bir Budist tapınağıdır. Büyük olasılıkla, başlangıçta Budist ibadet merkezi olarak faaliyet göstermiş ancak zamanla Zerdüştîliğin etkisiyle bir ateşgede haline dönüşmüştür. Müslümanların Maveraünnehir fetihleri sırasında, Semerkant ve Buhara'da da pek çok Budist tapınağının varlığı tespit edilmiştir. Bu durum, Budizm'in bölgedeki tarihî varlığını ve etkisini gözler önüne sermektedir. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 82.

[2302] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 79; Daryaee, *Sasanian Persia,* 56.

[2303] Tural, "Sâsânîlerin ve İlhanlıların Haricî Politikasında Hristiyanlık", 35.

[2304] Gökalp, *Irak'in Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), 206*.

[2305] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 79.

dinî azınlıklar, devletin ve Mecûsî din adamlarının artan baskılarına maruz kalmaya başlamıştır.

Hristiyanlar için en zor dönemlerden biri, Roma ile savaş halinde olan II. Şâpûr'un (309-379) hükümdarlığı olmuştur. Özellikle 339-379 yılları arasında Hristiyanlara yönelik ağır işkence ve baskılar yaşanmıştır. Bu dönemde İranlı Hristiyanlardan alınan cizye vergisi, normal miktarın iki katına çıkarılmış, bazı kiliseler keşişlerin kontrolünden alınmış, itiraz eden bölgelerde ise kiliselerin yıkılması emredilmiştir. Ayrıca, Hristiyanların mahkemelerdeki hakları göz ardı edilmiş ve hapishanelerdeki tutukluluk süreleri keyfi olarak uzatılabilmiştir.[2306]

399-420 yılları arasında tahtta bulunan I. Yezdicerd'in dinî tutumu ve tavrı hakkında, kaynaklarda çelişkili rivayetler söz konusudur. Bazı rivayetler, onun babası Behrâm gibi Mecûsî aristokrasisi ile olan bağını sürdürdüğünü, bilgeliği, iyi yönetimi ve dindarlığıyla öne çıktığını vurgulamaktadır.[2307] Diğer yandan, yönetimi kendi çıkarlarına göre kullanan, insanlara öfkeli davranan ve iyilik yapanları ödüllendirmeyen bir hükümdar olarak olumsuz izlenimler sunan bazı anlatılar da mevcuttur.[2308] Bu çelişkili görüşlerin temelinde, I. Yezdicerd'in farklı dinî topluluklara yönelik tutumu yatmaktadır. Keza Zerdüşt din adamları, I. Yezdicerd'i Mecûsîliğin düşmanı olarak gördükleri Hristiyanlara karşı nazik ve hoşgörülü bir tutum sergilemesi nedeniyle sert bir şekilde eleştirmiş ve ona "günahkâr" anlamına gelen "Defrû" lakabını vermişlerdir.[2309] Ancak, I. Yezdicerd'in kendi adına bastırdığı sikkelerde yer alan ve "barışçı hükümdar" anlamına gelen "Râmişt-res" ifadesi, onun yönetim tarzıyla ilgili önemli ipuçları sunmaktadır. Bu ifadeden yola çıkarak, I. Yezdicerd'in, ülke içindeki diğer din mensuplarına karşı hoşgörülü bir yaklaşım sergilediği sonucuna varılabilir. I. Yezdicerd'in bu tutumunun arkasında, sadece kişisel politikalardan ziyade devlet içinde güç kazanan ve tehdit oluşturan mobedân ve bozorgânların etkisini kırma isteği bulunmaktadır. Ayrıca, dostâne ilişkiler yürüttüğü Roma İmparatoru ile arasını bozmama arzusu ve Hristiyan tebaanın kendisine düşman

---

[2306] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 79-80; Rashna Writer, *The Reshaping of Iran From Zoroastrian to Muslim* (United States of America: Edwin Mellen Press, 2013), 11; Gökalp, *Irak'in Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), 206*.

[2307] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 81-82.

[2308] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/63; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, 73.

[2309] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/63; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 1/261; Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 87. I. Yezdicerd, Hristiyanların ölülerini gömmelerine izin vermiş fakat bu durumu iyi toprağı çürüyen ölü maddeyle kirletmek olarak gören Zerdüşt geleneği için kabul edilemez bir durum teşkil etmiştir. Writer, *The Reshaping of Iran From Zoroastrian to Muslim*, 12.

olmasını istememesi, Hristiyanlara karşı daha ılımlı bir tavır sergilemesine neden olmuştur.[2310] Her ne kadar Hristiyanlığın İran coğrafyasında kurumsallaşmaya başlama zamanı I. Yezdicerd'in saltanatı dönemine tekabül etse de[2311] Hristiyanların nüfuzunun giderek artmaya başlaması ve bazı kışkırtıcı tavırları dolayısıyla I. Yezdicerd onlara yapılan bazı zorbalıklara kayıtsız kalmıştır.[2312]

II. Yezdicerd (439-457) ise Sâsânîlerin ordusundaki süvarilerin büyük bir kısmının Ermeni ve İberyalı soylular tarafından sağlanıyor olmasından dolayı, Orta Asya'daki savaşlarda aldığı yenilgilerden Hristiyanları sorumlu tutmuş; bu sebeple 445 yılından itibaren Hristiyanlara yönelik baskıcı politikalarını hayata geçirmiştir. Devam eden süreçte Hıristiyanları ordudan uzaklaştırmak, mallarına el koymak ve Hıristiyan aristokrasisini Mecûsîliğe döndürmeyi amaçlayan bir baskı politikası başlatmak gibi önlemler almıştır. Ayrıca, Mecûsîliği terk ederek Hristiyanlığa geçenleri ağır şekilde cezalandırılmış ve genel anlamda Hristiyanlara yönelik düşmanlık ortamı teşvik edilmiştir. II. Yezdicerd'in bu politikaları, Sâsânîler yönetiminde Hristiyanlara yönelik baskının sistematik bir şekilde uygulanmaya başlamasında önemli bir rol oynamıştır.[2313]

II. Yezdicerd, 449-450 yıllarında Kafkasya'daki Hristiyan nüfusa karşı harekete geçmiş ve Ermenistan, Gürcistan ve Arnavutluk'ta bulunan soyluların Mecûsîliğe geçmelerini sağlamak amacıyla bir ferman yayımlamıştır. Bu politikaların temel gerekçesi, soylularla işbirliğini güçlendirerek yönetimde merkezileşmeyi sağlamak ve böylelikle imparatorluğun iç ve dış tehditlere karşı direncini artırmaktır. Başlangıçta Kafkas soyluları ve din adamları, Kisrâ'ya sadakatlerini bildirmiş olsalar da, din değiştirme teklifini kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine II. Yezdicerd, bu soyluları sarayına çağırtmış ve onları dinlerini değiştirmeye zorlamak amacıyla çeşitli tehditlerde bulunmuştur. Ancak onlar ülkelerine döndüklerinde, dinlerini değiştirmekten vazgeçerek 451 yılında bir isyan başlatmışlardır. Bu kalkışma uzun sürmemiş; isyana katılan soyluların çoğu öldürülmüş veya esir alınmıştır. Ayrıca II. Yezdicerd, 454-455 yıllarında

---

[2310] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 81-82.

[2311] I. Yezdicerd'in iktidarı döneminde (410 yılında) İran Hristiyanları, Tifsûn'daki ana merkezlerinin yanında Horasan'ın Merv şehrinde, Fars bölgesinde ve Halic-i Fars'ta dinî merkezler kurmuşlardır. Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 82.

[2312] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 80; Writer, *The Reshaping of Iran From Zoroastrian to Muslim*, 12; Tural, "Sâsânîlerin ve İlhanlıların Haricî Politikasında Hristiyanlık", 38.

[2313] McDonough, "A Question of Faith?", 72; Tural, "Sâsânîlerin ve İlhanlıların Haricî Politikasında Hristiyanlık", 41.

Babil Yahudilerine yönelik baskıcı uygulamalara girişmiş, Şabat'ın halka açık şekilde kutlanmasını yasaklamıştır. Bu tür politikalar, II. Yezdicerd'in yanı sıra saray görevlilerinin ve Mecûsî aristokrasisinin dinî fanatizmini açıkça ortaya koymaktadır.[2314]

Pers Hristiyan Kilisesi'nin (Doğu Kilisesi/Nasturîler) tanınması ve Bizans Kilisesi'nden ayrılmasının ardından, Hristiyanların genel durumu önemli ölçüde iyileşmiştir.[2315] Hüsrev Pervîz döneminde vergi yönetiminden sorumlu olan Yezdîn, çağdaşı olan Hristiyan Pers aristokratları gibi Nasturîlerî himaye etmiş ve bu süreçte kiliseler ile manastırların inşasına öncülük etmiştir.[2316] Yezdîn'in devlet içindeki nüfuzu, kiliseye yönelik desteğini artırmış ve bu himaye, ona hem dinî hem de siyasî alanlarda büyük bir itibar kazandırmıştır.[2317] Bununla birlikte, Sâsânîler döneminde Hristiyanların, farklı alanlarda devletin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere kritik roller üstlenmeleri dikkat çekmektedir. Nasturî Kilisesi'ni kuran Fars Hristiyanlar, aynı zamanda yollar, köprüler ve inşaat faaliyetlerinde önemli katkılar sunmuşlardır. Ayrıca bu projelerde Romalı savaş esirleri ve Suriye'den Sâsânî İmparatorluğu'na getirilen kişilerden istifade edilmiştir. Ayrıca, Hristiyanlar yalnızca sivil alanlarda değil, askerî ve diplomatik sahalarda da etkili olmuş; ordu komutanlığı ve sefirlik gibi stratejik görevlerde istihdam edilmeye başlanmışlardır.[2318]

Yahudiler İran'da varlıklarını en eski dönemlerden itibaren korumuş ve İran coğrafyasının dinî ve toplumsal yapısında önemli bir yer edinmişlerdir. Ahamenişler döneminde Babil esaretinden II. Kyros/Kûrûş'un vesilesiyle kurtulan Yahudilere, İran'da kalma ile Kudüs'e geri dönme şeklinde iki seçenek sunulmuş, bu teklif üzerine onlardan bir kısmı İran'a yerleşmiştir. Sâsânîler döneminde de ülkenin daha çok batısında ya da merkezinde, Hemedân, İsfahân ve Huzistân gibi şehirlerde yaşamışlardır. Sâsânîler devrinde İsfahan, iki köyden müteşekkildi. Biri, "Ceyy" diğeri de tamamen Yahudilerin bulunduğu, İslâmî dönemde de varlık gösteren el-Yehûdiyye kasabasıdır. Ayrıca İran'ın en büyük darphanesi İsfahan şehrinde bulunması, Yahudi nüfusun bölgedeki etkinliğine

[2314] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi,* 81; McDonough, "A Question of Faith?", 71-73; Tural, "Sâsânîlerin ve İlhanlıların Haricî Politikasında Hristiyanlık", 41.
[2315] Daryaee, *Sasanian Persia,* 55.
[2316] Morony, *Iraq After the Muslim Conquest,* 171; Nasir al-Ka'bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam (590-660 A.D.)* (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2016), xxxv, 42.
[2317] Nasir al-Ka'bi, *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam,* 42.
[2318] Daryaee, *Sasanian Persia,* 55; Gökalp, *Irak'in Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi),* 207.

işaret etme açısından önemlidir.[2319] Ayrıca Danyal Peygamber'in mezarının bulunduğu Susa şehrinde de çok sayıda Yahudi'nin yaşadığı görülmektedir.[2320]

Sâsânîlerde Yahudi ve Hıristiyan kadınların Zerdüştlerle, özellikle de soylular ve hükümdarlar ile evlendikleri bilinmektedir. Nitekim I. Yezdicerd'in (399-420) eşi Şîşîndoht, önde gelen İran Yahudilerinden birinin kızıydı. I. Yezdicerd, karısının isteği üzerine Yahudiler için İsfahan'da büyük bir tapınak inşa etmiştir. Aynı şekilde Yezdicerd'in oğlu Fîrûz da bu şehrin burç ve hisarlarının inşasını gerçekleştirmiştir.[2321] Bunun yanı sıra V. Behram'ın annesinin bir Yahudi, Kraliçe Bûrân'ın annesinin ve aynı zamanda II. Hüsrev'in eşinin ise Hristiyan olduğu tarihî kaynaklarda ifade edilmektedir.[2322] Benzer şekilde Hristiyan bir kadınla evlenen IV. Hürmüz'ün Hristiyan tebaaya karşı tarafsız davranması ve Aziz Sergius'a dua etmesi, Hristiyanlığa geçtiği şeklindeki yorumlara neden olmuştur.[2323]

Sâsânî İmparatorluğu'nun dinî politikalarının arka planında siyasî nedenlerin ve çıkarların bulunduğu göz önüne alındığında, Yahudilerin genel itibarıyla, Hristiyan tebaaya ve yoğun misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Maniheistlere kıyasla daha avantajlı bir konumda oldukları belirtilebilir. Zira Yahudilik daha çok kendi içine dönük ve aktif misyonerlik çalışmalarında bulunulmayan bir din olmuştur. Bu durum, Sâsânî yöneticilerinin dönem dönem Yahudilerle ilgili politikalarında değişiklikler yapmalarına rağmen, Yahudileri genellikle devlet açısından tehlike arz eden bir sınıf olarak görmemelerine yol açmıştır.[2324]

3.2. Araplarda Dinî Durum

3.2.1. İslâm Öncesi Arap İnanışları / İslâm Öncesi Araplarda Din Algısı

Dinler, doğdukları coğrafyanın ve teşekkül ettikleri dönemin yansımalarını bünyelerinde barındırdıklarından, bir dinin mahiyetini anlamak için öncelikle bu bağlamı anlamaya yönelik bir okuma yapmak gerekmektedir. Bu açıdan İslâmiyet'in ortaya çıktığı

[2319] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi,* 83. Daryaee'nin eserinde zikrettiği üzere İsfahan yakınındaki "Ceyy", Yahudilere ait bir yerleşim yeridir. O, İsfahan'daki Zayende Rud Nehri'nin batı tarafında bulunan bu şehrin İslâmî dönemdeki isimlendirmesinin ise "el-Yehudiyye" (Yahudi kasabası) olduğunu ifade eder. Daryaee, *Sasanian Persia,* 55.
[2320] Daryaee, *Sasanian Persia,* 55.
[2321] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi,* 83; Daryaee, *Sasanian Persia,* 56.
[2322] Daryaee, *Sasanian Persia,* 56.
[2323] Writer, *The Reshaping of Iran from Zoroastrian to Muslim,* 14.
[2324] Muhammed Ali Bağır, *İran Yahudileri* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2024), 89-90.

toplumsal ve kültürel zemin kıymet taşımaktadır. İslâmî dönemde ortaya çıkan bir tabir olmakla birlikte, İslâm'ın doğduğu dönemdeki Arap toplumunun inanç ve yaşam biçimi "Câhiliye" kelimesiyle tarif edilmiştir. Bilginin zıddı anlamının yanı sıra hilmin (yumuşak huyluluk, sabır) zıddını da ifade eden "Câhiliye" kelimesi,[2325] kavramsal olarak İslâm öncesi dönemde Arap toplumunun sahip olduğu zihniyeti, yaşam tarzını, tutum ve alışkanlıklarını; kısaca bir yaşama biçimini tanımlamaktadır. Aynı zamanda Câhiliye, Arapların İslâmiyet öncesi ve sonrası inanç, tutum ve davranışlarını birbirinden ayırt etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu bağlamda, İslâm'ın reddettiği tüm inanç ve uygulamalar "Câhiliye âdetleri" olarak adlandırılmıştır.[2326]

Arap toplumundaki dinî yapı, kabile düzeniyle yakından ilişkilidir.[2327] Bir asılda birleştiklerine inanan kabile üyelerini birbirine bağlayan en güçlü manevî unsur, şüphesiz asabiyet ruhu olmuştur.[2328] Her koşulda birbirlerine destek olmaları gerektiği inancına sahip olan kabile bireyleri için, atalar inancı son derece dikkate değer bir yere sahiptir. Aynı zamanda onların dinleri şahıs değil, toplum dini olduğu için kabile dinine riayet, siyasî itaat şeklinde de addedilmiştir. Bu bağlamda, Araplar için inançlarının veya putperestlik anlayışlarının doğruluğu, atalarının bu inanca sahip olması gerçekliği karşısında ikinci planda kalmıştır. Onlar, atalarından miras aldıkları bu inancı sürdürmeyi ve yaşatmayı kabile uyumun en büyük göstergesi saymışlardır.[2329]

Kabilecilik, zikredilen bu yönleriyle dinin toplum içerisinde yerleşmesini ve toplumsal birlikteliğin sağlanmasını mümkün kılarken, bir taraftan da ayrışmaları ve düşmanlıkları beraberinde getirmiştir. Nitekim bir kabile ile savaşıldığında, o kabilenin putuna saygı gösterilmemesi olağan bir durum sayılmıştır. Bütün bu unsurlar İslâm öncesi Arap toplumunda dinin, siyasî ve sosyal düzenle derin bağlantılar taşıdığını göstermektedir. Ancak İslâmiyet'in gelişiyle birlikte bu algı köklü bir değişime uğramış; sosyal, siyasî,

---

[2325] Mustafa Fayda, "Câhiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/17.
[2326] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 50-51.
[2327] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 60.
[2328] Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri* (İstanbul: Düşünce Kitapevi, 2004), 21.
[2329] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 283-284, 298; Lewis, *Tarihte Araplar*, 10-11.

coğrafî farklılıklara rağmen Araplar, İslâmî kimlik altında birleşerek tek bir ümmet haline gelmişlerdir.[2330]

İslâm'ın neşet ettiği Arap Yarımadası'ndaki dinlerin kökenlerine dair net tespitler yapmak güç olsa da yarımadada mevcut dinî yapı hakkında en kapsamlı malumat şehirleşmenin geliştiği ve bölgesel devletlerin kurulduğu Güney Arabistan'a dair bulunmaktadır. İslâm öncesi Güney Arabistan'ın dinî yapısı incelendiğinde, diğer Sâmî kavimlerde olduğu gibi çok tanrılı inancın hâkim olduğu görülmektedir. Ayrıca Kahtânî Araplarının yaşadığı, şehirleşmenin yoğun olduğu ve bölgesel devletler kurulduğu Güney Arabistan'ın dinî inançları ve pratikleri; Adnânî Araplarının yaşadığı Kuzey Arabistan ile farklılık göstermiştir.[2331] Kuzey Arabistanlılar, kendilerini hem dinî hem de etnik açıdan Hz. İbrâhim'e dayandırmaya çalışmış, ancak bu bağ, kültürel bir aidiyetin ötesine geçememiştir. Semavî ve beşerî dinlerinin varlık gösterdiği yarımadanın geniş bir coğrafyaya sahip olması bazı bölgesel farklılıkları da doğurmuştur. Ancak Hicaz bölgesinde -bilhassa Mekke'de- genel itibarıyla şirk inancı baskın olmuştur.[2332]

Câhiliye dönemi Araplarının inanç sistemlerine göre, Allah her şeyi yaratan, evrendeki bazı olaylara düzen veren, üstün ve yüce varlık olarak kabul edilmekteydi. Bununla birlikte sıradan insanların Allah'a ulaşması, ancak aracı varlıkları yücelterek ya da onlara belirli sıfatlar atfederek mümkün olabilmekteydi. Kur'an-ı Kerim'de onların bu zihniyeti Yûsuf Sûresi 106. ayette; "Onların çoğu Allah'a ancak ortak koşarak inanırlar." şeklinde ifade edilmektedir.

Câhiliye Arapları, ancak birtakım aracılar vasıtasıyla Allah ile irtibat kurabileceklerine, O'na yönelip dua edebileceklerine veya yardım talep edebileceklerine inanmışlardı. Her biri farklı bir misyon yüklenen bu putlar, müşriklerin nazarında Allah'ın yeryüzündeki eli mahiyetindeydi. Dolayısıyla Allah'ın bu varlıklar aracılığıyla hayata müdahale ettiğine inanmışlardı. Ayrıca, insanlarla yüce varlık arasında iletişim kurduklarına inanılan bu aracılar, aynı zamanda şefaatçi olacakları düşüncesiyle ikinci dereceden tanrısal varlıklar olarak kabul edilmişlerdi.[2333] Putperestlik inancı, Ehl-i Kitap dinleri gibi

---

[2330] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 63.
[2331] Lewis, *Tarihte Araplar*, 6; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 48-49.
[2332] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 283; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 53.
[2333] Şinasi Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği", *Cahiliye Araplarının İlahları*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 20-21; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap

yazılı bir metne dayanmadığı için, dinî kurumlar yönünden zayıf kalmıştı. Bununla birlikte, kabile mensuplarının kolektif olarak benimsediği bu gelenek, kabile içerisinde güçlü bir sosyal ve kültürel yaptırım mekanizması oluşturmuştu.[2334]

3.2.1.1. Putperestliğin Teşekkülü

Hicaz bölgesi, bilhassa Mekke, Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmail dönemine nispet edilen inancının izlerini uzun zaman boyunca korumasıyla tevhidî düşüncenin merkezi olmuştur. Fakat zamanla insanlar tevhid inancından uzaklaşarak Allah'a ortak koşan şirk anlayışına yönelmişlerdir. Bölgesel farklılıklar olmakla birlikte, şirk inancı Arap Yarımadası'nın birçok bölgesinde yayılmıştır.[2335] Her ne kadar yarımadada daha öncelerde şirk inancının tezahürleri görülse de Mekke'de putperestliğin yerleşmesi, Yemen kökenli Huzâa kabilesinin lideri Amr b. Lühay ile başlamıştır.[2336]

Kâbe'nin yöneticileri olan Cürhümlüler Mekke'de taşkınlık yapınca, İsmailoğullarının desteğini alan Amr b. Lühay onları Mekke'den çıkarmış; akabinde Mekke'nin yönetimini ele geçirmiştir. Yönetimi devraldıktan sonra, Cürhümlüler döneminde Kâbe ve Mekke'nin sarsılan itibarını yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Bu süreç içinde ağır bir hastalığa yakalan Amr, tedavi amacıyla Suriye'nin Belka bölgesinde bulunan bir kaplıcaya gitmiştir. Orada insanların putlara taptığını görmüş, onlara sebebini sorduğunda; "Biz bunlar aracılığıyla yağmura ulaşıyor ve düşmana karşı da onlardan yardım talep ediyoruz." yanıtını almıştır. Bunun üzerine Kâbe'nin ve Mekke'nin itibarının yeniden güçlendirmek için bu putlardan bazılarını beraberinde getirerek Hicaz'ın muhtelif yerlerine yerleştirmiştir.[2337] Ayrıca, Amr b. Lühay çevredeki kabilelere ait putları Kâbe'nin içine yerleştirerek onların onayını ve desteğini almış, böylece Mekke'nin dinî bir merkez hâline gelmesini sağlamıştır. Aynı zamanda bu strateji, ticaret kervanlarının bahsi geçen kabilelerin meskun bulunduğu topraklardan güvenli bir şekilde geçmesine de olanak tanımıştır.[2338] Kaynaklarda, tevhid inancını değiştiren ve Kâbe'ye

---

İnancında Putların Yeri", *Milel ve Nihal* 11/1 (2014), 17; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 52-53.

[2334] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 55, 60, 277.

[2335] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 270-272; Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", 11.

[2336] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 66-67.

[2337] Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, nşr. Ahmed Zekî Bâşâ (Kahire: Matbaatü'l-Emîriyye, 1914), 8. Ayrıca bk. Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", 11-12; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 67.

[2338] Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", 13.

putları diken ilk kişinin Amr b. Lühay olduğunu zikretmekteyse de[2339] aslında onun bölgede mevcut olan putperestliği yeniden biçimlendiren kişi olduğunu söylemek daha isabetlidir. Amr, bu sistemle yarımadanın farklı yerlerinde tapınılan bu putların her birine meşruiyet kazandırmış, her kabilenin diğer kabilelerin kutsal saydığı varlıkları kendi kutsalı olarak kabul etmesini sağlamıştır. Böylece bu süreç kabileler arasında ticaret gelişmesine ve Mekke'nin bir ticaret merkezî olarak öneminin artmasına katkıda bulunmuştur.[2340]

Geniş bir coğrafyaya yayılan Arap Yarımadası'nda tek bir merkezî otorite bulunmadığı gibi, dinî inançlar ve ritüeller açısından ortak unsurlar kadar farklılıklar da mevcuttu. Coğrafî koşullar değiştikçe, dinî inançlar da farklılık göstermekteydi. Zira farklı bölgelerde yaşayan kabilelerin tapındıkları putlar da çeşitlilik arz ediyordu.[2341] Arap Yarımadası'nda farklı yerlerinden Mekke'ye getirilen yüzlerce putun olduğu bilinmekteydi. Nitekim Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethettiği esnada Kâbe'nin içinde yaklaşık 360 putun bulunduğu rivayet edilmekteydi.[2342]

Kuran-ı Kerim'de de ismi geçen Lât, Menât, Uzza;[2343] Arapların en meşhur ve en önemli putları arasındaydı.[2344] Mekke ile Medine arasında el-Müşellel yöresinde deniz kıyısında dikili olan Menât putuna Mekke, Medine ve çevre bölgelerdeki tüm Araplar saygı gösterir, hediyeler sunar ve kurbanlar keserlerdi. Bununla birlikte Menât'a en çok saygı gösteren Evs ve Hazrec kabileleriydi. Nitekim onlar haclarını yapıp vakfeye dururlar, bu putun yanına gelerek başlarını tıraş etmedikçe de haclarını tamamlanmış saymazlardı.[2345] Menât'tan sonra put edinilen Lât ise Taif'te bulunan dört köşe bir kayadan müteşekkildi. Lât putunun sâdinleri, Sakif kabilesinden Attâb b. Mâlikoğullarıydı.[2346] Bu putun üzerine bir beyt yapılmış, Kâbe'ye benzetilerek üzerine bir örtü örtülmüştü. Sâkif kabilesi Müslüman olunca, Hz. Peygamber (sav) Mugîre b. Şu'be ile Ebû Süfyan b. Harb'i

---

[2339] Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âşâr*, thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas (Beyrût: Dâru'l-Endelüs, 1983), 1/116-117; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm,* 13.
[2340] Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", 14-15.
[2341] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 62.
[2342] Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", 13, 31.
[2343] Necm Sûresi 19 ve 20. ayetlerde; "Gördünüz değil mi (âciz durumdaki) Lât'ı, Uzzâ'yı ve üçüncüsü olan diğerini, Menât'ı" şeklinde isimleri geçmektedir.
[2344] Lewis, *Tarihte Araplar*, 10-11.
[2345] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm,* 13-14; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/125.
[2346] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm,* 16. İbn Habîb ise putun sâdininin Yesâr b. Mâlikoğullarından Ebü'l-As ailesi olduğunu rivayet eder. İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 315.

bölgeye göndererek Lât putunu yıktırmış; beyti de ateşe verdirmişti.[2347] Araplar, Menât ve Lât'tan sonra Nahle'de bulunan Uzzâ'yı put edinmişlerdi. Hurmalık bir yerdeki üç dikenli ağacın adı olduğu zikredilen Uzzâ'nın sâdini, Benî Şeybân b. Câbir b. Mürre'ydi.[2348] Uzzâ, Huzâalılara ait bir put olmakla birlikte,[2349] Mekke'de yaşayan Kureyşlilerin ve diğer Arap kabilelerinin arasında en fazla hürmet gösterdikleri putlardan olmuştu. Rivayetlere göre Mekkeliler, Uzzâ'yı ziyaret eder, ona adaklar sunar ve kurbanlar keserlerdi. Hatta, bu putun kutsallığını vurgulamak amacıyla çocuklarına "Abdüluzza" adını vermektelerdi.[2350]

Araplar, Nûh Sûresi'nin 23. ayetinde isimleri zikredilen Vedd, Süvâ, Yağus, Yeûk ve Nesr putlarını Hz. Nuh'a nispet ederek kutsallık atfetmekteydiler.[2351] Dûmetü'l-cendel'de bulunan Vedd putu, Benî Vebra'ya ait olup sâdini ise Kelb kabilesinden Ferâfisa b. Ahvasoğulları'ydı.[2352] Yenbû bölgesindeki Ruhât yöresinde yer alan kabileler ise Süvâ putuna tapmaktalardı. Sâdinleri ise Lihyân kabilesindendi. Mezhic kabilesi ve onun kollarından biri olan Cüreş halkı ise Yagûs'a, Himyerlerin Zü'l-Kelâ kolu Nesr ile Hayvân kabilesi, Mekke'ye iki gecelik uzaklıkta bulunan Yeûk'a tapmaktaydılar.[2353]

Mekke'de Kâbe ve çevresine yerleştirilen pek çok put bulunmakta olup bunların en büyüğü de Hübel putuydu. İnsan şeklinde ve kırmızı akikten yapılan Hübel'in bir kolu kırık olduğu için müşrikler ona altından bir kol yapmışlardı. Hübel'e, bu putu yapan Huzeyme b. Müdrik'e nispetle "Huzeyme'nin Hübel'i" adı da verilmişti. Bir kimse seferden döndüğü zaman ilk olarak Kâbe'yi tavaf eder, daha sonra Hübel putunun yanında başını tıraş ederdi. Ayrıca putun önünde bulunan oklarla ölüm, nikah ya da başka önemli kararlar ile ilgili fal çekilirdi.[2354]

Rivayetlere göre Yemen'den Mekke'ye hac için kabileleriyle gelen Cürhüm kabilesinden İsâf b. Amr ile Nâile bint Süheyl, Kâbe'nin içinde zina yaptıkları için taşlaşmışlardı. Mekkeliler de halka ibret olması için onların taşlaşan bedenlerini Kâbe'nin yanına

---

[2347] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 16-17; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 315.
[2348] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 18-19, 22; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 315; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/126.
[2349] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/126.
[2350] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 27.
[2351] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 13. Bk. Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 119-120. Âyetin meali ise şöyledir: İnsanlara: "*Sakın tanrılarınızı bırakmayın, Ved, Suva, Yağus,Yeûk ve Nesr putlarından asla vazgeçmeyin.*" dediler.
[2352] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 10; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 316.
[2353] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 9-11; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 317.
[2354] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 27-28; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/117, 119.

dikmişlerdi. Üzerinden uzun zaman geçip putperestlik yaygınlaşmaya başlayınca, bunlardan biri Kâbe'nin yanına, diğeri ise zemzem kuyusunun yanına koyulmuştu. Kureyş kabileleri ile Kâbe'ye dışardan gelenler tarafından bunlara tapınılmaya başlanmıştı.[2355] Bu putların yanı sıra Mekke'de Zülhalesa, Zülkeffeyn, Ukaysir, Nuhm, Â'im, Su'ayr, Umyanus, Kuayb gibi daha pek çok put bulunmaktaydı.[2356]

Hz. Peygamber (sav) Mekke'yi fethettikten sonra, Kâbe'nin içerisinde ve çevresinde bulunan putları yıktırmış, ayrıca civar bölgelerdeki putların ortadan kaldırılması için küçük askerî birlikler göndermişti. Bu doğrultuda, Hâlid b. Velîd'i Uzzâ'yı; Sâid b. Ubeyd el-Eşhelî'yi Menât'ı; Amr b. el-Âs'ı Süvâ'yı; Tufeyl b. Amr'ı Zülkeyyen'i; Hz. Ali'yi de Tay kabilesinin putu olan Fels/Fils'i yıkmak üzere görevlendirmişti.[2357] Böylece, Arap Yarımadası'nda putperestliğin köklü izleri büyük ölçüde silinmiş, İslâm'ın tevhid inancı hâkimiyet kazanmıştı.

3.2.1.2. Mabedler ve Din Adamları

Araplar için hem İslâm öncesinde hem sonrasında en önemli ve en meşhur beyt Kâbe olmuştur. Bununla birlikte, Arapların yarımadanın çeşitli bölgelerinde ilâhları için yaptıkları başka beyt ve tâğûtları da bulunmuştur.[2358] Kâbe'nin temellerinin Hz. İbrâhim ve Hz. İsmail tarafından yükseltildiği Bakara Sûresi'nin 127. ayetinde; "Hani İbrâhim, İsmail ile birlikte evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyor, *Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin* diyorlardı." şeklinde ifade edilmektedir. Bununla birlikte bazı kaynaklarda Kâbe'nin ilk olarak Hz. Adem tarafından inşa edildiğine dair rivayetler yer almaktadır.[2359] Ancak bu rivayetler tarihî gerçekliği ifade etmekten ziyade, Kâbe'nin İslâm öncesindeki dinî konumunun ve algısının ne denli güçlü olduğunu gösteren önemli anlatılar olarak değerlendirilmelidir.[2360]

Kâbe ile ilgili aktarılan tarihî bilgiler ağırlıklı olarak Kusay'dan sonraki döneme aittir. Kusay'dan önce Mekke'nin idaresi sırasıyla Cürhümlülerin, ardından Huzâalıların kontrolüne geçtiği için, bu dönemde Kureyş Mekke üzerinde bir güce ve nüfuza sahip değildi. Ancak Doğu Roma İmparatorluğu'nun Huzâa kabilesine karşı Kusay'a destek

---

[2355] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 9, 29; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/122.
[2356] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 34, 37-41, 43, 45.
[2357] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 15, 31; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/131.
[2358] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 159, 184.
[2359] Ezrakî, *Ahbâru Mekke, 1*/37.
[2360] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 162.

vermesi sonucunda, Kâbe'nin yönetimi Kusay ve oğullarına geçmiştir.[2361] Kusay, Mekke'de çeşitli idarî düzenlemeler yaparak görev dağılımını belirlemiş ve hac ibadetini sistematik bir hâle getirmiştir. Bu süreç, hem Kureyş'in Mekke'deki siyasî ve ekonomik gücünü artırmış hem de şehrin gelişimine katkı sağlamıştır.[2362] Hac ibadeti, ticaretle doğrudan bağlantılı olduğundan, Kâbe İslâm öncesinde olduğu gibi İslâmiyet'in yayılmasından sonra da saygınlığını ve önemini korumuştur.[2363]

İslâmiyet'ten önce Kâbe, yalnızca dinî işlevleri bulunan ve dışından tavaf edilen bir mekan olmanın ötesinde içi de bir mabed olarak kullanılan bir yapıya sahipti. Kâbe'nin içinde çeşitli putlar bulunmakta, önünde ise fal oklarının çekildiği Hübel isimli put yer almaktaydı. Yolculuktan dönen kişiler, önce Kâbe'yi tavaf eder, ardından Hübel putunun yanına giderek tıraş olurlardı.[2364] Tavafın başlangıç noktasını işaret eden, Kâbe'nin güneydoğu köşesinde yer alan Hacerü'l-Esved ise İslâmiyet'ten önce de büyük saygı gören, tavaf sırasında selamlanıp öpülen bir taştı.[2365] Bununla beraber Araplar arasında Hacerü'l-Esved taşı hakkında farklı inançlarının bulunduğu, bu inançların bir kısmının İslâmiyet sonrasında da varlığını sürdürdüğü rivayet edilmişti.[2366] Kâbe'nin anahtarı, onu korumakla da görevli olan sâdin ismi verilen görevlide bulunurdu. Mekke'ye hâkim olan Huzâa kabilesi sidâne görevini üstlenmişken, Hz. Peygamber döneminde bu görev, Kusay'ın kendilerine yetki verdiği Abdüddâroğullarının sorumluluğunda yürütülmüştü.[2367] Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinden sonra bu görevi yine Abdüddâroğullarına bırakmıştı.[2368]

İslâm'dan önce Kâbe'nin kapısı pazartesi ve perşembe günleri açılırdı. Kureyş kabilesi Kâbe'ye duydukları saygıdan dolayı Kâbe'ye ayakkabılarını merdivenlerin altında çıkarıp yalınayak şekilde girerlerdi.[2369] Ayrıca Kâbe'yi ziyaret edenler, altın, gümüş, çeşitli ziynet eşyası, güzel kokular gibi değerli hediyeler takdim ederlerdi. Bu hediyeler, Hz. İbrâhim ve oğlu İsmail tarafından Kâbe'nin temellerini yükseltirken kazdıkları Kâbe'nin içindeki "Ahsef" adı verilen kuyuya konulurdu. Kâbe'yi ziyaret ederken

---

2361 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/143-144. Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 3/388-389.
2362 Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 162.
2363 Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 180.
2364 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/117, 119. Bk. Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 176.
2365 İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, 311.
2366 Detaylı bilgi için bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/324-328.
2367 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/147.
2368 Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 176, 180.
2369 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/174.

hediyeler sunulması âdeti İslâmiyet'ten sonra da devam etmişti.[2370] Nitekim Hz. Ömer, burada biriken malları dağıtmak istediğini dile getirdiğinde, Ubeyy b. Ka'b el-Ensârî veyahut Ali b. Ebî Tâlib, daha önce Hz. Peygamber'in (sav) de, Hz. Ebû Bekir'in de bunu yapmadığını hatırlatmış; bunun üzerine Hz. Ömer de niyetinden vazgeçmişti.[2371]

Araplar arasında, Farslarda ya da diğer dinlerde olduğu gibi hiyerarşik bir yapıya sahip ruhban sınıfı bulunmamaktaydı. Göçebe hayat süren kabileler, yerleşik bir düzene sahip olmadıkları için günlük ibadetlerini gerçekleştirebilecekleri sabit mabetlere de sahip değillerdi. Bu durum, dinî işleri yürütecek güçlü etkiye sahip din adamı sınıfının oluşmasını engellemişti.[2372] Bununla birlikte Kâbe kadar kutsal kabul edilmese de Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde, Arapların ilâhlarına adadıkları ve etraflarında tavaf edip kurban kestikleri birçok beyt ve tâğûtları bulunmaktaydı.[2373]

Her kabilenin kendine ait putlarının bulunduğu mabedleri ya da müstakil alanları mevcuttu. Araplar, bu putların etrafında tavaf eder, dualar eder ve çeşitli hediyeler takdim ederlerdi. Putların mekanları kutsal kabul edilir, hatta bu alanlarda kavga etmek dahi yasak sayılırdı. Putlar için adanmış mabedlerin hizmetini sağlayan, bir nevi din adamı statüsünde değerlendirilebilecek kişiler, "Sâdin" olarak adlandırılmaktaydı. Sâdinler, putların bakım, onarım ve temizliğinden sorumlu olmanın yanı sıra onların güvenliğini sağlama, sunulan hediyeleri muhafaza etme ve gerekli yerlere dağıtma, adak kurbanlarını kesme ve etlerini paylaştırma gibi görevleri üstlenmektelerdi. Bu görevlerin tümü ise "Sidâne" olarak adlandırılmıştı.[2374] İlâhın hizmetinde oldukları için kutsal sayılan ve toplumda saygın bir konuma sahip olan sidâne görevi, genellikle aile içinde veraset yoluyla aktarılmakla birlikte, bazı durumlarda farklı sebeplerle el değiştirebilmekteydi.[2375] Ayrıca sâdinler, mabedlere daha fazla insanı çekebilmek amacıyla putlar için değerli kumaşlarla süslenmiş yapılar inşa etmekte ve bu sayede sunulan hediyelerden ve adaklardan gelir elde etmekteydiler.[2376] Bunun yanı sıra sâdinler,

---

[2370] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/242. Bk. Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 178-179. Kâbe'ye bırakılan bu mallara "Ebrâk" denilmekteydi. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/247.
[2371] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/246; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 58.
[2372] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 185.
[2373] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 159, 184.
[2374] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 275; Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", 30; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 160, 186.
[2375] Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", 30; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 187.
[2376] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 160.

dinî kurallara riayeti sağlamakla da yükümlüydüler. Fal oklarının muhafazası ve bakımıyla ilgilenir, gerektiğinde başvuruda bulunan kişinin dile getirdiği sorunu puta bizzat kendisi iletirlerdi. Ardından, fal oklarını çekerek putun verdiğine inanılan kararı ilgili kişiye bildirirlerdi.[2377]

Sâdinlerin yanı sıra kehanetlerde bulunan, secîli sözler söyleyen ve geleceğe dair haberler veren "Kâhinler", geçmiş ve gelecek hakkında tahminlerde bulunan güçlü önsezilere sahip "Arrâflar", din adamı sınıfına dâhil edilebilecek diğer roller arasında yer almaktaydı.[2378] Hacla ilgili bir uygulama olan Nesî'nin (Muharrem ayının safer ayına tehir edilmesi) başlama zamanını belirleyen ve duyuran "Nâsî" de bu sınıfa dâhil edilebilecek kişilerdendi. Standart bir usul olmamakla birlikte, müşrikler bir sene sonra nesî yapmaya karar verdiklerinde, nâsî, Veda Haccı'nın yapıldığı gün bunu ilan etmekle görevliydi.[2379] Ancak, bu kişiler bağımsız ve kurumsal bir din adamı sınıfı oluşturmayıp, toplum içinde belirli yetenek ve özellikleriyle öne çıkan bireylerdi.[2380]

3.2.1.3. Dinî Ritüeller ve Bayramlar

Câhiliye dönemi ibadetleri arasında hac, tavaf, oruç, kurban, putlara hediye takdim etme, putların yanlarında dua etme, fal okları çekme ve yemin etme gibi ritüeller yer almaktaydı. Hac ve umre, yalnızca dinî bir ibadet olarak değil, aynı zamanda ekonomik faaliyetler açısından da büyük bir öneme sahipti.[2381] Mekke'ye gelen hacılar, Allah'ın misafiri ve Kâbe'nin ziyaretçileri olarak kabul edildikleri için, Kureyş kabilesi hac mevsiminde onlara ikramda bulunmayı önemli bir görev olarak görmüştü. Bu doğrultuda, Kusay'ın emriyle Kureyşliler her yıl mallarından belirli bir kısmını vergi olarak ona vermişler; elde edilen gelir, hac mevsiminde Mekke'ye gelen hacılara yemek dağıtımında kullanılmıştı. "Rifade" olarak isimlendirilen bu gelenek, İslâm'ın doğuşu sırasında ve sonrasında da varlığını sürdürmüştü.[2382]

Kureyş'in hac ibadeti üzerindeki bu düzenlemeleri, sadece Mekke'ye gelen hacılara yönelik ikramlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda onların tavaf ve alışveriş gibi pratiklerine de müdahale ederek ekonomik bir kazanç sağlamaya yönelmiştir. Bu

---

[2377] Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", 30.
[2378] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 185-186, 189.
[2379] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/183-185.
[2380] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 186.
[2381] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 286.
[2382] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/195.

bağlamda, Câhiliye döneminde kendilerini Kâbe'nin sahibi sayan Kureyş, Kinâne, Huzâa kabileleri tavaf elbiseli bir şekilde yaparken bunun dışındaki Araplar genellikle Kâbe'yi çıplak bir şekilde tavaf etmişlerdir. Dışarıdan gelip Kâbe'yi çıplak tavaf etmek istemeyen kimseler, onlardan elbise satın almak ya da kiralamak zorunda olmuşlardır. Çünkü üzerlerine giydikleri, içinde günahın işlendiği elbiseler olduğu için onlarla tavaf etmelerinin caiz olmadığı düşünülmüştür. Elbise almak için maddî imkanı olmayanlar ise Kâbe'yi çıplak bir şekilde tavaf etmişlerdir. Çıplak tavaf edecek olan erkekler gündüz vakti, kadınlar ise gece tavafı yapmışlardır. Ayrıca Mekkelîler, günah olduğu gerekçesiyle dışarıdan gelenlerin harem içerisinde ticaret yapmalarına müsaade etmemişlerdir. Buradaki temel sebep onların kendilerinden alışveriş yapılmalarını sağlamaktır. Kâbe'nin sahibi sayılan bahsi geçen kabilelerin dışındakilerin hareme yiyeceklerini sokmaları da yasaklanmıştır. Bu da onları alışveriş yapmaya mecbur bırakmıştır.[2383]

Hac ibadetiyle bağlantılı önemli uygulamalardan biri de "Nesî" geleneğidir.[2384] Araplar, Hz. İbrâhim ve İsmail'den itibaren 12 kamerî ayın dördünü yani Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Receb aylarını "Haram aylar"[2385] olarak kabul etmişlerdir. Bu aylarda savaş yapmaktan kaçınmışlar, ancak bu kaide ihlal edilip yapılan savaşlara ise kan akıtılıp günah işlenildiği için "Ficâr" adını vermişlerdir.[2386] Kamerî ayların her yıl yaklaşık on gün geriye kayması, hac ibadetinin ve panayırların düzenlendiği haram ayların farklı mevsimlere denk gelmesine neden olmuştur. Bu durum, ticaret açısından olumsuz sonuçlar doğurduğundan, Araplar her üç yılda bir takvime fazladan bir ay ekleyerek hac ve panayır zamanlarını ürünlerin yetiştiği ve ticaretin en verimli olduğu döneme denk getirmeye çalışmışlardır. Nesî uygulaması, hicretin sekizinci yılına kadar devam etmiş, ancak daha sonra Tevbe Sûresi'nin 37. âyetinin nâzil olmasıyla birlikte tamamen yasaklanmıştır.[2387]

İslâm öncesi dönem Arapları için putun yanında kurban kesmek, önemli ibadetlerden biri olarak kabul edilmekteydi. Göçebe kabileler, putları adına hayvanlarından, yerleşik

---

[2383] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 287-288.
[2384] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 157; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/183.
[2385] Merzûkî, *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*, 165.
[2386] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/192.
[2387] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/183-186. Ayrıca bk. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 288-290.

topluluklar ise ekinlerinden adaklar adamaktaydı. Bunların yanı sıra ilâhlarına sundukları adakların konusu olan belirli hayvanlara özel isimler vermişlerdi. Öyle ki putlara adanmış kulağı kesik develere "Bâhîre", putlara adandığı için dokunulmaz kabul edilen develere "Sâibe", "Vâsile" ve "Hâm" gibi isimler vermektelerdi.[2388] Putlara gösterilen bu özel saygının bir yansıması olarak, hayızlı kadınların putlara yaklaşması ve onlara dokunması yasak kabul edilmekteydi.[2389]

Câhiliye döneminde oruç, önemli ibadet uygulamaları arasında yer almaktaydı. Müşrikler, Aşûre gününü, Recep ayında "Atîre kurbanı"nı kestikleri günü oruçlu geçirirlerdi. Bununla birlikte, "Sükût orucu" adı verilen bir uygulamaları olduğu ve bu orucu tuttukları süre boyunca hiç konuşmadıkları da rivayet edilmekteydi. Ayrıca işledikleri bir günaha kefaret olması veya kıtlık tehlikesiyle karşılaşmamak için oruç tuttukları da kaynaklarda zikredilmiştir.[2390]

Araplar Hz. İbrâhim ve Hz. İsmail döneminden kaldığına inandıkları fal oklarını, hayatlarında vazgeçilmez rehber olarak kabul etmektelerdi. Câhiliye Araplarına göre, tanrının ve onların aracıları olan putların iradesi, fal okları aracılığıyla kendilerine bildirilirdi. Bu nedenle, her putun önünde fal oklarının bulunduğu torbalar olur ve oradan çıkan sonuca göre eylemlerini belirlerlerdi.[2391] Kâbe'nin içinde yer alan Hübel putunun önünde yedi tane fal oku bulunmaktaydı. Müşrikler, bu oklarla yaptıkları çekiliş sonucuna göre kararlarını belirlerdi.[2392] Özellikle önemli bir dinî vecibeyle karşı karşıya kaldıklarında fal çekme işlemini Hübel putunun önünde gerçekleştirirlerdi.[2393] Hübel putunun, Amr b. Lühay tarafından Kâbe'nin içine yerleştirildiği rivayet edilmekte olup, önüne üzerinde yazılar bulunan yedi adet fal oku koyanın da kendisi olduğu zikredilmekteydi. Buna göre, bir kişi herhangi bir işe girişmeden önce, üzerinde "Rabbim bana emretti", "Rabbim bana yasakladı" yazan oklar ile "Akıl" yazılı üç oku alarak fal çekerdi. Eğer "Akıl" yazılı ok çıkarsa, kesin karar verilmeden önce diğer iki yazıdan biri

[2388] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 330-331.
[2389] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 32.
[2390] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 297; Ali Osman Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 110-111.
[2391] Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", 18, 30.
[2392] İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 28.
[2393] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 281.

çıkana kadar oklar yeniden çekilirdi. Diğer okların üzerinde ise "Evet", "Hayır", "Sizden değildir" ve "Sizdendir" gibi ifadeler yer almaktaydı.[2394]

Câhiliye Araplarının bir kısmı ahiret inancına sahip olmadığı için, iyilik ve yardımları yalnızca dünyevî çıkarlar doğrultusunda gerçekleştirmekteydi. Ancak, sınırlı da olsa yeniden dirilmeye ve hesaba çekileceklerine inanan Araplar da mevcuttu. Bu inanca sahip olanlar, ölülerini yıkayıp kefenledikten sonra, bir tür cenaze namazı kılarlardı. Defin işleminin ardından, ölen kişinin devesi mezarın başına getirilirdi. Başı bezle sarılı, ayakları çapraz biçimde bağlı şekilde susuz ve az halde ölüme bırakılırdı. "Beliyye" adı verilen bu uygulama, onların ölünün ahiret hayatında binitli olarak haşredileceğine inandıklarının göstergesiydi.[2395]

Câhiliye döneminde Medinelilerin iki tane bayram kutladıkları rivayet edilmektedir. Bu bayram günleri çeşitli oyunlar ve şenliklerle geçirilmekteydi. Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettiğinde onların bu kutlamalarının mahiyetinin ne olduğunu sormuş; onlar da Câhiliye devrinden beri muayyen iki günde şenlik yaptıklarını ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, bu bayramların yerine Allah'ın daha hayırlı kıldığı Ramazan Bayramı (Îyd-i Fıtr) ve Kurban Bayramı'nı (Îyd-i Edhâ) ihdas ettiğini buyurmuştur. Bazı kaynaklarda Medinelilerin kutlamakta oldukları bu bayramların Nevrûz ve Mihricân olduğu aktarılmaktadır.[2396]Ayrıca müşriklerin Arafat'ta vakfeye durduktan Müzdelife vakfesini tamamladıktan sonra, Mina'da bulundukları günü bayram olarak geçirdikleri de zikredilmektedir. Bu bilgilerle birlikte putları ve dinî ritüelleri birbirlerinden farklı olan Arap kabilelerinin tamamı tarafından ortak şekilde kutlanan belirli bir bayramdan söz etmek hayli güçtür.[2397]

3.2.2. Yarımada'daki Diğer Dinler ve İnançlar

Arap Yarımadası'nda putperestlik yaygın olmakla birlikte, bu inanç tek bir sistem hâlinde homojen bir yapı arz etmemekteydi. Bazı Araplar, Allah'ı tamamen inkâr ederek tabiata ve yıldızlara tapmaktayken, bir kısmı ise Allah'ın âlemin yaratıcısı olduğunu kabul etmekle birlikte, O'nun yanında ikinci derecede tanrılar olarak gördükleri putlara ya da

---

[2394] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/193.
[2395] Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* 1/320-321, 323. Bk. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü,* 278-279.
[2396] Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri,* 73; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler,* 259.
[2397] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 259.

melek, şeytan, cin gibi tabiatüstü varlıklara da tapmaktaydılar. Bunun yanı sıra, müşriklerin farklı inançları kabul edebilen dinî bir çoğulculuğa sahip olmalarının etkisiyle Yahudilik, Hristiyanlık, Sâbiîlik, Mecûsîlik gibi dinler de Arap Yarımadası'nda varlık göstermiştir.[2398]

Hicaz bölgesinde, zikredilen dinlerin yanı sıra sayıları az da olsa Hanîf olarak zikredilen kimseler yaşamaktaydı. Hanîfler kurumsal bir dinî yapıya sahip olmayıp şirke ve puta tapmaya karşı çıkan, münferit bir dinî yaşantıya sahip zâhid kimselerdir.[2399] Arapların kendilerini Hz. İbrâhim'le ilişkilendirme biçimlerinden hareketle, Hanîfliği Hz. İbrâhim'in getirdiği dinin doğrudan bir devamı kabul etmek çok mümkün görünmemektedir. Aradan geçen 2500 yıllık zaman içerisinde, bu inanç çeşitli tahrifatlara uğrayıp otantik özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Bu nedenle Hanîflik inancını, Hz. İbrâhim'in ve Hz. İsmail'in dininin devamı saymak bir hayli güçtür.[2400]

Nitekim "Hanîf" kelimesi, belirli bir dinî sistem anlamında ilk defa Kur'an-ı Kerim'de geçmektedir. Mekkî sûrelerde altı, Medenî sûrelerde altı olmak üzere toplamda 12 defa zikredilen Hânif tabiri, hiçbir ayette Câhiliye dönemine ait bağımsız bir dinî akım anlamında kullanılmamıştır.[2401] Öte yandan Hanîfler, tevhid inancını kısmen barındıran Yahudiliğin ve Hristiyanlığın etkisiyle, Hz. İbrâhim'in dinine ait bazı değerlere kendi bireysel ve kişisel çabalarıyla ulaşarak onları muhafaza etmişlerdir.[2402]

3.2.2.1. Mecûsîlik

İslâm öncesi dönemde Mekkeliler, coğrafî yakınlığın da etkisiyle Hristiyanlardan ziyade Mecûsîlerle daha yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bu yakınlığın en belirgin göstergelerinden

---

[2398] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 238-239, 275, 280; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 181.

[2399] Varaka b. Nevfel, Kuss b. Saîde, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl (Putperestliği reddetmiş, putlar için kesilen etlerden de yememiştir.), Ümeyye b. Ebû's-Salt, Erbâb b. Riâb, Süveyd b. Âmir el-Mustalakî, Ebû Kerb Es'ad el-Himyerî, Vekî b. Seleme b. Züheyr, Umeyr b. Cündeb, Adî b. Zeyd el-İbâdî, Ebû Kays Sırme b. Ebû Enes, Varaka b. Nevfel, Âmir b. Zarb el-Udvânî Hanîflerin meşhurları olarak kaynaklarda zikredilmektedir. Yine Hz. Peygamber'in halasının oğlu Ubeydullah b. Cahş, Hanîf iken bir dönem Hristiyanlığa girmiş, fakat İslâm'ın nüzulüyle birlikte Müslüman olmuştur. İlk Müslümanlarla birlikte Habeşistan'a hicret ettikten sonra burada tekrar Hristiyanlığa dönmüş, ölene kadar da bu din üzerinde kalmıştır. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 255-260, 270.

[2400] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 277, 279, 280-281.

[2401] Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 82. Hânif kelimesinin geçtiği ayetler, Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/67, 95; Nisâ 4/125; En'âm 6/79,161; Yunus 10/105; Nahl 16/120, 123; Rûm 30/30. Çoğulu olarak Hunefâ şeklinde geçtiği ayetler; Beyyine 98/5, Hac 22/31. Meallerde geçen "Hanîf" kelimesinin kritiği için bk. İnci Erdil, "Kur'an'da Hanif Kavramı ve Meâllere Yansıması", *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (2023), 197-208.

[2402] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 280.

biri, Sâsânî ile Bizans İmparatorluğu arasında gerçekleşen savaşta müşriklerin Mecûsîlerin tarafını tutmaları olmuştur. Nitekim bu hadise Rum Sûresi'nin[2403] konuları arasında yer almıştır.[2404] Her ne kadar Arap Yarımadası'nın doğusunda, özellikle Bahreyn, Umân, Yemen ve Yemâme gibi bölgelerde Mecûsîlik belli bir yayılma göstermişse de Araplar arasında genel itibarıyla pek fazla kabul görmemiştir.[2405] Öyle ki, siyasî olarak Sâsânîlere bağlı olan Hîre Arapları dahi, dinî açıdan onlarla tam bir bağlılık ilişkisi içinde olmamışlardır. Buna karşın azınlıkta da olsa bazı Arap kabileleri arasında Mecûsîliği benimseyen Arapların olduğu bilgisi aktarılmaktadır.[2406] Benzer şekilde İslâm'ın tebliğ sürecinde, yeni dini kabul etmeyerek cizye vermek üzere anlaşma imzalayan Mecûsîlerin başka bir dine girmekte isteksiz davranmaları, Mecûsîliğin millî bir din niteliği taşımasından kaynaklanmaktadır.[2407]

Mecûsîlik,[2408] Arabistan'ın daha çok doğu ve güney kesimlerinde, özellikle Bahreyn, Umân, Yemen ve Yemâme şehirlerinde yayılım göstermiştir.[2409] Yemâme bölgesinde Mecûsîler, vâdilerde ve köylerde yaşayan, ağırlıklı olarak ziraat ile geçimlerini sağlayan kabilelerden oluşmuştur.[2410] Buna karşın, Umân bölgesindeki Fars kökenli Mecûsîler ise Arabistan'ın diğer bölgelerindekiler gibi ticaret amacıyla gelen tüccarlar ile İranlı askerlerden müteşekkildir. İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde Sâsânîlerin Umân üzerindeki siyasî etkisi zayıflaması, bu bölgedeki Mecûsîlerin siyasî nüfuzunu da önemli ölçüde

---

[2403] "Rumlar en yakın yerde yenilgiye uğradı ama bu yenilgiye rağmen birkaç yıl içinde yeniden üstünlük sağlayacaklar; çünkü karar yetkisi eninde sonunda Allah'a aittir. İşte o gün inananlar Allah'ın yardımına sevineceklerdir: Çünkü o, dilediğine yardım eder. O kudret ve merhamet sahibidir." Rum, 30/1-5.

[2404] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/184; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 106. Ayrıca bk. Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", 418.

[2405] İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 49.

[2406] Bahreyn bölgesine yakın yaşayan Temîm, Abdülkays, Benî Hanîfe kabilesinden bazı kimseler olmuştur. Mesela Temim kabilesinden Zürare b. Ades ile oğlu Hâcib, Akra b. Hâbis, Ebû Esved'in Mecûsîliğe girdikleri zikredilmektedir. Buna etki eden sebeplerden biri olarak Sâsânîlerin ulusal bir inancının olması, başka milletler arasında yayma çabalarının bulunmaması zikredilmektedir. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 249-250. Mecûsîliğe geçen Hâcib b. Zürâre'nin, inançlarına uyarak kızı ile evlendiği, fakat sonradan Arap geleneklerine ters olan bu hareketinden dolayı pişmanlık duyduğu aktarılmaktadır. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler", *Hz. Muhammed (sav) ve Evrensel Mesajı* (İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, 2014), 418.

[2407] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 6/694.

[2408] Mecûsî kelimesini kökeni, aslen Yunanca kökenli "مغوس"tur. Kelimesinin Araplaştırılmasından türemiş olan Mecûsî kelimesi, Farsça'da "Ateşe tapan" manasına gelmektedir. Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 6/694; Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2003), 28/279.

[2409] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 6/691, 694; Gündüz, "Mecûsîlik", *DİA*, 28/280.

[2410] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 6/694.

azaltmıştır. Bu nedenle, Umân Mecûsîleri siyasî olarak güçlü bir etkiye sahip olmamışlardır.[2411]

İslâmiyet'ten önceki dönemde Bahreyn'de Farslar, Araplar ve Ebnâ bir arada yaşadığı için Putperestlik, Yahudilik, Hristiyanlık gibi dinler bölgede varlık göstermiştir. Ancak, coğrafî olarak Sâsânîlere yakınlığı ve doğrudan onların idaresinde bulunması nedeniyle, Bahreyn'in nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan Farslar arasında Mecûsîlik baskın inanç hâline gelmiştir. Hatta, Umân'a kıyasla Bahreyn'deki Mecûsî nüfusun daha fazla olduğu belirtilmektedir.[2412] Bölgede İslâmiyet'in yayılması ise Bahreyn yöneticisi Münzir b. Sâvâ'nın Müslüman olmasıyla hız kazanmıştır. Onun İslâm'ı kabul etmesinin ardından, bölgedeki Araplar ve bazı İranlılar da Müslüman olmuştur.[2413]Ancak, Hz. Peygamberin vefatından sonra patlak veren irtidat hadiselerine Bahreyn'dekiler başta olmak üzere Mecûsîlerin birçoğunun destek verdiği görülmektedir. Her ne kadar bu isyanlar, Hâlid b. Velîd komutasındaki İslâm ordusu tarafından bastırılmış olsa da[2414] Bahreyn halkı kadîm düşüncelerini İslâmî bir kimlik altında yaşatmaya çalışmışlar; bu sebeple de Bahreyn, uzun yıllar boyunca muhalif düşüncenin merkezi olma özelliğini korumuştur.[2415]

Yemen bölgesine yerleşen Mecûsîler ise buranın asıl yerleşikleri olan Araplarla uyumlu ve iyi ilişkiler kurmuşlar, hatta aralarında birçok evlilik bağı da gerçekleşmişlerdir. Bu evliliklerden meydana gelen nesil "Ebnâ"[2416] olarak adlandırılmıştır. İlerleyen süreçte İslâmiyet'i de kabul eden Ebnâ,[2417] Yemen'de peygamberlik iddiası ile ortaya çıkan Esved'e karşı mücadele göstermişlerdir. Böylece zamanla Araplaşan bu eski Mecûsî yeni Müslüman grup, Yemen'in İslamlaşmasında önemli bir etkiye sahip olmuşlardır. [2418]

[2411] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 6/693. Ayrıca bk. Söylemez, "Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler", 420.
[2412] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n Nebeviyye,* 2/218, 254; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir,* 1/263. Ayrıca bk. Söylemez, "Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler", 421.
[2413] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir,* 1/263; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* 2/215.
[2414] Söylemez, "Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler", 422. Bahreyn'deki Farsların irtidat hadiseleri sonrasında tekrar İslâm hakimiyetine dahil edilmeleri hakkında bk. Elif Kübra Aslandoğdu, *Doğu Arabistan'a İslâmiyet'in Girişi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 96-100.
[2415] Ayrıca bk. Söylemez, "Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler", 425.
[2416] Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 117; Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler,* 49-50.
[2417] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 147.
[2418] Söylemez, "Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler", 420.

3.2.2.2. Hristiyanlık

Filistin'de doğan Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun desteğini aldıktan sonra geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı bulmuştur.[2419] Hristiyanlığın, Arap Yarımadası'nda etkili olup yayılması ise farklı bölgelerde ve farklı zaman dilimlerinde vuku bulmuştur. Bu yayılma süreci, kuzeyden Roma İmparatorluğu, kuzeydoğudan Sâsânî İmparatorluğu, güneybatıdan ise Habeşistan aracılığıyla gerçekleşmiştir.[2420] Arapların güçlü, kurumsallaşmış bir dine mensup olmamaları, Hristiyan din adamlarına dinlerini yayma hususunda avantaj sağlamıştır.[2421]

İslâmiyet'ten önce Arap Yarımadası'nın kuzey kesimlerinde yerleşik olan Gassânîler, Roma İmparatorluğu'nun, Hîreliler ise Sâsânîlerin egemenliği altında varlıklarını sürdürmekte, aynı zamanda da bulundukları bölgelerin kontrolünü sağlamaktaydılar.[2422] Suriye kanalıyla Kuzey Arabistan'a ulaşan Hristiyan misyonerler vasıtasıyla Gassânî ve Hîre Arapları Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Hîreliler, Sâsânîlere bağlı uydu bir devlet olmalarına rağmen, onların resmî dini olan Mecûsîliği kabul etmek yerine Hristiyanlığı benimsemişlerdir.[2423] Hîre Arapları da dahil olmak üzere, Irak bölgesindeki Hristiyan Arapların çoğu Nastûrî mezhebine mensuptur. Bunun muhtemelen sebeplerinden biri, Mecûsîliği seçmiş olan Sâsânîlerin, Roma İmparatorluğu'nun resmî mezhebine karşı bir denge unsuru oluşturmak amacıyla Nastûrîliği teşvik etmek istemelerdir. Bu durum Arapların Hristiyanlıkla tanışmalarına ve din değiştirmelerine alt yapı sağlayan Nastûrî mezhebi Irak, İran ve Sâsânî iktidarına boyun eğen bölgelerde yaygınlık göstermiştir.[2424]

Hristiyanlığı kabul eden Araplar yalnızca Gassânîler ve Hîreliler ile sınırlı kalmamış, Tenûh, Behrâ, İyâd, Âmile, Lahm ve Cüzâm kabileleri ile Yemâme bölgesinde yaşayan Tağlib ve Bekr b. Vâil kabileleri[2425] bu dine mensup olmuşlardır. Ayrıca, Benî Temîm ve

---

[2419] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 244.
[2420] Zekiye Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 63.
[2421] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 55, 62.
[2422] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 2/629-630; Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 47.
[2423] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 245.
[2424] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 2/629.
[2425] Bekir b. Vâil ile Tağlib kabilelerinin büyük ölçüde Monofizit Hristiyan oldukları zikredilmiştir. Watt, *Hz. Muhammed Medine'de*, 175.

Abdülkays kabilelerinin bir kısmının da Hristiyanlığı benimsediği bilinmektedir.[2426] Bunun yanı sıra, Benî Hanîfe kabilesinin lideri olan ve Sâsânî Kisrâsı Hüsrev Pervîz ile yakın ilişkiler kurduğu bilinen Hevze b. Ali'nin de[2427] Hristiyanlığa mensup olduğu rivayet edilmektedir.[2428]

Hristiyanlığın en önemli merkezlerinden biri haline gelen Güney Arabistan'daki Yemen, tarih boyunca Roma ve Sâsânî İmparatorlukları ile Habeşistan'ın mücadele sahası olmuştur. Roma İmparatoru II. Konstantin (337-361) döneminde, Hristiyanlık Himyerî Devleti'nin bazı bölgelerinde etkin hâle gelmiş ve bu çerçevede bazı Himyerî kralları Hristiyanlığı benimsemişlerdir.[2429] Yemen'in en eski yerleşimlerinden biri olan Necrân ise[2430] Farsların otoritesinin bulunmadığı, iç işlerinde bağımsız bir yapıya sahip, kendi idarî sistemine sahip bir bölgedir. Mezhîc ve Keylân soyundan gelenlerin Hristiyanlığı benimsemesi, bunun yanı sıra bölgeye gelen Hristiyan tüccarların etkisi, Necrân'da Hristiyanlığın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu süreç sonunda, Necrân, Güney Arabistan'da Hristiyanlığın en önemli merkezi hâline gelmiştir.[2431] Roma İmparatorluğu, bölgedeki piskoposlara destek olmak, çeşitli hediyeler göndermek ve onları finanse etmek suretiyle Yemenli Hristiyanları desteklemiştir. Ayrıca Necrân bölgesinde kiliseler inşa edilmesi için mimar, işçi ve malzeme yardımı sağlamıştır. Böylece, Monofizit Hristiyanlığın Yemen ve Necrân bölgesinde yayılması, Arabistan Yarımadası'nda kontrol sağlamak isteyen Roma İmparatorluğu'nun çıkarları için avantaj sağlamıştır.[2432]

Sâsânîlere bağlı Himyerî Hükümdarı Zû Nüvas'ın Yahudiliği benimsemesiyle, Hristiyanlar bölgede şiddetli baskı ve zulümlere maruz kalmışlar, pek çoğu ateş çukurlarına atılarak acımasız bir şekilde öldürülmüştür.[2433] Ancak, Habeş Kralı Necâşî'nin gönderdiği ordular sayesinde Zû Nüvas'ın birlikleri mağlup edilmiş, böylece

---

[2426] Mustafa Fayda, "Abdülkays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/248; Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, 173; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 246.

[2427] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, 4. bs. (Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y.), 665.

[2428] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 4/213; Askar, *al-Yamama in the Early Islamic Era*, 78.

[2429] Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 91, 93-95.

[2430] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 3/534.

[2431] Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 95-96; Cengiz Tomar, "Yemen-II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/402.

[2432] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 3/533. Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 97-98.

[2433] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/118-119, 123.

525 yılında Himyerî Devleti'ne son verilmiştir.[2434] Habeşlilerin Himyerîleri ortadan kaldırmasıyla birlikte, bölgede Hristiyanlar yeniden varlık gösterebilmişlerdir.[2435] Habeşliler Güney Arabistan'daki hâkimiyetlerini pekiştirdikten sonra valileri Ebrehe aracılığıyla Hicaz'ı Hristiyanlaştırmaya yönelik bir girişimde bulunmuşlar fakat başarılı olamamışlardır.[2436] Ebrehe olayı nedeniyle, Mekkeliler arasında Hristiyanlara yönelik olumsuz bir intiba oluşmuşsa da toplu bir Hristiyanlaşma yaşanmamıştır. Bununla birlikte, Mekke'ye ticaret amacıyla gelen, yerleşen veya köle olarak getirilen Hristiyanlar da bulunmuştur. İslâm öncesi dönemde Mekke'de Hristiyanlığa mensup olduğu bilinen isimler arasında Osman b. Huveyris, Lehhâ b. Kuleyb, Varaka b. Nevfel, Şeybe b. Rebîa ve Ubeydullah b. Cahş gibi isimler kaynaklarda zikredilmektedir.[2437]

3.2.2.3. Yahudilik

Yahudilerin Arap Yarımadası'na ne zaman geldiklerine dair farklı görüşler ileri sürülmüş olup bunlar arasında en yaygın kabul gören görüş, onların Romalıların Suriye ve Mısır üzerindeki hâkimiyetlerinin ardından Yahudilere uyguladığı baskılar sonucu, Şam'dan ayrılarak Arap Yarımadası'na göç ettikleri yönündedir. Özellikle M.S. 70 yılında, Roma'nın Kudüs'ü işgal etmesi ve Yahudi toplumuna yönelik baskılarını artırmasıyla birlikte, Yahudilerin Hicaz'a yönelik göçleri hız kazanmıştır. Bu süreçte Yahudiler, Hicaz'ın iç bölgelerine, özellikle Yesrib, Hayber ve Vâdilkurâ'ya yerleşmiş, ayrıca Şam yolu üzerindeki küçük yerleşim yerlerine dağılmışlardır.[2438] Bununla birlikte, Yahudilerin Arap toplumuyla olan ilişkileri, onların kendilerini üstün ve seçilmiş bir kavim olarak görmeleri nedeniyle belirli sınırlarla şekillenmiştir. Nitekim bu algı Yahudiliğin Araplar arasında yaygınlık kazanmasını engelleyen en önemli faktörlerden biri olmuştur. Bunun yanı sıra, Yahudiliğin millî bir din niteliği taşıması ve Yahudi şeriatının bedevi Arap yaşam tarzına uyum sağlamaması da bu dinin Arap toplumunda kabul görmesini zorlaştıran etkenler arasında yer almıştır. Buna rağmen, Yahudilik bazı Arap kabileleri arasında, Hristiyanlık kadar olmasa da, sınırlı ölçüde benimsenmiştir.

[2434] Taberî, *Târihu't-Taberî,* 2/124-125.

[2435] Habeşlilerin Yemen'i fethi sadece dinî açıdan değil, toplumda dil, dış görünüş ve kültür açısından da bazı tesirler bırakmıştır. Detaylı bilgi için bk. Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 3/538.

[2436] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü,* 247.

[2437] Adnan Demircan, *Cahiliye Arapları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 135-136.

[2438] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 6/511-543. Bk. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü,* 241-242.

Nitekim, Yemen, Yesrib ve Yesrib'in kuzeyindeki bölgelerde yaşayan, bir kısmı Arap kökenli olan Yahudiler bulunmaktadır.[2439]

Yahudi nüfusunun en yoğun olduğu Yesrib'te, Yahudiler ticaretle uğraşan aktif bir topluluk olarak öne çıkmış, özellikle Ukâz başta olmak üzere önemli panayırlarda ticarî faaliyetlerde yer almışlardır. Aynı zamanda entelektüel seviyeleri yüksek olan Yahudiler, çoğunluğu ümmî olan Arap toplumu üzerinde itibar ve üstünlük kazanmışlardır.[2440] Yesrib dışında, Umân'a göç eden Kinde kabilesi içerisinde ve Suhâr şehrinde yaşayan bazı Yahudi toplulukları bulunmaktadır. Ayrıca, Erdeşîr b. Bâbek tarafından Umân yakınlarında inşa ettirilen Mazûn şehrinde de Yahudilerin ikâmet ettikleri bilinmektedir.[2441] Benzer şekilde, farklı dinî grupların bir arada yaşadığı Bahreyn'de de Yahudi toplulukları bulunmuştur.[2442] Bahreyn'in İslâm'a davet edildiği dönemde, bölgede yaşayan ve dinlerinde kalmayı tercih eden Yahudiler, cizye ödemekle mükellef tutulmuştur.[2443]

Yahûdîlik tüccarlar vasıtasıyla Yemen'de de yayılma imkânı bulmuştur. Yemen'de Yahudilerin en parlak dönemi, Himyerî hanedanı lideri Zû Nüvas'ın idaresi altında yaşanmıştır. Zû Nüvas, bu dini benimsemiş ve ülkesindeki Hristiyanları zorla Yahudiliğe geçirmeye çalışmıştır. Ancak, Habeşlilerin bölgeyi işgal etmesinin ardından, Yemen'deki Yahudiler eski güç ve etkinliklerini kaybetmişlerdir. İslâmiyet'in yayılması sırasında, Yemen'deki Yahudilerin herhangi bir mukavemetiyle karşılaşılmamıştır. Yemen'in Sâsânîlere bağlı valisi Bâzân'ın, geniş halk topluluklarıyla İslâm'ı kabul etmesiyle birlikte bölgedeki Yahudilerin bir kısmı Müslüman olmuş, diğer kısmı ise cizye verme üzerine anlaşma yapmışlardır.[2444]

3.2.2.4. Sâbîilik

Eski Babillilere, İranlılara, Yahudilere ve Hristiyanlara ait dinî düşüncelerin birleşiminden müteşekkil Sâbiîliik, tarihi Sâsânîler dönemine kadar uzanan ve "Ginza"

[2439] Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 62.
[2440] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 241-242.
[2441] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 4/202; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi,* 1/409.
[2442] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 106; Cevâd Ali, *el- Mufassal*, 4/487.
[2443] İbn Seyyidünnâs, *Uyunü'l Eser*, 2/352; Cemaluddin Muhammed b. Abdullah b. Yûsuf ez-Zeyleî, *Nasbu'r-Râye li-ehadîsi'l-Hidâye* (Cidde: Dâru'l-Kıble, 1997), 4/420.
[2444] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/224; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/656-657. Bk. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 241-242.

adı verilen kutsal kitapları bulunan bir inanç olarak zikredilmektedir.[2445] Sâbiîlik, inanç yapısına göre İrfanî Sâbiîlik ve Hurafî Sâbiîlik olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. İrfanî Sâbiîlik; Keldanî filozof ve rahiplerin felsefî düşüncelerinin ön planda olduğu bir yapı arz ederken, daha avam kesime hitap eden Hurafî Sâbiîlikte, yıldızlar tanrı olarak kabul edilmiştir.[2446]

Sâbiîliğin Arap Yarımadası'na ne zaman yayıldığını kesin olarak belirlemek güçtür. Ancak, Güney Araplarının Güneş'e taptıklarına dair rivayetler, Sâbiîliğin yarımadaya dışarıdan gelen en eski dinlerden biri olduğu şeklinde bir çıkarım yapılmasına yol açmaktadır. Güney Araplarından Sâbiîliği benimsediği bildirilen kabileler arasında, Müşteri Yıldızı'na tapan Beni Lahm, Suheyl Yıldızı'na tapan Beni Tay, Dirane Yıldızı'na tapan Beni Misem ve Beni Kays, Utarid Yıldızı'na tapan Beni Esed gibi topluluklar bulunmaktadır. Muhtemelen, bu göçebe kabileler Harran civarında Sâbiîlerin ibadetlerine tanıklık etmiş, sonrasında da putperestlik inançlarını, Sâbiîlerin yıldızlara tapma inancıyla birleştirmişlerdir.[2447] Bunun yanı sıra, Mekkelilerin "Sâbî" kelimesini, eski dinini terk eden veya dinden çıkan kişiler için bir sıfat olarak kullandıkları da zikredilmektedir. Nitekim Mekkeli müşrikler, Müslüman olan eski dindaşlarını "Sâbî" olarak nitelemişlerdir.[2448]

Kur'an-ı Kerim'de de bahsi geçen[2449] dinî topluluklardan biri olan Sâbiîler, ilk olarak Cezîre bölgesinde ortaya çıkmışlardır. Sâbiîler, cemaat mensuplarını Mandaye (bilenler, ârifler) olarak adlandırırken; ilmî otoritesi yüksek olanlarına "Nasuraye" (doğru inancı koruyup gözetenler) ismini vermişlerdir. Batılı araştırmacılar ise Sâbiîliği "Mandeizm" şeklinde adlandırmaktadırlar.[2450] Sâbiîler, önderleri olarak kabul ettikleri Hz. Yahya'nın öldürülmesinden sonra, kendilerine yapılan katliamdan kaçarak Kuzey Mezopotamya'ya göç etmişler; daha sonra ise Güney Mezopotamya'ya yerleşmişlerdir. Mecûsîlik İran'da resmî din hâline gelinceye kadar yani M.S. III. yüzyılın ilk yarısına kadar Sâbiîler bölgede huzur içinde yaşama imkânı bulmuşlardır. Müslümanlar Irak bölgesinin hakimiyetini ele

---

[2445] Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, 85; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 251.
[2446] Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, 86.
[2447] Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, 86-87.
[2448] Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 253.
[2449] Bk. Bakara 2/62, Maide 5/69, Hac 22/17.
[2450] Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/341-342.

geçirince diğer yöre halkı gibi Sâbiîler de zimmî statüsünde sayılıp İslâm hâkimiyeti altına girmişlerdir.[2451]

3.3. Fetihler Sonrası Dinî Durum

Hz. Peygamber'in vefatını takip eden ilk 20 yıl içerisinde, sahâbîler askerî faaliyetlere odaklanarak Sâsânî İmparatorluğu'nu tarih sahnesinden tamamen silmiş, İslâm Devleti'nin sınırlarını Irak'tan Merv'e kadar genişletmişlerdir.[2452] İslâmî kaynaklara göre bu fetihler, ilahî planın bir parçası olarak değerlendirilmiş, aynı zamanda ilahî vaadin gerçekleşmesi için sadakatle yerine getirilmesi gereken bir görev olarak kabul edilmiştir.[2453] Bununla birlikte kaynaklar üzerinden fetihlerle ilgili meselenin ne derece doğru ve tarafsız şekilde tespit edilebildiği önemli bir sorundur. Bu bağlamda bazı çalışmalarda İslâm'ın ikinci ve üçüncü yüzyıllarındaki İran dinî hareketlerine ilişkin, klasik kaynakların anlatımlarında tarafgirlik bulunduğunu öne sürülmektedir. Pourshariati'nin aktarımına göre, İslâmî dönemin ilk üç yüzyılına ait Farsça kaynakların günümüze ulaşmamış olması, bu döneme dair bilgilerin büyük ölçüde klasik Arapça kaynaklara dayandırılmasına yol açmıştır. Ancak söz konusu kaynakların, fetih sonrası İran halkının entelektüel dinî, ahlâkî, ekonomik ve idarî eğilimleri hakkında oldukça sınırlı bilgi sunması, bu dönemin dinî ortamına ilişkin birçok sorunun cevapsız kalmasına neden olmaktadır.[2454]

Müslümanlar tarafından ilâhî bir planın tezahürü olarak görülen fetihlerin, diğer dinî gruplar tarafından nasıl değerlendirildiği de önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Müslüman olmayan topluluklar, fetihlere dair farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir.[2455] Örneğin Hristiyan Farslar, İslâm fetihleri sırasında Sâsânîlere destek vermemişlerdir. Bu tutumun sebeplerinden biri muhtemelen Hristiyan Araplara duydukları yakınlık veya siyasete uzak, azınlık bir grup olarak İslâm hâkimiyeti altında daha rahat bir yaşam sürdürebileceklerine dair umut beslemeleridir. Bir diğer gerekçe ise Sâsânîlerin, Arap veya Ârâmî Hristiyanlara kıyasla Fars Hristiyanlarına baskı

[2451] Gündüz, "Sâbiîlik", 35/342.
[2452] Savant, *The New Muslims of Post-Conquest Iran-Tradition, Memory and Conversion*, 5-6.
[2453] Gordon, "The Early Islamic Empire and the Introduction of Military Slavery", 35.
[2454] Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, 506.
[2455] Gordon, Hristiyanların ve Zerdüştîlerin tepkisinin fetihleri felaket olarak görme şeklindeyken, Yahudilerin ise daha karmaşık bir tutum sergilediklerini düşünmektedir. Gordon, "The Early Islamic Empire and the Introduction of Military Slavery", 35.

uygulayarak onları millî din olan Mecûsîlik içinde tutmaya çalışmış olmalarıdır.[2456] Bu durum, Hristiyan Farsların Sâsânî yönetimine olan desteklerinin azalmasında belirleyici bir rol oynamıştır. İslâm fetihlerinden önce bu topraklara yerleşmiş olan Yahudiler için ise, Müslümanların bölgeye gelişi memnuniyetle karşılanan bir durum sayılmıştır. Sâsânî yöneticileriyle araları çok iyi sayılmayan Yahudiler, İslâm hakimiyetinde Ehl-i Kitap kabul edilmeleri nedeniyle daha stabil bir hayat yaşama imkanı bulmuşlardır. Ayrıca onlar Müslümanların bölgeye gelişini Mesihî dönemin başlangıcına işaret olarak yorumlamışlar, bu inançlarının etkisiyle fatihleri bir nevî kurtarıcı olarak görmüşlerdir.[2457]

Mani'nin öldürülmesinin ardından maruz kaldıkları ağır baskı ve zulümler nedeniyle gerçek inançlarını gizlemek zorunda kalan Maniheistler ise, Sâsânî İmparatorluğu yıkılıncaya kadar bir anlamda takiyye prensibini benimsemişlerdir. Bu zorunluluk, onların bulundukları çevreye uyum sağlamaya çalışmasına neden olmuştur; Hristiyanların yaşadığı bölgelerde Hristiyan, Mecûsîler arasında Mecûsî, Budistler içerisinde ise Budist gibi görünme çabasına sevk etmiştir.[2458] Bu bağlamda, Maniheistler için kullanılan "Zendîq" terimi hem onların içinde bulunduğu koşulları hem de bu dinî nitelemek için kullanılan kavramsal yapıyı açıklamak açısından dikkat çekicidir. "Zendîq", Pehlevîce'deki yorumlama anlamına gelen "Zend" kelimesinden türemiş olup, Avesta'nın açıklanması ve yorumlanmasını ifade etmektedir. Maniheistler, Zerdüştîliğin düalist kozmolojisinden etkilenmiş, ancak bu dini kendilerine göre yeniden yorumlayarak farklı bir inanç sistemi geliştirmişlerdir. Bu yorumlar, Zerdüşt din adamları tarafından sapkınlık olarak değerlendirilmiş ve Maniheistler için Zend'den yüz çevirenler anlamında "Zendîq" tabiri[2459] kullanılmaya başlanmıştır. Bu tabir, Sâsânî dönemiyle sınırlı kalmamış, İslâmî dönemde de kullanılmaya devam etmiştir. Arapçalaştırılmış şekliyle "Zındık", Maniheistler başta olmak üzere sapkın veya din dışı inançlara sahip olduğu düşünülen kişiler için genel bir suçlama terimi hâline gelmiştir. Daha geniş anlamıyla

[2456] Gökalp, *Irak'in Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi),* 208.
[2457] Bağır, *İran Yahudileri*, 89-90, 98.
[2458] Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 186.
[2459] "Zendîq" tabiri, ilk kez Sâsânî topraklarındaki Kâbe-i Zerdüşt'te yer alan Kerdir (Kartir) Kitâbesi'nde geçmektedir. Kitâbe'de Yahudilerin, Brahmanların (Hindular), Hristiyanların, Zendîqlerin (Mecûsîlerin) ve birkaç dinî grubun daha Sâsânî topraklarından kazındıkları ifade edilmektedir. "Kartir KZ.", *Kartir's Inscription on the Kabah of Zartusht - avesta.org*, ts. (Erişim 01 Ocak 2025), md. 9-10.

"Zenâdıka" terimi, özellikle Maniheizm'in etkisi altındaki düalist sınıfları ve öğretileri ifade etmek için kullanılmıştır.[2460]

Sâsânî yönetimi zamanında bahsi geçen ağır koşullar altında var olma mücadelesi veren Maniheistler, Müslümanların İran topraklarını fethini büyük sevinçle karşılayan topluluklardan biri olmuşlardır. Sâsânîler döneminde uğradıkları zulmü Müslümanlardan görmemiş olmaları, onların İslam döneminde inançlarını açıkça ifade edebilmelerine ve inançlarını serbestçe yaşamalarına olanak sağlamıştır. Hatta bu dönemde Maniheistler içerisinden dileyenler özgürce Babil'e geri dönebilmişlerdir. Maniheistlere tanınan bu özgürlük ortamı, İran dinlerinin tümünün Mecûsilik çatısı altında toplanarak Ehl-i Kitap statüsüne dahil edilmesiyle ilişkilidir. Bu yaklaşım, Maniheistlere İslam hâkimiyeti altında daha rahat bir yaşam imkânı sunarak onların inançlarını nispeten özgür bir şekilde yaşayabilmelerine zemin hazırlamıştır.[2461]

Müslümanlar, fethedilen bölgelerdeki Hristiyan, Yahudi, Mecûsî ve Budist toplulukların özel yaşamlarını sürdürmelerine; Helenistik, Sâsânî veya yerel hâkim kültürlerin varlıklarını bazı ölçülerde devam ettirmelerine izin vermişlerdir. Araplar, fethettikleri yerlerde İslâm'ı tebliğ etme görevlerini yerine getirirken, Müslümanların maslahatını etkilemediği sürece, bu toplulukların inanç ve kültürel yaşamlarına karışmamışlar; erken dönemlerde kültürlerini ve dinlerini dayatma noktasında bir zorlamada bulunmamışlardır.[2462] Müslümanlar, fethedilen bölgelerdeki ateşgedelerin bir kısmına dokunmadıkları gibi, bu tür dinî mekânların varlıklarını sürdürmesine izin vermişlerdir.[2463] Nitekim Hz. Peygamber döneminde Münzîr b. Sâvâ'nın Bahreyn Mecûsîleri ile yaptığı anlaşmaya göre, cizye vermeyi kabul eden Mecûsîlerin dinlerinde kalmalarına müsaade edilmiş, ateşgedelerine dokunulmamıştır. Bununla birlikte Müslüman olmaları durumunda bu ateşgedelerin Allah'ın ve elçisinin olacağı şartı

[2460] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 251; Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 76.

[2461] Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 162-163.

[2462] Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam, Conscience and History in a World - Volume 1: The Classical Age of Islam* (Chicago: The University of Chicago Press, 1974), 1/227; Foltz, *Iran in World History*, 47; Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci,* 186. Foltz'un yorumuna göre, bu süreçte mevâlî olarak kabul edilen ve yeni dinlerini benimseyerek yönetici sınıfa dahil olma hakkı tanınan topluluklar, genellikle baskıya maruz kalmamış; esasen bu dönüşümde asıl baskıyı hisseden taraf Araplar olmuştur. Foltz, *Iran in World History*, 47.

[2463] Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 71. Mecûsîlerin inşa ettiği ateşgedeler, Irak ve İran (Fars) toprakları, Kirman, Sicistan, Horasan, Taberistan, Cibâl, Azerbaycan, Rân, Hindistan, Sind ve Çin topraklarında bulununmakta olup sayıca çok fazladırlar. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 2/258.

koyulmuştur.[2464] Hz. Ömer ise sulh anlaşmasında yazılı olmadığı halde şehirlerde havra ve kilise inşasına müsaade edilmeyeceğini bildirmekle birlikte, fetihten önce yapılan kilise, havra ve ateşgedelerin yıkılmamasını ya mevcut haliyle bırakılmasını ya da mescide çevrilmesini emretmiştir.[2465]

Benzer şekilde Ömer b. Abdülaziz de Horasan'daki savaş işlerine tayin ettiği Abdurrahman b. Nuaym'a yazdığı mektubunda sulh yaptıkları kimselerin kilise, havra ve ateş mabedlerini yıkmamalarını tembihlemiştir.[2466] Fakat bu durum, Arap kültürünün yeterince güçlü olmadığı anlamına gelmemektedir.[2467] İslâmiyet'in kaynaklar ve usul açısından sağlam bir temele sahip olması, ayrıca Müslüman fatihlerin inançlarını koruma konusundaki hassasiyeti, kültürel asimilasyona karşı güçlü bir direnç oluşturmuştur. Öyle ki, Müslüman fatihlerin bu korumacı yaklaşımı olmasaydı, sadece kültürel anlamda bile Arapları asimile edecek bir birikime sahip olan Ârâmîler karşısında direnç göstermek zorlaşabilirdi.[2468] Bu durum, İslâm medeniyetinin fethedilen bölgelerdeki kültürlere karşı sergilediği dengeli yaklaşımını ve yerel unsurlarla kurduğu ilişkide gösterdiği dikkati açıkça ortaya koymaktadır.

İslâm medeniyeti, tek seferde ortaya çıkmamış; aksine teşekkülü yüzyıllar süren bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Bu medeniyetin oluşumuna pek çok kişinin ve topluluğun katkısı olmuş, bu katkılardan biri de İranlılar tarafından sağlanmıştır. Nitekim Sâsânî İmparatorluğu'nun sona ermesinin ardından dahi, İranşehr ile özdeşleşen ve halklarının kimliğiyle bütünleşen Sâsânî kültürel mirasının etkisi, hemen her alanda varlığını sürdürmeye devam etmiştir. 12 asırdan daha fazla bir tarihsel ve kültürel birikime sahip Farslara kıyasla, Arapların üzerine koyabilecekleri medeniyet unsurları açısından daha sınırlı bir mirası bulunduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte, Araplar da Fars toplumunu dil, din, hukuk ve sanatsal alanlarda derinden etkilemiştir. Zamanla, her iki toplumun sosyolojik yapılarının birbiriyle kaynaştığı ve birbirine üstünlük sağladığını kesin bir

[2464] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 108.
[2465] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc,* 138. Ayrıca bk. Gökalp, *Irak'in Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), 255*.
[2466] Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/572.
[2467] Hodgson, *The Venture of Islam, Conscience and History in a World,* 1/227.
[2468] Gökalp, *Irak'in Fethi ve İslâmlaşma Süreci,* 186.

şekilde belirlemenin zor olduğu bir tablo ortaya çıkmıştır. Bu durum, İslam medeniyetinin zengin ve çok katmanlı yapısını da güçlendirmiştir.[2469]

3.3.1. Farsların Müslümanlaşma Süreci

Sâsânî İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte Mecûsîlik dünyevî desteğini kaybetmiştir. Bu durum, dinin resmî hiyerarşisinde en üst düzeydeki mobed-i mobedânlık makamının ve onun bir alt kademesi olan mobedânlık yapısının çöküşüyle daha da belirgin hale gelmiş; ayrıca şehirlerin ve büyük kasabaların hızla İslâmlaşmasına imkan sağlamıştır. Fakat İran toplumunun Müslümanlaşması kitleler halinde ve bir anda gerçekleşen bir olgu değildir. Müslümanlar X. yüzyıla kadar İran şehirlerinde nüfus olarak çoğunluğu oluşturamamış, kırsal kesimde ise yerel mobedler, halk üzerindeki etkilerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Jamsheed Choksy, şehirli Mecûsîlerin VIII. ve X. yüzyıllar arasında İslâm'ı benimsediğini, kadîm kültür ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan kırsal kesimde ise bu dönüşümün daha uzun bir süreçte tamamlandığını vurgulamaktadır.[2470] Bu farklılıklar İran toplumunda dinî ve kültürel değişimin hem coğrafî hem de sosyolojik koşullara bağlı olarak farklı hızlarda yaşandığını ortaya koymaktadır.

Müslüman yöneticiler tarafından din değiştirmeye zorlanmayan hem hukuksal hem dinî yönden özgür bırakılan Mecûsîler, zaman içinde nüfus olarak azalarak azınlık konumuna düşmüşlerdir. Sâsânî Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte dinî kurumlar yönüyle de zayıflamış olan Mecûsîlik günlük hayatta etkinliğini kaybetmiştir. Hal böyle olunca, cizye yerine zekat verecek olmaları şeklindeki ekonomik bazı avantajlar, Mecûsîlerin Müslümanlaşmasında motive edici unsurlardan biri olmuştur. Bunun yanı sıra İslâm hukukunun Müslümanların Ehl-i Kitap olan kadınlarla evliliklerine izin vermesine karşın, Mecusi kadınlar ile evlenmelerini yasaklaması; Yahudilerin de evliliklerini genellikle kendi toplulukları içinde gerçekleştirmeleri, Mecûsîlerin kendi dindaşları arasında evlilik yapmalarını zorunlu hale getirmiştir. Bu durum ilerleyen süreçte Müslümanların nüfus

---

[2469] Garthwaite, *İran Tarihi*, 109; Gustave Le Bon, *Arapların Medeniyeti*, 125; Foltz, *Iran in World History*, 45.

[2470] Clifford Edmund Bosworth, *Sistan Under the Arabs, From the Islamic Conquest to the Rise of the Saffarids (30-250/651-864)* (Rome: Istıtuto Italiano Per ıl Medio ed Estremo Oriente, 1968), 23; Jamsheed K. Choksy, *Conflict and Cooperation: Zoroastrian Subalterns and Muslim Elites in Medieval Iranian Society* (New York: Columbia University Press, 1997), 106-107; Foltz, *Iran in World History*, 52.

olarak artmasına, Mecusilerin de nüfuslarının azalmasına yol açmıştır. Ortaya çıkan bu tablo Mecûsîlerin Müslümanlaşmalarına teşvik edici bir unsur olmuştur.[2471]

İran coğrafyasında yaşanan İslâm'a intibak süreciyle alakalı kayda değer bazı adımlar atılmış, bunlardan biri de dinî mabetlerin inşası ve dönüşümü olmuştur. Bu bağlamda, Müslümanların Sevâd bölgesinde inşa ettikleri ilk caminin Medâin şehrinde bulunması önem taşımaktadır.[2472] Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın emriyle, Sâsânîlerin yüksekliği, kemerlerinin zarafeti ve nakışlarının güzelliğiyle övündükleri Tâk-ı Kisrâ,[2473] devasa sütunlarla çevrili alanına bir minber konulmak suretiyle mescide dönüştürülmüştür. Batılı araştırmacılar bu dönüşümü bir meydan okuma olarak yorumlamış olsalar da Müslümanların burayı mescit olarak seçme nedenleri daha ziyade pragmatik yaklaşımlara dayanmaktadır. Zira bu tercihin temelinde, alanın cemaatle namaz kılmaya uygun bir yapıya sahip olması gibi sebepler yatmaktadır.[2474]

Kuteybe b. Müslim, Buhârâ'nın fethini kesin olarak gerçekleştirdikten sonra bölgeye Müslümanları yerleştirerek İslâmî yapıyı güçlendirmiştir. Bu süreçte, küfre dair unsurlar barındıran Mecûsî gelenekleri yasaklanmış; Buhârâ hisarı içinde, bir dönem Budistlerin daha sonra Mecûsîlerin mabed olarak kullandıkları yere Mescid-i Câmi inşa ettirmiştir. Kuteybe'nin, camiyi panayırların kurulduğu ve pek çok putun satıldığı Mâh-ı Rûz Çarşısı'na yaptırması dikkat çekici bir tercih olarak değerlendirilmektedir. İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte Buhârâ'da birçok mescid inşa edilmiş, hatta kalabalık Arap kabilelerinin yerleştiği mahallelerdeki bazı kiliseler de camiye dönüştürülmüştür. Ayrıca Kuteybe'nin, halkın cuma namazına katılımını zorunlu kılarak İslâmî ritüellerin

---

[2471] Mehmet Usluer, *Basra-Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı* (İstanbul: Siyer Akademi, 2021), 175.

[2472] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 407.

[2473] Tâk, Farsça'da "kemer" demektir. Bu kelime, "Padişahların padişahı" anlamında gelen ve ilk kez Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev'e verilen "Kisrâ" unvanıyla birleşerek "Tâk-ı Kisrâ" şeklini almıştır. Bu birleşim, "Padişah Kemeri" anlamında olup aynı zamanda bu isim, yapının içinde bulunduğu saraya da verilmiştir. Tâk-ı Kisrâ, I. Şâpûr döneminde inşa edilmiş, I. Hüsrev zamanında sarayın taht salonu olarak kullanılan kısmın eklenmesiyle genişletilmiştir. Rivayete göre I. Hüsrev ziyaretçilerini burada kabul etmiş, halkın şikayetlerini yine bu salonda dinlemiştir. Tâk-ı Kisrâ, aynı zamanda Hz. Peygamber'in (sav) doğumunda meydana gelen mucizelerden biri olarak kemerinin yıkılması rivayetiyle de anılmaktadır. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın, Medâin şehrini fethettikten sonra Tâk-ı Kisrâ'ya girerek Hz. Peygamber'in (sav) Mekke'ye girişinde yaptığı gibi fetih namazı kıldığı da nakledilmiştir. Dicle Nehri'nin yanında, Bağdat'ın 35 km güneyindeki Medâin'de yer alan Tâk-ı Kisrâ'nın tamamı günümüze ulaşamamış olsa da bazı kalıntıları hâlâ ayaktadır ve bu kalıntılar, bölgenin tarihî mirasına tanıklık etmektedir. Vildan S. Coşkun, "Tâk-ı Kisrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/450; Savant, *The New Muslims of Post-Conquest Iran-Tradition, Memory, and Conversion*, 2.

[2474] Gökalp, *Irak'in Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), 254*.

toplumsal hayatta daha görünür hâle gelmesini sağlamıştır.[2475] İslâmiyet'in ilk yıllarında Buhârâlıların, Arapça bilmemeleri nedeniyle namazlarda Kur'ân'ı Farsça okudukları, rükuya ve secdeye gideceklerinde arkalarında bekleyen münadinin sesli ikazda bulunduğu rivayet edilmiştir. Aynı zamanda, halkı teşvik etmek amacıyla cuma namazına gelenlere iki dirhem verilmesi gibi uygulamalar sayesinde mescitlere olan rağbet artmış, ibadet alanları dolup taşmıştır.[2476]

İslâm'a geçiş sürecini daha etkili bir şekilde yürütmek amacıyla bölgede görevlendirilecek kişilerin Fars kökenli olmasına özen gösterilmiştir. Muâviye'nin halifeliği döneminde, Rebî' b. Ziyâd Sistân valisi olarak görev yaparken (46/666), onun yardımcısı ve kâtibi olarak bölgede bulunan Hasan el-Basrî hem Fars kökenli olması hem de Farsça konuşabilmesi nedeniyle bu göreve özellikle uygun görülmüştür. Hasan el-Basrî'nin varlığı, bölgedeki İslâm'a geçiş politikalarının uygulanmasına önemli bir katkı sağlamıştır. Ayrıca şehre Arap alimler getirilerek yerel halkın Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenmesi ve İslâm'ın temel ilkelerine vâkıf olması için çalışmalar yapılmıştır. Rebî'nin adaletli yönetimi ve etkili uygulamaları sayesinde pek çok Mecûsî'nin Müslüman olduğu kaydedilmiştir.[2477] Bu ve benzeri etkili Müslümanlaştırma politikaları neticesinde, Fars halkı İslâm'ı benimsemeye başlamış; bu yeni inanç, onların toplumsal ve kültürel kimliklerini derinlemesine şekillendirmiştir.

Fetihlerin ardından İslâmiyet'i kabul eden Farslar, İslâm'ı yalnızca bir Arap dini olarak değil, aynı zamanda bir İran dini olarak da görmüşlerdir. Bu yeni dinî kimlik, geçmişlerini farklı bir perspektiften yeniden hatırlamalarına ve tarihleriyle ilgili yeni anlamlar ve anılar üretmelerine olanak tanımıştır. Özellikle 3-5./9-11. yüzyıllarda yazılan tarih eserleri, biyografik sözlükler, coğrafya çalışmaları, tefsir ve hadis metinleri, İran'ın geçmişini yeniden yorumlama sürecinin ilk aşamasını oluşturmuştur. Bu süreç, 4./10. yüzyıldan itibaren Fars harflerinin gelişimiyle daha da ivme kazanmış ve İran'ın hem dinî hem de kültürel mirasının yeni bir anlayışla ifade edilmesine zemin hazırlamıştır. Netice itibarıyla İslâm'ın kabulü, Farsların tarihsel kimliklerini ve geçmişlerini yeniden

[2475] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 77-79. Bk. Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslamiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi", 53.
[2476] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 78.
[2477] Bosworth, *Sistan Under the Arabs*, 23.

tanımlamalarına olanak tanırken, aynı zamanda bu kimliği İslâmî dünya ile bütünleşmiş bir şekilde sürdürmelerini sağlamıştır.[2478]

3.3.2. Dinî Uygulamaların ve Geleneklerinin Dönüşümü

Sâsânî İmparatorluğu'nun İslâm fetihleriyle birlikte sona ermesi, kökenleri Ahamenişlere dayanan bin yılı aşkın bir siyasî hâkimiyetin ortadan kalkması anlamına gelse de bu durum Sâsânîlerin her yönüyle tarihten silindiği anlamına gelmemiştir. Aksine kadîm ve güçlü bir medeniyete sahip Sâsânî mirası, İslâm medeniyeti içerisinde çehre değiştirerek kendine yeni bir varlık alanı bulmuştur. Fars medeniyetine ve kültürüne dair pek çok unsur, İslâm Devleti'nin farklı alanlarında etkisini sürdürmeye devam etmiştir.[2479] Bu minvalde, bayramlar gibi dinî hayatla bağlantılı bazı gelenekler, yeni inanca uyarlanarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bununla birlikte Mecûsî kalmayı tercih edenlerin, oğulları ve kızları da dahil yakın akrabalarla yaptıkları evlilik uygulamaları yasaklanmamıştır.[2480] Fakat İslâm'ın öz değerlerinin muhafaza edilmesi, ahlâkî ve sosyal düzenin korunması amacıyla Müslümanların Mecûsî kadınlarla evlenmesi yasak kılınmıştır.[2481] Bu yasaklama, Müslümanların İslâm'ın temel ahlâkî ilkeleriyle çelişen geleneksel veya bölgesel pratiklere entegre olmalarını engelleme çabasının bir parçası olarak değerlendirilebilir.

Bu evliliklerin yasaklanmasıyla birlikte, İslâm toplumunun inanç ve ibadetle bağlantılı ahlâkî değerlerinin korunmasını sağlamak amacıyla getirilen kurallardan biri de Mecûsîlerin kestiği hayvanların etlerinin tüketilmemesi olmuştur.[2482] Resûlullah'ın bu hususta; "Ehl-i Kitap'a davrandığınız gibi Mecûsîlere de öyle davranın. Fakat onların kadınlarını nikahlamayın ve kestikleri hayvanların etini yemeyin." buyurduğu rivayet edilmiştir. Böylece onlara Ehl-i Kitap'tan farklı olarak kadınları ile evlenilmemesi ve

---

[2478] Savant, *The New Muslims of Post-Conquest Iran-Tradition, Memory, and Conversion*, 3-4.
[2479] Gustave Le Bon, *Arapların Medeniyeti*, 124-125. Alıcı, "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce", 14-15.
[2480] Nihavend Savaşı'nda ordu komutanı olan Numân b. Mukarrin'in ordusuna yaptığı konuşma, Mecûsîlerin dinî inançlarına dair bilgi verdiği gibi, Müslümanların Farslara bakış açısını ortaya koyması bakımından önemlidir. Numân onlara: "Farslılar size ihtar verdiler, siz de onlara ihtar verdiniz. Eğer onları hezimete uğratacak olursanız nimet ve sevince kavuşursunuz. Fakat onlar sizi yenilgiye uğratacak olurlarsa ne Basra ne Kûfe ne de Medine elinizde kalır. Sizler İslâm ile şirk arasındaki bir kapı gibisiniz. Şayet bu kapı kırılacak olursa bu kapıdan İslâm'a bir bela gelecektir. Sizler, Allah'ın verdiği rızıktan yararlanan ama Allah'tan başkasına ibadet eden, güneşe, aya, ateşe tapınan, anneleri, kız kardeşleri, kızları, teyze ve dayıları ile nikahlanan bir toplulukla savaşıyorsunuz. Kötü eylemlerin bütününü işleyen bu gruba karşı Allah sizin değer kazanıp, onları da alçaltmak için bizi sevk etti. Bu sebeple de cihatla Allah'a yaklaşın ve onun büyük sevabına rağbet edin" demiştir. İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/300.
[2481] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 129; Şeybânî - Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-Kebîr*, 1/104.
[2482] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 129; Şeybânî - Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-Kebîr*, 1/104.

kestikleri hayvanların etlerinin yenilmemesi uygulaması tatbik edilmiştir.[2483] Hz. Ali, Mecûsîlerin kestikleri hayvanın eti dışında diğer yiyeceklerinin tüketilebileceğini ifade etmiştir. Daha sonraki dönemde İmam Muhammed de Mecûsîlerin kestikleri hayvanın eti hariç diğer yiyeceklerinin tüketilmesinde bir sakınca görülmediğini bildirmiştir. Benzer şekilde Selmân-ı Fârisî'nin kölesi Süveyd, Farsların mağlup edildikleri bir savaşın sonunda, içinde ekmek, peynir ve bıçak bulunan bir sepetin Selmân'a götürdüğünü; Selmân'ın da yemesi için onu arkadaşlarına verdiğini aktarmıştır. Bu rivayet de Mecûsîlerin yemeklerinin tüketilmesinde sakınca görülmediğine dair önemli bir örnek teşkil etmektedir.[2484] Bu çerçevede Mecûsîler, Hz. Peygamber (sav) döneminden itibaren İslâm hukukuna göre Ehl-i Kitap statüsünde değerlendirilmişlerdir. İslâmiyet'i kabul etme ya da canlarının ve mallarının korunması karşılığında da cizye ödemekle yükümlü tutulmuşlardır.[2485]

Konuyla bağlantılı olarak Serahsî'de geçen bir örnek de dikkat çekicidir. Irak fetihleri sırasında Müslümanlar, Kisrâ'nın topraklarını ve sarayını ele geçirdiklerinde, sarayın mutfağında gördükleri renkli yemekleri önce boya zannetmişler; ardından bunların yemek olduğunu anlayınca tatmışlardır. Kisrâ'nın yemeklerinin genellikle etsiz olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, bu yemekleri tüketen askerlerin, şer'î hükümlere dair bilgi birikimi sınırlı olan bedevî askerler olduğu düşünülebilir.[2486] Aynı zamanda bu örnek, fetihler sırasında ortaya çıkan kültürel karşılaşmaların ve farklılıkların bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Farsların İslâmî dönemde devam ettirilen geleneklerinden biri Nevrûz ve Mihrican bayramlarında hükümdarlarına hediye sunma âdeti olmuştur. Ancak bu uygulamanın tam olarak hangi halife döneminde başladığına ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüştür. İran geleneklerini savunma amaçlı üretilen bazı rivayetler Hz. Ali'nin Nevrûz kutlamalarını onayladığını bildirmekle birlikte,[2487] Hz. Ali'nin kendisine Nevrûz Bayramı günü

[2483] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 1/263; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/29; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, 110.
[2484] Şeybânî - Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-Kebîr*, 1/104.
[2485] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 129; Şeybânî - Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-Kebîr*, 1/104.
[2486] Şeybânî - Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-Kebîr*, 1/104.
[2487] Foltz, *Iran in World History*, 52.

sunulan, içinde değerli elbiseler, altın ve gümüşler bulunan hediyeleri kabul etmeyip bunları ordudakilere dağıttığı yönünde anlatımlar da bulunmaktadır.[2488]

Daha muteber olduğunu düşündüğümüz görüş ise İslâm'da Nevruz ve Mihrican hediyelerinin kabul edilmesinin ilk kez Muâviye'nin halifeliği döneminde uygulandığı yönünde olandır. Rivayetlere göre Muâviye, Irak valilerinden Sevâd bölgesinde yaşayan insanların Nevrûz ve Mihrican hediyelerini hilâfet merkezine göndermelerini istemiştir. Bu uygulama zamanla bir gelenek haline gelmiştir.[2489] Öyle ki, bir yıl içerisinde Sevâd bölgesinden Muâviye'ye yaklaşık 10.000 dirhem değerinde hediyenin ulaştığı belirtilmiştir. Bu hediyeler arasında çok sayıda elbise, cübbe, misk, altın ve gümüşten yapılmış yemek kapları gibi değerli eşyaların bulunduğu aktarılmaktadır.[2490] Muâviye'den sonraki Emevî halifeleri ve yöneticileri ise Nevrûz Bayramı'nı para toplanılmasında bir fırsat olarak görmüş; bu günü harâc ve vergi toplamanın başlangıcı kabul etmişlerdir. İran bayramlarının ekonomik amaçlı kullanılması, halkı maddî açıdan zor durumda bırakmıştır. Ayrıca Nevrûz günleri, zamanla daha erkene çekilmiş; başlangıçta 5 Mayıs - 5 Haziran arasında kutlanan bu bayram, Nisan ayına denk getirilmeye başlanmıştır.[2491]

Nevrûz ve Mihrican hediye geleneğini kaldıran halife, Ömer b. Abdülaziz olmuştur. Ömer b. Abdülaziz, bu uygulamayı sona erdirerek Araplarla mevâlîyi yiyecek, giysi, yardım ve bağış konularında eşit hale getirmiştir. Bununla birlikte o, azâd edilmiş köleler için istisna olarak 25 dinar tutarında bir destek miktarı belirlemiştir. Her ne kadar kendisinden sonra bu uygulama yeniden devam ettirilmiş olsa da Ömer b. Abdülazîz'in bu tutumu, Nevrûz'un ekonomik bir yük olmaktan çıkarılması ve toplumda adaletin tesis edilmesi açısından örneklik teşkil etmiştir.[2492]

3.3.3. İslâm'a Uyum Sorunları: İsyanlar ve Göçler

İslâm fetihleriyle birlikte İran coğrafyası, uzun bir İslâmlaşma sürecine girmiştir. Ancak bu süreçte, yeni düzene intibak etmek istemeyen bazı Mecûsî Fars topluluklarının çeşitli isyan hareketlerine destek verdiği ya da azınlık durumuna düşen bir kısmının farklı

[2488] Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam,* 340.
[2489] Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ',* 24*;* Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, 107; Dûrî, *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*, 26.
[2490] Ya'kûbî, *Tarîhu'l-Yakûbî*, 1/125-126; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ'*, 24.
[2491] Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam,* 339.
[2492] İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 7/324-397.

coğrafyalara göç ettiği de kaydedilmektedir. Bu durum, İran toplumunun İslâm ile olan tarihsel etkileşiminde hem direniş hem de adaptasyon süreçlerinin bir arada yaşandığını göstermektedir.[2493]

Hristiyan isyanlarının genellikle harâc artışı gibi maddî sebeplerden kaynaklandığı görülürken, Yahudi ve Mecûsî isyanlarının daha çok dinî sebeplerle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.[2494] Bu bağlamda Horasan bölgesinde, Mecûsî direniş hareketi olarak değerlendirilen Kârin isyanı, hem Sâsânî aristokrasisinin yerel otoritesini koruma çabası hem de dinî bir direnişi temsil eden önemli bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Basra valisi Abdullah b. Âmir 32/652 yılında Horasan ve civarına fetih hareketleri gerçekleştirmiştir. Pek çok şehir ve bölgeyi İslâm hâkimiyetine geçirdikten sonra, yerine Kays b. Heysem'i vekil bırakıp umre ziyareti için Horasan'dan ayrılmıştır. Abdullah b. Âmir'in ayrılmasını fırsat bilen Herât, Kuhistan, Tabeseyn ve Bâzeğîs halkları, Kârin'in önderliğinde yaklaşık 40.000 kişilik bir orduyla isyan başlatmışlardır.[2495] Ancak bu isyan, hedeflediği başarıya ulaşamamış, Abdullah b. Hâzim'in birlikleri tarafından bastırılmıştır.[2496] Kârin isyanının sonlandırılmasıyla birlikte Müslümanlar Horasan'da yeniden hâkimiyet kurmuş, bölgedeki otoritelerini de pekiştirmişlerdir.[2497]

Emevî iktidarının son dönemlerinde ortaya çıkan önemli dinî-siyâsî hareketlerden biri, Sîsân ismiyle de bilinen Bih-Âferîd b. Mâhfervedin'in (129-131/746-748) başlatmış olduğu reform hareketidir. Horasan'ın Nîşâpûr bölgesindeki Havâf şehrinde yaşayan Bih-Âferîd, kendisini Mecûsîlerin peygamberi olarak tanıtmıştır. Bu iddiasını dile getirmeden önce yedi yıl boyunca Çin'de yaşadığı, döndükten sonra ise Zerdüşt'ün asıl dinini yeniden getirdiği rivayet edilmiştir. Ayrıca, öldükten sonra dirilip cennetten geldiğini söyleyen Bîh Âferîd'in, kendisi için yaptırdığı mezarda bir yıl boyunca yaşadığına dair anlatımlar da bulunmaktadır.[2498]

[2493] Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsîler*, 159; Alıcı, *Kadîm İran'da Din*, 3.
[2494] Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", 3/367.
[2495] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 167; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/314.
[2496] Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 167; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/316.
[2497] Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsîler*, 161.
[2498] D. Sourdel, "Bih'afrîd b. Farwardîn", *Encyclopaedia of Islam (2nd Edition)* (Leiden: E.J. Brill, 1986), 1/1209. Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsîler*, 161; Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", 3/367.

Öğretilerini Farsça yazılı bir metinle açıklayan Bih-Âferîd, esasen İslâm'dan ilham aldığı anlaşılan bazı uygulama ve yasakları benimsemiştir. Buna göre, yakın akraba evliliklerini, usûle uygun şekilde kesilmeyen hayvanların etlerinin tüketilmesini ve şarap içmeyi yasaklamıştır. Ayrıca, insanlara ateşe tapmayı bırakıp göklerin kendisine bildirdiklerine inanmalarını, kıbleye yönelerek yedi vakit namaz kılmalarını, sadaka vermelerini ve saçlarını uzatmalarını emretmiştir. Hem Zerdüştîlikten hem de İslâmî öğelerden izler taşıyan bu reformist dinî harekete, İran bölgesinden pek çok kişi destek vermiştir.[2499] Toplumun daha yoksul kesimleri tarafından benimsenen bu hareket, geleneksel Zerdüşt ruhban sınıfına duyulan tepki ve öfkenin somut bir ifadesi olması bakımından dikkat çekicidir. Aynı zamanda bu yönüyle, Maniheizm ve Mazdekizm gibi dinî-siyasî hareketlerle de ortak paydaya sahiptir.[2500]

Emevîlerin son dönemine denk gelmesi nedeniyle idareciler, Bîh Âferîd'in başlattığı bu oluşumla fazla ilgilenememişlerdir. Ancak, bu reform hareketinden memnun olmayıp bunun yeni mühtediler için oluşturduğu tehlikeyi fark eden mobedler, durumu Ebû Müslim'e şikâyet etmişlerdir. Bîh Âferîd, her ne kadar Abbasîler döneminde İslâm'ı kabul ettiğini iddia etse de reformcu vaazlarına devam ettiği için 131/749 yılında Ebû Müslim'in emriyle takipçileriyle birlikte idam edilmiştir. Bunun dışında, kaynaklarda bu döneme ve bölgede ilişkin başka bir isyandan bahsedilmemektedir.[2501]

Müslüman yöneticiler, fethedilen şehirlerde İslâm hâkimiyetini pekiştirmek ve Müslüman nüfusun varlığını güçlendirmek amacıyla bu bölgelere Müslüman toplulukları iskan etmişlerdir. Ancak, bu süreçte İslâm hâkimiyetinden rahatsızlık duyan, cizye ödemek istemeyen veya dinî uygulamalarını özgürce sürdürme konusunda endişe taşıyan bazı Mecûsî topluluklar, topraklarını terk ederek farklı bölgelere göç etmeyi tercih etmişlerdir. Bu tür dinî ve toplumsal dönüşümler, yalnızca göçlerle sınırlı kalmamış, yerel halkın İslâm'a intibak süreçlerinde de kendini göstermiştir. Bu durumun dikkat çekici bir örneği ise Buhârâ'da yaşanan olaylarda gözlemlenmektedir.

Fetihler sürecinde Buhârâ halkı, zahiren İslâmiyet'i kabul etmiş görünmekle birlikte gizlice putperestliklerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Velîd b. Abdülmelik'in hilâfeti

---

[2499] Sourdel, "Bih'afrîd b. Farwardîn", 1/1209; Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", 3/367-368.

[2500] Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsîler,* 163.

[2501] Sourdel, "Bih'afrîd b. Farwardîn", 1/1209; Arslantaş, "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler", 3/368.

döneminde Horasan valisi Kuteybe b. Müslim, bu durumu sona erdirmek ve İslâm'ın görünür şekilde yaşanmasını sağlamak amacıyla Buhârâ halkına, evlerinin yarısını Araplara vermelerini emretmiştir.[2502] Rivayete göre Buhârâ'da yaşayan Kûşanlar (Keskese-Keskesân/Kuskusân), nüfuzlu ve itibar sahibi kimselerden müteşekkil, dihkân sınıfından olmayan, mahallî ticaretle uğraşan zengin Mecûsî bir topluluktur. Kuteybe, Buhârâ'daki Mecûsî r nüfuzunu kırmak ve İslâm'ın daha hızlı yayılmasını sağlamak için bölgeye Müslüman Arap kabilelerini yerleştirme politikası izlemiştir. Ancak Buhârâ'daki Mecûsî Kuşânlar, Kuteybe'nin evlerin ve malların şehre gelen Araplarla yarı yarıya paylaşılması kararını kabul etmek istememişlerdir. Bu karara tepki olarak da evlerini ve mallarını Araplara bırakarak Buhârâ'yı terk etmişlerdir. Şehrin dışında daha gösterişli, geniş bahçeli 700 köşk inşa eden Kûşanlar, bu köşklerin yanına hizmetçileri ve köleleri için müstakil evler, çok sayıda da ateşgede tesis etmişlerdir. Kuteybe'nin uyguladığı bu politika sayesinde Mecûsîler şehir dışına çekilmiş, şehir merkezine ise Müslüman Arapların yerleşmesi sağlanmıştır. Bu durum, Buhârâ'da İslâmiyet'in hızla yayılmasına ve aynı zamanda tüm Aşağı Türkistan'da etki göstermesine zemin hazırlamıştır. Böylece Mecûsîliğin büyük bir darbe aldığı Buhârâ'da İslâmî hâkimiyet pekiştirilmiştir.[2503]

Müslümanlar, İran'ın tamamında hâkimiyeti ele geçirdiklerinde, Yezd ve Kirmân bölgelerindeki bazı gruplar kendi dinlerini korumaya devam etmişler; sonraki dönemlerde İran'ın diğer şehirlerinden bu bölgelere başka Mecûsîler de yerleşmişlerdir. İslâm fetihlerinden sonra İran'da kalmayı tercih etmeyen Mecûsî topluluklardan biri, "Parsî" olarak bilinen bir gruptur. Bunlar kendi istekleriyle Hürmüz Adası'na göç etmiş, burada yaklaşık 15 yıl kaldıktan sonra gemilerle Hindistan'ın Gucerat bölgesine yerleşmişlerdir. Bu topluluğun, 1315 yılında Delhî Sultanlığı bölgeyi ele geçirdiğinde hâlâ burada yaşadıkları bilinmektedir. Müslüman akınlarının devam ettiği süreçte Parsîler, Surat, Nâvserî ve Bombay gibi bölgelere yayılsalar da yoğun olarak Bombay'da yaşamışlardır. Bunun yanı sıra, Arapların zaferinden kaçmak isteyen diğer bir Farslı grup ise Maveraünnehir ve Türkistan üzerinden Çin'e göç ederek burada himaye görmüşlerdir. Bu göçler, İslâm fetihlerinin ardından İranlı toplulukların farklı coğrafyalara dağılmasına ve kültürel miraslarını bu bölgelerde sürdürmelerine olanak tanımıştır.[2504]

[2502] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 77-78.
[2503] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ,* 52.
[2504] Saîd-i Nefîsî, *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*, 87; Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsîler*, 158.

Zikredilen tüm bu durumlar, zorunlu bir tehcir politikasının sonucu olmayıp, Mecûsî toplulukların Müslüman Araplarla bir arada yaşamak istememelerinden kaynaklanmıştır. Eğer zorunlu bir tehcir ya da dinî baskı durumu söz konusu olsaydı, İslâm fetihlerinden sonraki ilk asır içerisinde Sâsânî coğrafyasındaki Mecûsî varlığının ve ateşgedelerin tamamen ortadan kalkması gerekirdi. Fakat tarihî rivayetler böyle bir durumu destekleyen herhangi bir malumat sunmamaktadır. Bu durum, İslâm fetihlerinin ardından uygulanan politikalarda zorlayıcı yöntemlerin değil, daha çok bölgesel ve toplumsal dinamiklerin etkili olduğunu göstermektedir.[2505]

[2505] Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsîler*, 158.

SONUÇ

İslâmiyet, nüzulünden itibaren kısa sürede geniş coğrafyalara yayılmış, çevresindeki toplumlar ve milletlerle sürekli bir etkileşim hâlinde gelişimini sürdürmüştür. Bu medeniyetin şekillenmesinde farklı halkların çeşitli alanlardaki katkıları önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, Farsların etkisi özellikle dikkat çekicidir. İslâm dünyasının sınır komşusu olan İran, yaklaşık on iki asırlık tarihî ve kültürel birikimiyle medeniyetin gelişimine kayda değer katkılar sunmuş, bu durum tarihsel arka plan göz önüne alındığında şaşırtıcı olmaktan ziyade doğal bir süreç olarak değerlendirilmiştir.

Her ne kadar konunun temel çerçevesini belirleyen unsurlardan biri olsa da çalışmanın odak noktası Farsların İslâmlaşma ya da Müslümanlaşma süreçleri değildir. Bununla birlikte fetihler ve sonrasında yaşanan gelişmeler kadar, İslâm öncesi dönemde Araplar ve Farsların ilişkileri, iki toplumun birbirine dair algıları ve iletişim biçimleri de ele alınmıştır. Etkileşim sürecinin hangi temeller üzerine şekillendiğini anlayabilmek için öncelikle her iki toplumun kendi iç dinamikleri çerçevesinde geçirdiği tarihî süreç incelenmiş; ardından, bu süreçlerin kesişim noktaları tespit edilerek, ilişkiler üzerine kapsamlı bir değerlendirme yapılmıştır.

Farsların İran topraklarında devlet yapısı altında ilk kez varlık göstermeleri, Ahamemiş İmparatorluğu'nun (M.Ö. 550-331) kurulması ile başlamıştır. Ardından Selevkos Devleti'nin hâkimiyeti görülmüş, bunu takiben yaklaşık 470 yıl süren Part Hanedanlığı bölgeye egemen olmuştur. M.S. 224 yılında Erdeşîr b. Bâbek tarafından kurulan Sâsânî İmparatorluğu ise önemli dönüm noktalarından biri olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Erdeşîr'in hükümdarlığından itibaren Arap-Fars ilişkilerine dair çeşitli rivayetlerin kaynaklarda yer aldığı görülmektedir. Özellikle Erdeşîr'in Irak bölgesini hâkimiyet altına almasıyla, Bahreyn'de yaşayan Arap kabileleri olan Tenûhîler, bu bölgeden kabiledaşlarının bulunduğu Şam'a göç etmek durumunda kalmışlardır. II. Hürmüz de hükümdarlığı döneminde, sınır ihlali yaptıkları gerekçesiyle Bahreyn'de yaşayan Arapları Ahsâ ve İran'ın güneyinden çıkarma yönünde mücadeleler yürütüldüğü rivayet edilmektedir. Fakat Arap kabilelerinin Sâsânîlerle ilişkisi, yalnızca savunmacı veya pasif bir nitelik taşımamış; fırsat buldukları her koşulda Fars topraklarını ele geçirme veya zarar verme girişimlerinde bulundukları çeşitli örneklerle tespit edilmiştir. I. Şâpûr döneminde Tedmür'de bağımsızlığını ilan eden Üzeyne b. Hayrân'ın Medâin'deki Sâsânî

sarayını yağmalayarak hükümdar ailesinden bazı kimseleri esir alması; benzer şekilde doğduğunda hükümdar ilan edilen II. Şâpûr zamanında, Abdülkays kabilesinin Eberşehr ve Erdeşîrhurre beldelerine baskınlar düzenleyerek bölge halkının hayvanlarına ve ekinlerine zarar vermesi, Arap-Sâsânî mücadelesinin sürekliliğini gösteren diğer önemli olaylardandır.

Sâsânîler, Arap Yarımadası'ndaki çıkarlarını koruma noktasında askerî birlik göndermek ya da kendilerine ait bir bölge oluşturmak yerine, bölgedeki bazı Arap hanedanlıklarını bir nüfuz aracı olarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Nitekim Lahmîler/Hîreliler, Sâsânîlerin resmî dini Mecûsîliği değil de Nastûri Hristiyanlığı'nı kabul etmiş olsalar da Bizans'a bağlı vassallık statüsündeki Gassânîlere karşı, Sâsânîler adına savaşmışlardır. Bununla birlikte Lahmîler, buldukları fırsatları değerlendirerek zaman zaman Sâsânîlere karşı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Öyle ki Kubâd b. Fîrûz'un Hîre krallığına atadığı Hâris b. Amr, yetkiyi ele geçirdikten sonra Yemen'de bulunan Tübba'yı, savunmasız Fars topraklarına saldırması konusunda teşvik etmiştir. Bu çalışmada ele alınan diğer örnekler göstermektedir ki, Sâsânîlerle Lahmîler arasında kayıtsız şartsız bir itaat ilişkisi bulunmamakla birlikte, Sâsânîler uzun süre boyunca atadıkları yöneticiler aracılığıyla bölgenin güvenliğini ve kontrolünü sağlamayı başarmışlardır. Bu politika, aynı zamanda Arapların Fars kültürünün ve siyasetinin etkisin altına alınmasına yönelik daha geniş, kapsamlı bir stratejinin parçası olarak değerlendirilebilir. Farslaştırma politikasına bir başka örnek olarak Hüsrev Enûşirvân'ın Yemen'e yaklaşık 4.000 Fars erkeğini göndermesi meselesi verilebilir. Nitekim onların yanlarına Fars kadınlarını göndermeyerek, nesillerini Güney Arabistanlı Arap kadınlarıyla yaptıkları evlilikler yoluyla sürdürmelerini şart koşmuştur. Bu kimseler Ebnâ olarak anılmış olup, Mecûsî inancını ve dillerini muhafaza ederek İran'la olan bağlarını koparmamışlardır.

Hz. Peygamber (sav) döneminde Kisrâ Hüsrev Pervîz'e gönderilen mektup dışında Sâsânîlerle doğrudan bir temas veya silahlı bir mücadele gerçekleşmemiştir. Hudeybiye Antlaşması'ndan önce Farslar arasında İslâm'ı kabul edenler oldukça sınırlı olup, bu geçişler genellikle bireysel düzeyde kalmıştır. Yemen, Bahreyn, Umân bölgesinin yöneticilerinin kendilerine ulaşan mektuptan sonra Müslüman olmalarıyla birlikte Arap halklarının da İslâm'ı benimsemesine zemin hazırlamışlardır. Ancak, Fars toplumunun tamamı İslâm'a yönelmemiş; dinlerini korumaya devam edenler için cizye ödemek üzere bir anlaşma yapılmıştır.

Hz. Ebû Bekir'in halifeliğe geçtiği dönem (12/633-634), Sâsânîlerin yıkılma ve dağılma sürecinin başlangıcına denk gelmektedir. Halife, irtidât hadiselerini kontrol altına aldıktan sonra Irak bölgesine yönelik fetihleri başlatarak Sâsânîlerle mücadelenin ilk adımını atmıştır. Bu hususta, Parvaneh Pourshariati fetihlerin başlangıç tarihine ilişkin farklı bir iddia gündeme getirmiş; Irak'taki İslâm fetihlerinin Hz. Ebû Bekir'den önce, 7-11/628-632 yılları arasında gerçekleştiğini zikretmiştir. Ancak erken dönem kaynaklarının verdiği tarihin daha güvenilir olduğu kanaatindeyiz. Nitekim erken dönem kaynaklarının yanı sıra, Daryaee'nin de belirttiği üzere Sâsânîlerin yıkılış sürecini anlamada önemli bir yer teşkil eden Hüdâynâme temelli kaynaklar, Pehlevîce metinler ve çağdaş Süryani kaynakları, fetihler döneminde III. Yezdicerd b. Şehriyâr'ın ismini zikretmektedirler.

Hz. Ömer'in hilâfeti (634-644), İran fetihleri açısından en yoğun dönemi teşkil etmiş ve Sâsânîler karşısında önemli zaferler kazanılmıştır. Bu süreçte, Müslümanların aldığı tek yenilgi olan Köprü Savaşı hariç tutulursa, bölgede büyük askerî başarılar elde edilmiştir. Kâdisiye Savaşı'nda, askerî ve siyasî açıdan daha güçlü bir konumda bulunan Sâsânîler ağır bir mağlubiyete uğratılmış, Nihâvend Savaşı ise onların Araplarla mücadele etme umutlarını tamamen sona erdirmiştir. Nihâvend zaferiyle birlikte Sâsânî hâkimiyeti resmen sona ermiş, İran toprakları Müslümanların eline geçmiştir. Bu zaferlerle birlikte Müslümanlar askerî tekniklerini de geliştirmişlerdir. Bir diğer önemli husus Hz. Ömer'in Irak cephesi fetihlerindeki politikasında bazı değişikliklere gitmesi olmuştur. Öncesinde, muharebeler İslâm ordularının kendilerinden sayıca üstün olan Sâsânî kuvvetleri karşısında hezimete uğramaması için birliklere ayrılmadan toplu bir biçimde yapılırken; Nihâvend Savaşı'ndaki zaferin neticesinde Ahnef b. Kays'tan gelen, orduların bölünerek farklı bölgelere sevk edilmesi teklifi uygulamaya koyulmuştur. Ayrıca Hz. Ömer, Müslüman askerlerin dinî ve etnik kimliklerini koruyabilmeleri amacıyla Kûfe, Basra, Musul ve Fustât gibi garnizon şehirlerde ikamet etmelerini emretmiştir. Bunların yanı sıra Câbiye de önemli askerî bir merkez olarak kullanılmıştır. Başlangıçta askerî ve idarî merkezler olma özelliğiyle öne çıkan bu garnizon şehirler, ilerleyen süreçte İslâm toplumunun şekillenmesinde önemli rolü olan ticarî ve kültürel faaliyetlerin merkezi hâline gelmiştir. Hz. Ömer döneminde, yarımada dışına yönelik vergi düzenlemelerinin temeli atılmıştır. Ticaret mallarına yönelik uşûr vergisi getirilmiş, toprak sahiplerinden ise harâc adı verilen vergi alınmıştır. Ayrıca Halife, yaptığı istişare neticesinde Sevâd ve

Cibâl arazilerini Müslümanlar arasında taksim etmek yerine, bu toprakların mevcut sahiplerinin elinde kalmasını kararlaştırmış ancak toprak sahiplerinin harâc vergisi ödemeleri şartını koşmuştur.

Doğudaki beldelerin fethini kısmen tamamlayan Hz. Ömer'den sonra, bölgenin tamamen kontrol altına alınması Hz. Osman'ın hilâfetinde gerçekleşmiş, ayrıca bu dönemde sınırlar Hindistan'a kadar genişlemiştir. Hz. Osman döneminde son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd b. Şehriyâr'ın Merv'de öldürülmesiyle imparatorluk tamamen tarihten silinmiştir. Hz. Osman döneminde başlayan bu genişleme politikası, Emevîler döneminde de devam etmiş; Müslüman Arapların fetihleri neticesinde İslâm toprakları Kuzey Afrika'dan İspanya'ya, İran'dan Orta Asya'ya kadar uzanmıştır. Böylece İslâm dünyası hem siyasî hem de kültürel açıdan geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurarak çeşitli halklarla etkileşim içinde büyük bir medeniyet inşa etmiştir.

Sâsânî İmparatorluğu her ne kadar siyasî olarak sona ermiş olsa da Sâsânî mirası uzun zaman boyunca etkisini çeşitli alanlarda sürdürmüştür. Maddî zenginlik ve mimarî ihtişam gibi somut unsurların ötesinde Sâsânî mirası esas olarak İran/İranşehr ile özdeşleşen güçlü bir kültürel birikim şeklinde varlığını devam ettirmiştir. Bu sebeple Müslüman Araplar, İran topraklarında hâkimiyet kurduklarında kadim ve gelişmiş bir medeniyetle karşı karşıya gelmişlerdir. Fakat bu durum, Arapların uygarlıktan ve yerleşik hayattan uzak ne Câhiliye ne de İslâm döneminde kendi yetenekleriyle özgün bir medeniyet inşa edememiş bir toplum oldukları anlamına gelmemektedir. Bu algı, Avrupa merkezli tarih algısının bir yansıması olup, İslâm uygarlığını Yunan ve İran medeniyetinin kalıntıları üzerine inşa edilmiş, özgünlükten yoksun bir sentez olarak gören önyargılı bir yaklaşımın sonucudur. Bununla birlikte Araplar İslâmiyet'ten önceki dönemde de yarımadada kurulan devletler aracılığıyla, yönetimdeki yetenekleriyle öne çıkan milletler arasında yer almışlardır. Ayrıca Fars toplumuna dil, din, kanun ve sanatsal alanlarda çeşitli etkilerde bulunmuşlardır. Öyle ki, zamanla her iki toplumun sosyolojik yapıları birbirine karışmış ve belli bir aşamadan sonra hangisinin diğerine daha fazla etki ettiğini kesin olarak belirlemenin güç olduğu bir kültürel etkileşim ortaya çıkmıştır.

Müslüman Araplar, böylesine geniş bir coğrafya üzerinde hâkimiyet kurduklarında, pragmatik bir yaklaşım sergileyerek çok uluslu toplumları yönetme konusunda Farsların yerel yöneticilerin bilgi ve deneyimlerinden faydalanmaktan çekinmemişlerdir. Nitekim

Sâsânî medeniyetinin etkilerinin açıkça görüldüğü Emevî Devleti, Sâsânîlerden devralınan birçok kurumu muhafaza etmiş; yönetim mekanizmasını bu miras üzerine inşa etmiştir. Farslardan esinlenerek oluşturulan divan sistemi, ilk defa Hz. Ömer döneminde tesis edilmiş olmakla birlikte Muâviye zamanında mevcut divanları güçlendirilmesi ve yeni divanlar kurulması ile İslâm Devleti'nin idarî yapısının gelişimi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Özellikle Abdülmelik b. Mervân ve Hişâm b. Abdülmelik dönemlerinde, divanlar yeniden yapılandırılarak daha etkin bir hâle getirilmiştir. Böylece vergi toplama sistemi kurumsal bir nitelik kazanmıştır.

Emevîler, Mecûsî nüfusun ağırlıklı olduğu Irak, Fars ve Horasan bölgelerinde -yani Sâsânîlerden ele geçirilen topraklarda- vergilerin tahsil edilmesi ve devlet kayıtlarının tutulması gibi görevleri, merzübânlar aracılığıyla yürütmüştür. Ancak bu süreçte önemli bir değişiklik de yaşanmıştır. Sâsânîler döneminde merzübânlar, hem askerî hem de sivil yetkilere sahip en yüksek rütbeli memur konumundalarken; İslâm yönetimi altında statüleri düşürülmüş ve yetkileri mahallî idareyle sınırlandırılmıştır. Muâviye, Yemen valiliği görevine Ebnâ'dan Feyrûz/Fîrûz ed-Deylemî'yi, ardından yine Ebnâ'dan Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî'yi atamışken; Emevîlerin Irak valisi Haccâc b. Yûsuf, Sâsânîler döneminde yüksek rütbeli bir komutan olan Mecûsî Zâdân Ferrûh'a Irak divanlarının yönetimini teslim etmiş ve onun bürokratik deneyimlerinden faydalanmıştır. Her ne kadar Müslümanlar, fetihlerden sonra gayrimüslimlere belirli idarî alanlarda istihdam sağlamış olsalar da İranlı bürokrat ve tüccar sınıfına karşı daima ihtiyatlı davranmışlardır. Dönemin siyasal ve toplumsal dinamikleri göz önünde bulundurulduğunda, bu yaklaşım ihtiyatlı bir devlet politikası olarak değerlendirilmelidir.

İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte Müslümanlar vergi sistemi, yazışmalar ve idare alanında bilgi ve tecrübe kazanınca, zimmîlere eskisi kadar ihtiyaç duyulmamaya başlamıştır. Bu doğrultuda Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz, gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerinde yetki sahibi olmalarına karşı çıkmış ve bunu engellemeye çalışmıştır. Yine de bu tür girişimlere rağmen, Emevîler döneminin sonuna kadar doğu vilayetlerinde liyakat sahibi Mecûsîlerin idarî görevlerde yer almaya devam ettiği bilinmektedir. İlerleyen süreçte bazı istisnalar olmakla birlikte, Emevîlerin idareci seçiminde kişilerin mevâlî ya da Arap kökenli olmasına bakmaksızın yetkin bireyleri tercih ettikleri görülmektedir.

Müslümanlar, fetihler sonucunda hâkimiyetlerini kalıcı hâle getirmek için göç, iskân politikaları, sosyal hayattaki doğal etkileşimler ve evlilikler gibi farklı yöntemlere başvurmuşlardır. Bunlar arasında öne çıkanlardan biri şüphesiz iskân politikaları olmuştur. İsfahan, Rey, Merv, Nihâvend, Hemedân, Şîraz, Taberistan ve Zencan gibi şehirlerin fethedilmesiyle birlikte, bu bölgeler idarî, ticarî ve kültürel merkezler hâline gelmiştir. Yeni kurulan İslâm şehirleri ise sosyal ve ekonomik yapının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu şehirlere göç eden nüfusun büyük bir kısmı Nebâtiler ve Farslardan müteşekkil mevâlîden oluşmuştur. Arapların ve Farsların bir arada yaşadığı bu yeni İslâm şehirlerinde, bölgenin sosyo-kültürel yapısında köklü değişiklikler yaşanmıştır. Bununla birlikte, İslâm fetihlerinin ardından İran topraklarında yaşamaya devam etmeyen Mecûsî gruplar da olmuştur. Kendi istekleriyle Hindistan'ın Gucerat bölgesine göç eden Mecûsîler ile Buhârâ'daki evlerini terk ederek şehir dışında başka bir bölgeye yerleşen Mecûsî Kûşanlar, bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bu göçlerin her ikisi de zorunlu bir tehcir niteliği taşımamakta, bireysel ve toplumsal tercihlerin bir sonucu olarak gerçekleşmiş görünmektedir.

İslâm'ın yayılması ile birlikte yalnızca siyasî ve sosyal yapı değil, dinî kimlik ve mezhepsel dengeler de dönüşüm sürecine girmiştir. Bu bağlamda, İslâm öncesi İran coğrafyasının dinî yapısı ve özellikle Mecûsîlik başta olmak üzere bölgedeki inanç sistemlerinin İslâm fetihleri sonrası nasıl bir değişim geçirdiği üzerine yapılan araştırmalar, Arap-Fars ilişkilerinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

Mecûsiliği İran'ın millî dini olarak kabul eden Sâsânîler, kendi coğrafyalarındaki tüm Aryan topluluklarını İran kimliği altında birleştirmeyi amaçlamışlardır. Fars devletleri arasında dinî temeller üzerine inşa edilen ilk yönetim olan Sâsânîler, Mecûsiliğin yayılmasını bir devlet politikası hâline getirerek bu inanca maddî ve manevi destek sağlamıştır. Bununla birlikte, Mecûsiliğe aykırı olmasına rağmen Maniheizm ve Mazdekizm gibi inançlar, bazı hükümdarlar tarafından benimsenmiş ve kimi zaman Mecûsiliği dengelemek amacıyla desteklenmiştir. İslâm kaynaklarında, Maniheizm'in kurucusu Mani'nin tebliğe I. Şâpûr'un taç giyme töreninde başladığı, bir süre sonra Şâpûr'un Mani'nin öğretisine meylettiği, hatta Mani'nin dini ile Mecûsîliği birleştirdiğini rivayet edilmektedir. Ancak, bir süre sonra Zerdüşt din adamlarının Mani'nin öğretilerinden rahatsızlık duyması ve ona baskı yapması üzerine, Şâpûr'un ülkede birliği sağlamak amacıyla tekrar Mecûsîliğe döndüğü ve Mani'yi Hindistan taraflarına sürdüğü

rivayet edilmektedir. Buna karşın Maniheist literatürün en önemli kaynaklarından olan *Kefalaya'da* ile *Köln Mani Kodeksi*'nde bu bilgileri doğrulayan herhangi bir bulgu bulunmamaktadır. Bilakis bu kaynaklarda Şâpûr'un taç giyme töreninin, Mani'nin tebliğde bulunmaya başladığı ilk gün olarak değil, devlet desteğini kazandığı gün olarak kabul edildiği görülmektedir. Ayrıca, Şâpûr'un hiçbir zaman Mecûsilikten ayrılmadığı ve Mani'nin, Şâpûr'un ölümüne kadar faaliyetlerini kesintisiz bir şekilde sürdürdüğü ifade edilmektedir.

Zerdüştîliğin dinî ritüelleri, İslâm öncesi Arapların dinî gelenekleri ve İslâm inancındaki mevcut unsurlarla benzerlikler açısından da değerlendirilmiş, bazı ortak ögelerin bulunduğu görülmüştür. Nitekim Zerdüştîlik'te de İslâmiyet'te olduğu gibi ruhun ölümsüz olduğuna inanılmakta ve ölümden sonra Sırat Köprüsü inancına benzer bir şekilde, Çinvad Köprüsü'nden geçileceğine dair bir inanç bulunmaktadır. Bununla birlikte, bazı Zerdüştî gelenekleri İslâmiyet'ten sonra da varlığını sürdürmüştür. İran coğrafyasının köklü geleneklerinden olan Nevrûz ve Mihrican bayramları, İslâmî değerlerle harmanlanarak İslâmî dönemde de kutlanmaya devam etmiştir.

İslâmiyet'in nüzulüyle birlikte Câhiliye dönemi algısı köklü bir değişime uğramış; sosyal, siyasî ve coğrafî farklılıklara rağmen Araplar, İslâmî kimlik altında birleşerek tek bir ümmet hâline gelmişlerdir. Bu dönüşüm, fethedilen bölgelerde yaşayan gayrimüslim toplulukların statüsünün de yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Müslümanlar, fethedilen bölgelerde yaşayan Hristiyan, Yahudi, Mecûsî ve Budist toplulukların özel yaşamlarını belirli ölçülerde sürdürmelerine izin vermişlerdir. Bu çerçevede, Hz. Ömer döneminde Mecûsîler; Hristiyanlar ve Yahudiler gibi zimmî statüsüne alınarak cizye vergisi ödemekle yükümlü tutulmuş, Emevîler de bu uygulamayı büyük ölçüde devam ettirmiştir. Bununla birlikte, bazı yöneticilerin Mecûsîlere daha ağır vergiler yüklediği de görülmüştür.

Emevîlerin baskıcı bir Araplaştırma politikası izlediği, Farsları da içine alan mevâlîye ağır vergiler dayattığı, bu sebeple onların ihtilale destek vererek devletin çöküş sürecini hızlandırdığı yönünde bir algı bulunmaktadır. Bazı dönemlerde, yeni Müslüman olanların sayısının artması, Arapların harâc arazilerini satın alarak özel mülkiyete dönüştürmesi ve devlet arazilerinin belirli kişilere hibe edilmesi, hazine gelirlerinde azalmaya sebep olmuş ve vergilerde artışa yol açmıştır. Ancak Abdülazîz ed-Dûrî'nin de belirttiği gibi, bu

görüşleri destekleyen tarihî bulgular sınırlı olup, mevcut örneklerin büyük çoğunluğu, bazı valilerin ve vergi âmillerinin bireysel uygulamalarına dayanmaktadır.

Emevî yönetiminin son dönemlerinde, İran'ın doğusunda çıkan ve mevâlînin destek verdiği isyanlar genel itibarıyla Arapların öncülük ettiği hareketler olarak değerlendirilmektedir. Abbâsî Devleti'nin kuruluşunu İranlı mevâlînin Araplara karşı bir zaferi olarak yorumlayanlar bulunsa da Wellhausen ve Gibb gibi tarihçilerin de vurguladığı üzere, ihtilalin önderi Ebû Müslim'in taraftarları arasında İranlı köylüler ve Merv mevâlîleri bulunmasına rağmen, hareketin lider pozisyonundaki unsurlar Merv civarındaki Araplar olmuştur. Zira Emevîler, bazı Arap kabilelerini yüksek gelirli ve imtiyazlı görevlere getirirken, diğerlerini uzak ve ücra garnizonlara yönlendirmiştir. Bu durum, hak ettikleri statüyü elde edemeyen Arap unsurlarının Emevî yönetimine tepki göstermesine yol açmıştır. Dahası, Emevî saflarında Ebû Müslim'e karşı savaşan birçok İranlının bulunması, Abbâsî ihtilalinin Arap-Fars karşıtlığı temelinde bir hareket olmadığını ortaya koymaktadır. Her iki taraf da hem Arap hem de Arap olmayan unsurları bünyesinde barındırmış, yönetim mekanizmalarının büyük ölçüde Araplar tarafından şekillendirildiği görülmüştür.

Sonuç olarak Araplar ve Farslar arasında İslâm öncesinde başlayan etkileşim, İslâm fetihleriyle birlikte, iki toplumun birbirine derinlemesine nüfuz etmesine neden olmuştur. Sâsânî mirası, özellikle idarî ve kültürel alanlarda İslâm devletleri üzerinde kalıcı izler bırakırken, Arapların siyasî ve dinî liderliği bu etkileşimi farklı bir boyuta taşımıştır. Dolayısıylî İslâm medeniyeti, yalnızca Arap veya Fars unsurlarından beslenen tek yönlü bir yapı değil, çeşitli kültürel ve tarihî unsurların bir araya gelerek oluşturduğu dinamik bir sentez olarak ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Abdullah el-Askar. *al-Yamama in the Early Islamic Era*. Riyad: Ithaca Press, 1. Basım, 2002.

Adıgüzel, Adnan - Çakan, Barış. "Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı". *İSTEM* 34 (31 Aralık 2019), 329-351.

Agha, Saleh Said. *The Revolution Which Toppled The Umayyads Neither Arab nor Abbasid*. Leiden: Brill, 2003.

Ağırakça, Ahmet. "Tedmür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/264-265. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Akarsu, Murat, *Hz. Osman ve Hilâfeti*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Akyar, Nevfel. *Eski İran'da Rahipler*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2023.

Akyazar, Aslı Hekimoğlu. *Eski İran'da Zerdüştlük ve Kutsal Ateş*. İstanbul: Arkeololoji ve Sanat Yayınları, 2015.

Akyürek, Yunus. "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013), 85-115.

Al, Hamza - Köseoğlu, Yakup. "İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu". *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 4/1 (2020), 1-28.

Albakour, Moustafa. "كتاب 'خداينامه' بين التراثين الفارسي والعربي". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 104-116.

Alexander of Lycopolis. An Alexandrian Platonist Against Dualism: Alexander of Lycopolis' Treatise 'Critique of the Doctrines of Manichaeus'. çev. P. W. Van der Horst - J. Mansfeld. Leiden: Brill Publishers, 1974.

Alıcı, Mehmet. "İslam Öncesi İran'da Dini Düşünce". *İran Düşünce Tarihi*. ed. Hakkı Uygur - Abdulla Rexhepi. 13-88. Ankara: İram Yayınları, 2019.

Alıcı, Mehmet. *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*. İstanbul: Divan Kitap, 2018.

Alıcı, Mehmet. *Kadîm İran'da Din*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2021.

Alıcı, Mehmet. *Maniheist Gnostik Yaşamın Şifreleri - Bir Giriş Denemesi*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2023.

Allahyar Hala'tberi-Abbas Zarei Mehrvarz. "Mazdek Hareketi Üzerine Bir Araştırma". çev. Nevfel Akyar. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2021), 301-316.

Alram, Michael. "The Early Sasanian Coinage". The Sasanian Era-The Idea of Iran. ed. Vesta Sarkhosh Curtis, Sarah Stewart. 3/17-30. London: I.B. Tauris, 2008.

Altınay, Ramazan. *Emevilerde Günlük Yaşam*. Ankara: Ankara Okulu, 1. Basım, 2006.

Altungök, Ahmet- Yıldırım, Taner. *Siyasi Açıdan Arap-İran İlişkileri-Sâsânî Dönemi*. İstanbul: Mutlu Basım, 2. Basım, 2016.

Altungök, Ahmet. *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi-Sasani Dönemi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.

Apak, Adem. "Son Emevi (661-750) Halifesi Mervan b. Muhammed'in Harran'da Emeviler Devletini Yeniden Diriltme Çabaları Üzerine". *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu Tebliğleri*. Ankara, 2017.

Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2014.

Apak, Âdem. *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*. İstanbul: Düşünce Kitapevi, 2004.

Apak, Âdem. *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*. ed. Mehmet Azimli. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-î Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 12. Basım, 2015.

Apak, Adem. "Emevîler Döneminde Toplumsal Yapı". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-3-Emevîler*. 3/279-369. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Apak, Adem. "Hz. Osman Dönemi Fetihleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 437-446.

Aras, Ömer. "Miladi VI. Asrın Sonlarına Kadar Kinde Kabilesi ve Siyasi Tarihi". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2 (2017), 63-91.

Arslantaş, Nuh. "Emeviler Döneminde Toplumsal Yapı-Gayrimüslimler". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-3*. 3/309-363. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Artuk, İbrahim. "Sikke". *İslâm Ansiklopedisi*. 10/621-640. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.

Askar, Abdullah. *al-Yamama in the Early Islamic Era*. Riyad: Ithaca Press, 1. Basım, 2002.

Aslandoğdu, Elif Kübra. *Doğu Arabistan'a İslâmiyet'in Girişi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Atçeken, İsmail Hakkı. *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Ateş, Ali Osman. *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.

Athamına, Khalil. "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı". çev. Saim Yılmaz. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 203-226.

Attar, Aygün. "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü". *Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 52 (2008), 1-40.

Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

Aydoğdu, Günnur. "Reform Öncesi ve Sonrasında Emevi Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri". *History Studies* 10/6 (2018), 1-12.

Aydoğdu, Günnur. *İslam Sikkeleri-Kahramanmaraş Müzesi Ölçeğinde*. Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları, 2015.

Azimli, Mehmet. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-Hz. Ömer*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 6. Basım, 2018.

Bacharach, Jere L. "Signs of Sovereignty: The Shahāda, Qurʾanic Verses, and the Coinage of ʿAbd al-Malik". Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World 27 (2010), 1-30.

Bağdâdî, Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948). *Kitâbü'l-Harâc ve sınâʿati'l-kitâb*. thk. Muhammed Hüseyin Zebidî. Irak: Dâru'r Reşîd, 1981.

Bahâr, Muhammed Tâki (Melikü'ş-şuarâ). *Târîh-i Sistân*. Tahran, 2. Basım, 1366.

Bağır, Muhammed Ali. *İran Yahudileri*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2024.

Bakır, Abdülhalik. "Basra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/108-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Bal, Faruk. "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi". Akademik Ortadoğu 9/1 (2014), 95-118.

Bal, Faruk. *Arap Yarımadası'nda Ticaret - Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015.

Baran, Dilâ. *Mani ve Öğretileri*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Baran, Dilâ. *Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2023.

Barthold, Vasiliy Viladimiroviç (1869-1930). *Tezkire-i coğrafya-yı târîh-i İran*. çev. Hamza Serdâdver. Tahrân: Çâphâne-i İttihâdiyye, 1930.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir el- *Ensâbü'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Fütûhu'l-Büldân*. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987.

Bon, Gustave Le. *Arapların Medeniyeti*. çev. Haktan Birsel. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014.

Bosworth, C. E. "Iran and the Arabs Before Islam". *The Cambridge History of Iran*. ed. Ehsan Yarshater. 3/593-612. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Bosworth, Clifford Edmund. *Sistan Under the Arabs, From the Islamic Conquest to the Rise of the Saffarids (30-250/651-864)*. Rome: Istıtuto Italiano Per ıl Medio ed Estremo Oriente, 1968.

Bowersock, Glen Warren vd. (ed.). *Late Antiquity : A Guide to the Postclassical World*. Cambridge: Harvard University Press, 1999.

Boyce, Mary. *A History of Zoroastrianism-The Early Period*. Leiden: Brill, 1975.

Boyce, Mary. *A History of Zoroastrianism-Under the Achaemenians*. Leiden: Brill, 1982.

Boyce, Mary. *The Letter of Tansar*. Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1968.

Bozan, Oktay. "Taberistân Emiri Mâzyâr B. Kârin'in Abbasi İdaresine İsyanı". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* XI (2014).

Bozburun, Hakan. *Süfyani-Emevi Halifelerinin Fetih Siyasetleri ve Sonuçları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2006.

Bozkurt, Nahide. "Ömer ibn Hübeyre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/83-84. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Bozkurt, Nebi. "İpek Yolu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 22/369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Büyükcoşkun, Kudret. "Arabistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/248-252. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Can, Mesut. *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)*. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.

Can, Yılmaz. *İslâm Şehirlerinin H.I-III. (M. VII-IX) y.y. Fizikî Yapısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.

Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs. *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb*. Kâhire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938.

Cevâd Ali. *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*. I-X Cilt. Bağdat: Câmiatü Bağdad, 2., 1993.

Choksy, Jamsheed K. *Conflict and Cooperation: Zoroastrian Subalterns and Muslim Elites in Medieval Iranian Society*. New York: Columbia University Press, 1997.

Christensen, Arthur. "Sassanid Persia". The Cambridge Ancient History, Volume XII: The Imperial Crisis and Recovery (A.D. 193-324). 12/109-137. Cambridge: Cambridge University Press, 1939.

Christensen, Arthur. *L'Iran Sous les Sassanides*. Denmark: Ejnar Munksgaard, 1944.

Christensen, Peter. *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environment in the Middle East, 500 BC–AD 1500*. London: I.B. Tauris, 2015.

Christensen, Peter. *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environment in the Middle East, 500 BC–AD 1500*. London: I.B. Tauris, 2015.

Coşkun, Vildan S. "Tâk-ı Kisrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/450-451. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Çelikkol, Yaşar. *İslam Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Çetin, Osman. "Hürmüzân-ı Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/498. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Çil, Halit. "İslâm Tarihi'nde İlk Düzenli Ordunun Kuruluşu". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2013), 78-108.

Dâkûkî, Hüseyin Ali. "Hîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Daniel, Elton L. – Mahdi, Ali Akbar. *Culture and Customs of Iran*. United States of America: Greenwood Press, 2006.

Daniel, Elton L. *The Political and Social History of Khurasan Under Abbasid Rule (747-820)*. Chicago: Bibliotheca Islamica, 1979.

Daryaee, Touraj. "The Fall of the Sasanian Empire to the Arab Muslims: From Two Centuries of Silence to Decline and Fall of the Sasanian Empire: the Partho-Sasanian Confederacy and the Arab Conquest of Iran". *Journal of Persianate Studies 3* (2010), 239-254.

Daryaee, Touraj. "Bazaar and Merchants and Trade in Late Antique Iran". *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*. Duke University Press 30/3 (2010), 401-409.

Daryaee, Touraj. *Šahrestānīhā ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History*. thk. Hossein Ziai. California: Mazda Publishers, 2002.

Daryaee, Touraj. *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*. London: I.B. Tauris, 2009.

Demirayak, Kenan. "İbn Müferriğ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/215-216. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Demircan, Adnan. *Cahiliye Arapları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Basım, 2019.

Demircan, Adnan. *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*. İstanbul: KURAMER, 2020.

Dımeşkî, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. 80 Cilt. Beyrût: Dâru'l Fikr, 1995.

Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895). *el-Ahbâru't-Tıvâl*. thk. Abdulmun'im 'Âmir. Bağdat: Vezâratu's-Sekâfe, 1379.

Dixon, Abd al-Ameer 'Abd. *The Umayyad Caliphate 65-86/684-705*. London: Luzac, 1971.

Dûrî, Abdülazîz. "Divan (Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler ve Fâtımîler'de Divan)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Dûrî, Abdülazîz. *Mukaddime fi't-târîhi'l-iktisâdiyyi'l-Ârabî*. Beyrût: Merkezü Dirasetl'l-Vâhideti'l-Arab, 2007.

Durmuş, İsmail. "İbnü'l-Mukaffa'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/130-134. TDV Yayınları, 2000.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Muhammed Umâre. Beyrût: Dâru'ş-Şurûk, 1989.

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb. *Kitâbü'l-Harâc*. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1979.

Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *Takvîmü'l-Büldân*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1840.

Efendioğlu, Mehmet. *Arap Olmayan Sahâbîler*. İstanbul: MÜİF Yayınları, 1. Basım, 2011.

Emanet, Celal. "Emeviler Döneminde Para". *Hikmet Yurdu Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 7/13 (2014), 251-269.

Enayetullah Rıza. *İran ve Türkan : Der Rüzgar-ı Sasaniyan*. Tahran: Şirket-i İntaşarat-i İlm-i ve Ferhengi, 1986.

Endülisî, Ahmed b. Muhammed b. Abdurabbih. *el-İkdü'l-Ferîd*. thk. Müfîd Muhammed Kumeyha. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

Enginar, Mahmut. *Hâlid b. Abdullah el-Kasrî: Hayatı ve Şahsiyeti*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2006.

Erdil, İnci. "Kur'an'da Hanif Kavramı ve Meâllere Yansıması". *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (2023), 189-212.

Erkoçoğlu, Fatih. "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu". *İstem* 8 (2006), 171-186.

Erkoçoğlu, Fatih. "Hz. Osman Dönemi Horasan (Orta Asya) Fetihleri". *Hz. Osman*. ed. Ali Aksu. 85-97. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020.

Erkoçoğlu, Fatih. *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Ezkevî, Serhân b. Saîd (12/18. asır). *Keşfu'l-Gumme Câmi'i li Ahbari'l-Ümme*. thk. Abdülmecid Hasib el- Kaysî, 2000.

Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah (ö. 250/864). *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âşâr*. thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Endelüs, 1983.

Faizi, Kamaluddin. *II. Hüsrev Pervîz Döneminde İran (M.S.590-628)*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.

Farouk Omar. *Umân fî Dirasat'il-Mesadir et-Tarihu'l-Umân*. Bağdat, 1979.

Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Âmir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/84-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Fayda, Mustafa. “Abdülkays”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/248-249. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Fayda, Mustafa. “Bâzân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Fayda, Mustafa. “Câhiliye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2019.

Fığlalı, Ethem Ruhi. “Abdullah b. Muâviye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/118-119. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Fidan, M. Akif. “Yezid b. Abdülmelik ve Dönemi Üzerine”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 339-355.

Firdevsî. *Şehnâme*. çev. Necati Lugal-Kenan Akyüz. I-IV Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1944.

Florence, Jullien. “East Syrian Monasteries In Sasanian Iran”. *Encyclopædia Iranica*, 2015.

Foltz, Richard. *Iran in World History*. 1 Cilt. Oxford University Press, 2016.

Frye, Richard N. *The History of Ancient Iran*. München: C. H. Beck, 1984.

Frye, Richard N. “The Role of Abû Muslim in ‘Abbasid Revolt”. *The Muslim World* 37/1 (1947), 28-38.

Gardner, Iain (ed.). *The Kephalaia of the Teacher*. Leiden: Brill, 1995.

Gardner, lain - Lieu, Samuel N. C. *Manichaean Texts from the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Garthwaite, Gene R. *İran Tarihi*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2019.

Girişmen, Roman. *İran ez Agaz ta İslam*. çev. Muhammed Mu’in. Tahran: Mecmuay-ı İranşinasi (Zir Nezer-i Ehsan Yarşater), 1336.

Gordon, Matthew S. “The Early Islamic Empire and the Introduction of Military Slavery”. The Cambridge History of War: Volume 2, War and the Medieval World. ed. David A. Graff - Anne Curry. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

Gökalp, Hüseyin. *Irak’ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.

Göksu, Erkan. “Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 29 (2011), 261-283.

Gustave Le Bon. *Arapların Medeniyeti*. çev. Haktan Birsel. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014.

Günaltay, Şemseddin. *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.

Günçe, Şuheda. “Emeviler Dönemindeki Mevali Politikasının Rivayetlere Etkisi”. 5 (2019), 16.

Gündüz, Şinasi. “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği*”. Cahiliye Araplarının İlahları*. ed. M. Mahfuz Söylemez. 11-49. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Gündüz, Şinasi. “Maniheizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/575-577. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Gündüz, Şinasi. “Mecûsîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/279-284. Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2003.

Gündüz, Şinasi. “Sâbiîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Gürbüz, Osman. “Bizans ve Sâsânîlerdeki Dini Baskıların İlk Dönem İslâm Fetihlerine Etkileri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (2007), 159-177.

Hala’tberi, Allahyar - Mehrvarz, Abbas Zarei. “Mazdek Hareketi Üzerine Bir Araştırma”. çev. Nevfel Akyar. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2021), 301-316.

Hammâş, Necdet. “Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü”. çev. İrfan Aycan. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997), 175-190.

Hatalmış, Ali. “İslam’ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 151-171.

Hawting, G. R. *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate AD 661-750*. London, 2002.

Heidemann, Stefan. “The Standing Caliph Type - The Object on the Reverse”. Coinage And History In The Seventh Century Near East, 2. thk. Andrew Oddy. Cambridge, 2009.

Heyat, Javad. “Fars”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/174-176. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Hitti, Philip. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: MÜİF Yayınları, 2011.

Hodgson, Marshall G. S. *The Venture of Islam, Conscience and History in a World* - Volume 1: The Classical Age of Islam. 3 Cilt. Chicago: The University of Chicago Press, 1974.

İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî. *Kitâbu'l-Fütûh*. thk. Ali Şîrî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemalüddin Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed (463/1071). *el-İstîʿâb fî Maʿrifeti'l-Ashâb*. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1992.

İbn Abdilhakem, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülhakem. *Sîretü Ömer b. Abdülazîz alâ mâ ravâhu'l-imâm Mâlik b. Enes ve ashâbuhû*. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 6. Basım, 1984.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen (ö. 321/933). *el-İştikâk*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrût: Dâru'l- Cîl, 1. Basım, 1991.

İbn Habîb, Ebu Ca'fer Muhammed (245/860). *Kitabü'l-Muhabber*. Beyrût: Dâru'l-İfâki'l-Cedîde, t.y.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*. thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî. 13 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymîyye, 1993.

İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2007.

İbn Havkal, Ebû'l Kâsım Muhammed (ö. 367/977). *Kitâbü Sûreti'l-Arz*. Beyrût: Dârü'l-Mektebetü'l-Hayat, 1992.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Himyerî (218/833). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. I-IV Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 3. Basım, 1990.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh (ö. 300/912-13). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. 1 Cilt. London: Brill, 1889.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Maʿârif*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 4. Basım, t.y.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri. *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*. thk. Dr. Ali Muhammed Ömer. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1.Baskı., 2001.

İbn Seyyidünnâs. *Uyûnü'l-eser fî fünûni'l-megâzî ve'ş-şemâ'il ve's-siyer*. I-II Cilt. Medine-Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Turâs ve Dârü İbn Kesîr, t.y.

İbnü'l-Belhî. *Fârsnâme*. thk. Guy Le Strange, Reynold Alleyne Nicholson. Cambridge: Dâru'l-Fünûn, 1921.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ – Mustafa Abdülkâdir Atâ. I-XIX Cilt. Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târih*. thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. I-XI Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1987.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-Gâbe fî Marifeti's-Sahâbe*. thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. 1 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1996.

İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *Kitâbü'l-Esnâm*. nşr. Ahmed Zekî Bâşâ. Kahire: Matbaatü'l-Emîriyye, 1914.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedîm*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran, 1971.

İsfahânî, Hamza b. el-Hasen (ö. 360/971'den önce). *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayat, 1961.

İstahrî, Ebû İshak İbrahim bin Muhammed el-Fârisî el-Kerhî. *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik*. ed. M. D. Je. Goeje. Leiden: Brill Press, 1927.

Jullien, Florence. "East Syrian Monasteries In Sasanian Iran". *Encyclopædia Iranica*, 2015.

Kaçar, Turhan. "Sasani Tarih Yazımında Paradigma Meselesi, Yeni Veriler ve Yeni Ufuklar". *Divan* 1 (2019), 227-244.

Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali. *Meâsiru'l-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. Beyrût: Alimû'l-Kütüb, t.y.

Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Ahmed. *Subhu'l-Aʿşâ*. Kâhire: el-Matbaatu'l-Emiriyye, 1913.

Kallek, Cengiz. "Asrı-ı Saadet'te Devlet ve Piyasa İlişkisi". *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*. 317-375. İstanbul: Beyan Yayınları, 2006.

Kallek, Cengiz. "Dânek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/457-458. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kallek, Cengiz. "Kafîz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/155-157. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kara, Cahid. *İslam Coğrafyasında Mecûsîler (Emevilerin Sonuna Kadar)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.

Kara, Cahid. "Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (2020), 765-787.

Karaismailoğlu, Adnan "Acem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/321. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

"Kartir KZ." *Kartir's Inscription on the Kabah of Zartusht* - avesta.org, ts. Erişim 01 Ocak 2025.

Kelâî, Ebi'r-Rebi Süleyman b. Musa b. Sâlim el-Himiri el-Endelüsî (634/1237). *el-İktifâ fî Megâzî Rasûlillah ve's-Selaseti'l-Hulefâ*. I-II Cilt. Beyrût: A'limu'l-Kütüb, 1997.

Kelpetin, Mahmut. "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. Ed. Ali Aksu. C. 1. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.

Kelpetin, Mahmut. "Zûkar Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/506-507. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kennedy, Hugh. *The Armies of the Caliphs : Military and Society in the Early Islamic State Warfare and History*. New York: Taylor & Francis Routledge, 2003.

Kennedy, Hugh. *The Great Arab Conquests How the Spread of Islam Changed the World We Live In*. United States of America: Da Capo Press, 2007.

Kılıç, Ünal. "Yezîd I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kılıç, Ünal. *Yezid b. Muaviye*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

Kitapçı, Zekeriya. "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslamiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi". *Milli Kültür Dergisi* 1/3 (1977), 51-56.

Koçyiğit, Tahsin. "Bir Şehir Kurucusu ve Bayındırlık Faaliyetleri Yönüyle Hz. Ömer". C. 2. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.

Koçyiğit, Tahsin. “İskân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/650-653. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Koçyiğit, Tahsin. *İslam’ın İlk Yıllarında İskân*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Koyuncu, Mevlüt. “Velîd I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/30-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kramers, J.H. “İran”. *İslam Ansiklopedisi*. 5/2/1013-1030. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.

Kurat, Akdes Nimet. “Kuteybe bin Müslim’in Hârizm ve Semerkand’ı Zaptı”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6/5 (1948), 385-430.

Kurt, Hasan. “Mâverâünnehir Bölgesinde Fetihler”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-3-Emevîler*. thk. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Irak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/85-87. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Kinde (Benî Kinde)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/37-38. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Landau-Tasseron, Ella. “Features of the Pre-Conquest Muslim Army in the Time of Muhammad”. *The Byzantine and Early Islamic Near East: States, Resources and Armies*. ed. Averil Cameron. Princeton: Darwin Press, 1995.

Lambton, Ann K. S. “Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship”. *Studia Islamica* 17 (1962), 91-119.

Lammens, Henry. *Le Califat de Yazid I*. Beyrût: Mélanges de La Faculté Orientale de Beyrouth, 1921.

Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019.

Lombard, Maurice. *İslam Medeniyetinin Altın Çağı-İlk Zafer Yıllarında İslam*. çev. Nezih Uzel. İstanbul: Pınar Yayınları, 2020.

MacKenzie, David Neil. “Ērān Ērānšāhr”. Encyclopaedia Iranica. https://iranicaonline.org/articles/eran-eransah, 1998. https://www.iranicaonline.org/articles/eran-eransah#article-tags-overlay

Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. *Kitabü’l-Bed’ ve’t-Târih*. I-VI Cilt. Mektebetü’s-Sekâfeti’-Diniyye, ts.

Makrizî, Takiyuddin Ahmed b. Abdülkadir (845/1442). *Kitâbu'n-Nukûdi'l-Kadîmeti'l-İslâmiyye*. Konstantiniyye: Matbaatü'l-cevâib, 1298.

Malcolm, Colonel Sir John. *The History Of Persia: From the Most Early Period to the Present Time*. 2 Cilt. London: John Murray, 1815.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Habîb (ö. 450/1058*). el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâdetü'd-diniyye.* thk. Dr. Ahmed Mübarek el-Bağdâdî. Kuveyt: Mektebetü Dâru İbni Kuteybe, 1989.

McDonough, S. J. "A Question of Faith? Persecution and Political Centralization in the Sasanian Empire of Yazdgerd II (438-457 CE)". *Violence in Late Antiquity*. Ed. Harold Allen Drake. UK: University of California, 2003.

McNeill, William H. *Dünya Tarihi*. çev. Alâeddin Şenel. Ankara: İmge Yayınları, 18. Basım, 2021.

Meçin, Mehmet Mekin. "Sosyal ve Mistik Bir Dinî Hareket Olarak Mazdekizm". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2024), 325-345.

Merzûkî, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 421/1030). *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*. nşr. Halil Mansûr. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. 1 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Târîhiyye,1938.

Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher*. I-II Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 5.b., 1973.

Meşkûr, M. Cevad. *Tarih-i İran Zemin: Ez Ruzgar-ı Bastan Ta İnkiraz-ı Kaçariye*. Tahran: İntişarat-ı Eşraki, 8. Basım, 1388.

Mieroop, Marc Van de. *Eski Yakındoğu Tarihi*. çev. Sinem Gül. İstanbul: Homer Kitabevi, 2018.

Modi, Jivanji Jamshedji. *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*. Bombay: British India Press, 1922.

Morgan, David. "Sasanian Iran and the Early Arab Conquests". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 54/4 (2011), 528-536.

Morony, Michael G. *Iraq After the Muslim Conquest*. New Jersey: Princeton University Press, 1984.

Morony, Michael. "Bēṯ Selōḵ". Encyclopaedia Iranica. C. 4. https://www.iranicaonline.org/articles/bet-selok, 1989.

Muhammed Hamîdullah. *el-Vesâiku's Siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 5. Basım, 1985.

Muhammed Hamîdullah. *İslâm Peygamberi*. çev. Saliğ Tuğ. 2 Cilt. Ankara: İmaj Yayıncılık, 2003.

Naboodah, H. M. "The Commercial Activity of Bahrain and Oman in the Early Middle Ages". *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*. (Cambridge: Archaeopress, 1992), 81-96.

Nâsır, Sâlih b. Süleyman. *Vilâyetü'l Yemâme: Dirâse fi'l-hayâti'l-iktisâdiyye ve'l-ictimâiyye hattâ nihâyeti'l-karni'ŝ-ŝâliŝi'l-hicrî*. Riyad: Mektebetü'l-Melik Abdülaziz el-A'mme, 1992.

Nasir al-Ka'bi. *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam (590-660 A.D.)*. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2016.

Naskali, Esko. "İran-Tarih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/394. İstanbul, 2000.

Nerşâhî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer. *Târîh-i Buhârâ*. thk. Emîn Abdulmecîd el-Bedevî, Nasrullâh Mübeşşir et-Tırâzî. 1 Cilt. Kahire: Dârul-Maârif, III., 1965.

Nicolle, David. *Sassanian Armies-The Iranian Empire early 3rd to mid-7th Centuries*. Montvert Publication, 1996.

Nüveyrî, Şihabüddin Ahmed b. Abdülvahhab. *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Olinder, Gunnar. *The Kings of Kinda of the Family of Âkîl al-Murâr*. Leipzig: Lund: C.W.K. Gleerup, 1927.

Ongunyurt, Erol. *Velîd b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. baskı., 2011.

Önkal, Ahmet. "Sâriye Olayı Üzerine Bir Rivayet Araştırması". *İSTEM* 3/6 (2005), 9-49.

Özkan, Mustafa. *Dört Halife ve Emevîler Döneminde Din-Devlet İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Petrushevsky, Ilya Pavlovich. *Islam in Iran*. çev. Hubert Evans. Cambridge: State University of New York Press, 1985.

Pourshariati, Parvaneh. *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*. Bloomsbury Publishing, 2017.

Rıza, Enayetullah. *İran ve Türkan : Der Rüzgar-ı Sasaniyan*. Tahran: Şirket-i İntaşarat-i İlm-i ve Ferhengi, 1986.

Saîd-i Nefîsî. *Sâsânî Devri İrân Uygarlığı Tarihi*. çev. Humeyra Aksungur. İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2022.

Saîd el-Efgânî, Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed el-Efgânî ed-Dımaşkî. *Esvâku'l-ʿArab fi'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm*. Dımaşk: el-Mektebetü'l-Hâşimiyye, 1937.

Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed. *ed-Devletü'l-Ümeviyye avâmilu'l-izdihâr ve tedaiyatu'l-inhiyâr*. 2 Cilt. Beyrût: Dârul-Maârif, 2. Basım, 2008.

Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.

Savant, Sarah Bowen. *The New Muslims of Post-Conquest Iran-Tradition, Memory, and Conversion*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed (562/1166). *el-Ensâb*. I-XIII Cilt. Haydarabad, 1962.

Shaban, M. A. *The 'Abbâsid Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1., 1970.

Sivrioğlu, Ulaş Töre. "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü". *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10/9 (2015), 389-428.

Sivrioğlu, Ulaş Töre. "Sâsânilerde Askeri Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejileri". *Turkish Studies* 8/5 (2013), 675-703.

Sourdel, D. "Bih'afrîd b. Farwardîn". *Encyclopaedia of Islam* (2nd Edition). 1/1209. Leiden: E.J. Brill, 1986.

Sönmez, Zekiye. *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Söylemez, M. Mahfuz. *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri". *Milel ve Nihal* 11/1 (2014), 9-50.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler”. *Hz. Muhammed (sav) ve Evrensel Mesajı*. 415-425. *İslâmî İlimler Dergisi Yayınları*, 2014.

Stronach, David. “Notes on Religion in Iran in the Seventh and Sixth Centuries B.C-PI. LVI-LIX”. *Orientalia J. Duchesne-Guillemin Emerito Oblata*. 9/479-490. Acta Iranica. Leiden: Brill, 1984.

Suhârî, Ebü’l-Münzir Seleme b. Müslim Avtebî. *Ensâbü’l-Arab*. thk. Muhammed İhsan Nas. 2 Cilt. Vizaretü’t-Türâs ve’s-Sekafe, 4. Basım, 2006.

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tarihu’l-Hulefâ*. Katar: Dâru’l-Minhâc, 2013.

Şehristânî, Ebu’l-Feth. *el-Milel ve’n-Nihal*. thk. E. A. Mehna, A. H. Faur. Kâhire: Dâru’l-Marife, 1994.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan - Serahsî, İmam Muhammed b. Ahmed. *Şerhü’s-Siyeri’l-Kebîr.* 5 Cilt. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997.

Şimşir, Mehmet. “Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci”. *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi* 9/18 (2017), 267-293.

Şulul, Kâsım. *Ana Hatlarıyla Siyer-î Nebî*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.

Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu’t-Taberî Târîhu’r-rusül ve’l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Kahire: Dâru’l-Meʿârif, 2. Basım, 1387.

Tanrıverdi, İsmail. “Eş‘as b. Kays el-Kindî ve İslâm Tarihindeki Yeri”. *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18-62.

Taraporewala, Irach J.I. *Zerdüşt Dini-Zerdüşt’ün Gathaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm*. çev. Nice Damar. İstanbul: Avesta Yayınları, 2011.

Teker, Filiz. “İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine”. *İRTAD* 5 (2020), 37-55.

Terzi, Mustafa Zeki. “Gulâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/178-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Terzi, Mustafa Zeki. *Hz. Peygamber (sas) ve Hulefâ-yi Râşidîn (r.anhum)Dönemi’nde Askerî Teşkilat*. İstanbul: Siyer Akademi, 3. Basım, 2024.

Tezcan, Mehmet. “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/1 (2014), 96-123.

The Cologne Mani Codex: Concerning the Origin of his Body (CMC). çev. Ron Cameron-Arthur J. Dewey. Missoula: Scholars Press, 1979.

Toğay, Ali Hüseyin. *Sasani Devletinin Tarihi Kaynakları*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2022.

Tomar, Cengiz. “Yemen-II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/401-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Tritton, Arthur Stanley. *The Caliphs and Their Non-Muslim Subject*. London: Oxford University Press, 1930.

Tural, Murat. “Sâsânîlerin ve İlhanlıların Haricî Politikasında Hristiyanlık”. *Tarih Dergisi* 1/82 (2024), 27-74.

Turan, Necmeddin. “Pers İmparatorluk Geleneğinin Abbâsî Siyasal Düzenine Etkisi ve İbnü’l-Mukaffa’nın Rolü Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2018), 215-240.

Turun, Veysi. *Farsça Eserlere Göre İran’ın Fethi ve Hz. Ömer*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Tüfenk, Hilal - Aydınlı, Osman. “Kazvin’in Fethi, İslâmlaşması ve IV/X. Asrın Sonuna Kadar Şehirdeki İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesindeki Ana Unsurlar”. *Van İlahiyat Dergisi* 8/13 (2020), 267-289.

Usluer, Mehmet. *Basra-Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı*. İstanbul: Siyer Akademi, 2021.

Utku, Nihal Şahin. *Çöl, Gemi ve Tacir: Kızıldeniz*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2012.

Uyar, Gülgün. *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evladı (260-873’e kadar)*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2018.

Uygur, Türker. “Emeviler Döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz Şehri”. *Journal of History and Future* 5/1 (29 Nisan 2019), 131-141. https://doi.org/10.21551/jhf.551968

Walker, John. *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins in The British Museum*. London: The British Museum, 1941.

Watt, W. Montgomery. *Hz. Muhammed Medine'de*. çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: KURAMER, 2016.

Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

Wellhausen, Julius. *The Arab Kingdom and its Fall*. çev. Margaret G. Weir. 1 Cilt. Calcutta: University of Calcutta, 1927.

Wiesehöfer, Josef. "The Late Sasanian Near East". The New Cambridge History of Islam: The Formation of the Islamic World Sixth to Eleventh Centuries. ed. Michael Cook. thk. Chase F. Robinson. 1/98-153. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Wiesehöfer, Josef. *Erken Pers-Antik Bir Dünya İmparatorluğunun Tarihi*. çev. Nilgün Ersoy. İstanbul: Totem Yayınları, 2020.

Wiesehöfer, Josef. *Antik Pers Tarihi*. çev. Mehmet Ali İnci. İstanbul: Totem Yayınları, 2019.

Writer, Rashna. The Reshaping of Iran From Zoroastrian to Muslim. United States of America: Edwin Mellen Press, 2013.

Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer el-. *Tarîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdülemîr Mehnâ. I-II Cilt. Beyrût: eş-Şeriketu'l-Âlemî, 2010.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdullah (626/1229). *Mu'cemu'l-Buldân*. I-V Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.

Yaman, Ahmet. "Seleb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/398-399. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Yazıcı, Tahsin. "İspehbed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/176-177. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yıldırım, Nimet. *İran Kültürü-Zerdüşt'ten Firdevsî'ye Sadî'den Şamlû'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.

Yıldırım, Nimet. *İran Kültürü-Zerdüşt'ten Firdevsî'ye Sadî'den Şamlû'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.

Yıldırım, Taner. *VI.-IX. Yüzyıllarda Basra Körfezi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2007.

Yılmaz, Ahmet. "Tohâristan'ın Adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 62 (2018), 337-344.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdülmelik b. Mervân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/266-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yılmaz, Metin. "Şurta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yiğit, İsmail. *Emevîler (661-750)*. İstanbul: İsam Yayınları, 8. Basım, 2022.

Yûsuf el-Iş. *ed-Devletü'l-Ümeviyye*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1985.

Yüksel, Ahmet Turan. "Ubeydullah b. Ziyâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/29-30. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yücel, Muhammet. *Erken Dönem Sasani Tarihi ve Sikkeleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2013.

Zeki, İzzetullah. *İlk Dönem Horasan Valileri*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2020.

Zerrinkûb, Abdülhüseyin- Zerrinkûb, Rûzbeh. *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*. çev. Ali Hüseyin Toğay. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2019.

Zeydân, Corcî. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdet Gök. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2012.

Zeyleî, Cemaluddin Muhammed b. Abdullah b. Yûsuf (ö.762/1360). *Nasbu'r-Râye li-ehadîsi'l-Hidâye*. I-V Cilt. Cidde: Dâru'l-Kıble, 1997.

EKLER

Ek 1: 705–750 Yılları Arasında Doğu'da İslâm'ın Yayılışı

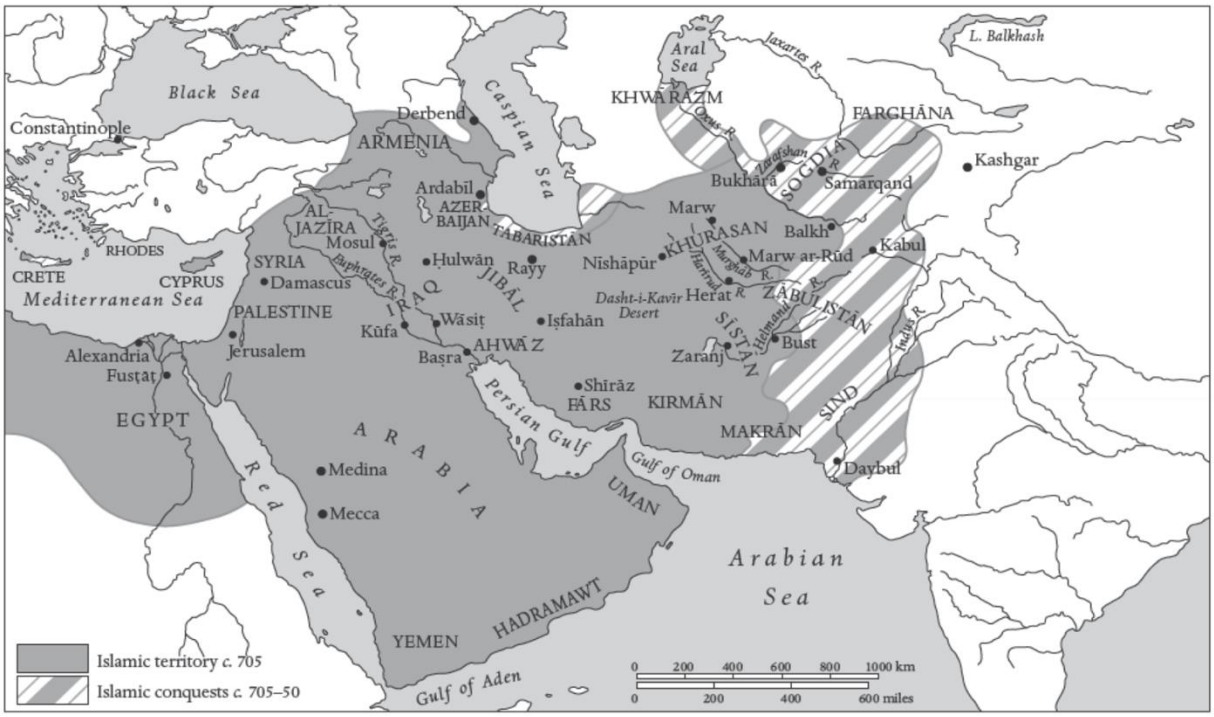

Ek 2: Erken İslâm Döneminde Doğu Vilayetleri ve Bölgeler

(The Formation of the Islamic World Sixth to Eleventh Centuries edited by Chase f. Robinson)

Ek 3: Arap Fetihleri Öncesinde Büyük İmparatorluklar

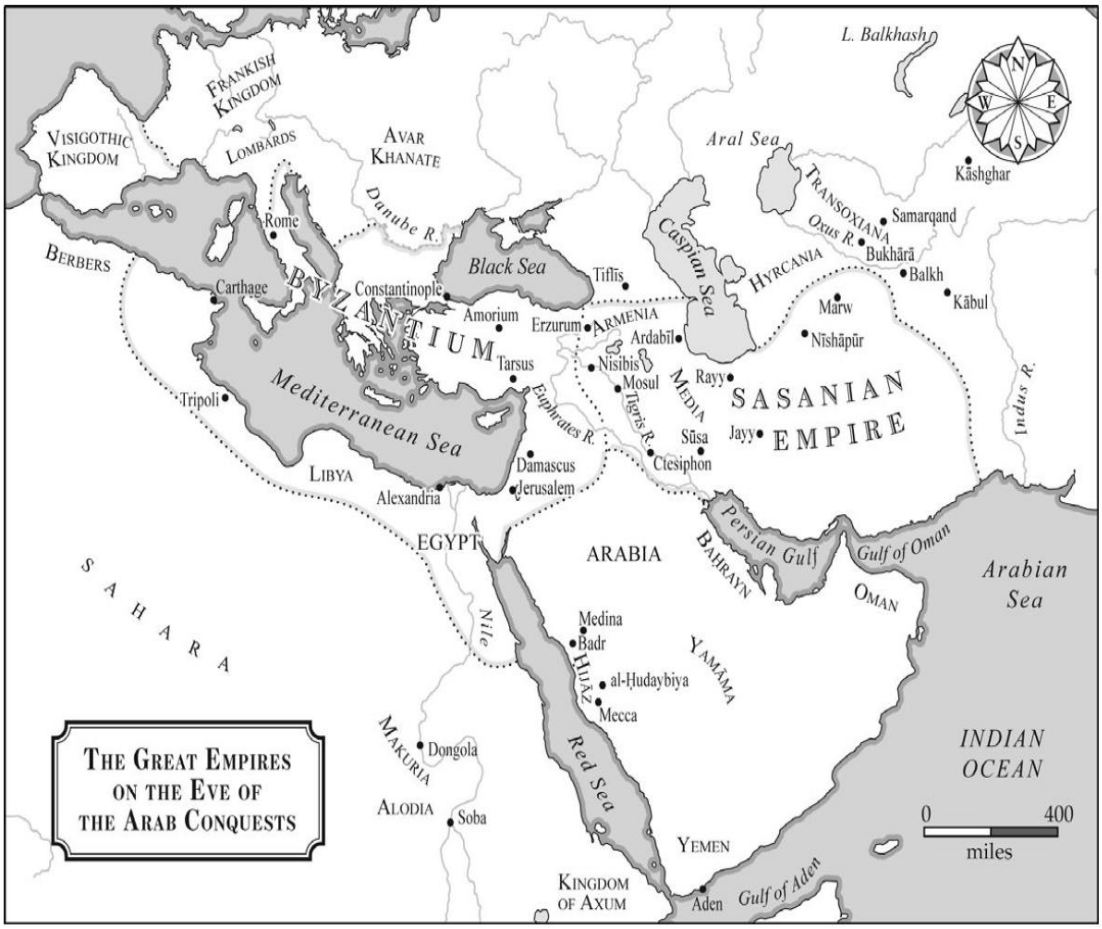

Sarah Bowen Savant, *The New Muslims of Post-Conquest Iran-Tradition, Memory, and Conversion* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013)

Ek 4: Geç Antik Çağ'da Arabistan ve Doğu İmparatorlukları

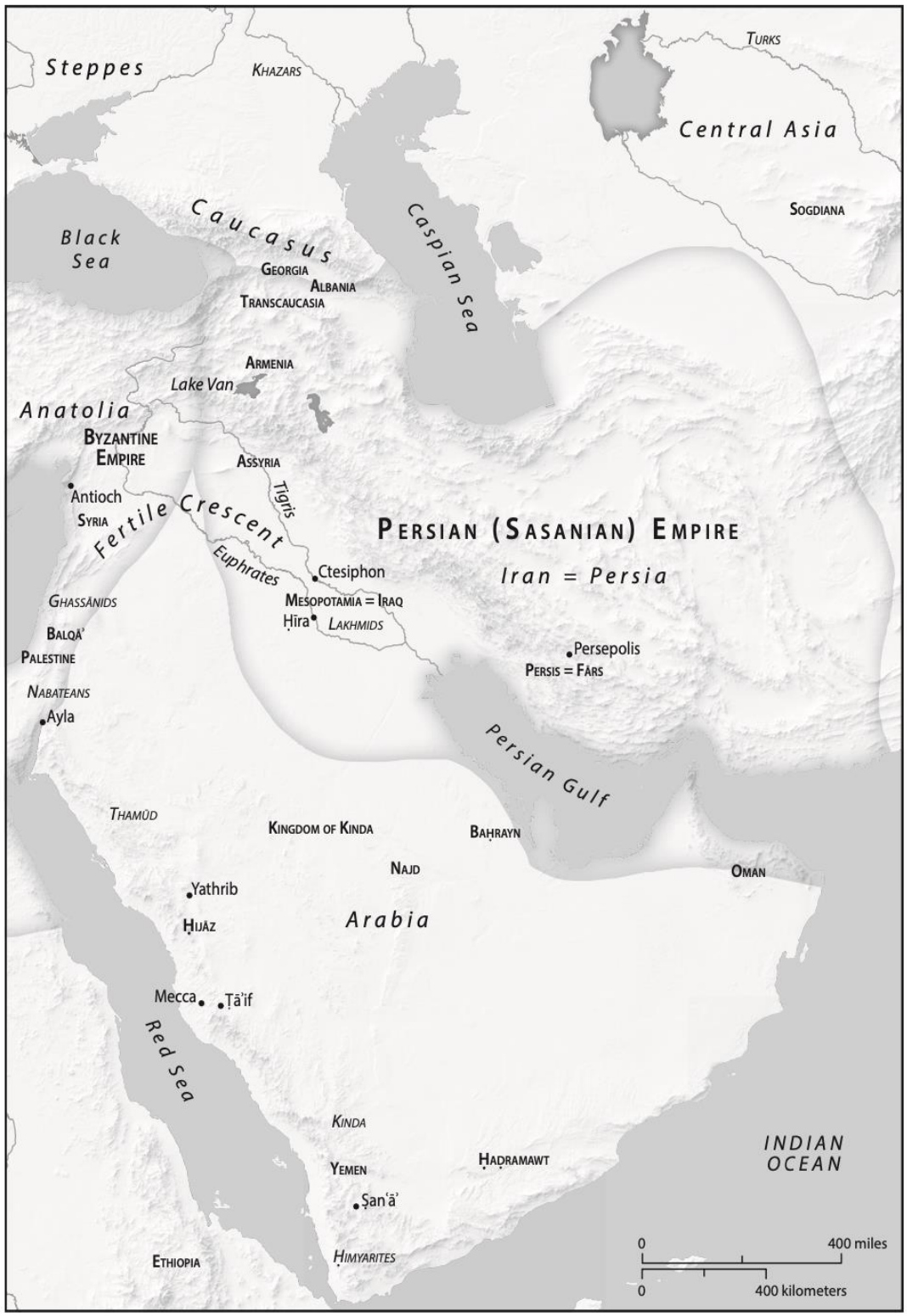

(Michael Cook, *A Hıstory Of The Muslım World*, xxxv.)

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Elif Kübra		ASLANDOĞDU
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		Arapça
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise	2005	2008	Sincan Anadolu İmam Hatip Lisesi/Ankara
Lisans	2009	2013	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2014	2016	Bursa Uludağ Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü-İslâm Tarihi ve Sanatları
Doktora	2017	2025	Bursa Uludağ Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü-İslâm Tarihi ve Sanatları
Çalıştığı Kurum (lar)	**Başlama - Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.	2013	2014	Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
2.	2014	2019	Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
3.	2019	2025	Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:	-Elif Kübra Aslandoğdu. (2020). Hz. Ali ve Nehrevan Savaşı. İçinde Ali Aksu (Ed.), *Hz. Ali* (ss. 169-183). Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları. -Elif Kübra Aslandoğdu. (2024). İrtidad Hadiseleri Bağlamında Yemâme Bölgesinin İslâm'a İntibak Süreci. *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, *66* (66), 161-189		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih: **İmza:** **Adı-Soyadı:**			